

00048474

Digitized with financial assistance from
Shri Brihad Bhartiya Samaj
on 11 March, 2020

श्रीः ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता
पदपाठयुताच.

इयंच

48474
ac

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिरुच्यः,
गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकाह्लोबाभिरुच्यः

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,
गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

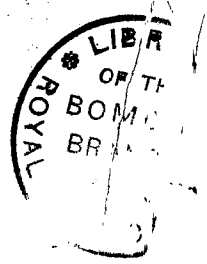
मुंबय्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंप्रथमोष्टकः

शकाब्दाः १८१०

51-part

48474

सकलराज्यश्रीनिधानाय, समस्तशुभानानिकेतनाय, मन्त्रबलोत्सा-
हादिसमस्तशक्तिनिवासाय, षाड्गुण्यस्थानाय, श्रीसरस्वत्योरे-
कायतनाय, सामन्तचक्रोपशोभिताय, अनेकनृवरचूडामणि-
रञ्जितपादपीठाय, सेनाखासखेल इतिप्रपन्नत्राण-
कर्तृत्वेन प्रसिद्धाय, समशेर बहादुर इत्यसि-
मात्रसहायत्वप्रख्यापनेपनामविभूषिताय, प्रजापालनदक्षाय अधि-
राज्ञीदत्त जी० सी० एस्० आयू० इत्युत्तमस्वकीयत्वद्योतनपदाय,
महाराजाधिराजाय, गायकवाड इतिनाम्ना व्यञ्जितगोब्राह्मणादिप्रतिपाल-
नाय. वटपत्तनाधिपाय महाराज श्रीसयाजीरावेलाख्याय, अपरभूभु-
रेन्द्राय, विज्ञप्तिरियं, यद्भवदीयेन भव्येन चारित्र्येण, नव्येन गुणोत्कर्षेण,
स्तव्येन राजधर्मेण, परमोदारेण दानधर्मेण, महासारेण देशोत्कर्षो-
त्साहेन, अतिविपुलेन विद्याव्यसनप्रकारेण, धर्मो-
च्छ्रायप्रदानेनच हृतान्तःकरणोऽयंजनः, आर्याणामना-
दिसिद्धसर्ववर्णाश्रमधर्मादिप्रतिपादकग्रन्थसोपहारं, भाष्या-
दिद्यं जनया तस्योद्धारकर्तृश्रीबुक्करायसदृशभवनन्तएवयोग्या-
इतिमनास्तदनुज्ञयोपहारीकरोमीदंप्रमिद्धकर्तानम्रोऽयंतुकारामाख्यः

TO
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA
SAYAJIRAO GAEKAWAD
SENA KHASKHEL SAMSER BAHADUR, G.C.S
MAHARAJA OF BARODA.

THIS WORK

The most Ancient Record of the National Mind
the Aryans of India, and of the yearnings
of their hearts after God.

IS DEDICATED

With feelings of profound respect for his worth and
Character as a Ruler of people, his enlightened
liberality and his desire to promote the
material welfare of those in
his charge.

BY

TOOKARAM TATYA, F.T.S.

प्रस्तावना.

अस्य ग्रंथस्यांकनक्रमः—प्रथमं स्थूलाक्षराक्षरस्वरा । ततो धः किञ्चित्स्वल्पाक्षरस्त-
स्याक्षरचःपदपाठः । ततो ध्रस्तेज्योपिलघ्वक्षरं सायणाचार्यविरचितं भाष्यम् । एवं सर्वत्रक्रमः ॥
प्रतिपृष्ठमधोभागे भाष्ये अन्यग्रंथेभ्यो गृहीतप्रमाणानां तत्रतत्रागतानां तत्तच्छाखांतर्गतानां ब्रा-
ह्मणादिवाक्यानामंकन्यासः टिप्पण्यांरुतोष्टकवर्गादीनां । किञ्च भाष्ये प्रक्रियायामागतानां
पाणिन्युणादिफिट्सूत्राणां शीघ्रोपस्थानार्थं वर्णानुक्रमेण सूचीचदत्ताद्वितीयाष्टकांते । तथाप-
तिपृष्ठोपरिभागे अध्यायवर्गमंडलानुवाकसूक्तानामंकविन्यस्ताः । एवं सुबोधीकरणार्थमत्र पुस्त-
के क्रमो गीकृतः ।

ऋक्संहिता

सभाष्या, पदपाठसंहिताच.

उपोद्घातप्रकरणम्

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । यंनत्वाकृतक-
त्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवद्रे
विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥ यत्कटाक्षेणतद्रूपंदधदुक्महीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यवेदार्थस्य
प्रकाशने ॥ ३ ॥ येपूर्वोत्तरमीमांसेतेव्याख्यायातिसद्गुहात् । रुपालुर्माधवाचार्यवेदार्थवक्तुमुद्यतः
॥ ४ ॥ आध्वर्यवस्ययज्ञेषुप्राधान्याद्भाकृतःपुरा । यजुर्वेदोथहौत्रार्थमृग्वेदोव्याकरिष्यते ॥ ५ ॥ एत-
स्मिन्प्रथमाध्यायःश्रोतव्यःसम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावतासर्वबोद्धुंशक्नोतिबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ अत्र
केचिदाहुः—ऋग्वेदस्यप्राथम्येनसर्वत्राज्ञातत्वात् अभ्यर्हितंपूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात् तद्व्या-
ख्यानमादौयुक्तम् प्राथम्यंचपुरुषसूक्तेविस्पष्टम्—तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे । छन्दां-
सिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशीर्षापुरुषइत्युक्तत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पू-
जनीयात्सर्वहुतःसर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्रतत्रहूयन्ते तथापिपरमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपे-
णावस्थानादविरोधः । तथाचमन्त्रवर्णः—इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णो गरुत्मान् ।

१ सप्राहनृपतिराजन्सायणार्योममानुजः । सर्ववेत्त्येषवेदानां व्याख्यातृत्वेनियुज्यताम् ४
इत्युक्तोमाधवाचार्येणवीरबुक्कमहीपतिः । अन्वगात्सायणाचार्यवेदार्थस्यप्रकाशने इत्यधिकमेक
स्मिन्पुस्तके । २ ऋक्संहिता अष्टमाष्टकः (८) चतुर्थाध्यायः (४) अष्टादशोवर्गः
(१९८) । ३ ऋक्संहितायांअष्टमाष्टके चतुर्थाध्यायस्यसप्तदशोवर्गे (८. ४. १७.) ।
४ ऋ. सं. २. ३. २२. ।

एकंसद्विप्राबहुधावदन्त्यग्निं यममातरि श्वानमाहुरिति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति—तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव साविसृष्टिरेष उद्देव सर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वम् किन्तु यज्ञाङ्गदाढ्यहेतुत्वादपि तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—यद्वै यज्ञस्य साम्राज्यजुषाक्रियते शिथिलं तद्यदृचातदृढमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युच्यते मेवोदाहरन्ति । मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नांतु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणि कैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वात् अभ्यर्हितत्वम् । छन्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेव मामनन्ति—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति । मुण्डकोपनिषद्यप्येवमात्रायते—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वण इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव मामनन्ति—ऋग्यजुःसामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वत्रोदाहरणीयम् तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति । तान्प्रत्येतदुच्यते—अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञज्ञपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यम् अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् तद्व्याख्यामेवावौ युक्तम् । तत्प्राधान्यं च काचिद्वेगाह—ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वोगायति शक्करीषु । ब्रह्मात्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्व इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति—इत्युत्तिकर्मणां विनियोगमाचष्टे इति पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति—ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनीति । अस्यायमर्थः—त्वशब्द एकशब्दपर्ययो होतृविशेषणम् होतृनाम एकऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिकुर्वन्नास्ते भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र सम्पाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति कुर्मिकरोति सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थं ऋक्शब्द आचष्टे अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्युक्त्वा शब्दव्युत्पत्तेरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता गायत्रं गायतेऽस्तुतिकर्मणः शक्करीयः शक्को तेस्तद्यदा भिवृत्रमशक्कन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते इति । अस्यायमर्थः—उद्गातृनाम एकऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयस्तोत्रं शक्करीशब्दाभिधेयास्वृक्षु गायति धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायति धातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः शक्करीशब्दस्तु शक्कोति धातोरुत्पन्नः वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्कोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायते इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति—ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविदिति । अस्यायमर्थः—ब्रह्मनाम एकऋ-

१ तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमेनुवाके (६. ५. १०) । २ ऋ. सं. ८. २. २४. । ३ नि० १. ८. । ४ नि० १. ८. ।

विग्जातेजातेतदांतदोत्पन्नेप्रस्तुतेप्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञांवदति ब्रह्मन्पःप्रणोष्यामीत्येवं
सम्बोधितः सन् ओम्प्रणयेत्यनुजानाति सचब्रह्मावेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा
तत्तदनुज्ञातुंसतिप्रमादेसमाधातुंचसमर्थइति । तच्चसामर्थ्यछन्दोगाआमनन्ति—एषएवयज्ञस्तस्य
मनश्चवाक्चवर्तनीतयोरन्यतरांमनसासंस्करोतिब्रह्मावाचाहोताध्वर्युरुद्रातान्यतरामिति । कृत्स्नो-
यज्ञःप्रमादराहित्यायमनसासम्यगनुसन्धेयः वाचाचवेदत्रयोक्तमन्त्राःपठनीयाः तत्रहोत्रादयस्त्र-
योमिलित्वावाग्रूपंयज्ञमार्गसंस्कुर्वन्ति ब्रह्मात्वेकएवमनोरूपंयज्ञमार्गकृत्स्नमपिसंस्करोति तस्माद-
स्यास्तिसामर्थ्यमिति । अथचतुर्थपादंविवृणोति—यज्ञस्यमात्रांविमिमीतएकोध्वर्युरध्वर्युरध्वर-
युरध्वर्युनक्त्यध्वरस्यनेतेति । अस्यायमर्थः—अध्वर्युनामकएकऋत्विग्यज्ञस्यमात्रांस्वरूपंविमि-
मीतेविशेषेणनिष्पादयति मीयतेनिर्मियतेइतिमात्राःस्वरूपं तन्निष्पादकत्वंचाध्वर्योर्नामनिर्वचना-
दवगम्यते अध्वर्युरित्यत्रछान्दस्याप्रक्रिययालुप्तंअकारंपुनःप्रक्षिप्याध्वर्युरितिनामसम्पादनीय-
म् अध्वर्युनक्तीत्यवयवार्थः अध्वरस्यनेतेतितात्पर्यार्थइति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्ययागनि-
ष्पादकद्योतकंनिर्वचनंयास्कोदर्शयति—मन्त्रामननात् छन्दांसिछादनात् स्तोमःस्तवनात् यजुर्य-
जतेरिति । एवंसत्यध्वर्युसम्बन्धिनियजुर्वेदेनिष्पन्नंयज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौस्तोत्रशस्त्ररूपा-
ववयवावितरेणवेदद्वयेनपूर्येते इत्युपजीव्यस्ययजुर्वेदस्यप्रथमतोव्याख्यानंयुक्तम् ततःऊर्ध्वंसाक्षा-
दृष्टाश्रितत्वात् उभयोर्मध्येप्रथमतःक्रग्याख्यानंयुक्तमित्युग्वेदइदानींव्याख्यायते । ननु वेदए-
वतावन्नास्ति कुतस्तद्वान्तरविशेषऋग्वेदः तथाहि कोयंवेदोनाम नहितत्रलक्षणंप्रमाणंचास्ति
नचतदुभयव्यतिरेकेणकिञ्चिद्वस्तुप्रसिद्ध्यति लक्षणप्रमाणाभ्यांहिबस्तुसिद्धिरितिन्यायविदांम-
तम् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमेषुप्रमाणविशेषेष्वन्तिमोवेदइतितलक्षणमितिचेत् न मन्वादि-
स्मृतिष्वतिव्याप्तेः समयबलेनसम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्यतास्वपिसद्भा-
वात् अपौरुषेयत्वेसतीतिविशेषणाददोषइतिचेत् न वेदस्यापिपरमेश्वरनिर्मितत्वेनपौरुषेय-
त्वात् शरीरधारिजीवपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमितिचेत् न सहस्रशीर्षापुरुषइत्यादिश्रु-
तिभिरीश्वरस्यापिशरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वंवि-
वक्षितमितिचेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेदएवाग्रेरजायतयजुर्वे-
दोवायोःसामवेदआदित्यादितिश्रुतेः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेननिर्मातृत्वंद्रष्टव्यम् । मन्त्रब्राह्म-
णात्मकःशब्दराशिर्वेदइतिचेत् न ईदृशोमन्त्रईदृशंब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्ना-
स्तिकिञ्चिद्वेदस्यलक्षणम् नापितत्सद्भावेप्रमाणंपश्यामः ऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमा-
थर्वणंचतुर्थमित्यादिवाक्यंप्रमाणमितिचेत् न तस्यापिवाक्यस्यवेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रस-

ज्ञात् नखलुनिपुणोपिस्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति । वेदं एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परइत्यादिस्मृ-
तिवाक्यप्रमाणमिति चेत् न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययो-
ग्यम् । वेदविषयातुलोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं न भइत्यादिवद्भ्रान्ता । तस्मात्लक्षणप्र-
माणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं ताव-
ददुष्टं लक्षणम् अतएवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयो-
स्तु स्वरूपमुपरिष्ठाञ्चिर्णेष्यते अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र
स्पष्टीभविष्यति प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि यथा
घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् तथा मनुष्या-
दीनां स्वस्कन्धारोहासंभवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु ।
अतएव संप्रदायविदोऽकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति—चोदनाहिभूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहि-
तं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थशक्त्यवगमयितुमिति । तथासति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूला-
यालोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारम् तस्मात्लक्षणप्रमाणसिद्धेर्वेदो न केनापि चार्वाकादिनाऽपोढुं श-
क्य इति स्थितम् । ननु अस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति अप्रमाणत्वे-
नानुपयुक्तत्वात् न हि वेदः प्रमाणम् तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् तथाहि सम्यगनुभवसाधनं प्र-
माणमिति केचिद्लक्षणमाहुः अपरे त्वनधिगतार्थगन्तुप्रमाणमित्याचक्षते न चैतदुभयवेदसंभवति
मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः अर्थ्यक्सात इन्द्रः ऋषिरित्येको मन्त्रः । यादृशमि-
न्धा यितमपस्य याविददित्यन्यः । सृण्येवैजर्भरीतुर्गरीतू इत्यपरः । एवं आपान्तं मन्युस्तुलप्रभर्म-
त्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थो वबुध्यते एतेष्वनुभवएव यदानास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं
तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम् । अर्थः स्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ इति मन्त्रस्य बोधकत्वे पिस्थाणुर्वा
पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्सन्दिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं ओषधेनायस्वैनमिति मन्त्रोदर्भवि-
षयः । स्वधिते मे न हिंसो रिति क्षुरविषयः । श्रृणोत ग्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षु-
रपाषाणानां चेतनवत्सम्बोधनं श्रूयते ततो द्वौ चन्द्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामा-
ण्यम् एक एव रुद्रो न द्वितीयो वतस्थे । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्यामित्येतयोस्तु मन्त्रयो-
र्यावजीवमहं मौनीति वाक्यवद्भाषातबोधकत्वात् अप्रामाण्यम् आपर्जनं दन्तिवति मन्त्रो यजमान-

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये श्लो. (४०) । २ आपस्तम्बसूत्रे प्रथमाध्याये । ३ शाव-
रभाष्ये चोदनालक्षणो धर्म इति सू. २. १४ क्र० सं. २.४.८. १५ क्र० सं. ४.२.२४ । ६ क्र.सं.
८.६.२. ७ क्र. सं. ८.४.१४. ८ क्र.सं. ८.७.१७ । ९ तैत्तिरीयसं. प्र.कां. द्वि. प्रपा. प्रथमा
नुवाके (१-२-१) । १० तै. सं. १.३.१३. ११ तै. सं. ४.५-११. १२ तै. सं. १-२-१. १

स्यशौरकालेजलेनशिरसःक्लेदनं ब्रूते । शुभिकेशिरआरोहशोभयन्तीमुखंमेतिमन्त्रोविवाहकाले
मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकायावरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्चमन्त्रयोर्लोकप्र-
सिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति तस्मान्मन्त्रभागोनप्रमाणम् । अत्रोच्य-
ते—अभ्यगादिमन्त्राणामर्थोयास्केननिरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः तत्परिचयरहितानामबोधोनमन्त्रा-
णांदोषमावहति । अतएवात्रलौकिकन्यायमुदाहरन्ति—नैषस्थाणोरपराधोयदेनमन्धोनपश्यतिपु-
रुषापराधःसंभवतीति । अधःस्विदासीदितिमन्त्रश्चनसन्देहबोधनायप्रवृत्तः किंतिहिजगत्कार-
णस्यपरवस्तुनोतिगभीरत्वंनिश्चेतुमेवप्रवृत्तः तदर्थमेवहिगुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमधःस्वि-
दित्यनयावचोभङ्गचोपन्यस्यति सएवाभिप्रायउपरितनेषु कोअद्वावेदेत्यादिमन्त्रेषुस्पष्टीकृतः ।
ओषध्यादिमन्त्रेष्वपिचेतनाएवतत्तदभिमानिदेवतास्तेनतेननाम्नासम्बोध्यन्ते ताश्चदेवताभगवता
बादरायणेनौभिमानिव्यपदेशस्त्वितिसूत्रेसूत्रिताः । एकस्यापिरुद्रस्य स्वमहिम्नासहस्रमूर्तिस्वी-
कारात् नास्तिपरस्परव्याघातः । जलादिद्रव्येणशिरःक्लेदनादेलोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदे-
वतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात् तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ततोलक्षणसद्भावादस्तिमन्त्रभागस्य
प्रामाण्यम् । एतेदेवाभिप्रेत्यभगवान्जैमिनिर्मन्त्राधिकरणेमन्त्राणांविदक्षितार्थत्वमसूत्रयत् ता-
निचसूत्राणिक्रमेणोदाहृत्यव्याख्यास्यामः तत्रपूर्वपक्षंसूत्रयति—तदर्थशास्त्रादिति १ य-
स्यार्थस्याभिधानेसमर्थोमन्त्रः सएवाभिधेयस्यशास्त्रस्यब्राह्मणवाक्यस्यतदिदंवाक्यंतदर्थशा-
स्त्रम् तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थोमन्त्रइत्यवगम्यते तथाहि उरुप्रथस्वेतिमन्त्रेणपुरोडाशप्रथन-
मभिधीयते पुरोडाशंप्रथयतीतिब्राह्मणेनापितदेवाभिधीयते तथासतिमन्त्रेणैवप्रतीतत्वात् तद-
र्थबोधनायप्रवृत्तंब्राह्मणवाक्यमनर्थकंस्यात् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुविनियोगबोधनायब्राह्म-
णमुपयुक्तम् तस्मान्मन्त्राउच्चारणेनैवानुष्ठानमुपकुर्वन्ति । ननुच्चारणार्थत्वेसत्यदृष्टंप्रयोजनंप-
रिक्लप्येत अर्थाभिधायकत्वेतुदृष्टंलभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादत्वमभ्युपेत्यापिमन्त्रस्याभिधा-
नार्थत्वमेवेत्याशंक्य उत्तरंसूत्रयति—वाक्यनियमादिति २ अग्निर्मूर्धादिवःककुदित्येवमेववाक्यं
पठितव्यमितिमन्त्रेनियमउपलभ्यते अर्थप्रत्यायनंतुमूर्धाग्निरित्येवंव्युक्तमपाठेपिभवत्येव तस्मा-
न्नियतपाठक्रमसाफल्याय उच्चारणमेवमन्त्रप्रयोजनम् । ननुपाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेपि-
मन्त्रपाठोऽर्थबोधनार्थमेवेत्याशंक्यतत्रदोषान्तरंसूत्रयति—बुद्धशास्त्रादिति ३ अग्नीदग्नीन्विहरेति
प्रेषमन्त्रःप्रयोगकालेपठ्यते तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकालेऽवस्वकर्तव्यत्वेनबुद्धम्
तस्यचबुद्धस्यार्थस्यपुनर्मन्त्रोच्चारणेनशासनमनर्थकम् नहिसोपानत्केपादेपुनरप्युपानहंप्रतिमुञ्च-

१ बोधायनसूत्रे । २ ऋ० सं० ८.७.१७ । ३ ब्रह्मसूत्रतृतीया ० । ४ जैमिनिसूत्रे
प्रथमाध्याये ५ तै० सं० १. ८.१६ ऋ० सं० ६.३.३९ । ७ तै० सं० ६.३.१ ।

न्ति । ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मारणमस्त्वित्याशङ्क्यान्यदोषसूत्र-
यति—अविद्यमानवचनादिति ४ चत्वारि शृङ्गात्रयोऽस्य पादाद्वेशीर्षेऽस्य हस्तासोऽस्येति मन्त्र-
आम्नायते नखलुचतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिद्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्यते नन्वीदृशी
काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यदोषसूत्रयति—अचेतनेऽर्थबन्धनादिति ५ ओषधेनायस्त्वेनं
शृणोतग्रावाण इत्यादावचेतनेद्रव्येचेतनोचितं रक्षणश्रवणाद्यर्थबन्धाति सचायुक्तः नन्वभिमानि-
व्यपदेशइतिवैयासिकशास्त्रेऽन्वितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्रविवक्ष्यतामित्याशङ्क्य
दोषान्तरं सूत्रयति—अर्थविप्रतिषेधादिति ६ अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मन्त्रआम्नायते । यदे-
वद्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः एक एवरुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकम-
प्युदाहृतं व्यम् । ननु त्वमेव माताचपितात्वमेवेत्यादिवदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते एवमेकस्या-
पिरुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारोऽस्तु ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति-
स्वाध्यायवदवचनादिति ७ पूर्णिकानामकाचिद्योषिदवघातं करोति तत्समीपे माणवकः स्वा-
ध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमन्मधीते न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुसलप्रहारंतस्य
मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् अक्षरग्रहणायैव तं मन्त्रमन्यांश्चमन्त्रानभ्यस्यति तत्र स्वाध्यायकाले पठितो-
ऽप्यवघातमन्मध्योऽथ पूर्णिकां प्रतिस्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति । ननु तत्र माणवक-
स्यार्थविवक्षानास्ति पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा कर्मणित्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवती-
त्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—अविज्ञेयादिति ८ केषां चिन्मन्त्राणां अर्थो विज्ञातुं न शक्यते तद्यथा
अभ्यवसात इन्द्रऋषिस्मे इत्येको मन्त्रः । सृण्येवजर्भरीतुर्फीरीतु इत्यपरो मन्त्रः । ननु ईदृशमन्त्रार्थबो-
धायैव निगमनिघण्टुनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—अनित्यसंयोगान्म-
न्त्रानर्थक्यमिति ९ किन्तेऽकृण्वन्तीति मन्त्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथानैचाशाखं
नाम नगरं प्रमगन्दो राजेत्येते अर्था अनित्या आम्नाताः । तथा सति प्राक्प्रमगन्दान्नायं मन्त्रो भूतपूर्व इति
गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति किन्तु चारणाददृष्टा-
र्थोऽवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति १० तु शब्देन मन्त्राणामदृष्टा-
र्थमुच्चारणमात्रं वारयति क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोके वेदयोरविशिष्टः तथा स-
ति यथालोकेऽर्थप्रत्यायनार्थैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिके यागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं मन्त्रेण प्रकाशि-
तस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् ।
ननु अत्रिरसि नारिरसीत्यारभ्य त्रैष्टुभेन त्वाछन्दसादद इति मन्त्र आम्नातः तेनैव मन्त्रेण प्रतीतेऽप्यध्या-

दाने पुनर्ब्राह्मणेन तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यात् इत्याशङ्क्यो-
त्तरं सूत्रयति—गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति ११ मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणेयत्पुनः श्रवणं तदेतच्चतुः

१ तै० सं० ५. १. १ तैत्तिरीयशाखायां संहिताकतिपयब्राह्मणभागमिश्रिता ब्राह्मणम-
पिकतिपयमंत्रभागमिश्रितं तत्सारस्वतपाठानुसारेणेति ज्ञातव्यम् । अभिश्रितपाठस्तु संहि-
ताब्राह्मणयोः सत्याषाढगृह्योक्तकांडानुक्रमानुसारेण बोद्धव्यः । तदुक्तं संस्काररत्नमालायाम्—
कांडानां संकीर्णत्वेन यथाकांडमिदानीमध्ययनासंभवात्कांडानुक्रमणिकायां सारस्वतपाठस्या-
प्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च सारस्वतपाठे नैवेदानीमध्ययनमस्ति सारस्वतकथाचेति हासपुराणादौ प्रसि-
द्धा साकांडनिरूपणावसरे संस्काररत्नमालायामुपन्यस्ता—यथा ब्रह्मसभायां दुर्वासाः सामगा-
यन्नास । तं खलु तेजसा क्रूरं दृष्ट्वा सभामध्ये सरस्वत्यस्मयत् । ततः क्रुद्धो मुनिः सरस्वतीं शशाप
मर्त्ययो नौ प्रजायत्वेति । ततस्तं देवी प्रसादयामास भगवन्विप्रश्चे प्रजायेयमिति । ततः समु-
निस्तथेत्युक्त्वा जगाम । ततो देव्या त्रेयगृहे जायत । ततो वेदविदं भर्तारं प्राप्य विद्यानिधिं पुत्रं
कृतोपनयनं पिता सारस्वतं वेदमभ्यापयामास यथावृद्धक्रमेण ॥ ततस्तं बालत्वाद्ल्पमेध-
सं पिता ताडयामास पृष्ठे वेणुदलेन । ततः सोरोदीत् सापितं दृष्ट्वा पुत्रमाकिंभ्यातिदुःखिता बभूव ।
अश्रुपूर्णं तं वागीशानि वार्यच पुनः ततः साचितयामास यस्याः कस्याः सुतो न हि । प्राप्य मां
ताड्यते बालो मम प्राणप्रियः सुतः । ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्सांगान् ब्रह्मविद्यापर्यंतान्सा-
रस्वताय सरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासानिवर्त्य वायुधारणं चोपादिशत् । ततः संपूर्णविद्यो-
सौ कुरुक्षेत्रे वसन् मुनिः । तपस्तेपे महाभागो देवैरपि सुदुष्करम् ॥ ततः कालेन महता ह्यनावृ-
ष्टिरभूत्किल । कुरुक्षेत्रे सारस्वतं दृष्टं पुष्टमंतर्वायुं धार्यमाणं तमृषिं ददृशुः । तमूचुर्मुनयः सर्वे शा-
कं देहीति नः प्रभो । अलं शाकेन भो विप्राय दिशाकं भवेद्भुवि । सारस्वतो मुनिः प्राह ते भ्यो देहीति-
चंडिकाम् । सुतशाकं प्रदास्यामि यदि शाकेन ते ह्यलं । शाकं भरीति मुनिना प्रसन्ना कारिवै-
तदा । शाकाहारास्ततः सर्वे मुनयः कृतजीविताः । दुर्भिक्षे विनिवृत्तेऽप्यध्ययनं नास्मरन्त-
दा । अन्योन्यमभिजग्मुस्तु उच्चरन्तश्च न कंचन । ततो विस्मृतवेदास्ते बभूवुर्मुनयो भृशम् । त-
तो तिदुःखितेषु मुनिषु नारदेनोक्तम् । सारस्वतं कृतसर्ववेदाभ्ययनं गत्वा अध्ययनं कुरुष्व-
मिति । ततस्ते सारस्वतं प्रार्थयामासुः । अभ्यापनं कुरुष्व भगवन् इति । ततः सारस्वतः
प्रार्थितश्चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यश्चतुःषष्टिसहस्रवेदान् अभ्यापयामास । ततस्तां वेदांस्तच्छा-
खिनः साकल्येनाधीतवन्तः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनं कृत्वा सर्ववेद-
विलक्षणां तैत्तिरीयशाखां दृष्ट्वा न्योन्यमूचुः अहो अतीव विस्मयोऽस्माकं सर्वविलक्षणां शा-
खामभ्यापयति स्मास्मान्मूढान्कृत्वानिर्मिताम् ततः सर्वे तैत्तिरीयशाखिनः संभूय सारस्व-
तमूचुः नायं वेदस्त्वयाभ्यापितः सर्ववेदविलक्षणत्वादिति । ततः सारस्वतः सर्वान् श्रेष्ठान्मुनी-
न्प्राह वचः यद्ययं न भवेद्देवः प्रतिज्ञातुं करोम्यहम् । अग्निप्रवेशनं कुर्यां भवंतो वाचमीरिताम् । त-
मूचुर्मुनयः सर्वे वचनं स्वयोदितम् । यदि वेदक्रमं विप्रप्रतिज्ञां कुर्महे वयम् । ततः सारस्वतेन स-
ंहिताः सर्वे मुनयः तत्र तत्र मुनीन् गत्वा निर्णेतुं न शक्नुम इति तैरुक्ता ब्रह्माणं जगुर्मया यथं प्रतिज्ञानिवे-

संख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्यविधानस्याभावे चतुर्णामन्त्राणांमध्येनकेना-
प्येकेनाभिरादीयेत । ननु इमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रमन्त्रसामर्थ्यादे-
वप्राप्तस्यरशनादानस्यपुनर्ब्राह्मणवाक्यंविनियोजकमाध्यायते तदेतत्त्वन्मतेव्यर्थमित्याशङ्क्योत्त-
रंसूत्रयति—परिसंख्येति १२ गर्दभाभिधानीनादत्तइतिनिषेधःपरिसंख्या तदर्थमिदंब्राह्मणवाक्य-
म् । ननुपरिसंख्यायांत्रयोदोषाःप्राप्नुयुः आदत्तइतिशब्दः रशनादानलक्षणंस्वार्थंजह्यात् तन्निषे-
धलक्षणःपरार्थस्यशब्दस्यकल्प्येत रशनात्वसामान्येनचप्राप्तगर्दभरशनायाआदानंबाध्येतेतित्र-
योदोषाः । मैवं गर्दभरशनायाअप्राप्तत्वात् तथाहि त्वत्पक्षेप्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्यामन्त्रेणानेना-
दानंकुर्यादितिवाक्यंपरिकल्प्यते तेनचवाक्येनमन्त्रादानयोःसम्बन्धेसिद्धेसति पश्चात्किंविषय-
मादानमितिबीक्षायांलिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्यगर्दभरशनायाःप्राप्तिर्वक्तव्या साचविलम्ब्यते
इत्यश्वाभिधानीमितिप्रत्यक्षेणवाक्येनमन्त्रादानयोःसंबन्धेसतिलिङ्गाद्रशनामात्रेप्राप्तमादानमश्वा-
भिधानीमितिश्रुत्याविशेषेव्यवस्थाप्यते ततोमन्त्रस्यनिराकाङ्क्षत्वात् गर्दभरशनायाअप्राप्त-
त्वान्नास्तिप्राप्तबाधः अतएवनिषेधार्थेनकल्प्यते विध्यर्थश्चनत्यज्यते तत्रकुतोदोषत्रयम् ईदृ-
शमप्राप्तिरूपमेवगर्दभरशनायानिवारणमभिप्रेत्यपरिसंख्येतिस्त्रुतिरिति । ननु उरुप्रथस्वेतिप्रथ-
यतीतिब्राह्मणवैयर्थ्यतदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—अर्थवादोवेति १३ वाशब्दोवैयर्थ्य-
वारयति अस्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेवतत्प्रथयतीति तेनार्थवादेनसंबन्धायब्राह्मणेविधिःपठ्य-
ते । ननु प्रथयतीत्यनेनैवविधिशब्देनप्रथनमनूद्ययज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेनस्तोतव्यंतदेवतुप्र-
थनंकुतःप्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—मन्त्राभिधानादिति १४ अध्वर्युःपुरोडाशमुद्दिश्यमन्त्रे
प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकंप्रथनंप्राप्तम् यथालोकेयःकुर्वितिब्रूतेसकार-
यत्येव तथात्रापियःप्रथस्वेतिब्रूतेसप्रथयत्येव यदुक्तम् अग्निर्मूर्धादिवइतिपाठक्रमनियमा-
त् अदृष्टार्थोमन्त्रइति तत्रोत्तरंसूत्रयति—अविरुद्धंपरमिति १५ परंद्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्य-
विरुद्धम् नहिवयंपाठक्रमनियमाददृष्टनिवारयामः किंतर्हिमन्त्रोच्चारणेनजायमानमर्थप्रत्यायनं

दिताः । ब्रह्माविमुनिसारस्वतमाह—सत्यंप्रतिज्ञातंतत्रभवतासारस्वतेन सारस्वतोवेदपा-
ठःसारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः अन्यथाध्ययनफलनास्तीति ततइतरान्मुनीन्माह सत्यंन-
पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमोभवतीति तस्मात्सर्वैर्जितं नाग्निप्रवेशनंकर्तव्यमितितीहासः ।

१ तै० सं० ५. १. २. । इमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्युद्दिचतुर्थकाण्डेप्रथमाध्यायेद्वितीया-
नुवाकेमन्त्रःपठितःतस्यैवइमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेइतिपंचमकाण्डेप्रथम-
प्रपाठकेद्वितीयानुवाकेब्राह्मणम् । २ तै० ब्रा० ३. २. ८. ।

दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमित्येतावदेवब्रूमः । ननुपोकृषणीरासादयेतिमन्त्रोबुद्धमेवार्थशास्ति
तदयुक्तम् सोपानत्कस्यपादस्योपानदन्तरासंभवादित्युक्तमितिचेत् तस्यपरिहारसूत्रयति—स-
म्प्रेषकर्मणोगर्हानुपलम्भःसंस्कारत्वादिति १६ सम्प्रेषकर्मणोगर्हानुपलम्भोपलभ्यते बु-
द्धस्याप्यर्थस्यमन्त्रेणैवानुस्मरणेसतिनियमात् दृष्टलक्षणस्यसंस्कारस्यसद्भावात् । यच्चोक्तम्
चत्वारिंशद्वेतिमन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिधत्तइति तस्योत्तरंसूत्रयति—अभिधानेऽर्थवादइति १७
असतोऽर्थस्याभिधायकेवाक्येगौणस्यार्थस्योक्तिर्दृष्टव्या तद्यथा चत्वारोहोत्रध्वर्यूद्गातृब्र-
ह्माणोस्यकर्मणःशृङ्गाणि प्रातःसवनादयस्त्रयःपादाः पत्नीयजमानौद्वेशीर्षं गायत्र्यादीनि
सप्तछन्दांसिहस्ताः ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदेष्वेधाबन्धनं कामान्वर्षतीतिवृषभः रोरवीतिस्तोत्रश-
स्त्रादिशब्दान्पुनःपुनःकरोति महोदेवःसोयंप्रौढोयज्ञरूपोदेवोमर्त्यानाविवेशेति । मनुष्याएवात्रा-
धिकारिणः लोकेप्येवंगौणप्रयोगादृश्यन्ते चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशि-
नीत्येवंनद्याःस्तूयमानत्वात् एवमोषधेत्रायस्व शृणोतग्रावाणइत्याद्यचेतनसम्बोधनानिस्तुति-
परत्वेनयोजनीयानि यस्मिन्वपनेओषधिरपित्रायतेतत्रवपनकर्तात्रायतइतिकिमुक्तव्यम् तथा
ग्रावाणोपिप्रातरनुवाकंसृण्वन्ति किमुतविद्वांसोब्राह्मणाइत्यादिमन्त्राणामभिप्रायः योप्यदिति-
द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिप्रतिषेधउक्तः तस्योत्तरंसूत्रयति—गुणादविप्रतिषेधःस्यादिबि १८ य-
थात्वमेवपितात्वमेवमातेत्यत्रगौणप्रयोगादविरोधः तद्वत् एवमेकरुद्रदेवत्येकर्मण्येकोरुद्रः शत-
रुद्रदेवत्येशतरुद्राइत्यविरोधः । यदप्युक्तम् स्वाध्यायमधीयानोमाणवकःपूर्णिकायाअवहर्ति
नप्रकाशयितुमिच्छति तत्रोत्तरंसूत्रयति—विद्यावचनमसंयोगादिति १९ वेदविद्याग्रहणकालेऽ-
र्थस्ययदवचनंतदयज्ञसंयोगादुपपद्यते नहिपूर्णिकायाअवघातोयज्ञसंयुक्तः नापिमाणवको-
यज्ञमनुतिष्ठति अतोयज्ञानुपकारान्तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम् अम्यक्सातइन्द्र सृण्येवज-
र्भरीतुर्फरीतूइत्यादौअर्थस्यज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थइति तत्रोत्तरंसूत्रयति—सतःपरमविज्ञान-
मिति २० विद्यमानएवार्थःप्रमादालस्यादिभिर्नज्ञायतेतेषांनिगमनिरुक्तव्याकरणवशेनधातुतो-
ऽर्थःपरिकल्पयितव्यः तद्यथा जर्भरीतुर्फरीतूइत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि तेषुहिद्विवचना-
न्तत्वंलक्ष्यते आश्विनंचेदंसूक्तम् अश्विनोःकाममप्राइतिदर्शनात् एतदेवाभिप्रेत्यनिरुक्तका-
रोव्याचष्टे—जर्भरीभर्तारावित्यर्थः तुर्फरीतूहन्तारावित्यर्थइति एवमम्यक्सातइत्यादावप्युच्ये-
म् । यदप्युक्तम् प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वंनस्यादिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—उक्त-

१ तै० ब्रा० ३. २. ९. । २ ऋ० सं० ३. ८. १०. । ३ सृण्येवजर्भरीइतिमन्त्रो-
यस्मिन्सूक्तेवर्ततेतत् (ऋ० सं० ८. ६. २.) । ४ नि० १३. ५. ।

श्रानित्यसंयोगइति २१ प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोयमनित्यसंयोगदोषउक्तःपरिहृतः त-
थाहि तत्र पूर्वपक्षेवेदानांपौरुषेयत्वंवक्तुं काठकंकालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानंहेतूक्त्या-
नित्यदर्शनाच्चेतिहेत्वन्तरंसूत्रितम् तस्यायमर्थः—बबरःप्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानांबबरा-
दीनामर्थानांदर्शनात् ततःपूर्वमसत्वात्पौरुषेयोवेदइतितस्योत्तरमेवंसूत्रितम्—परंतुश्रुतिसामान्य-
मात्रमिति तस्यायमर्थः—यत्काठकादिसमाख्यानंतत्प्रवचननिमित्तम् यत्तुपरंबबराद्यनित्यदर्श-
नं तच्छब्दसामान्यमात्रं नतुतत्रानित्योबबराख्यःकश्चित्पुरुषोविवक्षितः किन्तु बबरइतिशब्दानु-
कृतिः तथासतिबबरइतिशब्दंकुर्वन्वायुरभिधीयते सचप्रावाहणिः प्रकर्षेणवहनशीलः एवम-
न्यत्राप्यहनीयम् । तदेवंकस्यचिदपिदोषस्यासंभवात् विवक्षितार्थामन्त्राःस्वार्थप्रकाशनायैवप्र-
योक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वेसतिदृष्टंप्रयोजनंलभ्यतइतियुक्तिमात्रमिदमुच्यते नत्वेतदुपोद्ब-
लकंकिंचित्श्रौतंलिङ्गंपश्यामइत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—लिङ्गोपदेशश्चतदर्थवदिति २२ आग्ने-
य्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतइतिश्रूयते । तस्यायमर्थः—अग्निर्देवतायस्याऋचः सेयमाग्नेयी तयाग्नीध्रस्था-
नमुपतिष्ठेतेति अत्रह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेतेतिमन्त्रप्रतीकंपठित्वानोप-
दिशति किंत्वाग्नेयीत्वलिङ्गेनोपदिशति यदातस्यामृच्यग्निःप्राधान्येनप्रतिपाद्यते तदातस्याऋ-
चोऽग्निर्देवताभवति तथासत्याग्नेयेतिदेवतावाचितद्धितान्तनिर्देशउपपद्यते तस्मादयमुपदेशस्त-
न्मन्त्रवाक्यमर्थवदितिबोधयति अतोविवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थंप्रयोगकालेमन्त्रोच्चारणम्
तस्मिन्नेवविवक्षितार्थत्वेलिङ्गान्तरंसूत्रयति—ऊहइति २३ प्रकृतावाप्नातस्यमन्त्रस्यविकृतौसम-
वेतार्थत्वायतदुचितपदान्तरस्यप्रक्षेपेणपाठऊहः तद्यथा अन्वेनमातामन्यतामनुपितानुभ्रातेति
प्राकृतपशुविषयोमन्त्रपाठः तस्यचमन्त्रस्यविकृतौपशुद्वयेसति अन्वेनौमातामन्यतामित्यूहः प-
शुबहुत्वेसति अन्वेनान्मातामन्यतामित्यूहःकर्तव्यः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमान्नायते-
नमातावर्धतेनपितेति तत्रेदंचिन्तनीयम् किमत्रशरीरवृद्धिर्निषिध्यतेआहोस्विच्छब्दवृद्धिरिति ।
एकवचनान्तस्यमातृशब्दस्य मातरावितिद्विवचनान्तत्वेनवा मातरइतिबहुवचनान्तत्वेनवाप्रयोगः
शब्दवृद्धिः तत्रनतावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुंशक्यते बाल्यकौमारयौवनादिवयोनुसारेणतद्वृद्धेःप्र-
त्यक्षत्वात् अतःशब्दवृद्धिनिषेधएवपरिशिष्यते मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेणवृद्धिनिषेधा-
त् इतरस्यैनमितिशब्दस्यार्थानुसारिणीवृद्धिःसूचिताभवति तत्रयद्यर्थो नविवक्ष्येत तदापशुद्वि-
त्वेद्विवचनम् पशुबहुत्वेबहुवचनंचकथमूह्येत तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्राः । तस्मिन्नेवार्थेलिङ्गान्त-
रंसूत्रयति—विधिशब्दाच्चेति २४ मन्त्रव्याख्यानरूपोब्राह्मणगतःशब्दोविधिशब्दइत्युच्यते सचै-

षमाज्जायते—शतंहिमाःशतंवर्षाणिजीव्याः स्मेत्येवैतदाहेति। तत्रशतंहिमाइत्येतद्भाख्येयमन्नस्यप्र-
तीकम् अवशिष्टंतुतस्यतात्पर्यव्याख्यानम् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुकिञ्चामतात्पर्यमन्त्रेव्याख्यायते
तस्माद्विवक्षितार्थमन्त्राः प्रयोगकालेस्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः तत्रसङ्ग्रहश्लोकौ—मन्त्राङ्-
रुपथस्वेतिकिमदृष्टैकहेतवः । यागेषूतपुरोडाशप्रथनादेश्चभासकाः १ ब्राह्मणेनापितद्भानान्म-
न्त्राःपुण्यैकहेतवः । नतद्भानस्यदृष्टत्वादृष्टंवरमदृष्टतः २ ननु अस्तुमन्त्रभागस्यप्रामाण्यम् ब्राह्म-
णभागस्यतुनतद्युज्यते तथाहि द्विविधंब्राह्मणम् विधिरर्थवादश्चेति तथाचापस्तम्बः—कर्मचो-
दनाब्राह्मणानिब्राह्मणशेषोर्थवादइति । विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनंचेति आ-
म्नावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपन्तिदीक्षणीयायामित्याद्याःकर्मकाण्डगताविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः आ-
त्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादयोब्रह्मकाण्डगताविधयोज्ञातज्ञापकाः तत्रकर्मकाण्डगतानां ज-
र्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्वीधुकयवाग्वावेत्यादिविधीनानांस्तिप्रामाण्यम् प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधा-
नेनसम्यगनुभवसाधनत्वाभावाद् अयोग्यत्वंचवाक्यशेषेसमाम्नातम्—अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्व-
गवीधुकाश्चेति । तत्रह्यारण्यतिलानांआरण्यगोधूमानांचाहुतिद्रव्यत्वंनिषिद्धम् तस्माद्वाधितोज-
र्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषुतत्तर्चादृत्यं तत्तथानकार्यमितिवाक्या-
भ्यांबहवोविधयोनिषिद्धाः अपिचैतरेयब्राह्मणेअनुदितहोमंबहुधानिन्दितास्मादुदितेहोतव्य-
मित्यसकृन्निगमितम् तैत्तिरीयाश्चतथैवामनन्ति—यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्रेयस्याव ।
उदितेसूर्येप्रातर्जुहोतीतिपुनरपितएवोदितहोमेदोषमामनन्ति—यदुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयाव यथातिथ-
येप्रद्रुतायशून्यायावसथायाहार्यहरन्तितादृगेवतदिति । तथैवातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिविधिः
नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिनिषेधेनबाध्यते ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेवस्वर्गादिफलं नो-
पलभ्यते नहिभोजनानन्तरंतृप्तेरनुपलभ्योस्ति तस्मात्कर्मविधिषुप्रामाण्यंदुःसंपादनीयम् । अज्ञा-
तज्ञापकेषुब्रह्मविधिष्वपिपरस्परविरोधान्नास्तिप्रामाण्यम् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यैतरे-
यिणआमनन्ति । असद्वाइदमग्रआसीदितितैत्तिरीयाः । सोयंविरोधः तस्माद्वेदेविधिभागःसर्वो-
प्यप्रमाणमितिप्राप्तेब्रूमः—अस्त्वेवंजर्तिलादिविधेरप्रामाण्यम् तदर्थस्थाननुष्ठेयत्वाद् अनुष्ठेयस्त्व-
र्थउपरितनेऽजाक्षीरेणजुहोतिइतिवाक्येविधीयते तत्प्रशंसार्थमत्रजर्तिलादिकमनूद्यनिन्द्यते य-
थागवामश्वानांचप्रशंसार्थमपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यइतिवाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनांपशुत्वं

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रे । २ ऐतरेयब्राह्मणेप्रथमपञ्चिकायाःप्रथमखण्डे १. १. ।

३. ऐतरेयोपनिषदिप्रथमाध्याये । ४ तै० सं० ५. ४. ३. । ५ तै० सं० ५. ४.

३. । ६ ऐ० ब्रा० २. २३. । ७ तै. ब्रा. १-१. ८. । ८ ऐ. ब्रा. ५-३१. । ९ तै.

ब्रा. २-१-२. । १० तै. ब्रा. २-१-२. । ११ ऐ. आरण्यके. ।

निन्द्यते तद्वत् एवंतर्हि अजादेर्यथावस्तुतः पशुत्वमस्ति तथार्जतिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोपि
 क्वचिच्छाखान्तरे भवेदिति चेत् भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति यथा
 गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनं आश्रमान्तरेषु प्रामाणिकम् तद्वत् अनेन न्यायेन सर्वत्र प-
 रस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथामन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थि-
 तत्वात् तैत्तिरीयाः वायवस्थोपायवस्थेति मन्त्रमामनन्ति वाजसनेयिनस्तूपायवस्थेत्येनं भागं नाम-
 नन्ति प्रत्युत शतपथब्राह्मणे सभागो नूद्य निराकृतः तथा सूक्तवाक्यमन्त्रेषु शाखान्तरपाठं निराकृत्य पा-
 ठान्तरं तैत्तिरीया आमनन्ति यद्ब्रूयात्सूपावसानाचस्वध्यवसानाचेति प्रमायुको यजमानः स्यात् इ-
 ति निराकरणं सूत्रचरणाचस्वधिचरणाचेत्येव ब्रूयादिति पाठान्तरोपदेशः तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्य-
 वस्था तद्विधिषु द्रष्टव्या । षोडशग्रहणादिदूषणं तु अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्य तैव शोभते पूर्वमी-
 मांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादेषोडशिनो ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः द्वितीयस्याध्यायस्य
 प्रथमपादे कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं मपूर्वं निर्णीतम् तद्वदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
 पादे कारणत्वेन चाकाशादिषु ध्याव्यपदिष्टो केरित्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिविप्रतिप-
 त्तिर्निराकृता द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे आरम्भणाधिकरणत्वं सङ्ग्रहपदेशान्नेति चेत् न धर्मा-
 न्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वम् किन्त्वव्यक्तावस्था-
 परत्वमिति निर्णीतम् तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौ तत्तत्कसूत्रे त-
 त्प्रामाण्यं समर्थयामास व्यासोपि शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय त-
 त्समन्वयादिसूत्रैः समर्थयामास तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्थाने एवं विधन्यायो दुष्परिहरः
 अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् । अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थ-
 यामास तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमव-
 दर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते इति १ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात् अक्रिया-
 प्रतिपादकानामर्थत्वादानां नास्तिकश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः ते चार्थवादा एव माम्नायन्ते—सोरोदीद्य-
 दरोदीत्तद्वद्रस्य रुद्रत्वम् । स आत्मनो वपामुदक्स्वदत् । देवैर्वैदेव यजनमध्यवसायदिशो न प्राजा-
 नञिति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्य-
 मुच्यते यद्यप्यनादितात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्य-
 स्याभावात् अनित्यैः काव्यालपैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः । न नूदाहृतानामर्थत्वादानामनुष्ठे-
 ये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्य-

१ जैमिनि सूत्रे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे एतदादि अष्टादश सूत्राणि । २ तै. सं. १.
 ५.१.१ ३ तै. सं. २.१.१. ४ तै. सं. ६.१.५.

त्वात् इत्याशंक्यान्पेक्षेकेषुचिदर्थवादेषुमानान्तरविरोधदर्शनादप्रामाण्येसतितदृष्टान्तेनसर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्यसूत्रयति—शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति २ शास्त्रविरोधोदृष्टविरोधःशास्त्रदृष्टविरोधइतित्रिविधोविरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते तथाहि स्तेनंमनोनृतवादिनीवागित्यत्रश्रूयमाणंमानसंचौर्यवाचिकमनृतवदनंचप्रतिषेधशास्त्रेणविरुद्धम् तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिस्तस्मादग्निरेवाग्नेरनंकंददृशेनधूमइत्यत्रदृष्टविरोधः तथानचैतद्विद्वोवयंब्राह्मणावास्वोऽब्राह्मणावेत्यत्रापिप्रत्यक्षविरोधः कोहितद्वेदयदमुष्मिँल्लोकेस्तिवानवेत्यत्रशास्त्रदृष्टेनविरोधः स्वर्गकामोयजेतेत्यादिशास्त्रेह्यामुष्मिकंफलंदृश्यते तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् । ननु सोरोदीदित्यादीनांनिष्प्रयोजनत्वात् स्तेनंमनइत्यादीनांचविरोधात् अप्रामाण्येपिफलप्रतिपादकानामर्थवादानांतदुभयवैलक्षण्यादस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—तथाफलाभावादिति ३ यथामानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तम् तथाफलमप्यविद्यमानमेवतैरुच्यते तथाहि गर्गत्रिरात्रंप्रकृत्यश्रूयते—शोभतेस्यमुखं यएवंवेदेति दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनंप्रकृत्यश्रूयते—आंस्यप्रजायांवाजीजायते यएवंवेदेति नचवयंवेदितृणांतत्फलमुपलभामहे नवैहिकफलवाक्यानांविस्वादादप्रामाण्येपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तुप्रामाण्यवित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—अन्यानर्थक्यादिति ४ एवंहिश्रूयते पूर्णाहुत्यासर्वांकामानवाप्नोति पशुबन्धप्राजीसर्वाँः ३ लोकांभिजयति तरतिमृत्युंतरतिपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजते यउचैनमेवंवेदेति । तत्राग्न्याधेयगतयापूर्णाहुत्यासर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानिभ्युः तथानिरूढपशुबन्धानुष्ठानेनसर्वलोकाभिजयात् ज्योतिष्ठोमादीनामानर्थक्यम् अध्ययनकालीनैर्नैवाश्वमेधवेदनेनब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानंचव्यर्थंस्यात् तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् ननु माभूत्फलवाक्यानांप्रामाण्यम् तथापिनिषेधवाक्येषुविरोधानुपलम्भात् अस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—अभागिप्रतिषेधादिति ५ नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनान्तरिक्षेनदिवीत्यत्रान्तरिक्षस्यचदिवश्चप्रतिषेधभागित्वंनास्ति तत्रचयनप्रसङ्गस्यैवाभावात् माभूत्तर्हिनिषेधानांप्रामाण्यम् बबरःप्रावाहणिरकामयतेत्यादीनांपूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनांविरोधानुपलम्भात् अस्तुप्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—अनित्यसंयोगादिति ६ बबरादिवस्वरूपेणानित्यत्वेनार्थेनसंयोगेसत्यस्यवाक्यस्यततःपूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वंप्रसज्येत किंबहुनासर्वथापिनास्त्येवार्थवादानांप्रामाण्यमितिपूर्वपक्षः सिद्धान्तंसूत्रयति—विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेनविधीनांस्युरिति ७ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यंवारयति वायुर्वैक्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिनाविधिनासहैकवाक्यत्वात् अस्तिधर्मेप्रामाण्यम्।

नचविधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्षेणपदान्वयसम्पूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोगइतिशङ्कनीयम् ते
 सार्धमादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः स्तुत्याचप्रलोभितः पुरुषस्तत्र
 प्रवर्तते । ननु अर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह-
 कृत्यंचसाम्प्रदायिकमिति ८ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरंगुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत्तत्साम्प्र-
 दायिकम् तच्चविधीनामर्थवादानांचसमानम् तस्माद्विधिवदेतेषामपिप्रमादपाठो न भवति । ननुशा-
 स्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह—अप्राप्ताचानुपपत्तिः प्रयोगेहि विरोधः-
 स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यतेइति ९ तत्रवार्तिकेत्वेतत्सूत्रमध्याहृत्यत्रिधाव्याख्या-
 तम् अप्राप्ताचानुपपत्तिं अप्राप्ताचानुपपत्तिः अप्राप्ताचानुपपत्तिमिति । स्तेनंमनइत्यादौशास्त्र-
 विरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् प्रयोगेहिस्तेयादीनामुच्यमानेशास्त्रविरोधः स्यात्
 नचात्रस्तेयं कर्तव्यमितिप्रयोगउच्यते किन्तु स्तेयशब्दार्थउच्यते नचस्तेयशब्दार्थः प्रयोगभूतः
 तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेणशास्त्रविरोधाभावात् अयमर्थवादउपपन्नएव । ननुस्तुत्यर्थेनविधी-
 नांस्तुरितियदुक्तम् तदसत् वैयधिकरण्यात् वेतंसशाखयाचावकाभिश्चविकर्षत्यापोवैशान्ता-
 इत्यत्रवेतसावकेविधीयते आपश्चस्तूयन्ते इतिवैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—गुणवादस्त्विति
 १० तुशब्देवैयधिकरण्यदोषंवारयति गुणवादोऽत्रविवक्षितः यथालोकेकाश्मीराभिजनोदे-
 वदत्तः काश्मीरदेशेषुस्तूयमानेषुस्तुतमात्मानंमन्यते एवमत्रापि अद्भ्योजातेवेतसावकेअप्सुस्तुतासु
 तेएवस्तुतेभवतः शान्ताभ्योद्भ्योजातत्वात् वेतसावकेस्वयमपिशान्तेसत्यौयजमानस्यानिष्टंशमय-
 तइत्येतादृशस्यगुणस्यवादोत्राभिप्रेतः । सोरोदीदित्यत्रापिरजतस्यपतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने
 गृहेऽपिरोदनप्रसङ्गात् बर्हिषिरजतंनदेयमितितन्निषेधेनविधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् तत्ररज-
 तदानाभावेरोदनाभावरूपोगुणोऽत्रविवक्षितः तेनचगुणेनरजतदाननिवारणरूपोविधिःस्तूयते
 यद्यपिरजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत् तथापियथोक्तरीत्याविधेःस्तुतिःसम्पद्यते यःप्रजाकामः
 पशुकामःस्यात् सएतंप्राजापत्यमजंतूपरमालभेतेत्ययंविधिः प्रजापतिवपोत्वेदेनस्तूयते यस्मा-
 त्प्रजापतिःस्ववपामप्युत्तिवद्याग्नौप्रहृत्यततोजातंतूपरमजमात्माथमालभ्यप्रजाःपशूंश्चलब्धवान् ।
 तस्मात्प्रजादिसंपादकोयंतूपरइतितूपरगुणस्यवादोऽत्रविवक्षितः । आदित्यःप्रायणीयश्चरुस्ति-
 षविधिर्दिशोनंप्राजान्नित्येनेनदिङ्कोहेनस्तूयते यथेयमदितिर्देवतादिङ्कोहमप्यपनीयदिग्वेशो-
 षंज्ञापयति तथाबहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे अनुष्ठानविष्णुयंभ्रममपनयतीतिकिमुवक्त-
 व्यमित्येवमदितिदेवतागतस्यगुणस्यवादोत्रविवक्षितः स्वकीयवपोत्वेदोदेवयजनाध्यवसानमात्रे-
 णदिङ्कोहश्चेत्युभयमस्तुवामावा सर्वथापिस्तुतिपरत्वमभ्युपगतवतामस्माकंनकिञ्चिद्दीयते । शि-

स्वातेवर्धतेवत्सगुडूचींश्रद्धयापिवेत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेनलोकेस्तुतिदर्शनात् । अथपूर्वपक्षिणा
शास्त्रविरोधदर्शयितुंयदुदाहृतं स्तेनंमनोनृतवादिनीवागिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—रूपात्माश्रद्धिति
११ हिरण्यंहस्तेभवत्यथगृह्णातीत्येतंविधिंस्तोतुमयमर्थवादउच्यते यथा लोकेपि किमृषिणा-
देवदत्तएवपूजयितव्यइत्यत्रदेवदत्तपूजांस्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते नतुपूज्यत्वमृषेर्वारयितु-
म् एवमत्रापिहस्तेहिरण्यग्रहणंप्रशंसितुंमनसःस्तेनरूपत्वंवाचोतृतवादित्वंचोपन्यस्यते तत्रगुण-
वादेनशब्दार्थोयोजनीयः यथास्तेनाःप्रच्छन्नरूपाएवंमनोपीतिप्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः प्रायेण
वागनृतवक्तीतिप्रायिकत्वंतत्रगुणः हस्तस्तुनप्रच्छन्नः नाप्यनृतबहुलःअतोहस्तेहिरण्यधारणं
प्रशस्तमितिस्तूयते । यदपिदृष्टविरोधायधूमएवाग्नेर्दिवाददृशेत्यादिकंउदाहृतम् तत्रोत्तरंसूत्रय-
ति—दूरभूयस्त्वादिति १२ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोति सूर्योर्ज्योति-
र्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेतिप्रातरिति एतौविधीस्तोतुंसोऽर्थवादः यस्मादर्चिर्दिवानदृश्यते तस्मात्सू-
र्यमन्त्रएवप्रातःप्रयोक्यः यस्माद्वात्रावर्चिरेवदृश्यतेतस्मादग्निमन्त्रोरात्रौप्रयोक्यःसूर्यमन्त्रश्च
दिवाइत्येवंतयोर्मन्त्रयोस्तुतिः धूमाचिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणानिमित्तः भूयसि
हिदूरेपर्वताग्रेवृक्षादयोऽपिनिस्स्पष्टंदृश्यन्ते किंतुतृणसादृश्येनेषांदर्शनाभासएव तद्वदत्रापि ।
यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतम् नचैतद्विभोवयंब्राह्मणावास्मोऽब्राह्मणावेति तत्रोत्तरंसूत्रय-
ति—रूपपराधात्कर्तुंश्रुपुत्रदर्शनादिति १३ प्रवरेप्रव्रियमाणेब्रूयाद्देवाःपितरइत्यस्यविधेस्ता-
वकोऽयमर्थवादः यदियजमानोदेवाःपितरइत्यादिमन्त्रेणप्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीमब्राह्मणोऽ-
पिब्राह्मणोभवेदित्यनुमन्त्रणस्यस्तुतिः नचैतद्विभ्रइत्येतदज्ञानवचनंदुर्ज्ञानत्वगुणेनतत्रप्रयुज्यते य-
त्रस्त्रियाअपराधोभवति तत्रकर्तुंरूपादयितुर्जारस्यापिपुत्रोदृश्यते अतः पत्युपपत्योरुभयोःपुत्र-
दर्शनात् स्वकीयंजन्मकीदृशमितिदुर्ज्ञानम् अनेनाभिप्रायेणप्रयुक्तत्वात् नास्तित्रदृष्टविरोधः
महितत्रदृश्यमानंस्वब्राह्मण्यमपवदितुंनचैतद्विभ्रइत्युपन्यस्तम् । यदपिशस्त्रीयदर्शनविरोधायो-
दाहृतम् कोहितद्वेदयद्यमुष्मिंलोकेऽस्तिवानवेति तत्रोत्तरंसूत्रयति—आकालिकेप्सेति १४ दि-
क्ष्वतीकाशान्करोतीतिप्राचीनवंशस्यद्वारविधिः तस्यशेषोऽयंकोहितद्वेदेतिधूमाद्युपद्रवपरिहारेण
प्रत्यक्षेणफलेनद्वारविधिःस्तूयते स्वर्गप्राप्तिरूपंतुफलमाकालिकम् अकालेभवमाकालिकम् विप्र-
कृष्टकालीनंनत्विदानींतनमित्यर्थः तस्येप्सातस्यप्राप्तिमुच्छ्रिता साच कोहितद्वेदेत्यनिश्चयोप-
न्यासेकारणम् यथाभाविकालीनःपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तोनिश्चेतुंनशक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भावि-
कालीनेतिगुणयोगादनिश्चयोपन्यासः धूमादिपरिहारस्तुप्रत्यक्षत्वान्निश्चितइत्यभिप्रायः । यद-
प्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतम् शोभतेऽस्यमुख्यएवंवेदेति तत्रोत्तरंसूत्रयति—विद्याप्रशंसेति १५

सोऽश्वं गर्गत्रिरात्रविधेशेषः तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते यथाकर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति एवं वेदितुरुत्साहेन विकसितवन्दनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीक्ष्यते अतः शोभासादृश्यगुणयोगाच्छोभत इत्युच्यते । यदपि अन्यद्विरोधाद्योदाहृतम् आस्यप्रजायां वाजीजायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेशेषः अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति तस्मादीदृशगुणमभिप्रेत्य वाजीजायत इत्युक्तम् यदप्यन्यानर्थक्या योदाहृतम् पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—सर्वत्वमाधिकारिकमिति १६ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेशेषोऽयम् सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते यथा सर्वे ब्राह्मणाभोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् एवं पूर्णाहुत्या कर्मसाङ्गत्वम् यत्फलं तस्मिन् अधिकारे प्रस्तावे संप्राप्य तत्तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यम् पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्माङ्गविफलं भवति तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः कामः तस्मिन् समाहिते सति आहवनीयाद्यभ्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः तैश्च कर्मभिस्तत्तत्फलं प्राप्यते इति कामान्तरं ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् विद्यतां नाम किञ्चिच्छिन्नम् न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धान्तिरस्ति ननु पूर्णाहुतेरङ्गस्वभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वात् अन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति १७ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणानिष्पद्यते तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः—यथा लोके निष्केण खारी परिमितान्त्रीहीनविक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति यथा वानिष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलम् तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणम् कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थक्यम् । योऽपि नान्तरिक्षेन दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतः तत्रोभयत्रोत्तरं सूत्रयति—अन्ययोर्यथोक्तमिति १८ अन्ययोरनयोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् अन्तरिक्षादौ च यननिन्दारूपोऽर्थवादो हिरण्यनिधाय चेतव्यमित्यस्य विधेशेषः अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्मुरित्युक्तमेवोत्तरम् अन्तरिक्षे च यनप्रसक्त्यभावात् तन्निन्दानित्यानुवादोऽस्तु तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् बबरः प्रावाहणिरकामयते-

त्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः किन्तु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण ब्रह्म-
शीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तम् ॥
तस्मात्संभाषितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यम् । तत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—वायुर्वा इत्येव-
मादेरर्थवादस्य मानता । न विधेये स्ति धर्मो किं वा सौ तत्र विद्यते १ विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपे-
क्षा परिक्षयात् । नास्त्येकवाक्यता धर्मप्रामाण्यसंभवेत्कुतः २ विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्य-
पुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता इति ३ तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रवि-
ध्यर्थवादभागानां अप्रामाण्ये कारणाभावात् बोधकानतिषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकाराच्च छ-
त्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिर्नानुपपन्नमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यस्या-
त् पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—वेदांश्चैकसंनिकर्षपुरुषाख्येति १ एके
वादिनो वेदान्प्रतिसंनिकर्षमन्यन्ते कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थश्च-
कारः ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते यथारघुवंशादय इदानीं तनास्तथा वेदा अपि न तु वेदा अनाद-
यः अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारत-
दिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदाश्चाकर्तृत्वेन क-
ठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः । ननु नित्यानामेव सत विदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तक-
त्वेन काठकादिसमाख्यास्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—अनित्यदर्शनाच्चेति २ अनित्या-
जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थे श्रूयन्ते बबरः प्रावाहणिर कामयत कुंसुरुबिन्दौ दालकिर काम-
यतेति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्यावेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् का-
लिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः । सिद्धान्तं सूत्रयति—उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमि-
ति ३ तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनै-
रेव सूत्रैरुक्तम् औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इत्यस्मिन् सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वे-
दानां तदर्थानां तदुभयसंबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्या-
मुपपादितत्वात् । कातर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्य-
ते इत्युत्तरं सूत्रयति—आख्याप्रवचनादिति ४ अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः ततः परं बबराद्यनि-
त्यदर्शनं यदुक्तम् तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—परं श्रुतिसामान्यमात्रमिति ५ यत्प-
रं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामको न विवक्षितः बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहण-
स्वभावस्य वायोरत्र कुंशक्यत्वात् ननु वेदे कश्चिदेवं श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत । सर्पाः सत्रमास-

तेति । तत्रवनस्पतीनामचेतनत्वात् सर्पाणांचेतनत्वेपिविद्यारहितत्वात् नतदनुष्ठानसंभवति अतो-
 जरद्रवोगायतिमद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात् केनचित्कृतोवेदइत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रय-
 ति—कृतेचाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ६ यदिज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रि-
 येत तदानींकृतेतस्मिन्वाक्येस्वर्गसाधनत्वेज्योतिष्टोमस्यविनियोगो न स्यात् साध्यसाधनभावस्य
 पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् श्रूयतेतुविनियोगः ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेति नचैतदुन्मत्त-
 क्यसदृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भाष्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिर्निरूपेतायाभावनाया अवगमात्
 लोकेहिब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेनद्रव्येण शाकसू-
 पादिपरिवेषणप्रकारेणेतियथोच्यते ज्योतिष्टोमविधावपिस्वर्गमुद्दिश्यसोमेनद्रव्येण दीक्षणीया-
 द्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपिनतत्सदृ-
 शम् तस्यसत्रकर्मणोज्योतिष्टोमादिनासमत्वात् यत्परोहिशब्दः सशब्दार्थइतिन्यायविदआहुः
 ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यविधायकत्वात् अनुष्ठानेतात्पर्यम् । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्
 प्रशंसायां तात्पर्यम् । साचाविद्यमानेनापिकर्तुंशक्यते अचेतनाविद्वान्सोऽपिसत्रमनुष्ठितवन्तः किं-
 पुनश्चेतनाविद्वान्सो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्यवाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलंभेनपराह-
 तिसमुच्चिनोति तस्मान्नास्तिवेदस्यपौरुषेयत्वम् । अत्रैतौसंग्रहश्लोकौ—पौरुषेयं न वावेदवाक्यस्या-
 त्पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् १ समाख्यानंप्रवचनाद्वाक्यत्वं तु
 पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलंभेनस्यात्ततोऽपौरुषेयता २ ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं
 सूत्रितम्—शास्त्रयोनित्वादिति ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्मसर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बाढम् नैता-
 वतापौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्यव्यवहारदशायामाका-
 शादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्—अतएवचनित्यत्वमिति श्रुतिस्मृतीचात्र
 भवतः—वांचाविरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयं भुवेति स्मृतिः । तस्मा-
 त्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् । ननु मन्त्रब्राह्मणा-
 त्मकत्वं वेदस्य न युक्तम् तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् भैवम् द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्त-
 माष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् सप्तमाधिकरणमारचयति—अहेबुध्नियमन्त्रं इति मन्त्रस्य लक्ष-
 णम् । नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्या देरवारणात् १ याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जि-
 तम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते २ आधानइदमात्रायते—अहेबुध्नियमन्त्रं मे गोपायेति
 तत्रमन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्यु-

१ जरद्रवः कंबलपाडुकाभ्यां द्वारिस्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा
 राजनूहमायां लशुनस्य कोर्थः । २ तै. सं. २.६.११. ३ तै. ब्रा. १.२.१. ।

केवसन्तायकपिअलानालभतेइत्यस्यमन्त्रस्यविधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्रइत्युक्तेब्राह्मणे
अतिव्याप्तिः । एवमसिपदान्तोमन्त्रउत्तमपुरुषान्तोमन्त्रइत्यादिलक्षणानांपरस्परमव्याप्तिरितिचेत
मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्यनिर्दोषलक्षणत्वात् तच्चसमाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनामन्त्रत्वंगम-
यति उरुप्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळेपुरोहितमित्यादयःस्तुतिरूपाः इषेत्वेत्यादयः-
स्त्वान्ताः अग्न्यायाहिवीतयइत्यादयआमन्त्रणोपेताः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयःप्रेषरूपाः अर्धः-
स्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयोविचाररूपाः अम्बेअम्बाल्यम्बिकेनमानयतिकश्चनेत्यादयः
परिदेवनरूपाः पृच्छामित्वापरमन्तंपृथिव्याइत्यादयःप्रश्नरूपाः वेदिमाहुःपरमन्तंपृथिव्याइत्याद-
यउत्तररूपाः एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषुसमाख्यानमन्तरेणान्यःकश्चि-
दनुगतोधर्मोस्ति यस्यलक्षणत्वमुच्येत लक्षणस्यचोपयोगःपूर्वाचार्यैर्दर्शितः ऋषयोऽपिपदार्था-
नानान्तंयान्तिपृथक्त्वशः । लक्षणेनतुसिद्धानामन्तंयान्तिविपश्चितइति । तस्मादभियुक्तानाम-
न्त्रोऽयमिति ससमाख्यानलक्षणम् । अष्टमाधिकरणमारचयति—नास्येतद्ब्राह्मणेन्यत्रलक्षणंविद्यते
थवा । नास्तीयन्तोवेदभागाइतिकृतेरभावतः १ मन्त्रश्चब्राह्मणंचेतिद्वौभागौतेनमन्त्रतः । अन्यद्ब्रा-
ह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् २ चातुर्मास्येष्विदमाग्रायते—एतद्ब्राह्मणान्येवपञ्चहवींशीति
तत्रब्राह्मणस्यलक्षणंनास्ति कुतःवेदभागानामियत्तानवधारणेनब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषुचलक्षण-
स्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योःशोधयितुमशक्यत्वात् पूर्वोक्तोमन्त्रभागएकः भागान्तराणिचकानित्यु-
र्वैरुदाहर्तुंसंगृहीतानि—हेतुर्निर्वचनंनिन्दाप्रशंसासंशयोविधिः । परक्रियापुराकल्पोव्यवधार-
णकल्पनेति १ तेनह्यन्नक्रियतइतिहेतुः तद्ब्रह्मोदधित्वमितिनिर्वचनम् अमेध्यावैमाषाइतिनि-
न्दा वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेतिप्रशंसा तद्व्यचिकित्सर्जुंहवानी३माहौषा३मितिप्रशंसा यज्ञ-
मानेनसंमितौदुम्बरीभवतीतिविधिः माषानेवमहंपचन्तीतिपरकृतिः पुराब्राह्मणाअभैषुरिति
पुराकल्पः यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदितिविशेषावधारणक-
ल्पना एवमन्यदप्युदाहार्यम् । नचहेत्वादीनामन्यतमंब्राह्मणमितिलक्षणं मन्त्रेष्वपिहेत्वादिसद्भा-
वात् इन्दवोवामुर्शन्तिहीतिहेतुः उर्दानिषुर्महीरितितस्मादुदकमुच्यतइतिनिर्वचनम् मोघमन्त्रं

१ तै. सं. १.१.८. १२ तै. ब्रा. ३.५.२. १३ तै. सं. ६. ३.१०. १४ तै. ब्रा. २.८. ९. ५ तै.
सं. ७.४.१८. १६ तै. सं. ७.४. १७. १७ तै. सं. ७.४.१७. इयंवेदिःपरोअन्तःपृथिव्याःइत्यपि-
पाठः । ८ तै. ब्रा. १.७.१. ९ तै. सं. २.५.३. १० तै. सं. ५.१.८. ११ तै. ब्रा. २.१.२. १
१२ तै. सं. ६. २.११०. १३ तै. सं. १.५.७. १४ तै. सं. २.३.१२. १५ ऋ. सं. १.१.३. १
१६ तै. सं. ५.६. १. १

विन्देतेअप्रचेताइतिनिन्दा अग्निर्मूर्धादिवइतिप्रशंसा अर्धःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दितिसंश-
यः वसन्तायकपिञ्जलानालभतइतिविधिः सहस्रमयुतादददितिपरकृतिः यज्ञेनैयज्ञमयजन्तदेवा-
इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलब्राह्मणमितिचेत् न इत्यददाइत्ययजथाइत्यपचइतिब्राह्मणोगाये-
दित्यस्मिन्ब्राह्मणेनगातव्येमध्येतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेनवाक्येनोपनिबद्धंब्राह्मणमितिचेत् राजा-
चिद्यंभगंभक्षीत्याह योवारक्षाःशुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः आख्यायिकारूपं
ब्राह्मणमितिचेत् यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः तस्मान्नास्तिब्राह्मणस्यलक्षणमितिप्राप्ते
ब्रूमः मन्त्रब्राह्मणरूपौद्वावेववेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्यपूर्वमभिहितत्वात् अवशि-
ष्टोवेदभागोब्राह्मणमित्येतल्लक्षणंभविष्यति तदेतल्लक्षणद्वयंजैमिनिःसूत्रयामास—तच्चोदकेषुम-
न्त्राख्याशेषेब्राह्मणशब्दइति तस्मिन्वेदेकेषुचिदभिधायकेषुवाक्येषुमन्त्रइतिसमाख्यासम्प्रदायवि-
द्भिर्व्यवह्रियते मन्त्रानधीमहइतिमन्त्रव्यतिरिक्तभागेतुब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृतइत्यर्थः ननुब्रह्मय-
ज्ञप्रकरणेमन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताइतिहासादयोभागाआम्नायन्ते यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानिक-
ल्पाङ्गाथानाराशंसीरिति मैवम् विप्रपरिव्राजकन्यायेनब्राह्मणाद्यवन्तरभेदानामेवेतिहासादी-
नांपृथगभिधानात् देवासुराःसंयत्ताआसन्नित्यादयइतिहासाः ईदंवाअग्नेनैवकिञ्चनासीदि-
न्यादिकंजगतःप्रागवस्थामुपक्रम्यसर्गप्रतिपादकंवाक्यजातंपुराणम् कल्पस्त्वारुणकेतुकचयन-
प्रकरणेसमाम्नायतेइतिमन्त्राःकल्पः अत ऊर्ध्वंयदिबलिंहरेदितिअग्निचयनेयमगाथाभिः परिगा-
यतीतिविहितामन्त्रविशेषागार्थाः मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिकाऋचोनाराशंस्वयं तस्मान्मन्त्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्तभागाभावात् मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्यचलक्षितत्वात् उभयात्मकत्वंवेदस्यसुस्थितम् । म-
न्त्रावान्तरविशेषश्चतस्मिन्नेवपादेइत्थंविचारितः—नक्सामयजुषांलक्ष्यसाङ्ख्यादितिशाङ्किते । पादस्य
गीतिःप्रश्लिष्टपाठइत्यस्यसङ्करः । इदमाम्नायते—अहेर्बुध्नियमन्त्रंमेगोपाय यमृषयस्त्रैविदाविदुःऋ-
चःसामानियजूंशीति । त्रीन्वेदान्विदन्तीतित्रिविदः त्रिविदांसम्बन्धिनोध्येतारस्त्रैविदाः तेचयंमन्त्र-
भागभृगादिरूपेणत्रिविधमाहुः तंगोपायेतियोजना तत्रत्रिविधानामृक्सामयजुषांव्यवस्थितंल-
क्षणंनास्ति कुतः सांकर्यस्यदुष्परिहरत्वात् अध्यापकप्रसिद्धेषुऋग्वेदादिषुपठितोमन्त्रइतिहिलक्षणं

१ ऋ. सं. ८. ६. २३. । २ ऋ. सं. ६. ३. ३९. । ३ ऋ. सं. ८. १७. । ४ ऋ. सं. ८.
४. १९. । ५ ऋ. सं. ५. ४. ८. । ६ ऋ. सं. ५. ७. ८. । ७ ओचित्सखायमित्यादिचतुर्दश-
र्चस्तुकंयमयमीसंवादरूपं । ऋ. सं. ७. ६. ६. । ८ तै. आरण्यकेद्वितीयाध्याये । ९ तै. ब्रा.
२. २. ९. । १० योस्यकौष्ठ्यजगतःपार्थिवस्यैकइद्वशीइत्याद्यायमगाथाः अरण्यकाण्डेपितृ-
मेधप्रपाठकेसमाम्नाताः । ११ ईदंजनाउपश्रुतइत्यादयस्त्रिस्तः कुंतापेउक्ताः । १२ तै. ब्रा.
१. २. १. ।

वक्तव्यम् तच्चसंकीर्णम् देवोर्वःसवितोत्पुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरित्ययंमन्त्रो-
यजुर्वेदेसम्प्रतिपन्नयजुषामध्येपठितः नचतस्ययजुष्मस्ति तद्ब्राह्मणेसावित्र्यर्चेत्युक्त्वेनव्यवहृत-
त्वात् एतस्मांगायन्नास्तइतिप्रतिज्ञायकिञ्चित्सामयजुर्वेदेगीतम् अक्षितमस्यच्युतमसिप्राणसं-
शितमसीतित्रीणियजूषिसामवेदेसमाम्नातानि तथागीयमानस्यसाम्नाश्रयभूताऋचः सामवेदे
समाम्नातास्तस्मान्नास्तिलक्षणमितिचेन्न पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् पादेनार्धर्चेनचोपेतावृत्त-
बद्धामन्त्राऋचः गीतिरूपामन्त्राःसामानि वृत्तगीतिवर्जितत्वेनप्रश्लिष्टपठितामन्त्रायजूषीत्युक्ते न
क्वापिसंकरः तदेतन्नैविध्यंजैमिनिनासूत्रत्रयेणलक्षितम्—तेषामृद्धमन्त्रार्थवशेनपादव्यवस्था गी-
तिषुसामाख्या शेषेयजुःशब्दइति एतमेवमन्त्रवान्तरविशेषमुपजीव्यवेदानामृग्भेदोयजुर्वेदःसामवे-
दइतित्रैविध्यंसम्पन्नम् तेषांचवेदानांसर्वेषामन्यतमस्यवास्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेनकर्तव्य-
म् तथाचयाज्ञवल्क्यैःस्मरति—वेदानधीत्यवेदौवावेदंवापियथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपि-
तामहादिपरंपराप्राप्तएववेदोध्येतव्यइत्यभिप्रेत्यस्वाध्यायोध्येतव्यइतिस्वशब्दआम्नातः तच्चाध्य-
यनंनकाम्यं किन्तु नित्यम् अतएवपुरुषार्थानुशासनेसूत्रितम्—वेदस्याध्यनंनित्यमनध्ययनेपा-
तादिति पातित्यंचैवमाम्नायते—अपहृतपाप्मास्वाध्यायोदेवपवित्रंवाएतत्तयोऽनुसृजत्यभागोवा-
चिभवत्यभागोनाकेतदेषाभ्युक्ता यंस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदींशृ-
णोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपन्थामिति । तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यइति अध्येतारंपुरुषंत-
दीयप्रयासाभिज्ञानेनसखिवत्पालयंतीतिसचिविद्वेदः बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययन-
मात्रेणसम्पादनंतत्पालनं तदप्याम्नायते—यंयंक्रतुमधीतेतेनतेनहास्यक्रतुनेष्टंभवत्यग्नेर्वायोरादि-
त्यस्यसायुज्यंगच्छतीति यद्यप्येद्वल्लयज्ञस्वाध्यायफलम् तथापिग्रहणार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्म-
यज्ञासंभवात् तदीयफलमपिसम्पद्यते ईदृशंसखिविदंवेदरूपंसखायंयःपुमानध्ययनमकृत्वा
परित्यजति तस्यवाच्यपिभाग्यंनास्ति फलेभाग्यंनास्तीतिकिमुक्तव्यम् सकलदेवतानां
धर्मस्यपरब्रह्मतत्त्वस्यचप्रतिपादकंवेदमनुच्चार्यपरनिन्दानृतकलहहेतुंलौकिकींवार्तासर्वत्रोच्चारयतः
स्पष्टएववाचिभाग्याभावः अतएवाम्नायते—नानुध्यायान्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितदिति
यद्यप्यसौकाव्यनाटकंशृणोति तथापिनिरर्थकमेवतच्छ्रवणम् तेनसुकृतमार्गज्ञानाभावादित्य-
र्थः । स्मृतिरपि—योऽनधीत्यद्विजोवेदानन्यत्रकुरुतेश्रमम् सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छति

१ तै. सं. १. १. ५. । २ तै. आ. सप्तमाध्याये । ३ याज्ञवल्क्यैःस्मरतीत्युक्तेपिसंप्रतीदंव-
चनंमनुस्मृतावेवोपलभ्यते (म. स्मृ. अ. ३ श्लो. २.) नवाज्ञवल्क्यस्मृतौ । ४ तै. आ.
द्वितीयाध्याये. । ५ ऋ. सं. ८. २. २४. । ६ तै० आ. द्वितीयाध्याये. । ७ मनुस्मृतौ
द्वितीयाध्याये श्लो. १६८ ।

सान्वयइति एवमन्यान्यपिबहूनिवचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि नन्वधीतेवेदेषश्चादध्ययनविध्यर्थज्ञानं
ज्ञानेसतिपश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयइतिचेत् बाढम् अतएवगुरुमतानुसारिणआचार्य-
कर्तृकाध्यापनेनप्रवृत्तियुक्तिर्माणवकाध्ययनस्यमहताप्रयासेनसम्पादयन्ति मतान्तरानुसारिण-
स्तुप्रकाशात्मादयोध्ययनात्प्रागेवसन्ध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्योध्ययनविधिज्ञानंवर्णय-
न्ति यद्यप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः यदिवास्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्यएववेदः तस्य
चाध्ययनस्यदृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वंचपुरुषार्थानुशासनेसूत्रितम्—तानिसूत्राणितद्वृत्तिचोदा-
हरामः अध्ययनस्यदृष्टार्थत्वंसाधयितुंपूर्वपक्षयति—अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वादिति १ दृ-
ष्टफलसाधनेभोजनादौविध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगन्तव्यम् अदृष्टविशेषेनश्रुतइ-
तिचेत्तत्राह—घृतकुल्याद्यतिदेशःस्वर्गकल्पनंवेति २ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादनित्याध्ययने-
तिदिश्यतत्रत्यंघृतकुल्यादिकंरात्रिसत्रंन्यायेनफलत्वेनकल्पनीयम् येत्वर्थवादातिदेशेनच्छन्ति तै-
र्विश्वजिन्यायेनस्वर्गःकल्पनीयः दृष्टफलयोःसंस्कारप्राप्त्योः सम्भवेकथमदृष्टकल्पनेत्यतआह—
अयुक्तसंस्कारप्राप्तीइति ३ संस्कृतस्वाध्यायस्यकचिक्कतौविनियोगादर्शनात्प्राप्तेःस्वयमपुरुषार्थ-
त्वाच्चेत्यर्थः स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतयापुरुषार्थइत्याशंक्यविषनिर्हरणादिकार्यविनियु-
क्तमन्त्रवदध्ययनाङ्गतयाविनियुक्तानांज्योतिष्टोमादिवाक्यानांनस्वार्थप्रामाण्यमित्याह—अन्याङ्गं
नार्थप्रमापकमिति ४ अध्ययनविधायकं तुवाक्यंस्वविहिताध्ययनस्यैवाङ्गमितिरुत्वास्वार्थप्रमा-
णमित्याह—अध्ययनवाक्यमनन्याङ्गमिति ५ नन्वेवमदृष्टार्थत्वेकर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफ-
लाभावात् अध्येतव्यइतिकर्मवाचीतव्यप्रत्ययोविरुध्यतेइत्यतआह सक्तुवत्करणपरिणाम-
इति ६ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्रकर्मत्वेनप्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्यहोमसंस्कारविधानेप्रतीयमानेऽपिहो-
मसंस्कृतानांभस्मीभूतानांसक्तूनामन्यत्रविनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यंहित्वासक्तुभिर्जुहोतीतिक-
रणपरिणामःकृतः एवमत्रापिकर्मगतयोःसंस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेतिवाक्य-
परिणामःकर्तव्यः । इदानींदृष्टफलेसत्यदृष्टफलंनकल्प्यमितिसिद्धान्तयति—दृष्टेतुनादृष्टमिति
७ किंतदृष्टफलमितितदाह—दृष्टौप्राप्तिसंस्काराविति ८ अक्षरप्राप्तेःपरंपरयापुरुषार्थत्वमाह-
प्राप्त्यार्थबोधइति ९ जायतइतिशेषः नचभोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्य-
मितिशंकनीयम् अवघातादिवन्नियमादृष्टायविध्युपपत्तेरित्याह—विधिनिष्पत्त्याइति १०

१ यत्रविधिवाक्येफलंनश्रूयतेतत्रार्थवादवाक्योक्तंफलमितिदिश्यतेइत्यर्थवादातिदेशः अ-
यमेवरात्रिसत्रन्यायस्यविषयः । २ यत्रार्थवादवाक्येपिफलंनश्रूयतेतत्रस्वर्गःकल्प्यते यथावि-
श्वजिति (तत्रहिविधिवाक्येअर्थवादवाक्येवाफलंनश्रूयते तस्मात्तत्रप्रकृतावुक्तंसाधारणंस्वर्गफ-
लंकल्प्यते) अयमेवविश्वजिन्यायः ।

यत्तु संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनात् न संस्कार इति तत्राह—संस्कारसिद्धिः क्लृप्त-
यनविधिद्वयोपादानादिति ११ ऋतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं
विनियुञ्जते अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति-
अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः स च न स्वाध्यायगतः तव्यप्रत्य-
येन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तायाभावनाया अपूर्वाभिधानात् ततः कथं स्वाध्याय-
स्य संस्कृतत्वमिति तत्राह—तव्यः कर्मगादृष्टवाचीति १२ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधा-
यितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थो दध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वा-
ध्यायगतमेवापूर्वतव्यप्रत्ययो वक्ति अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वनियमादिति
भावः । यच्चोक्तमन्याङ्गनार्थप्रमापकमित्यदृष्टान्तरं तदसत् यतो मन्त्राणां स्वतन्त्रादृष्टशेषाणां त-
थात्वं युज्यते इहतु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले स-
ति फलान्तरकल्पनायोगात् ग्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबन्धकमित्याह स्वतन्त्रादृष्टा-
षत्वान्न स्वार्थप्रमाप्रतिबध्यत इति १३ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृ-
ष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह—यथा श्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति १४ सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं
परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम नेहतद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्या-
र्थवबोधपर्यन्तानि राकर्तुं पूर्वपक्षयति—वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमर्थवसानादिति १
सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थं निश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं
भट्टगुरुमन्येते । ननु सक्तुदध्ययनादावृत्तिसहिता द्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशंक्य तथा सति त-
त्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह—सविचारमाक्षिपेदिति २
ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः तथा सत्येतादृशं कथमत्राध्ययन-
विधिराक्षेप्यतीत्यत आह—अविधेयानुपकार्याक्षिपो वधाता वृत्तिवदिति ३ व्रीहीनवहन्ती-
त्यत्रावधातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः तस्याअधात्वर्थत्वात् नापि साविधेयोपकारिणी अन्तरेणा-
वृत्तिसक्तुमुशलघातमात्रादवधातसिद्धेः तथापि तण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्धये सविधिरावृत्तियद्वदा-
चिक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगन्तव्यम् । ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थवबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहि-
तवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहा-
रायापेक्षित एव विचार इत्याह—साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारोऽर्थविरोधापनुदिति ४ सि-
द्धान्तयति—प्राप्तेऽनुगवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदन्त इति ५ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हे-

तवोगवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते तथा फलवदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात् अध्ययन-
विधिरक्षरप्राप्त्यवसानोवगन्तव्यः । नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हितद्वो-
धस्य मुख्यपुरुषार्थत्वात् बोधान्तएवविधिः किं न स्यादित्यत आह—फलवद्वोधान्तत्वे अध्ययना-
कात्स्न्यमिति ६ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं तथा सति यस्या ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पति-
सवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् नतुराजसूयादिवाक्याध्ययनं तत्र प्रवृत्त्यादिफ-
लाभावात् । स्वपक्षेतुनायं दोष इत्याह—कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति ७ नचाबोधकत्वेऽर्थावबो-
धएव न सिध्येदिति शङ्कनीयम् प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् लौकिकामवाक्यानामन्तरे-
णैव विधिबोधकत्वदर्शनादित्याह—लोकवन्नैजोबोधइति ८ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बो-
धकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात् सुलभोधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनी-
ताष्टवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—सोऽकाम्यः
प्राग्बोध्य भाना भानयोरिति ९ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात् प्राक्सन्ध्यो-
पासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः अभाने कामयितुमशक्यः
ज्ञात एव विषये कामनानियमात् ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति यद्वा विशेषतोऽपि
पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामनायुक्तैवेत्याशङ्क्यैवम-
प्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न सम्भवतीत्याह—उद्देशायोगादिति १० अग्निहो-
त्रादिविशेषज्ञानानं तावदेकबुद्ध्या विशेषाकरेणोद्देशः संभवति अनन्तत्वात् सामान्याकरे-
णोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेषः ततो नोद्देशो युक्तः । नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चा-
रणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्य उपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सि-
द्धयतीत्याह—तात्पर्यं शब्दादिति ११ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्या-
दिति चेन्न पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह—उद्दिश्योच्चारणं दोषग्रन्तो-
कइति १२ नन्वध्ययनविधेर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावा-
दित्याशङ्क्याह—विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यतइति १३ क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्य-
यनादापाततः प्रतिपन्नाः विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्त-
न्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते एवं च सति श्रवण-
विधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतराम् अध्य-
यनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् क्रतुनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्र-
तुविधिवैयर्थ्यमापद्येत नन्वध्ययनविधेर्नैवार्णिकमात्रं प्रतिनित्यत्वात् तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल-
भ्येतनान्यथेति चेत् क्रतुविचारस्यैवार्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः किंवा ब्रह्मविचारस्य तत्रा-

द्योऽस्मन्मतेऽपिसमइत्याह—अतोनित्यःकृतविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति १४ यतोऽकरणेप्रत्य-
वायश्रवणात् कृतवस्त्रैवर्णिकानानित्याअतइत्यर्थः । द्वितीयोऽनिष्टइत्याह—ब्रह्मविचारःपुनः
परमहंसस्यैवेति १५ नित्योनुषङ्गइति ननूकरीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वेऽर्थ-
ज्ञानमविहितंस्यात् मैवम् वाक्यान्तरेणतद्विधानात् ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गो-
वेदोध्येयोज्ञेयश्चेतितद्विधिः तत्रनिष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोःकाम्यत्वंनिवार्यते अर्थज्ञाने
पुरुषप्रवृत्तिकरंवचनद्वयंशाखान्तरगतनिरुक्तकारोयास्कएवमुदाजहार—अथापिज्ञानप्रशंसाभव-
त्यज्ञाननिन्दाच स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थम् । योऽर्थज्ञइत्सक-
लंभद्रमश्रुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा । यद्वृहीतमविज्ञातंनिगदैनैवशब्दते । अनग्नाविव
शुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वयेयोऽर्थज्ञइत्यनेनैवार्धेनवेदार्थज्ञानंप्रश-
स्यते इतरेणार्धत्रयेणज्ञानराहित्यंनिन्द्यते योवेदार्थजानातिसोऽयमिहलोकेसकलंश्रेयःप्राप्नो-
ति तथातेनज्ञानेनपापक्षयेसतिष्ठतःस्वर्गंप्राप्नोति तदेतदैहिकमामुष्मिकंचज्ञानफलतैत्तिरीयाम-
न्त्रोदाहरणेनतदीयातात्पर्याभिधायिब्राह्मणेनचस्पष्टीचक्रुः—तदेर्षाभ्युक्ता येअर्वाङ्मुतवापुराणेवे-
दंविद्वांसमभितोवदन्यादित्यमेवतेपरिवदन्तिसर्वेअग्निंद्वितीयंतृतीयंचहंसमिति । यावतीर्वै-
देवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसन्तितस्माद्ब्राह्मणेभ्योवेदविद्भ्योदिवेदिवेनमंस्कुर्वाणांलीलंकी-
र्तयेदेताएवदेवताःप्रीणातीति । वेदंविद्वानर्थाभिज्ञःपुरुषः सचद्विविधः अर्वाचीनकालेसमुत्प-
न्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलःकश्चिदुपाध्यायः पुरातनकालेसमुत्पन्नोव्यासादिश्च तमेतमुभय-
विधंवदिद्वांसंविद्यामदधनमदकुलमदोपेताःपण्डितंमन्यायेपुरुषाअभितोविद्यादिषूषयन्ति तेसर्वे-
प्यादित्यमेवप्रथमंदूषयन्ति आदित्यापेक्षयाद्वितीयमग्निंदूषयन्ति तदुभयापेक्षयातृतीयंहंसंदूष-
यन्ति हन्तिसदागच्छतीतिहंसोवायुः अग्न्यादिरूपत्वंचवेदविदआम्नातम्—अग्नेर्वायोरादित्यस्य
सायुज्यंगच्छतीति । नकेवलमेतदेवतात्रयं किन्तु सर्वाअपिदेवतावेदविदिवसन्ति ब्राह्मणान्वेद-
विदोदृष्टास्मृत्वावाप्रतिदिनंनमस्कुर्वात् नतुतस्मिन्विद्यमानमपिदोषंकीर्तयेत् एवंसतितत्रमन्त्रार्थ-
भूताःसर्वाअपिदेवतावेदार्थविदास्मर्यमाणतयातदीयहृदयेवस्थिताअयंनमस्कृतातोषयति नचै-
तदध्ययनस्यैवफलमितिशङ्कनीयम् विद्वांसमित्याम्नातत्वात् अन्यथावेदमधीयानमित्याम्नायेत ।
तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्याप्राणिभिःपूज्यस्यवेदार्थविदोलोकद्वयेऽपिश्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते यस्तुवेदमधी-
त्यार्थंनविजानातिसोऽयंपुमान्भारमेवहरतिधारयति स्थाणुरितिदृष्टान्तः छिन्नशाखंशुष्कंवृ-
क्षमूलंस्थाणुशब्देनोच्यते सचयथेन्धनार्थमेवोपयुज्यते नतुपुष्पफलार्थम् तथाकेवलपाठक-

१ नि० १. १८. । २ तै० आ० द्वितीयाध्याये. । ३ तै० आ० द्वितीयाध्याये. ।

स्यवात्यत्वंनभवतीत्येतावदेव नवनुष्ठानंस्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति किलेत्यनेनलोकप्रसिद्धिर्द्यो-
 त्यते लोकेपिपाठकस्ययावतीधनादिपूजाततोऽप्यधिकाविदुषिदृश्यते किञ्च यद्वेदवाक्यमाचार्या-
 द्ब्रूहीतमर्थज्ञानरहितंपाठरूपेणैवपुनःपुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपिनज्वलतिस्वार्थेनप्रकाशयति य-
 थाग्निरहितप्रदेशेप्रक्षिप्तंशुष्ककाष्ठंनज्वलतितद्वत् तथासति तस्यवाक्यस्यवेदत्वमेवमुख्यंनस्यात्
 अलौकिकपुरुषार्थोपायवेत्यनेनेतिवेदशब्दनिर्वचनम्। तथाचोक्तम्—प्रत्यक्षेणानुमित्यावायस्तूपा-
 योनबुद्ध्यते । एनंविदन्तिवेदेनतस्माद्वेदस्यवेदतेति १ अतोमुख्यवेदत्वसिद्धयेज्ञातव्यएवतदर्थः ।
 किञ्चात्रयास्केनकाचिदन्याप्यगृहाहता—उतैतत्त्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
 उतोत्वस्मैतन्वं विसर्जेजायेवपत्यउशतीसुवासाइति । तत्रपूर्वार्धस्यतात्पर्यसएवदर्शयति—अप्येकः
 पश्यन्नपश्यतिवाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्यायमर्थः—यःपुमान-
 र्थेनवेत्तितंप्रतिपूर्वार्धेनमन्त्रोब्रूते एकःपुरुषःपाठमात्रपर्यवसितोवेदरूपांवाचंपश्यन्नपिनसम्यक्पश्य-
 ति एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावेपाठशुद्धेरपिकर्तुमशक्यत्वात् वायुमेवस्वेनभागधेयेनोप-
 धावतिसएवैनंभूतिंगमयति । आदित्यानेवस्वेनभागधेयेनोपधावति तएवैनंभूतिंगमयन्तीत्यादाव-
 व्युत्पन्नःकथंपाठंनिश्चिन्यात् अन्यःकश्चिदर्थज्ञानायव्याकरणाद्यङ्गानिशृण्वन्नपिमीमांसाराहि-
 त्यादेनांवेदरूपांवाचंसम्यक्शृणोति यार्वातोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व-
 पेदिति । अत्रव्याकरणमात्रेणप्रतिग्रहीतुरिष्टिःप्रतीयते मीमांसायांतुन्यायेनदातुरितिनिर्णीतम् ।
 तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसंप्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यदर्शयति—अप्येकस्मैतन्वं विसर्ज-
 तिस्वमात्मानंविवृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचाईति । अस्यायमर्थः—अपिशब्दपर्या-
 यउतोशब्दः सचपूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्रप्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् यःपुमान्व्याक-
 रणाद्यङ्गैःस्वशब्दार्थमीमांसयातात्पर्यचशोधयितुंप्रवृत्तस्तस्माएकस्मैवेदःस्वकीयांतनुंविसर्जेस्व-
 मित्यादिकंपदव्याख्यानंज्ञानमित्यादिकंतात्पर्यव्याख्यानम् वेदार्थप्रकाशनक्षमंसम्यग्ज्ञान-
 मनयातृतीयपादरूपयावाचामत्रआहेति । चतुर्थपादतात्पर्यदर्शयति—उपमोत्तमयावाचा-
 जायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषुसुवासाःकल्याणवासाःकामयमानाऋतुकालेषुयथास-
 एनांपश्यतिसशृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः—उत्तमयाचतुर्थपादरूपयावाचातृतीयपा-
 दार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्यव्याख्यानंकामयमानेति यद्यप्यद्विगृह्यत्यवेलायामलिनवासा-
 स्तथापिसंभोगकालेषुकल्याणवासाभवति तत्रहेतुः कामयमानाऋतुकालेष्विति यथासपतिरे-
 नांजायांसाकल्पेनादरयुक्तःपश्यति किञ्च तयोक्तमर्थहितबुद्ध्याशृणोति तथाऽयंचतुर्दशविद्या-

१ ऋ. सं. ८. २. २३. १ २ नि० १. १९. १ ३ तै. सं. २. १. १. १ ४ तै. सं. २. ३. १. १
 ५ तै. सं. २. ३. १२. १ ६ नि० १. १९. १ ७ नि० १. १९. १

स्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषवेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति सेयमुक्तावेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसति पुनरप्युगन्तरं यास्क उदाजहार—तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय—उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति मायैष वाचं शुश्रुवाँ-
अफलामपुष्पमिति ! अयमर्थः पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनन्तरमेषा भ्रा-
ताकाचिद्वक्तृत्वं पूर्वोक्तमन्त्रस्यार्थस्य भूयसे निर्वचनाय सम्पद्यते तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प-
भवति कथमिति चेत्तदुच्यते—अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषवेदरूपाया वाचः सख्ये
स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः अभिज्ञाः कथयन्ति सखिर्विदं सखायमिति मन्त्रे वे-
दस्य सखित्वमुदाहृतम् यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वा अतिशयेन पीतामृतमाहुः वाचा-
मिना ईश्वराः सभालुप्रगल्भावावाजिनाः तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थं कुशलं चोदयितुं हिन्वन्ति न के-
पि प्राप्नुवन्ति तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवा-
न्भवति पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् यथालोके
पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादि धर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलरूपं ब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति त-
मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतु-
स्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः यत्पूर्णा नन्दैकबोधः तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः ।
सादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति नवप्रसूतिकाक्षीरस्य दो-
म्भीगौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनीतीति व्युत्पत्त्या धेनु रित्युच्यते पाठमात्रपरं प्रतिवेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञा-
नरूपं क्षीरं नदो गधीत्यधेनुः अत एवासौ मायाकपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगो सदृशगोरूपत्वात्
तयामायया सह चरन्त्यं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरण-
स्य प्रपञ्चितत्वात् यच्च स्तुयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरस्युपगन्तव्यः ।
किञ्च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टिफलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाभ्यायते—यथा ह वा अग्निर्देवानाम-
न्नादः एवं ह वा एषमनुष्याणां भवति य एतेन ह विषायजते य उचैनं देवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय
स्ववेदनमपि विधीयते अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसति
सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं
शक्यत्वात् दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपवैश्वानरोऽष्टविधातुं विद्यमा-
नेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते—सुवर्गार्यं हिलोकाय दर्शपूर्णमासा विज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञा-
नफलवाक्यस्य स्वार्थोऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—इच्छाम्येवार्थवादत्वं च सोऽन्यपरत्वं तः । य-

थावस्त्वभिधायित्वा न त्वभूतार्थवादता १ इज्येतेस्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथा तथा । न त्वभूतार्थ-
वादत्वं पापश्लोकाश्रुतिर्यथेति २ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् फ-
लभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रम्—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः
सारतो वा फलविशेषः स्यादिति एतच्चास्माभिः तरति ब्रह्महत्यायोऽश्वमेधेन यजते य उचैनमेवं वेदे-
त्युदाहरणेन व्याख्यातम् । छन्दोगाश्चेकवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति-ते-
नोभौकुरुतोयश्चेतदेवं वेदयश्चन वेदनाना तु विद्याचाविद्याचयदेव विद्यया करोति अश्रद्धयोपनिषदा-
देव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यङ्गावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्व-
पिविद्यासु समानः । कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् कुतो वा तवैषोऽत्र प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्माभि-
र्भूयसी दर्शिता निन्दा तु न क्वाप्युपलभामहे किन्तु कर्मजन्यमपूर्वयथामरणादूर्ध्वजीवेन सह गच्छति
तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वगच्छति तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्व-
प्रज्ञाचेति तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वात् अर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः विषय-
प्रयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावात् विषयादयो निरूप्यन्ते—व्याख्यान-
स्य व्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् व्याख्यानव्याख्येयभावः सम्बन्धः ज्ञानार्थी
चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धम् तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादि-
कंन स्यात् अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते—वेदपूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणीविषयः तयोरत-
न्यलभ्यत्वात् तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—धर्मब्रह्मणीवैदके वेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीय-
सूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणम् चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्धिरभिहितम् चोदनैवेत्यमु-
मर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ-
नत्वादिति अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तर-
कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यते अतएवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते लिङ्गराहित्याच्चा-
नुमानविषयत्वमप्यस्ति सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत् बाढम् अयमपि लिङ्गलिङ्गिभा-
वो वेदेनैव गम्यते ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणम् वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सि-
द्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्—शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मापिकारणं ब्र-
ह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति—नो वेदविन्मनुतेतं बृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वा-
चार्यैरेव मुदीरिता रूपलिङ्गादिराहित्याच्चास्यमानान्तरयोग्यतेति तस्मादनन्यलभ्यत्वात् अ-
स्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनम् न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपावसु-
मतीराजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयम् धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य

स्तूयमानत्वात् धर्मोविश्वस्यजगतःप्रतिष्ठालोकेधर्मिष्ठं प्रजाउपसर्पन्ति धर्मेणपापमपनुदतिधर्मे
सर्वप्रतिष्ठितम् तस्माद्धर्मपरमंवदन्तीति उद्गण्डस्यराज्ञोनियामकत्वात् विवदमानयोःपुरुषयोर्म-
ध्येदुर्बलस्यापिराजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्चधर्मःपुरुषार्थः तथाचवाजसनेयिनःसृष्टिप्रकरणे
समामनन्ति—तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतधर्मतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परंनास्त्यथोअबली-
यान्बलीयांसमाशंसते धर्मेणयथैवराज्ञैवमिति । ब्रह्मविदामोतिपरं । ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तरति-
शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषुब्रह्मज्ञानप्रयुक्तःपुरुषार्थःप्रसिद्धः तदुभयज्ञानार्थीवेदेऽधिकारी स-
चत्रैवर्णिकःपुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तुसत्यामपिज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्यात् वेदेधि-
कारःप्रतिषिद्धः धर्मब्रह्मज्ञानंतुपुराणादिमुखेनोत्पाद्यते तस्मात्रैवर्णिकपुरुषाणांवेदमुखेनार्थज्ञानेऽ-
धिकारः । सम्बन्धस्तुवेदस्यधर्मब्रह्मभ्यांसहप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तदीयज्ञानेनसहजन्यजन-
कभावः त्रैवर्णिकपुरुषैःसहोपकार्योपकारकभावः । तदेवंविषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्यसमा-
हितधियःश्रोतारोवेदव्याख्यानेप्रवर्तन्ताम् ॥ अतिगम्भीरस्यवेदस्यार्थमवबोधयितुंशिक्षादीनि
षडङ्गानिप्रवृत्तानि अतएवतेषामपरविद्यारूपत्वंमुण्डकोपनिषदाथर्वणिकाआमनन्ति—द्वेविद्येवे-
दितव्येइतिहस्मयुद्ब्रह्मविदोवदन्तिपराचैवापराच तत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्ववेदःशिक्षा-
कल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछन्दोज्योतिषमिति । अथपरा ययातदक्षरमधिगम्यतइति साधनभूतधर्म-
ज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसंहितानांकर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उप-
निषदांपरविद्यात्वम् वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारोयत्रोपदिश्यतेसाशिक्षा । तथाचतैत्तिरीयाउपनिष-
दारम्भेसमामनन्ति—शीक्षांव्याख्यास्यामः वर्णःस्वरः मात्राबलं सामसन्तानः इत्युक्तःशीक्षा-
ध्यायइति । वर्णोऽकारादिः सचाङ्गभूतशिक्षाग्रन्थेस्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाःसं-
भवंतोमताः । प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंप्रोक्ताःस्वयंभुवेत्यादिना । स्वरउदात्तादिः सोऽपितत्रोक्तः—
उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयइति । मात्राह्रस्वादिःसापितत्रोक्ता—ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतिका-
लतोऽनियमाअचीति । बलंस्थानप्रयत्नौ तत्रअष्टौस्थानानिवर्णानामित्यादिनास्थानमुक्तम् । अ-
चोऽस्पृष्टायणस्त्वौषदित्यादिनाप्रयत्नउक्तः । सामशब्देनसाम्यमुक्तम् अतिद्रुतातिविलम्बितगी-
त्यादिदोषराहित्येनमाधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणंसाम्यम् गीतीशीघ्रीशिरःकम्पीत्यादिना-
उपांशुदष्टंवरितमित्यादिनाचदोषाउक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिनागुणाउक्ताः । स-
न्तानःसंहिता वाँयवायाहीत्यत्रावादेशः । इन्द्रांघ्रीआगतमित्यत्रप्रकृतिभावः । एतच्चव्याकरणे

१ तै० आ० दशमप्रपाठके । २ तै० आ० अष्टमप्रपाठके । ३ तै० आ० सम-
प्रपाठके । ४ शंभुमतेमताः, अयमेवप्रचुरःपाठः । ५ ऋ० सं० १. १. ३. । ६ ऋ० सं०
३. १. १०. ।

ऽभिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितम् शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्येबाधस्तत्रोदाहृतः—मन्त्रोहीनः
स्वरतोवर्णतोवामिध्याप्रयुक्तोतमर्थमाह । सवाग्वज्रोजयमानंहिनस्ति यथेन्द्रशत्रुःस्वरतो-
ऽपराधादिति । इन्द्रशत्रुर्वधस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन् विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमा-
सेसमासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः तथा-
सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वात् इन्द्रोघातको यस्येत्यर्थः सम्पन्नः तस्मात्स्वरवर्णाद्यप-
राधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोपेक्षितः । कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रम् कल्प्यते सम-
र्थतेयागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः नन्वाश्वलायनः किंमन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः किंवा ब्राह्मणमनु-
सृत्य । नाद्यः दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वव्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीळ इत्यादयो-
मन्त्रादर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व-
पन्ति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टे ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञा-
दिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः यत्त्वाध्यायमधीर्यैतैकामप्यृचं
यजुःसामवातब्रह्मयज्ञ इति सोयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ इत्याभ्यासक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा सर्वाङ्ग-
चः सर्वाणि यजुषिसर्वाणिसामानि वाचस्तोमे पारिप्लवंशं सतीति विधीयन्ते तथा श्विने संपत्य-
माने सूर्यो नोदियादपि सर्वादाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते तथारिच्यंत इव वा एषमेव रिच्यते यो-
याजयति प्रतिवागृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्णवानश्रन्निःस्वाध्यायं वेदमधीर्यैतैः प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु सम्प्रदायपारम्पर्यागत ए-
व क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्या-
श्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषेत्वोर्जेत्यादि मन्त्रास्तु
कृत्वनुष्ठानक्रमेणैवाभ्राता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आभ्रातत्वादेव ज-
पादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासवि-
कृतित्वेन तदपेक्षत्वात् आश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रमन्त्रविनि-
योगेन कृत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि प्रवोर्वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोग-
माश्वलायनो ब्रवीतु नमः प्रवक्त्र इत्यादयस्त्वनाभ्राताः कुतो विनियुज्यन्ते इति चेत् नायं दोषः शा-
खान्तरसमाभ्रातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य च गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्व-
शाखाप्रत्ययमेकं कर्मैति न्यायविदः तस्माच्छिक्षेवं कल्पोपेक्षितः । व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युप-
देशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते तथा चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाभ्रायते—वाग्वैपराच्यव्या-

१ ऐ० ब्रा० १. ३. १ २ तै. आ० द्वितीयप्रपाठके. ३ तै० अ० द्वितीयप्रपाठके. ४ ऋ. सं. ३. १. २८. ५. समाभ्रातस्येत्यपि पाठः. ६ तै. सं. ६. ४. ७.

कृतावदत्तेदेवाइन्द्रमब्रुवन्निमान्नोवाचं व्याकुर्विति सोब्रवीद्वरंवृणैमहंचैवैषदायवेचसहगृह्णाताइति तस्मादैन्द्रवायवः सहगृह्णतेतामिन्द्रोमध्यतोऽवक्रम्यव्याकरोत् तस्मादियंव्याकृतावागुद्यतेइति अग्निमीळेपुरोहितमित्यादिवाक्पूर्वस्मिन्कालेपराचीसमुद्रादिध्वनिवदेकात्मिकासतीअव्याकृता प्रकृतिःप्रत्ययःपदंवाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थसंघरहितासीत् तदानीं देवैःप्राथ्मिकेभ्योऽप्येकस्मिन्नेवपात्रेवायोःस्वस्यचसोमरसग्रहणरूपेणवरेणतुष्टस्तामस्वण्डांवाचंमध्येविच्छिद्यप्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् तस्मादियंवागिदानीमपिपाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृतासर्वैःपठ्यतइत्यर्थः तस्यैतस्यव्याकरणस्यप्रयोजनविशेषोवररुचिनावार्तिकेदर्शितः । रक्षोहागमलध्वसंदेहाःप्रयोजनमिति । एतानिरक्षादिप्रयोजनानिप्रयोजनान्तराणिचमहाभाष्येपतञ्जलिनास्पृष्टीकृतानिरक्षार्थं वेदानामध्येयंव्याकरणम् लोपागमवर्णविकारज्ञोहिसम्यवेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थंचाध्यवस्यति ऊहःखल्वपिनसर्वैर्लिङ्गैर्नसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रानिगदिताः तेचावश्यंयज्ञाङ्गत्वेनयथायथंविपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणःशक्नोतिविपरिणमयितुम् तस्मादध्येयंव्याकरणम् आगमःखल्वपिब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोध्येयोज्ञेयश्च प्रधानंचषट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् प्रधानेचकृतोयतःफलवान्भवति । लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणम् बृहस्पतिरिन्द्रायदिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानांशब्दानांशब्दपारायणंप्रोवाचनान्तंजगाम बृहस्पतिश्चक्रकाइन्द्रश्चाध्येतादिव्यंवर्षसहस्रमध्ययनकालःअन्तंचनजगाम । अद्यतुपुनर्यदिपरमायुर्भवति सवर्षशतंजीवति तत्रकुतःप्रतिपदपाठेनसकलपदावगमः कुतस्तरांप्रयोगेण । असन्देहार्थंचाध्येयंव्याकरणम् याज्ञिकाःपठन्ति—स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तत्रनज्ञायतेकिंस्थूलानिपृषन्तियस्याःसास्थूलपृषती किंवास्थूलाचासौपृषतीस्थूलपृषतीति तांनावैयाकरणःस्वरतोऽध्यवस्यति यदिसमासान्तोदात्तत्वंतदाकर्मधारयः अथपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिरिति । इमानिचभूयःशब्दानुशासनस्यप्रयोजनानि । तेसुराःदुष्टःशब्दःयदधीतं यस्तुप्रयुक्ते अविद्वांसोविभक्तिंकुर्वन्ति योवाइमां चत्वारि उतत्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यांपुत्रस्य सुदेवोअसिबहूण ॥ तेसुराः तेसुराहेलयोहेलयइति कुर्वन्तःपराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेननम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दः म्लेच्छामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणम् । दुष्टःशब्दः दुष्टःशब्दःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोततमर्थमाह । सवाग्वज्जोयजमानंहिनस्तिथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति दुष्टाञ्छब्दान्माप्रयुंक्ष्महीत्यध्येयंव्याकरणम् । यदधीतं यद्वहीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्दते । अन्नाविशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित् । अविज्ञातार्थंकमाध्यगीष्महीत्यध्येयंव्याकरणम् । यस्तुप्रयुक्ते । यस्तुप्रयुक्तेकुशलोविशेषेशब्दान्यथावद्भवहारकाले । सोऽनन्तमामोतिजयंपरब्रवा-

ग्योगविद्व्यतिचापशब्दैः । कः वाग्योगविदेव योहिशब्दाजानातिअपशब्दानप्यसौजानाति
यथैवशब्दज्ञानेधर्मएवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मःप्रामोति अथवाभूयानधर्मःप्रामोति भूयांसो-
त्थपशब्दाअल्पीयांसःशब्दाएकैकस्यहिशब्दस्यबहवोपभ्रंशायथागौरित्येतस्यशब्दस्यगावीगो-
णीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथयःअवाग्योगवित् अज्ञानंतस्यशरणम् विषमउप-
न्यासः नात्यन्ताज्ञानंशरणंभवितुमर्हति योह्यजानन्ब्राह्मणंहन्यात् सुरांवापिबेत् सोऽपिमन्ये
पतितःस्यात् एवंतर्हिकः अवाग्योगविदेव अथयः वाग्योगवित् ज्ञानंतस्यशरणं । अविद्वांसः
अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनाज्ञोयेनष्टुतिविदुः । कामंतेषुतुविप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेदिति । स्त्रीव-
न्माभूमेत्यध्येयंव्याकरणं विभक्तिकुर्वन्ति याज्ञिकाःपठन्ति प्रयाजाःसविभक्तिकाःकर्तव्याइति
नचान्तरेणव्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याःकर्तुम् तस्मादध्येयंव्याकरणम् । योवाइमां
योवाइमांपदशःस्वरशोवर्णशोऽक्षरशोवावाचंविदधाति सआर्विजीनोभवति आर्विजीनाः
स्यामेत्यध्येयंव्याकरणम् । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिशृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासो-
अस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेश । चत्वारिशृङ्गा चत्वारिपदजातानि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयोअस्यपादाः त्रयःकालाः द्वेशीर्षेसुपस्तिङश्च सप्तहस्तासःसप्तवि-
भक्तयः त्रिधाबद्धः त्रिषुस्थानेषुबद्धः उरसिकण्ठेशिरसि वृषभोवर्षणात्कामानांरोरवीति रैतिः
शब्दकर्मा महोदेवोमर्त्याआविवेश महतादेवेननस्तादात्म्यंयथास्यादित्यध्येयंव्याकरणम् । अथ-
वा चत्वारि चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः । गुहानीणिनिहितानिनेङ्गय-
न्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति येमनीषिणः मनसईषिणोमनीषिणःगुहायांत्रीणिनिहितानिनेङ्गय-
न्ति नचेष्टन्ते ननिमिषन्तितुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति तुरीयंहवाएतद्वाचोयन्मनुष्येषुवर्तते । उतत्वं
पश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् । उतोत्वस्मैतत्त्वं १ विसस्त्रेजायेवपत्यउशतीसुवा-
साः । अपिखल्वेकःपश्यन्नपिनपश्यतिशृण्वन्नपिनशृणोत्येनां विद्वांसमाहार्धत्वस्मैअन्यस्मैतत्त्वं
विसस्त्रेतनुंविवृणुते जायेवपत्यउशतीसुवासाःयथाजायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंवि-
वृणुते एवंवाक्विदेस्वमात्मानंविवृणुते वाक्स्वनोविवृणुयादित्यध्येयंव्याकरणम् । सक्तुमिवति-
तउनापुनन्तोयत्रधीरामनसावाचमकृत । अत्रासस्वायःसख्यानिजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवा-
चि सक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकसतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवति तितउपरिपवनंभवति त-
त्तवद्वातुन्नवद्वाधीराःप्रज्ञावन्तोध्यानवन्तोमनसाप्रज्ञानेनवाचमकृत वाचमकृषत सख्यानिसंजान-
ते कएवदुर्गमोमार्गः एकगम्योवाग्विषयः केपुनस्तेवैयाकरणाः कुतएतत्त भद्राद्येषांलक्ष्मीर्निहि-

ताधिवाचि एषांवाचिभद्रालक्ष्मीर्निहिताभवति सारस्वतीं आहिताग्निरपशब्दं पयुञ्जानः प्राय-
श्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिनिर्वेदिति प्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । दशम्यां पुत्रस्य द-
शम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरं तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं ना-
मकुर्यात् न तद्धितान्तमिति न चान्तरेण व्याकरणं कृतं तद्धितावाशक्या विज्ञातुम् तस्मादध्ये-
यं व्याकरणम् । सुदेवो असि सुदेवो असि वरुणस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्तिका कुदं सूर्म्यं
सुषिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः ककुत्जिह्वासास्मिन्विद्यते इति काकुदंतालु ऊर्मिः सूर्मिः
स्थूणा लोहप्रतिमेति एवं सिद्धेशब्दार्थसम्बन्ध इत्यादि वार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसन्धेया-
नि । अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् गौः ग्मा
ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां सामान्नायः सामान्नात-
स्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षानविद्यते एतावन्ति पृथिवीनामन्येतावन्ति हिरण्यनामान्तीत्ये-
वं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् आद्यं नैव-
ण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं देवतं चेति सामान्नायस्त्रिधा स्थितः । गौराद्यपरपर्यन्तमाद्यनै-
वण्टुकं मतम् । जहाद्युत्वमृबीसान्तैर्नैगमं सम्प्रचक्षते । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवी ऊर्जा इत्यन्तः क्षितिगतो गणः । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थ देवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ताद्युस्थाना देवता इति । गवादिदेवपत्न्यन्तं सामान्नायमधीयते इति । एकार्थवा-
चिनां पर्यायशब्दानां संघोयत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः तादृशेष्वमरसिंहवैजय-
न्तीहलायुधादिषु दशनिघण्टव इति व्यवहारात् एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्कोपदेशात् आद्यकाण्ड-
स्य नैवण्टुकत्वम् तस्मिन्काण्डे त्रयोऽध्यायाः तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषया-
णि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वा-
दिधर्मविषयाणि निगमशब्दो वेदवाची यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवता-
रितत्वात् तस्मिन्निगमे एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्काण्डे उपदिष्ट-
त्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतत्वं विस्पष्टम् पञ्चाध्याय-
रूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् । तद्भा-
ख्यानं च सामान्नायः सामान्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभि-
रध्यायैर्यास्को निर्मेत तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र नि-
शेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतीक्षा यो-

च्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम् । नेतिप्रतिषेधार्थीयोभाषायामुभयम-
 न्वध्यायनेन्द्रदेवममं सतेतिप्रतिषेधार्थीयइति । दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयइति च । तच्चलो-
 केकेवलप्रतिषेधार्थीयस्यापिनकारस्यवेदप्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रन्थेवगम्य-
 ते । एवंग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवास्माभिरुदाहरि-
 ष्यन्ते । नचनिर्वचनानानिर्मूलत्वंशङ्कनीयम् । एतद्भुत्पत्यर्थमेवब्राह्मणेषुपदनिर्वचनानांकेषांचि-
 दुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदंन्द्रसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतइति । यदप्रथयत्तपृ-
 थिव्याःपृथिवीत्वमिति च । ग्रन्थकारोऽपितत्रतत्रस्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति ।
 केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपिन सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएवग्रन्थकारआह । तदि-
 दंविद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् । त-
 थाछन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते । छन्दोविशेषाणां तत्रतत्रविहितत्वात् । तस्मात्सप्तचतुरुत्तराणि छन्दां-
 सिप्रातरनुवाकेनूच्यन्तइतिह्यान्नातम् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् हतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानिसप्तछन्दां-
 सि । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री । ततोऽपिचतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तरा-
 धिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापिश्रूयते—गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुभ्रीरा-
 जन्यस्य । जगतीभिर्वैश्यस्येति । तत्रमगणयगणादिसाध्योगायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्तरेण
 न सुविज्ञेयः । किञ्च योहवा अविदिता र्षेयश्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वास्था-
 णुं वच्छति गते वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मा-
 त्तेदनाय छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितम् । यज्ञकालार्थ-
 सिद्धयइति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्वर्तचरेत् । संवत्सरमुख्यं भूत्वे-
 त्येवमादयः संवत्सरविधयः । र्वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शर-
 दि वैश्य आदधीतेत्याद्याः क्रतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति मासि मास्यति ग्राह्या गृह्यन्तइ-
 त्याद्या मासविधयः । यंकामयेत वसीयान्स्यादिति तत्पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्ट-
 कायां दीक्षेरन्फल्गुनी पूर्णमासे दीक्षेरन्तित्याद्याः स्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातः-
 कालादिविधयः । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्याः नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्यो-
 तिषमुपयुज्यते । एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदीरितम्—छन्दः
 पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षाघ्राणं
 तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति षडङ्गवत्पुराणादीना-

१ ऐ० आ० चतुर्थाध्यायस्य तृतीयखण्डे । २ तै० ब्रा० १.३.३ । ३ तै० ब्रा० १.१.९ ।
 ४ तै० आ० प्रथमप्रपाठके । ५ तै० सं० ५. ६. ५ । ६ तै० ब्रा० १.१.२ ।

मपिवेदार्थज्ञानोपयोगोयाज्ञवल्क्येनस्मर्यते—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानिविद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्त्यल्पश्रुता-
द्वेदोपमयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्र-
नाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि उपनिषदु-
क्ताश्च सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मणाद्वैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः सर्गश्च प्रति सर्गश्च वंशो मन्वन्त-
राणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् न्या-
यशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात् तदनुसारेणेदं वाक्य-
मस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते पूर्वोत्तरमीमांसायोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव ।
मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु सृष्टिपुवेदोक्तसंख्यावन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः तदुद्वाएते ब्रह्मवा-
दिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमात्रिता अपूर्व्वै विक्षिपन्तीत्यादिकः सन्ध्यावन्दनविधिः
पञ्चवाएते महायज्ञाः सततं प्रतायन्त इत्यादिको महायज्ञविधिः एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि उक्तप्र-
कारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तम् एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानै-
रुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेधिकारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः तांश्च यास्क-
उदाजहार तत्रायं प्रथमो मन्त्रः—विद्याहवै ब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि । असूयका-
यानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यामिति ॥ १ ॥ विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचा-
र्यमागत्यैव प्रार्थयामास हे ब्राह्मणमां अनधिकारिणे नुपदिश्य पालय तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि
तादृश्यामयि मदुपदेष्टरित्वयि च योऽसूयां करोति यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति योऽपि स्नानाचमना-
द्याचारनियतो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः तथा सतित्वद्धृदये स्थित्वा फलप्रदा-
भवेयम् । अथ द्वितीयो मन्त्रः—य आतृणत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तमन्येत
पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमञ्चनाह ॥ २ ॥ पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शि-
ष्यस्य नियमोऽभिधीयते वितथमनृतमपुरुषार्थभूतलौकिकं वाक्यं तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं अवि-
तथम् तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति उपसर्गवशा-
दौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थान्तरेवृत्तिः सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः किं कुर्वन्नदुःखं कुर्वन्मन्दप्र-
ज्ञस्यमाणवकस्यादावर्थं च मृत्तं वाग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादपादैकदेशं वाग्राह्यन्
किञ्च अमृतं संप्रयच्छन्नमृतत्वस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वात् अमृतं वेदार्थस्तस्य दानं कु-
र्वन् तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यश-
रीरस्य प्रदानादमुख्यौ तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात् । अथ तृतीयो-

मन्त्रः—अध्यापितायेगुरुंनाद्रियन्तेविप्रावाचामनसाकर्मणावा । यथैवतेनगुरोर्भोजनीयास्तथै-
वतान्नभुनक्तिश्रुतंतदिति ॥३॥येत्वधमाविप्रागुरुणाध्यापिताःसन्तोविनयोक्त्यातदीयहितचिन्त-
नेनशुश्रूषयावागुरुंनाद्रियन्तेआदररहितास्तेशिष्याभासागुरोर्नभोजनीयाः अनुभवयोग्यान
भवन्ति नहिषेगुरुःरूपांकरोति । यथैवगुरुणातेनपालनीयाः तथैवतानधमाञ्छिष्यान्त-
च्छ्रुतंगुरुरूपदिष्टंवेदवाक्यंनपालयतिफलप्रदंनभवतीत्यर्थः । अथचतुर्थोमन्त्रः—यमेवविद्याःशु-
चिमप्रमत्तंमेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नम्।यस्तेनद्रुह्येत्कतमच्चनाहतस्मैमाब्रूयानिधिपायब्रह्मन्निति॥४॥
हेआचार्ययमेवमुख्यशिष्यंशुचित्वादिगुणोपेतंजानीयाः किञ्चयोमुख्यशिष्यस्तुभ्यंकदाचिद-
पिनद्रुह्येत्तस्मैतुमुख्यशिष्यायत्वदीयनिधिपालकायहेब्रह्मन्वेदरूपांमांविद्यांब्रूयाः इत्थंविद्यादे-
वतयाभार्थितत्वात् आचार्येणमुख्यशिष्यायवेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थंमृग्वेदोस्माभिःषडङ्ग-
नुसारेणव्याख्यायते ।

१ निधिः शेवधिः ।

इत्युपोद्घातप्रकरणम्.

॥ श्रीः ॥

ऋक्संहिता

सभाष्या पदपाठसहिताच.

मन्त्रब्राह्मणात्मकेवेदेब्राह्मणस्यमन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वात् आदौब्राह्मणमारण्यकाण्डस-
हितंव्याख्यातम् अथतत्रतत्रब्राह्मणोदाहरणेनमन्त्रात्मकःसंहिताग्रन्थोव्याख्यातव्यः सचाग्नि-
मीळइत्यारभ्ययथावःसुसहासतीत्यन्तोष्ठकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैः ईषंदधिकसहस्रसू-
कैरीषंदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषंदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्यचग्रन्थस्यकृत्स्न-
स्याप्यान्नातक्रमेणैवसामान्यविनियोगोब्रह्मयज्ञजपादौपूर्वमेवाभिहितः विशेषविनियोगस्तुतत्तत्क-
तौसूत्रकारेणप्रदर्शितः सचत्रिविधः सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोगएकैकस्याऋचोविनियोग-
श्चेति तत्राग्निमीळइतिसूक्तंप्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौविनियुक्तमसविनियोगआश्वलायनेनचतुर्था-
ध्यायस्यत्रयोदशेखण्डेसूत्रितः—अवानोअग्रइतिषडग्निमीळेभिंदूतमिति । तत्रहीनपादग्रहणात्
सूक्तनिश्चयः सूक्तंसूक्तादौहीनेपादेइतिपरिभाषितत्वात् तस्मिन्सूक्तेप्रथमायाऋचोद्वितीयस्यां
पवमानेष्टौस्विष्टकृतोयाज्यात्वेनविनियोगः सचद्वितीयाध्यायस्यप्रथमखण्डेसूत्रितः—साह्वान्वि-
श्वाअभियुजोऽग्निमीळेपुरोहितमितिसंयाज्येइति । तत्रकृत्स्नपादग्रहणात् ऋगित्यवगम्यते ।
ऋचंपादग्रहणेइतिपरिभाषितत्वात् । तथासंयाज्येइत्युकेसौविष्टकृतीप्रतीयादितिपरिभाषितत्वा-
त्स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः तत्रापिद्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वम् यद्यपिसाह्वानित्यनयापु-
रोनुवाक्ययैवदेवतायाअनुस्मरणरूपःसंस्कारःसिद्धः तथापियाज्यानुवाक्ययोःसमुच्चयोद्वादशा-
ध्यायेचतुर्थपादेभीमांसितः—पुरोनुवाक्ययायाज्याविकल्प्यावासमुच्चिता । विकल्प्यान्यतरेणैवदे-
वतायाःप्रकाशनात् । पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्चसमुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात्
युग्मयोर्यथाविकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरितिचेत् भैवम् पुरोनुवाक्येतिसमाख्यायाउत्तरकालीन-

१ समदशाधिकैरित्यर्थः (खिलवर्जम्) । २ षडधिकैरित्यर्थः । ३ द्विसप्तत्यधिकचतुः
शताधिकाभिरित्यर्थः (वालखिल्यवर्जम्) ।

याज्यामन्तरेणानुपपत्तेः किञ्चपुरोनुवाक्यामनूच्ययाज्यायजतीतिप्रत्यक्षवचनेनदेवतोपलक्षण-
हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरंसाहित्यंविधीयते तस्मात्समुच्चयइति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तंनवर्चम् अग्निंनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रइत्यनुक्रमणिकायामुक्त्वा-
त विश्वामित्रपुत्रोमधुच्छन्दोनामकः तस्यसूक्तस्यद्रष्टृत्वात् तदीयऋषिः ऋषीगतावितिधातुः
सर्वधातुभ्यइन् इगुपधात्किं वेदप्राप्त्यर्थं तपोनुतिष्ठतःपुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषःप्राप्नोत तथाचश्रूय-
ते—अजान्हवैपृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयोभवन्निति । तथाअतीन्द्रियस्यवेद-
स्यपरमेश्वरानुग्रहेणप्रथमतोदर्शनात् ऋषित्वमित्यभिप्रेत्यस्मर्यते—युगान्तेन्तर्हितान्वेदान्सेतिहा-
सान्महर्षयः । लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवेति ऋष्यादिज्ञानाभावेप्रत्यवायःस्मर्यते—अवि-
दित्वाऋषिच्छन्दोदैवतयोगैमेवच । योध्यापयेज्जपेद्वापिपापीयाञ्जायतेतुसः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि
ब्राह्मणार्थंस्वराद्यपि । अविदित्वाप्रयुञ्जानोमन्त्रकण्टकञ्च्यतइति । वेदनविधिश्चस्मर्यते—स्वरोव-
णोक्षरंमात्राविनियोगोर्थएवच । मन्त्रंजिज्ञासमानेनवेदितव्यंपदेपदइति । अग्निमित्यादिसूक्तस्यछ-
न्दःअनुक्रमणिकायांयद्यप्यत्रनोक्तं तथापिपरिभाषायामेवमुक्तम्—आदौगायत्रंप्राग्वैरण्यस्तूपादि-
तिहिरण्यस्तूपाख्यऋषिःयेषांमन्त्राणांवक्ष्यतेततःप्राचीनेषुमन्त्रेषुसामान्येनगायत्रंछन्दइत्यर्थः । पुरु-
षस्यपापसंज्ञंनवारयितुमाच्छादकत्वात् छन्दइत्युच्यते तच्चारण्यकाण्डेसामान्नायते—छादयन्ति
ह्वाएनंछन्दांसिपापात्कर्मणइति । अथवाचीयमानाग्निसन्तापस्याच्छादकत्वात्छन्दः तच्चतैत्ति-
रीयाआमनन्ति—प्रजापतिरग्निमचिनुतसक्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत्तंदेवाबिभ्यतो नोपायन्तेछन्दोभिरा-
त्मानंछादयित्वोपायन्तच्छन्दांछन्दस्त्वमिति । यद्वा अपमृत्युंवारयितुमाच्छादयतीतिछन्दः तद-
पिछान्दोग्योपनिषद्यान्नातम्—देवावैमृत्योर्विभ्यतस्त्रयींविद्यांप्राविशन्तेछन्दोभिरात्मानमाच्छादय-
न्यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दांछन्दस्त्वमिति । तथाद्योतनार्थंदीव्यतिधातुनिमित्तोदेवशब्दः एतदा-
न्नायते—दिवावैनोभूदिति तद्देवानांदेवत्वमिति । अतोदीव्यतेइतिदेवः मन्त्रेणद्योत्यतेइत्यर्थः ।
प्रथममण्डलेप्रथमानुवाकेत्रीणिसूक्तानि तत्राद्यंनवर्चंसूक्तम् अस्मिन्सूक्तेस्तूयमानत्वादग्निर्देवः
तथाचानुक्रमणिकायामुक्तम्—मण्डलादिष्वग्नेयमैन्द्रादिति । अग्निंनवमधुच्छन्दावैश्वामित्रः ।

तस्यसूक्तस्यप्रथमामृचंभगवान्वेदपुरुषआह—

ॐ अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजम् । होतारंरत्नधातमम् ॥१॥

अग्निम् । ईळे । पुरःहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।

होतारम् । रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीलेस्तौमि ईडस्तुतावितिधातुः डकारस्यळकारोबहुचाध्येतुसंप्रदायप्रा-
प्तः। अज्मध्यस्थडकारस्यळकारंबहुचाजगुः। अज्मध्यस्थढकारस्यळ्कारंबैयथाक्रममिति । म-
न्त्रस्यहोत्राप्रयोज्यत्वात् अहंहोतास्तौमीतिलभ्यते कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितम् यथाराज्ञः पुरोहितः
तदग्नीष्टंसंपादयति तथाग्निरपियज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनिपूर्वभागे आ-
हवनीयरूपेणावस्थितम् पुनः कीदृशं देवं दानादिगुणयुक्तम् होतारमृत्विजं देवानां यज्ञेषु होतृनाम-
कक्रत्विगग्निरेव तथाच श्रूयते—अग्निर्वै देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशम् रत्नधातमम् यागफल-
रूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्श-
यति—अर्थातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भव-
त्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयते न नयति संनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्नक्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य-
आख्यातेभ्योजायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्गन्धाद्वानीतात्सखत्वेतरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा
दहतेर्वानीः परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमीळइति अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षण-
स्याभिहितत्वात् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषणवक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः त-
त्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते—कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयते
इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम् तथाच ब्राह्मणान्तरम्—अग्निर्देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वचामन्त्रब्राह्मणे
आमनन्ति—अँग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः । अँग्निर्वै देवानामवमइति ब्राह्मणम् । तथाच तैत्ति-
रीया आमनन्ति—अग्निं रग्रे प्रथमो देवतानामिति । अँग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वे-
व आमनन्ति—सवा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं
पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रतिगार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् सन्नयमानः सम्य-
क्स्वयमेव प्रह्वीभवन्तं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च परयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
स्थौलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति—तत्र नक्रोपयती-
त्युक्तेन स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धा-
तुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिमन्यते—इत इण्गतावितिधातुः अक्तः अञ्ज्व्यक्त्रक्षणकान्तिगतिष्वि-
तिधातुः दग्धोदहभस्मीकरणे इतिधातुः नीतोणीञ्प्रापणे इतिधातुः अग्निशब्दो हकारगकार-
निशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारा
देशं कृत्वा तमादत्ते यद्वा दहतिधातुज न्याद्गधशब्दाद्गकारमादत्ते नीरिति नयतिधातुः सच ह्रस्वो-

भूत्वापरोभवति ततोधातुत्रयमिलित्वाग्निशब्दोभवति यज्ञभूमिगत्वास्वकीयमङ्गनयति काष्ठदाहे
हविःपाकेचप्रेरयतीतिसमुदायार्थः तस्याग्निशब्दार्थस्यदेवताविशेषस्यप्राधान्येनस्तुतिप्रदर्शनायै-
षाग्निमीळइतिक्लृप्तभवतीति । तामेतामृचंयास्कएवंव्याख्यातवान्—अग्निमीळेभिःप्राचामीळिरध्ये-
षणाकर्मापूजाकर्मावापुरोहितोव्याख्यातोयज्ञश्च देवोदानाद्वादीपनाद्वाद्योतनाद्वाद्युस्थानोभव-
तीतिवायोदेवःसादेवताहोतारंह्वातारंजुहोतेहेतित्यौर्णवाभोरत्नधातमंरमणीयानांघनानांदातुतम-
मिति । अस्यायमर्थः—ईडतिधातोःस्तुत्यर्थत्वंप्रसिद्धम् धातूनामनेकार्थत्वमितिन्यायमाश्रित्य
याज्जाऽध्येषणापूजाअप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतयाव्याख्याताः । पुरोहितशब्दोद्वितीयेध्याये य-
द्देवापिःशन्तनवेपुरोहितइत्येतामृचमुदाहृत्यपुरेणंदधतीतिव्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्वपौरोहि-
त्येस्पर्धमानस्यपश्वनुष्ठानंविधायतत्फलत्वेनपुरेणंदधतइत्यामनन्ति । देवशब्दोदानदीपनद्यो-
तनानामन्यतममर्थमाचष्टे यज्ञस्यदातादीपयिताद्योतयितायमग्निरित्युक्तंभवति दीपनद्योतनयोरे-
कार्थत्वेऽप्यस्तिधातुभेदः यद्यप्यग्निःपृथिवीस्थानस्तथापिदेवान्प्रतिहविर्वहनात् युस्थानोभव-
ति देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्याकाचिदग्निरित्येवैरिक्तादेवतानान्वेषणीया हो-
तृशब्दस्यह्यतिधातोरुत्पन्नत्वेनदेवानामाह्वातारमिति और्णवाभ्रनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
रुत्पन्नोहोतृशब्दइतिमन्यते अग्नेश्चहोतृत्वंहोमाधिकरणत्वेनद्रष्टव्यम् । रत्नशब्दोद्वितीयाध्यायेम-
घमित्यादिष्वष्टाविंशतौघननामसुपठितः रमणीयत्वाद्रत्नत्वम् दधातिधातुरत्रदानार्थवाचीति त-
दिदंनिरुक्तकारस्ययास्कस्यमन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथव्याकरणप्रक्रियोच्यते—अग्निधातोर्गत्य-
र्थोदङ्गेर्नलोपश्चेत्युणादिसूत्रेणनिप्रत्ययः इदित्वान्नुमागमेनप्राप्तस्यनकारस्यलोपश्चभवति अ-
ङ्गतिस्वर्गेगच्छतिहविर्नेतुमित्यग्निः तत्रधातोरित्यकारउदात्तः आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययगतइका-
रोऽप्युदात्तः अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिद्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वंप्राप्तम् तत्रधा-
तुस्वरेप्रथमतोऽवस्थितेसतिपश्चादुपदिश्यमानःप्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते सतिशिष्टःस्वरोबलीयानि-
तिहिन्यायः ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् अनुदात्तौसुप्तितामित्येतद्वितीयैकवचन-
मनुदात्तम् तस्यामिपूर्वइतियत्पूर्वरूपंतदुदात्तम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसूत्रितत्वात् अग्नि-
शब्दोधातुजन्माइतिमतेसेयंप्रक्रियासर्वापिद्रष्टव्या । मतद्वयंयास्केनप्रदर्शितम्—नामान्याख्यात-
जानीतिशाकटायनोऽनैरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्यो वैयाकरणानांचैकेइति । गार्ग्यस्यमतेऽग्नि-
शब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् फिषोऽन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्व-
चनेषुपठतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रियायथोचितंकल्पनीया एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अथनिर्वच-

नंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम् तथातानिनिर्ब्रूयादथानन्विते-
 ऽर्थेप्रादेशिकेविकारेऽर्थनित्यःपरीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमानेसामान्येष्वक्षरवर्णसा-
 मान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयादिति' । अस्यायमर्थः—तत्रनिर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वभ्यादि
 पदेषुपूर्वोक्तरीत्यास्वरसंस्कारौसमर्थौव्याकरणसिद्धौस्याताम् स्वरउदात्तादिः संस्कारोनिप्रत्यया-
 दिः किञ्च तौस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्याताम्शब्दस्यैकदेशःपूर्वोक्तोऽभिधातुः
 प्रदेशः तत्रभवोगुणोगतिरूपोऽर्थः तेनान्वितौ तान्यभ्यादिपदानितथाव्याकरणानुसारेणनिर्ब्रूयात्
 तच्चनिर्वचनमस्माभिःप्रदर्शितम् अथपूर्वोक्तवैलक्षण्येनकश्चित्त्वेनविवक्षितोऽर्थोनान्वितस्तस्मि-
 न्शब्देऽनुगतो न भवेत् तस्यैवव्याख्यानमप्रादेशिकेविकारेइति अग्रनयनादिरूपःक्रियाविशेषोवि-
 कारः सचप्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्रनाभिधीयतइत्यप्रादेशिकः एवंसतियःपुमानर्थनित्यः स्वविव-
 क्षितेऽर्थेनियतोनिर्वन्धवान्ब्राह्मणानुसारेणवादेवतान्तरविशेषणत्वेनयोजयितुंवासनिर्वन्धः तदा-
 नीसंपुमान्केनचिद्वृत्तिसाम्येनस्वविवक्षितमर्थंपरीक्षेत तस्मिञ्छब्देयोजयेत् वृत्तिःक्रियातद्रूपेणसा-
 मान्यंसादृश्यम् अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपंक्रियात्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थोयोजितः तदिदं
 यास्काभिमतंनिर्वचनम् स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति—अक्रोपनशब्दस्यादौनिषेधार्थमकार-
 रूपमक्षरंविद्यते अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तुवर्णसाम्या-
 न्निर्ब्रूते—दग्धशब्दाग्निशब्दयोगकारेणवर्णेनसाम्यम् सर्वथापिनिर्वचनंनत्याज्यमिति । ईल्लइत्ये-
 तत्तदंक्तस्त्रमप्यनुदात्तम् तिङ्तिङ्इतिअतिङन्तादग्निशब्दात्परस्यतिङन्तस्यनिघातविधानात्-
 दद्वयसंहिताकालेत्वीकारस्यधातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वम् तस्मादूर्ध्वभा-
 विनएकारस्यतिङ्प्रत्ययरूपस्यस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामित्यैकश्रुत्यंप्रचयनामकंभवति ।
 पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः अयंपुरोभुवइत्यत्रतथैवाभ्रातत्वात् पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामिति
 पूर्वशब्दादस्पत्ययःपुरादेशश्च ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः धाजोनिष्ठायां दधातेर्हिरित्यादेशेसतिप्रत्य-
 यस्वरेणान्तोदात्तोहितशब्दः तत्रसमासान्तोदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादत्वेनतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनाव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
 तत्रौकारउदात्तः अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाःपूर्ववद्ब्रह्मव्याः आद्याक्षरस्यसंहितायां
 प्रचयमाप्तावुदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्यतिनीचोनुदात्तः । यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ्प्रत्यये-

१। न०२.१.। २ तै० सं० ४.३२.। ३ क्वचित्पुस्तकेनीचोनुदात्तइत्यग्रे 'यद्यपिपदकालेहितश-
 ब्दान्तर्गतस्येकारस्यस्वरितत्वंदुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात् मात्राह्रस्वतावदवग्रहान्तरमिति प्रा-
 तिशाख्येवसानविधानात् तैत्तिरीयाअनुदात्तमेवाभिदधति तथापियथासंधीयमानानामनेकी-
 भवतांस्वरः उपदिष्टस्तथाविद्यादक्षराणामवग्रहेइतिप्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिरित्यधिकम्

सत्यन्तोदात्तोयज्ञशब्दः विभक्तेःसुप्स्वरेणानुदात्तत्वेसतिपश्चात्स्वरितत्वम् । देवशब्दःपचाद्यज-
न्तः सचफिट्स्वरेणप्रत्ययस्वरेणचित्स्वरेणवान्तोदात्तः । ऋत्विक्षशब्दः ऋतौयजतीतिविग्रहेस-
तिऋत्विगदधृगितिनिपातितः गतिकारूकोपपदात्कदितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः विभ-
क्तिस्वरःपूर्ववत् । होतृशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तोनिस्वरेणाद्युदात्तः न्रित्यादिर्नित्यमितिस्वरितप्र-
चयौपूर्ववत् । रत्नशब्दोन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः तथाचान्नायते—रत्नं धातेति । रत्नानि-
दधातीतिविग्रहः समासत्वादन्तोदात्तोत्तरत्नधाशब्दः यद्वा रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः तमप्रत्ययस्य पि-
त्स्वरेणानुदात्तत्वेसतिस्वरितप्रचितौ संहितायामाद्याक्षरस्यप्रचयः द्वितीयाक्षरस्यसन्नतरत्वमा॥१॥

वेदावतारआद्यायाऋचोऽर्थश्चप्रपञ्चितः । विज्ञातंवेदगांभीर्यमथसङ्क्षिप्यवर्ण्यते ॥

आग्नेयसूक्तस्यद्वितीयामृचमाह—

अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । सदेवाँहवक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः ।

देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिःपुरातनैर्भृग्वज्जिनःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यःस्तुत्यःनूतनैरुत इदानींतनै-
रस्माभिरपिस्तुत्यः सोऽग्निःस्तुतःसन्निहयज्ञेदेवान्हविर्भुजआवक्षति वहप्रापणेइतिधातुः आवह-
त्वित्यर्थः॥पूर्वेभिरित्यत्रबहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः पूर्वपर्वमवपुरणेइतिधातुः पूर्वतिधातो-
रन्प्रत्ययऔणादिकः । इन्प्रत्ययान्तऋषिशब्दः ऋष्यन्धकेतिनिपातनात् लघूपधगुणाभावः किन्प्र-
त्ययोवात्रज्ञेयः तौशब्दौनिस्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्यण्यत्प्रत्ययान्तत्वात्तित्स्वरितमितिस्वरिते
शेषानुदात्तत्वेचप्राप्तेतदपवादत्वेनईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् । नवशब्दस्यनूइत्यादेशस्तनन्प्र-
त्ययश्चमहावार्तिकेविहितः ततोनिस्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वराअग्न्यादिषुनूतनान्तेषुपूर्व-
वदुन्नेयाः । उतशब्दोयद्यपिविकल्पार्थेप्रसिद्धः तथापिनिपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनावसमु-
च्चयार्थोद्गष्टव्यः उच्चावचेष्वर्थेषुनिपन्तीतिनिपातत्वम् । तर्हिनिपाताआद्युदात्ताइत्युकारस्योदात्तः
प्रातइतिचेन्न प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वात् यथाप्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैवस्वरादिषुपठितः एवमु-
तशब्दस्यापिपाठोद्गष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् यद्वा एवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् सइत्य-
त्रफिट्स्वरः । देवशब्दःपूर्ववत् देवानित्यस्यनकारस्यसंहितायांदीर्घादटीतिरुत्वम् अत्रानुना-
सिकइत्यनुवृत्तौआतोऽनित्यमित्याकारःसानुनासिकः भोभगोइतिरोर्यकारः सचलोपःशा-
कल्यस्येतिलुप्यते तदसिद्धत्वान्नपुनःसन्धिकार्यम् । आडोनिपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो-

हप्रत्ययेसतिनिष्पन्नत्वादिहशब्देप्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थेछान्दसोलट् तस्यप्रत्ययगत-
स्ययकारस्यलोपोऽपिछान्दसः यद्वा लेटि सिब्वहुलमितिसिप्प्रत्ययः लेटोडाटावित्यडागमश्च
ततोवक्षतीतिसंपद्यते तस्यतिङ्कृतिङ्इतितिङन्तत्वान्निघातः संहितास्वराःपूर्ववत् ॥ २ ॥

आधानेतृतीयेष्टौप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्यासूक्तगतातृतीया ।

तामेतांतृतीयामृचमाह—

अग्निना रयिमं श्रवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिम् । अश्रवत् । पोषम् । एव । दिवेदिवे ।

यशसम् । वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

योऽयंहोत्रास्तुत्योग्निः तेनाग्निनानिमित्तभूतेनयजमानोरयिंधनमश्रवत्प्राप्नोति कीदृशंरयिं
दिवेदिवेपोषमेव प्रतिदिनंपुण्यमाणतयावर्धमानमेव नतुकदाचिदपिक्षीयमाणं यशसं दानादिना
यशोयुक्तम् वीरवत्तमंअतिशयेनपुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् सतिहिधनेपुरुषाःसम्पद्यन्ते ॥ रयिश-
ब्दोमघमित्यादिधननामसुपठितः तत्रफिट्स्वरः । अश्रोतेर्धातोर्लेटिव्यत्ययेनसिप् इतश्चलोपइती-
कारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः ततोऽश्रवदितिभवति तस्यनिघातः । घञन्तत्वात्पोषशब्द-
आद्युदात्तः । एवशब्दस्यनिपातत्वेऽप्येवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्तादिवृश-
ब्दात्परस्याःसप्तम्याःसुपांसुलुगित्यादिनाशेभावेसतिसावेकाचइत्यादिनोडिंपदादीत्यादिनावात-
स्योदात्तत्वम् नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावेसत्युत्तरभागस्यानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । यशोस्यास्तीति
विग्रहेसत्यर्शादग्निभ्योजित्यच्प्रत्ययः चित्स्वरंव्यत्ययेनबाधित्वामध्योदात्तत्वम् । फिट्स्वरेणान्तो-
दात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोःपित्वादनुदात्तत्वम् ह्रस्वनुङ्ङ्यामितितुन साववर्णान्तत्वाच्चगो-
श्वन्नितिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अभिष्टवषडहस्यमध्यवर्तिषूक्थ्येषुतृतीयसवनेमैत्रावरुणस्याग्नेयंयज्ञमित्यादिकोवैकल्पि-
कोऽनुरूपस्तृचः एतच्चसप्तमाध्यायेएह्युष्वित्यादित्वण्डेसूत्रितम्—अग्निवोवृधन्तमग्नेयंयज्ञमध्व-
रमिति । तस्मिंस्तृचेयाप्रथमासासूक्तेचतुर्थी ॥

तामेतांचतुर्थीमृचमाह—

अग्नेयंयज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । सइदेवेषुगच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिभूः । असि ।
सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वयंयज्ञंविश्वतः सर्वासुदिक्षुपरिभूःपरितःप्राप्तवानसि सइत्सएवयज्ञोदेवेषुतृप्तिज-
नयितुंस्वर्गेगच्छति प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निर-
स्ति परिशब्देनहोत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता कीदृशंयज्ञं अध्वरं हिंसारहितम् नह्यग्निना
सर्वतःपालितंयज्ञंराक्षसादयोहिंसितुंप्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्यषाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वम् । न-
विद्यतेऽध्वरोऽस्येतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वतइत्यत्रतसिलःप्रत्ययस्वरत्वं
बाधित्वापूर्ववर्णस्यलितोत्युदात्तत्वम् । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तदपवादत्वेन
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असीतितिङन्तस्ययद्वृत्तान्नित्यमितिनिघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अग्निर्होताकविक्रतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवोदेवेभिरागमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अग्निः । होता । कविक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः । देवः ।
देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवेभिर्देवैर्विभोर्जिभिःसहागमत् अस्मिन्यज्ञेसमागच्छतु कीदृशोऽग्निः हो-
ताहोमनिष्पादकः कविक्रतुः कविशब्दोऽत्रक्रान्तवचनोनतुमेधाविनाम क्रतुः प्रज्ञानस्यकर्मणोवा
नाम ततः क्रान्तप्रज्ञःक्रान्तकर्मावा सत्यः अनृतरहितःफलमवश्यंप्रयच्छतीत्यर्थः चित्रश्रवस्तमः
श्रूयतइतिश्रवःकीर्तिः अतिशयेनचित्रकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुः चित्रश्रवस्तमइत्यत्रोभयवच-
बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सत्सुसाधुःसत्यः सत्यादशपथेइत्यत्रान्तोदात्तोहरदत्तेननिपा-
तितः । लोडन्तस्यगच्छत्वितिशब्दस्यछत्वाभावउकारलोपश्चछान्दसः ततोरूपंगमदितिभवति ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

इत्यृक्संहितायांवेदार्थप्रकाशेप्रथमकाण्डस्यप्रथमाध्यायस्यप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

आग्नेयेसूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

यदङ्गदाशुषेत्वमग्नेभद्रंकरिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि ।
तव । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणार्थोनिपातः अङ्गाग्नेहेअग्ने त्वंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायतत्मी-
त्यर्थयद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपंकल्याणंकरिष्यसितद्भद्रंतवेत् तवैवसुखहेतुरितिशेषः हेअङ्कि-
रोऽग्ने एतच्चसत्यं नत्वत्रविसंवादोऽस्ति यजमानस्यवित्तादिसम्पत्तौसत्यामुत्तरकृत्वनुष्ठानेनाग्नेरे-
वसुखंभवति भद्रशब्दार्थंशाट्यायनिनःसमामनन्ति—यद्वैपुरुषस्यवित्तंतद्भद्रंगृहाभद्रंप्रजाभद्रं
पशवोभद्रमिति ॥ अङ्कशब्दस्यनिपातत्वेप्यङ्ग्यादित्वादन्तोदात्तत्वम् । दाशुषेदाश्वान्साह्वानिति-
सूत्रेणदाशुदानेइतिधातोःकसुन्प्रत्ययोनिपातितः तत्रप्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्यपदा-
त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वंनशङ्कनीयम् अपादादावितिपर्युदस्तत्वात् ततःषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव ।
भद्रशब्दस्यनक्षिपयत्वेनाद्युदात्तत्वप्रसक्तावपिभदिकल्याणेइतिधातोरुपरिरक्प्रत्ययेननिपातनाद-
न्तोदात्तत्वम् । अस्मिन्वाक्येयच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातेप्रतिषिद्धेऽस्यप्रत्यय-
स्वरेणसतिशिष्टेनकरिष्यसिशब्दउपान्त्योदात्तः । तवेत्यत्रयुष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-
ङ्किराअङ्गाराइतियास्कर्कः । ऐतरेयिणोऽपिप्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्यानेसमामनन्ति—येङ्गाराआ-
संस्तेङ्गिरसोभवन्ति । तस्मादङ्किरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् अत्रपदा-
त्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनेउपत्वाग्नेइत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः एतच्चब्राह्मणेसमान्नातम्—उपैत्वा-
ग्नेदिवेदिवउपप्रियंपनिम्रतमितितिस्रश्चैकांचान्वाहेति । तस्मिंस्तृचेयाप्रथमासासूक्तेसप्तमी ।

तामेतांसप्तमीष्टचमाह—

उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तर्धियावयम् । नमोभरन्तॄमसि ॥ ७ ॥

उपं । त्वा । अग्ने । दिवेइदिवे । दोषावस्तः । धिया । वयम् ।

नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयमनुष्ठातारोदिवेदिवेप्रतिदिनंदोषावस्तः रात्रावहनिच धियाबुद्धानमोभरन्तः न-
मस्कारंसंपादयन्तः उपसमीपेत्वाएमसि त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्यनिपातस्वरः । त्वा-
मौद्वितीयायाइतियुष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दोरात्रिवाची वस्तइत्यर्वाची
द्वन्द्वसमासे कार्तिकौजपादित्वादाद्युदात्तः सावेकाचइतिधियोविभक्तिरुदात्ता । नमइतिनिपातः ।
भरन्तइत्यत्रशपःपित्वाच्छतुर्लसार्वाधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते । इमसीत्यग्नेदन्तो-
मसिरितिमसिरित्यादेशोनिघातश्च ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वेदमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे त्वामुपैमसि इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम् । कीदृशं त्वां राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वराणां राक्ष-
सकृता हिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं भाविनः कर्मफलस्य दीदिविपौनः-
पुन्येन भृशं वाद्योतकम् । आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वेदमे स्वकीयगृहे य-
ज्ञशालायां हविर्भिर्वर्धमानम् ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते । दीदि-
विशब्दस्याज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सनः पितेर्वसूनवे अग्रे सूपाय नो भव । सच स्वानः स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

सः । नः । पिता इव । सूनवे । अग्रे । सुऽउपायनः । भव ।

सच स्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

हे अग्ने सत्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथानोस्माकं स्वस्तये विनाशरा-
हित्यार्थं सच स्व । समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः—यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भ-
वति । तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वमित्यनुदात्तत्वम् । चादयोऽनुदात्ता-
इतीव शब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यमिति समस्तः पितेवेति शब्दो-
मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । सच स्वेत्यत्र पदा-
न्तरत्वं नास्तीति निनिघातः । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरारवशेषः ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तम् । तथा वायवायाहीत्यादय-
स्तुचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिन्त्यते । शस्त्रं किं । देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म । किं वा प्रधान-
नकमेति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास—स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वा-
दिति ॥ १ ॥ आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते । प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र स्तु-

तिःशंसनंचगुणिनिष्ठगुणाभिधानम् इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमित्यत्रदृष्टत्वात् एवंसतियाज्यान्या-
येनगुणिन्यादेवतायाअभिधायकत्वेनस्तुतशस्त्रयोःसंस्काररूपत्वमभ्युपेयम् । याज्यायास्त-
द्रूपत्वंदशमाध्यायस्यचतुर्थपादेदृष्टार्थलाभेननिर्णीतम् तद्वदत्रापि तुशब्दःप्रधानकर्मत्वंव्यावर्तय-
ति । सिद्धान्तीतंपक्षंदूषयति—अर्थेनत्वपठ्येतदेवतानान्नश्चोदनार्थस्यगुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥
तुशब्देनसंस्कारत्वंवारयति संस्कारपक्षेप्रयोजनवशेनमन्त्रःस्वस्थानादपठ्येत कुतःमन्त्रगतं
देवतावाचकंयदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनयामन्त्ररूपयाप्रतिपाद्यस्यदेवतारूपस्यगुणभूतम् त-
स्माद्यत्रप्रधानभूतदेवतास्ति तत्रगुणभूतोमन्त्रोनेतव्यः तद्यथा माहेन्द्रग्रहसन्निधौ अभित्वा
शूरेत्ययंपगाथआन्नातः । सचेन्द्रंप्रकाशयति नतुमहेन्द्रं ततोयत्रैन्द्रंकर्मतत्रायंपगाथोपक-
र्षणीयः तथासतिक्रमसन्निधीबाध्येयाताम् । तदेतत्सिद्धान्तिनाभिहितंदूषणंपूर्वपक्षीसमाध-
त्ते—वशावद्वागुणार्थस्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दःप्रगाथस्यान्यत्रनयनंवारयति मन्त्रेयदेत-
दिन्द्रशब्दाभिधानंतदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थस्यात् यथा सौवाष्पासर्वदेवत्यायदजावशावाय-
व्यामालभेतेत्यत्राजावशाशब्देनचोदितेकर्मणिछागशब्देनकेवलेनयुक्तानिगमाः वशात्वगुणम-
प्युपलक्षयन्ति तद्वत् तस्मान्महत्त्वगुणयुक्तेचोदितेकर्मणिनिर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धम्
लोकेऽपिमहाराजेकेवलराजशब्दप्रयोगमपिपश्यामः । तदेतत्समाधानंसिद्धान्तीदूषयति—नश्रुति-
समवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तंवशान्यायेनराजन्यायेनवास्यग्रहस्येन्द्रोदेवतायुज्यतेइति
तन्न देवतात्वस्यतद्धितश्रुतिसमवायित्वात् माहेन्द्रग्रहइत्यत्रसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थेमहेन्द्राद्वा-
णौचेतिमहेन्द्रशब्दादण्प्रत्ययोविहितः तस्मान्महेन्द्रएवदेवतानत्विन्द्रः । विपक्षेबाधमाह-
गुणश्चानर्थकंइति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रेदेवतास्यात्तदानीमैन्द्रग्रहइत्येतावतैवार्थावगतौ मा-
हेन्द्रइतिमहत्त्वगुणोऽनर्थकःस्यात् चकारःपूर्वहेतुनासमुच्चयार्थः । हेत्वन्तरमाह—तथाया-
ज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथामहत्त्वगुणःसार्थकस्तथायाज्या-
पुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोप्यस्मिन्नेवपक्षेउपपद्यते एन्द्रसौनसिमित्यादिकेइन्द्रस्ययाज्यापुरोऽनुवा-
क्ये मैहोन्द्रोयओजसेत्यादिकेमहेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोकेवशादृष्टान्तैवैषम्यमाह—वशायाम-
र्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ यावशाविधिवाक्येश्रुता तस्याएवनिगमेषुछागशब्देनव्यवहारोनाविरुद्धः
छागत्वलक्षणस्यार्थस्यवशायांसमवेतत्वात् तच्चप्रत्यक्षेणोपलभ्यते इन्द्रमहेन्द्रयोस्तुभेदउपपादि-
तः तस्माद्विषमोदृष्टान्तः । एवंसंस्कारपक्षेप्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्तद्वारयितुंस्तोत्रश-
स्त्रयोःप्रधानकर्मत्वमितिसिद्धान्तिनोमतम् । पुनरपिपूर्वपक्षीतदेतन्मर्तनिराचष्टे—यत्रैतिवार्थवत्त्वा-

त्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धान्तिमतव्यावृत्त्यर्थः यत्रैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्यः इत्ययमेव पक्षः स्यात् कुतः अर्थवत्त्वात् ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यात् महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धान्तमाह—अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौति शंसतीति क्रियोत्पत्तिविदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते स्तौति धातुः शंसति धातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याश्चित् प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्याताम् कुतः श्रुतिसंयोगात् तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिर्न मन्यन्ते किं त्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते एवं मन्त्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौति धात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु ये यमीदृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावाद् ऐन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टप्रयोजनं न लभ्येत तर्हि दृष्टमस्तु प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह—शब्दपृथक्त्वाच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशश्लिष्टो मस्य स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि इत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसङ्घैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्यानस्यात् प्रधानकर्मणां त्वाज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् । विपक्षे बाधमाह—अनर्थकंच तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते आग्नेयाग्रहा भवन्तीति तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते आग्नेयीषु स्तुवते आग्नेयीः शंसन्तीति त्वत्पक्षे तद्वचनप्रनर्थकं स्यात् चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्यो हे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावे नोहाभावात् आग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति पुनरपि हेत्वन्तरमाह—अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातम् संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते स च संस्कारपक्षे न संभवति देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्मशस्त्रकर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते यद्यपि शुभ्रस्तुतौ शंसुस्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमितितयोर्भेदः । हेत्वन्तरमाह—अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितम् तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वम् । हेत्वन्तरमाह—फलनिवृत्तिश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमात्राया वाक्य-

शेषेस्तोत्रफलमेवान्नातम् इन्द्रियावन्तोवनेमहिभक्षीमहिप्रजामिषमिति ननुदेवताप्रयुक्तं फल-
मान्नातम् अतो न देवतासंस्कारः किन्तु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयो-
जनं विरुतिषूहाभावः । संस्कारपक्षेतु यस्यां विरुतौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात्
तन्माभूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितम्—ग्रहाणां देवतान्यत्वेस्तु तश-
स्त्रयोः कर्मत्वाद्विकारः स्यादिति । अत्र सङ्ग्रहश्लोकौ—प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधान-
ता । दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणतास्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १ ॥ स्मृत्यर्थत्वेस्तौ ति शंस्योर्धात्वोः श्रौ-
तार्थवाधनम् । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥ २ ॥ अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूर्यो दयात्पू-
र्वे प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितम्—देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनु-
ब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादिब्राह्मणम् । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीळित्यादिसूक्तमन्तर्भूतम् तच्च-
व्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वप्रउगशस्त्रं होत्रांशं सनीयम् तच्च शस्त्रं वायवाया-
हीत्यादिसप्ततृचात्मकम् एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादि खण्डे प्रपञ्चितम् । तथाप्यध्यायेस्तो-
त्रमग्रे शस्त्रादित्यादि खण्डे सूत्रितं च । अत्रेयमनुक्रमणिका—वायो वायव्यैन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचाः
अश्विना द्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः—
वायवायाहीत्यादिकं नवर्चसूक्तम् अग्निन वेत्यतो न वशब्दस्यानुवृत्तेः तत्राद्यस्तृचो वायुदेवता-
कः द्वितीयेन्द्रवायवदेवताकः तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चसूक्तम्
तत्राद्यस्तृचा अश्विनः द्वितीयेन्द्रः तृतीयो वैश्वदेवः चतुर्थः सारस्वतः तेषु तृचेषु प्रतिपाद्यावा-
यवादयः सारस्वत्यन्ताः सप्त संख्याकम् प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एव
ऋषिः तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छन्दः वायव्ये तृचे प्रथमाग्रहस्यैन्द्रवायवस्यैकापुरोनुवाक्या एतच्च
ब्राह्मणे समान्नातम्—वायव्यापूर्वापुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरेति । तथा सूत्रितं च—वायवायाहिदर्श-
तेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति ।

वायव्यतृचे प्रथमाष्टचमाह—

वायवायाहिदर्शते मे सोमा अरं कृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरं कृताः ।

तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीयवायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि आगच्छ त्वदर्थमिमे सोमा अरं कृताः अलं-

१ जैमिनीयसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे पंचमाधिकरणे (२. १. ५.) ।

२ ऐ० ब्रा० २. १५. । ३ ऐ० ब्रा० ३. १. । ४ ऐ० ब्रा० २. २६. ।

कृताः अभिषवादिसंस्कारोऽलङ्कारस्तेषां तान्सोमान् यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः पाहिस्व-
कीयं भागं पिबेत्यर्थः तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधिशृणु । अत्रयास्कः—वायवायाहिद-
र्शनीयेमेसोमा अरङ्कृता अलङ्कृतास्तेषां पिबशृणु नोह्वानमिति १ ॥ दर्शतेत्यत्र भृष्टदृशीत्यादिसूत्रे-
णातच्प्रत्ययऔणादिकः चित्त्वादन्तोदात्तस्यामञ्चितानुदात्तत्वम् । अर्तिस्तु सुइत्यादिनामन्प्रत्य-
यान्तस्य सोमशब्दस्य निस्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसोरेफादेशः अरङ्कृतशब्दे समासान्तोदात्तत्वं
बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ भूषणेऽलमित्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायांगतिकारकेत्यादिना कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् निपातत्वादलं-
शब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र श्रुशृण्वित्यादिना हेर्धिभावः
तिङन्तादुत्तरस्य निधातो नास्ति सेहं पिच्चेति पिच्चनिषेधात् अनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः ।
हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणे सत्युकारान्तत्वात् ऋदोरवित्यप्प्रत्ययः तस्य पि-
च्चादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधिइत्यस्यान्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वाय॒ उक्थेभिर्ज॒रन्ते॒ त्वाम॒च्छा॒जरि॒तारः । सु॒तसो॒मा अ॒हर्वि॒दः ॥ २ ॥

वा॒यो इति । उ॒क्थेभिः । ज॒रन्ते । त्वाम् । अ॒च्छ । ज॒रि॒तारः ।

सु॒तऽसो॒माः । अ॒हः॒ऽवि॒दः ॥ २ ॥

हे वायोजरितारः स्तोतारः ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छत्वामभिलक्ष्य उक्थेभिराज्यप्रउ-
गादिशस्त्रैर्जरन्तेस्तुवन्ति कीदृशाः सुतसोमाः अभिषुतेन सोमेनोपेताः अहर्विदः अहःशब्द-
एकेनाह्वानिष्पाद्येन्निष्ठोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः अर्चति गायती-
त्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्वयतीति पठितम् स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचि-
त्येनात्र स्तुत्यर्थो जरति धातुः ॥ अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहु-
व्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं बाधित्वा तत्पुरुषेतुल्यार्थेति द्वितीया पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरप्राप्ते अपवादत्वेन गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

वा॒यो त॒र्व॒प्र॒पृ॒ञ्च॒ती॒धेना॑ जि॒गाति॒ दा॒शु॒षे । उ॒रू॒ची सोम॑ पी॒तये ॥ ३ ॥

वा॒यो इति । त॒र्व । प्र॒पृ॒ञ्च॒ती । धेना॑ । जि॒गाति॑ । दा॒शु॒षे । उ॒रू॒ची ।
सोम॑ऽपी॒तये ॥ ३ ॥

हेवायोतवधेनावक्तोमपीतयेसोमपानार्थं दाशुषेदाश्वासंदत्तवन्तं यजमानं जिगातिगच्छति
हेयजमान त्वयादत्तंसोमपास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूतइत्यर्थः कीदृशीधेना प्रपृथ्वती प्रकर्षेण सोमसं-
पर्कं कुर्वन्ती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः उरुची उरुचबहू न्यजमानान्गच्छन्ती येये सोमयाजिन-
स्तान्सर्वान्वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृथ्वतीत्यत्र शतुरनुमइति डीबुदात्तः श्लोकः धारेत्यादिषु सप्तपञ्चा-
शत्सु वाङ्मसु गणः धेना ग्राइति पठितम् । वर्तते अयते इत्यादिषु द्वाविंशधिकशतसंख्येषु गतिक-
र्मसु गातिजिगातीति पठितम् । दाशुषइत्यत्र गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । उरुची इत्यत्र गौरादित्वेन डी-
षिकृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचे प्रथमा मृचमाह—

इन्द्रं वायू इमे सुता उपप्रयो भिरागतम् । इन्द्रं वो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रं वायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयः ऽभिः । आ । गतम् ।

इन्द्रं वः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐन्द्रवायवग्रहे द्वितीयापुरोऽनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः हे-
इन्द्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः तस्माद्युवांप्रयोभिरचैरस्मत्स्थं दातव्यैः सह उ-
पागतम् अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतम् हियस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते
तस्मादागमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भोक्तृनिति प्र-
यांस्यन्नानि प्रीञ्धातोर्नन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुष-
द्विवचने बहुलं छन्दसीति शपोलुकि सत्यनुदात्तोपदेशे त्यादिनामकारलोपः ततो गतमिति भवति ।
उन्दीक्रेदने इति धातोरुन्देरिच्चादेरित्युन्प्रत्ययः आद्याक्षरस्येकारादेशः तत इन्दुशब्दस्य नित्स्वरः
सोमरसस्य द्रवत्वात्क्रेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य अनुदात्तसर्वमपादादावित्यनु-
दात्तः । उशन्तीत्यस्य निघाते हि चेतिसूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥ ४ ॥

द्वितीया मृचमाह—

वायुं विन्द्रं चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावायातमुपद्रवम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति

वाजिनीवसू । तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते सन्निहितत्वाद्वायुरेव हेवायो त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुताना-
मभिषुतान्सोमानचेतथोजानीयः यद्वा अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः की-
दृशौ युवां वाजिनीवसू वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसुपठितः तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते वाजोऽ-

जंतयस्यांहविः सन्ततावस्ति सावाजिनी तस्यांवसत इति तौ वाजिनीवसू आमन्त्रितत्वादनु-
दात्तः तौ तथाविधौ युवांश्चक्षिप्रमुपसमीपे आयातमागच्छतम् ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनाम-
स्तु क्षिप्रं मक्षुद्रवदिति पठितम् तत्र फिदस्वरः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचेतृतीयाष्टचमाह—

वायुविन्द्रश्च सुन्वत आयातमुपनिष्कृतम् । मक्षिवृत्थाधियानरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप ।

निःस्कृतम् । मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिष्वक् कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कर्तारं सोमं उपा-
यातं आगच्छतम् नराहेनरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरगतयोश्च सतोर्धिया अमुना क-
र्मणामक्षुत्वरया संस्कारः संप्रत्यते इत्था सत्यम् ॥ वायो इत्यस्यामन्त्रितस्येति षाष्ठिकमाद्युदा-
त्तत्वम् । इन्द्रशब्दोऽङ्ग्रेन्द्रेत्यादि नारन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितोऽभित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः ।
चशब्दश्चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति यास्कः । कृतशब्दे आदिकर्मणिकर्तारिकः संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः कु-
गतिप्रादय इति समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाथघञ्काजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तः
गतिरनन्तर इति तु निःसुदात्तत्वं न भवति तद्धिकर्मणि केविहितम् निष्करोतीति निष्कृदिति
क्विन्तव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृदितिक्रकार उदात्तः स्यात् । धिया सावेका चस्तृतीया-
दिरिति विभक्तिरुदात्ता । नरा सुपांस्तुलुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः पदात्परत्वादा म-
न्त्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥ ६ ॥

मित्रं हुवे इति मैत्रावरुणस्तृचोगवामयने आरंभणीये चतुर्विंशे हनि प्रातः सवनैर्मैत्रावरुणस्य स्तो-
त्रियः तत्रैवाभिष्ववषडहेऽपि विनियुक्तः तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादि खण्डे
मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षमित्यादिसूत्रितम् तथा चाभिष्ववपृष्ठ्याहानीति खण्डे—परिशिष्टा-
नावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षमिति च ।

तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमाष्टचमाह—

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादं सम् । धियं घृताचीं सार्धन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादं सम् । धियम् ।

घृताचीम् । सार्धन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षंपवित्रबलंमित्रंहुवे तथारिशदसंरिशानांहिसका-
नामदसमत्तारंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ घृतमुदकमश्चतिभूमिंप्रापयतियाधी-
वर्षणकर्मतां घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछ-
न्दसीतिसंप्रसारणेउवडादेशः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-
व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः कृवृतृदारिभ्यउनचित्युनप्रत्ययान्तोनिच्वादाद्युदात्तः ।
रिशन्तिर्हिसन्तीतिरिशःशत्रवः इगुपधज्ञापीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तान्तीतिरि-
शादाः तं सर्वधातुभ्योसुचित्यसुप्रत्ययेनिच्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिष्कादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोऽप्युदात्तएव । धीरितिअ-
यइत्यादिषाद्विंशतिकर्मनामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमश्चतीतिघृताची ऋत्वि-
ग्धधृगित्यादिना क्तिनि अनदितामितिनकारलोपः अश्चतेश्चोपसंख्यानमितिडीष अचइत्यकार-
लोपेचावितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोन्निषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाघृतादीनांचेत्य-
न्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा गतिका-
रकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसति अनुदात्तस्यचयन्नोदात्तलो-
पइतिडीषउदात्तत्वेप्राप्ते चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्माद-
न्तर्भावितण्यथालटःशत्रादेशे श्रुंबाधित्वाव्यत्ययेनशप् अदुपदेशत्वादुपरिशतृप्रत्ययस्यलसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विवचनस्यशप्श्चानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वेधातोरितिधातुस्वरएव-
शिष्यते सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऋतेनमित्रावरुणारुतावृधावृतस्पृशा । ऋतुंबृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुंबृधौ । ऋतुंस्पृशा । ऋतुम् ।

बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांऋतुंप्रवर्तमानमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ केननिमि-
त्तेनऋतेनअवश्यंभावितयासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवांऋतावृधौ ऋतमित्यु-
दकनाम सत्यंवायज्ञवेतियास्कः । उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्पृशाउदकादी-
न्स्पृशन्तौकीदृशंऋतुंबृहन्तंअत्रैरुपाङ्गैश्चातिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दोवृतादित्वादन्तोदात्तः मित्रावरुणा-
वित्यत्रमित्रश्चवरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः । ऋतस्यवर्धयितारा-

वित्यर्थेन्तर्भाविण्यर्थाद्द्वेःक्लिप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । ऋतस्पृशा सुपांसुलुगिति
 ङादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितत्रयस्यस्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ।
 ननुऋतेनेत्येतस्यसुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेनपदादपर-
 त्वेनवाष्टमिकनिघाताभावात् आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तेनभवितव्यमितिचेत् न पराङ्गवद्भाव-
 स्यसुबामन्त्रिताश्रयत्वेनपदविधित्वात्समर्थःपदविधिरितिनियमात् इहचऋतेनमित्रावरुणावित्ये-
 तयोराशाथेइत्याख्यातेनैवान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् । यत्रपुनःपरस्परेणान्वयेनसामर्थ्यं त-
 त्रपराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वंभवत्येव । यथामरुतांपितस्तदहंगृणामीति मृगोरुतिरित्यु-
 तिप्रत्ययान्तत्वेनपृश्निथैवैषयसोमरुतोजाताइत्यादावन्तोदात्तोऽपिहिमरुच्छब्दोमरुतांपितरित्यत्र
 सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तोजातः । प्रकृतेतु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेवनपराङ्गवद्भावइति
 ऋतावृधावित्यत्रद्वितीयामन्त्रितस्यनिघातेकर्तव्येआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिप्रथमामन्त्रितेना-
 विद्यमानवद्भवितव्यमितिचेत् भवतु अतएवतस्याव्यवधायकत्वादृतेनेतिप्रथमपदात्परत्वेनैवद्वि-
 तीयामन्त्रितंनिहनिष्यते यथाइमंमेगङ्गेयमुनेइत्यादौगङ्गेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपितस्याव्य-
 वधायकत्वादेव मेइत्येतदेवपदमुपजीव्ययमुनेशब्दस्यनिघातः किञ्चप्रकृतेमित्रावरुणावित्याम-
 न्त्रितंसामान्यवचनम् तस्यविशेषणतयाविशेषवचनमृतावृधाविति अतोनामन्त्रितेसमानाधि-
 करणेसामान्यवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपिनिरन्तरायोद्वितीयस्यनिघातः ।
 नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्यद्वितीयपादादित्वान्नभवितव्यंनिघातेन अतएव
 हीमंमेगङ्गे इत्यत्रशुतुद्रिपदस्यपदात्परस्यामन्त्रितस्यापिपादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वंजातम्
 तद्वद्वापिभवितव्यम् वक्तव्योवाविशेषइति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्यसुबामन्त्रितइतिपराङ्ग-
 वद्भावेनपरानुप्रवेशादेवऋतावृधेत्यस्यनपादादित्वम् शुतुद्रिपदमपितर्ह्येवमेवपूर्वस्यसरस्वतिपद-
 स्यपराङ्गवद्भावेननपादादिरितिनिहन्येतेतिचेत् पराङ्गवद्भावस्तावत्सुबन्तमामन्त्रितंचाश्रित्यप्रवृत्तेः
 पदविधिः अतस्तयोःसत्येवपरस्परेणान्वयेपराङ्गवद्भावेनभवितव्यम् समर्थःपदविधिरिति
 नियमात् शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्चनपरस्परेणान्वयः किन्तुसचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्नपरा-
 ङ्गवद्भावः प्रकृतेतु मित्रावरुणावृतावृधाइतिद्वयोरपिसामानाधिकरण्येनपरस्परेणान्वयादस्तिसा-
 मर्थ्यमितिभवितव्यंपराङ्गवद्भावेन यथामरुतांपितरित्यत्रेतिविशेषः । नन्वतएवतर्हिमित्रा-
 वरुणपदस्यपराङ्गवद्भावेनपादादित्वादपादादावितिपर्युदासादामन्त्रितनिघातो नस्यादितिचेत् न
 पूर्वसुबन्तंपरंचामन्त्रितमाश्रित्ययःस्वरःप्रवर्ततेतत्रसुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावः भवतिचैवंऋ-
 तावृधपदनिघातइति तत्रपूर्वस्यपराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्सप्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
 पूर्वमेवपदमुपजीवति नपरमामन्त्रितमिति नपराङ्गवद्भावः । ननुपराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपिपदवि-

धिरितिऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात् ततःपदात्परस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवा-
क्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति निघातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न परा-
ङ्गवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । क्तुं कृञःकतुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आ-
नशाथे छन्दसिलुङ्लुङ्लिट्इतिवर्तमानेलिट् नुडभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कवीनोमित्रावरुणातुविजाताउरुक्षया । दक्षदधातेअपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

मित्रावरुणावेतौदवौनोऽस्माकंदक्षबलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः कीदृशौ कवी मेधा-
विनौ तुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयाबहुनिवासौ विप्रोधीरइत्यादिषुचतुर्विंशति-
संख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुवीत्येतौशब्दौद्वादशसुबहूनामसुपठितौ ओजः
पाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीड्वितिपठितम् अपसशब्दःषड्विंशतिसंख्याके-
षुकर्मनामसुपठितः ॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोनिस्वरेणा-
द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ बहूनामुपकारकतयातत्संबन्धित्वेनजा-
तावितिषष्ठीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् उरुणां
बहूनांक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरितिधातोःक्षियंत्यस्मिन्नितिक्षयःइत्यधिकरणेएरजित्यच्
प्रत्ययान्तस्यचितइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेक्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिथाथादिस्वरेणान्तोदात्ते-
नबाध्यते तथापिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंदृष्टव्यम् । दक्षोदक्षतेरुत्साहक-
र्मणः घञ् अित्वादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपःकर्म आपःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चेत्यसुन्नन्त-
स्यापसस्परेइत्यादौनित्वादाद्युदात्तस्याप्यपसूशब्दस्यात्रव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेऋतौविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्—अथाश्विनए-
षोउषाःप्रातर्युजेतिचतस्रोऽश्विनायज्वरीरिषइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अश्विनायज्वरीरिषोद्वत्पाणीशुभस्पती । पुरुभुजाचनस्यतेम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः ।
पती इति । पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिषोहविलक्षणान्यन्नानिचनस्यतंइच्छतम् भुआथामित्य-
र्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्नवाची तथापि इषइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं
प्रयुक्तत्वात् वक्तव्यमुवाच समूलकाषंकषतीत्यादौयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषःयज्वरीः
यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्ग्रहणायद्रवद्र्यांधावद्र्यांपाणिभ्यामुपेतौ
शुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौबहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आमन्त्रि-
तस्येतिषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्नानांसिच्छिनत्तीतिवत्स्वव्यापा-
रेकर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्निबितिङ्निष्प्रत्ययः वनोरचेतिङीप् तत्सन्निभेनरेफादेशः प्रत्ययद्व-
यस्यानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वात् धातुस्वरएवावशिष्यते । इषशब्दशसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिप-
दिकस्वरएवावशिष्यते । द्रवन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंबोधनंद्रवत्पाणीइति तस्यामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादावितिप्रतिषेधात् इषइतिपूर्वपदस्यसुबामन्त्रितेइ-
तिपराङ्गवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधावितिषदपादादित्वमितिचेत् न तत्रसामानाधिकरण्येनपर-
स्परान्वयात् इहत्विषोद्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येनप्रयुक्तत्वात् । शुभ-
इति शुभशुभंदीप्तावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेक्किबन्तस्यषष्ठ्येकवचनम् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविस-
र्जनीयस्यसत्वम् तस्यपतीइत्यामन्त्रितेपरतःपराङ्गवद्भावादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनि-
घातः तस्मिन्कर्तृव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावे-
नपादादित्वादपादादावितिप्रतिषेधात् । ननुमित्रावरुणावृतावृधावितिषन्नामन्त्रितेसामानाधिकरणे-
इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेत् न मित्रावरुणपदंहिसामान्यवचनमितियुक्तस्त-
स्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनतथेतिवैषम्यात् । पुरुविस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् सुषांसुलुगितिङादेशः पुरुबहुभुआतेइतिवा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरनेहस्व-
श्चेति चायूपूजानिशामनयोरित्यस्यासुन्प्रत्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुरुष्टेनुडागमेचलोपोव्योर्वलीति
यकारलोपेचनसूशब्दोन्ननामसुपठितः तदात्मनइच्छतीतिसुपआत्मनःक्यच् सनाद्यन्तेतिधातुत्वा-
लोपमध्यमद्विवचनम् । क्यचःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेकृतेएकादेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तः उपर्याख्यातस्यलसार्वाधातुकानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचतिङुःतिङइतिनिघातःपूर्व-
स्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेनपदादपरत्वात्पादादित्वाद्वतदप्राप्तेः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया । धिष्यावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्या ।

वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरयुक्तयाबुद्ध्यावनतंसंभजतम्स्वी-
कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुदंसइतिपठितम् नराने-
तारौ धिषण्याधाष्ट्युक्तौबुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्यषाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वंपादादित्वाच्चाष्टमिकोनिघातः
पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् नामन्त्रितेसामाना-
धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवत्त्वमितिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंससशब्द-
स्याप्यश्विनोरेवरूढ्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
अर्थात्परस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यात्सहाप्र-
योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
नसप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंससशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेवहेकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
पुरुदंससशब्दस्यतुबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्विद्वयंब्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
नप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
पितथात्वप्रसङ्गः अतएवहीडेरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेप्रेयसिमहिविश्रुत्येतानितेऽद्वयेनामानीत्यत्र स-
हस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअद्वयेनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि-
शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामन्त्रितइतिनिषेधाभावादामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
र्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषांषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्प्रकृतेऽपि । कृशृपृकटिपटिशौटिष्गईर-
न्तित्यतईरन्तित्यनुवृत्तौबहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेनशुश्रुगतावितिधातोरीरन्त्ययेकृतेसतिनिच्वा-
च्छवीरयाशब्दआद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपःपित्वालो-
प्मध्यमद्विवचनस्यलसार्वधातुक्त्वाच्चवनषणसंभकावितिधातूदात्तत्वमेवशिष्यते नचतिङ्गति-

इतिनिघातः पूर्वामञ्चितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनप्रातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥
तृतीयाष्टचमाह—

दस्त्रायुवाकवःसुतानासंत्यावृक्तबर्हिषः । आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्त्रा । युवाकवः । सुताः । नासंत्या । वृक्तबर्हिषः । आ । यातम् ।

रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्यते सुताः युष्मदर्थसोमाः अभिषुताः तानस्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदस्त्राशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः । नासत्या असंत्यंअनृतभाषणंतद्रहितौ अत्रयास्कः—संत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारोवित्याग्रायणइति । रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंप्रवृत्तिनिमित्तम् यदरोदोत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयन्तितस्माद्बुद्रादितिवाजसनेयिनः । रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनमार्गोधाटीरूपोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराधाटीमुखेनशत्रूरोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः युवाकवइत्यभिषुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलैर्वर्जितानिबर्हीष्यास्तरणरूपाणियेषां सोमानातेवृक्तबर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्गामसुवृक्तबर्हिषइति तदानींतृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भिरभिषुताइत्यन्वयः ॥ दस्त्रा आमञ्चितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः युमिश्रणेयुवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीप्रभृतिभिःश्रयणद्रव्यैरितियुवाकवः कटिकष्यादिष्वगणितस्यापियौतेर्वहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्त्वेनगुणाभावादुवङ्गादेशः प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभ्राणनपान्वेदानासत्येत्यादिनाप्रकृतिवद्भावाच्चओनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामञ्चिताद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः वृक्तंमूलैर्वर्जितंबर्हिरास्तीर्ण्येषांसोमानातेवृक्तबर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणकप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । आइत्यत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युदात्तः । रुद्रवर्तनी आमञ्चितस्यचेत्यामञ्चितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेतृचेप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः । अण्वीभिस्त्ननापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे ।

त्वायवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः
 त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वीभिःअग्न्यवइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिप-
 ठितम् ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यं पूतासः पूताः शुद्धाः दशाप-
 वित्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दस्यास्कोबहुधानिर्वक्ति—इन्द्रइरां दृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधाती-
 तिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्दवेद्रवतइति वेन्दौरमतइति वेन्धेभूतानीतिवातघदेनंप्राणैः
 समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदं दर्शनादित्यौपमन्यवइन्दतेर्वै-
 श्वर्यकर्मणइच्छत्रूणांदारयितावाद्रावयितावादरयितावाचयज्वनामिति । अस्यायमर्थः—दृवि-
 दारणेइतिधातुः इरामन्मदुद्दिश्यतन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणातिमेधंविदीर्णं करोतीतीन्द्रः । इ-
 दाब्दानेइतिधातुः इरामन्वृष्टिनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धात्रूपोषणार्थः इरामन्तृप्तिका-
 रणंसस्यंदधातिजलप्रदानेनपुष्पातोतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः ।
 पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुःसोमोवल्लीरसः तदर्थं
 यागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोक्तेसोमेरमतेकीडतीतीन्द्रः । जिह्वीदीप्ताविति
 धातुः । भूतानिप्राणिदेहानइन्धेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदे-
 वाभिप्रेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्द्रोहवैनमैषयोऽयंदक्षिणेश्वरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमि-
 न्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंब्राह्मणान्तरवाक्य-
 म् । तत्तत्रेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रेदं
 प्राणैर्वाक्क्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःध्यानेनसम्यक्प्रकाशि-
 तवन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइत्येतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः ।
 आग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति
 औपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेनहिपर-
 ब्राह्मणमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमान्नायते—सएतमेवपुरुषं ब्रह्मतत्तमप-
 श्यदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिन्द्रोनामेन्द्रोहवैनमतमिदं द्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्ष-
 मियाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्रूपत्वंपरमैश्वर्यतद्योगादिन्द्रः अ-
 नेनाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोमैयाभिःपुरुषरूपइति । इनशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपेसति
 नकारान्तमितिपदंभवति दृभयेइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषयितेतीन्द्रःद्रुगता-
 वितिधातुः शत्रूणांद्रावयितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठायिनामादरयिता
 भयस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्देत्यत्रामत्रिताद्युदात्तत्वम् ।

आइत्यत्रनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो पदात्परत्वादामञ्चितनिघातः । त्वामि-
च्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः कया-
च्छन्दसीतिक्यजन्तादुप्रत्ययः त्वत् यवइतिप्राप्तौयुष्मदस्मदोरनादेशेइत्यविभक्तावपिह्लादौव्य-
त्ययेनात्वम् उकारःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्प्रकृतेअङ्गुली-
षुवर्तते वोतोगुणवचनादितिडीषिप्राप्तेव्यत्ययेनडीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपा-
तो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः आज्ञसेरसुगित्यसुक् ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहिधिषितोविप्रजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिषितः । विप्रजूतः । सुतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघतःऋत्विजोब्रह्माणिवेदरूपाणिस्तो-
त्राण्युपैतुं कीदृशस्त्वं धियास्मदीययाप्रज्ञयाइषितःप्राप्तःअस्मद्भक्त्याप्रेरितइत्यर्थः विप्रजूतः
यथायजमानभक्त्याप्रेरितस्तथान्यैरपिविप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिःप्रेरितः कीदृशस्यवाघतःसुतावतः
अभिषुतसोमयुक्तस्य केतइत्यादिषुएकादशसुप्रज्ञानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषुमे-
धाविनामसुविप्रोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गमसुवाघतइतिपठितम् ॥ इषितइत्य-
त्रेषगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीदोनुदात्तत्वात् कस्वरःशिष्यते ।
विप्रजूतः हुवङ्गीजतन्तुसन्तानेइतिधातोः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिपा-
तितः निपातनादुपधायाइकारोलघूपधगुणाभावश्च नित्वादाद्युदात्तः तैर्जूतःप्राप्तःजूइतिसौत्रोधा-
तुर्गत्यर्थः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसंदी-
र्घत्वम् मनुषोऽनुदात्तत्वात् कप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्यु-
दात्तः । वाघतशब्दऋत्विङ्गमसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहितूतुजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनुचनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिष्वः । सुते ।

दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्रेरिति तदी याश्वनामत्वेन पठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वंतुतुजानः त्वरमाणः आगत्यचास्मिन्सुतेसोमाभिषवयुक्तेकर्मणिनोस्मदीयंचनोऽन्नं हविल्लक्षणं दधिष्वधारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तुतुजानः तुजेलिटि लिटः कानज्वेतिकानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवइत्यत्र हरयोऽस्य सन्तीति मतुपि छन्दसीरइति मकारस्य वत्वम् संबुद्धौ उगिदचामिति नुम संयोगान्तलोपेन कारस्य मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुवामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावाभावेनामन्त्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्य कारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोठिथास् थासः से सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वादेशः छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपितस्य श्लौचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेन डागमश्च आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तः चकारान्नुडागमेयलोपः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमाष्टकमाह—

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गतः ।

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः एतन्नामका देवविशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतंसोमं प्रति आगत आगच्छत ते च देवा ओमासोरक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः दाश्वांसः फलस्य दातारः मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः अश्विनावित्यादिष्वेकात्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितम् एतामृचं यास्क एषं व्याख्यातवान्—अवितारो वा वनीयावामनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहा गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः—सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरिति ॥ अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम् देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूणेर्मतम् अवन्तीत्योमासो देवाः मन्त्रित्यनुवृत्तौ अवि-सिविशुषिभ्यः किदिति मन्त्रत्ययः ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूह मनः कित्वेपि बाहुलकाद्-

णः आज्ञसेरसुगितिज्ञसेरसुगागमः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः तान्वृष्टिदानादिनाधारयन्तीतिचर्षणीधृतोदेवाः पूर्वस्यामन्त्रितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रिते-
इतिपराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेत् न वत्करणंस्वाश्रयमपियथास्यादितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तपदमेकवर्जमिति
सुतरामेवनिघातोभविष्यति इत्थमेवतर्हिद्रवत्पाणीशुभस्पतीइत्यत्रापिपराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-
स्यशेषनिघातप्रसङ्गइतिचेत् न तत्रपराङ्गवद्भावस्यपरेणामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
वद्भावेनबाधितत्वात् इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्या-
प्यामन्त्रितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वंस्वीकृतमितिवैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तः
गणदेवतावचनश्चात्रविश्वशब्देनसर्वशब्दपर्यायइतिविशेष्यपरतयासामान्यवचनत्वादोमासइत्य-
नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहिपूर्वस्यपादस्यपराङ्गवद्भावेसतिमित्रावरुणावृतावृ-
धाविन्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्ततानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणंदेवासइति दीव्यन्तीतिदेवाः
प्रकाशवन्तः नन्ववयवप्रसिद्धेःसमुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीतिरूढएवार्थोदेवशब्दस्यग्राहोऽनयौगिकः
यौगिकत्वेह्यवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेनप्रतिपत्तिर्विक्षिप्तास्यात् समुदायप्रसिद्धौतुनविक्षेपइति
चेत् न समुदायप्रसिद्धौहिदेवशब्दस्यसामान्यपरतयाविशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितंविशेषव-
चनेबहुवचनं इत्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वेइत्यस्याविद्यमानवत्त्वेनशुभस्पतीइतिपदवद्देवासइत्य-
स्याप्युदात्तत्वंस्यात् स्वरानुसारेणचरूढित्यागेनापिदेवशब्दस्ययोगस्वीकारोयुक्तएव । आगत
आगच्छत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सितिअनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः आङः पदात्परत्वे-
ननिघातः । दाश्वांसः दाशृदानेइत्यस्यकसौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्कादिनियम-
प्राप्तइडागमोद्विर्वचनंचनभवति प्रत्ययस्वरेणकसोरुदात्तत्वम् । दाशुषइत्यत्रवसोःसंप्रसारणमि-
तिसंप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

विश्वेदेवासोअमुरःसुतमागन्ततूर्णयः । उस्त्राईवस्वसंराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्इतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ।

उस्त्राःईव । स्वसंराणि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामकान्गणरूपादेवविशेषाः सुतंसोममागन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु
कीदृशाः अमुरः तत्तत्कालेवृष्टिप्रदाइत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजनानमनुग्रहीतुमालस्यर-

हिताइत्यर्थः विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उस्मा इत्यादि दृष्टान्तः उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसरा-
ण्यहानिप्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् स्वेदय इत्यादिषु पञ्चदशसुरश्मिनामसु उस्माः
वसव इति पठितम् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घ्नंसः घर्म इति पठितम् तच्च पदं
यास्केन व्याख्यातम्—स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवतिस एनानि सारय-
ति उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चिच्चादन्तोदात्तः । अंभुरः
तुरत्वरणे श्लुविकरणीतुतुरति त्वरयन्तीत्यर्थे किप्चेति किप् गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशो अपि दिति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः तिङ्ङुतिङ्ङ इति
निघातः । जित्वासां भ्रमे इति धातोस्त्वरन्ते इति तूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चिभ्रुयुद्गुलाहात्वरि-
भ्यो निदिति नित्यत्ययः निच्चादाद्युदात्तः उस्मा इवेत्यत्र इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यं सरतीति सरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-
षां तानि स्वसराणि अहानि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्भुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्भुहः । मेधम् ।

जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हरिर्व्यज्ञसंबन्धि जुषन्तसेवन्ताम् कीदृशाः अ-
स्त्रिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्र-
विष्टमेहिमायासीरित्यद्वोचन्त दनुकरणहेतुकोयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्भु-
होद्गोहरहिताः वह्नयो वोढारः धनानां प्रापयितारः स्त्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो-
भावे किपिना बह्व्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वान्भ्रुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ए-
हिमायासः ईह चेष्टायां आसमन्तादीह ते इत्येहिः इन्नितिसर्वधा तु साधारण इन्द्रत्ययो निच्चादा-
द्युदात्तः एहिर्मायाप्रज्ञायेषामिति बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथवा आङउदात्तादुत्तर-
स्य इहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ए-
हीत्येतत्पदयुक्तं मायासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्भुहः

ब्रुहजिघांसायां संपदादित्वाद्भवेकिपिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेधं मेधृस-
ज्जमेच मेध्यतेदेवैः संगम्यते इति मेधंहविः कर्मणिघञ् जिच्वादाद्युदात्तः । जुषन्तसेवन्तामित्य-
र्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबन्धेलङ् यतउक्तरूपाविश्वेदेवाः अतोजुषन्तेतिद्रुहादिधा-
त्वर्थैःसंबन्धात् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडागमाभावः । बह्वयः निरित्यनुवृत्तौवहिश्रीत्या-
दिनाविहितस्यनिप्रत्ययस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

सारस्वतेतृचेयाप्रथमासाऽन्वारंभणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुवाक्या तथादर्शपूर्णमासावा-
रप्स्यमानइत्यस्मिन्खण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीतिसूत्रितम् ।

तामेतामृचमाह—

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञम् ।

वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्हविलक्षणेनैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्योदातव्यैरनैर्निमित्तभूतै-
र्नोऽस्मदीयंयज्ञंवष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेश्रुत्यैवव्याख्या-
तम्—यज्ञंवष्टुधित्यदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति । कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीव-
तीअन्नवक्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधंधननिमित्तत्व-
मारण्यककाण्डेश्रुत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुरिति । श्येनःसोमइत्या-
दिषुपंचत्रिंशत्संख्याकेषुदेवताविशेषवाचिषुपदेषुसरमासरस्वतीतिपठितम् । एतामृचंयास्कएवं
व्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यनैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति । पवनंपावःशुद्धिः पावं
कायतिइतिपावका कैशैरैशब्दे आतोऽनुपसर्गेकः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा
पुनातीत्यर्थेण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइतीत्त्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वंचछान्दसंद्रष्टव्य-
म् । सरःशब्दःसर्वैरुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः मतुब्डीपोःपित्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः वाजशब्दोवृ-
षादित्वादाद्युदात्तः सप्तवृत्ततत्वादाकृतिगणः वाजोन्नमास्वितिवाजिन्यःक्रियाः अतइनिठनावि-
तिइनिप्रत्ययः ताःक्रियायस्याः सन्तिसासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमतुपोवत्त्वंमतुब्डी-
पोःपित्वेनानुदात्तत्वात् इनेःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते । यज्ञं यजयाचेत्यादिनानङ् प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः । वष्टुवशकान्तौ कान्तिरभिलाषः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् निघातः धि-

याकर्मणावसुयस्याः सकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमिति विभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

चोदयित्रीसूनुतानांचेतन्तीसुमतीनाम् । यज्ञंदधेसरस्वती ॥११॥

चोदयित्री । सूनुतानाम् । चेतन्ती । सु॒म॒तीनाम् । य॒ज्ञम् ।

द॒धे । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयज्ञंदधेधारितवती कीदृशीसूनुतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्री-
प्रेरयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोद-
यित्री चुदप्रेरणेण्यन्तात्तृच्चित्वादान्तोदात्तः ऋन्नेभ्योडीबितिडीप् तस्योदात्तयणोहत्पूर्वादित्यु-
दात्तत्वम् । सूनुतानां ऊनपरिहाणेइत्यतः क्तिप्चेतिक्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमितिसूनइतिप्रिय-
मुच्यते तच्चतद्वत्सत्यंचेतिसूनृतम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चि-
तीसंज्ञाने अत्रशपोडीपश्चपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धा-
त्वन्तस्वरएवशिष्यते । सुमतिशब्दस्यमतुपिह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥११॥

तृतीयाष्टकमाह—

महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना । धियोविश्वविराजति ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति । के॒तु॒ना । धि॒यः ।

वि॒श्वाः । वि । रा॒ज॒ति ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवदेवतानदीरूपाच तत्रपूर्वाभ्यामृग्यांविग्रहवतीप्रतिपादिता अ-
नयातुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेत-
यतिप्रकर्षेणज्ञापयति किञ्च स्वकीयेनदेवतारूपेणविश्वधियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि वि-
राजतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयाबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्याद्विरूपत्वंया-
स्कोदर्शयति—तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवदेवतावच्चनिगमाभवन्तीति^१ । एकशतसंख्याकेषूदक-
नामस्वर्णःक्षोदइतिपठितम् । एतामृचंयास्कोव्याचष्टे—महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

केतुनाकर्मणापज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोअर्णः महदितितकारस्य
व्यत्ययेनसकारः तस्यरुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपेप्रा-
प्तेप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः अत्तीत्यर्णः उदकेनृत्चेत्यसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दःकनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाकेचत्वारिसूक्तानि तेषुसुरूपेत्यादिकंदशचैसूक्तम् सुरूपकृत्तुंदशेत्यनुक्रान्त-
त्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्यचानुवृत्तेः तेएवऋषिच्छन्दसी इन्द्रंपृच्छेतिचतुर्थ्यामृ-
चिल्लिङ्गदर्शनादिन्द्रोदेवता अभिष्ववषडहेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेस्तोमवृद्धावावापार्थानि
सुरूपकृत्तुमूतयेइत्यादीनिषट्सूक्तानि सूत्रितंचअभिष्ववपृष्ठचाहानीतिखण्डे—ब्राह्मणाच्छं-
सिनःसुरूपकृत्तुमूतयइतिषट्सूक्तानीति आद्यानित्रीणिषूक्तानिमहाव्रतेनिष्केवल्येऔष्णिहृतचा-
शीतौशस्त्व्यानि उक्तंचशौनकेन—सुरूपकृत्तुमूतयइतित्रीण्येन्द्रसानांसिरयिमितिसूक्तेइति
चतुर्विंशेशेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृत्तुमूतयइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्तृचः हो-
त्रकाणामितिवखण्डेमदेमदेहिनोददिःसुरूपकृत्तुमूतयइतिसूत्रितत्वात् अग्निष्टोमैवैश्वदेवशस्त्रे सुरू-
पकृत्तुमूतयइतिधाव्या सुरूपकृत्तुमूतयेतक्षत्रथमितिसूत्रितत्वात् ।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमाष्टचमाह—

सुरूपकृत्तुमूतयेसुदुधामिवगोदुहं । जुहूमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्तुम् । ऊतये । सुदुधामइव । गोइदुहं । जुहूमसि ।

द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्तुंशोभनरूपोपेतस्यकर्मणःकर्तारमिन्द्रंऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जु-
हूमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहेगोधुगर्थंसुदुधामिव सुष्ठुदोग्धींगामिव यथालो-
के मोर्योदोग्धातदर्थं तस्याभिमुख्येनदोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वह-
र्नामसु द्यविद्यव्रीतिपठितम् ॥ सुरूपकृत्तुं करोतीतिरुत्तुःरुहनिभ्यांरुत्तुःकित्त्वादुणाभावः सका-
रोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धालोरुदात्तइत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजुतिसाति-
हेतिकीर्तयश्चेतिक्विनुदात्तोनिपातितः । सुष्ठुदुग्धइतिसुदुधा दुहःकब्धश्चेतिकप्प्रत्ययोहकारस्य

चषकारः किच्चादुणाभावः कपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतीवस-
मासेसएव । गांदोगधीतिगोधुक् सत्सूद्विधेत्यादिनाकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहूम-
सि ह्वयतेर्लङुत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तस्यचेत्यभ्यस्तकारणस्यह्वयतेः
प्रागेवद्विर्वचनात्संप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लावितिद्विर्वचन-
म् अभ्यासस्यह्रस्वः श्रुत्वजश्त्वे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
त्वम् । द्यविद्यवि द्योशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमात्रे-
डितं अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उप॑नःसव॒नाग॑हि॒सोम॑स्यसोमपाःपिब । गो॒दाइ॑द्रेव॒नोम॑दः ॥ २ ॥

उप॑ । नः । सव॒ना । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॒पाः । पिब॑ ।

गो॒दाः । इत् । रेव॑तः । म॑दः ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना त्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे
आगहिआगच्छ आगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्त्वमदोहर्षो गोदाइत् गोपदएव त्वयिह-
ष्टेसत्यस्माभिर्गोबोल्भ्यन्तइत्यर्थः ॥ उप निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना सूयतेसोमएष्वितिसवनानि
सुपोडादेशष्टिलोपश्च लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । गहि गमेर्लोट् तस्यसेर्हिः बहु-
लंछन्दसीतिशपोलुक् हेर्किच्चादनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्त्रीयेलु-
किकर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्त्रीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमन्त्रि-
तरयचेतिनिघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयातिङ्गतिङइतिपिबेत्यस्यनिघातः नचपूर्वस्या-
पिपराब्रवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असामर्थ्येनतदभावात् । गांददातीतिगोदाः किप्चेतिकि-
पंपरमपिसरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिब्रूनिब्रूनिपश्चेतिविच् किपिहिघुमास्थेत्यादि-
नाधातोराकारस्यईवंस्यात् । रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुङ्भ्यामनुबितिमतुबु-
दात्तः छन्दसीरइतिवत्वम् रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च । म॑दः म॑दो-
नुपसर्गेइत्यप् पित्वादनुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अथा॑ति॒अन्त॑मानांवि॒द्याम॑सुमती॒नाम् । मानो॑अति॒व्य॒आग॑हि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सु॒म॒तीनाम् । मा । नः ।

अति । ख्यः । आ । ग॒हि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र तेतवान्तमानांअन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनांसुमतीनांशोभनमतियुक्तानांपुरुषाणांमध्येस्थित्वाविद्याम वयंत्वांजानीयाम यद्वा सुमतीनांशोभनबुद्धीनांकर्मानुष्ठानविषयाणांलाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोतिमाख्यः अस्मानतिक्रम्यान्येषांत्वस्वरूपमाकथय किंत्वागहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेतिनिपातआद्युदात्तः निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिकाइत्यतिशायिनेतमप् तमेतादेश्चेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकःसमीपः अतइनिठनावितिठन् नित्वादाद्युदात्तः दूरोत्कर्षस्यस्यवसानंनस्ति सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्योयस्यसमीपःसएवतस्यान्तइत्यन्तवत्त्वात्समीपमन्तिकमुच्यते । विद्याम वेत्तेर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट्उदात्तः पादादित्वात्तिङ्गुतिङ्गितिनिघातः । सुमतीनां मतिशब्देकिञ्चन्तेपि मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतीकारउदात्तः शोभनामतियेषांते सुमतयइतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽनुसुभ्यामितिउत्तरपदान्तोदात्तः शोभनामतयःसुमतयइतिकर्मधारयेप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्ततैव अतोमतुपिह्रस्वादन्तोदात्ताच्चसुमतिशब्दात्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथनेइत्यस्यलुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिचुरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाङ्योगेइत्यङभावः । गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुकिर्हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेतिमकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुग्नभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

परै॒हि॒वि॒ग्र॒म॒स्तृ॒त॒मि॒न्द्रं॑पृ॒च्छा॒वि॒प्र॒श्चित॑म् । यस्ते॒स॒खि॒भ्य॒आवर॑म् ॥ ४ ॥

परा । इ॒हि । वि॒ग्र॒म् । अ॒स्तृ॒त॒म् । इ॒न्द्रं॑म् । पृ॒च्छ । वि॒प्रः॑चितम् ।

यः । ते । स॒खि॒भ्यः । आ । वर॑म् ॥ ४ ॥

अत्रयजमानंप्रतिहोताब्रूते हेयजमान त्वंइन्द्रंपरेहि इन्द्रस्यसमीपेगच्छ गत्वाचावपश्चिमेधाविनं होतारमांपृच्छ असौहोतासम्यक्स्तुतवान्वेत्येवंप्रश्नंकुरु यइन्द्रस्तेतवयजमानस्यसखिभ्यःकृतिग्न्योवरंश्रेष्ठधनपुत्रादिकमासमन्तात्प्रयच्छतीतिशेषः तादृशमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः

पुनरपिकीदृशं विग्रमेधाविनं अस्तृतं अहिंसितं विप्रइत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनाम-
सु विग्रविपश्चिच्छब्दौपठितौ ॥ विग्रं वृषादित्वाद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । इन्द्रशब्दे ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनारन् निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेख्यश्चोदात्तइ-
तिसमाने उपपदेख्यातेरिण् ङिदित्यनुवृत्तेः तस्य ङित्त्वाट्टिलोपश्च तत्तन्नियोगेन यलोपः उपप-
दस्योदात्तत्वम् समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसंभावः अतः सखिशब्द आद्युदात्तः ।
व्रियते इति वरः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विज इति शेषः ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु उत अपि च हे निदः निन्दिता-
रः पुरुषाः निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत कीदृशाः ऋ-
त्विजः इन्द्रे दुवः परिचर्या दधानाः कुर्वाणाः इच्छब्दोवधारणे सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव ति-
ष्ठन्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः णिदिकुत्सायां किप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाद्धा-
तुस्वरः आमन्त्रितवेपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निवात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अ-
न्यतः लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेन न केवलमितः इतो निर्गत्यान्य-
तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते स एष धात्वर्थयोः संबन्ध आरतेति लुङाद्योत्पत्तेः सहिधातुसंबन्धाधि-
कारे विधीयते । आरत अर्तेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति लोट्थेलुङ् मध्यमबहुवचनस्य तादेशः स-
र्विशास्त्यतिभ्यश्चेति चुरडादेशः ऋदृशोऽङिगुण इति गुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्त्वा-
त्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दुवः नक्षिपयस्यानिस-
न्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

उत नः सुभगौ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

१ नव्यो यलोप इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः ।

उ॒त । नः । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः ।
स्याम॑ । इ॒त् । इन्द्र॑स्य । श॒र्मणि ॥ ६ ॥

हेदस्मशत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान्सुभगान् शोभनध-
नोपेतान्वोचेयुः उच्यासुः कृष्टयोमनुष्याः अस्मन्मित्रभूतावदन्तीति किमुक्तव्यमिति शेषः ततो-
धनसंपन्नावयमिन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषु धननामसु रयिः क्षत्रं भग इति पठितम् मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनु-
ष्यनामसु कृष्टय इति पठितम् ॥ उ॒त ए॒वादी॑नामन्त इत्यन्तोदात्तः । सु॒भगा॑न् भगशब्दस्य कृत्वा-
दिषु पाठात् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृत्वा दयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहिता-
यां दीर्घादित्समानपादे इति नकारस्य रुत्वम् भो भगो इति यत्वं लोपः शाकल्यस्येत्यलोपः त-
स्यासिद्धत्वान्न पुनः सन्धिकार्यम् आतोऽटित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः वचनव्य-
त्ययः अच इरिति इप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वो॒चेयुः उच्यासुः वचपरिभाषणे इ-
त्यस्मादाशीर्लिङि झेर्जुसादेशो लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्यये वचउमित्युमागमः गुणः किदा-
शिषीति यासुट् छन्दस्युभयथेतिलिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येतिसका-
रलोपः अतोयेयः आदुणः अङोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्य-
यस्वर एव शिष्यते तेन सह इकारस्य गुणः एकदेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तः । द॒स्म दसु उपक्षये इ-
त्यस्मादन्तर्भावित्यर्थोऽदिषु धीं धिदसिभ्याधूसुभ्यो मक् पदात्परत्वादामच्चितनिघातः । कृ-
ष्टयः किचूकौ च संज्ञायामिति किचिमनुष्यनामत्वाच्चित इत्यन्तोदात्तः । स्याम असुभुवि श्रसो-
रलोपः यासुट् उदात्तत्वम् पादादित्वा दनिघातः । श॒र्मणि शूर्हिंसायां हिनस्तिदुःखमिति शर्म अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् नेङ्गुशिरुतीतीट्प्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीभूचमाह—

ए॒मा॒शु॒मा॒शवे॑भर॒यज्ञ॑श्चि॒यं नृ॒माद॑नम् । प॒त॒यन्म॑न्द॒यत्स॑र॒वम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । भ॒र । य॒ज्ञश्चि॒यम् । नृ॒माद॑नम् ।
प॒त॒यत् । म॑न्द॒यत्स॑र॒वम् ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदं शब्दार्थवर्तते हेयजमान आशवेकृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईमा भरइ-
मंसोममाहर कीदृशंसोमं आशुं सवनत्रयव्यापम् यज्ञश्चिंयं यज्ञस्य संपद्वपं नृमादनं नृणां भूति-

यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणि प्रामुख्यं मन्दयत्सखं यइन्द्रो मन्दयति यजमाना-
 न् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः तत्पीतिहेतुत्वात् दृषिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं रुवापाजिमि-
 स्वदिसाध्यशूभ्यउणितिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियंसमासस्येत्यन्तोदात्तः ।
 माद्यन्ते अनेनेति मादनः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् तस्य लिट्त्वापूर्वआकारउदात्तः गतिका-
 रकोपपदात्कदितिस एव शिष्यते । पतयत् पतेरदन्तस्य चौरादिकोणिच् अतो लोपः तस्य स्था-
 निवत्त्वादुपधायावृद्धयभावः लटः शत्रादेशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावादु-
 पदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वविधयश्छन्दसि वि-
 कल्प्यन्ते इति गेरनिटीति णिलोपाभावः सुपांसुलुगित्यमोलुक् नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधादु-
 गिदचामिति ननुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्द्रे सखा सप्तमीति योगविभागात्स-
 मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थेति सप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अस्य पीत्वा शतक्रतो घ्नो वृत्राणां भवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । घ्नः । वृत्राणाम् ।

अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुर-
 प्रमुखानां शत्रूणां घ्नो भवः हन्ता भूः ततो वाजेषु सङ्ग्रामेषु वाजिनं सङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षे-
 ण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदमशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
 परामृश्यते अतोऽनन्वादेशत्वात् नान्वेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशदेशः अतो न सर्वा-
 नुदात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वे हलिलोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तइत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-
 दित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुनैद्युभ्यइति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिना
 ईत्वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यान्निपरामञ्जिताङ्गवद्भावः । घ्नः मूर्तौ घनइति हन्तेर्धा-
 तोः काठिन्ये अप्रत्ययः तदस्यास्तीत्यर्शआदिवा दजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु वृषादि-
 त्वादाद्युदात्तः । वाजिनं इति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

तंत्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति

शतः क्रतो । धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनंबलवन्तं तं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः रणइत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजे अगमन्निति पठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु अन्धः वाजः पाजइति पठितम् उरुतुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितम् अपः अमइत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्मः क्रतुरिति पठितम् केतः केतुरित्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानां नामसु क्रतुः असुरिति पठितम् ॥ त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वा मौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज्रजगतौ वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा ण्यन्तात्करणघञ् तन्नजित्स्वरस्यापवादे कर्षात् तत्त्वन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां चेत्याद्युदात्तः । वाजयामः वाजो स्यास्तीति वाजवान् तं कर्म इत्यर्थं तत्करोति तदा चष्टे इति णिच् इष्टवणौ प्रातिपदिकस्येति तस्मिन्परत इष्टवद्भावाद् द्विन्मत्तोर्लुगिति मतुपो लुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् शपः पित्वेनानुदात्तत्वम् लसाविधा तु कस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तिङ्गितिङ् इति निघातः । शतक्रतो आमन्त्रितनिघातः । धनानां नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातये उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजुतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति किञ्चुदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

योरा योर्इव निर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः ॥ सखा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्पियः ॥ रायः ऊडिदं पदाद्यप्पुत्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीभ्यवाभ्याल्लिङ्गनर्हि सादानभागवृद्धिषु इत्यस्मादतिस्तुभृधम्यमिपश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः पूषालनपूरणयोरित्यस्माणि जन्तात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शत्रुनुमोनघजादी इति विभक्तिरुदात्ता । सखा समानेख्यश्चोदात्त इतीप् प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेन यलोपः सशब्दस्य चोदात्तः ङित्वाङ्लोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो ङिदितितनोतेरदिप्रत्ययः ङित्वाङ्लोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वान्नगोश्वन्सावर्णेति निषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्प्रत्ययान्तोनिपातितः निच्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमित्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मितिवचनाद्दानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिसूक्तं दशर्चम् सुरूपकृत्तुं दशेत्यनुवृत्तावातुयुअन्तीत्येवमनुक्रान्तत्वात् ऋषिच्छ-
न्दो देवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्यायैर्मात्रावरुणशस्त्रेस्तोत्रियो-
ऽयंतुचः अतिरात्रे पर्यायाणामितिवखण्डे—आत्वेतानिषीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत् ।

सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः हेसखायऋत्विजः
क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इतेत आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्य च निषीदतोपविशत उप-
विश्य चेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेणस्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्पंचदशैकविं-
शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत् इण्गतौ
झ्योतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत् पाप्माभ्येत्यादिना सदेः सी-
दादेशः सदिप्रतेरिति संहितायां षत्वम् । अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वम् । स्तोमवाहसः अर्तिस्तुसुहुसृष्टृक्षिभुभायावापदियक्षिणीभ्योमञ्जिति स्तौतेर्मन्प्रत्यया-
न्तः स्तोमशब्दो निच्वादाद्युदात्तः स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्प्रत्य-
यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरुपधायाइत्युपधायावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकयोर-
पि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात्समासआद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचां सुते ॥ २ ॥

पुरुतमम् । पुरुणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् ।

सोमे । सचां । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते हेसखायऋत्विजः यूयंसचा सर्वैः सह यद्वा सचापरस्परसमवायेनसुते अभिषुतेसोमेप्रवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रं पुरुतमं पुरुन्व-
हूञ्छन्नू तामयतिगलापयतीतिपुरुतमः पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वाभि-
नम् ॥ पुरुतमं तमुगलानावितिधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचिचित्त्वादन्तोदात्तेऽपि छदुत्तरपदप्र-
तिस्वरं बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुणां पूपालनपूरणयोरित्यस्मा-
त्कुरित्यनुवृत्तौ पृथिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये-
त्युकारः उरण्रपरः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरुशब्दः अतोमत्तुपि ह्रस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दा-
त्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशेश्वर्येति धातोरेनुदात्तेत्वात् परस्य
शानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृङ्संभक्तावित्यस्माद्दहलोऽर्थत्वं क्यबिधौ हि
वृञएवग्रहणं वृङः तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदवृशंसदुहांण्यत इति ण्यद-
न्तस्याद्युदात्तत्वम् यतो नावइत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्वानुबन्धकत्वात् एकानुब-
न्धकग्रहणेन द्वानुबन्धकस्येति नियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादेः षः सः संपदादित्वाद्भावे
क्विबिति क्तिप् तृतीयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति न्या-
येन सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायमाह—

सर्वानोयोगाभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घृ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं । ध्याम् ।

गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थो निपातः सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते सघ सएवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविशिष्टो-
नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवत् पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स-
एवरायेधनार्थं आभुवत् आभवत् सएवपुरंध्यां योषित्याभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्धावाभुवत् पुरं-
न्धिर्बहुधीरितियास्कः । सएववाजेभिर्देयरनैः सह नोऽस्मान् आगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदा-
त्ता इत्यनुदात्तः संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । योगे घञो जित्त्वादा-
द्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवते राशीर्लिङि परतोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः तस्यङित्वेन गु-
णाभावादुवङादेशः किदाशिषीतियासुण्णभवति अनित्यमागमशासनमिति वचनात्तिङ्गितिङ्-
तिनिपातः ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्य इति राये इत्येतस्याविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः पु-

रुधीः पृषोदरादित्वाद्दुकारस्य अमादेशः इकारस्य ह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्द-
स्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरं धीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणे चेति किः प्रत्ययः
अलुक्छान्दसः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । गमत गमेर्लेटस्तिप् इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
लेटोडाटावित्यङागमः आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः
वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टुचमाह—

यस्य संस्थेन वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी द्वावश्वौ शत्रवो न वृण्वते न संभजन्ते रथम-
श्वौ च दृष्ट्वा पलायन्त इत्यर्थः तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हे ऋत्विजो गायत स्तुतिं कुरुत रणइत्या-
दिषु षट् चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरण इति पठितम् ॥ संस्थे सम्यक् तिष्ठतीति संस्थोरथः
आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः
सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः तिङ्ङितिङ्ङिति निघातो न भवति यद्वृत्तान्त्यमिति प्र-
तिषेधात् पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितेऽपिकार्यमिष्यते । हरतोरथमिति हरी अश्वौ इन्नित्य-
नुवृत्तौ हपिषिरुहिवृतिविदिछिदि कीर्तिभ्यश्चेतीन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शतिः
सौत्रो धातुर्हिसार्थः रुशतिभ्यां कुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य
नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वर एव ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टुचमाह—

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्निवीतये । सोमा सोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

सुतपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः ।

दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

१ कुरुगार्हपतेति सूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २ सम्पूर्वादन्तेः किप् रुदुत्तरपदप्रकृ-
तित्त्वरत्वं संभक्षयन्ति योद्धूणामायूषितिसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपान्ने अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यन्तितमेव प्रामुवन्ति कीदृशाः सोमाः सुताः अभिषुताः शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपान्ने सुतं पिबतीति सुतपावा वनिपः पित्त्वाद्वा तु स्वर एव शिष्यते समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इन्नित्यनुवृत्तौ इगुपधात्किदिति नः कित्त्वा लघूपधगुणाभावः निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति किन्नुदात्तः सोमासः पुञ्अभिषवे अर्तिस्तु सुहुसृवृक्षीत्यादिनामन् निच्त्वादाद्युदात्तः आजसेस्सुगित्यसुगागमः । दध्याशिरः दधातिपुष्णातीति दधि इध्धाञ्धारणपोषणयोः आट्टगमहनजनः किकिनौलिट्चेति किन् लिङ्ङ्गावाद्धिर्भावः किच्त्वादाकारलोपः निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् शूर्हिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमे अवनीयमानं सत् सोमस्य स्वाभाविकं रसं ऋजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः किपि ऋतइद्धातोरितीत्वम् रपरत्वं च दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेन वमोवर्गः ॥ ९ ॥

आत्वेति सूक्ते षष्ठीभूचमाह—

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।

ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुहक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञवाहे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु न्येष्ठत्वात् च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धः अजायथाः अभिवृद्धा उत्साहेन युक्तो भूः ॥ पीतये पापाने इत्यस्मात्स्थागापापचोभावइति किन् घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् तस्य निच्चेपि न्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयम् । सद्यः सद्यः परुत्परारीति सूक्तेण समानेहनीत्यर्थे समानस्य सभावोद्यश्च प्रत्ययो निपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ ऊदितो वेति क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ष्यञ् जिच्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवः सोमांसइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वासोमासः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आशवः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्वाव्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनवनयन्तीतियास्कः । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्रकृष्टज्ञानाय शंसुस्वरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गृशब्दे क्विपि ऋतइन्द्रातोरिति त्वंरपरत्वंच गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनषणसंभक्तौ संभक्तिःसेवा सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वांस्तोमांअवीवृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति श-

तःक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्र त्वांस्तोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति तथाबह्वचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादिदानीमपिनोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्त्वांवर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनिच्चादाद्युदात्तः । अवीवृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्ताल्लङिचङिउक्तेदितिवृद्धेरुपधायाक्कारस्यक्कारविधानादन्तरङ्गोऽपिगुणोवाध्यते द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्था उक्थानि पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिबचेः थक्प्रत्ययः तस्यकित्वात्संप्रसारणम् शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशिलोपःनलोपश्च प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामध्वितपरस्यापिनपराङ्मवद्भावइति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाद्विधेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अक्षितोतिःसनेदिमंवाजमिन्द्रः सहस्रिणमायस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमंवाजं सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृशइन्द्रः अक्षितोतिः अहिंसितरक्षणः
कदाचिदपिरक्षानमुञ्चतीत्यर्थः कीदृशंवाजं सहस्रिणं प्रकृतौविकृतिषुचप्रवर्तमानत्वेनसह-
स्रसंख्यायुक्तम् यस्मिन्वाजेविश्वानिसर्वाणिपौंस्या पौंस्यानि पुंस्त्वानिबलानिवर्तन्तेतादृशंवा-
जमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ अक्षितोतिः तनु क्षिष्येइत्ययंधातुरकर्मकः तस्यचकर्माभावादधिकर-
णेभावेकर्तरिवाक्तप्रत्ययेनभवितव्यम् तदिहयदिकर्तर्यधिकरणेवास्यात्तदातयोरर्थयोण्यत्य-
यस्याविधानात् क्षियइत्यनुवृत्तौनिष्ठायामण्यदर्थेइतिदीर्घेणभवितव्यम् तथाचक्षियोदीर्घादि-
तिनिष्ठानत्वेअक्षिणेतिस्यात् नत्वक्षितेति अथनपुंसकेभावेकइतिभावपरःक्षितशब्दोगृह्यते
तदातस्यण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थेइतिनिषेधादीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिद्ध्यति तदातुनञ्त्तु-
रुषः प्रकृतेनान्वेतीति नविद्यतेक्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैवभवितव्यम् तथाचनञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वंस्यात् पुनरुक्तिशब्देनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरस्तिष्ठेदित्यभिमत-
माद्युदात्तत्वंनसिद्ध्येदिति । सत्यं अतएवात्रक्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्थोगृह्यते तेनसकर्मकत्वात्क-
र्मण्येषानिष्ठा ततश्चाण्यदर्थेइतिनिषेधादीर्घोनिष्ठानत्वंचनभविष्यति तथाचनञ्त्तपुरुषेनक्षिता-
अक्षिताअक्षयितेत्यर्थः तत्राचव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञ्उदात्तत्वम् पुनरुक्तिपदेनबहुव्री-
हौसएवस्वरःस्थास्यतीतिनकोपिदोषः रिक्षिचिरिजिरिदाशदृहिंसायांइतिक्षिणोतेर्हिंसार्थ-
स्यवाकर्मणिनिष्ठा तथाचाहिंसितोतिरित्यर्थेउक्तक्रमेणस्वरःसिद्ध्यतीतिनदोषः । सनेत् वनप-
णसंभक्तौ भौवादिकः । वाजं वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनोनिच्त्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सह-
स्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः । विश्वा विशेः कन् निच्त्वादाद्युदात्तः । पुंसःकर्माणिपौं-
स्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् जिच्त्वादाद्युदात्तः
प्रथमाबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाडादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यामनञ्स्रजौभवनादित्यनेनधा-
न्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषुनञ्स्रजौर्विधानाद्यथापुंसोपत्यंपौंसः पुंसआगतः
पौंसइत्यादि तद्वत्पुंसोभावःकर्मवैत्यस्मिन्नर्थेष्यञ्बाधित्वा पौंसानीत्येवभवितव्यम् कथमु-
च्यतेपौंस्यानीति । उच्यते—आचत्वादितिस्त्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्रह्मणस्त्वइत्येतत्पर्य-
न्तैरिमनिजादिभिःप्रत्ययैःसह त्वतलोःसमावेशः एवंतत्रैवचशब्दान्नञ्स्रजोरपिष्यञादिभिःस-
मावेशएव नबाध्यबाधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः ईशानोयवयावधम् ॥ १० ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधिनोमनुष्याः नोऽस्मदीयानांतनूनांशरीराणामाभिद्रुहन् अभितोद्रोहंमाकुर्युः ईशानःसमर्थस्त्वं वधं वैरिभिःसंपाद्यमानंयवयास्पन्तःप्रथक्कुरु मनुष्याइत्यादिपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसुमर्ताव्राताइतिपठितम् ॥ मर्ताः असिहसिमृगिणवामिदमिलूपधुर्विभ्यस्तन्नितितन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अभि एवमादीनामन्तः । द्रुहन् द्रुहजिघांसायां लिङर्थेलेडितिप्रार्थनायांलेट् तस्यसि झोन्तः इत्थल्लोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः शपोलुक् सार्वधातुकमपिदितितिङोडित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तनूनां असामर्थ्यान्पराङ्मनःप्रावः । इन्द्र गिर्वणः गतम् । ईशानः धातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुकि लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्नक्रियते अथवा यौतीतियवः पचाद्यच् यवंकरोतीत्यर्थेतत्करोतितदाचष्टेइतिणिच् इष्टवद्भावादिल्लोपः तस्यस्थानिवद्भावादृच्भावः । वधं हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगशिष्टस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषुषट्सूकेषुतृतीयस्ययुञ्जन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याऋषिच्छन्दोदैवतानिविनियोगश्चेत्येतेपूर्ववदवगन्तव्याः दशर्चेऽतस्मिन्सूक्तेआद्यास्तिस्रोन्तिमाचेत्येताश्चतसरेन्द्रयः आदहेत्येतांचतुर्थीमारुत्यषल्लचोमारुत्यः तासुमध्येवीलुचिदिन्द्रेणेत्येतेद्वेऋचौमारुत्यौसत्यावैन्द्र्यावपिभवतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तम्—सुरूपकृतुंदशैन्द्रमातुयुञ्जन्त्यादहेत्येताःषण्मारुत्योवीलुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्र्यौचेति एतस्मिन्सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौतृचस्तृतीयेरात्रिपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः तथाचातिरात्रेपर्यायाणामितिस्रण्डेयोगेयोगेतवस्तरंयुञ्जन्तिब्रह्मरुषमितिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

युञ्जन्तिब्रह्मरुषंचरन्तंपरितस्थुषः । रोचन्तेरोचनादिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते ।

रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रध्न-
मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुषंहिसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रस-
रन्तमिन्द्रं परितस्थुषः परितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुञ्जन्ति स्वकीयेकर्मणि देवतात्वे-
न संबद्धं कुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतारोचनानक्षत्राणि दिविद्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते ।
अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्र-
ध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्त-
मित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परितस्थुषः ।
इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । रोचन्ते रोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्मै-
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रध्न इति पठितम् आदित्यस्यापि महत्त्वा-
देव ब्रध्नत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्तेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रध्नं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अ-
रुषं रुषरिषंहिसार्थाः रोषन्तीति रुषांहिसकाः इगुपधज्ञाप्तीकिरः कइतिकः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तः न सन्ति रुषायस्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अमिपूर्व इति पूर्वरूपे
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वाधातु-
कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतोर्लिटः कसुरादेशः वस्वेकाजाद्वसामितीटमन्त-
रंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसिपरतो भत्वा द्वसोः संप्रसारणं परपूर्व-
त्वम् आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिङो लसार्वाधातु-
कानुदात्तत्वम् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वर एव । रोचना अनुदात्तेतश्च हलादेरित्युच्-
युवोरनाकावित्यनादेशः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ
द्वौ अश्वौ सारथयो युञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्रेरिति पठि-
तत्वात् कौटशौहरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा विविधेपक्षसी रथस्य पार्श्वीययोरश्वयोस्तौ
विपक्षसौ रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः शोणारक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसानृणां

पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोन्वादेशोऽश-
नुदात्तस्तृतीयादावित्यश्रु शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का-
म्या कमुकान्तौ कमेर्णिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेनयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-
पांसुलुगितिद्विवचनस्यडादेशः । हरतोरथमितिहरी हपिषीत्यादिनाइन् निच्वादाद्युदात्तः ।
विपक्षसा पचिवचिभ्यांसुट्चेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपाश्वर्ययोस्तौ विशब्दोनि-
पातत्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते द्विवचनस्यडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति
रथः रमुक्रीडायां हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्नितिकथन् किच्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना
मकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणवृषगत्योः गमनकरणत्वात्करणेघञ् शित्वादा-
द्युदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । धृष्णू जिधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृध्रिधृषिक्षिपेःक्लृः किच्वाद्गुणा-
भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृन्वहतइतिवहेर्वहिहाधान्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्वृ-
द्धिः निच्वादाद्युदात्तः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

केतुं कृण्वन् अकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।

उषत्शभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यपश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-
न्द्रउषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वासंभूयाजायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा-
स्तमयेमरणमुपचर्यव्यत्ययेनबहुवचनं कृत्वासंबोधनंक्रियते हेमर्यं प्रतिदिनंत्वमजायथाइतियो-
ज्यम् किं कुर्वन् अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन्पातः प्रज्ञानं कु-
र्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वादूपरहितायपदार्थायप्रातरन्धकारनिवारणे-
नपेशोरूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः । अकेतवेऽपेशसेइतिचतु-
र्थ्यौषष्ठ्यर्थेद्रष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृविहिंसाकरणयोश्च लटः शत्रादेशः इदि-
तोनुमधातोरितिनुमागमः कर्तरिशपिप्राप्ते धिन्विक्कृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनवकारस्य
चाकारः अतोलोपइत्यकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्यलघूपधगुणोन्भवति अकारस्यप्र-
त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नचि-
ष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसिनिष्ठक्येत्यादौघ्रियतेर्निपातितः आमन्त्रितनिघा-

तः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्मवद्भावः । अपेशसे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सम्-
निपातआद्युदात्तः । उषद्भिः उषष्टुषदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशेशपिप्राप्तेव्यत्ययेन
शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणोभभवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिश-
तुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेपु-
रुषव्यत्ययेनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधानानामयज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भत्वम् । आहृरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशेहनिपातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधा-
मन्वितिद्वेऋचौइन्द्रेणसंहिदक्षसइत्येका अयंतृचःषळहस्तोनियसंज्ञकः तथाचसूत्रितंचतुर्विं-
शेहोताजनिष्टेतिखण्डे—इन्द्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । यद्यप्येतद्वृत्तंस्मृ-
तम् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते प्रायेणैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आ-
दित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षतौरनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनि-
ष्यमाणमन्नमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारंप्रेरितवन्तः ज-
लस्यकर्तारंपर्जन्यंप्रेरितवन्तः प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः कीदृशामरु-
तः यज्ञियंयज्ञार्हंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेषुमरुतामीदृञ्चान्यादृञ्चेत्यादीनियज्ञयो-
ग्यानिनामान्यन्यत्राम्नातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअन्ननामसुऊर्कूरसःस्वधेति
पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आव
अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वंलोकंदधातिपुष्पातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः रुदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोगर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः ।
एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्यलिटोऽज्ञस्यइरेच् चित्त्वादन्तोदात्तः
सहस्रुपेत्यत्रसुपेक्षियोगविभागादाङासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेश्चगुरुम-
तोनुच्छइत्याञ्जभवति मन्त्रत्वात् अहशब्दयोगान्निघाताभावः तुषश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-
धात् । दधानाःशानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हं ति
यज्ञियम् यज्ञाविग्भ्यांघञावितिघप्रत्ययः आयनेयीनीयियःफढखछघांप्रत्ययादीनामिती-
यादेशः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

वीलुचिदारुजन्तुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः । अविन्दउस्रियाअनु ॥ ५ ॥

वीलु । चित् । आरुजन्तुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।

वह्निभिः । अविन्दः । उस्रियाः । अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवल्लोकाद्वावोपहताअन्धकारेपक्षिषाः ताश्चेन्द्रोमरु-
द्भिः सहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायां सूत्रितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमादेवशु-
नीमिन्द्रेणप्रहितामयुग्भिः पणयोमित्रीयन्तः प्रोचुरिति । मन्त्रान्तरेचदृष्टान्ततयासूचितम्—निरु-
द्धाआपः पणिनेवगावइति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हेइन्द्र वीलुचित् दृढमपिदुर्गमस्था-
नं आरुजन्तुभिर्भद्रिर्वह्निभिर्वोद्धभिरन्यत्रनेतुंसमर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहाचित् गुहाया-
मपिस्थापिताः उस्रियागाअन्वविन्दः अन्विष्यलब्धवानसि ओजःपाजइत्यादिष्वष्टाविंशतिसं-
ख्याकेषुबलनामसु दक्षः वीलुच्यौत्नमिति पठितम् नवसंख्याकेषुगोनामस्वध्याउत्साउस्रियाइति
पठितम् ॥ वीलु प्रातिपदिकस्वरः । चित् चादिरनुदात्तः । आरुजन्तुभिः रुजोभक्नेइत्यौ-
णादिकः कन्तुच्प्रत्ययः किच्चादुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । गुहा सप्तम्याडादेशः ग्रामादीनांचित्याद्युदात्तः । वह्निभिः वहिश्चिश्चुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो-
निदितिवहेर्निप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । अविन्दः शेमुचादीनामितिनुमागमः लुङ्लङ्लङ्क्ष-
वुदात्तः । वसन्तीत्युस्रियाः वसेःकर्तरिरियक्प्रत्ययः षत्वाभावश्चबाहुलकादूहनीयः उक्तं
हि—यत्नपदार्थविशेषसमुत्थंप्रत्ययतः प्रकृतेश्चतदूहमिति इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

युञ्जन्तीतिसूक्तेपष्ठीष्टचमाह—

देवयन्तोयथामतिमच्छाविदद्वसुंगिरः । महामनूषतश्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वसुम् ।

गिरः । महाम् । अनूषत् । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतारः कृत्विजः महामौढं मरुद्गणमच्छाप्सुमनूषत
स्तुतवन्तः कीदृशं मरुद्गणं विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैः वसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

मरुद्गणस्यदृष्टान्तः यथामतिं मन्तारमिद्रं यथास्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः
 सुपआत्मनः क्यच् क्यचिचेतीत्वम् अरुत्सर्वधातुकयोर्दीर्घइति दीर्घत्वं च न भवति न च्छन्द-
 स्यपुत्रस्येत्यनेन क्यचिच्चाप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथा-
 प्यिवहितस्यापि दीर्घत्वस्य सप्रतिषेधइति विज्ञायते अश्वायन्त इत्यादावश्वाघस्येत्यात्वविधाना-
 दित्युक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्वाच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वेन शतुश्चलसा-
 र्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । यथा प्रकारवचनेथालू लीतिप्र-
 त्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मन्त्रेवृषेपचमनेत्यादिना किन्नुदात्तः मतिशब्दो ज्ञानपरोप्युपचारात्
 ज्ञातरीन्द्रेवर्तते अथवा पदान्तरेविशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषासंज्ञा ततश्च किञ्चकौचसंज्ञाया-
 मिति मन्यतेः कर्तरि किञ्च तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अध्या-
 हतगच्छत्यर्थयोगादच्छगत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपिसमावेशान्निपाता आ-
 द्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञाने इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदा-
 र्यातिशयवत्तयाज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यसं विदद्वसुः विदेः शतृप्रत्यये अदिप्रभृतिभ्यः शपइति श-
 पोलुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्तिस्तुव-
 न्तीति गिरः गृणातेः किपि ऋतइद्धातो रीति त्वंरपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महान् महान्तं नकारत-
 कारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत गुस्तुतौ व्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि
 झस्य अदादेशः सिचि कुटादित्वेन डिच्चाहुणाभावः इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसं निघातः ।
 श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रेण संहिदक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दूसमानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम् । जग्मानः । अविभ्युषा ।

मन्दू इति । समानः वर्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वं इन्द्रेण सजग्मानः संगच्छमानः संहिदक्षसे हि सम्यग्दृश्येथाः खलु अवश्यम-
 स्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अविभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नि-
 त्यप्रमुदितौ समानवर्चसानुल्यदोषी पुराकदाचिद्धवधदशायां इन्द्रस्य सखायः सर्वदेवावृत्रश्वा-
 सेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोभूत् सोऽयमर्थो वृत्र-
 स्यत्वाश्वसथादिति मन्त्रे संगृहीतः । इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्ति तन्नाह्मणेर्षपश्चित्वात् । इन्द्रशब्दः परमै-

श्वर्यवन्तं मरुद्वर्णं चाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यम् तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता—इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽविभ्युषागणेन मन्दमदिष्णूयुवांस्थोऽपि वामन्दुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातमिति ॥ संदृक्षसे संपश्येथाः दृशेत्तव कव्यमित्यात्मनेपदं दृशेर्लिङ्गर्थेलेडिति प्रार्थनायां लेट् थासः से लेटोडाटावित्यङागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति गुणाभावः ब्रश्वादिनाषत्वम् षढोः कः सीतिकत्वम् आदेशप्रत्यययोरिति सिपः षत्वम् बहुलग्रहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति सिपाव्यवधानात्पश्चादेशेन भवति शपः पिच्चादनुदात्तत्वं उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते हि शब्दयोगात्तिङ्गुतिङ्गिति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेः संपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् समोगम्युच्छ्रित्यात्मनेपदविधाना लिट् कानजादेशः द्विर्भावो हलादिशेषोऽभ्यासस्य चुत्वं गमहनेत्युपधा लोपः कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविभ्युषा जिभीभये पूर्ववल्ङिट् शेष्वात्कर्तरि परस्मैपदमिति परस्मैपदम् कसुश्चेति लिट् कसुरादेशः तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजश्वे कादिनियमात्पातइट् वस्वेकाजाद्वसामिति नियमान्निवर्तते नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्द्वयोः संप्रसारणमिति वकारस्य उकारः संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं शासिवसीति षत्वं इयङादेशं बाधित्वा एरनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण सहसंहितायामोकारस्य एङः पदान्तादतीति परपूर्वरूपत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरेइति प्रकृतिभावः । मन्दू मदस्ति तिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदितोनुमधातोरिति नुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिग्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशान्तेर्हि गुरिति वद्धात्वन्तरादपि कुरित्युक्तम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः तृतीयैकवचने चेत् सुपांसुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानवर्चोययोरिति वायस्येति वा बहुव्रीहिः द्विवचने सुपांसुलुगित्यादिना आकारादेशः समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥ अष्टमीवृचमाह—

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गुणैः ।

इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गुणैः मरुत्समूहैः सहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवति तथार्चति पूज-

यति अयं यज्ञो मरुत इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः यज्ञ इत्यादिषु पञ्चदश सुयज्ञानामसु मरुतः विष्णुरिति पठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चनकर्मसु अर्चति गायतीति पठितम् ॥ न विद्यते अवद्यं येषां ते अनवद्याः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौ र्यैस्ते अभिद्यवः तैः अभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मरुतः प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् सकारस्य रुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वीयवादिभ्य इति मत्तुपो मस्यवत्वं सहस्रञ्चो न बिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मत्तुपः पित्वात् स एव शिष्यते । काम्यैः कमेर्णिङ् अत उपधाया इति वृद्धिः जनोजृषूक्तसुरजो मन्ताश्चेत्यमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य न कर्म्यमिचमामिति प्रतिषेधान्मितां ह्रस्व इत्युपधाया ह्रस्वत्वं न भवति ण्यन्तादचो यत् णिलोपः तित्स्वरिति मिति प्राप्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अतः परिज्मन्नागं हि दिवो वारोच॒नादधि॑ । समस्मिन्नु॒ज्जते॑ गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परि॒ज्मन् । आ । ग॒हि । दि॒वः । वा । रो॒च॒नात् । अधि॑ ।

सम् । अ॒स्मिन् । ऋ॒ज्जते॑ । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन्परितो व्यापिन् मरुद्गण अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागं हि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ दिवो वाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अस्मदीयकर्मकालेयत्रयत्रतिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितितदुच्यते अस्मिन्कर्मणिवर्तमानऋत्विगिरःस्तुतीः समृज्जते सम्यक्प्रसाधयति ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामन्नस्य प्रयुज्यमानत्वात् ऋज्जतिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यम् तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह—तास्त्रिविधाऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति ॥ अतः पञ्चम्यास्तसिद् एतदोऽशु शित्वात्सर्वदेशः लिङ्गीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् अकारलोपश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । गहि गमेर्बहुलं छन्दसीति शिपोलुक् हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपः अतो हेरिति हि लोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादिति मलोपस्यासिद्धत्वेन अनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ता-

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरित्युच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिदित्य-
न्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशान्निपा-
ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृ-
तीयादावित्यशून्यनुदात्तः शिच्चात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्तितावित्यनुदात्तेतिसर्वानु-
दात्तत्वम् । ऋजते ऋजिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्पसाधनेवर्तते निघातः । गिरः
प्रातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

इतोवासातिमीमहेदिवोवापार्थिवादधि । इन्द्रमहोवरजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रदेवंप्रति सातिधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यते इतोऽ-
स्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवील्लोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःप्रौढाद्रजसोवापक्ष्यादी-
नारंअकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यंधनंप्रयच्छत्वित्यर्थः सप्तदशसुया-
ज्जाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम् ॥ इतः इदमशब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् इदमइशितीश् शिच्चात्सर्वादेशः
अत्रऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांएभिःलितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उभावपिनित्यौ तत्र-
परत्वाद्विप्रतिषेधेपरंकार्यमिति लितीतिइकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेःप्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्ति-
संज्ञकत्वादूडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सलुङ्गतौविप्रतिषेधे-
यद्वाधितंतद्वाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेतिचेत् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति
स्वीकारात् नन्वेवंयतस्ततइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिलउदात्तत्वंस्यादितिचेत्
न यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तत्वेन नगोश्वन्साववर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्सा-
र्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेनक्वचिदेवतदाश्रयणादिति । सातिं षण्णुदाने धात्वादेःषःसः भावेकिन् जनस्व-
नसनांसनझलोरितिनकारस्यात्वं तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिनिषेधादिण्भवति नित्स्वरेप्राप्ते
उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ
श्यनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्यधातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेङिदुपदेशादितिलसर्वधातुकस्या-
नुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचतिङ्तिङ्इतिनिघातः चवायोगेप्रथमेतिनिषेधादुत्तरवाक्ययो-
रपिहिवाशब्दयोगादन्यथावाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषाप्रथमातिङ्बि-

भक्तिरिति । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् प्रथमप्रख्याने प्रथेतेइतिपृथिवी प्रथेःषिवन्संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिडीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिवाते-
नानुदात्तादिःपृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति-
चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि
निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महत्इत्यस्यअकारतकारयोर्लोप-
श्छान्दसः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकंदशर्चयत्सूक्तंतत्सुरूपकृन्नुमित्यादिषुचतुर्थम् ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च
पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तूच्यते—महाव्रतेनिष्केवल्यशस्त्रेइन्द्रमिद्राथिनइतिसूक्तम् तथाचपञ्च-
मारण्यकेसूत्रितम्—शिरोगायत्रमिन्द्रमिद्राथिनइति । तथाचतुर्विंशेहनिब्राह्मणाच्छंसिनःश-
स्त्रे इन्द्रमिद्राथिनइतिषळहस्तोनियस्तृचः चतुर्विंशेहोताजनिष्ठेत्युपक्रम्यायाहिसुषुमाहितइन्द्र-
मिद्राथिनोबृहदितिसूत्रितत्वात् अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेवतृचोऽनुरूपः सूत्रि-
तंच— इन्द्रायमद्वनेसुतमिन्द्रमिद्राथिनोबृहदिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्रमिद्राथिनोबृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रंवाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ताउद्गातारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धिहवामहेइत्यस्या-
मृचिउत्पन्नेनबृहन्नामकेनसाम्नाअनूषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताहोतारः अर्केभिः
ऋग्यजुर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूषतस्तुतवन्तः येत्ववशिष्टाअध्वर्यादयस्तेवाणीर्वाग्भिर्यजुरूपाभिरिन्द्रम-
नूषत अर्कशब्दस्यमन्त्रपरत्वंयास्केनोक्तम्—अर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चतीति । श्लोकइत्यादिपुन-
स्तथाशस्तुवाङ्गमसुवाशीवाणीनिपठितम् ॥ गाथिनः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नितिगायत्रेस्थ-
नप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः गाथाएषांसन्तीतिगाथिनः ब्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेणइका-
रउदात्तः सच सतिशिष्टः । बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिलुक् पृषद्बृहन्महजग-
च्छतृवच्चेत्यन्तोदात्तोनिपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्तेएभिरित्यर्कामन्त्राः पुंसिसं-

ज्ञायांघःप्रायेणेतिघः चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिस-
ऐसादेशोनभवति। अर्काःस्तुतिसाधनभूतामन्त्राणामन्तीत्यर्किणः। वाणीः वृषादीनांचेत्याद्युदात्तः
दीर्घाज्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वाद्दीर्घत्वम् तृतीयार्थेप्रथमा।
अनूषत गुस्तुतौ णोनइतिनत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अस्यअदादेशः सिचइडभावः उकार-
स्यदीर्घत्वंचछान्दसं धातोः कुटादित्वात्सिचोङित्वेनगुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रइन्द्रयोःसचासम्मिश्रलआवचोयुजा । इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्रलः । आ । वचःइयुजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रइत्इन्द्रएवहर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्रलः सर्वतः स-
म्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजाइन्द्रस्यवचनमात्रेणरथेयुज्यमानयोःसुशिक्षितयोरि-
त्यर्थः अयमिन्द्रोवज्रीवज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्मयः सर्वाभरणभूषितइत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
तिहरी इन् निच्वादाद्युदात्तः । सचासहेत्युक्तम् । मिश्रणमिश्रः मिश्रयतेर्घञ् सम्यक्मिश्रोय-
स्यासौसंमिश्रः लत्वंछान्दसम् सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचसा
युज्यतेइतिवचोयुजौ तयोःषष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दोधातुस्वरेणान्तो-
दात्तः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । वज्री वज्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः ।
हिरण्ययः ऋत्वयास्त्वयास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्यमकारलोपोनि-
पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वेणानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रोदीर्घायचक्षसआसूर्यरोहयद्विवि । विगोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि ।

गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयंइन्द्रोदीर्घायप्रौढायनिरन्तरायचक्षसेदर्शनायदिविद्युलोकेसूर्यमारोहयत् पुरावृत्रा-
सुरेणजगति यदापादितंतमस्तन्निवारणेनप्राणिनांदृष्टिसिद्ध्यर्थं आदित्यंद्युलोकेस्थापितवानि-

त्यर्थः सचसूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिपर्वतप्रमुखं सर्वजगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिमेवं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् पञ्चदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणाः गाव इति पठितम् त्रिंशत्संख्याकेषु मेव नामसु अद्रिः ग्रावेति पठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे चक्षेः सर्वधातुभ्योऽनुनित्यसुन् बहुलग्रहणात् ख्यात्रादेशाभावः निच्चादाद्युदात्तः । सूर्यं सुवतिप्रेरयतीति सूर्यः प्रेरणे धात्वादेशः सः राजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययः तस्य रुडागमश्च निपात्यते क्यप्ः कित्वाद्गुणाभावः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते । रोहयत् रुहेर्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावो निघातश्च । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिं अदिशदिभूशुभिभ्यः किन्नितिकिन्प्रत्ययः अदन्ति पशवस्तृणादिकमन्त्रेत्यद्रिः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इन्द्रवाजेषु नो वसहस्रप्रधनेषु च । उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च । उग्रः । उग्राभिः । ऊतिभिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं उग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु नो वसहस्रप्रधनेषु च तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभ्युकेषु महायुद्धेष्वपि रक्षावाजेषु वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वम् । नसः सकारस्य रुत्वोत्पद्युगुणेषु प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावो न भवति अव्यपरे इति निषेधात् । अव अवरक्षणे तिङ्ङुतिङ्ङइति निघातः यद्यपि सहस्रप्रधनेषु चावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणायाः अवेति क्रियायाश्च वायोगे प्रथमेति निघातनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपेविभाषेति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां चेति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्रेन्द्रेति रन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिना किन्नुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रं वयं महाधुन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् । ५ ॥ १३ ॥

वयमनुष्ठातारः महाधनेप्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्व-
 ल्पेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृत्रेषुशत्रुषुध-
 नलाभविरोधिषुपापेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुप-
 ठितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुव्रीहित्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नात्रतद्गृहीतम् ॥
 महाधने महच्चतुर्दशानेति समासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे अर्तिगृह्याभन् निच्वादाद्युदात्तः । हवा-
 महे ह्वेअस्पर्धायांशब्देच निच्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् टितआत्मनेपदानामि-
 तिटेरेत्वम् कर्तरिशप् ह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्यउकारः
 परपूर्वत्वं गुणावादेशौ अतोदीर्घोयत्रोतिदीर्घत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । युजं युजसमाधा-
 वित्यस्यक्किप् युजेरसमासेइतिनुमनभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनि-
 त्यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुमनभवति । वृत्रेषु वृत्तुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तन्ते-
 इतिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः किच्चादुणाभावः प्रत्ययस्वरः ।
 वज्रिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रमिद्धाथिनइतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सनोवृषन्मुचरुंसत्रादावन्नपावृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्राऽदावन् । अप । वृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहपदातः अतोव्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन्
 वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थं अमुं दृश्यमानंचरुमेघमपावृधिउत्पाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कृतः
 प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्याच्येततत्रसर्वत्रनेतिप्रतिशब्दनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदा-
 चिदप्यप्रतिस्वलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्कआह—अप्रतिष्कृतोप्रतिष्कृतोप्रतिस्वलितोवेति ॥
 वृषन् आमन्त्रितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरतीतिचरुः भृशशीतृचरित्स-
 रितनिधनिमिमस्जिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थं
 अभिमतफलजातंसकलंसहदातीतिसत्रादावा आतोमनिन्कनिष्पन्नपश्चेतिवनिप् आमन्त्रित-
 स्यचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्ननिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

वृधि वृज्वरणे लोटःसिप् तस्यसेर्हपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःश्रुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् श्रुशृणु-
पृळ्वृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्यङित्वात्पूर्वस्यगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस्म-
च्छब्दाद्भ्रासोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेज्ञल्येदित्येत्वंनभवति अ-
ङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति
भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादे-
रकारस्योदात्तत्वम् । अप्रतिष्कृतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ्शब्दे निष्ठेतिकर्मणिक्तप्रत्ययः प्र-
तेःप्राक्प्रयोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तुञेतुञ्जेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणः । नविन्धेअस्यमुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञेऽतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न ।

विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

तुञेतुञ्जेतस्मिन्तस्मिन्फलदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्तितैःस्तो-
मैः सर्वैरपिवज्रिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यमुष्टुतियोग्यांशोभनस्तुतिर्नविन्धेनर्विदामि इन्द्रस्यात्य-
न्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेषूत्तमत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचंयास्कएवंव्या-
चष्टे—तुञस्तुञ्जेतर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणोनास्यतैर्विदामिसमार्पितस्तुते-
रिति॥ तुञेतुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मेत्युक्तम् ततःकर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयो-
रितिद्विर्भावः तस्यपरमाधेडितमितिद्वितीयस्याधेडितसंज्ञा अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरी-
त्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थतोव्याख्यानम् । उत्तरे तृष्वनतरणयोः भावेऋदोरप् उच्छब्दउ-
त्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तरोयस्येतिबहुव्रीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वं-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमञन्तोनिच्वादाद्युदात्तः । विन्धे वि-
द्वलाभे लट् स्वरितेच्वादात्मनेपदं उत्तमैकवचनमिट् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामितिनुम् दकारस्य
व्यत्ययेनधकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशेइदमोऽश् शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सु-
ष्टुतिं षुञ्स्तुतौ धात्वादेःषसइतिसत्वं स्त्रियांकिञ्चित्तिभावेकिञ् सुइत्युदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमा-
सःउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्राप्तमुदात्तत्वांवाधित्वा ग-

तिकारकोपपदात्तुदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादेनतादौचनितिकृत्यता-
 वित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभावितव्यम् तत्तुमन्किन्निव्याख्यानशयनासनस्थान-
 याजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनबाध्यते तथाचसुह्र्वांसुष्टुतीहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिं यास्ते-
 राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमन्किन्निव्यादौवृत्तावुक्तंतथैवतन्मघटतइतिल-
 क्ष्यते तत्रहिकारकादृत्तश्रुत्योरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिकृतिरित्यादावेवमन्कि-
 न्नित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअ-
 नयेतिस्तुतिरितिक्तिनाकरणभूताऋगभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
 सुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकपरएवभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
 मेवेतितत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायो-
 गेइत्याकाउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनस्यात् ननुक्तिनाकर-
 णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रिया-
 योगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव
 प्रतिसौरुपसर्गता नतुस्तुधात्वर्थप्रतीत्यस्यषत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुश-
 ब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
 तंप्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
 तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमन्किन्नादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यत्रभा-
 वेकिन्प्रत्युदाहृतेतिनतत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेकिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणतै-
 वविवक्षितानतद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः
 किन्निभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणतैवनप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
 श्रुत्यैवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
 परत्वंतदापि किंयौगपद्येनउत्क्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये
 विरम्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिदृष्टइष्टोवा अतोनश्रुत्योभय-
 परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वार्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेत्वासिद्धिः
 प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेमन्किन्नित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
 त्वाभिधानेप्रकृतिःप्रहतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
 र्थात्तत्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
 णस्वरःसिद्ध्यतु षत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामितिवहुव्रीहिर्वाभवतु एवंचनञ्सु-

भ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति अथवासुष्टुस्तुवन्तीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्दे-
नोच्यन्ते किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चप्रत्यये सति चित्त्वादान्तोदात्तता भविष्यति नच करणीभू-
तानामृचांकर्तृप्रत्ययेन किञ्चाकथमभिधानमिति वाच्यम् काष्ठानिपचन्तीति वत्तासामपि स्वव्या-
पारे प्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वृषां यूथे व वंसंगः कृष्टीरियुर्त्यो जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानां वर्षितेन्द्र ओजसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यतिं प्राप्नोति कीदृश-
इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य
दृष्टान्तः—वंसगोवननीयगतिवृषभो यूथेव गोयूथानियथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित-
क्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिव इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथा इव
युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि युमिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययान्तो-
निपातितः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेच्छन्दसि बहुलमिति लुक् इवेन नि-
त्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यमिति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसंगः पृषोदरा-
दित्वाद्भिमत रूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीति कृष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च चित्त्वादान्तोदात्तः ।
इयति ऋसृगतौ तिप् शपः श्लुः श्लाविति द्विर्भावः अभ्यासस्य उरदत्वह्लादिशेषौ अतिपिपत्यो-
श्चेत्यकारस्य इकारः अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः अङ्गस्य गुणोरपरत्वम् । ओजसा उज्जे-
र्बलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सन्निधेन बकारलोपः लघूपधगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः ईशऐ-
श्वर्ये लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् चित् इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनुदात्तेत्वाल्लसा-
र्वधा तु कानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः कुशब्दे कर्मणिक्तः पारस्क-
रादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादित्वात्त्वम् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

य एकं श्वर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च ।

क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनामनुष्याणां इरज्यति ईष्टे तथावसूनां धनानां इरज्यति सइन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानां अनुग्रहीति शेषः ॥ एकः इण्गतौ इण्-भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कञितिकन् बाहुलकात्कलोपाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व-सूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्लिहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युपप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । इरज्यति कण्ठादिषु ईरजईर्ष्यायां अवैश्वर्यार्थः कण्ठादिभ्योयक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पञ्च पचिष्यक्तीकरणे पचेश्चेति कनिन् निच्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निन्द्रं वोविश्वतस्परि तिजुह्यात् संस्थितेष्वश्विनायस्तुवत इति खण्डे-बण्महांअसीति द्वाभ्यामिन्द्रं वोविश्वतस्परि तिसूत्रितम् चतुर्विंशेह निपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसि-नइन्द्रं वोविश्वतस्परित्यारंभणीया चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीतीनो वरुणइन्द्रं वोविश्वतस्परि तिसूत्रितम् ।

तामेतां दशमीं सूचमाह—

इन्द्रं वोविश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् ।

अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

हेऋत्विग्यजमानः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वोयुष्मदर्थं हवामहे आह्वयामः अतः सइन्द्रोस्माकं केवलोसाधारणोस्तु इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मात्सु करो-त्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । वः अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्वसा-विति वस् । विश्वतः लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हवामहे ह्वेजः शपि बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणावादेशौ । जनेभ्यः जन्यन्ते इति जनाः जनयतेः कर्मणि घञ् जनिवच्चोश्चेत्युपधाया वृद्धा-भावः जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकं अस्मच्छब्दोन्तोदात्तः शेषेलोपइत्यन्तलोपपक्षे साम-आकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकंदशर्चसूक्तम् सुरुपकृन्मु-
त्यादिषुषट्सपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहृ-
चाशीतावेन्द्रसानसिरयिमित्यादिकेद्वेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीतृचाशीतिरितिखण्डेशौन-
केनसूत्रितम्—सुरुपकृन्मुतयइतित्रीण्येन्द्रसानासिरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपर्याये-
च्छावकाशस्त्रेएन्द्रसानसिमितिसूक्तम् सूत्रितंच—इन्द्रमिद्राथिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दर्श-
यागेइन्द्रयाजिनःसान्नाय्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तादेवताइत्यस्मिन्वण्डेएन्द्रसान-
सिंप्रससाहिषेपुरुहूतशत्रूनिनितिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांप्रथमाष्टचमाह—

एन्द्रसानसिरयिसजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमूतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् ।

वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऊतयेअस्मद्रक्षार्थरयिंधनमाभर आहर कीदृशंरयिं सानसिसंभजनीयंस-
जित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्भृत्यान्संपाद्यशत्रवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाशत्रु-
णामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमित्यर्थः॥ सानसिं वनषणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्य-
योवृद्धिरन्तोदात्तत्वंच सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
सजित्वानं समानानरीनजेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्वनिष् उपपदसमासः समान-
स्यछन्दस्यमूर्धंप्रभृत्युदर्केष्वितिसमानस्यसभावः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ।
वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमविष्ठनावितिइष्टन् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्ट-
नोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोनिपा-
तितः । भर ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः तेषाग्धातोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो-
व्यवहिताश्चेतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

नियेनमुष्टिहत्ययानिवृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊ-

तासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां निमुष्टिहृत्ययानितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्राशत्रून् निरुणधामहै निरु-
 ऋन्करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः त्वोतासः त्वयारक्षितावयं अर्वता अस्मदीयेनाश्वेन निरुणधा-
 महाइत्यनुषङ्गः पदाति युद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया हनस्तचेति सुब-
 न्ते उपपदेक्यप् तत्सन्नियोगेन नकारस्य तकारः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहु-
 लमिति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंब-
 द्धस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृत्रा शेश्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः नलो-
 पः । रुणधामहै आद्रसंयोगेन पित्वात् श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपो न भवति पित्वादेव चाख्यातस्यानु-
 दात्तत्वेन विकरणस्य श्रमणोदात्तत्वं शिष्यते ननु तिङ्कृतिङ् इति निघातेन भवितव्यम् न द्वेतिङ् वि-
 भिक्ती निविडयामुष्ट्या निरुणधामहाइत्यत्र मुख्याश्रुतैका अर्वतानिरुणधामहाइत्यत्रापि नि-
 रुणधामहाइत्यनुषङ्गाद्वितीया तयोः समुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते तेन चादिलोपे विभाषेति प्रथमे-
 यं तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते यथानात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य
 लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव ननु तत्र द्वेतिङ् वि-
 भक्ती श्रूयते इह पुनरेकैव श्रुतासैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीया भावात् कथमियं प्रथमा
 न अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात्पुरोडाशं चाधि श्रयत्याज्यं च
 प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं चेत्यत्र ह्यधि श्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तर-
 वाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्ष्यैव प्राथम्यस्वीकारेण च वायोगे प्रथमेति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वया ऊता-
 रक्षितास्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशेदकारलोपश्छान्दसः अवतेर्निष्ठाया-
 मिडभावश्च ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूट् एत्येधत्यूट्सुइति वृद्धभावश्छान्दसः तृती-
 या कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आकारउदात्तः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अर्वता
 अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप्प्रत्ययः नेड् शिकृतीतीट्प्रतिषेधः
 लोपोव्योर्वलीति वकारलोपः अर्वणस्त्रसावनञ् इति तकारः वनिपः पित्वाच्चातुस्वर एव ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रत्वोतास आवयं वज्रं घनाददीमहि । जयेम संयुधिस्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

१ तै० सं. २. ५. ४. । २ तै० सं. १. ६. ९. ।

हेइन्द्रत्वोतासस्त्वयापालितावयंघनाघनंशत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी-
कुर्मः तेनचवज्रेणयुधियुद्धेस्पृधः स्पर्धमानानशत्रून्संजयेमसम्यक्जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम् । वज्रं
वज्रव्रजमतौ ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिनावज्रशब्दोरन्त्ययान्तोनिपातितः । घना घनःकाठिन्यंतदस्या-
स्तीति अर्शआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । ददीमहि इडाज्दाने प्रार्थ-
नायांलिङ् क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितजितइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजु-
होत्यादित्वाच्छपःश्लुः श्लावितिद्विर्भावः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसलोपः श्राभ्यस्तयोरातइ-
त्याकारलोपः । जयेम जिजये शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर-
एवशिष्यते छन्दसिपरेपीतिसमःपरप्रयोगः । युधि युधसंप्रहारे संपदादित्वाद्भावेकिप् सावेका-
चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्तइतिस्पृधः स्पर्धसंघर्षे किप्चेतिकिप् बहुलंछन्दसीतिरेफस्य
संपसारणमृकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थीधृचमाह—

वयंशूरेभिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम् । सासह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।

सासह्याम् । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरेभिःशौर्ययुक्तैः अस्तृभिरायुधानांप्रक्षेप्तृभिर्भटैःसंयुज्येमहीतिशेषः
हेइन्द्र तादृशाभटसहितावयंयुजासहायभूतेनत्वयापृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम् अ-
तिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुमतौ ऋन्वित्यनुवृत्तौशुषिचिन्मीनांदीर्घश्चेतिक्न् किच्चाद्गु-
णाभावः निच्चादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीत्यैसोनिषिद्धत्वाद्बहुवचनेऽल्येदित्येत्वं सहयोगेत्-
तीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्चवयंसंयुज्येमहीतिगम्यम् विनापिसहशब्देनवृद्धोयूने-
तिनिपातनादित्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असुक्षे-
पणे तृजितिताच्छील्यदिषुतृन् निच्चादाद्युदात्तः रथादिभ्यश्चेतिविकल्पविधानादयं इडभावः
वस्तुतस्तु रधादावभाषातृन्चौशंसिक्षदादिभ्यइत्यनेनअनिट्त्वं । त्वया युष्यसिभ्यामदिक्
किच्चाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचनेइतिमप-
र्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अश्रुयुजि-
कृञ्चांचेतिक्न् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सासह्याम् भृशंपुनःपुनःसहेमहि षहमर्षणे

धात्वादेशः सः धातोरेकाचोहलादेशः क्रियासमभिहारेयङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरिति द्वि-
 भावः हलादिशेषः दीर्घोक्तिरिति दीर्घः प्रार्थनायां लिङ् चर्करीतपरस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमि-
 ति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं स् कर्तरिशप् अदादिवद्भावाल् लुक् नित्यङितइत्यन्त्यसकारलोपः
 यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति यासुट् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः सति शिष्टत्वाद्या-
 सुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुं पृतनामात्मनश्छतः सुपआत्म-
 नः क्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातवइति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् क्य-
 चिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्वादन्तोदात्तः उपरिल-
 टः शत्रादेशः कर्तरिशप् पित्वाऽनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उदात्तेन सङ्कादेश उदा-
 तेनोदात्तइति पृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसः सुपस्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो-
 नद्यजादीइत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

म॒हौ॑ इन्द्रः पर॒श्च॒नु॒म॒हि॒त्वम॑स्तु॒व॒ज्जि॒णे । द्यौर्न॑ प्र॒थि॒ना॒श॒वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः । परः । च । नु । म॒हि॒त्वम् । अस्तु । व॒ज्जि॒णे ।

द्यौः । न । प्र॒थि॒ना । श॒वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि नु किञ्च वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महि-
 त्वपूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोकइ-
 व शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्नापृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः यथा द्युलोकः प्रभूतः एव-
 मस्य सेना प्रभूता नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नुमक्ष्विति पठितः तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपात-
 त्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः नशब्दोलोके प्रतिषेधार्थ एव स्वाध्याये तु प्र-
 तिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उप-
 रिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमानार्थः तथा च यास्क उदाहरति—उभयमन्वध्यायेनेन्द्रदेवममं सतेति प्रति-
 षेधार्थीयः पुरस्तादुपचारः तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदा सो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपा-
 चारस्तस्य येनोपमिमीत इति । अत्रोपमेयवाचिनो द्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः, अ-
 ष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाजः शवइति पठितम् ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दी-
 र्घादटिसमानपादे इति रत्वम् आतोऽटिनित्यमिति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भो भगो अघोऽभपूर्व-
 स्य योशीतियकारः तस्य लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति महेरिन्नित्यौणादिकइन् महेर्भा-

वोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः द्यो-
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिविभक्तेर्णिच्त्वादचोऽङ्गितीतिवृद्धिरान्तरतम्या-
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिन्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रक्तोहला-
देर्लघोरितिऋकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वाद-
न्तोदात्तः वृतीयैकवचनेभत्वादलोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यचय-
नोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

एन्द्रसानसिमितिसूक्ष्मेषष्ठीमृचमाह—

समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनिता । विप्रासोवाधि यायवः ॥ ६ ॥

समऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता ।

विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनितावालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्द्रं
स्तुत्वेतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशततेसर्वेऽभन्तइत्य-
ध्याहारः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिथःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम-
सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः ।
आशत अशूव्याप्तौ छान्दसः च्छेर्लोपः आडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा-
तिपदिकस्वरः । सनिता स्त्रियांकिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरिति-
वदिडागमः । विप्रासः ऋज्रेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामात्मनइच्छन्तीतिक्वच् कया-
च्छन्दसीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते । उर्वीः ।

आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्य उदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता सकुक्षिः समुद्र-
इव पिन्वते वर्धते सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्वचः आ-
पो न जलानीव जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो-
न शुष्यतीत्यर्थः यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मसु काकुजिह्वेति पठितम् तथाप्युदक-
संबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसो लोपो द्रष्ट-
व्यः ॥ सोमपातमः सोमं पिबतीति सोमपाः आकारो धातुस्वरेणोदात्तः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स-
एव शिष्यते तमपः पित्वा दनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादनोदात्तः इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति । पिन्वते पिविसेचने इदितो नुमधातोरिति नुमागमः शपः पित्वेनानुदात्त-
त्वं तिङ्श्रलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः उरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतो गुणव-
चनादिति ङीष् यणादेशः उदात्तयणो हल्पूर्वादितीकार उदात्तः जसा सह एकादेश उदात्तेनोदात्त इ-
त्येकादेश उदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिष्टवषडह गतेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवाहस्यसूनुतेत्यनुरूपस्तु चः एह्युष-
ब्राणित इति खण्डे—अथ ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवाहसि वीरयुरेवाहस्यसूनुतेति सूत्रितम् ।

तस्मिन्स्तु चेप्रथमां सूक्तेऽष्टमीं च माह—

एवाहस्यसूनुता विरप्शी गोमती मही । पक्काशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनुता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्का ।
शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनुतामियसत्यरूपावाक् दाशुषेह विदत्तवतेयजमानाय तदर्थं एवाहि एवं खलु अ-
नन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः कीदृशी विरप्शी विविधरपणोपेता वाक्ययुक्ता बहुवि-
धोपचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः अत एव महीमहती पूज्या यथोक्त-
वाचोदृष्टान्तः—पक्काशाखान यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेतापनसंबृक्षादिशाखाप्रीतिहेतुस्तद्वत् यद्य-
पि महन्नामसुब्राधं विरप्शीति पठितम् तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहातः ॥ एव
एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि निपात आद्युदात्तः । अष्टम्य प्रकृ-
तस्येन्द्रस्य परामर्शादिदमोन्वादेशे इत्यादिना अशादेशो नुदात्त इति सर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सु-
तरामूनयत्यमियमिति सून् साचासावृतासत्याचेति सूनुतामियसत्यावाक् परादिश्छन्दसि बह्वलमि-
ति ककार उदात्तः । विरप्शी विविधं रपणं विरप् रपलपव्यक्तायां वाचि संपदादित्वाद्भावेऽक्षिप् त-

देशमस्तीतिविरप्शानिवाक्यानिनानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरप्शिनी अतइनिठनाविती-
निः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋन्नेभ्योडीबितिडीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोप-
श्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्-
डीपौपित्वादनुदात्तौप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिडीप् तस्यपित्वादनु-
दात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महोरुपसंख्यानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः ।
पक्वा इपचष्पाके निष्ठेतिक्प्रत्ययः पचोवइतिवत्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
टापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । शाखा शाखृश्लाखृव्याप्तौ पचाद्यच् चित्त्वाद-
न्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराळुतिगणत्वाद्दृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मी-
द्वांश्चेतिनिपातनात्कसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभिमितिभसंज्ञायांवसोःसं-
प्रसारणमितिप्रसारणवकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिवसीनाचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरे-
णोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

एवाहितेविभूतयऊतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । वि॒भू॒तयः । ऊ॒तयः । इन्द्र॒ । मा॒व॒ते । स॒द्यः ।
चि॒त् । स॒न्ति । दा॒शुषे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयऐश्वर्यविशेषाः एवाहिएवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते
मत्सदृशायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानु-
ष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुप्प्रकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
त्यस्मच्छब्दान्मतुष् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशब्देनसहअतोगुणेइतिपर-
रूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाम्नइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुपःपित्वात्पा-
तिप्रदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परार्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चिद चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति असूभुवि लटःस्थानेक्षि शोऽन्तः
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शबका-
रमाश्रित्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनस्तीतिनिषेधात् । दा-
शुषे मतमन्नेगतम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

एवाह्यस्य काम्यास्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ।

इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

अस्येन्द्रस्यस्तोमः सामसाध्यंस्तोत्रं उक्थं च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि एवाहि एते उभे एवं विधे खलु किं विधे इति तदुच्यते काम्याकामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवाह्यस्य व्यवहितमन्त्रगतम् । काम्या कमेर्णिङन्तादचोयत् षेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोडादेशः । स्तोमः अर्विस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः । उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् कित्त्वात्संप्रसारणं परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोडादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्यये नाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चैरुत्तरपदप्रकृत्यादिषु षष्ठं ऋष्यादयस्त्वस्य पूर्ववत् विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्याये अच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तु चः अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे—इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह—

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वऽभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इन्द्र एहि अस्मिन्कर्मणि आगच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्धोभिरनैः मत्सिमाद्यहृष्टो भव तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणां मभिभविता भवेति शेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽजः पाज इति पठितम् ॥ आइहि आहुणः

इन्द्रएहि योसुभयोःस्थानेऽलभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमितिआङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-
दोमाङोश्चेतिपररूपम् । मत्सि माद्य मदीहर्षग्लेपनयोः लोटःसिप् सर्वविधयश्छन्दसि-
विकल्प्यन्तइतिसोर्हीरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यन्नितिश्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक्
नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामष्टानां दीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घो नभवति सिपःपि-
त्वाद्धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् नित्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः अशूषीत्यादिनाक्कन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् एसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति
सोमपर्वभिः लतारूपंसोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वाणः सोमरसाः पूपालनपूरणयोः अन्ये-
भ्योऽपिट्श्यन्तेइतिवनिपृगुणोरपरत्वम् वनिपःपित्वाद्धातुस्वरएव उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेण पुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इषगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाकिन्नुदात्तः सहिभावपरो-
ऽपिभवितारंलक्षयति कित्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुन्नतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-
ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । ओजसा उज्ज्वलोपश्चेत्यसुन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।
चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिषुतेचमसस्थेसोमेऽमंसोममिन्द्रा-
य इन्द्रार्थेआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तंवेनोक्तम् होत्रं-
काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्धत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति कीदृशमेनं मन्दिं हर्षहे-
तुं चक्रिसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थेमिताक्षरेषु
ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
अन्यैरेवपदैर्विवक्षितेऽर्थेसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दोराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुब्राह्म-
णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्दृष्टव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतैनं

१ आपस्तेबसूत्रेअग्निष्टोममकरणे ।

सुतइति । एनंइदमोद्वितीयायां द्वितीयाटौस्वेनइति एनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपिट्थयतइति दीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु इदि-
तोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्य अजन्तत्वादचइरितिइ-
कारप्रत्ययः णेरनिटीतिणिग्लोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देः पूर्ववच्चतुर्थ्येकवचने-
अनपुंसकस्यापिव्यत्ययेननुमागमः । चर्किं डुरुञ्करणे आट्टगमहनजनः किकिनौलिट्चेति त-
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्तृषुकिन्प्रत्ययः तस्यकित्त्वादुणाभावः यणादेशः लिङ्ङ्गावाह्विर्वचनं
द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिवद्भावात्कशब्दोद्विरुच्यते अभ्यासस्यउरत्वरपरत्वश्रुत्वहला-
दिशेषाः किनोनिच्त्वादाद्युदात्तः । विश्वानि विशेःकन् निच्त्वादाद्युदात्तः । अस्यचक्रयेइतिरुद-
न्तेनयोगेऽपिकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठीनभवति किकिनौलिट्चेतिकिकिनौलिङ्ङ्गावेन नलोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिनिषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिःस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सु॒शि॒प्र । म॒न्दि॒भिः । स्तो॒मे॒भिः । वि॒श्व॒च॒र्ष॒णे । स॒चा ।

ए॒षु । स॒र्व॒ने॒षु । आ ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
इन्द्र मन्दिभिःहर्षहेतुभिःस्तोमेभिःस्तोमैःस्तोत्रैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्षणेसर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्य-
जमानैःपूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंएषुयागगतेषुत्रिषुसर्वनेषुसचादेवैरन्यैः सहागच्छेतिशेषः ॥ मदि-
स्तुतीत्यस्यलोपिअनित्यमागमशासनमितिरुत्वाइदितोनुम्धातोरितिनुम्रभवति अनुदात्तेच्त्वा-
त्तास्यनुदात्तेऽङिदुपदेशादितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायांघञोतस्ति-
ङइतिदीर्घत्वम् । सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः । मन्दिभिः गतमन्त्रेव्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्प्रत्य-
यस्यनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसंज्ञादेशोनभवति । विश्वचर्षणे निघातः । सचा
उक्तः । एषु ऊङिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत । अजोषावृषभंपतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृग्रंसृष्टवानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउदहासत उदृत्यप्रामुवन् तादृशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांवर्षितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेतियास्केनोक्तंत्वात् । असृग्रं असृजं सृजविसर्गे लडोमिष तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अत्रविकरणस्यरुडागमः जकारस्यगकारः लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासत ओहाङ्गतौ लुङ्क्षस्यअदादेशः च्चेःसिच्अडागमःनिघातश्च । अजोषाःजुषीप्रीतिसेवनयोः लङ्स्थास् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावालघूपधगुणः थासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं पृषुवृषुषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः चित्वादनोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्ङितिः ङित्वाद्द्विलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

संचोदयचित्रमर्वाग्राधेन्द्रवरेण्यम् । असदित्तैविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् ।

इत् । ते । विद्भु । प्रद्भु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभवतितथासंचोदय सम्यक्प्रेरय भोगाययावत्पर्याप्तंतावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन तादृशंधनंतेतवैवअसदित्अस्त्येव तस्मादस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिषुअष्टाविंशतिधननामसु रायःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदप्रेरणे ण्यन्तालोट् तिङ्ङित्ङइतिनिघातः । राधःराधुवन्त्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृजएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् असृभुवि लेट् तिप् इतश्चलोपइतीकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् आगमाअनुदात्ताइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभुभुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योद्भुसंज्ञायामितिडुप्प्रत्ययः ङित्वाद्द्विलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

इन्द्रेहीतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

अस्मान्सुतत्रचोदयेन्द्ररायेरभस्वतः । तुविद्युम्रयशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्र ।
यशस्वतः ॥ ६ ॥

हेतुविद्युम्र प्रभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्रकर्मणि सुचोदयसुष्टुपेरय कीदृशानस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् लीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाच्च निघातः । राये ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । रभस्वतः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुच् निच्चादाद्युदात्तः मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति न पदत्वम् तसौमत्वर्थे इति भसंज्ञया बाधितत्वात् आकङ्कारादेकासंज्ञेति नियमात् । तुविबहुद्युम्रं धनं यस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वतः यशोऽस्यास्तीति मतुप् अस्मायामेधासजो विनिरिति विनिनान् बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् यशस्य शब्दो न विषयस्यानिसन्तस्थेत्याद्युदात्तः मतुपः पित्त्वात्स एव शिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।
विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवोधनं अस्मेसंधेहि अस्मभ्यंसम्यक्प्रयच्छ कीदृशं श्रवः गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेर्नाञ्जेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् वाजवत् उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरएव वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपांसुलुगित्यादिनाशे आदेशः शित्त्वात्सर्वदेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपष्टिलोपइति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षे अतो गुणे इति पररूपे एकादेश उदात्तेनोदात्तइति उदात्तत्वम् । पृथु प्रथमख्याने प्रथिन्नदिभ्रस्जांसंप्रसारणं सलोपश्चेतिकुप्रत्ययः रेफस्यसं-

प्रसारणमृकारः परपूर्वत्वं कोःकिच्चाच्चलघूपधगुणः । श्रूयतइतिश्रवोऽधनं असुन्प्रत्ययः नि-
च्चादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दः कन्य-
त्ययान्तः तस्यबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिच्छन्दसिबहुलमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अक्षितं शिक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन
ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इतिनदीर्घत्वम् अतएवक्षियोदीर्घादितिनिष्ठानत्वम् नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अस्मेधेहिश्रवोबृहद्युम्नंसहस्रसातमम् । इन्द्रतारथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नम् । सहस्रः सातमम् ।
इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रबृहत्श्रवः महतीकीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मभ्यंप्रयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिश-
येनसहस्रसंख्यादानोपेतं युम्नधनमस्मेधेहि तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्व-
हुरथोपेताः इषोऽन्यस्मेधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगित्यादिनाशेआदेशः । धेहि ध्वसोरेद्धावभ्या-
सलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयतइतिश्रवः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् सहस्रंसनुतेददाती-
तिसहस्रसाः षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातु-
स्वरेणान्तोदात्तः पुनःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । रथाआसांसन्तीतिरथिन्यइ-
तिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ऋन्नेभ्योङीप् सचपित्त्वादनुदात्तः । इषः यौगिकत्वेधातुस्वरः रू-
ढत्वेप्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

वसोरिन्द्रंवसुपतिंगीर्भिर्गृणन्तः ऋग्मियम् । होमगन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुः पतिम् । गीः भिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् ।
होम । गन्तारम् । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्यधनस्योतयेरक्षार्थं इन्द्रंहोम वयमाह्वयामः किंकुर्वन्तः गीर्भिः स्तुति-
भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारंगन्तारं यागदेशे गमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृश्वृस्त्रिहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । व-
सुपति समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः गृशब्दे लटःशतृ क्र्यादिभ्यःश्चा शतुः सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वा-
त् श्राभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियं ऋचोमिमी-
तइतिक्रमीः तंऋग्मियं माङ्मानेशब्देच क्तिप्चेतिकिप् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः
कुः झलांजशोन्तेइतिजश्वंगकारः द्वितीयैकवचनेअचिश्रुधावित्यादिनाइयडादेशः एरनेका-
चइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकार-
उदात्तः । होम आह्वयामः ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच लट् तस्यअस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इ-
कारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् बहुलंछन्दसीतिह्रस्वसंसारणं परपूर्वत्वं गुणः
धातोरित्योकारउदात्तः मिपःपित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गमृगतौ ताच्छीत्येतन् निच्चा-
दाद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोऽनिपातितः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

सुतेसुतेन्योऽकसेबृहद्बृहत्एदरिः । इन्द्रायशूषमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारइच्छब्दश्चपादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईषदर्थेभिव्याप्तावित्यभिधा-
नात् इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयतिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्नोतीत्यरियजमानःएदरिःसर्वोपियजमानः
इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तत्सोमेशूषंवलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंप्रशंसतीत्यर्थः की-
दृशंशूषं बृहत्पौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानायबृहतेप्रौढाय ॥ सुतेसुते षुञ्अभि-
षवे कप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमाधेडितमिति
द्वितीयस्याधेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्मै निशब्दोनिपाता-
आद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्व-
रितः । बृहते बृहन्महत्तरुपसंख्यानमितिअजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिइ-
कारप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकार-
उदात्तः । शूषं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभंत्विति

तुहिहवाइत्यादिपरिभाषायां तु शुब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-
ष्ठुभत्वं द्रष्टव्यम् ऋषिदेवते पूर्ववत् अभिषुवषडहस्योक्थ्ये तृतीयसवनेच्छावाकस्य गायन्तीति स्तो-
त्रियस्तु चः एष्टुष्विति खण्डे—गायन्ति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरो रथीरिवेति सूत्रितम् ।

अस्मिस्तु चे प्रथमा मृचमाह—

गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक्र
त उद्दंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्मा
णः । त्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

हेशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्रत्वा त्वां गायत्रिणः उद्गतारो गायन्तिस्तुवन्ति अर्किणो-
र्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभ-
तय इतरे ब्राह्मणास्त्वात्वा मुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः
शिल्पिनः प्रौढं वंशं उन्नतं कुर्वन्ति यथा वासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् एता-
मृचं यास्क एव व्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्राचन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वाशतक्रत उद्येमिरे-
वंशमिव वंशो बन्शयो भवति वननाच्छ्रयत इति वेति ॥ अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—अर्को देवो-
भवति यदेनमर्चन्त्यर्कमन्त्रो भवति यदेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः क-
टुकिन्नेति ॥ गायन्ति शप्तिपौषिच्चाह्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिणः
गायत्रं सामयेषामुद्गातृणामस्ति ते अत इनिठनौ प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति अर्चपूजा-
यां भौवादिकः शप्तिपावनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वाच्च निघातः । अर्कं अर्चन्त्ये-
भिरित्यर्कमन्त्राः तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणया अर्कः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति कर-
णे घः च जोः कुधिण्यतो रिति चकारस्य कुत्वं ककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कमन्त्रायेषां सन्ती-
त्यर्किणो होतारः एकाक्षराः क्रतो जातेः सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति रुदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषि-
द्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे
यमउमरमे तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः ॥ १ ॥

१ नि० ५. ५. । २ नि० ५. ४. । ३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र “ शप् अन्ति ”
अनुदात्तौ इति पाठः । अयमेव युक्तः अर्चन्तीति बहुवचनेति प्त्वाभावात् ।

द्वितीयामृचमाह—

यत्सानोःसानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्वम् । तदिन्द्रोऽर्थचेततियूथेन
वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।

तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहत् यजमानः सोमवलीसमिदाद्याहरणायएकस्मात्पर्वतभागादपरंप-
र्वतभागमारुढवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्त्तव्यकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः
तत्तदानीमिन्द्रः अर्थयजमानस्यप्रयोजनंचेततिजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानांवर्षितासन्यूथे
नमरुद्रणेनसहएजति कंपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्तइत्यर्थः ॥ सानोः षण्णुदाने सनोति-
ददाति निवसतामवकाशमितिसानुः दूसनिजनिचरिचटिरहिभ्योऽनुष्णिच्चादुपधावृद्धिः
जित्त्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् रुहेर्लङितिपिशपिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति लघूपधगुणो-
नभवति लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधाच्चिघातो-
नभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यःक्विप् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट
स्पशबाधनस्पर्शनयोः स्वरितजितआत्मनेपदं लङःप्रथमपुरुषैकवचनम् बहुलंछन्दसीतिशपो-
लुक् ब्रश्वादिषत्वंष्टुत्वं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यडागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुषङ्गेणयच्छ-
ब्दयोगाच्चिघाताभावः । कर्त्तव्यं डुकृञ्करणे अन्येभ्योऽपिट्श्यन्तइतिविच् गुणोरपरत्वम्
विचःसर्वापहारीलोपः करोभावःकर्त्वम् । अर्थं अर्तः उपिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्त्वादाद्युदात्तः ।
यूथेन तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । वृष्णिःनिरित्यनुवृत्तौ सवृषिभ्यां
किदितिनिप्रत्ययान्तः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजूकंपने
तिङ्ङितिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपा
गिरामुपश्रुतिंचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा । अथ ।

नः । इन्द्रः । सोमऽप्राः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्ष्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्म
दीयानांगिरांस्तुतीनांउपश्रुतिसमीपेश्रवणमुद्दिश्यचर तत्प्रदेशंगच्छ कीदृशौहरी केशिनास्क-
न्धप्रदेशोलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः
कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व श्रमोलोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्यय-
स्वरःशिष्यते अचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताःकेशाःअनयोःसन्ती-
तिमत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याकारदेशः । वृषणा पृषुपृषु-
सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् न्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्व-
स्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा कक्ष्योर्भवंकक्ष्यंसूत्रं तत्पातः
पूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यपौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः । नः अनुदात्तंसर्वमपा-
दादावित्यनुवृत्तौबहुवचनस्यवस्त्वसावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाइत्युभौआमन्त्रि-
तस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दोनि-
पातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनप्रादिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते तादौचनितिकृत्यताविति
तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेःप्रकृतिस्वरः । चर निघातः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रौतोऽनसूत्रितः स्मार्तैतत्रविजानीयादृग्विधानादिसूत्रतः ॥ एहिस्तो-
मानित्यूगेषासूत्रेविशेषाकारेणनविनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौसर्वत्रानुसंधेयः ।

तामेतांसूक्तगतांचतुर्थीमृचमाह—

एहिस्तोमाँअभिस्वराभिगृणीह्यारुव । ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञंचवर्धय ॥ ४

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसोइति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुदात्तप्रयुक्तंनि-
स्तोत्राणि अभिस्वरअभिलक्ष्यप्रशंसारूपंशब्दंकुरु तथाध्वर्यवमभिलक्ष्यगृणीहिशब्दंकुरु
तथाहोत्प्रयुक्तानिश्लाघ्यालक्ष्य रुव शब्दंकुरु परितोषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः ततऊ-
र्ध्वनोऽस्माकं ब्रह्मचान्नंचयज्ञंचानुष्ठीयमानंकर्मच सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञंवर्धयित्वात-
त्फलमन्नंचप्रवृद्धंकुरु अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्नामसुब्रह्मवर्चइतिपठितम् ॥ इहि इण्गतौ
सेहिः हेरपित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः निघातः आङासहगुणेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ।

स्तोमान् अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्चादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायां नकारस्य दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वं आतोटितित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतित्यत्वम् तस्यलोपःशाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अभि एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । स्वर स्वृशब्दोपतापयोः निघातः । अभि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्हपिच्चेतिहिः ऋयादिभ्यःश्चा ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनां ह्रस्वइति ऋकारस्य ऋकारः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्हपिच्चे शपिप्राप्ते व्यत्ययेनशः तस्य डिच्चेनगुणाभावादुवडादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । ब्रह्म तृहिवृहिवृद्धौ मनिन्नित्यनुवृत्तौ बृहेरमन्लोपश्चेतिमनिन् तत्सन्नियोगेननलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिकारात्परः यणादेशः मनिनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमन्त्रितनिघातः । यज्ञं यजयाचेत्यादिनानङ् प्रत्ययस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते अतःअनुषक्तैवप्रथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोर्नभवति ॥४॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येषुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्थमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरूपस्तृचः एह्युष्वितिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नुक्थमिन्द्रायशंस्यमितिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीष्टचमाह—

उक्थमिन्द्रायशंस्यवर्धनंपुरुनिष्पिधे । शक्रोयथामुतेषुणो
ररणत्सख्येषुच ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः ।
यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्थंशस्त्रंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनिष्पिधेबहूनांशत्रूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्तइन्द्रोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसख्येषुचसखित्वेष्वपि यथायेनप्रकारेणरणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वत्रान्वयः अस्मदीयेनशस्त्रेण भरितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुधाप्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं वचेस्थक्प्रत्ययउक्तः प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्त्वरितिप्राप्ते यतोनावड्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेल्युट् लीतीतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । पुरुनिष्पिधे बहूनांशत्रूणांनिषेधकाय पिधगत्यां धात्वादेःपःसःअत्रनिरित्युपसर्गस्यनिशब्दसमानार्थस्यप्राक्प्रयोगः किप्चेतिकिप् किपःसर्वापहारीलोपः कुगतिप्रादयइतिसमासः निसः

सकारेणइणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्यउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् निसः
सकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् पुरुशब्देनकर्मणिषष्ठ्यन्तेनसमासः षिधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम् नि
ष्पिधइतिप्रादिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् रुद्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्पुनःकारक-
समासेऽपिसएवस्वरः । शक्नोतीतिशक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । यथा
प्रकारवचनेथाल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः । सुतेषु कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः न-
सोनकारस्यनश्चधातुस्थोरुष्यइतिसंहितायांणत्वम् । रंरणत् रणशब्दार्थः धातोरेकाचइति
यङ् यङोचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावोहलादिशेषः दीर्घोक्तिइतिदीर्घः प्रत्ययलक्षणे-
नसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङ्थेलेडितिहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङ्थेलेट् अत्रहीन्द्रकर्तृ-
कंरारणनमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोडास-
वित्यडागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः
शपइतिप्राप्तोलुग्वहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाद्धातोर्न्तोदात्तएवशिष्यते शपोलसार्व-
धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरतोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति नचतिङ्कृतिङ्-
इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवायोगेप्रथमेतिवात्रनिघातो-
नभविष्यति अत्रद्युत्तरवाक्येषुसख्येषुचेतिचानुरुष्टविभक्त्यपेक्षयेयंप्रथमातिङ्गिभक्तिः । सख्ये-
षु सख्युःकर्माणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसखिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञायां
यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

षष्ठीसृचमाह—

तमित्सखित्वईमहेतरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशक्रदिन्द्रो
वसुदयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये । सः ।
शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमित् तमेवेन्द्रमीमहे मामुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा
सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्इन्द्रोऽस्मभ्यंवसुधनं
दयमानः प्रयच्छन् शक्रव अस्मदीयरक्षणेशक्रोऽभूत् सप्तदशयाज्जाकर्मस्वीमहेयामीतिपठि-
तम् तदनुसारणेन्द्रंयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं तस्यभावस्त्वतलावितित्वः

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गतौ डिच्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यः श्यन् बहुलं छन्दसीति श्य-
नोलुक् तिङ्तिङ् इति निघातः । राये ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्या-
सौ सुवीर्यः भवितु वाचिनानेन भावो लक्ष्यते सुवीर्यत्वे इत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ चे-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीति शक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । श-
कव शकृशकौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् यतः शक्नोति अतस्तमीमहइ-
ति धातुसंबन्धः लुङ्स्तिप् पुषादिद्युदाद्युदितः परस्मैपदेष्विति चुरङादेशः बहुलं छन्दसीत्यङा-
गमाभावः तिङ्तिङ् इति निघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ व्रसेरुप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दय-
मानः दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् लटः शानजादेशः शपः पिच्वादनुदा-
त्तत्वम् शानचश्चितइत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा अदुपदेशाच्छपउत्तरत्वेन परत्वाल्लसार्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वम् धातुस्वरणवशिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽकोनविंशोऽवर्गः ॥ १९ ॥

गायन्तीति सूक्ते सप्तमी मृचमाह—

सुवि॒वृतं॑ सु॒नि॒रज॑ मि॒न्द्र॒त्वादा॑त॒मिद्य॑शः । गवा॒मप॑र्व॒व्रजं॑ वृ॒धि
कृ॒णु॒ष्वरा॑धो॒ अद्रि॑वः ॥ ७ ॥

सु॒वि॒वृत॑म् । सु॒निः॑ऽअज॑म् । इ॒न्द्रं॑ । त्वा॑ऽदा॒तम् । इ॒त् । य॑शः । गवा॑म् ।
अ॒प॑ । व्र॒जम् । वृ॒धि । कृ॒णु॒ष्व । रा॑धः । अ॒द्रिऽवः॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यशोऽर्जं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठुसर्वत्रप्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं
त्वादातमिदं त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्था-
नं अपवृधि अपवृतमुद्घाटितद्वारं कुरु हेअद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधोधनं कृणुष्व
संपादय ॥ सुविवृतं वृज्वरणे कर्मणिकप्रत्ययः विशब्देन प्रादिसमासः विवृतमित्यत्र रुदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनिकान्ते परतोगतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणापि परादिश्छन्द-
सि बहुलमिति ककारउदात्तः पुनः सुशब्देन समासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सप्तमकारउदात्तः ।
ननु वृतमित्येव रुदन्तं ननु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति वच-
नात् सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कथं रुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन रुद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि-

ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्य-
पदेशः एवं कान्तव्यपदेशोऽप्यस्तितयैव परिभाषया तथाच कर्मणि कान्ते उत्तरपदे परतोगतिरन-
न्तरइति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति नचात्रापि परादिश्चन्दसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तरः
तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् विवृतमि-
तिसमासे यद्यपि ककारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमितिसमासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्त-
त्रत्ये एवोत्तरपदादौ इकारे एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति उच्यते—गतिरनन्तरइत्यत्र कानुवृत्तेः कग्र-
हणे कृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रीयते तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थ-
कं स्यात् अनेनैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य
माभूदिति प्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमिति ककार एवोदात्तः इति स्थितम् । सुनिरजं अनायासेन
निरवशेषप्राप्यम् अजगति क्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ईषद्ः सुषुक्च्छ्राक्च्छ्राथे-
षु खल् नचात्र सुशब्दस्य निसाव्यवधानं शङ्कनीयम् सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं खलो निमित्तं नानन्तर्यं
अतएव हि सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति पूर्ववद्गतिसमासे लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त-
मिति धात्वकार उदात्तः निसासमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते पुनः सुशब्देन समासे
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं
त्वयाशोधनेन विशदीकृतं दैप्रशोधने आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं सत्यपि हि पकारेनानुबन्धकृत-
मनेजन्तवमित्येजन्त एवायं निष्ठेति कर्मणिक्तः दाधाघ्वदाबित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया-
अभावाद्दोदद्धोरिति ददादेशो न भवति ननु दाप्लवने इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाविति
निषेधः न पुनर्लक्षणिकस्य दैप्रः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लक्ष-
णिकस्येति नियमादिति चेत् न गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् युष्मच्छब्दात्तृतीयैकव-
चनस्य सुपांसुलुगिति डादेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अतो गुणे इति पररूपत्वं
असंज्ञायामिति त्यद्शब्दस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः कर्तृकरणे कृता बहुल-
मितितृतीयायाः समासः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति तृतीयाया अप्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवे
प्राप्ते तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशूच्यामौ अशेर्युट्चेत्यसुन तत्सन्नियो-
गेन धातोर्युडागमः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्ताववर्गेति निषिध्यते । वृद्धि वृज्वरणे श्रुशृणुपृकृवृष्यश्चन्दसी-
ति हेर्धिरादेशः बहुलं चन्दसीति श्रोरपिलुक् निघातः । कृणुष्व कृविर्हि साकरणयोश्च इदितो-
नुम् व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्ते सवाभ्यां वा मौ कर्तरिशपि प्राप्ते धिन्वि कृण्व्योर-
चेति उपत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्य च अकारः तस्य अतो लोप इति लोपः अचः परस्मिन् पूर्वविधा-

वित्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोन्भवति अत्रसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरं बाधित्वातिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्नतो निच्वादाद्युदात्तः । अद्विर्वज्रंतदस्यास्तीतिमतुष् छन्दसीरइतिवत्वम् संबुद्धौ उगिदचामितिनुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसिइतिरुत्वं विसर्जनीयः आमन्त्रितस्यच निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

न॒ह॒त्वा॒रोद॑सी॒उ॒भे॒ऋ॒घा॒य॒मा॒ण॒मि॒न्व॒तः । जेषः॒स्व॒र्व॒ती॒र॒पः
संगा॒अ॒स्म॒भ्य॑धू॒नु॒हि ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे॒ इति॑ । ऋ॒घा॒य॒मा॒ण॒म् । इ॒न्व॒तः ।
जेषः॑ । स्वः॑ऽव॒तीः । अ॒पः । स॒म् । गाः । अ॒स्म॒भ्य॑म् । धू॒नु॒हि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणंशत्रुवधंकुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावापृथिव्यावपि त्वदीयंमहिमानंन-
हिइन्वतः व्याभुनंसमर्थेइत्यर्थः तादृशस्त्वंस्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ताअपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः प्रे-
रयेत्यर्थः अपांस्वर्गसंबन्धश्चान्यत्रादिवोवृष्टिं च्यावयतीतिश्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्ते-
रूर्ध्वंअस्मभ्यंक्षीरादिरसप्रदागाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय ॥ नहि नजोहिशब्देनसह सुप्रसुषेतिस्-
मासः समासत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तंसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौद्वितीयायाइतिवादेशः ।
रोदसी रुदेरसुन् निच्वादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः शपासहै-
कादेशउदात्तः । ऋघायमाणं नृहन्तीतिःऋघा अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् द्विशिग्रहणस्य-
विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाच्चकारलोपोहकारस्यचघकारः अनृघाऋघाभवतीत्यभूततद्भावेलो-
हितादिडाजूभ्यःक्यषितिक्यप्प्रत्ययोभवति सहालुतिगणः लोपश्चहलइत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-
श्च वाक्यषइत्यात्मनेपदं लटःशानच् शपःअदुपदेशात्पराच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-
पः पित्त्वादनुदात्तत्वम् क्यषःप्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इविव्याप्तौ इदि-
तोनुम्धातोरितिनुम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् लडादेशस्यतसश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरए-
वशिष्यते हिचेतिनिषेधात् तिङ्तिङ्इतिनिघातोन्भवति । जेषः जयेः प्रार्थनायांलिङ्र्थेलेट् त-
स्यमध्यमपुरुषैकवचनंसिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः कर्तरिशिपिप्राप्ते तदपवादः
सिबहुलंलेटीतिसिप् अडागमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरएवशिष्यते । स्वरआसामस्तीतिस्व-

वर्त्यः न्यङ्स्वरौस्वरितावित्स्वरशब्दःस्वरितः मतुमङीपौपित्त्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरिता-
त्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते । अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । धूञ्कंपने लोट् सेह्यपिच्च स्वादिभ्यःश्रुः उत्तश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिप्राप्तस्यलुक् छान्द-
सत्वादभावः ॥ ८ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्यु-
गलेआश्रुत्कर्णेतिटुचोनुरूपः एह्युष्वित्स्वण्डे-श्रुधीहवंतिरश्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिसूत्रितम्।

तस्मिंस्तुचेप्रथमांसूक्तेनवमीमृचमाह-

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिदधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोममिमं
मकृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृग्निन्द्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिपं श्रुधिश्रुणु मे-
महोतुर्गिरश्चित्तुतीरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाक्समूहंयुजश्चित्
स्वकीयसंख्युरपिअन्तरंकृष्वआसन्नंकुरु यथावचनंतस्यत्वंप्रियमन्यसेतद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि
प्रीतिकुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् किप् ह्रस्वस्यतुक् तादृशौकर्णौय-
स्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःश्रुचेतिविहितश्रोर्बहुलं-
छन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वावश्रभावोपिनिवर्तते श्रुश्रुणुपृक्वृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः
सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात्तिङ्तिङ्-
तिनिघातोऽभवति संहितायामन्येषामपिट्थतइतिदीर्घः । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच बहुलंछन्द-
सीत्यनैमित्तिकेसंप्रसारणेकृतेपश्चादुकारान्तत्वेनऋदोरवित्यप्प्रत्ययः अपःपित्त्वाद्धातुस्वरः ।
नु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुवरुण्याणामितिदीर्घः । चित् चादिरनुदात्तः । दधिष्व दधा-
तेलोट् थासस्ते सवाभ्यांवामौ शपःश्रुः अश्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
धातुकस्यापिस्वीकारादिडागमः आकारलोपः निघातः । मम तवममौडसीत्यनेनमपर्यन्तस्यम-
मादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते युष्मदस्मदोर्डसीत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व इक्ञ्करणे
लोट् थासःसे सवाभ्यांवामौ शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वा-
न्ननिघातः । युजः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

विद्महि॒त्वा॒वृष॑न्त॒मं॒वाजे॑षु॒हव॑न्श्रुत॒म् । वृष॑न्त॒मस्य॑हू॒मह॑ऊ॒तिं
स॒हस्र॑सा॒तमा॑म् ॥ १० ॥

वि॒द्म । हि । त्वा । वृष॑न्त॒मम् । वाजे॑षु । ह॒वन्श्रु॑त॒म् । वृष॑न्त॒मस्य॑ ।
हू॒महे । ऊ॒तिम् । स॒हस्र॑सा॒तमा॑म् ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वात्वां विद्मजानीमः हिः पूरणः कीदृशं त्वां वृषन्तं कामानामतिशयेन वर्षितारं वा-
जेषु संग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं वृषन्तमस्य अतिशयेन कामादीनां वर्षितुस्त-
व ऊर्तिरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशी मूर्तिं सहस्रसातमां अतिशयेन धनस-
हस्राणां दात्रीम् ॥ विद्म विदो लटो वेति मसो मादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः झ्यचोतस्तिङ् इति संहि-
तायां दीर्घः । वृषन्तं पृषुवृषुमृषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्वा-
दाद्युदात्तः तमपः पित्वात्स एव शिष्यते अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाभा-
वः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेषु वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्वइत्यनुवृत्तौ बहु-
लं छन्दसीतिल्युटिसंप्रसारणं हवनं शृणोतीति क्तिप् तुगागमः । वृषन्तमस्य उक्तम् । हूमहे बहुलं
छन्दसीतिसंप्रसारणं शपइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । ऊतिं ऊतियूतिज्जूतीत्यादिनान्तो-
दात्तो निपातितः । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् विद्वानोरनुना-
सिकस्यादित्याकारादेशः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वात्तदेव शिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

आतू॒नं॒इन्द्र॑कौ॒शिक॑म॒न्दसा॒नः॒सुतं॑पि॒ब । नव्य॑मायुः॒प्रसू
तिर॑कृ॒धीस॒हस्र॑सामृषि॒म् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र॑ । कौ॒शिक॑ । म॒न्दसा॒नः । सुत॑म् । पि॒ब ।
नव्य॑म् । आयुः । प्र । सु । ति॒र । कृ॒धि । स॒हस्र॑साम् । ऋषि॑म् । ११ ॥

हेइन्द्र तु क्षिपंनोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः हेकौशिककुशिकस्य पुत्रेन्द्र मन्दसानः हृष्टोभू-
त्वासुतमभिषुतं सोमं पिब यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रः तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात् कु-
शिकपुत्रत्वमविरुद्धम् अयं वृत्तान्तो नुक्रमणिकायामुक्तः कुशिकस्तैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैःदेवैः स्तुत्यंकर्मानुष्ठानपरं आयुर्जीवि-
तम् प्रसूतिरप्रकर्षेण सुषुवर्धय ततो मांसहससांसहससंख्याकलाभोपेतं ऋषिं अतीन्द्रियद्रष्टारं रुधि-
कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । नः संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितइति स्वरितत्वम् । इन्द्र आमन्त्रितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः ह्यन-
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु असानजित्यनुवृत्तौ ऋञ्जिवृद्धिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसा-
नच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः । नव्यं णुस्तुतौ अचोयत् गुणः वान्तोयिप्रत्यये
इत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उसि निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युसिप्रत्ययः
णित्त्वाद्द्विधायादेशौ निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । तिर तरते-
र्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितिइत्वं अतोहेरितिहेर्लुक् । रुधि रुञ्करणे बहुलं छन्दसीति शपोलु-
क् श्रुशृणुपृक् वृथ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । सहससां उक्तम् । ऋषिं ऋषीगतौ इन्नित्यनुवृत्तौ-
इगुपधात्किञ्च किच्त्वाद्गुणाभावः निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येपरित्वेत्यभिष्टयात् स्पृष्टोदकमितित्खण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्थं
वचइतिसूत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयं परिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीति खण्डे—परित्वागि-
र्वणइतिपरिदध्यादितिसूत्रितम् तथाब्राह्मणं च—परित्वागिर्वणोगिरइत्युत्तमयापरिदधातीति ॥

तामेतां द्वादशीं च माह—

परित्वागिर्वणोगिरिमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनुवृद्धयो जु-
ष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धः आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरः अस्मदीयाः
स्तुतयस्त्वात्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृश्योगिरः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वाम-
नुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः किंचैता गिरः जुष्टास्त्वयासेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भव-
न्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वन्यतइति गिर्वणः वनषणसंभक्तौ सर्वधातुभ्योऽसुन् गिर उपधायादीर्घा-
भावश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुवृ-
द्धौ कप्रत्ययः उदितोवेतीटः क्त्वाप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिडभावः प्रत्यय-
स्वरः इण्गतौ छन्दसीणइति उण् णित्त्वाद्द्विधायादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहिपूर्वपदम-

कृतिस्वरत्वम् । वृद्धयः वृधेःकिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिइडभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम्
जुष्टाः श्वीदितोनिष्ठायामितीडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
जुषीप्रीतिसेवनयोः किन् तितुत्रेतीडभावः नित्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रंविश्वाइत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यमधुच्छन्दसःपुत्रोजेतामकऋषिः तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रम-
ष्टौजेतामधुच्छन्दसइति छन्दस्त्वानुष्टुभमितिपूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रोदेवतानुवर्तते विनियोगस्तुमहा-
व्रतेनिष्केवल्येकत्वंसूक्तंशंसनीयम् उरुइतिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्रित्या-
नुष्टुभम् तस्यप्रथमायाःपूर्वमर्धर्चशस्त्वोत्तरेणार्धर्चनोत्तरस्याःपूर्वमर्धर्चैव्यतिषजतिपादैःपादाननुष्टुप्
कारंप्रागुत्तमायाइति ब्राह्मणंचप्रथमारण्यकेपठ्यतेप्रवोमहइतिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्रि-
तिपदानुषङ्गाइति तथापृष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येशस्त्रेइन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्रित्यनुरूपस्तुचः
स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—उपनोहरिभिःसुतमिन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्रिति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसंगिरः । रथीतमंरथीनांवा
जानांसत्पतिंपतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथिस्तमम् ।
रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाःसर्वागिरोऽस्मदीयाःस्तुतयःइन्द्रमवीवृधन् वार्धितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवद्भाषवन्तं रथीनारथयुक्तानांयोद्धृणांमध्येरथीतमंअतिशयेनरथयुक्तं वाजानामचानांप-
तिंस्वामिनं सत्पतिंसतांसन्मार्गवर्तिनांपालकम्॥विश्वाः विशेःक्रन् नित्स्वरः । अवीवृधन् वृधेर्णि-
चिचङि उर्कदित्यनुवृत्तौ नित्यंछन्दसीतिक्कारस्यक्कारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः ।
समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डिदितिप्राप्तस्यङित्वस्यव्यचेःकुटादित्वमनसीतिअ-
सिनिषेधात् ग्रहिज्येत्यादिनाङितिविधीयमानंसंप्रसारणंभवति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनां रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छान्दसंदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदा-
त्तत्वंच । वाजानां वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

स॒ख्ये॒त॒इन्द्र॒वा॒जिनो॒माभेम॒शव॒सस्पते । त्वाम॒भिप्र॒णो॒नुमो॒
जेता॒र॒मप॑राजितम् ॥ २ ॥

स॒ख्ये । ते । इन्द्र । वा॒जिनः । मा । भे॒म । श॒व॒सः । प॒ते । त्वाम् ।
अ॒भि । प्र । नो॒नुमः । जेता॒रम् । अ॒प॒रा॒जितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयंवाजि-
नोऽन्नवन्तोभूत्वामाभेमशत्रुभ्योभीर्तिप्राप्तामाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः
प्रकर्षेणस्तुमः कीदृशंत्वां जेतारं युद्धेषुजयशीलं अपराजितं कापिपराजयरहितम् ॥ स-
ख्ये सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्युः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्र-
त्ययस्वरः । भेम जिभीभये लुङुत्तमबहुवचनंमस्नित्यङितइतिसलोपः बहुलंछन्दसीतिचेलुक्
छन्दस्युभयथेतिडिआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावादुणः नमाङ्योगइत्यङागमप्रतिषेधः । शवसः
षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्वितिविसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वं सुवामञ्चितइतिपराङ्म-
न्नावेनपदद्वयनिघातः । नोनुमः णुस्तुतौ णोनइतिनत्वं यङोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्यङोरिति
द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यङ्यासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भा-
वाच्छपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्येतिसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताच्छील्यादि-
पुतृन् न्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्व-
म् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

पूर्वी॑रिन्द्र॒स्यरा॒तयो॒नवि॑दस्यन्त्यू॒तयः॑ । यदी॒वाज॑स्य॒गोम॑
तःस्तो॒तृभ्यो॑म॒हते॑म॒घम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्र॒स्य । रा॒तयः । न । वि । द॒स्य॒न्ति । ऊ॒तयः । यदी॑ ।
वाज॑स्य । गो॒म॒तः । स्तो॒तृभ्यः॑ । म॒हते । म॒घम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूतावाअस्येन्द्रस्यस-
र्वदायङ्गभ्योधनदानमेवस्वभावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यःकृत्विग्भ्यो-
गोमतोगोसहितस्यवाजस्यान्नस्यपर्याप्तमघंनयदिमंहते दक्षिणारूपेणददाति तदानींऊतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणांनिविदस्यन्ति विशेषेणोपक्षीयन्ते मधं रे-
क्णइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु मवशब्दःपठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दा-
नकर्मसु मंहतइतिपठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्यवोतोगुणवचनादितिडीष् आद्यस्योकारस्यदीर्घ-
श्छान्दसः जसि दीर्घाजसिचेतिनिषेधंवाधित्वा वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीषःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रेवृषेपचमनविदभूवीराउदात्तइतिकिनउदात्तत्वम् । दस्यन्ति द-
सुउपक्षये दिवादिभ्यःश्यन् निघातः । ऊतयः ऊतियूतोत्यादिनाकिञ्चुदात्तः । यदि निपातत्वा-
दाद्युदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ण्ठुन्स्तुतौ धात्वादेःषःसः तृचश्चि-
त्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्धधातुकस्वरेणतिङ्तिङ्इतिनि-
घातोऽनभवति निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधात् ॥ ३ ॥

अभिष्टवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यपुरांभिन्दुर्युवाकविरितिस्तोत्रियस्तृचः त-
थाचसूत्रितम्—एष्टूष्वित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविवृषास्यसिराधसइति ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

**पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत । इन्द्रोविश्वस्यक
र्मणोधर्तावज्जीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥**

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितःओजाः । अजायत । इन्द्रः ।
विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्जी । पुरुःस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रउच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतितदुच्यते पुरामसुरपुराणां
भिन्दुर्भेत्ता युवाकदाचिदपिवलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः
विश्वस्यकर्मणः कृत्स्नस्यज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वज्जी यजमानरक्षणार्थंसर्वदावज्रयुक्तः
पुरुष्टुतः बहुविधेतत्तत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधि-
धृषिदृशिभ्यइतिकुप्रत्ययः तस्यछन्दस्युभयथेतिसार्धधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यःश्रम मिच्चाद-
न्त्यादचःपरोभवति श्रसोरहोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचःपरस्मिन्पूर्वविधावितिप्राप्तस्यस्था-
निवद्भावस्यनपदान्तेत्यादिनानिषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि-
द्युपतिदिवइतिकिन् निच्चादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिङ् प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः
अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । विश्वस्य
अश्रुषीत्यादिनाक्त्वं निच्चादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमिन् नित्स्वरः ।

धर्ता वृच् चित्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः स्तुतस्तोमयोश्छ-
न्दसीतिषत्वम् बहुषुप्रदेशेषुस्तुतः थाथवञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि
थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं वलस्य गोमतापावरद्विवो बिलम् । त्वा देवा अविभ्युषस्तु
ज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमृतः । अप । अवः । अद्रिवः । बिलम् । त्वाम् ।
देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्र-
स्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलाद्वाः निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रो वलस्य बिलमा-
पौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतद्धृदि निधाय यमन्त्रः प्रवर्तते हे अद्रिवः वज्र-
युक्तेन्द्र त्वंगोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धिबिलं अपावः स्वसैन्यमुखेना-
पावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अविभ्युषः त्वदीयरक्षया वलादभीताः
सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृज्वरणे लङ्सिप् इतश्चलोपः
स्वादिभ्यः भ्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् गुणोरपरत्वं हलङ्घ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडाग-
मः । अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वम् संबोधने उगिदचामितिनुम् ह-
लङ्घ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नक्षिष्यस्यानि सन्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । अविभ्युषः जिभीभये लिट् द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे कसुश्चेति लि-
टः कसुरादेशः ऋादिनियमात्प्राप्तइट् वस्वेकाजाद्विसामिति नियमाच्चि वर्तते जसि सर्वनामस्था-
नेपिव्यत्ययेन भत्वाद्दसोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसि घसीनां चेतिषत्वम् अचिभ्रुधात्वित्यादि-
नाप्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः तुजेर्हि सार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थानेशानच् सार्वधातुके यगिति यक् तस्मादुपदे-
शादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् यक् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु
अस्माद्व्यर्थाल्लुङोक्तिः तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुस् सिच् इडागमः आडजादीनामित्या-
डाममः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगि
र्वणोविदुष्टेतस्यकारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् ।
आवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य ।
कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संग्रामेशौर्ययुक्तेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहं होता प्रत्या-
यं त्वां पुनरागतोऽस्मि पुरा बहुषुकर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते
किं कुर्वन् सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदान-
कीर्तिप्रकटयन्नित्यर्थः हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठ-
न्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदु-
र्जानन्ति गिर्वणस्य शब्दं यास्क इत्थं निब्रूते—गिर्वणादेवो भवति गीर्भिरेन वनयन्तीति रेभोजरितेत्या-
दिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारुशब्दः पठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः
मन्त्रे वृषेत्यादिना किञ्चुदात्तः । आयं इणोलङ् तस्थस्थमिपामित्यमादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शपइ-
ति शपोलुक् आडागमः वृद्ध्या यादेशौ तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः । सिन्धुं स्यन्दन् प्रस्रवणे निदित्यनु-
वृत्तौ स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः निच्चादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्य-
क्तायां वाचि लटः शट् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरणवशिष्यते
आडासहकुगतिप्रादयइतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपान्मन्त्रकरणे इ-
त्यात्मनेपदम् । गिर्वणः वनषणसंभक्तौ असुन् आमन्त्रितस्य चेति निघातः । विदुः विदज्ञाने लट्
अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक् विदोलटो वेति श्नेरुस् पादादित्वान्निघातः संहितायां युष्मत्त-
त्ततक्षुष्वन्तः पादमितिषत्वम् घुनाष्टुरित्युत्तरस्य तकारस्य घुत्वम् तस्य सावेकाचइति विभक्तेरु-
दात्तत्वं प्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिना उण् प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्य मेधि
रास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मा॒याभिः । इन्द्र॑ । मा॒यिन॑म् । त्वम् । शु॒ष्णम् । अव॑ । अ॒तिरः ।
वि॒दुः । ते । तस्य॑ । मे॒धिराः । तेषा॑म् । श्रवा॑ंसि । उ॒त् । ति॒र । ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंमायिनंनानाविधकपटोपेतंशुष्णंभूतानांशोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः त-
त्प्रतिकूलैःकपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्चया-
स्केनोक्तम्—इन्द्रःशुष्णंजघानेति । शुष्णंपिपुमित्यादिमन्त्रेचायमर्थोविस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधाव-
न्तोनुष्ठातारः तस्यतादृशस्यते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषांजानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्ना-
नि उत्तिर वर्धय केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसुप्रज्ञानामसु मायावयुनमितिपठितम् श्रवःशब्दं
यास्कोनिर्वक्ति—श्रवइत्यन्नामश्रूयतइतिसतइति ॥ मायाभिः माङ्माने माछायाससिस्त्र-
भ्योयइतियप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं मायाअस्यास्तीतिमायी ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः
किञ्चेतिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङिभ्यत्ययेनशः तस्यङित्वेनगुणाभावात्
ऋतइद्धातोरितिइत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गतमन्त्रेगतम् । मेधिराः मिधृमेधृमेधाहिंसनयोः
औणादिकइरन् निच्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नक्षिष्यत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

इन्द्र॑मीशा॒न॒मो॒जसा॑भिस्तोमा॑अ॒नूष॑त । स॒हस्रं॑यस्य॑रा॒त
य॑उ॒तवा॑सन्ति॒भूय॑सीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

इन्द्र॑म् । ईशा॑नम् । ओज॑सा । अ॒भि । स्तोमा॑ः । अ॒नूष॑त । स॒हस्र॑म् ।
यस्य॑ । रा॒तयः॑ । उ॒त । वा । स॒न्ति । भूय॑सीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसाबलेनईशानंजगतोनियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वत्र
स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्यरातयोधनदानानि सहस्रंसहस्रसंख्योपेतानिसन्ति उतवा अथवा भू-
यसीः सहस्रसंख्यायाअप्यधिकाःसन्ति तमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रं ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्
निच्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेत्वाव
तास्यनुदात्तेदित्यादिनाशानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नक्षिष्यत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्वि-
स्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अनूषत पुस्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेनज्ञस्य

अदादेशः चेतुःसिच अस्यधातोः कुटादित्वेनसिचोडित्वाद्युणाभावः इडभावश्छान्दसः दीर्घ-
त्वंच अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मन्त्रेष्वेत्यादिनाकिञ्चु-
दात्तः । उत प्रातिपदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ्ङितिङ्ङइति
निघातोन्भवति यद्वृत्तान्नित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम् । भूयसीः स-
हस्रादतिशयेनबह्वचःभूयस्यः अत्रविभक्तव्यस्यसहस्रस्यसंनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतिः द्वि-
वचनविभज्योपपदेतरबीयसुनावितिबहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
र्भूइत्यादेशश्च ईयसुनोनिक्त्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

इतिद्वितीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथसूक्तपट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निदूतमित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रो-
मेधातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्विधरण्यस्तूपादित्युक्तंगायत्रमेवछन्दः अग्निदेव-
ताकत्वंविस्पष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोद्वाग्निदैवतो-
निर्मन्थ्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाकेआग्नेयेकतौगायत्रेछन्दस्याग्निदूतमिति
सूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालेइतिखण्डे—अग्निमीळेअग्निदूतमितिसूत्रितम् तथापृष्ठचपडह-
स्य द्वितीयेहनिइदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठचस्याभिष्टवेनोक्तेअहनीइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निदू-
तमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निदूतमित्येका नमःप्रवक्त्रेइतिखण्डेसूत्रिम—ईळे-
न्योनमस्यस्तिरोअग्निदूतंवृणीमहइति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

अग्निदूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् । अस्ययज्ञस्यसुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य ।

यज्ञस्य । सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमान्नायते—अग्निर्देवानांदूतआसौदुशनाःका-
व्योऽसुराणामिति । तादृशदेवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मणिवृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

नामाह्वानांतरं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्यनिष्पादकत्वेन सुकृतंशोभनक-
र्माणं शोभनप्रज्ञंवा मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु वेदस्यशब्दःपठितः ॥ हो-
तारं ह्येज्स्पर्धायांशब्देच ताच्छील्यदिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः नित्वा-
दाद्युदात्तः । विश्ववेदसं बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य ऊडिदमित्या-
दिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुकृतं कत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विश्पतिम् ।
हव्यवाहम् । पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निःस्वरूपेणैक एव तथापिप्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशे-
षणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति विप्ता तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हव-
न्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशांप्रजानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं
यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रतिबोद्धारं अतएव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नि-
त्यवीप्सयोरिति विप्तायां द्विर्भावः तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायां अनुदात्तचेत्यनु-
दात्तत्वम् । हवीमभिः ह्येज्स्पर्धायांशब्देच आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृ-
त्वविवक्षया अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिन् तस्य छान्दस ईडागमः बहुलंछन्दसीति धातोः
संप्रसारणपरपूर्वत्वम् गुणावादेशौ नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा सर्वैकान्येत्यादिना सर्वशब्दात् दा-
प्रत्ययः सर्वस्य सोन्यतरस्यां दीतिसंभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त ह्येजोल्ङ् सस्यान्तादेशः
देरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः । विश्पतिं पत्या-
वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं
वहप्रापणे वहश्चेति णिवप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुणां प्रियं समासान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अग्ने देवा इह वंह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह् । जज्ञानः । वृक्तवर्हिषे । असि ।

होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वंवृक्तबर्हिषेआस्तरणार्थं छिन्नेनबर्हिषायुक्तायतंयज-
मानमनुग्रहीतुमिहकर्मणिहविर्भुजोदेवानावह नोऽस्मदर्थंहोता देवानामाह्वाता त्वमीड्यःस्तु-
त्योऽसि ॥ देवानित्यत्रसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिक-
भावः । जज्ञानः जनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिव-
द्भावाद्द्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओव्रश्चूछेदने निष्ठेतिक्प्रत्ययः यस्यविभाषे-
तीट्प्रतिषेधः वृक्तंबर्हिर्यजमानाय येनवाक्प्रतिजा बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । असि अस्तेः
सिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योलोपइतिसकारस्यलोपः पादादित्वाच्चनिघातः ।
होता ह्वयतेस्ताच्छील्यदिपुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः ईड-
स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्त्वरितिप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

ताँउशतोविबोधयदग्नेयासिदूत्यम् । देवैरासत्सिबर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः ।
आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्नेयद्यस्मात्कारणात् दूत्यंयासि देवानांदूतकर्मप्रामोषि तस्मात्कारणादुशतोहविः
कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्यच बर्हिष्यस्मिन्कर्मणितैर्देवैःसह-
आसत्सि आसीदआगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांरुत्वम् आतोटि-
नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटःशट् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
ग्रहियेत्यादिनासंप्रसारणम् शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्वृत्तान्नि-
त्यमितिनघातप्रतिषेधः । दूतस्यभागःकर्मवादूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत् तस्यतित्त्वरि-
तापवादत्वेन यतोनावइतिप्राप्तमाद्युदात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनिवर्तते अत-
स्तित्त्वरितमित्येवभवति शेषनिघातः । सत्सि सीदसि षट्प्रविशरणगत्यवसादनेषु लटःसिपि
शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् नलुमताङ्गस्थेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाद्येत्यादिनासीदादेशोभव-
ति । बर्हिषि बृहबृहिवृद्धौ बृहेर्नलोपश्चेतिइसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

घृताहवनदीदिवःप्रतिष्मरिषतोदह । अग्नेत्वंरक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने ।

त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवन घृतेनाहूयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वंरक्षस्विनोरक्षोयुक्तान् रिषतोर्हिंसका-
मशानून्प्रतिअस्माकंप्रतिकूलान् दहस्म सर्वथाभस्मीकुरु ॥ घृतेनआहूयतेऽस्मिन्नितिकरणाधि-
करणयोश्चेत्यधिकरणेत्युद् अत्रजुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्यकरणत्वमेव न-
तुकर्मत्वम् अतो नैषा तृतीयाचहोश्छन्दसीतिकर्मणितृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकरण-
वाचिन्येव अतः कर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासः तत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेपातिपदिकावस्थायामेवकृतेसति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् ।
दीदिवः दीव्यतेर्लिटःकसुः तस्य वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादिङभावः द्विवचनं हलादि-
शेषः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वेलीतिलोपः कसुः किच्चादुणाभावः तुजादीनां दीर्घोभ्या-
सस्येति दीर्घत्वमभ्यासस्यासंबुद्धौ उगिदचामितिनुम् संयोगान्तस्यलोपइतिसकारलोपे न-
कारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः ननुपूर्वामन्त्रित-
स्याविद्यमानत्वात् पादादित्वेन निघातोपपत्तिः नचनामन्त्रितेसमानाधिकरणे सामान्यवचनमि-
त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् अतएवपरस्परमनन्वयेना-
सामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिचनियमात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः येनैकपद्येन निघातः स्यादवएवही-
डेरन्तेदितेसरस्वतीत्यादौ पृथक्पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्रदीदिवइतिनामिपदस्य
विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैवद्योतनार्थं घृताहवनइतिविशेष्यत्वेनविवक्षितत्वात् विशिष्टस्य
तु पश्चादग्निविशेषणता तत्रदीदिवःपदंप्रतिघृताहवनपदस्यविशेष्यत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिक-
रणेइत्यविद्यमानत्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अतएवपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनसामर्थ्या-
त्सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भाववेशेन निघातेनापिस्वरोपपत्तिरिति ईडेरन्तइत्यादौतुनैवंपरस्परान्वय-
इतिवैषम्यम् । रिषतः रुषरिषर्हिंसार्थाइतिभौवादिकस्यलटःशत्रादेशे शपि छान्दसोगुणाभावः
तौदादिकस्यवारुशरिशार्हिंसायामित्यस्यछान्दसंसप्तत्वम् विकरणस्यशस्यङित्त्वादुणाभावः । र-
क्षश्शब्दादस्मायामेधास्रजोविनिरितिमत्वर्थीयोविनिः तस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अग्निमन्थने अग्निनाग्निःसमिध्यतइत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामिषितइतित्वण्डेस्-
त्रितम्—अग्निनाग्निःसमिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनेति एषैवाग्निमतइत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्यइतित्व-
ण्ड अग्नावग्निमणयनइत्युपक्रम्यसूत्रितम्—यद्वोवयंप्रमिनामन्नतान्यग्निनाग्निःसमिध्यतइति ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

अग्निनाग्निःसमिध्यतेकविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाद् । जुहुः आस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यः स्वस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते सम्यग्दीप्यते कीदृशोऽग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः हव्यवाद् हविषोबोढा जुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युव युमिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् निच्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् बहश्चेति णिव प्रत्ययः णिच्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोपपदात्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः हूयतेऽनयेति जुहूः हुवः श्रुवच्चेति क्तिप् तत्सन्नियोगादीर्घश्च श्रुवद्भावाद्धिर्भावः श्रुत्वजश्चे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते शेषनिघातः यणादेश उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तश्चेत्याकारः स्वरितः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशोऽवर्गः ॥ २२ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह—

कविमग्निमुपस्तुहिसत्यधर्माणमध्वरे । देवममीव चातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवः चातनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोतृसंघ अध्वरेऋतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु कीदृशं कविमेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीव चातनं अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वाघातकम् ॥ सत्यधर्मो यस्येति सत्यधर्मा धर्मादनिच्चेकवलादित्यनिच्समासान्तः अन्तःपदेन तस्मै समासत्वाभिधानात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वशेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः अमरोगे इत्यस्मात्शेवयह्वजिह्वाग्रीवाअपामीवाइति वन्प्रत्यये ईडागमेच निपातो निस्वादाद्युदात्तः चतेचदेयाचनेचेत्यस्माद्धिसार्थाणि णजन्तान्ध्यादित्वात्त्युः योरनादेशः णेरनिटीति णेलोपः लिटीति धातोर्कारस्योदात्तत्वम् नचस्वरेकर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः नपदान्तद्विर्वचनेत्यादिनाप्रतिषेधात् अमीवानां चातन इति समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतं देवसपर्यति । तस्यस्मप्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतं त्वासपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता भवस्म अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयतइतिहविः अर्चिशुचीत्यादिनाइसिः प्रत्ययस्वरेणइकार-उदात्तः हविषःपतिः हविष्पतिः नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात्कण्डादिभ्योयगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्था-द्यकः कित्वाच्चसपरशब्दस्यधातुत्वात्ततोविहितस्ययकआर्धधातुत्वेसति अतोलोपइत्यलोपः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांतिप् कर्तरिशप् तस्मिन्पूर्वस्यातो गुणेइतिपरपूर्वत्वम् यकःप्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासहएकादेशस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातो-नभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गेविहितस्यहविषोयाज्या योअग्निदेववीतयइत्येषा अथाग्नेय्यइष्टयइतिखण्डेसूत्रितम्—योअग्निदेववीतयेकुवित्सुनोगविष्टयइति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तगतांनवमीमृचमाह—

योअग्निदेववीतयेहविष्माँआविवासति । तस्मैपावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देववीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान्हविर्युक्तोयोजमानोदेववीतये देवानांहविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवास-तिअग्नेः समीपेविशेषेणागत्यपरिचर्याकरोति हेपावकाग्ने तस्मैमृळय तंयजमानंसुखय ॥ देववी-तये वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषुइत्यस्मादसनार्थात्किन् देवानांवीतिर्यस्मिन्यागेसदेववीतिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षिपयस्यानिसन्तस्येतिपर्युदासाद्धविःशब्दोन्तोदात्तः म-तुपःसर्वानुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भावितण्य-र्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थेसन् आह्वानेच्छापरिचर्यापार्यवस्यतीतिविवासतिशब्दःपरिच-

यार्थेनिघंटौपठितः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातोऽभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङ्ङिचोदात्तवतीत्याङोनिघातः सहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङ्ङस्तिङासहसमासे समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥ ९ ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या सनः पावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा-
इतिखण्डेऽसूत्रितम्—सनः पावकदीदिवोग्नेपावकरोचिषेति ।

तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीं षष्ठमाह—

सनः पावकदीदिवोग्ने देवाँ इहावह । उपयज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पा॒वक॒ । दी॒दि॒वः । अ॒ग्ने । दे॒वान् । इ॒ह । आ ।

व॒ह । उ॒प॒ । य॒ज्ञम् । ह॒विः । च॒ । नः ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्नेसत्वं नोऽस्मदर्थे इह देवयजनदेशे देवानावह ततो नोऽ-
स्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः दिवुक्तीडादौ छन्दसिलुङ्लङ्-
लिट् इति वर्तमाने लिट् कसुः द्विर्भावः हलादिशेषः तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्व-
म् वस्वेकाजाद्धसामिति नियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः
कित्वाद्गुणाभावः संबुद्धौ उगिदचामिति नुम् हल्ङादिलोपः संयोगान्तलोपः मतुवसोरिति-
रुत्वं विसर्गः । अग्ने पादादित्वान्निघातः । देवान् इहेत्यत्र दीर्घादितिसमानपादे इतिरुत्वम् आतो-
टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीतिरोर्यकारः लोपः शाकल्यस्ये-
तियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोऽभवति । इह इदमोहइतिसप्तम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइश् तद्धि-
तान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसप्तम्यालुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइत्युत्तरस्याः सप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीं षष्ठमाह—

सनः स्तवान् आभरगायत्रेण नवीयसा । रयिवीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्त॒वानः । आ । अ॒र॒ । गा॒य॒त्रेण॑ । न॒वी॒य॒सा ।

र॒यिम् । वी॒र॒व॒तीम् । इ॒षम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्तवानः
स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां इषमञ्च आभर संपा-
दय ॥ स्तवानः षुञ्स्तुतौ धात्वादेशः सः स्वरितञितइत्यात्मनेपदम् लटः शानच् कर्तरि शप् ब-
हुलं छन्दसीतिलुगभावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुग्रभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः पर-
त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । गायत्रे-
ण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशायनिकई-
यसुन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुम्डीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारः प्रातिपदिक-
स्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अग्नेशुक्तेणशोचिषाविश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमंस्तोमं

जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्तेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् ।

स्तोमम् । जुषस्व । नुः ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्तेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसा-
धनस्तोत्रैश्चयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशोःकृन्नन्तो-
नित्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः देवानांहूतयआह्वाना-
न्यासुस्तुतिष्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽनेनेतिस्तोमः अर्ति-
स्तुस्वित्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोर्विंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमापीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः गायत्रंछन्दः प्रत्यू-
चंप्रतीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिंछ-
न्दश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीध्मः समिद्धोवाग्निस्तनूनपाचरार्श-
सइलोवर्हिर्देवीद्वारउषासानंकादैव्यौहोतारौरौप्रचेतसौतिस्रोदैव्यःस्वरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टावन-
स्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्यूचंदेवताणतदापीसूक्तमिति । विनियोगस्तु—पशौसुसमिद्धोनाव-
हेतिकाण्वमापीसूक्तम् एकादशप्रयाजाइतिखण्डेस्तुत्रितम्—समिद्धोअद्येतिसर्वेषांयथार्थिवेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

सुसमिद्धो न आवह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।

होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्ने सुसमिद्धो नामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह हे-
पावकशोधक होतः होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज च ॥ सुसमिद्धः समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसं-
ज्ञकत्वात्मादिसमासः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समिद्धपदेन
कर्मधारयः समासः सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारये निष्ठेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्मादिसमासे गतिरनन्तर इति समोऽनुदात्तत्वम् तदेव कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवान् अग्ने पूर्ववद्भुत्वानुनासिके ।
हविष्मते हविरस्यास्तीति मतुप् तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्नरुत्वम् । होतः पा-
वकशब्दयोरामन्त्रितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्पराङ्मवद्भावात्तन्निबन्धनमै-
कस्वर्यम् न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदि-
ति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य
विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न पराङ्मवद्भावेति नै-
कस्वर्यसिद्धिः अतो होतरिति विशेष्यम् अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण
विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति नामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानव-
त्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वाद्पादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्मवद्भावेति
शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि यजेर्लोऽसिपि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् वश्वादिनाप-
त्वम् षढोः कः सीतिकत्वम् सोर्हि रादेशश्छान्दसत्वान्न भवति सिपिः पित्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव
शिष्यते न च तिङ्ङित्तिङ्ङिति निघातः पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात् अत-
एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष इति निघातः स्यादिति चेत् न यक्षिपदपेक्षया होतरित्यस्या-
पि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ननु नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वम् न च पा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्यैव हि कार्यप्रति पावकपदं पूर्व-
त्वादविद्यमानवत्स्यात् होतः पदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रतिपुनरुदात्तत्वाद्धिद्यमानवदेवेति प्रवत्ये-

वहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातः प्रा-
मोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञदेवेषुनःकवे । अद्याकृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुं॑मन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पा॒त् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः । क॒वे । अ॒द्य ।
कृ॒णुहि॑ । वी॒तये॑ ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्रेतनूनपादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयं मधुमन्तरसवन्तं
यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपाटिनमि-
मनिजनांगुक्षपटिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्यय-
स्यनिच्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः । तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः । अद्य सद्यःपरुत्परातीत्यादिना
अस्मिन्कालेइत्यर्थेद्यप्रत्ययान्तोनिपातितःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वादाव्ययादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् कृणुहि कृ-
बिर्हिंसाकरणयोश्च इदितोनुमधातोरितिनुम् लोटःसेर्हिंरादेशः धिन्विकृण्व्योरचेतिशोपवा-
दोविकरणउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनचवकारस्यअकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानि-
वद्वावाल्गुषधगुणोर्भवति उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुम्भवति उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो-
वावचनमिति वचनात् तिङ्तिङ्इतिनिघातः । वीतये मन्त्रेवृषेपचमनविदभूवीराउदात्तइति
किन्नुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

नराशंसमिहप्रियमस्मिन्यज्ञउपह्वये । मधुजिह्वंहविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नरा॒शंस॑म् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उ॒प॑ । ह॒व्ये॑ ।

मधुं॑जिह्वम् । ह॒विः॑ऽकृत॑म् ॥ ३ ॥

इहदेवयजनदेशेअस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञेनराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वयेआह्वयामि की-
दृशंप्रियं देवानांप्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं
हविषोनिष्पादकम् ॥ नरशब्दो नूनयेइत्यस्मादवन्तः प्रत्ययस्यपित्वादात्तुस्वरणवशिष्यते शं-
सत्यस्मिन्निति शंसः हलश्चेत्यधिकरणेवञ् नराणां शंसइतिसमासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुपाठान्नरशब्द-
स्यदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइतितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणातीति-
प्रियः इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ह्वये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्य-
ते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृतं क्पिहस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम्
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

अग्नेसुखतमेरथेदेवाँईळितआवह । असिहोतामनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि
होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मि-
न्श्चिद्वथे देवानस्थापयित्वाकर्मभूमावावह इदृशब्दाभिधेयत्वमत्रसूचयितुंईडितइतिविशेषणम्
मनुर्हितः मनुनामन्त्रेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाह्वातासि
सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुष तस्यगुणवचनेभ्योमतुपोलुगवक्तव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-
खतमः तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्रीडायां रमन्तेऽस्मिन्नितिस्थः हनिकुषिनी-
रमिकाशिष्यः कथन्नितिकथन् एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् इतीदृप्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नामकारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिक्तः इडागमः तस्य आगमाअनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-
टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्यत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति
यलोपः तस्यासिद्धत्वादाद्युणोर्भवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असंभुवि लटःसिप्
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येतुन् सौ
ऋदुशनइत्यादिनाअनङ् ङित्वादान्तादेशः अमृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शृस्वृस्त्रिह्रिप्यसिबसिहनिक्लिदिबन्धिमनि-
भ्यश्चेत्युप्रत्ययः तन्ननिदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेतिक्तर्मणिक्तः दधाते-
र्हिरितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य
रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

स्तृणीतबर्हिः। अनुषग्धृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतः पृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र ।

अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमनीषिणो बुद्धिमन्तः कविजः बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापि बर्हिर्नाम-
कोऽग्निः सूच्यते कीदृशं बर्हिःरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृ-
ष्ठं घृतपूर्णानां सुचां बर्हिष्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठं यत्र यस्मि-
न्बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्ना-
मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ् आच्छादने लोपमध्य-
मपुरुषस्य बहुवचनं लोटोलङ्वात् तस्य स्थमिपामितिथस्य तादेशः ऋयादिभ्यः श्रा ईहल्यघोरि-
तीत्वम् ऋवर्णां चेतिवक्तव्यमिति णत्वम् प्वादीनां ह्रस्वइति धातोर्ह्रस्वत्वम् सति शिष्टस्वरबलीयस्त्व-
मन्यत्र विकरणेभ्यः अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतीनप्रत्ययनलोपौ
प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसंगे धात्वादेशः षः सः क्तिप्चेति क्तिप् अनिदिता-
मिति नलोपः आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । घृत-
पृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञोर्जरमरमित्रमृता-
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ्व्यक्तार्यावाचि वागभिव्यक्त्वाचीधातुरिहाभिव्य-
क्तिमात्रं लक्षयतित्युट्चेति भावेत्युट् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङः ख्याजिति ख्या-
जादेशोप्राप्ते अनसोश्चेति प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टमाह—

विश्रयन्तामृताद्युद्धारो देवीरसश्वतः । अद्यानूनंच यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतः षट्धः । द्वारः । देवीः । असश्वतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विव्रियन्तां कीदृशयः ऋतावृधः ऋत-
स्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यः देवीर्द्योतमानाः असश्वतः असश्वन्त्युद्घाटनेन प्रवेष्टुं पुरुषसंगर-

हिताः यद्वा असश्चतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशायद्वाराभिमानिन्यएतत्संज्ञकाअ-
ग्निविशेषमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषेणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषप्रवेशेनवाकिंप्रयोजनमितित-
दुच्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीतिदृष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं
वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्लिप् उपपदसमासः अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्व-
पदस्यदीर्घत्वम् वृधिर्यातुस्वरेणोदात्तः समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । देवीः
वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिडीष् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः विभक्तयासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुंचुषस्जगतौ जकारस्यव्यत्य-
येनचकारः लटःशत्रादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सश्चन्तोगच्छन्तोयेषुप्राग्वंशादिषुतान् असश्चतः ।
अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-
स्याविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिटृश्यतइतिदीर्घत्वम् । नूनं एवमा-
दीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थेसेसेनित्यादिनातवेन्प्रत्ययः ब्रश्चादिनाषत्वम्
निच्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टकमाह—

नक्तोषासांसुपेशासास्मिन्पञ्चउपह्वये । इदंनोबर्हिःसदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशासा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् ।

नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउषःशब्दश्चलोकेकालविशेषवाचिनौ इहतुतत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वयेप्रयु-
ज्येते नक्तोषासा नक्तोषोनामिकेवह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णंबर्हिर्दर्भं आसदे आसत्तुंभ्रातुं कीदृश्यौ सुपेशसा
शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तंचउषाश्चनक्तोषासा द्वितीयादिवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः मलोपउप-
धादीर्धश्चछान्दसौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनंपेशो-
रूपययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दोन्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तंछच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमि-
त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे षट् विशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेःषःसः आङ्पूर्वाद-
स्मात्संपदादिःभावेक्लिप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी । यज्ञनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानांप्रसिद्धौद्वावग्नीउपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमंयज्ञं यक्षतां तावुभौयजतामनुतिष्ठताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौशोभनज्वालौवेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ अतएवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ॥ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः । होतारा जुहोतेस्तृत्न द्विवचनेऋतोडीतिगुणः अमृन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः निच्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञ्जावितियञ् यस्येतिचेत्यकारलोपः न्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः । यक्षतां यजतां लोटिशपिपरतःसिबहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचत्वपत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः३भुवः । बर्हिः ।

सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्वगुणयुक्तांभारतीमाचष्टे अन्येष्वामीसूक्तेषुसदृशेष्विलासरस्वतीभारतीत्यान्नातत्वादिलादिशब्दाभिधेयावद्विभूतयस्तिस्त्रोदेवीर्दीप्यमानाबर्हिर्वेद्यामास्तीर्णी सीदन्तुमाभुवन्तु कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्त्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळा ईडस्तुतौ छान्दसंहस्वत्वम् क्तिप् धातुस्वरः टापंचैवहलन्तानांयथावाचानिशादिशेतिटप् । सरस्वती सरः असुन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमत्तुप् अदुपधत्वाद्ध्रस्वं तत्तौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वाद् रुत्वाद्यभावः उगितश्चेतिडीप् मतुमडीपौपित्वादनुदात्तौ । मही महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडीपउदात्तत्वम्

तिस्रः विशब्दाज्जसि त्रिचतुरोःस्त्रियां तिसृचतसृइति तिस्रादेशः अचिरकृतइति रेफादेशः । तिसृभ्योजसइति जसउदात्तत्वम् । देवीः देवानां पत्न्यो देव्यः पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् यस्येति-
चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेण ङीष् उदात्तत्वम् जसि दीर्घाज्जसिचेति निषिद्धं दीर्घत्वं वाछ-
न्दसीति पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः मीग्रहिंसायां हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयस्तद्भावयन्ती-
ति मयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थान्द्रुवः क्तिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेति इति-
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु षट् विशरणादौ पात्रेत्यादिना सीदादेशः । अस्निधः स्निधेर्हिं-
सार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपिन जाबहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वानञ्जसु-
भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयाजेत्वष्टुः पुरोनुवाक्या इह त्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंप्रेषितइति खण्डे सूत्रित-
म्—सन्तेपयांसि समुयन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियमिति ।

तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमी षट्चमाह—

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपह्वये । अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टारनामकमग्निं इह कर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं
सोऽस्माकं केवलो साधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं तक्षू-
त्वक्षूतनूकरणे तुन् स्वरतिसूतिसूयति धून् दितो वेतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्तेचेतिकार-
लोपः घृत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोऽसि सर्वनामस्थानयोरिति गुणे अमृञ्जित्यादिना उपधाया दीर्घः
तृनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेति घच् आयनेयीत्यादिना घका-
रस्य इयादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनं स्वरसिद्धार्थमिति उपदेशिवद्भावात् प्र-
त्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चित्वा दन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्टृत्वेन यस्य त्व-
ष्टावैष शूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यां मदिक् प्र-
त्ययस्वरेणान्तेऽङ्गात् षष्ठीबहुवचनमाम अत्र परमपियोऽचीति यत्वं बाधित्वानित्यत्वात्पतिपदवि-
धित्वः च साम आकमादेशे कृते अनादेशइति निषेधेन यत्वाभावाच्छेषेलोपइति दिकारलोपे अकरा-

नत्वेनपश्चात्प्राप्तस्यापिसुटः सामइतिनिर्देशोस्थानिन्यन्तर्भावेननिवृत्तिः एवमर्थएवसामइतिसु-
ट्कनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीष्टुचमाह—

अवसृजावनस्पतेदेवदेवेभ्योहविः । प्रदातुरस्तुचेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः ।

अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकाग्नेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्मदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र-
दातुर्यजमानस्यचेतनंपरलोकविषयंविज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनिघातः ॥ देव
पादादित्वान्निघातः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इसःप्रत्ययस्वरः । दातुः ददाते
स्तृच् चितइत्यन्तोदात्तः इति ऋतउदित्युत्वम् स्परत्वंच रात्सस्येतिसलोपः एकादेशस्वरेणो-
कारउदात्तः । चेतनं चितीसंज्ञाने करणेत्युट् योरनादेशः लघूपधगुणः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टुचमाह—

स्वाहायज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनोगृहे । तत्र देवाँ उपह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषलक्षयति तदग्निसंपादितंयज्ञं इन्द्रा-
यइन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत तत्रयज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन
कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् लोपमध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामितितादेशः तप्तनप्त-
नथनाश्चेतितनवादेशः शपिप्राप्तेधिन्विकृण्व्योरचेतिउप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचअका-
रस्तस्यातोलोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावाद्दकारस्यलघूपधगुणोऽभवति त-
नपःपित्वेनङित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन् नित्वादाद्युदात्तः । यज्वनः
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्निप् इति भसंज्ञायामलोपेप्राप्ते नसंयोगाद्गमन्तादिति
निषेधः वनिपःपित्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिकप्रत्ययः ग्रहिज्येत्या-
दिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्रत्रल् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ

उपेत्यत्रसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भो-
भगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तंबहुदेवताकं अत-
एवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्यप्रथमेछन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेव-
शस्त्रे—ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूत्रितम्—अथछन्दोमाःसमुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने-
दुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमाष्टकमाह—

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमपीतये । देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेऐभिरस्मिन्यज्ञेसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽ
स्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्वरप्रति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥ ऐभिःपूर्व-
निर्दिष्टानादेवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्वात्सर्वा-
देशः नेदमदसोरकोरितिभिसऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । वि-
श्वेभिः विश्वशब्दोविशेःकञ्जन्तोनिच्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसन्नभवति बहुवचनेज्ञ-
त्येदित्येत्वम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामञ्जन्तोनिच्वादाद्युदात्तः सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्यागेससोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी । देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः
बहुवचनेज्ञत्येदित्येत्वम् । यक्षि यजेर्लोऽःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ब्रश्वादिनाषत्वम्
षढोःकःसीतिकत्वं सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः । देवेभिरग्रआर्गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।

देवेभिः । अग्ने । अ । गृहि ॥ २ ॥

हेविष मेधाविचग्रे कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूषत आह्वयन्ति
तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततो हेअग्ने देवेभिर्देवैः सह आगहि आगच्छ
विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसुकण्वऋभुरिति पठितम् ॥ त्वा त्वामौद्वितीयाया-
इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिपृलटिकणीषीत्यादिनाक्कन् निच्वादा-
द्युदात्तः । अहूषत ह्वेन्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लुङ् छित्त्वादात्मनेपदं
तस्य आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः छेःसिच् एकाच इतीट्प्रतिषेधः बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं
परपूर्वत्वं हलइति दीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं छान्दसत्वादूकारस्य न गुणः अडागमः । गृ-
णन्ति गृशब्दे लट् शि झोन्तः ऋयादिभ्यः श्रा प्वादीनां ह्रस्वइति धातोर्ह्रस्वत्वं श्राभ्यस्तयोर-
त इत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं तिङ्स्वरएव शिष्यते । विप्र आमन्त्रितनिधा-
तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येति षष्ठ्याः ते इत्यादेशः । देवेभिः छान्दसोऽसौ-
भावः । गहि गमृसृपृग्तौ लोटःसिप् सेर्हपिच्च कर्तरि शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अनुदा-
त्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रवायू बृहस्पतिमित्राग्निपूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान् मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हेअग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-
श्च वायुश्च इन्द्रवायू देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यइति प्रतिषेधः दे-
वताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-
व । बृहस्पतिं तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट्त्तलोपो वक्तव्यइति तलोपः सुडाग-
मश्च बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयन्तीति वामनः पारक्षणे पातीति पतिः पातेर्दतिः प्रत्ययस्वरेणा-
द्युदात्तः समासे उभेवनस्पत्यादिषु युगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाः सुपां-
सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानि आदित्याः दित्यदित्यादित्यप-
त्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतां विकारः अनुदात्तादेरञ् चित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

प्रवो अयन्तु इन्द्रवो मत्सुरामां दधिष्णवः । इत्सामध्वंश्च मूपदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः ।

मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वीर्युष्मदर्थमिन्दवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्स-
रास्तृप्तिकराः मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः बिन्दु-
रूपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयो-
गः । भ्रियन्ते भ्रिजोयकि रिङ्शयग्लिङ्क्षुइतिरिडादेशः हजोवा हग्रहोर्भञ्छन्दसीतिहकारस्यभ-
कारः । इन्दवः उन्दीक्रेदने उन्दन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः आदेरि-
कारश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ कूमादिभ्यःकिदितिसर-
प्रत्ययः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपन-
योः मदेर्ण्यन्तात् णेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिग्लोपेप्राप्ते अयामन्तात्वाय्येन्विष्णुष्विति
अयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुंलिङ्गत्व-
म् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिचेतिगुणोभभवति । चमूषदः चमुष्मजमुष्ममुअदने चम्यते
भक्षयतेयेषुचमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिनाउः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सृद्विषेत्यादिनाकि-
प् सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वम् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासोवृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तोअरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरमृकृतः ॥ ५ ॥

हेअग्रे त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तद्धेतून् देवानि-
च्छन्तः कण्वासोमेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अ-
रंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अनुदात्तेच्चाकृडोश्च अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
झस्यान्तादेशः टेरेत्वं तास्यनुदात्तेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते ।
अवस्यवः अवन्तीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति
नछन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वप्रातिपदिकेभ्योलग्रसायांसुग्वक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप-

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोत्रा-
दिपाठेनेतिकण्वाऋत्विजः असिपृषीत्यादिनाक्त्वं नित्वादाद्युदात्तः आज्ञसेरसुगित्यसुक् । वृ-
क्तबर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्तः
तसौमत्वर्थेऽतिभत्वेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंकृतः अलंकुर्वन्तीति अरंकृतः क्तिप्चेतिक्लिप्
हस्यस्यतुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोःरत्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

घृतपृष्ठामनोयुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।

देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वात्वां ये अश्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पृष्ठाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजःम-
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थंदेवानावहेतिशे-
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतं दीप्तं पृष्ठं येषांतेघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसायुंजतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्त्वं कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्वादेशः । वहन्ति शप्तिपोरनुदात्त-
त्वाद्धातुस्वरः यद्धृत्तयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुयुद्रुगलाहात्वरिभ्यो-
निदिति निप्रत्ययः तस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोऽनकारस्य संहि-
यां नश्चेतिधुडागमः खरिचेतिचत्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तान्यजंत्राँक्तावृधोग्रेपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वापायय ॥ ७ ॥

तान् । यजंत्रान् । ऋतुऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । :

मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् प-
त्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्वोमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय-

य ॥ यजत्रान् अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योन्नितियजेरन्नप्रत्ययः । ऋतावृधः वृधुवृद्धौ अन्त-
र्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्लिप् अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेक-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वान्नामन्नितनिघातः षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः प-
त्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिङीष् इकारस्यचनकारः ताएषांसन्तीतिमतुप् छन्दसीरइतिवत्त्वं पतिश-
ब्दोऽतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ङीष्मतुपोरनुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । रुधि रुओलोटःसिपःसे-
र्हपिच्चेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृक्ष्यश्छन्दसीतिहोर्धिरादेशः जित्त्वाद्गु-
णाभावः । मध्वउक्तः । सुजिह्व आमन्नितनिघातः । पायय पापाने पिबन्तंप्रयुंकेइति हेतुम-
तिचेतिणिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुगिति युक् पूर्वस्यामन्नितस्याविद्यमानवच्चे अतएवाव्यव-
धायकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङुतिङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

येयजत्रायईड्यास्तेतेपिबन्तुजिह्वया । मधोरग्नेवषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वषट्कृतिवषट्कारकालेवषट्कार-
युक्ते यागेवा हेअग्ने तेत्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् ।
ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्य
तेशब्दस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यनिच्चादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आम-
न्नितनिघातः । वषट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेक्लिप् वषडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुव्री-
हिः वषडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

आकीं सूर्यस्यरोचनाद्विश्वान्देवाँउषर्बुधः । विप्रोहोतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आकींम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधःउषःकालेयागगमनायप्रबुध्यमानान्वि-
श्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्स्वर्गलोकादिहकर्मणि आकीं वक्षति आवहतु ॥ आकीं

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यपः
पित्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुच्
चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः कञन्तोनिच्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः
क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रः ऋज्रेन्द्रेत्यादिना
रन् निच्वादाद्युदात्तः । होता ह्वयतेस्ताच्छील्येतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
निच्वादाद्युदात्तः । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितिइश् शित्वात्सर्वोदेशः प्रत्ययस्वरः ।
वक्षति वहेःप्रार्थनायांलिङ्थेलेट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिबहुलंलेटीतिसिप्
ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

अग्निष्टोमेप्रउगशस्त्रस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यमध्विति स्तोत्रमग्नेश्चादितिस्रण्डेस्त्रितम्-
विश्वेभिःसोम्यमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

विश्वेभिःसोम्यमध्वग्रन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब ।

मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदेवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभि-
र्मूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभागंपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिसिप्सादे-
शाभावः । सोम्यं सोममर्हतिइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलोपः
प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । वायुना
कृवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोटःसे-
हिरादेशः शपिपात्रेत्यादिनापिबदेशः अतोहेरितिहेर्लुक् शपःपित्वाद्धातुस्वरः पादादित्वान्निघा-
तः द्व्यचोतस्तिङ्ङइतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाञ्आतोमनिन्निमितमनिन् नित्स्वरः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

त्वंहोतामनुर्हितोग्रैयज्ञेषुसीदसि । सेमनोअध्वरंयज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज् ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुषाहोत्रादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोय-
स्त्वंयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्त्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति
मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् अर्तिपूवपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । हितः धात्रोनिष्ठेतिक्प्रत्ययः दधातोर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृ-
करणेकृतावहुलमितिसमासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि
षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु लटःशप् शपिपात्राध्मेत्यादिनासीदादेशः निवातः । सेममित्यत्र
संहितायां सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोऽध्वरः
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपंप्राप्तं प्र-
कृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावान्निवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

युक्ष्वाह्यरुषीरथेहरितोदेवरोहितः । ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः ।

देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व युज योजयहिशब्दः पाद-
पूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुरथारूढान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरि-
हास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवाभौ
रुधादिभ्यःश्रम् तस्यबाहुलकालुक् कुत्वषत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांझचोतस्तिङ-
इतिदीर्घः । अरुषीः ऋगतौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवडवाः ऋहनिभ्यामुषन् धातोर्गुणोरपरत्वम्
निच्वादाद्युदात्तोरुषशब्दः तस्मात्त्रिषांछान्दसोऽङोप् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः ।
रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । हरितः हसृरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरिति-
प्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभक्तेःप्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यत्रपूर्-
व्वद्बुत्वानुनासिकौ ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्न-
मृतुदेवताकंतथापि प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोममृतव्यं

तत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्याग्नेय्यैन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोद्रविणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताःसर्वत्रेति ।
विनियोगस्तुस्मार्तोद्गष्टव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रसोमंपिबंऋतुनात्वाविशन्त्विन्द्रवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः ।

मत्सरासः । तत्तदोक्तसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऋतुनासह सोमंपिब इन्द्रवःपीयमानाःसोमाः त्वा त्वांआविशन्तुकीदृशाः मत्सरासः
तृप्तिकराः तदोक्तसैस्तन्निवासाः सर्वदात्वदुदरस्थायिनइत्यर्थः ॥ इन्द्र षाष्टिकमामन्त्रिताद्यु-
दात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्चादाद्युदात्तः । पिब पिबामित्रस्येत्यत्रोक्तम्
आत्वाविशंवित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेनसहसमुच्चयार्थश्चशब्दोलुप्तः अतश्चादिलोपेविभाषेती-
यंप्रथमातिङ्गुविभक्तिर्ननिहन्यते । विशन्त्वितिचलोपसाम्येऽपिद्वितीयत्वान्निहन्यतएव संहिताया-
माद्गुणइतिप्राप्तस्यगुणस्यऋत्यकइतिशाकल्यमतेप्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः प्रबोध्रियन्तइत्यत्रो-
क्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्ञासेरसुगित्यसुक् । तदेवओक्तःस्थानयेपांतेतथोक्ताः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मरुतःपिबंतऋतुनापोत्राद्यज्ञंपुनीतन । यूयंहिष्ठासुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् ।

हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हेमरुतः ऋतुनासह पोत्रात्पोतुनामकस्यऋत्विजः पात्रात्सोमंपिबत नोऽस्मदीयंयज्ञं पुनी-
तनशोधयत हेसुदानवः शोभनदातारोमरुतः हियस्माद्यूयंस्थ युष्माकंशोधयितृत्वंपसिद्धम्
तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत अत्रतिङोदुपदेशाच्छपःपरत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पू-
र्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् पोतुःसंबन्धिपात्रं
पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरितिप्राप्तावृद्धिः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति
नन्वेवमन्त्यस्यऋकारस्याचोऽङ्गितीतिवृद्धिःप्राप्नोति त्वाष्ट्रोजागतइत्यत्रहि विप्रतिषेधेपरंकार्य-
मितिपरयाआदिवृद्ध्याअन्त्योपधलक्षणावृद्धिर्बाध्यतेइत्युक्तं इहतुपरस्याआदिवृद्धेऽछान्द-

सत्वेन निवर्त्यत्वादन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां तस्य तु छान्दस-
ओकारो भविष्यति । पुनीतन पूज्पवने लोट् लोटोलङ्ङदितिलङ्ङावात्तस्य तस्थस्थमिपामिति ता-
देशः ऋयादिभ्यःश्चा ईहल्यघोरितीकारः तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः प्वादीनां ह्रस्वइति ह्र-
स्वः प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपि दिति डिच्चात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं युष्मदः
परस्य जसोऽप्ययोरमित्यमादेशः न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौ जसी-
ति मपर्यन्तस्य यूयादेशः शेषेलोपः अत्र यूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम्
शेषनिघातः ततो यूयादेशः स्थानेन्तरतम इति सर्वानुदात्तः तत्र शेषेलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योयमपि पूर्व इति प्रातिपदिकान्तेन उदात्तेन सह अनुदात्तस्य सुप एकादेशः स ए-
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः टिलोपपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ असू भुवि
लटो मध्यमबहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् श्रसोरलोप इत्यकारलोपः व्यत्ययेन
षत्वं हि चेति निषेधात् तिङ्ङिति निघातो न भवति संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम्
अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षितम् । सुदानवः दाभाभ्यां नुः सोः प्रादिसमासः आमन्त्रित-
निघातः अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति निविधीयते येन अनामन्त्रितत्वा निघातो न स्यात्
किन्तु सुदानव इति सिद्धवद्वातृत्वेन संबोधान्येषु तेषु मारुतसूक्तेषु मारुतां प्रसिद्धात्प्राभावातिशयात्
यूयं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थनेपवने तेषां हेतुत्वं हि शब्देनोच्यते ॥ २ ॥

तृतीया मृचमाह—

अभियज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हिरं रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नुः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिबं ।

ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्राशब्दः स्त्रीवाची तथा च यास्क आह—मेना ग्रा इति स्त्रीणां मेनामानयं येना ग्रागच्छन्त्ये-
ना इति । ग्राः अस्य सन्तीति ग्रावान् नेष्टशब्दोत्रत्वष्टारं देवमाह कस्मिंश्चिद्देवसन्नेनेष्टत्वेन
त्वष्टुर्वृत्त्वात् हे ग्रावः पत्नीयुक्तेनेष्टस्त्वष्टः नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि अभितो देवानां समीपे
स्तुहि ऋतुना सहत्वं सोमं पिब हियस्मात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि
सिपोहिः ऋयादिभ्यःश्चा हेर्ङित्वादीहल्यघोरितीत्वम् आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः प्वादीनां

ह्रस्वः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । आअस्यसन्तीतिमत्तुष व्यत्ययेनवत्वम् संबुद्धौमत्तुवसोरुतिरु-
त्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्पाठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् आवइत्यस्यविशेषण-
तयाविशेषवचनत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेष्टशब्द-
स्यषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब शपःपित्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे-
ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्तिप्चेतिक्तिप् धातुस्वरः समासेरुदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असि सिपः पित्वाद्धातुस्वरः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातोऽनभवति हि-
चेतिप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्नेदेवाँइहावंहसादयायोनिषुत्रिषु । परिभूषपिबंऋतुनां ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूष । पिब । ऋतुनां ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसवनेषुसादयदेवानुपवेश्य त-
तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः । योनिषु युमिश्रेणे
वहिशीत्यादिनानिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योँहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूष भूषअलङ्कारे तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्रराधंसःपिबासोममृतूर्नु ॥ तवेद्विसृख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधंसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ।

तव । इत् । हि । सृख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिंबद्धात् राधसोधनभूतात्पात्रात् सोमंपिब किंरुत्वाऋतून्
अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्वित्यर्थः हियस्मात्तवेत् तवसृख्यमस्तृतमृतूनामविच्छि-
न्नं तस्मादृतुभिःसहपानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनावब्रह्मवर्गेद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसीकथ्यते
सचपुँल्लिङ्गेशेपनिघातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयवद्वयनियतइत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् तेनजित्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्रब्राह्मणशब्दः । राधसः सर्वधातुभ्यो-
मुन् निच्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् इत्यचोतस्तिङ्ङइतिदीर्घत्वम् ऋतूर्न्वित्यत्र

दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्यूकारस्यानुनासिकत्वम् । तव युष्मदस्मद्भ्यांङसोश् शित्वात्सर्वादेशः तवममौङसीतितवादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्त-
त्वम् । सख्यं सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं स्तृणोतेर्हिंसा-
र्थस्यक्तः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

युवंदक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूढभम् । ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदभम् । ऋतुना ।
यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ यु-
वंउभौयुवां ऋतुनासह अस्मदीयंयज्ञमाशाथेव्यामुथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूढभंदुर्दहंशत्रुभि-
र्दधुंविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं प्रथमाद्विवचनस्यडेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विव-
चनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्त्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवहात्वं टिलो-
पपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेएकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् ।
दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षंत्यनेनेतिकरणेघञ् एवंहिपुंलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम् ।
धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिव्रतानियाभ्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ उभयत्र
सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङादेशः प्रथमस्यामन्त्रितनिघा-
तः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । दूढभं दहभस्मीकरणे दुःखेन
दह्यतइतिदुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदेदग्धेःखल् व्यत्ययोबहुलमितिउशब्दस्यऊका-
रोरेफस्यलोपः दकारस्यडकारोहकारस्यचभकारः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं ऋदुत्तरपदत्वे-
नसएवशिष्यते । आशाथे अशूव्याप्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् मध्यमद्विवचनमा-
थां टेरेत्वं अतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः अश्रोतेश्चेतिप्राप्तोनुडागमः अनित्यमागमशासनमिति
निवर्तते ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीधृजमाह—

द्रविणोदाद्रविणसोग्रावंहस्तासोअध्वरे । यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः६दाः । द्रविणसः । ग्रावः६हस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमेऽप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थादिषु च देवमग्निमीळते ऋत्विजः स्तु-
वन्ति कीदृशा ऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः की-
दृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं नि-
र्वक्ति—द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेन दभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि^१ । सोमं यास्को को निर्वचनप्रपञ्चः तस्मि-
न्नेव ग्रन्थे वगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् निच्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः तद्वादीति
द्रविणोदाः किप्चेति किप् पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः रुत्वोत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुआदेशः अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्य-
न्ति सुपआत्मनः क्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति क्यचिपरतः सुगागमः द्रवि-
णस्यतेः संपदादित्वाद्भावे किप् अतो लोपः कौलुप्तं न स्थानि वद्भवतीति तस्य स्थानि वत्त्वप्रति-
षेधाद्यलोपः एवं द्रविणसूशब्दो धनेच्छावचनः द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्य-
र्थे दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थोक्तिर्पचेति किप् एवं द्रविणोदः शब्दः सकारान्तो भवति
तथाच—द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते अतो द्रविणोदसूशब्दः भिन्न-
वाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे
द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ऋत्विग्विशेषण-
त्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्किप् अतो लोपादि पूर्ववत् अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वे प्रा-
प्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ता हस्तायेषां ते ग्रावहस्तासः आज्ञासेरसुक् ग्रावशब्दो वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन् नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्य इति शपोलुक् झस्य
अदादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदाददानुनोवसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु तावन्नामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः६दाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु ।
ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदादेवनोऽस्मभ्यंवसूनिधनानिददातु यानिधनानिशृण्वरे हविरुपयुक्तत्वेनश्रू-
यन्ते ता तानिसर्वाणिधनानि देवेषुनिमित्तभूतेषुवनामहेसंभजामः धनैर्देवान्यष्टुं तानिस्वीकु-
र्मइत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शृष्टृस्त्रिहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
शृण्वरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् झ इरेच् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुक-
त्वेव्यत्ययेनश्रुः तत्सन्नियोगेनशृभावश्च उवङिप्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः चितइ-
त्यन्तोदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः शेषछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपःप्रातिप-
दिकान्तस्येतिनलोपः । वनामहे वनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् ।

ऋतुभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋतुभिःसहनेष्ट्रात् नेष्ट्रसंबन्धिपात्रात् पिपीषति स्रोमं पातुमिच्छति त-
तोहेऋत्विजः इष्यत होमस्थानेगच्छत गत्वाच जुहोत होमंकुरुत हुत्वाप्रतिष्ठतच होमस्था-
नात्स्थानान्तरंप्रतिप्रस्थानमपिकुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पापाने पातुमिच्छतीतिसन्
छान्दसईकारः तिङ्ङुतिङइतिनिघातः । जुहोत लोणमध्यमबहुवचनंतस्यलङ्ङ्वावात्तादेशः तस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशः तस्यपित्त्वादुणः अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्तेचेत्यनु-
दात्तत्वेप्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययापूर्वपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत षाग-
तिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्यथस्यलङ्ङ्वावात्तादेशः शपिपात्राध्मेत्यादिनातिष्ठादेशः
समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदंभवति तत्रानुवृत्तस्यनिर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्रचश-
ब्देनव्यवधानात् तेप्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेनप्राक्प्रयोक्तव्यस्यापिप्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छ-
न्दसिव्यवहितप्रयोगः अत्रचशब्दोजुहोतेतिपूर्वेणसहसमुच्चयार्थः नपुनरिष्यतेत्युत्तरेण ते-
नाप्रथ मत्वाच्चवायोगेप्रथमेतिनिषेधाभावात्तिङ्ङुतिङइतिनिघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यज्ञंपुनीतनेत्य-
त्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्रद्रष्टव्यम् । इष्यत इषगतौ लोणमध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

यत्त्वांतुरीयमृतुभिर्द्रविणोदोयजामहे । अधस्मानोदुर्दिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽग्निः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।

अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदोदेव यद्यस्मात्कारणादृतुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अथेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुरीयं चतुर्णांपूरणं चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्चेतिछप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तात्मागेव आयनेयीनीत्यादिनाईयादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात् कृतेआदेशे प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्रशपः पित्त्वेनतिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवच्चात् यद्वृत्तयोगाद्धाननिवातः व्यवहितयोगेऽपिहिसनिषेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः डुदानूदाने आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिप्रत्ययः लिङ्ङ्गावाद्धिर्वचनादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अश्विनापिबतंमधुदीद्यग्नीशुचित्रता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ।

शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमंपिबतं कीदृशौदीद्यग्नी द्योतमानाहंवनीयाद्यग्नियुक्तौ शुचित्रताशुद्धकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्कीडादौ अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिविच् वेरपृक्तलोपाद्विलोपोबलीयानितिप्रथमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेहिवर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधाद्विलोपोनस्यात् छान्दसंद्विर्वचनं तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् यङ्लुगन्ताद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्यगुणाभावः दीदिरग्निर्योस्तौदीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निधातः । शुचित्रता शुचित्रतंययोस्तौसुपांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेनामन्त्रितइत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिधातत्वम् पूर्वस्यपराङ्मवद्भावात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा वहप्रापणे यज्ञंवहतइतियज्ञवाहसौ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् तत्रहिगतिकारकयो-

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्सोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्मनःप्रावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयंज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञनीः । असि । देवान् ।

देवयते । यज्ञ ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह
यज्ञनीः यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्य-
ज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेज्यः यस्येतिलोपः अित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहप-
तित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षण्णदाने
क्विचूकौचेतिकिच् नक्किचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेच्छन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवा-
निघातः । यज्ञनयतीतियज्ञनीः सत्सृष्टिषेत्यादिनाक्किप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते दे-
वानात्मनइच्छतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाघ-
स्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधेप्राप्तस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनघजादीइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभ-
योःक्यचासहैकादेशेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुर-
नुमोनघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते विशेषादेशा-
भावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरय-
इति तथाच द्विदेवत्यैश्वरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—उन्नीयमानेभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोड-
शिनिशस्त्रेआत्वावहन्तुहरयइतिसिः तथाचसूत्रितम् अथषोडशीतिखण्डे—आत्वावहन्तुहर-
यइतिसिःसोऽगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

आत्वावहन्तुहरयोवृषणंसोमपीतये । इन्द्रंत्वासूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वृहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमं पीतये । इन्द्र ।

त्वा । सूरश्चक्षसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वृषणंकामानां वर्षितारं त्वात्वांसोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वावहन्तु अस्मिन्कर्मण्यनयन्तु तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋक्विजस्त्वांमत्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः अचइः इन्सर्वधातुभ्य इतीन् निच्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः वाषपूर्वस्य निगमे इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्नइत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिड्व्यकायां वाचि सर्वधातुभ्योऽसुन् चक्षिडः ख्याञ् इति न भवति अनसोः प्रतिषेधोक्तव्य इति निषेधात् षूषरेणे सुवतीति सूरः सुसूधावृधिभ्यः ऋक्निति क्रन् कित्त्वाद्गुणाभावः निच्वादाद्युदात्तः सूरवत् चक्षः ख्यानं प्रकाशोयेषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

इमा धाना घृतं स्नुवो हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतं स्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिश्च इन्द्रश्चस्य वोढारावश्वावाचष्टे तथा च श्रुत्यन्तरम्—हर्योः स्थातेति^१ हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतांगमयत्विति च एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी इन्द्रस्येति तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादित्वेन पुरोवर्तिनीर्धानाः भृष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमवस्थाप्य इहास्मिन्कर्मणि उपवक्षतः वेदिसमीपे वहतां कीदृशीर्धानाः घृतं स्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिचारणेन घृतस्त्राविणीः ॥ धीयन्त इति धानाः धापृवस्य ज्यतिभ्यो न इति नः प्रत्ययस्वरः । घृतं स्नुवः घृतं स्नुवन्तीति घृतं स्नुवः किपि तु गभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः । हरी हञ्हरणे सर्वधातुभ्य इन् निच्वादाद्युदात्तः प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः प्रार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लेट् तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्मै लोटोडाटावित्यङागमः शपिप्राप्ते सिबहुलं लेटीति सिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः । सुखतमे गतम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमं स्यपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे । इन्द्रम् ।
सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रं हवामहे आह्वयामः तथैवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति
प्रारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रं हवामहे तथायज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य
पीतयेसोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे ह्वेञ्जोलटिशपिपर-
तोह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण्
गतौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः कृद्ग्रहणेग-
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शतुरनुमोनघजादीइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य
स्वरितत्वम् । पीतये पापाने किनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

उपनःसुतमागंहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गंहि । हरिभिरिन्द्रः । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेसरयुक्तैर्हरिभिरिन्द्रैस्त्वंनोऽस्मदीयंसुतमभिषुतंसोमंप्रतिउपसमीपेआग-
हि आगच्छ सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति हियस्मात्कारणात्त्वाहवामहेत्वामाह्वयामः तस्मा-
दागच्छेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गंहि गमेर्लोठःसेर्हिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इषुगं-
मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुमतांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुग्नभवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोलोपश्चेतिअन्
मत्वर्थीयइतिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपित्त्वादनुदा-
त्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव तिङ्ङुतिङ्ङइतिननिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

सेमंनःस्तोममागद्युपेदंसर्वनंसुतम् । गौरोनतृषितःपिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गंहि । उप । इदम् । सर्वनम् ।

सुतम् । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते उप
देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानंसवनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मवर्त-
ते तस्माद्वैरोन गौरमृगइवतृषितःसन्निमंसोमंपिब ॥ सः इममित्यत्रसंहितायांसोचिलोपेचेत्तादपू-
रणमितिखलोपः । गहि गतम् । सवनं सूर्यतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेत्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं ल्युङन्तात्सप्तम्याः सुपांसुपोभवन्तीतिवक्तव्यमितिवचनात् द्वितीया अभिषुतसोम-
युक्तमिदंसवनमितिकर्मण्येववाद्वितीया तदासुतशब्दादर्शआदित्वादच् । तृषितः त्रितृषापि-
पासायां निष्ठा निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिद् आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेर्निशोवर्गः ॥ ३० ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

इमेसोमांसइन्द्रवःसुतासोअधिबर्हिषि । ताँइन्द्रसहसेपिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।

इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ५ ॥

इन्दुशब्दः उन्दीक्लेदनेइतिधातोरुत्पन्नः इन्द्रवः क्लेदनयुक्ताइमेवेद्यामवस्थिताः सोमासः
तत्तत्पान्नगताःसोमाबर्हिषियज्ञे अधिआधिक्येनसुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं ता-
न्सोमान् पिब ॥ सोमासः आज्ञसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः उक्तम् । सुतासः पूर्ववद-
सुक् संहितायांप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावात्परपूर्वत्वंनभवति । बर्हिषि बृहेर्नलोप-
श्चेतिइस् प्रत्ययस्वरः । ताँइन्द्रेत्यत्रदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । सह-
से षहमर्षणे असुन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगस्तुशन्तमः । अथासोमंसुतंपिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमस्तमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ६ ॥

हेइन्द्रअयमस्माभिःक्रियमाणःस्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठःसन् तेतव ह-
दिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शन्तमः सुखतमोऽस्तु अथस्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतंसोमंपिब ॥ अ-
ग्रियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छौचेतिघच् चित्त्वादन्तोदात्तः । हृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृक् स्पृशोनु-

दकेकिन् तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् किन्प्रत्ययस्यकुरितिशकारस्यकुत्वं छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । शन्तमः सुखंकरद्रव्यवचनोऽत्रशमशब्दः ततस्तमप् अत्रसुखप्रकर्षस्यगुणद्वारागु-
णनिष्ठद्रव्येसंक्रान्तत्वादद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधात्किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाआमन्भवति द्रव्यस्यस्व-
तःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थएवहिसनिषेधः । अथासोमं संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

विश्वमित्सर्वनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति । वृत्रहासोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

वृत्रहाशत्रुघातकइन्द्रः सोमपीतयेसोमपानायमदायतत्पानजन्यहर्षायच विश्वमित्सर्वम-
पिसुतमभिषुतसोमयुक्तंसर्वनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मगच्छति ॥ विश्वं असिपृषीत्यादिनाकन-
निच्चादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतं पूर्ववत् । मदाय मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः पित्वाद्धातुस्वरः । ग-
च्छति इषुगमियमांछः । वृत्रहा वृत्रंहतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुकिप् इन्द्रहन्पूषमित्यादिनानिवृत्तं दीर्घ-
त्वं सौचेतिप्रतिप्रसवाद्भवति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरि-
त्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

सेमन्नः काममापृणगोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवामत्वास्वाध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्तवाम् । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ८ ॥ ३१ ॥

हेशतक्रतो सत्वंनोस्मदीयमिमंकामंकाम्यमानंफलंगोभिरश्वैश्चसह आपृणसर्वतःपूरय व-
यमपेस्वाध्यः सुष्टुसर्वतोध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वात्वांस्तवाम् ॥ सेमं संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपूर-
णमिति सुलोपः । कामं कमेर्धञि कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदा-
त्तत्वम् । पृण पृणप्रीणने लोटःसेर्हिः तुदादिभ्यःशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावः अतोहेरितिहेर्लुक् ।
गोभिः सावेकाचइतिप्राप्तंविभक्तेरुदात्तत्वंनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषिध्यते । अश्वैः कञन्तइ-
त्युक्तं असामर्थ्यान्नपराङ्मवद्भावः । स्तवाम् षुञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः लोडुत्तमबहुवचनस्यलो-

टोलङ्ङुदितिलङ्ङावात् नित्यङित्तइतिसकारस्यलोपः आहुत्तमस्यपिञ्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-
त्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः अन्येष्वोऽ-
पिदृश्यन्तइतिक्रिप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणे सतिपरपूर्वत्वं हलइति
दीर्घः जसिएरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्कृत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-
वरुणयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते अयंतुविशेषः युवा-
कुहीत्यादिकेद्वेऋचौपादनिचृत्नामकच्छन्दोयुके विनियोगस्तुस्मात्तौलैंगिकोवाकश्चिदवगन्तव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरव आवृणे । तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्सराजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योः संबन्धि अवोरक्षणां आवृणे सर्वतः प्रार्थये ता तौ देवौ ईदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते स-
तिमृळातः अस्मान्सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्द उन्प्रत्ययान्तः उभौ निच्वादा-
द्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वपदस्यानङादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वन्द्वेचेति युगपदुभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेत्यादिना क्रिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारे प्रा-
प्ते मोराजिसमः क्वाविति मकारादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी । अ-
वरक्षणादिषु भावे असुन् निच्वादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिना द्विवचनस्याडादेशः टिलोपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः मृडसुखने प्रार्थनायां लिङर्थे लट् द्विवचनं तस्य तस् लटो-
डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यः शः ङिच्वाल्घूपधगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिषु दृशोनालोचने-
कञ्चेति इदमशब्दे उपपददृशोः कञ् उपपदसमासे इदं किमोरीशूकी इतीदमईशू शिच्वात्सर्वादेशः
कञः किच्वाद्गुणाभावः जिच्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
न तदेव शिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टावक्रमाह—

गन्ताराहिस्थोर्वसेहवंप्रिप्रस्यमावतः । धर्ताराचर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठितारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणत्विजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि प्राप्तशीलौभवथःखलु कीदृशौ चर्षणीनामनुष्ठिताणां धर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कारादेशः ऋदृशोऽङ्गिगुणः अमृजित्यादिनोपधादीर्घत्वं तनोनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस्
भुवि लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
से अवरक्षणे तुमर्थेसेसेनित्यसेन् निच्त्वादाद्युदात्तः । हवं ह्वेजोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकेसंप्र-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य दुव-
पूबीजसंताने अस्यऋजेन्द्रेत्यादिनारन्निपातितोनिच्त्वादाद्युदात्तः । मावतः वतुष्पकरणे यु-
ष्मदस्मद्वाछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-
नाम्रइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
सएवशिष्यते । धर्तारा धृन्धारणे ण्वुलृत्चावितितृच् एकाचउपदेशेइतीदृप्रतिषेधः गुणोरपर-
त्वं अमृजित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनां
रुषेरादेशचइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-
न्दसमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मतुपि योहस्वान्तः
अन्तोदान्तःततउत्तरस्यनाम्रउदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टावक्रमाह—

अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ । तावानेर्दिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेर्दिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरायोधनस्यप्रदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं प्रययदायदाधनंकामयामहेतदातदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

तादृशौयुवानेदिष्ठं अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहेयाचामहे कालविलंबमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः सप्तदशसुयाञ्चाकर्मसु ईमहेइति पठितम् ॥ अनुकामं कामस्य पश्चादनुकामं अथवा कामं अमु अनुकामं अनुरिह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे योग्यता वीप्सापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हियथार्था गृहीताः अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावसमासः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइति प्राप्तस्य लुकोपवादेनाव्ययीभावादतो मत्वपञ्चम्याइति विभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां तृपेर्णन्ताल्लोटोणिचश्च आत्मनेपदम् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वे आमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौ आतोङितइत्याकारस्य इयादेशः आद्गुणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलिगिति द्विवचनस्य आकारः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं अतिशयेनान्तिकं अतिशयने इष्टन् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः यस्येतिलोपः इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ ङित्वादात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्यनोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युवाकुहि शचीनां युवाकुसुमतीनाम् । भूयामवाजुदात्राम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुसुमतीनाम् । भूयाम ।

वाजुदात्राम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसोमरूपं हविर्युवाकुवसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः प्रसादाद्ययं वाजुदात्रां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयामभवेम अपः अमइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु शचीशमीइति पठितम् ॥ युवाकु युमिश्रणे कठिकुषिभ्यां काकुरित्यत्र बाहुलकाद्यौ तेरपिकाकुः प्रत्ययः किच्चेन गुणाभावादुकारस्योवडादेशः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः ङीनन्तो निच्वादाद्युदात्तइत्युभेवनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र वृत्तिल्लोक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम प्रार्थनायां लिङ् उत्तमबहुवचनेनित्यं ङितइतिसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्युदात्तोयासुडागमः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येतिसकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् सतिशिष्टत्वावयासुडात्तएव

शिष्यते । वाजदानां वाजंददातीतिवाजदावानः आतोमनिचित्वादिनावनिष् तस्यपित्वाद्धातु-
स्वरणवशिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअलोपोनइत्यकारलोपः
तस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावालोपोव्योर्वलीतिवकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृत्तमाह—

इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् ॥ क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदानां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति ।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये क्रतुःधनदानस्यकर्ताभवति प्रभूतं
ददातीत्यर्थः तथा वरुणः शंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यःस्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः॥
वरुणः उनन्यत्ययोनिच्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईड-
वंदवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तः । क्रतुः कृञःकतुरितिकतुः किच्वाद्गुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशस्त्रं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति
लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिवत्तद्वाच्यत्वात् यतोनावइतिप्राप्तमाद्यु-
दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्मागेवतित्स्वरितत्वमस्तु
नहितदायतोनावइत्येतदस्ति द्यच्त्वाभावात् अतएवहूम्यायचसूम्यायचेत्यादौस्वरितत्वं
दृश्यते नचपरत्वाच्चित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्-
हिरङ्गाद्यस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राबल्यात् अतऊ-
र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वंभविष्यतीतिकिञ्छान्दस्येन यत्रहिलोप-
मन्तरेणद्यच्त्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनद्यच्त्वंप्रदेशेषुत्वं स्वरि-
तेनैवभवितव्यमिति एवंहितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ अत्रतु
वाणांदाङ्गंबलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वंबाधित्वालोपएवभविष्यति तर्ह्युक्थ्येऊर्म्यायसूम्याये-
त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वेथैकत्रछान्दस्यान्त्रमुच्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

१ वीरवीर्यौचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वात्तित्स्वरितमितिस्वरित
त्वम् । २ आङ्गुत्यंभृगवाणः (ऋ सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम् ।

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तयो॒रिद॒वंसा॒वयं॒सनेम॒निच॑धीमहि । स्यादु॒तप्र॑रेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अव॑सा । व॒यम् । स॒नेम॑ । नि । च॒ । धी॒महि॑ ।

स्यात् । उ॒त । प्र॒रेच॑नम् ॥ ६ ॥

तयो॒रिपूर्वो॑क्तयो॒रिन्द्रा॑वरुणयो॒रेव॑ अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धन-
मिति शेषः निधीमहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततो वशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थाप-
यामश्च उ॒त अपि॑ च प्र॒रेचनं॑ भुक्त्वा निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा अ-
सुन् नि॒त्वा दा॑द्यु॒दात्तः॑ वयं यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम आशिषि लिङ् तस्य मस्
नित्यं ङित इति सकारलोपः किदाशिषीतियासुट् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः स-
लोपो नन्त्यस्येति सकारलोपः अतो येय इति इयादेशः लोपो व्योर्वलीतियलोपः लिङ्याशिष्यङि-
त्यङ् आद्गुणः पादादित्वान्निघातः । धीमहि हुधाञ्धारणपोषणयोः आशिषि लिङो म-
हिङ् तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-
तिसकारलोपः सार्वधातुकमपि दिति लिङित्वम् शप्च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपिश-
पोलुक् आर्धधातुकत्वादातो लोप इटिचेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र च वा-
योगे प्रथमेति निषेधः । स्यात् अस्तेऽपार्थनायां लिङ् तिप् इत्यथेतीकारलोपः यासुट्परस्मैपदे-
षूदात्तोऽङिच्चेति यासुट्ङित्वे अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक् श्रसोरलोप इत्यकारलोपः पादा-
दित्वान्निघातः । उ॒त ए॒वमा॑दीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । प्र॒रेचनं॑ रिचिर्विरेचने भावेत्युट् योरनादेशः
लित्तीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् प्रादिसमासः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रा॑वरुणवाम॒हं हु॒वेचि॒त्राय॑राध॒से । अ॒स्मान्सु॒जिग्युषं॑ स्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑वरुणा । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । चि॒त्राय॑ । राध॒से । अ॒स्मान् ।

सु । जि॒ग्युषः॑ । कृ॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वांयुवामुभौ अहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुका-
दिरूपेण विविधाय राधसे धनाय तदाहूतौ युवां अस्माननुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जय-
युक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्य आकारः देवताद्वन्द्वे चेति

पूर्वपदस्यानङ् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । हुवे ह्वयतेर्लुङ् तमैकवचनं इ-
ट् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि-
श्रुधात्वित्यादिनाउवङ् नचहुश्रुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिप्रतिपदोक्तस्यतदनपुनरस्य
लाक्षणिकत्वात् इट्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्ननिघातः । राधसे असुन् नित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । अस्मान् शसि द्वितीयायां चेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम् । जिग्युषः जिजये लिटः कसुश्चेति
कसुः द्विर्भावः सन्नलितोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं कसोः कित्वाद्गुणाभावः क्वादिनियमात्प्राप्तस्येटो-
वस्वेकाजाद्वसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं परपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिषसीनां चेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-
उदात्तः । कृतं कृञ्करणे लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्
तिङ्कृतिङ्इतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रावरुणनूनुवांसिषासन्तीषुधीष्वा । अस्मभ्यंशर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिषासन्तीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषुवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्य-
क् सेवितुमिच्छन्तीषुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नूनु अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतंदत्तं षड्विंश-
तिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्ष्वितिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोलभ्यते ॥ इन्द्रावरुणा
उक्तम् । नूनु ऋचितुनुषमक्षुतङ्ङोरुष्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ
धात्वादेशः षःसः इच्छायांसन् द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइतीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं
सनीवन्तेत्यादिनाविकल्पादिङभावः जनसनरवनांसन्नलोरितिनकारस्यआकारः उपरिलटः
शट् कर्तरिशप् उगितश्चेतिङीप् शप्शयनोर्नित्यमितिनुम् ङीपः शपश्चपित्वाच्छतुश्चलसार्व-
धातुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते । धीषु सावेकाचइतिविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्यञोक्तम् । यच्छतं दाण्दाने शपि पाप्मेत्या-
दिनायच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

प्रवामश्नोतुसुष्टुतिरिन्द्रावरुण्यांहवे । यामृधार्थेसधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुहस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधाथे इति । सुहस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिप्रतिहुवेयुवामुभावाह्वयामि किञ्च
सुहस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋ-
धाथे युवांवर्धाथे तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्समूहोवामश्रोतु युवां व्यामोतु ॥
अश्रोतु अशूव्याप्तौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःभुः । सुष्टुतिः नर्विधेअ-
स्यसुष्टुतिमित्यत्रोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्रतु यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋधाथे ऋधुवृद्धौ
लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्रोर्वहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः य-
च्छब्दयोगान्निघातः । सुहस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासुहस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदा-
र्थे स्तुतिशब्दस्यस्तूयतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्परत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तव-
नक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्परइतिसमस्यमानपदा-
र्थान्यः सहेत्यत्रहकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादित्वादन्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

इतिचतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेष्वमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी
पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्रतुर्थ्यामिन्द्रश्चसोमश्च
पञ्चम्यादक्षिणाचान्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्त्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पति-
देवताकाः तासांमध्येसचावीरइत्येतस्याश्रतुर्थ्याऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतिस्रोदेवताः
त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिस्त्रोदेवताः षष्ठीमारभ्यतिसृणांसदसस्पति-
देवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नराशंसोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत् ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

सोमानंस्वरं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं यऔशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरंणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ।

यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्यकर्तारंमां अनुष्ठातारंस्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं
 ऋणुहि कुरु अत्रदृष्टान्तः—कक्षीवन्तं एतन्नामकमृषिं इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवान्यथादे-
 वेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्रयोजना कक्षीवतो नु-
 ष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिः तैत्तिरीयैराज्जायते—एतवै परमाट्णारः कक्षीवाः औशिजो वीतहव्यः श्रायस-
 त्सदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽध्यृषित्वकथने नुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्य
 ते—अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र ईति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रतिदृष्टान्तत्वं युक्तं सोयं मन्त्रोया-
 स्केनैवं व्याख्यातः—सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं मिव य औशिजः कक्षीवान्
 कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपित्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं
 सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे ऋणुहि ब्रह्मणस्प-
 त इत्याह ब्रह्मवर्चसेवावरुन्ध इति ॥ सोमानं सुनोतीति पुञ् अभिषवे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
 मनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाच्चित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव उ-
 ञ्छादिषु वा सोमनशब्दोदृष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिको वामनिर्दृष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्वर-
 शब्दोपतापयोः कृत्यत्युदो बहुलमितिकर्मणिल्युट् लितीत्यकार उदात्तः । ऋणुहि ऋविर्हि साक-
 रणयोश्च इदितो नु मधा तोरिति नु लोटः सिपोहिः शपि प्राप्ते धिन्वि ऋण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्निभो-
 गेन वकारस्य चाकारः तस्या तोलोप इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावाच्च पूर्वस्य लघूपधगुणः हेर्ङि-
 त्त्वात् उकारस्य न गुणः उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनमिति हेर्नलुक् सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्धरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वाच्च निघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याः पति-
 पुत्रेत्यादिनां संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः सुभामञ्चितपराङ्मद्भावात्पदद्वयस्यामञ्चितनिघातः ।
 कक्षीवन्तं कक्षेभवा कक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनीरज्जुः भवेच्छन्दसीति यत्प्रत्ययः सा अस्यास्ती-
 त्यर्थे आसं दीवदष्टीवच्च क्रीवत् कक्षीवदिति ऋषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः छन्दसीरइ-
 तिवत्वं यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः मनुप्रसुपौपित्वादनुदात्तौ । औशिजः
 वशकान्तौ इजीत्यनुवृत्तौ वशोः किञ्चेति इजिप्रत्ययः तस्य किच्चाद्वा हिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपू-
 र्वत्वे गुणाभावः सतस्यापत्यमिति प्राग्दीव्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

योरेवान्यो अमीव हाव सुविपुष्टिवर्धनः । सनः सिपक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

१ तै० सं. ५. ६. ५. । २ ऋ० ३. ६. १५. । ३ नि० ६. १०. । ४ तै० सं. १. ५. ७. ।

यः । रेवान् । यः । अमीवइहा । वसुवित् । पुष्टिर्वधनः ।

सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवानयश्चामीवहारोगाणांहन्ता वसुवित्धनस्यलब्धा पुष्टिर्वधनः
पुष्टेर्वधयिता यश्चतुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तुसेवतां परिगृह्णा-
नुगृह्णात्वित्यर्थः अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह—सिषक्तुसचतइति सेवमानस्येति । प्र-
त्यायकौशब्दाविति शेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलमित्यकारस्य संप्रसारणं
परपूर्वत्वं छन्दसीरइति वत्वं आद्गुणः ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्दहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णा-
भावाच्च वत्वं न चान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौ तत्पतिषेधात् अन्य-
था खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेन अकारत्वादतोभिसंज्ञेति यैसादेशः स्यात् नच निर-
वकाशत्वेन च वत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदर्भस्तर्कः । उँप्रब्रह्माणि हरिवइत्यादाववकाश-
लाभात् सत्यं अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुप्कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादे-
शेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति छन्दसीरइति सूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिव-
इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्र आरेशब्दान्म-
तुपइत्युदात्तत्वं वक्तव्यमित्यत्र आरेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएव हि रेवाँइन्द्रेत्यादौ मतुपउदा-
त्तत्वं दृष्टम् अथवा ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्रापिकदाचित् ह्रस्वात्परस्य मतुपउदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं
एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राक् ह्रस्वात्परोमतुबिति रेवानरेवानित्यादौ सर्वत्रोदा-
त्तत्वं सिद्ध्यति अयमेव सूत्रकृतोभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यातइति । अमीवहा अमरोगेइत्येत-
स्माद्वन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः तंहन्तीति बहुलं छन्दसीति किप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वसुवित् वसुविन्दतीति वसुवित् किप्चेति किप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिर्वधनः वर्धयतेर्न-
न्धादित्वात् ल्युः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वधनइति कर्मणि षष्ठ्या समासः रुदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । सिषक्तु षचसमवाये लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्रे ह्लादिशेषे च
बहुलं छन्दसीत्यभ्यासाकारस्य इकारः । तुरः तुरत्वरणे इगुपधज्ञाप्तीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

मानः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।

नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषोमर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुं मस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंस-
नमधिक्षेप इत्यर्थः तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्साप्रणकृमासं पृणक्तु शत्रुणा प्रयुक्तो धिक्षेपः कदाचि-
दस्मान्माप्रामोत्वित्यर्थः तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपालय ॥ मा निघातः । शंसनं शंसः
भावेऽवञ् जिच्वादाद्युदात्तः । अररुषः अर्ते ररित्यन्तर्भावितण्यर्थात् ऋगतावित्यस्मादरुस् गु-
णोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धुर्वीहिंसायां किञ्चकौचसंज्ञायामिति कि-
ञ्च तितुन्नतथसिसुसरकसेषु चेतीदृप्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं वलिलोपं बाधित्वा ऊठिप्रा-
प्ते राह्योपइति वकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लङ्स्तिप् इति धेतीकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः कु-
त्वं रुधादिभ्यः भ्रम् तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मर्त्यस्य मृङ्प्राणत्यागे असिदसिमृङ्-
त्यादिना औणादिकस्तन्प्रत्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थे भवेच्छन्दसि इतियत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
रक्ष रक्षपालने शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते पादादित्वान्निघातः । रक्षाणः
द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्प-
ते षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुबामञ्चितपराङ्मवद्वावात्पदद्वयस्यामञ्चित-
निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

सघावीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हि नोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हि नोति प्रामोति वर्धयति वा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हि नोति तथा सो-
मो हि नोति सघ स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः
संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हि नोति हि गतौ-
वृद्धौ च स्वादिभ्यः श्रुः तिपः पित्त्वात् श्रुप्रत्ययस्वरएवशिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणापात्वं हंसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वंतमर्त्यं अनुष्ठितारं मनुष्यं अंहसः पापात्पाहीति शेषः तथा सोमः पातु इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्वादाद्युदात्तः । अंहसः न विषयस्येत्यादिना आद्युदात्तः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्ल्लिशो वर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता तथा च गृहे मेखलामाबध्येति खण्डे पठ्यते—आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिमेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुं सदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्य प्रियं सोमपाने सहचारित्वा काम्यं कमनीयं सनिधनस्य दातारम् ॥ सदसः षट् विशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्ङितिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रियं इगुपधज्ञापीकिरःकः इयडादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरनिटीति णिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं षणुदाने धात्वादेशः षःसः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकषिकस्य उयसि वशिध्वनिस्तनि वनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेति इप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याप्रापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातां सकृचेतिसिचइडागमः धातोः सगागमः निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यस्मादृतेन सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न । सधीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः इचितः । च न ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञो यमनुष्ठानव्यो विपश्चितश्च न विदुषोऽपियजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिदेवादृतेन सिध्यति सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोनुष्ठानविषयाणां अस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वायोगं संबन्धमिन्वति

व्याप्नोति यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् अन्यारादित्यादिनाकृतेयो-
गात्पञ्चमी सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति विधुसंसि-
द्धौ श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् । योगं युजिर्योगे घञो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति इविद्यासौ शप् इदितोनु-
गृह्णातोरिति नुम् निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आह्व । कृणोति । हविःकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।
होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आह्वनन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानं कृणोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति ह-
विर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः तथा विधुफलसिद्धये अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं
प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति करोति होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यज-
मानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाकूदेवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति
श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु होत्रा गीरिति पठितम् ॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः
संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चं अनिग-
न्तोश्चतौ वप्रत्यये इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन्
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हूयते अस्यामिति होत्रा देवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रि-
तित्रन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

नराशंसं सुष्टुष्टमम् अपश्यं सप्रथंस्तमम् । दिवो न सद्गमस्त्वसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुष्टुष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथंस्तमम् । दिवः ।

न । सद्गमस्त्वसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थं व्युत्पत्त्या सदसस्पतिर्देवता परोयं शब्दः व्यु-
त्पत्तिश्च यास्को दर्शयति—नराशंसो यज्ञइति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपू-

पिर्नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं एतमेवाग्निप्रा-
यं हृदि निधाय ब्राह्मणमेव मान्नायते—प्रजावैनरो वाक्शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदस-
स्पतियो वानराशंसनामको देवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि कीदृशं सुधृष्टमं अत्याधिक्येन धा-
ष्ट्यं युक्तं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं सद्भ्रमस्वसंप्राप्ततेजस्कं तत्र दृष्टान्तः—दिवोन द्युलोकानिव
आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषायथा तेजस्विनः तद्वदयं नराशंसः तेजस्वीत्यर्थः ।
सुधृष्टमं शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् किप्चेति किप् अतिशयनिकस्तमम् षकारस्य जश्वाभाव-
श्छान्दसः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकारउदात्तः । अपश्यं पाष्ठाध्मेत्यादिना पश्यादेशः रुड्ल-
इस्लइक्ष्वडुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः । सप्रथस्तमं प्रथमप्रख्याने प्रथनं प्रथः सर्व-
धातुभ्योऽनु निच्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्ततइति तेन सहेतितुल्ययोगे इति बहुव्रीहिसमासः
वोपसर्जनस्येति सादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छान्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ दिवः ऊडिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्भ्रमस्वसं सीदतीति सद्भ्र षट्प्रविशरणादौ
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति मनिन् निच्वादाद्युदात्तः सद्भ्रमहो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन ख-
कारः ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमिति नवर्चसूक्तं ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति
कारीरीष्टौ प्रतित्यमेषा धारया तथा च सूत्रितम्—वर्षकामेष्टिः कारीरीतस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे-
आग्निं स्ववसं नमो भिरिति धारयेइति ॥

तामेतां सूक्तगतां प्रथमां च माह—

प्रतित्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिर्गन्धर्वाणां हि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हे अग्ने यो यज्ञः चारुरंगवैकल्यरहितः त्वं तथाविधं
चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मादस्मिन् अध्वरे त्वं म-
रुद्भिः देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैव व्याख्याता—तं प्रति चारुमध्वरं सो-

मपानायप्रहूयसेसोग्रेमरुद्धिः सहागच्छेति ॥ प्रति निपातआद्युदात्तः । त्वं त्यदादीनामः प्रातिप-
दिकस्वरः । चारुं दृसनजनिचरीत्यादिनाज्युण् अतउपधायाइतिवृद्धिः जित्वादाद्युदात्तः ।
गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । प्र निपातस्वरः ॥ १॥

द्वितीयाष्टचमाह—

नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुंपरः । मरुद्धिरग्नआगहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहस्तवसंबन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुलंघ्य परोनहि उल्लष्टेदेवोनभवति
खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदी-
येक्रताविज्यन्तेतएवोत्कृष्टाइत्यर्थः मरुद्धिरित्यादिपूर्ववत् । नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः ।
देवः पचाद्यजन्तश्चित्वादन्तोदात्तः । महः महतस्तलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव युष्मदस्मदोईसीत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुं कृजःक्रतुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
गहि गमृसृपृगतौ लोटःसोर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदन्नाभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्भवति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्रुहः । मरुद्धिरग्नआगहि ॥ ३ ॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्धिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणवैमरुतइतिश्रुतेः । देवासोद्योतमानाः अद्रु-
होद्रोहरहिताः वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात् तथाचोपरिष्ठादाम्नायते—उंदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोयूयंवृष्टिर्वर्षयथापुरीषिणइति । शाखान्तरेपि मन्त्रान्तरस्यब्राह्मणमेवाम्नायते—मरुतांपृष-
तयःस्थेत्याह । मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति । रजःशब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेज्यो-

तीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसृगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नक्षि-
पयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलोवेतिज्ञेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्वृ-
त्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेःकचन्तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आजसेरसुक्
देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः संपदादित्वाद्भावेकिपिसति बहुव्रीहौ नञ्सु-
श्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाकिप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचळदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यउग्राअर्कमानृचुरनाधृष्टासओजसा । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥४॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिरग्निः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रांस्तीव्राःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त-
इत्यर्थः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः स-
र्वेभ्योऽपिप्रबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति
तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चन्चरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-
त्वमिति । सजगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भउदकंलक्ष्ममुद्युक्तअर्चन् उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्याप-
नेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतो-
मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृधेत्यामित्या-
दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा उज्जेर्बलेबलोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

येशुआघोरवर्षसःसुक्षत्रासोरिशादसः । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥५॥३६॥

ये । शुभाः । घोरवर्षसः । सुक्षत्रासः । रिशादसः । मरुद्भिरग्निः ।

अग्ने । आ । गंहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरकमत्ययान्तः ऋजेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरूपप्रत्ययान्तारकमत्य-
यान्ताश्चनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभनाः घोरवर्षसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुक्षत्रं भगवति पठितम् ॥ शुभ्राः स्फायितश्चीत्यादिना शुभेरौणादिकोरकृत्ययस्वरः । घोरवर्षसः घोरं वर्षोऽप्येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तं च छन्दसीत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् रिशंतिर्हिंसन्तीति रिशाः तानदन्तीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽनुप्रत्ययः निस्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषु त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषु षष्ठीसूचमाह—

येनाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते

मरुद्भिरग्निः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

येमरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखं तद्यस्मिन्नास्ति असावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् न अको नाक इति नञ् तत्पुरुषः नलोपो नञ् इति नलोपो न भवति न भ्राणपादित्यादिना प्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वं प्रथमतस्तुल्यं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरित्युच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊद्विमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्ञासेरसुगित्यसुक् । आसते आस उपवेशने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं अस्य अदादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्न निपातः ॥ ६ ॥

सप्तमीसूचमाह—

य ईर्यन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ७ ॥

ये । ईर्यन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुद्भिरग्निः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्मेघानीं खयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति शेषः निश्चलस्य चलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईर्यन्ति

उखणखेत्यादावीर्षिर्गत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुमधातोरितिनुम् णिजन्तधातोश्चित-
इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । पर्व-
तान् पूर्वपर्वमवर्षुरणे औणादिकोतच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आयेतन्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजसा । मरुद्भिर्गृह्णागहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैःसह आतन्वन्ति आमुवन्ति आकाशमितिशेषः किंच
ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोऽन्तः तना-
दिकञ्क्षयः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङएवाद्युदात्तत्वम् । रश्मिभिः
नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्रोतेरशचेतिमिः प्रत्ययस्वरः । समुद्रं उन्दीक्रेदने स्फापीतंचीतिरक्
समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीमृचमाह—

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यमधु । मरुद्भिर्गृह्णागहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ।

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यमधु सोमसंबन्धिनंमधुरसं अभि-
सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहात्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तो-
दात्तः । त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंवत्कर्षधार-
येत्यादिनापुंवद्भावः । सृजामि सृजविसर्गे मिपःपित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । सोम्यं
सोममर्हतिइतियः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृ-
त्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्वतम् ॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसो-
ममयंसोमेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेप्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

१ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहधिभ्योऽतच् । २ नि० १०. ३७ ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो खिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथ प्रथमाऽष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टर्चसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत्
ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयमष्टावाभ्रवमिति । विनियोगस्तु सूक्तस्यैकैकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः ।
व्यूढस्य प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अयं देवाय जन्मन इत्याभ्रवस्तु चः अथ छन्दोमा इति खण्डे सू-
त्रितम्—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवायं देवाय जन्मन इति ।

तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

ॐ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हिमनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः ते चात्र सूक्ते देवताः तत्सङ्घोजायमानवाचिना ज-
न्मशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थं अयं
स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः
कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनपदः स्तोत्रेण तुष्टा ऋभ-
वो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपांसुलुगित्यादिना याजा-
देशः व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः चित् इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानि दधातीति रत्नधा-
तुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

य इन्द्राय वचो युजात तक्षुर्मनसा हरी ॥ शमीभिर्यज्ञमांशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । युजा । तक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः ।

यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचो युजाताडनादिकं विनावाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशि-
क्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा तक्षुः संपादितवन्तः ऋभूणां सत्यसङ्कल्पत्वात् तत्सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः तेऋभवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैःकर्मभिः यज्ञमस्म-
दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपःअमइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशमीशमीतिपठितम् ॥
वचोयुजा वचसायुजाते सत्सूद्विषेत्यादिनाकिप् सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः रुदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ल्लिटि झेरुसादेशः पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः
शमयन्तिपापानीतिशम्यःकर्माणि औणादिकइन् रुदिकारादक्तिनइतिङीष् वृषादित्वादाद्युदात्तः।
आशत अशूव्याप्तौ लङि झस्य अदादेशः स्वादिभ्यःश्रुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अडागमः
तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तक्षन्नासत्याभ्यांपरिज्मानंसुखंरथम् ॥ तक्षन्धेनुंसबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन् ।
धेनुम् । सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यांअश्विदेवप्रीत्यर्थंरथंतक्षन् ऋभवोदेवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेनसंपादि-
तवन्तः कीदृशंपरिज्मानं परितोगन्तारं सुखंउपर्युपवेशनेसुखकरं किञ्चधेनुं कांचिद्नांतक्षन् धा-
तूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्रसंपादनवाची कीदृशींधेनुं सबर्दुघां सबरःक्षीरस्यदोग्धीम् ॥ तक्षन् ब-
हुलंछन्दसीत्यङभावः । नासत्याभ्यां नविद्यतेसत्यंययोस्तावसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ नभ्राण-
पादित्यादिनानलोपाभावः । परिज्मानं अजेःपरिपूर्वस्यश्वन्नुक्षन्तित्यादिनामनप्रत्ययेअकारलो-
पआद्युदात्तत्वंचनिपातनात् । सबर्दुघां सबःपयोदोग्धीतिसबर्दुघा दुहःकब्धश्चेतिकप् सबरि-
तिरेफान्तंप्रातिपदिकंक्षीरवाचीतिसंप्रदायविदः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते समा-
सेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेयुवानापितरापुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निवोदेवमिति
खण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरितितृचाविति ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

युवानापितरापुनःसत्यमंत्राऋजूयवः ॥ ऋभवोविष्ट्यंक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमंत्राः । ऋजूयवः ।
ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवानातरुणावकृतकृतव-
न्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फल-
मुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्फलं तथैव संपद्यते तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः
ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः अतएवैतेषामनुष्ठितामन्त्राः सिद्ध्यन्ति विष्टी
विष्टयो व्याप्तिर्युक्ताः सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोत्र व्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दं या-
स्कएवं निर्वक्ति—ऋभव उरुभान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वेति ॥ युवाना युवनशब्दो यौतेः
कनिन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः । पितरा पूर्ववदाकारः । सत्यम-
न्त्राः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्यच् अकृत्सावधा-
तुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः । कया च्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । विष्टी विष्ट्व्याप्तौ क्तिच् कौचसंज्ञा-
यामिति क्तिच् तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः तस्माज्जसइयाडियाजिकाराणामुपसंख्यानमिति
तस्य ईकारादेशः सचालोन्त्यस्येति सकारस्य भवति तत आद्गुण इति गुणेरुक्तेः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति
पूर्वसवर्णदीर्घः तं बाधित्वा परत्वात् जसिचेति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत् न संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् । अकृत कृजोलुङ् आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रेषु सेत्यादिना च्छेर्लुक् यणादे-
शः अडागमः निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमी मृचमाह—

सं० म० दा० सो० अ० ग० म० ते० द्रे० ण० च० म० रु० त्वं० ता ॥ आ० दि० त्ये० भि० श्र० राज० भि० ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदासः । अ० ग० म० त । इन्द्रे० ण । च । म० रु० त्वं० ता ।

आ० दि० त्ये० भि० । च । राज० भि० ॥ ५ ॥ १ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समगमतस-
द्भताः ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेस्ति अतएवावाहननिगद आश्वलायनैर्नैवंपठितः—
इन्द्रमादित्यवन्तं ऋभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । कीदृशेनेन्द्रे-
ण मरुत्वतामरुद्भिर्युक्तेन अतएव मन्त्रान्तरमेव मान्नायते—मरुद्भिर्निन्द्रसख्यं ते अस्त्विति । कीदृशैरा-
दित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः माद्यन्ते एभिरिति मदासोमाः मदोनुपसर्ग इत्यप तस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते । आज्ञासेरसुगिति जसोसुक् । अगमत गमेः संपूर्वालुङ् समोगम्यृ-
च्छीत्यादिना आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रेषु सेत्यादिना च्छेर्लुक् गमहेनेत्यादिना उपधालोपः व्य-
व-

हिताश्चेतिसमोव्यवहितप्रयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतःअस्यसन्तीतिमरुत्वान् तसौमत्वर्थेइ-
तिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वातजशत्वाभावः ज्ञयइतिमनुषोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलंछन्द-
सीतिभिसंज्ञेसादेशाभावेबहुवचनेज्ञत्येदित्येत्वम् । राजभिः राजनशब्दस्यकनिन्नन्तत्वेननिच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्यनिष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरःपुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चमसम् । नवंम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःकृतम् ।

अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतअपिच त्वष्टुः एतन्नामकस्यदेवस्यसंबन्धितक्षणव्यापारः नवनूतनंत्यंचमसंतंसोमधा-
रणक्षमंकाष्ठपात्रविशेषंनिष्कृतं निःशेषेणसंपादितमकरोदितिशेषः तक्षणव्यापारकुशलस्यत्व-
ष्टुः शिष्याऋभवः तेननिर्मितंतेमेकंचमसंपुनरपिचतुरोर्कर्त चतुर्धाविभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः एक-
स्यचतुर्विधत्वकरणरूपोयमर्थोमन्त्रान्तरेपिविस्पष्टः—एकंचमसंचतुरःकृणोतनेति ॥ नवं णुस्तुतौ
नूयतइतिनवं कर्मणिअप्रत्ययः सहिघञोपवादत्वात् घञर्थेसर्वत्रभवति घञप्रत्ययश्च अकर्त-
रिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्तेसर्वत्रकारकेभवति यद्यपितत्रसंज्ञायामित्युक्तंथापिचका-
रस्यसंज्ञाव्यभिचारार्थात्सांज्ञायामपिभवत्येव । संबध्यतेइतिसंबन्धः कर्मणिघञित्युक्तम् ।
त्वष्टुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे औणादिकस्तुन् ऊदित्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक-
कारलोपः । निष्कृतं कृञोनिरुपसृष्टात्कर्मणिक्तः प्रादिसमासे नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वं
अत्र कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्ताषष्ठी यद्यपिनलोकाव्ययेतिनिषिद्धा तथापिकर्तुःशेषत्वेनविव-
क्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्त्वृतीयेत्येतस्याःप्राप्तेःशैषिकीषष्ठी यथाकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते माषाणा-
मश्रीयादिति गतिरनन्तरइतिनिसुदात्तत्वम् । अकर्तअकृषत कृञोलुङि ज्ञस्य ह्यत्ययेनतादे-
शः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्चेर्लुक् छन्दस्युभयथेतितिङ्आर्धधातुकत्वात्ङित्वाभावेनगुणः । चतुरः
चतुरःशसीत्युकारउदात्तः । पुनः स्वरादिष्वाद्युदात्तःपठितः ॥ ६ ॥

तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे तेनोरत्नानिधत्तनेतिद्वेऋचावार्भव्यौ तृतीयस्यागन्महेति
खण्डेऽसूत्रितम्—इन्द्रइषेददातुनस्तेनोरत्नानिधत्तनेत्येकाद्वेचेति ।

तयोराद्यांसूक्तेसप्तमीष्टकमाह—

तेनोरत्नानिधत्तनत्रिरासाप्तानिसुन्वते ॥ एकमेकंसुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।

एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु येप्रतिपादिताऋभवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-
नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवकुर्वतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-
दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनामध्ये प्रतिद्रव्यंयावदपेक्षितं
तावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-
मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च साप्तानिसप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि
च धत्तन संपादयत कीदृशानिसाप्तानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादी-
नांसप्तानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औषासनहोमवैश्वदेवइत्यादीनांसप्तानांपाकयज्ञानांवर्गो-
द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइत्यादीनांसप्तानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्ती-
डायां निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनमकारस्यतकारः निच्वादाद्युदात्तः ।
धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतितशब्दस्यतनादेशः । सप्तानांवर्गःसाप्तं सप्तनोऽञ्छन्दसीतिवर्गे
अञ्प्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः निच्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वंच अत्रवर्गवचनेनचा-
नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथाह्येकएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते
शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिबोप्सायांद्विर्भावः एकशब्दः इणः
कन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाधेदितमित्याधेदितसंज्ञायां अनुदात्त-
चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयऋचः शंसुस्तुतौ करणेकिन् तस्य
किच्वान्नलोपः शोभनाःशस्तयइतिप्रादिसमासे यद्यपिचकिनोनिच्वादाद्युदात्तत्वेनरुदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेवप्राप्तं तत्तुपरेणमन्किन्व्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनबाध्यते ॥७॥

१ अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राग्रयणचातुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-
ज्ञसंस्थाः । २ पञ्चमहायाअष्टकाश्राद्धंपार्वणश्राद्धंश्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणंशूलगवः आश्व-
युजीकर्मैतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः । औषासनहोमवैश्वदेवयोर्ग्रहणंपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् ।

३ अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोत्रिरात्रोर्मोर्मइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीमृचमाह—

अधारयन्तवह्नयोभजन्तसुकृत्यया ॥ भागंदेवेषुयज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुकृत्यया । भागम् । देवेषु ।
यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेनयज्ञस्यवोढारकभवःअधारयन्तपूर्वमनुष्यत्वेन मरणयो-
ग्याअप्यमृतत्वलाभेनप्राणानधारितवन्तः तथाचमन्त्रान्तरमाग्रायते—मर्तासःसन्तोअमृतत्व-
मानशुरिति । किञ्चैतेसुकृत्ययायज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेणशोभनव्यापारेणदेवेषुमध्येस्थि-
त्वा यज्ञियंयज्ञार्हभागंहविर्लक्षणंअभजन्तसेवितवन्तः अयमर्थः सौर्धन्वनायज्ञियंभागमा-
नशुरित्यादिमन्त्रान्तरेषुविस्पष्टः । ब्राह्मणेपि कर्तव्योवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्यु-
पाख्यानंविस्पष्टम् ॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वह्निश्रीत्यादिनानिप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वाद-
निघातः । सुकृत्यया विभाषारुवृषोरिति रुजःकर्मणिक्यप् शोभनंकृत्यमस्याभजनक्रियायाः
सासुकृत्या बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु क-
ृत्यशब्देक्यपःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणआदिरुदात्तः ततश्चाद्युदात्तञ्चच्छन्दसीत्यनेनाद्यु-
दात्तत्वेनभवितव्यं तेनहिपुरस्तादपवादेनपरमपिनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाध्यतइत्युक्तं
एवंतर्हि रुजःशचेति स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययान्तःकृत्याशब्दः क्यपःपित्त्वेपिव्यत्ययेनउदात्तत्वं
प्रादिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं
यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञात्विग्भ्यांघस्वञौइतिघः तस्यइयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

इहेन्द्राग्नीइत्यादिकंप्लुचंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—इहपल्लैन्द्राग्रमिति ।
विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नीउपह्वयइतिसूक्तम् स्तोत्रमग्रेशस्त्रादितिरवण्डे-
इहेन्द्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेतिसूत्रितत्वात् । तथा अभिष्ववपृष्ठहेमातःसवनेअच्छा-
वाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमेतदेवसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—अभिष्ववपृष्ठयाहानीत्युपक्रम्येहेन्द्रा-
ग्नीइन्द्राग्नीआगतमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टमाह—

इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरिस्तोमंमुश्मसि ॥ तासोमंसोमपार्तमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।

उश्मसि । ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणि इन्द्राग्नीदेवावुपह्वये आह्वयामि तयोरित् इन्द्राग्नयोरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसिकामयामहे सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौतौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ्गन भवति तत्र हि द्वन्द्वइत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणालोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङित्युक्तं तस्मादत्रावग्रहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात् । उश्मसि वशकान्तौ लटोमस् इदन्तोमसिरिति इकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुक् मसोर्ङित्त्वाद्ब्रह्मिज्येत्यादिनासंप्रसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तायज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नीशुभतानरः ॥ तागायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता ।

गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याः कृत्विजस्तापूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः तथा शुभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौ कुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीछन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुभत अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तामित्रस्य प्रशस्तयेन्द्राग्नीताह्वामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे । सोमपा ।

सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः यद्वा मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः सोमपा नक्षमौ तापूर्वोक्ताविन्द्रा-

ग्रीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितित्तुर्थी कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वातादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीसृचमाह—

उ॒ग्रा॒सन्ता॒हवाम॒हउ॒पेदं॒सर्व॑नं॒सुत॑म् । इ॒द्रा॒ग्री॒एह॑गच्छताम् ॥ ४ ॥

उ॒ग्रा । संतां । ह॒वा॒म॒हे । उ॒पं । इ॒दम् । सर्व॑नम् । सु॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्री इति॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ता॒म् ॥ ४ ॥

सुतंअभिषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्तां
वैरिवधादिषु क्रूरौसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्रीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता
अस्तेः शतरि श्रसोरल्लोपः । सवनं सुतमितिद्वयं सेमनःस्तोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

ता॒म॒हान्ता॒सद॒स्पती॒इन्द्रा॒ग्री॒रक्ष॑उज्जतम् ॥ अ॒प्र॒जाः॒सन्त्वा॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥

ता । म॒हान्तां । स॒द॒स्पती॒ इति॑ । इ॒न्द्रा॒ग्री॒ इति॑ । रक्षः । उ॒ज्ज॒त॒म् ।

अ॒प्र॒जाः । स॒न्तु । अ॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥

तौपूर्वोक्तविन्द्राग्रीरक्षोराक्षसजातिंउज्जतं ऋजुकुरुतंक्रौर्यंपरित्याजयतमित्यर्थः कीदृ-
शौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादादत्रिणोभक्षकाराक्षसाः
अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति
समासे षष्ठ्यालुकिप्रातिपदिकसकारस्यरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्री आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि
दृश्यतइतिजनेर्दप्रत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्यबहुव्रीहौहि नित्यमसिचूप्रजामेधयोरित्यसि-
जादेशःस्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइनुडा-
गमः चितइति ऋकारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीसृचमाह—

तेन॑स॒त्येन॑ जा॒गृत॑मधि॒प्रचे॒तुने॑प॒दे ॥ इन्द्रा॒ग्री॒शर्म॑यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

१ अदेस्त्रिनिश्चेतित्रिन् प्रत्ययस्त्वेरणान्तोदात्तः ।

तेन । सत्येन । जागृतम् । आधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति ।

शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्र-
र्षेण फलभागज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थाने अधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ भवतं ततोऽस्मभ्यं श-
र्मयच्छतं सुखं गृहं वा दत्तम् गयः कृदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्मवर्मेत्युक्तम् ॥
जागृतं जागृनिद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः । प्रचेतुने
चितीसंज्ञाने इत्यस्मात्पण्यन्तात् शकेरुनोन्त इति विहितत्वाद्वाहुलकादौणादिक उनप्रत्ययः समासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नी इत्यत्रोक्तम् आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेष-
ः । शृणाति हि नस्ति दुःखमिति शर्म शृङ्गि सायां अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । यच्छतं इषुग-
मियमांछ इति छः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचंसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—
प्रातर्युजासैका च तस्य आश्विन्यस्तथासावित्र्य आग्नेयौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणी वरुणान्यग्नाथीनां
द्यावापृथिव्ये पार्थिवीषड्विष्णव्यो तो देवा दैवी वेति सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन् खण्डे—अनिरुक्ता
संख्याविंशतिरिति परिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्याविंशतिसं-
ख्याद्रष्टव्या साचविंशतिः एकया अधिकया सह वर्तत इति सैका तत्रादौ च तस्य ऋचोऽश्विदेवताकाः
पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्च तस्य सवितृदेवताकाः नवमीदशमीचोभे अग्निदेवताके एकादश्या ऋचो-
देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्निपत्न्य इन्द्राणी वरुणान्यग्नाथ्यो देवताः त्रयोदशी-
चतुर्दश्या द्यावापृथिवी देवताके पञ्चदशी पार्थिवी षोडश्या द्याः षड्विष्णुदेवत्याः षोडशी देवदे-
वत्यावां ॥ अत्र सूक्ते विनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ प्रातर्युजाविबोधयेति च तस्य
ऋचः सूत्रितं—अथाश्विन एषोऽषाः प्रातर्युजेति च तस्य इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येकापुरो-
नुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितम्—आश्विनस्य प्रातर्युजाविबोधयेति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहगच्छताम् ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ १॥

१ पृथिवीदेवी देवताका षोडशीमारभ्यैकविंशत्युच्यते षड्विष्णुदेवताकाः अतो देवा इत्यस्या-
षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ।

प्रा॒तः॑ऽयुजा॑ । वि । बो॒धय॑ । अ॒श्विनौ॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ताम् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यब्रूते हेअध्वर्योप्रातर्युजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबोध-
य विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपी-
तयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥प्रातर्युजातेगृह्यमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सुद्विषेत्या-
दिनाकिप् सुपांसुलुगित्याकारः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेनकिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यासु॒रथा॑र॒थीत॑मा॒भादे॒वादि॒विस्पृ॑शा । अ॒श्विना॒ताह॑वामहे ॥ २ ॥

या । सु॒रथा॑ । र॒थीत॑मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒विस्पृ॑शा ।
अ॒श्विना॑ । ता । ह॒वाम॑हे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीतमारथिनांमध्ये अ-
तिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताहवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्या-
दिष्वष्टसुपदेशुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनोरथोययोस्तौसुरथौ समासान्तो-
दात्तत्वापवादंबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्यु-
दात्तंछच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदी-
र्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ किप्चेतिक्लिप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् ग-
तिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यावा॑ंक॒शाम॑धु॒मत्य॑श्विनासू॒नृता॑वती । तया॑य॒ज्ञांमि॑मिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । म॑धु॒मती॑ । अ॒श्विना॑ । सू॒नृता॑वती । तया॑ ।
य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॑तम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंवन्धिनी यां कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआ-
गत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं सोमरसेनसेक्तुमिच्छतं कशयाश्वंदंताडयित्वा सहसास-

मागत्यभवद्विषयांसोमरसाहुतिर्निष्पादयितुमुद्युक्तौभवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः
क्षोदमित्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधुपुरीषमिति पठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अ-
श्वस्यशीघ्रगत्यायत्स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशाक्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रे-
ण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगम-
नहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं यद्वा श्लोकः धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्गमसुकशाधिषणेति पठितं अ-
श्विनो र्यावाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषये-
त्यर्थः तया वाचा युक्तौ यज्ञमिमिक्षतमिति योजनीयम् ॥ कशा कशगतिशासनयोः पचाद्यच् वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती ऊनपरिहाणे सुष्ठु ऊनयत्यप्रियमिति सूनृ तथा विधुमन्तं सत्यं यस्यां
वाचि सा सूनृता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्चन्दसि बहुलं इति ककारउ-
दात्तः सायस्या अस्ति सा कशा सूनृतावती तिकशायाः संज्ञा एवं नामाकशेत्यर्थः संज्ञायामिति मनु-
पोवत्वम् । मिमिक्षत् मिहेः सन् हलन्ताच्चेति किच्चाद्गुणाभावः ढत्वकत्वषत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

न॒हि॒वा॒म॒स्ति॒दूर॒के॒यत्र॒रथे॒न॒गच्छ॑थः ॥ अ॒श्वि॒ना॒सो॒मिनो॑गृह्म ॥ ४॥

न॒हि । वा॒म् । अ॒स्ति । दूर॒के । यत्र॑ । रथे॒न । गच्छ॑थः । अ॒श्वि॒ना ।
सो॒मिनः॑ । गृह्म ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवांसोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः समा-
गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरेन भवति ॥ न हि एवमा-
दीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति यु-
वांचरथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चाथो गम्यते च शब्दान् प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमातिङ् विभक्तिर-
स्तीति । यत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेतिय-
द्वत्तयोगान्न निघातः ॥ ४ ॥

ब्यूढस्य द्वितीये छन्दो मैवैश्वदेव शस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्यश्च तस्रः द्वितीयस्येति ख-
ण्डे सूत्रितम्—हिरण्यपाणिमूतय इति च तस्मो महीद्यौः पृथिवी च न इति ।

तत्र प्रथमां सूके पञ्चमीमृचमाह—

हि॒र॒ण्य॒पा॒णि॒मू॒तये॑ स॒वि॒तार॑मुपह्वये । स॒चे॒त्ता॑ दे॒वता॑ प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सच सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्य-
देवताभूत्वापदं यजमानेन प्राप्य स्थानं चेत्ताज्ञापयिता भवति कोटशं सवितारं हिरण्यपाणिं यजमा-
नाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः
तदानीं कस्यां चिदिष्टावध्वर्यवः तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिन्ना नाम कं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च
प्राशिन्त्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद ततः प्राशिन्त्रस्य दातारो ध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं
निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः सोयमर्थः कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नातः—सवित्रे प्राशिन्त्रं प्रतिजह्नुस्तस्य पाणी प्र-
चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति श्रुतइति । पाणिशब्दं हिरण्यशब्दं च या-
स्कएवं निर्वक्ति—हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वाह्नितेजनाजनमिति वाहितरमणं भवती-
ति वाहदयरमणं भवतीति वाह्यतेर्वास्यात्पेप्साकर्मण इति । तथा पाणिः पणायतेः पूजाकर्मण इति ॥
हिरण्यशब्दो न द्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्ता वृत्तियूति-
जूति सातीत्यादिना किञ्चन्तो नोदात्तो निपातितः । सवितारं तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता चिती
संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात्ताच्छीत्येतन् अनित्यमागमशास्त्रमितीडभावः निच्चादाद्युदा-
त्तः । देवता देवात्तलिति स्वार्थेतल् लीतीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित-
इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

अपां नपां तमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य ब्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपां तम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य ।

ब्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते अवसे अस्मान्नक्षितुं सवितारं उपस्तुहि
तस्य सवितुः संबन्धी निब्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं
सवितारं अपां नपां जलस्य नपा लकं सन्तापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपां पारक्षणे अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः तस्य नजासमासे नभ्राणनपादित्या-

दिनानलोपप्रतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोषकत्वाद् तर्हि कथमपामितिषष्टी नलोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थेति कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधाद् इति चेत्तर्हि एषा शेषलक्षणास्तु अग्न्यादित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्रेरापइति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे उगिदचामिति नुमभावोपनिपातनादेवेति मन्तव्यं पातेः क्विबन्तस्य तु ग्वानिपातनाद् द्रष्टव्यः अथवानपातयतीति नपात् पतृगताविति धातोर्ण्यन्तात्क्विप् अग्न्यादित्यौ ह्यपानं प्रापकौ प्रयुततच्छोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे तुमर्थेसेसेन् इत्यादिना असेन् निच्वादाद्युदात्तः । उश्मसि वशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्य इति शपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारम् ।

नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति—यदेतद्वसुः चित्रं राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं नृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं ऊदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे ह्वयतेर्बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् । वसोः वसनिवासेश्च स्मृत्स्निहीत्यादिना उः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । राधसः असुचन्तो निच्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं नृश्चष्टइति नृचक्षाः तं नृचक्षसं चक्षेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन् शित्त्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याजादेशाभावः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सखाय आनिषीदत सविता स्तोम्यो नुनः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूताहे ऋत्विजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशत नोस्माकमयं सवितानुक्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः एष सविता शुभति शोभते ॥ समानाः सन्तः ख्यान्ति

प्रकाशान्तइतिसखायः ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनडित्वंयलोप-
श्च डित्त्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्त-
त्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणिच्चाद्विद्विरायादेशश्च । निषीदत् सदिप्रतेरितिषत्वम् । स्तोमे-
षुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः ता-
च्छीत्येतत् नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तायाःषष्ठ्याः नलोका-
व्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमेप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिख-
ण्डेसूत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप । त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् ।
सोमंपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानापत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं
देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तःपत्युर्नोयज्ञ-
संयोगेइतिडीप् तत्सन्नियोगेनतकारश्च डीपःपित्त्वात् इतिस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ लटःशतृ
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिडीप् शतुर-
नुमइतिडीप्उदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

आग्राअग्रइहावसेहोत्रायविष्टभारतीम् ॥ वरूत्रीधिषणांवह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ग्राः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ट । भारतीम् ।
वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंग्रादेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्टयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्पाद-
कामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरूत्रींवरणीयांधिषणांवाग्देवींचावह वाग्वैधि-
षणेतिवाजसनेयंकम् । भरतआदित्यइतिर्यास्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तइ-

तिग्राः गमृसृपृगतौ औणादिकोद्गप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-
 ष्यस्त्रन्निति वृत्तन्तोनिच्वादाद्युदात्तः अतिशयेनयुवायविष्ठः अतिशायनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-
 त्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् वृत्तन्तोनिच्वादाद्यु-
 दात्तः । वरून्त्रीं ग्रसितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूतृशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरण-
 स्यप्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दस्तृजन्तोपिब्रष्टव्यः तेननिच्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेनऋकारस्या-
 नुदात्तत्वात् उदात्तयणोहल्पूर्वात् इत्यपिनीपउदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौधृषेर्धि-
 षचसंज्ञायामितिक्युः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेऽकादशीष्टचमाह—

अभिनीदेवीरवंसामहःशर्मणानृपत्नीः ॥ अच्छिन्नपत्राःसचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवंसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

देवीर्देव्योदेवपत्न्यः अवसारक्षणेनमहोमहताशर्मणाचसुखेनचसहनोस्मान् अभिसचन्तां
 आभिमुख्येनसेवन्तां कीदृश्योदेव्यः नृपत्नीः मनुष्याणांपालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राःअच्छि-
 न्नपक्षाःनहिपक्षिरूपाणांदेवपत्नीनांपक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायांइतिडीषन्तः
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाजसिचेतिप्रतिषेधस्य वाछन्दसीतिपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदी-
 र्घत्वम् । अवंसा अवरक्षणे असुन् निच्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां क्तिप् सुपांसुपोभवन्ती-
 तितृतीयैकवचनस्यङसादेशःसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते
 परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानिअच्छिन्नानि अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानिपत्राणिपासांताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

इहेन्द्राणीमुपह्वयेवरुणानींस्वस्तये । अग्रायींसोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् स्वस्तये । अग्रायीम् ।

सोमपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्नकर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
ग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणीवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेङीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिङीप् तत्सन्नियोगेन इकार-
स्यैकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्वानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निंवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्टौ
महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंत्रीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—ये-
केचज्जामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येषाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्या-
वितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसान्नाय्यं अनयै-
वाहवनीयदेशेनिनयेत् विध्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीधृचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःषोषणैर्नोस्मान् पिपृता-
मुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिङीप् अत्तशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिततः
परस्यसोर्णिद्वद्भावाद्भ्रवन्तीवृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने प्रथेःषिवन्
संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीप् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सनि
द्विर्भावह्लादिशेषौ ढक्कत्वषत्वानि । पिपृतां पृपालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम्
शपःश्लुः अर्तिपिपत्योश्चेत्यज्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः दुभृञ्धा-
रणपोषणयोः हसृभृष्टृसृभ्यइमन्नितीमन् नित्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

तयो॒रि॒हृतव॒त्पयो॒विप्रा॑रि॒हन्ति॒धीति॑भिः । गन्ध॒र्वस्य॑ ध्रुवे॒पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृत॑वत् । पयः । विप्राः । रि॒हन्ति । धी॒तिः ।
गन्ध॒र्वस्य॑ । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवपदं अन्तरिक्षं तथा च तापनीयशाखायां समान्नायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितमन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिव द्यावापृथिव्योरेव सं-
बन्धिपयोजलं घृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतं सारतेनोपेतं रिहन्ति लिहन्त्येनरेफः ॥ गन्धर्वस्य धृञ्धारणे गविधृञोगमचइ-
तिवप्रत्ययः तत्सन्निधौ गेनगोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

स्योनापृथिवीत्येषामहानाम्नीवृतेभूमिस्पर्शने विनियुक्ता एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खण्डे सू-
त्रितम्—स्योनापृथिविभवेति समाप्येति । स्मार्ते हेमन्तप्रत्यवरोहणेऽप्येषा ऋगूजप्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्यवरोहणमिति खण्डे सूत्रितम्—तस्मिन्नुपविश्य स्योनापृथिविभवेति जपित्वेति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीष्टकमाह—

स्यो॒नापृ॒थिवि॒भवा॒नृक्ष॒रानि॒वेश॑नी । यच्छा॒नः शर्म॑स॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्यो॒ना । पृ॒थि॒वि । भ॒व । अ॒नृक्ष॒रा । नि॒वेश॑नी । यच्छा॑ । नः ।
शर्म॑ । स॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची तथा च वाजसनेयं ब्राह्मणे-
स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो-
विस्तीर्णमित्येव तदाहेति । यद्वास्योनशब्दः सुखवाची तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते—अनृ-
क्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता सप्रथो विस्तारभूतं शर्मशरणं नोस्मभ्यं यच्छ हेपृ-
थिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—सुखानः पृथिविभवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरः क-
ण्टकच्छतेर्यच्छनः शर्म यच्छन्तु शरणं सर्वतः पृथिवि ॥ स्योना षिवुतन्तु सन्ताने सिवेष्टेयं चै-
तिनप्रत्ययः टेश्चोइत्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
अतो सामर्थ्येनैव पराङ्मवादादोकारस्य नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

रित्युक्षरः कण्टकः तन्युषिभ्यांक्सरन् षष्ठोः कः सीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नञोबहुव्रीहिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाण्दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः द्व्यचोतस्तिङ् इतिदीर्घः । सप्रथः प्रथमस्त्व्याने असुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे-
तितुल्ययोगेइतिसमासः वोपसर्जनस्येतिसभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःषष्ठ्यचः सोमातिरेकइ-
तिखण्डेसूत्रितम्—महाँइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुनइत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । असौर्या-
मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिःताःषड्ऋचःस्तोत्रियानुरूपार्थाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू-
त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । दर्शपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि-
नियुक्ते तथैववेदंपत्न्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्वाभ्यांव्याहतिभिश्चेति । या-
ज्यानुवाक्ययोर्मध्येलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येषाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ-
तिजपेदिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अतोदेवाअवन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधामभिः॥१६॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । वि६चक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि-
व्याःयस्मान्द्रूपदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंकृतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोस्मान्देवाअ-
वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैःजयंतैत्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुखावैदेवाश्छ-
न्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे । पादत्रयक्रमणस्यपृ-
थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-
ञ्चम्यास्तसिल् इतितसिल् एतदोशित्यशादेशः लिट्स्वरेणाकारउदात्तः । यतः तसिलःप्राग्दिशो-
विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः विषेःकिञ्चेतिनुप्रत्ययः कित्वा-

नगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुवितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समा-
सान्तोदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक् । धामभिः दधातेरातोमनि-
न्नितिमनिन्नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येषानुवाक्या उक्तादेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णु-
र्विचक्रमेत्रिदंवःपृथिवीमेषएतामिति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येश्वातिक्रमणेअनयैवश्वपदेषुभ-
स्मप्रक्षिपेत्विध्यपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—भस्मनाशुनःपदंप्रतिवपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति । आ-
तिथ्यायांप्रधानस्यहविषएषैवानुवाक्या अथातिथ्येळातेतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे
तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामिति । उपसत्सुवैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—
गयस्फानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

तामेतांसूक्तेसप्तदशीमृचमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूहस्यपांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहस्य । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदंप्रतीयमानंसर्वजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेणपादक्रमणं
कृतवान् तदा त्रेधात्रिभिःप्रकारैः पदंनिदधेस्वकीयंपादंप्रक्षिपवान् अस्यविष्णोः पांसुरे धूलि-
युक्तेपादस्थाने समूहं इदंसर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृक्यास्केनैवंव्याख्याता—विष्णु-
र्विशतेर्वाव्यश्रोतेर्वायदिदंकिञ्चतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रेधानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवी-
तिशाकपूणिः समारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभः समूहमस्यपांसुरेप्यायनेन्तरिक्षेपदं
नदृश्यतेपिवोपमार्थस्यात् समूहमस्यपांसुरइवपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तेइतिवापन्नाः
शेरतइतिवापंसनीयाभवन्तीतिवेति ॥ त्रेधा एधाच्च इत्येधाचूप्रत्ययः चितोन्तोदात्तः । समू-
हं बहुप्रापणे निष्ठेतिक्तः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं ढत्वधत्वष्ट्वद्वल्लोपदीर्घत्वानि गतिरन-
न्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य इदमोन्वादेशेइत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्स्वरेण । पांसुरे
नगपांसुपांडुङ्यश्चेतिवक्तव्यमितमत्वर्थीयोरः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदिवैष्णवयागस्यप्रातःकालेयाज्या सायंकालेनुवाक्यात्रीणिपदेत्येषासूत्रितंच—त्री-
णिपदाविचक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यतइति ।

तामेतामष्टादशीमृचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिर्हिसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगत्तोरक्षकोविष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सुपासुलुगित्यादिनाविभक्तेर्डादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दभेर्कहलोर्ण्यदितिण्यत् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वाधातुकस्वरेणणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

विष्णोःकर्माणिपश्यत्यतोव्रतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत् । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य ।

युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतोयैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशेसर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयोग्योनुकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हिर्विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशबाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शर्पूर्वाःखयइतिपकारःशिष्यते सकारोलुप्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः युजेर्वाहुलकात्क्यप् किच्चादुणाभावः क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविइव । चक्षुः । आहतंतम् ॥ २० ॥

सूरयोविद्वांसः ऋविगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धंपदंस्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदापश्यन्ति तत्रदृष्टान्तः—दिवीव आकाशेयथाआततं सर्वतः प्रसृतंचक्षुर्निरो-
धाभावेन विशदंपश्यतितद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येतिदाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसर्वशब्दस्य
सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इवेनविभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतितदेवशिष्यते । चक्षुः नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेःकर्म-
णिक्तः यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते ग-
तिरनन्तरइतिगतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

तद्विप्रांसोविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते । विष्णोर्यत्परमंपदम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृ३वांसः । सम् । इन्ध॒ते । विष्णोः ।

यत् । पर॒म् । प॒दम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमंपदमस्ति तत्तद्विप्रांसोमेधाविनः समिन्धतेसम्यक् दीपयन्ति की-
दृशाः विपन्यवः विशेषेणस्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोःप्रमादराहित्येनजागरूकाः ॥ वि-
प्रांसः आज्ञसेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्यपनेर्बाहुलकादौणादिकोयुप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटःकसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोवस्वेकाजाद्वसामितिनियमा-
न्निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

तीन्नाइतिचतुर्विंशत्यृचंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीन्नाश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ
मैत्रावरुणमरुत्वतीयैवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टाआप्योन्याध्यधीमेय्यप्स्वन्तःपुरउष्णिक्
परानुष्टुप् तिस्रश्चान्याएकविंशीप्रतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानुवर्तमानान्मेधाति-
थिःकाण्वऋषिः अप्स्वन्तरित्येषापुरउष्णिक् प्रथमपादस्यद्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत्पुरउष्णिगि-
तिलक्षणसद्भावात्अप्सुभेसोमइत्येषानुष्टुप् इदमापइत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाएकोनविंश-
तिसंख्याकाऋचोगायत्र्यः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताकाततोद्वैकचा-
विन्द्रवायुदेवताके ततः एकस्तृचोमित्रावरुणदेवत्यः ततउत्तरतृचस्यमरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता
ततएकस्तृचोवैश्वदेवः तदनन्तरभावीपौष्णः शिष्टाऋचोब्देवताकाः पयस्वानश्वइत्यर्धचर्युक्ता-
संमाश्वइत्येषात्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिषुवषडहस्यद्वितीयेहनिप्र-

उगशस्त्रेवायव्यतृचस्यतीव्राःसोमासइत्येषातृतीया द्वितीयस्यचतुर्विंशेनेतिखण्डेसूत्रितम्—तीव्राः सोमासआगहीत्येकेति पृष्ठचषडहेपिद्वितीयेहनिप्रउगेष्वा ।

तामेतांसूक्तेप्रथमासृचमाह—

तीव्राःसोमांसआगंह्याशीर्वन्तःसुताइमे । वायोतानप्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः सोमांसः । आ । गृहि । आशीःऽर्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हेवायो इमेसोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताःअभिषुताः तेचतीव्राःप्रभूतत्वात् तर्पयितुंसमर्थाः आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितानुत्तरवेदिप्रत्यानीतान्सोमान् पिब ॥ सोमासः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः आज्ञसेरसुक् । गहि मरुद्भिरग्रआगहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः श्रिञ्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपिशिरादेशोनिपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षयाकर्तरिकिप्नविरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीरइतिवत्वम् । वायो आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तएवशस्त्रे उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेऐन्द्रवायव्यतृचस्यप्रथमाद्वितीये । तथाचद्वितीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेइति ।

तयोःप्रथमांसूक्तेद्वितीयासृचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूह्वामहे । अस्यसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविस्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्वामहे । अस्य ।

सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौदेवाविन्द्रवायूह्वामहे आह्वयामः किमर्थं अस्यसोमस्यपीतये असकृद्भाष्यताम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा ह्युभ्यां डेरुपसंख्यानमितिसप्तम्याअलुक् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रश्चवायुश्चेतिद्वन्द्वः उभयत्रवायोःप्रतिषेधोक्तव्यइत्यानङोनिषेधः देवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्व-

रत्वस्यनोत्तरपदेनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते । हवामहे ह्वेऽस्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शप् गुणावादेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्लसार्वधातुकस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ्ङुतिङ्ङइतिआष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पीतये पापाने स्थागापापचइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्त ऊतये । सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्रामेधाविनऋत्विग्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनोजुवौ मनइववेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपीन्द्रएवसहस्राक्षः तथापिछत्रिन्यायेन वायुरपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ । मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवतइतिमनोजुवा मनइववेगयुक्तौ ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगित्याकारः । विप्राः औणादिकोरनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि ययोस्तौ बहुव्रीहौसकथ्यक्ष्णोः इतिषच्समासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते षचःसमासान्तप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः सावेकाचइतिङ्सउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रे-तिसंहितायांविसर्जनीयस्यसकारः । पतीइत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशकेहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतितृचःषलहस्तोन्रियः चतुर्विंशइतिखण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति । अभिष्टवषडहेपिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यायंतृचआवापार्थः अभिष्टवषष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रंवयंहवामहइति । मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येषाप्रातःसवनेप्रस्थितयाज्या प्रशस्ताब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्यइदंतेसोम्यंमधुमित्रंवयंहवामहइतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूकेचतुर्थीष्टकमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये । जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना ।

पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञा-
ना कर्मप्रदेशेपादुर्भवन्तौ पूतदक्षसाशुद्धबलौ ॥ वरुणं वृज्वरणे रुवृतृदारिभ्यउनन् निच्वादा-
द्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीपादुर्भावे छन्दसि
लिट् तस्यलिटःकानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचःपरस्मिन्नि-
ति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्यद्विवचनं स्तोश्चुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चितइत्यन्तोदात्त-
त्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूज्पवने निष्ठेतिक्तः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः पूतंदक्षोययोस्तौ
बहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ऋतेनयारुतावृधावृतस्यज्योतिषस्पती । तामित्रावरुणाहुवे ॥५॥ ८॥

ऋतेन । यौ । ऋतइदधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावि-
तयासत्यंकर्मफलंतस्यवर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्य-
न्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वंयुक्तं श्रुत्य-
न्तरेच अष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्ववरुणश्चेत्यादिकमान्नातम् । तामित्रावरुणा तथा-
विधौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ क्षिप्चेतिक्षिप् अन्येषामपिदृश्यत-
इतिदीर्घः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेशश्चइतिइसिन्प्रत्ययो-
निच्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायां विसर्जनीयस्यसः षत्वम् । मित्रावरुणा देवता-
द्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे
ह्वेञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचकृते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् देरेत्वं गु-
णेप्राप्ते ग्ङ्कृतिचेतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वरुणःप्राविताभुवन्मित्रोविश्वाभिरूतिभिः । करंतांनःसुरार्धसः ॥६॥

वरुणः । प्रइअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।

करंताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकंप्राविताभुवत् प्रकर्षेणरक्षकोभवतु मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः
 सर्वाभीरक्षाभिः प्राविताभुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां
 कुरुताम् ॥ अविता तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
 न तदेवशिष्यते । भुवत् भूसत्तायां लेटस्तिप् लेटोडाटौ इत्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
 बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गुणेप्राप्ते भूसुवोस्तिडीतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्कुतिङइतिनिघातः ।
 विश्वाभिः अशूषीत्यादिनाक्कन्तोविश्वशब्दआद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेवशिष्यते ।
 ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाकिन्नुदात्तः । करतां कृञ्करणे भौवादिकः लोटः तस् तसस्तां क-
 र्तरिशप् गुणोरपरत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।
 सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राध्नोत्यनेनेतिराधोधनं शोभनंराधोयेषति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वेप्राप्ते नञ्सूत्र्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तं सोमंनसीअलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्यु-
 दात्तत्वेनबाध्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये । सजूर्गणेनतृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमंऽपीतये । सऽजूः । गणेन ।
 तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्द्युक्तमिन्द्रं सोमपीतयेसोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणे-
 नमरुत्समूहेन सजूःसहर्तृपतुतृप्तोभवतु ॥ मरुतोस्यसन्तीतिमरुत्वात् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्व-
 र्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात् जश्त्वाभावः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुङ्ग्यां
 मतुप् इतिमतुपउदात्तत्वेनभवितव्यंस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितितकारस्याविद्यमानवत्त्वेन
 ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्र नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयतइतिवृ-
 त्तावुक्तं अतोमरुच्छब्दस्यस्वरएवशिष्यते । सजूः जुषीपीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणःक्लिप्
 समानापीतिर्यस्येतिबहुव्रीहिः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ससजुषोरुरितिरुत्वं वोरूपधायाइत्यु-
 पधादीर्वः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेत्रिचक्रादीनांछन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृपतु तृपतृपतृप्तौ
 तुदादिभ्यःशः शेतृपादीनामितिनुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

इन्द्रंज्येष्ठामरुद्गणादेवांसःपूर्वरातयः । विश्वेममश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुतूगणाः । देवांसः । पूषरातयः । विश्वे । मम ।
श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हेदेवासः इन्द्रमरुद्रूपाविश्वेसर्वैर्युयं ममहवमाह्वानंश्रुतशृणुत कीदृशाःइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-
ज्येष्ठोमुख्योयेषुते तथाविधाः मरुद्रूपाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषारूपोदेवोरातिर्दाता
येषामिन्द्रमरुतांतेपूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादिवादननिघातः । मरु-
द्रूपाः विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादननिघातः । देवासः पूषरातयः
पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोणमध्यमबहुवचनं थ तस्थस्थमिपामितितादेशः व्यत्ययेनशप् बहु-
लंछन्दसीतिशपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेप्राप्तेऽङ्कितचेतिप्रतिषेधः झ्यचोत-
स्तिङइतिदीर्घः । हवं ह्वेज्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप् संपसारणं परपूर्वत्वं गु-
णावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा । मानोदुःशंसं ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।

नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्रूपाः सहसाबलवता युजायोग्येनेन्द्रेणसहवृत्रं शत्रुं
हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेनशंसनेनकीर्तनेनयुक्तोवृत्रो नोस्मान् प्रतिमेशत समर्थोमाभूत् ॥ हत
हनर्हिसागत्योः लोटस्थ तस्यत अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः इन्द्राज्दाने दाभाष्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः प्रादि-
समासेआमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाकिन् सावेकाचइतितृतीयैक-
वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषहुःसुष्वितिखल् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश-
ऐश्वर्यं माडिलुडिप्राप्ते छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिव्यत्ययेनलङ् तस्यतः बहुलंछन्दसीतिशपो-
लुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः तिङ्ङितिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वान्देवान्हवामहमरुतेः सोमपीतये । उग्राहिष्टृश्रिमातरः ॥ १० ॥ १॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उग्राः ।

हि । पृश्निऽमातरः । ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुतोमरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उग्राः शत्रुभिरसहबलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्तायाभूमेःपुत्राः हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः साचप्रसिद्धिः पृश्नेःपुत्रा इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निर्मातायेषांते पृश्निशब्दो-
घृणिपृश्निरित्युणादावाद्युदात्तोनिपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

जयतामिवतन्यतुर्मरुतामितिधृष्णुया । यच्छुभंयाथनानरः ॥ ११ ॥

जयतामऽइव । तन्यतुः । मरुताम् । इति । धृष्णुऽया । यत् ।

शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतांदेवानां तन्यतुःशब्दः धृष्णुया धाष्टर्चयुक्तःसन्नेतिगच्छति केषामिव जयतांविज-
ययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोयूयं यद्यदा शुभंशोभनंदेवयजनं याथन
प्राप्तुं तदात्वदीयःशब्दो गच्छतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यज्जीत्यादिना
यत्तुप्रप्त्ययः । धृष्णुया जिघृषाप्रागल्भ्ये असिगृधिधृषिक्षिपेःकुरितिक्रुः सुपांसुलुगिति
सोर्थाजदेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । याथन तप्तनप्तनथनाश्वेतिथनादेशः यच्छब्दयोगा-
न्निघाताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

हस्काराद्विद्युतस्पर्शतोजाताअवन्तुनः । मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तुः । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्वीसिकारात् विद्युतोविशेषेणदीप्यमानात् अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतउ-
त्पन्नाः मरुतो नोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथाविधामरुतो नोस्मानमृळयन्तुसुखयन्तु ॥ हस्कारात् हसे-
हसने अत्रतुप्रकाशमात्रेवर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणःकिप् अस्मिन्नुपपदे डुकृञ्करणेइत्यस्मा-

व कर्मण्यण् इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकेत्यादि-
नारुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अतःऋकमीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

आपूषश्चित्रर्बर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आजानष्टं यथा पशुम् ॥ २३ ॥

आ । पूषन् । चित्रर्बर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज् । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रर्बर्हिषं विचित्रैर्देवैर्युक्तं धरुणं यागस्यधारकंसोमं दिव आ द्युलोकादाहरेति शेषः
पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीप्तिर्युक्तं तत्र दृष्टान्तः हेअज गमनशील यथालोकेनष्टं पशुमहा-
रण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धृणिपृथ्वीति निप्र-
त्ययो निपातितः ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यमिति णत्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं घृ-
जधारणे अस्मात्पण्यन्ताद्धातोर्जेर्णिलुक्चेत्युनन्प्रत्ययः व्यत्ययेन निस्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दि-
वः ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अज अजगति क्षेपणयोः पचादित्वादच् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

पूषाराजानमाघृणिरपगूळं गुहाहितम् । अविन्दश्चित्रर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपगूळम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळं अत्यन्तं गूढं तत्र हेतुः गु-
हाहितं गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं तथा चित्रर्बर्हिषम् ॥ अपगूळं गुह्यसंवरणे निष्ठेति कर्मणि क्तः
होढ इति ढत्वं ऋषस्तथोर्ध्वं धइति धकारः घृत्वद्ब्रूते पदीर्घाः समासे गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वम् । गुहा सुपांसुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं निष्ठायां दधातेर्हिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतो समद्यमिन्दुभिः षड्युक्तौ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥ १०

उतो इति । सः । मद्यम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् ।

अनुसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषामसंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसन्तादीन् ऋतू-
न् अनुसेषिधत् अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्तत इति शेषः तत्र दृष्टान्तः—गोभिर्बलीवदैर्यवनं चर्कष-
त् नशब्द उपमार्थः यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषतितद्वत् ॥ मह्यं डयिचेत्याद्यु-
दात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीक्रेदने उन्देरिच्चादेरिति उपत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घाददिसमानपादे इतिसंहितायां नकारस्य रुत्वं आतोऽदिनि-
त्यमितिसानुनासिकआकारः । सेषिधत् षिधुगत्यां धातोरेकाच इति यङ् यङोचिच इति तस्य लुक्
प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः इण्कोरि-
ति षत्वं सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटः शतृ कर्तरि शप् अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्ता-
च्छतुः इति नुमप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते नगोश्वन्निति प्रतिषेधः । चर्कषत् कृषविलेखने यङ्लुकि द्विर्भावह-
लादिशेषोत्त्वचत्वांनि रुग्रिकौचलुकि इत्यभ्यासस्य रुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्तात्लेटस्तिप् इत-
श्चलोपः लेटोडाटावित्यङागमः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक् लघूपधगुणो प्राप्ते नाभ्यस्तस्या-
चिपितीति निषेधः तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनद्वीये एकधनासूपानीतासु स्वयमन्वगच्छन्नंबय इति द्वे अनुब्रूयात् तृतीयया अपोदे-
वीरित्यन्यैकधनासुहविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् तथैव सूत्रितम्—अंबयो यन्त्यध्वभिरि-
तितिस्र उत्तमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्तेषोऽशीष्टमाह—

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृश्नतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अम्बयः यन्ति । अध्वं भिः । जामयः । अध्वरिः यताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मन इच्छतां अस्माकं अंबयो मातृस्थानीया आपः तथा च कौषीतकि-
ब्राह्मणे समान्नायते—अंबयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्य-
न्ति गच्छन्ति कीदृश्य आपः जामयो हितकारिण्यो बन्धवः तथामधुना माधुर्यं सेमयुक्तं पयः पृ-
श्नतीः गवादिषु योजयन्त्यः ॥ अंबयः रविलवि अविशब्दे एतस्मात् अच इति प्रकरणे बाहुलका-
त् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेर्ध्वं चेति कनिष् पित्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं
अपुत्रादीनामितिवक्तव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः सर्वविधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्तेइतिकव्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः
पित्वादनुदात्तत्वं शतृश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः
इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनघजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृश्चतीः पृचीसंपर्के लटः शतृ
रुधादिभ्यःश्रम् श्रसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।

नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथ-
वा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांप्राधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्म-
दीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्सावर्णे-
तिप्रतिषेधः । शेषामक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुभ्यःकर्त्वंहविः॥ १८॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपह्वये आह्वयामि सिन्धु-
भ्यः स्यन्दनशीलाभ्योद्भ्योदेवताभ्यः हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादि-
नाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पात्रेत्यादिनापिबोदेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधा-
तुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं हुकृञ्करणे कृत्यार्थेतवैकेन-
केन्यत्वनइतिकर्मणित्वनप्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

अप्स्व॑न्त॒र्मृत॑म॒प्सुभे॑ष॒जम॒पामु॑तप्रशस्तये । देवा॒भवं॑तवा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् ।

उत । प्रशस्तये । देवाः । भवंत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषं वर्तते तस्याच्चिकारत्वात् अमृतं वा आप इति-
श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सुभेषजमौषधं वर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्नस्यापकार्यत्वात् उत अपि च
तादृशीनामपां देवानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः एतैर्देवाः प्रत्यक्षं य-
द्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो वेगवन्तो भवत शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु ऊडिदमि-
त्यादिना सप्तम्या अनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वम् । अमृतं
नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवंत
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाद् निघातः ॥ १९ ॥

कारीयां मुत्तरस्याज्यभागस्य अप्सुमइत्येषानुवाक्या वर्षकामेति खण्डे—अप्स्वग्ने सधिष्ठवा-
प्सुमे सोमो अब्रवीदिति सूत्रितम् ।

विंशीष्टकमाह—

अप्सुमे॑ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्वि॒श्वानि॑ भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वशं॑ भुव॒मा
प॒श्ववि॒श्वभे॑षजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् ।

च । विश्वशं भुवम् । आपः । च । विश्व इ भेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मेमहं मन्त्रदर्शिने मुनये
सोमो देवोऽब्रवीत् तथा विश्वशं भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमो-
ऽब्रवीत् तथा च तैत्तिरीया अग्नेस्त्रयोज्यायां स इत्यनुवाके—सोपः प्रविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति
लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधीनां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानि भे-
षजानि यासु तथा विधा आपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसु लुगित्याकारः । विश्वशं-

भुवं भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्किं व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः
सुखकरायस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः कर्मणि शसिप्राप्ते व्यत्ययेन
जस् अमृन्तित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरिति वत् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीमृचमाह—

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे उमम् । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । उमम् । ज्योक् ।

च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपः ममतन्वेशरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत पूरयत किंच ज्योक्चिरं
सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगावयं शक्नोमिति शेषः ॥ पृणीत पृपालन पूरणयोः लोणमध्यमबहुवचनं थ त-
स्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः ऋयादिभ्यः श्राप्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वः ईहत्यघोरितीत्वं ऋवर्णा-
श्चेति णत्वं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ्स्वरः शिष्यते आप इत्यस्यामन्त्रि-
तं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वा निघाताभावः । वरूथं वृञ्वरणे जृञ्भ्यां ऊथन्
निच्वादाद्युदात्तः । तन्वे ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणो हल्-
पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वम् । दृशे दृशे विश्वे चेति
तुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

पशौ मार्जने इदमापः प्रवहते तेषां विनियुक्ता हुतायां वपायामिति खण्डे सूत्रितम्—इदमापः-
प्रवहतेति । एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता पत्नी संयाजैश्चरित्वेति खण्डे—इदमापः प्रवहतुमिन्त्या-
न आप ओषधयः सन्त्विति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह—

इदमापः प्रवहत यत्किंच दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह्यद्वाशेष
उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइत्तम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत ।

अनृतम् ॥ २२ ॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानैः अभिदुद्रोहसर्वतोबु-
द्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे साधुजनं शप्तवानस्मीति यदस्ति उत अपि च अनृतमुक्तवा-
निति यदस्ति तदिदं सर्वमपराधजातं हे आपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि मपर्यन्त-
स्य त्वमावेकवचने इति मादेशे कृते अतो गुणे इति पररूपे च सतियो चीति दकारस्य यकारादेशः एका-
देशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् । दुद्रोहं द्रुहं जिघांसायां णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहला-
दिशेषाः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे शप आक्रोशे
लिटि व्यत्ययेन तद् उत्तमैकवचनमिद् टेरेवं अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पशावाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा मनोतापैः संप्रेषित इति खण्डे सूत्रित-
म्—एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषमिति ।

तामेतांस्तेन योर्विंशीष्टमाह—

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समं गस्महि । पर्यस्वान् आगहि तं मां स
सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज ।

वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन् दिने अवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि प्रविश्य च रसेन जलसारे-
ण समं गस्महि संगतास्मः हे अग्ने पर्यस्वान् जले वर्तमानत्वेन पर्ययुक्तत्वं आगहि अस्मि-
न्कर्मण्यागच्छ तं मां तादृशं स्नानं मां वर्चसा तेजसां सृज संयोजय ॥ आपः कर्मणि शसिप्राप्ते व्य-
त्ययेन जस् । अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्चुःसिच् आर्धधातुकस्येड्वल्लोपेति लोट् नेटीति वृद्धि-
प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतया अतोऽत्रान्तस्येत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि समो गम्युच्छीत्या-
त्मनेपदं च्चुःसिच् मन्त्रेण सेत्यादिना च्चुर्लुगभावश्छान्दसः एकाच उपदेशेनुदात्तादित्वात्प्रतिषेधः
वागम इति सिचः किच्चादनुदात्तोपदेशे त्यादिनानुनासिकलोपः । गहि लोटि गमः सिपोहिः अपित्वे-
नङिच्चादनुदात्तोपदेशे त्यादिनानुनासिकलोपः अतो हेरिति लुग्न भवति असिद्धवद्वाभाव इ-
ति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीमृचमाह—

संमग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमायुषा । विद्युर्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्या
सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् ।
आयुषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह ।
ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजायुर्भिर्मा संसृजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमानस्य
विद्युः अनुष्ठानंजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यावजानीयात् ॥
विद्युः विदज्ञाने लिङिज्ञेर्जुस् यासुट् लिङःसलोपइतिसकारलोपः उस्यपदान्तादितिपररूप-
त्वं यासुटउदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेशइत्यशूउदात्तः विभक्तिरपिसु-
त्वेनानुदात्ता । सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशैर्प्रथमंसूक्तं अजीगर्तपु-
त्रस्यशुनःशेषस्यार्षत्रैष्टुभं अभित्वादेवेतितृचोगायत्रः आद्याया अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता अ-
ग्नेर्वयमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यतृचस्यसविता भगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा शेषा-
वारुण्यः तथाचानुक्रान्तम्—कस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेषःसरुत्रिमोवैश्वामित्रोदेवरातोवारुणंतु-
त्रैष्टुभमादौकाय्याग्नेय्यौसावित्रस्तृचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेहनिम-
रुत्वतीयेपरिसमाप्तेसति एतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ताद्धोत्रा-
आख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्—संस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपावा-
सीनोभिषिकायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेषमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति—तदेत्परऋक्श-
तगाथंशौनःशेषमाख्यानंतद्धोताराज्ञेभिषिकायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण्यक-
शिपावासीनःप्रतिगृणातीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम । को नो मद्या अर्दितये पुनर्दात्पितरंच दृशेयं मातरंच ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।

देवस्य । नाम । कः । नः । मस्यै । अर्दितये । पुनः । दात् ।

पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनः शेषोयूपेबद्धः कांदिशीकः कंदेवमुपधावामीति विचिकित्सति तथा चान्नायते—हन्ताहं देवता उपधावामीति सप्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससरेति । वयं शुनः शेषनामका अमृतानां देवानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारुशोभनं नाम मनामहे उच्चारयामः नूनमिति विचिकित्सति को देवो नः अस्मान्मां मुमूर्षु पुनरपि मस्यै महत्यै अर्दितये पृथिव्यै दावदद्यात् तेन दानेनाहममृतः सन् पितरंच मातरंच दृशेयं पश्येयं को वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वा बहूनां जातिपरिग्रहेऽतमच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ज्ञाने व्यत्ययेन शप् पादादित्वादनिरातः । मस्यै उदात्तयणो हलपूर्वात् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् गातिस्थेति सिचोलुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । दृशेयं दृशिप्रेक्षणे आशीर्लिङि मिपोम् दृशेरग्वक्तव्य इति अक्प्रत्ययः शपोपवादः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः लिङ्चाशिष्यङित्यङि हि सति ऋदृशोङि गुण इति गुणः स्यात् यासुट् सुलोपः अतोयेयः आहुणः यासुटः स्वरणेकार उदात्तः मातरंचेत्यत्र चशब्दात् दृशेयमित्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषातिङ् विभक्तिः प्रथमेति च वायोगेति न निहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम । स नो मद्या अर्दितये पुनर्दात्पितरंच दृशेयं मातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।

देवस्य । नाम । सः । नः । सस्यै । अर्दितये । पुनः । दात् । पितरम् ।

च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तदेवमग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा-
च श्रूयते—तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्या-
मृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना दातुं ददातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं यो-
ज्यम् ॥ २ ॥

प्रथमेच्छन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे अभित्वा देवसवितरितिसावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः अथच्छ-
न्दोमा इति खण्डे—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति सूत्रितम् । अभित्वेत्येषा अग्निमन्थनेपि-
विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खण्डे—अभित्वा देवसवितर्महीद्यौः पृथिवीचन इति सूत्रितम् श्रूयते
च—अभित्वा देवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति । तथा प्रवर्ग्येऽप्येषैव विनियुक्ता अथोत्तर इति खण्डे—
अभित्वा देवसवितः समीवत्संनमातृभिरिति सूत्रितं तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि एतस्मिन् काले ग्रावस्तुदिति ख-
ण्डे—मध्यमस्वरेणेदं सवनमभित्वा देवसवितरितिसूत्रितम् ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अभित्वा देवसवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।

अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निनापेरितः स न सवितारमभित्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच स-
वितवैः प्रसवानामीशेतमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्येतेन तृचेनेति । हे सदा-
अवन् सदा सर्वदारक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वात्वां प्रतिभा-
गं भजनीयं धनं अभिसर्वत ईमहे याचामहे ॥ ईशानं ईश ऐश्वर्यं लटः शानच् तास्य नुदात्ते दि-
तिलसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां वृङ्संभक्तौ ऋहलोऽण्यत् ईडवन्देत्यादिना आ-
द्युदात्तत्वम् । अवन् आमन्त्रितनिघातः । भागं कर्षात्त्वत इति घञोन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थी मृचमाह—

यश्चिद्वित इत्था भगः शशमानः पुरानिदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्व-
 त्रान्वयः चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं
 विशदयति—इत्थाशशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति
 ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वलोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धनस्तुतिर्न निय-
 तेत्याशंक्याह निदः पुरा अद्वेषः निन्दायाः पूर्वस्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्विषरहितः त-
 स्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था प्रकारवचने इदमस्थमुः एतेतौ रथोरि-
 ति इदमइत् सुपांसु लुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः ।
 शशमानः शशप्रुतगतौ इहतुस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचने तिताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् चि-
 तइत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणः क्तिप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाच-
 इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । दधे कर्मणि लिट् तस्य आर्धधातुकत्वेन अस्थस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति तेन प्रत्यय-
 स्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तवं । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवितः ते त्वदीयावयं शुनः शेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसारक्षणेन
 उदशेम उत्कर्षेण व्यामुमः किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धं धनिकत्वप्रसिद्ध्या-
 व्याप्ताभूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अशेम अशू व्याप्तौ लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः ऊङिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे-
 कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयंश्च नामीप तयन्त आपुः । नेमा आपो अनि
 मिषं चरन्तीर्न ये वा तस्य प्रमिनन्त्य भवं ॥ ६ ॥

न॒हि । ते । क्ष॒त्रम् । न । सह॑ः । न । म॒न्युम् । वयः॑ । च॒न । अ॒मी इति॑ ।
 प॒तय॑न्तः । आ॒पुः । न । इ॒माः । आपः॑ । अ॒नि॒ऽमिष॑म् ।
 चर॑न्तीः । न । ये । वा॒तस्य॑ । प्र॒ऽमि॒नन्ति॑ । अ॒भ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्राप्रेरितःशुनःशेषएतदादिस्तूक्तशेषेणोत्तरेणचस्तूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूय-
 ते—तंसवितोवाचवरुणायवैराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरे-
 कत्रिंशतेति । हेवरुण पतयन्तः प्रौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाःवयश्चन श्येनादयःपक्षि-
 णोपितेक्षत्रंद्वदीयंशरीरबलं नह्यापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः त-
 थासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिक्रुद्धेसति
 सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपःत्वदीयंबलंनप्रापुः
 वातस्यवायोरेगतिविशेषाः त्वदीयमश्ववेगंनप्रमिनन्तिनार्हिसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः
 तेषिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणयादेशौ अदुप-
 देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचःस्वरः । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युसि द्विर्भावंहलादिशेषौ अत-
 आदेरित्यात्वं अत्रनसहो नमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षयाप्राथम्याच्चादिलोपे
 विभाषेतिप्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः बाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-
 ञ्ार्हिसायां ऋयादिभ्यःश्वा श्राभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः
 तिङिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

अ॒बु॒ध्रे॒राजा॒वरु॑णो॒वन॑स्यो॒र्ध्व॑स्तू॒पंद॑दते॒पूत॑दक्षः । नी॒चीना॑स्थु॒रुपरि॑बु
 ध्र॒णाम॑स्मेअ॒न्तर्नि॑हिताःके॒तवः॑स्युः॥ ७ ॥

अ॒बु॒ध्रे । राजा॑ । वरु॑णः । वन॑स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तू॒पम् । द॒दते॑ ।

पू॒तद॑क्षः । नी॒चीनाः । स्थुः । उ॒परि॑ । बु॒ध्रः । ए॒षाम् । अ॒स्मे इति॑ ।

अ॒न्तः । नि॒ऽहिताः । के॒तवः॑ । स्यु॒रिति॑ स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्रेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवननीयस्यतेजसःस्तू-
 पंसर्व ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्थुः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयइत्य-

ध्याहार्यं तेषधोमुखास्तिष्ठन्ति एषांरश्मीनांबुधोमूलंउपरितिष्ठतीतिशेषः तथासतिकेतवः
प्रज्ञापकाःप्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अ-
बुधे नविद्यतेबुधोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्तयैशब्दान्-
घातयोः स्यःसंप्रसारणमूङ्चेतिप्रत्ययः तत्तन्नियोगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारा-
देशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादश्चतेर्कृत्विगि-
त्यादिनाक्किन् अनिदितामितिनलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाश्चेरदिकृत्त्रियामितिवः आ-
यन्त्रित्यादिनातस्यईनादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादीकारउदात्त-
अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिज्ञेर्जुसादेशः
उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यङभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशे
आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तेर्लिङिशसोरलोपः ॥७॥

अष्टमीष्टचमाह-

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थांमन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेक
रुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थांम् ।

अनुऽएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः ।

उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थांमार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणद-
क्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमेवंकृतवानितितदुच्यते-अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोद-
यास्तमयौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेप्तुं अकःमार्गंकृतवा-
न् पूर्वत्ररथस्यमार्गः अत्रपादयोरिति विशेषः यद्वा अपदेयूपेवक्षेपेनमयागंतुमशक्येभूप्रदेशे पा-
दौ प्रक्षेप्तुमुपायंबन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवक्ता
अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लिट्स्वरेणआकारउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ।
पन्थां पथिमथ्यृभुक्षामादितिद्वितीयायामपिव्यत्ययेनात्वं पथिनशब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्यया-
न्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वादेस्तुमर्थे
सेसेनसेनिति तवैप्रत्ययःतवैचान्तश्चयुगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा सुपांसुलुगित्याकारः ।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेनप्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अकः करोतेच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलङ् तस्यतिप् मन्त्रेषसेत्यादिना चेलुक् गु-
णोरपरत्वं हलङ्च्याव्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हज्रहरणे वृहोःषुकदुकौचेति
कयन् व्यधताडने क्तिप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋ-
तिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधा-
नि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु नि-
र्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितदेशे
स्थापयित्वा तांबाधस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं
नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्त्रिचित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहि-
तायां विसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्तत्क्षुब्धन्तःपादमितिषत्वम् । बाधस्व बाधविलोडने शपःपित्वा-
दनुदात्तत्वं तिङ्श्वलसार्वधातुस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । मुमुग्धि मुचूमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुसल्लभ्योर्हर्धिः तस्यापित्वेनङित्वाटुणाभा-
वः चोःकुरितिकृत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अमीयऋक्षानिहितासउच्चा नक्तंददृश्रेकुहचिदिव्यैयुः । अदब्धानि
वरुणस्यव्रतानि विचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे ।
कुहं । चित् । दिवां । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाःसप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षा-
इतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाःस्तुभिरितिनक्ष-
त्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाःनक्तं-
रात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचिद ईयुःक्वापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुण-
स्यराज्ञोव्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यर्हिसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयै-
वचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्ञसेरसुक् था-
थादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे दृशोर्लिटि इरयो-
रे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिर्किंश-
ब्दादुत्तरस्यत्रलोहोदेशः कुतिहोः इतिर्किंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाङ्गित्वरेणाद्युदात्त-
त्वम् । विचाकशत् कशेर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदितिअसिप्रत्ययः
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभौरादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रितंच—त-
त्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तन्नाद्यामिति वरुणपचासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वा-
यामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इममेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्ते एकादशीष्टचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः । अहेळ
मानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।

यजमानः । हविःभिः । अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि ।

उरुं शंस । मा । नुः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमुर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणापौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तु-
वन् सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्त्वदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितंबुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं
माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुयाज्जाकर्षस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमा-
नः हेङ्कानादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्त्वादनुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते
ततो नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटःसोर्हिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुञ्जलभ्योहोर्धिरितिहोर्धि-
रादेशः धातो रन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोटर्थेछान्दसोलुङ् वदव्रजेतिप्राप्तायावृ-
द्धेर्नेटीतिप्रतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तदिन्नक्तंतदिवा॒मह्य॑माहु॒स्तदु॑यंकेतो॒हृद॑आविच॒ष्टे । शुनः॑शेपो॒य
मह॑गृ॒भीतः॑सोअ॒स्मान् राजा॑वरु॒णोमु॑मोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् ।

केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अहत् ।

गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयंस्तोत्रंनक्तंरात्रौमह्यंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःकथ-
यन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनावि-
चष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतयूपेबद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजिनः यंवरुणमहत्
आहूतवान्सचवरुणो राजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं इयि-
चेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवःपञ्चानामितिब्रूञ्जोलटिङ्गोरुसादेशः धातोराहादेशश्च । हृदः पद्-
नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । शुनःशेपःशुनइवशेपो-
यस्येतिसमासे शुनःशेपपुच्छलाङ्गुलेषुसंज्ञायांषष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अहत् ह्वेञ्जोलुङि लिपिसि-
चिह्नश्चेतिचुरङादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्वत्तयोगादनिघातः
हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । गृभीतः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभा-
वः । मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुः ॥ १२ ॥

१ श्वन्नुक्षान्तिकनिनृप्रत्ययान्तःश्वन्शब्दः, वृङ्शीङ्भ्यांरूपत्वांगयोःयुट्चेतिअसुन्-
न्तःशेषः ।

त्रयोदशीष्टकमाह—

शुनःशेपोह्यहृद्भीतस्त्रिष्वदित्यंद्रुपदेषुबद्धः । अवैनंराजावरुणः
ससृज्याद्विद्वान्अदब्धोविमुक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेपः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेषु ।
बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् ।
अदब्धः । वि । मुमुक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेषुद्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुप्रदेशविशेषेषुब-
द्धःशुनःशेपआदित्यमदितेःपुत्रयंवरुणं अहृत् आहृतवान् हियस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाए-
नंशुनःशेपमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात्विमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते—विद्वान्
विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यर्हिसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमुक्तु वि-
च्छिद्यैनमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्व-
रितयोर्यणइतिपरआकारःस्वर्यते । ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिवि-
करणस्यश्लुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वसुः उगिदचामितिनुम् हल्ङन्यादिसंयोगान्तलो-
पौ संहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः ।
अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेक्षस्तथोर्धोधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथेअवतेहेळइतिद्वेऋचौवरुणस्यहविषोयाज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिस्वण्डे
सूत्रितम्—अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति ।

तयोराद्यांसूक्तेचतुर्दशीष्टकमाह—

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञोभिरीमहेहविभिः । क्षयन्अस्मभ्यमसु
स्पचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानिः ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे ।
हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । स्पचेत् इति प्रऽ चेतः ।
राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलप्रचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजन्दीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः असुनोनिस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभात्रः । ईमहे ईङ्गताविकरणस्यलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर असेरुरन् आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुसुभ्यइतिचेश्वङ् द्विभां बहलादिशेषौअग्लोपित्वात्सनवद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥ १४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय । अथावयमादित्यत्र
तेतवानागसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उ॒त्त॑मम् । व॒रु॒ण॒ । पा॒श॑म् । अ॒स्म॒त् । अ॒व॒म् । अ॒ध॒म॒म् ।

वि । म॒ध्म॒म॒म् । श्र॒थ॒य॒ । अ॒थ॒म् । व॒य॒म् । आ॒दि॒त्य॒ । व्र॒ते॒ ।

तव॑ । अ॒ना॒ग॒सः॑ । अ॒दि॒त॒ये॒ । स्या॒म॒ ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्यशिथिलंकुरु अधमंनिरुष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेषाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनागसःअपराधरहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युच्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अवद्यावमाधमावरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्य धः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगसृशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्लुक्इतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रान्तम्—यच्चित्तैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनः शेष एव ऋषिः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात् तुलादि परिभाषया वारुणो देवता विनियोग उक्तः शौनः शेषाख्येने विशेष विनियोगस्तु अभिष्टवषट् हे इदं सूक्तं होत्रकश्चेत्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिष्टवपृष्ठ्याहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम्—यच्चिद्विते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेतमैत्रावरुण इति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विते विशो यथा प्रदेव वारुणव्रतम् । मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वारुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यवि द्यवि ॥ १ ॥

हे वारुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्वि यदेव किञ्चिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्वितिशेषः ॥ यथा लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीनार्हिसायां इदन्तोमसिः क्रयादिभ्यः श्रा मीनातोर्निगमे इति ह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते यद्धृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मानो वधाय हन्तवे जिहीळानस्य रीरधः । माह्णानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

ह्णानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वारुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हन्तवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् साकुरु ह्णानस्य हणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधा यगा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्च वध इति अदन्तो वधशब्दः उज्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हन्तवे हनर्हिसागत्योः रुहनिभ्यां कुरिति क्रुप्रत्ययः धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य हेङ् अनादरे अस्माह्णः कानच् द्विर्भावह्लादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपे उपधायाह-

स्वत्वं द्विर्वचनह्लादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्गयोगेऽत्यडभावः । हणानस्य हणीङ्लज्जायां अस्मात्प्रशानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विमृळीकायते मनोरथीरश्वं न संदितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् ।

गीःभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकाय अस्मात्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिः विसीमहि विशेषेण बध्नीयः प्रसादयाम इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—रथीः रथस्वामी सन्दितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तं अश्वं अश्वमिव यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीय ईकारः । सन्दितं दो अवखण्डने निष्ठेतिक्तः द्यतिस्यति मास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाच इति भिस उदात्तत्वम् । सीमहि षिवुतन्तु सन्ताने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् वलिलोपः यद्वा षिञ्बन्धने इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

पराहिमे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये । वयो न वसती रूपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः इष्टये । वयः ।

न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनः शेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः वस्य इष्टये वसीयसोतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति हि शब्दोऽस्मिन्नर्थे—सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतने दृष्टान्तः—वयोन पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उपसामीप्येन प्रामुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्य इष्टये वसुमच्छब्दाद्विमतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुम इति डीप उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

कदाक्षत्रश्रियं नरमावरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकाय । उरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

मृलीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं
करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्रा-
णिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्षिप्रचेत्यादिनाक्षिप्रदीर्घश्च ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं ऋदोरविति
अबन्तआद्युदात्तः । करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप् । उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिद्धद्रा-
वात्ख्याजादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीसूचमाह—

तदित्संमा॒नमा॑शा॒तेवे॒नन्ता॒नप्र॑युच्छतः । धृ॒तव्र॑तायदा॒शुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते इति । वे॒नन्ता । न । प्र ।

युच्छतः । धृ॒तव्र॑ताय । दा॒शुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणा-
वितिशेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्रुवाते नप्र-
युच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्रोतेर्लिटिद्विर्भावह्लादिशेषौ अतआदेरित्या-
त्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्रोतेश्चेतिनुडभावः । वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्म । सुपां
सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रभादे । दाशुषे दाश्रुदानेइत्यस्मात् दाश्वानसाह्वानितिक्रसुप्र-
त्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीसूचमाह—

वेदा॒योवी॒नांप॒दम॒न्तरि॑क्षेण॒पत॑ताम् । वेद॑ना॒वःस॒मुद्रि॑यः ॥ ७ ॥

वेद॑ । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरि॑क्षेण । पत॑ताम् । वेद॑ ।

ना॒वः । स॒मुद्रि॑यः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः
समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशे-
षः ॥ वेदं विदज्ञाने विदोलोवेतितिपोणल् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं व्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायां
दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यांइतिनामउदात्तत्वम् । पततां शपःपित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

वधातुकस्वरेणधातुस्वरः । नावः सावेकाचइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थेसमुद्राभ्रा-
द्इतिषप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

वेदमासोधृतव्रतोद्वादशप्रजावतः । वेदायउपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतः । व्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद ।

यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषोयथोक्तमहिमोपेतः वरुणः प्रजावतः तदातदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्
द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेदजानाति यस्त्रयोदशोधिकमासउपजायते संवत्सरसमी-
पेस्वयमेवउत्पद्यतेतमपिवेद वाक्यशेषःपूर्ववत् ॥ मासः षड्भित्यादिनामासशब्दस्यमासित्यादे-
शः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । द्वादश द्वौचदशचेतिद्वन्द्वः द्वाष्टनःसंख्यायामि-
त्यात्वं संख्येतिस्त्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः जनीप्रादुर्भावे प्रपूर्वाजनसनखनक-
मगमोविट्प्रत्ययः विड्वनोरित्यात्वं रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजाएषांसन्तीति तदस्यास्य-
स्मिन्नितिमतुष मादुपधायाइतिमतुषोवत्वम् । उपजायते जनेःकर्मकर्तरिर्लट् कर्मवद्भावादा-
त्मनेपदं यक् जनादीनांउपदेशएवात्वंवक्तव्यमिति वचनादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं तिङिचो-
दात्तव्रतीत्युपसर्गस्यनिघातः नचतिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

वेदवातस्यवर्तनिमुरोऋष्वस्यबृहतः । वेदायेअध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अधिः । आसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्यऋष्वस्यदर्शनीयस्य बृहतोगुणैरधिकस्यवातस्य वायोवर्तनिर्निर्माणवेदव-
रुणोजानाति येदेवाः अध्यासते उपरितिष्ठन्तितानपिवेदजानाति ॥ वातस्य असिहसीत्या-
दिनातन्प्रत्ययान्तोवातशब्दोनिच्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्ततेअनेनेतिवर्तनिः स्तोत्रवाचकस्यवर्त-
निशब्दस्यअन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषुपाठादस्यप्रत्ययस्वरेणमध्येदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङ्सउदात्तत्वम् । अध्यासते लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेसतिधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्याउस्त्रा । साम्राज्यायसुक्रतुः॥१०॥१७॥

नि । ससाद । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्याय ।

सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

धृतव्रतःपूर्वोक्तोवरुणः पस्त्यासुदैवीषु प्रजासु आनिषसादआगत्यनिषण्णवान्किमर्थं प्रजानांसाम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुःशोभनकर्मा ॥ निषसाद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । साम्राज्याय साम्राजोभावःसाम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिष्यञ् श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वाँअभिपश्यति । कृतानियाचकर्त्वा॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुतासर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यतिसर्वतोवलोकयति याकृतानियान्याश्चर्याणिपूर्ववरुणेनसंपादितानिचकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतःपरंकर्तव्यानितानिसर्वाण्यभिपश्यतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता शेश्चन्द्रसिबहुलमिति शैर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्यझलचइतिनुम् नलोपः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः कसुः अभ्यासह्लादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजाद्वसामितिनियमादिङभावः कृतवानुनासिकावुक्तौसंहितायाम् । पश्यति पाप्मेत्यादिनादशोःपश्यादेशः । कर्त्वा कृत्यार्थेतवैकेनितिकरोतेस्त्वन् नित्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववत्शैर्लोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सनोविश्वाहासुक्रतुरादित्यःसुपथाकरात् । प्रणआर्यूपितारित् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुक्रतुः । आदित्यः । सुपथा । करात्

प्र । नः । आर्यूपि । तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपू-
जायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिच्छ-
न्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलदेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंलि-
त्स्वरेणबाध्यते क्त्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुव्रीहिवात् बहुव्रीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तं-
च्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिनशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपो-
वाल्कि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृमृदुरुहिभ्यइतिचुरेङ्
ऋदृशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । प्रज्ञः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् ।
तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिद्धबहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

बिभ्रद्द्रापिंहिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम् । परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्तु । निः६निजम् ।

परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रापिकवचंबिभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छा-
दयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि ना-
भ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं द्राकुंसायांगतौ द्रापयती-
षूबकुत्सितांगविप्रापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः ।
हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहित-
स्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुकपूर्ववदङभावः ।
निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः । स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्तिप्चेतिक्तिप् । निषेदिरे ष-
द्विविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्रत्यर्थात्कर्मणिलिटित्वाभ्यासलोपौ सदिरमतेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

नयंदिप्सन्तिदिसवोनद्रुह्माणोजनानाम् । नदेवमभिमांतयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । रुह्माणः । जनानाम् । न ।

देवम् । अभि६मांतयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तवैरिणः यंवरुणं नदिप्सन्तिभीताः सन्तोर्हिंसितुमिच्छांपरित्यज-
न्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्गोघारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुहन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-
अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तंवरुणं नस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-
न्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकिच्त्वात् दंभइच्चेति द-
कारात्परस्याकारस्येकारः अनदितामिति नलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोऽभ्यास-
स्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्वादानुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेण सनोनिच्त्वान्तिस्वरेणाद्युदा-
त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
द्रुह्वाणः द्रुहजिवांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्रिप् प्रत्ययस्यपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीसृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्व ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोरुणोमानुषेषुयशोजं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः
असामिसंपूर्णचक्रे नतुन्यूनकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोजा-
तावज्यतौषुक्चेत्यञ् भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असांमि अव्यये
नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशेर्युद्धचेत्यसुच् । उदरेषु
उदिदृष्टाणोत्तरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लिट्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीसृचमाह—

परमियन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुरुचक्षंसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतर्यः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुचक्षंसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्दृष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेषस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुखा-
वृत्तिरहितागच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

व ॥ गव्यूतीः गावोत्रयूयन्ते इत्यधिकरणे किन् गोयूतौ छन्दसीति अवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इष-
इच्छायां लटः शतृ तुदादिभ्यः शः इषगमियमांछइति छत्वं अदपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे वि-
करणस्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होतांऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जः सवाख्ये कर्मणिसं-
पादितं अतः कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियंहविः क्षदसे अश्रासि पुनर्हविः स्वीकाराद्-
र्थं तृप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै ॥ वोचावहै लोटर्थे
छान्दसंलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीति चुरेङादेशः वचउमित्युमागमे गुणः व्यत्ययेन टेरेत्वं य-
द्वा लोटएवलुङादेशः स्थानिवद्भावादैत्वम् । आभृतं हग्रहोर्भः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

दर्शनुविश्वदर्शतं दर्शरथमधिक्षामि । एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षामि । एताः ।

जुषतु । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शनु अहं दृष्टवान् खलु क्षमि-
मायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनं अधिदर्शं आधिक्येन दृष्टवानस्मि एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः
स्तुतीः जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितो वेति चुरेङादेशः ऋदृशोऽङि गुणइति गुणः ।
विश्वदर्शतं दृशेर्भृष्टदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः मरुद्वा दित्वात्पूर्वपदान्तो दा-
त्तत्वम् यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तो दात्तत्वम् ।
क्षामि आतोधातोरित्यत्र आतइति योगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणप्रधासेषु इमं मे वरुणेति वरुणस्य हविषो नुवाक्या पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डे स्त-
वितम्—इमं मे वरुणश्रुतित्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति

तामेतांसूक्तेएकोनविंशीष्टचमाह—

इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिश्च किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्मुख्य अ-
वस्युः रक्षणेच्छुरहंत्वावरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिसौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे
लोढोहिःश्रुश्रुणुपृक्तवृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषाम-
पिदृश्यते इतिसंहितायादीर्घः । अवस्युः अवसूशब्दात् सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्यु-
प्रत्ययः । आचके कैगैशब्दे अस्माङ्गिति आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकार-
लोपः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चर्मश्वराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि गमश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य
जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेपप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञा-
पनंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । गमः
गमेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोर्त्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिब्यत्य-
येनाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि याप्रापणे आतोमनिन्क्वनि-
द्वनिषश्चेतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टचमाह—

उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशमध्यमंचृत । अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यप्रोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृ-
तवियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृतअवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उच्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुचूभोक्षणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुञ्जल्योहेर्धिरिति हेर्धिरादेशः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । चृत चृती-
हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यः शः अतो हेरिति हेर्लृक् । जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे-
सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशर्चतृतीयं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयं त्विति शुनः शेषः ऋषिः गाय-
त्री छन्दः इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाके आग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुव-
क्तव्यं तथा च सूत्रितम्—वसिष्वाहीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ।

अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जापते । सेमनो अध्वर्यज ॥ १ ॥

वसिष्वा । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

वरुणेन अग्निस्तुतौ पेरितः शुनः शेषः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौ त्व तथा चान्नायते—तंवरु-
ण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तन्नुस्तुत्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंश-
त्येति । हेमियेध्य मेध्यस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जापते अन्नानां पालकान्ने वस्त्राणि आच्छादकानि
तेजांसि वसिष्वा आच्छादय प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्स तादृशस्त्वं
नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्वा वस आच्छादने लोटिथासः से सवाभ्यां वाभौ
छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति डागमः लसार्धधातुकानुदात्तत्वेधा-
तुस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः ।
ऊर्जापते सुवामन्वित इति पराङ्गवाद् षष्ठ्या मन्वितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं
सोचिलोपेचेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

निनोहोता वरेण्यः सदायविष्टमन्मग्निः । अग्ने दिवित्मतावचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ट । मन्मग्निः । अग्ने ।

दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदायविष्ठ सर्वदायुवतम् हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्मःकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा
दिवित्मतादीमिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजो-
भिर्युक्कइतिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्प्रत्ययः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्कीडादौ इक्षितिपौधातुनिर्देशेइतिइक्प्रत्ययः तेनच
धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मतु-
पितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितीतृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये । सखासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यअभीष्टंदेही-
तिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपि-
र्बधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सखाप्रियः सख्येप्रियायअभीष्टंसर्वथा
यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्रा-
प्यनुषंगात्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्त्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ।
सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दइप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएव
शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वद्वन्धवस्त्वयापेरिताः रिशादसः हिंसकान्अदन्तःनोस्मदीयंब-
र्हिर्यज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

जनीयस्यरुत्वेकृते रोरितिरेफलोपः द्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः
रिशहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञाप्रोकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः
सर्वधातुभ्योसुन् रुदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षट्विशरणगत्यवसादनेषु पाप्मेत्यादिनासी-
दादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने
मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निच्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

पूर्व्यहोतस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः ।

ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाग्ने नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य
सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तु-
तिरूपावाचोपिश्रुधिश्रुणु ॥ पूर्व्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामन्त्रितेसमानाधिकरणे
इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः
यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुजइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुश्रुणुपृकृवृष्यश्छन्दसीतिहे-
र्धिरादेशः बहुलछन्दसीतिशपोलूक् ॥ ५ ॥

॥ इतप्रथमस्यद्वितीयेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीसूचमाह—

यच्चिद्विशश्वतातनादेवदेव्यजामहे । त्वेइहूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम् । देवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्विद्यद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवदेवं अन्यमन्यं व-
रुणेन्द्रादिरूपंनानाविधंदेवताविशेषंयजामहे तथापितद्धविः सर्व्वेदेवइत्येवमूयते अतोदेवता-

न्तरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्तिप्चेतिक्तिप् यद्वा पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाश्रेडितमितिउत्तर-
स्याश्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां घुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः ।
हूयते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

प्रियोनोअस्तुविश्रपतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्रयोव्यम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्रपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।
सुऽअग्रयः । व्यम् ॥ ७ ॥

विश्रपतिर्विशांप्रजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोभिर्नोस्माकं प्रि-
योस्तु व्यमपिस्वग्रयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्रपतिः पत्यावैश्वर्ये
इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृजण्यः वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । स्वग्रयः बहुव्रीहौनञ्सुग्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

स्वग्रयोहिवार्यंदेवासोदधिरेचनः । स्वग्रयोमनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः ।
मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाग्नियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजोऽनोऽस्मदीयंवार्यंवरणीयंहविःहियस्मा-
दधिरेवृतवन्तः तस्माद्वयंस्वग्रयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे ॥ वार्यं वृजवरणे वृङ्-
संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशाप् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अथानउभयैषाममृतमर्त्यानाम् । मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु ।

प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानामनुष्ठ्याणां नोस्माकमस्मत्स्वामिनस्तवचोभयेषामिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां मृङ्म्राणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तोमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु श्रसोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः । चनोधाःसहसोयहो॥ १०॥२१॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः ।

धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीर्यंयज्ञंइदमस्मदीर्यंवचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोन् धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भित्तोःसादेशाभावः । चनः चायूपूजानिशामनयोःचायेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुनत्तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङिगातिस्थेतिचोर्लुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । सहसोयहोइतिमुबामन्त्रितइतिपराङ्मवादादामन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायोनिहन्यते॥ १०॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशर्चंचतुर्थसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदशयानमोमहद्भ्यइत्यस्यास्त्रिष्टुप्छन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसप्तोनागायत्रेन्त्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

अश्वंनत्वावारंवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम्॥ १॥

अश्वम् । न । त्वा । वारंवन्तम् । वन्दध्वै । अग्निम् । नमःभिः ।

सम्रारजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनं अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्वैव-
न्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टान्तः—वारवन्तं वालयुक्तं अश्वं न अश्वमिव अश्वो यथा वालैः बाधका-
न्मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं
मतुषः पिप्त्वा दनुदात्तत्वं घञोऽजिप्त्वा दाद्युदात्तो वारशब्दः कर्षात् त्वत इत्यन्तोदात्तत्वं व्यययेन न प्रवर्त-
ते यद्वा वारयति देशकानि तिवारः पचाद्यच् कपिलादि त्वालत्वविकल्पः वृषादिः । वन्दध्वै वदि अ-
भिवादनस्तुत्योः इदितो नुम्धातोरिति नुम् तुमर्थे से से नित्य ध्वै प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः
पिप्त्वा दनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते समासे कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सघानः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । । शर्वसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः ।

मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सघ स एवाग्निर्नोस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः कीदृशः शर्वसा बलस्य सूनुः पुत्रः
पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनु-
घमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । शर्वसा सुपांसुपो भवन्तीति ङस्य देशः । पृथुः प्रगामा प्रकर्षे-
ण गमनं प्रगामः हलश्चेति घञ् पृथुः प्रगामो यस्य सौ पृथुप्रगामा सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घाका-
रः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इणशीङ्भ्यां वन्निति शेवशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्कसुप्रत्ययान्तोदात्तान्साह्वानमीढ्वान्श्चेति निपातितः ।
बभूयात् भवतेऽच्छान्दसस्य लिटः तिङां तिङो भवन्तीति लिङादेशः यासुद् स्थानिवद्भावादार्ध-
धातुकत्वाच्छबभावः द्विर्वचने भवतेरित्यत्वम् तिङुः तिङइति निघातः यद्वा एतस्मादेव लिङि छा-
न्दसः श्लुः भवतेरिति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सनो दूराच्चासाच्च निमर्त्यादिघायोः । पाहिसदमिद्भिश्चायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघःयोः ।
पाहि । सदम् । इत् । विश्वः आयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्त्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघायोःअघंपा-
पमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्यात् मनुष्याद्वैरिणो नोस्मान् सदमित् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अ-
घायोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । पाहि पादादित्वादनघातः । विश्वायुः
इण्गतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिच्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वं
संज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

इममूषुत्वमस्माकंसर्निगायत्रंनव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सन्निम् । गा॒य॒त्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । दे॒वेषु । प्र । वो॒चः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सर्निहविर्दानंनव्यांसं
नवतरंगायत्रंस्तुतिरूपंवचोपि देवेषुदेवानामग्नेप्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्यचेतिसंहितायां
दीर्घत्वं सुजइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनोनिच्त्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्यतिषकीतिचुरङादे-
शः वचउम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भ॒ज । पर॒मेषु । आ । वा॒जेषु । म॒ध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअग्नेपरमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्त्रेषु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरि-
क्षलोकवर्तिषु वाजेष्वभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनिवस्वोवसूनि शिक्षदे-
हि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्वाद्वातुस्वरः द्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घः । अन्त-
मस्य अन्तिकतमस्यतमेतादेश्वेतितिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरूर्माउपाकआ । सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः ।

ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्रे विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-
च्यते—आकारउपमार्थः यथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकुल्यादिरूपं प्र-
वाहंविभजन्तितद्वत् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतांवृष्टिकरो-
षि ॥ सिन्धोः स्यन्दूप्रस्रवणे स्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः
अर्तेरूच्चेतिमिः प्रत्ययस्वरः । दाशुषे धृतव्रतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यमग्रेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्रे । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । रिषः ॥ ७ ॥

हे अग्रे पृत्सुसंग्रामेषु यमर्त्ययजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषवाजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-
सिसनरःयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्सु पदादिषुमा-
स्पृत्सूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आवः
अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेट्याडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः । जुनाः जूंइतिगत्यर्थः
सौत्रोधातुः लङःसिप् ऋयादिभ्यःश्वा बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः यद्वत्तयोगादनि-
घातः । यन्ता वृनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः उगितश्चेतिङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मकिरस्यसहन्यपर्येताकयस्यचित् । वाजोअस्तिश्रुवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्य । परिहृता । कयस्य । चित् । वाजः ।

अस्ति । श्रुवाय्यः ॥ ८ ॥

हेसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित्कस्यापिपर्ये-
तानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति ॥
कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः। श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहग्रहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिर्वाङ्गिरस्तुतरुता । विप्रैर्भिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वश्चर्षणिः । अर्वत्क्षिभिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रैर्भिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोशिरर्वङ्गिरश्चैर्वाजसंग्रामं तरुतातारयितास्तु विप्रैर्भिः
मेधाविभिः ऋत्विभिःसहितस्तुष्टोभिः सविताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वेचर्षणयोयस्य बहुव्रीहौ
विश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वङ्गिः ऋगतौ अन्येभ्योपिट्थ्यन्तइतिवनिष् भिसिअ-
र्वणस्त्रसावनजइतिनकारस्य टइत्ययमादेशः । तरुता तृप्पवनतरणयोः अस्मात् ग्रसितस्कभि-
तेत्यादौतृचन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

आप्तोर्यामेहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविद्वीतिस्तोनियस्तुचः यस्यपशवोनोपधरेरन्नि-
तिखण्डेस्तुत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविद्वीति ।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविद्विविशेविशेयज्ञियायास्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २३

जराबोध । तत् । विविद्वि । विशेविशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्नेविशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय य-
ज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेवयजनंविद्विप्रविश यजमानोपिरुद्रायकूरायामयेतुभ्यंदृशीकंदर्श-
नीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रं करोतीतिशेषः अत्रयास्कएवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिक-
र्मणस्तांबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविद्वितत्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्श-
नीयमिति ॥ जराबोध जृष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः षिद्धिदादिभ्योडित्यङ्प्रत्ययः ततष्ठाप्

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि विशप्रवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अफ्यासहलादिशेषौ
हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विष्ण्व्याप्तावित्यस्मात्लोपमध्यमैकवचने अफ्या-
सस्यगुणाभावः । विशेविशे सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तचेत्याघ्रेडितानुदात्तत्वम् ।
यज्ञियाय यज्ञतिग्भ्यांघस्वजावितिघः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकनप्रत्ययः नित्वा
दाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

सनोमहँअनिमानोधूमकेतुःपुरुश्चन्द्रः । धियेवाजायहिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिदमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः । धिये ।
वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोमिर्नोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुप्रीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महँअनीत्यत्रसंहितायांनकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः नविद्यतेनिमा-
नोऽसंशेतिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिंश्याधूस-
भ्योष्णक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फुरितश्चीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रे
इति।सुट् तस्यश्चुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविप्रीणनार्थः
इति।तोनुमधातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

ति

द्वादशीष्टचमाह—

सरेवाँइवविश्वपतिर्दैव्यःकेतुःशृणोतुनः । उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्इव । विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

सोमिःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तान्अस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवान्राजा
वन्दिनांस्तोत्रंशृणोतिद्वत् कीदृशः विश्वपतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्वैदेवानांऋ-
३१

तेतिश्रुत्यन्तरात् । केतुः दूतवत्ज्ञापकः अग्निर्देवानांदूतआसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥
सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेमतौ बहुलमित्संप्रसारणं परपूर्वत्वं आद्रुणः छन्दसीरइतिमतुपो-
वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वं क्तव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । विशपतिः परादिश्छन्दसिबहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।
खण्डे—सूर्योनो दिवस्पातु नमोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।

तामेतां त्रयोदशीमृचमाह—

नमोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजामदे
वान्यदिशः शक्रवाममाज्यार्यसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महद्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यार्यसः ।
शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निनापेरितः शुनः शेषो विश्वान् देवान नयातुष्टाव । तथा चान्नायते—तमग्निरुवाच विश्वान्
देवान्स्तुत्यत्वात्सक्षयामीतिस विश्वान् देवान् तुष्टावनमोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति । महा-
न्तो गुणैरधिकाः अर्भका गुणैर्न्यूना युवान् स्तरुणाः आशिनावयसा व्याप्ताः वृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदे-
हयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोस्तु यदिशक्रवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीं देवान् यजामहे देवाः
ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसंस्तोत्रं आवृक्षि अहं विच्छिन्नं मार्कार्षम् ॥ आ-
शिनेभ्यः अशू व्याप्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकइनच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम शपः
पित्वा दनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातु कस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम शकृशक्तौ आहुत्तमस्य पिच्छेति
तिङः पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः श-
शस्यशब्दादीयसु निज्यचेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इति ईयसु न ईकारस्यात्वं निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
शंसं हलश्चेति घञ् । वृक्षि ओत्रश्छेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्चेः सिच् स्वर-
तिसूतीत्यादिना इडभावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः ब्रश्चादिना षत्वं षटोः कः सीतिकत्वं
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं नमाङ्चोगइत्यडभावः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्रग्रावेतिपञ्चमंसूक्तंनवचं आदितःषल्लनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदि-
तश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्या-
याउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचबृहदेवतायामुक्तम्—
चर्माधिषवणीयंवासोमंवास्याप्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यं यत्रग्रावानवषल्लनुष्टुबादियच्चिद्व्यौ-
लूखल्यौपरेमौसल्यौचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्याचर्मप्रशंसावेति । आद्याश्चतस्रोऽसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्—अथहैतंशु-
नःशेषोऽसवंददर्शतमेताभिश्चतसृभिरभिसुषावयच्चिद्वित्वंगृहेगृहइत्यथैनद्रोणकलशमभ्यव-
निनायोच्छिष्टंचम्बोर्भरेत्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुह्वांच-
कारेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध्र ऊर्ध्वो भवति सोतवे उलूखलसुतानामवे द्विन्द्रजल्लुलः ॥ १

यत्र । ग्रावा । पृथुबुध्रः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलः सु-
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नञःसवेकर्मणिसोतवेभिषवार्थग्रावापाषाणः पृथुबुध्रः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानांसंभवेत् स्वकीयत्वेनावग-
त्येवजल्लुलोभक्षय ॥ पृथुबुध्रः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्र-
तिषेधः । सोतवे पुञ्जभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्लुलः गलअदने अस्मा-
द्यडोलुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोडाढावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंहला-
दिशेष्मभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यत्रद्वाविजघनाधिषवण्याकृता उलूखलसुतानामवे द्विन्द्रजल्लुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलः सुता-
नाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ २ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनादौजघनप्रदेशाविव ज-
घनंजङ्घन्यतइतियास्कः । कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-
यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या
षुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः
नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचङ्गजनादित्यस्यानुवृत्तेः द्व्यच्स्यैवतदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥ तृतीयामृचमाह—

यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥३॥

यत्र । नारी । अप॒च्यवम् । उप॒च्यवम् । च । शिक्षते । उलूखं
ल॒सुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालाया निर्गमनं उपच्यवंच शालाप्रार्थिचशिक्षते
अभ्यासं करोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गत्तौ ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्त-
त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

यत्रमन्थांविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइवा।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः॥४॥

यत्र । मन्थाम् । वि॒बध्नते । रश्मीन् । यमित॒वैइव । उलूखल॒सु
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुंमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीन्अश्वबन्ध-
नार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यूभुक्षामादितिद्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनावं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मध्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् ततष्टाप् णित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने क्रयादिभ्यःश्चा अनिदितामितिनलोपे श्चाभ्यस्तयोराव-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसेसे-
नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः
अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अभिषवेविनियुक्तांचतसृषुमध्येप्रथमांसूक्तेष्वमीष्टमाह—

यच्चिद्वित्वंगृहेगृहउलूखलकयुज्यसे । इहद्युमत्तमंवदजयता
मिवदुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह ।
द्युमत्तमम् । वद । जयताम् । इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपित्वं अवघातार्थंगृहेगृहेयुज्यसे तथापीहवैदिकेकर्मणितीव्रमु-
सलप्रहारेणद्युमत्तमं अतिशयेनदीर्घप्रभूतध्वनियुक्तंशब्दंवद तत्रदृष्टान्तः—जयतामिवदुन्दुभिः
यथायुद्धेजयंप्रामुख्यतांराज्ञांदुन्दुभिर्महान्तंध्वनिकरोतितद्वत् उलूखलशब्दंयास्कएवंव्याख्यात-
वान्—उलूखलमुरुकरंवोर्करंवोर्ध्वखंवारुमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरंचैतत्तदुलूखलमित्या-
चक्षतेपरोक्षेणेतिचब्राह्मणमिति ॥ उलूखलक अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकनिघाताभा-
वेषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेयक्स्वरःशिष्यते नचतिङ्-
तिङ्इतिनिघातः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिप्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यतेदीप्त्यर्थस्यसंपदादिलक्षणः
क्लिप् दिवउदित्युत्वं षणादेशे ह्रस्वनुङ्भ्यामतुबितिमतुपउदात्तत्वं ननुदिवउदित्यत्रपातिप-
दिकंगृह्यते नधातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूरित्यादाविवात्राप्यूठाभवितव्यं एवंहिदीप्तिमत्स्वर्गवाच-
केनदिवुपातिपदिकेनदीप्तिर्लक्ष्यतेइत्युत्वंभविष्यति ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्वविंशोवर्गः ॥२५॥

षष्ठीष्टमाह—

उतस्मन्तेवनस्पतेवातोविवात्यग्रमित् । अथोइन्द्रायपातवेसुनु
सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उतअपिचहेवनस्पते उलूखलरूपवृक्ष तेअग्रमित् तवपुरतएव वातोविवातिस्म त्वरोपे-
तमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेणप्रसरतिखलु अथोऽनन्तरं हेउलूखल इन्द्रायइन्द्रोपकारार्थंपातवे

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्यकारणशब्दः । पातवे पा-
पाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनघातः । उलूखल उर्ध्वस्वम-
स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीसृचमाह—

आयजीवाजसातमाताद्युच्चाविजभृतः । हरीइवान्धांसिबप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याइयजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा ।

विजभृतः । हरीइवेति हरीइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनान्नप्रदे ताहि ते खलु
उच्चाप्रौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजभृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यन्ना-
निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वाविव अत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—
आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्तमतेत्युच्चैर्विहितेहरीइवान्निभक्षयन्ताविति ॥ आय-
जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजंसनोती-
तिवाजसाः षण्णुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विदुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृ-
दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः हज्रहरणे
अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासह्लादिशेषोरत्वजेश्वेषुल्लेषु रुद्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-
यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेगिकृतिचेतिप्रति-
षेधः हग्रहोर्भेच्छन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । बप्सता भसभक्षणदी-
प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःलुः घसिभसोहैलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वारुष्वेभिःसोनृभिः । इन्द्रायमधुमसुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोनृभिः ।

इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांऋष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिःअभिषवहेतुभिः सहऋष्वौदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थमधुमत् माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअभिषुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्पती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं ध्रुतप्रगृह्याअधीतिप्रकृतिभावः । सुतं पुञ्अभिषवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

उच्छिष्टं च चम्बोर्भरसोमं पवित्र आसृज । निधेहि गोराधित्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

हेऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्बोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवराहित्येनावशिष्टसोमंउद्धर शक्यस्योपरिहर सोमंअभिषुतंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टसोमं गोस्त्वचिआनदुहेचर्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्बोः चमुअदने चम्पतेभक्ष्यतेनेतिचमूः कृषिचमीत्यादिना औणादिकऊःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितइतिस्वरितत्वं उदात्तयणोहल्पूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भर ह्यग्रहोर्भः । धेहि ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येवाभ्यासलोपौ निघातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिषष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्यार्घं पाङ्कमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चिद्धिसप्तपाङ्कमिति पृष्ठचषडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चसूक्तं त्रींस्तृचानकृत्वास्वस्वशस्त्रेणैकैकंतृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति सूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमध ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रे

षु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वैर्देवैःप्रेरितःशुनःशेषःएतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रंतुष्टाव तथा-
चब्राह्मणम्—तंविश्वेदेवाऊचुरिन्द्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह-
थत्वोत्सक्ष्यामइति सइन्द्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेनसूक्तेनउत्तरस्यपञ्चदशभिरिति ॥ हे
सोमपाःसोमस्यपातः सत्य सत्यवादिन्द्र इन्द्र यच्चिद्धियद्यपिवयंअनाशस्ताइवस्मसि अप्रशस्ताइ-
वभवामः तथापि हेतुवीमघबहुधनेन्द्र त्वंगोषुअश्वेषुशुभ्रिषुशोभनेषु सहस्रेषुसहस्रसंख्याकेषुच
निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसयसर्वतःप्रशस्तान्कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्यगवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥
सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ताइव शंसुस्तुतौ निष्ठेतिभावेक्तः यस्यविभाषे-
तीट्प्रतिषेधः नञाबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदन्तोमसिः । तूनः ऋ-
चित्तुनुघेत्यादिनादीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्ताववर्णेतिप्रतिषे-
धः । अश्वेषु अश्वुतेध्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिनाक्कनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभ्रि-
षुशुभ्रीषौ अदिशदिभूशुभ्रिभ्यःकिन्नितिक्कनप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

शिप्रिन्वाजानांपतेशचीवस्तवदंसना । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तव । दंसना । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविदमघ ॥ २ ॥

हेशचीवःशक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानांपतेअज्ञानांपतेतवदंसनाकर्मविशेषो-
नुग्रहरूपःसर्वदावर्तते अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिप्रेहनूनासिकेवेतियास्कैः । अतइनिठनाविति
मत्वर्थीयइनिः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानांपते सुवामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भवात् षष्ठ्यामन्त्रि-
तसमुदायनिघातः नचामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात्
पादादित्वाच्चनिघातः नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिअविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् ।
शचीवः छन्दसीरइतिमतुषोवत्वं मतुवसोरुरितिरुत्वे स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादा-
मन्त्रितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निष्वापयामिथूदृशांसस्तामबुध्यमाने । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेयमदूत्यौनिष्वापय नितरांसुमेकुरुतेचास्मान्मारयितुम-
बुध्यमानेसत्यौसस्तांनिद्रांप्राप्तुं अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपिदृश्य-
तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा क्तिप्चेतिदृशेःकर्तरिक्तिप्
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां षसस्वमे लो-
टि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यःशप्इतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने
नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ससन्तुत्याअरांतयोबोधन्तुरशूररातयः । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरांतयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरातयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे
शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयोदानशीलाः बन्धवोबोधन्तुअस्मान् बुध्यतां अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससन्तु प्र-
त्ययस्वरः । अरातयः रादाने मन्त्रेवृषेत्यादिनाभावेकिन् नविद्यतेरातिरेष्वितिबहुव्रीहौपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुसर्वविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति यद्वा किञ्चकौचसंज्ञा-
यामितिकर्तरिक्किच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वात्तिङ्तिङइति
निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तं पापया अमुया । आतूनइन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अप-
कीर्तिप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशंगर्दभंगर्दभसमानवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्दभः श्रोतुम-
शक्यंपरुषशब्दंकरोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कृगृशृशलिगर्दि-
भ्योभच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यङित्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुङित्वाद्गुणाभावे उवडादेशः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

पतातिकुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि । आतूनइन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ६ ॥

वातोस्मत्पतिकूलोवायुः कुण्डूणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्या-
दप्यधिकंदूरदेशं पतातिपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति छेदयाडागमः । कुण्डूणाच्या कुडिदाहे
अस्मात् ल्युङन्ते कुण्डनशब्दे इकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेतिवक्व्यमि-
तिणत्वं तदञ्चतीतिकुण्डूणाची ऋत्वितिगत्यादिनाकिन् अनदितामिति नलोपे अञ्चतेथेतिङीप्
अचइत्याकारलोपः चावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सर्वपरिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वम् । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वेषु
शुभिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिःक्रोशम् । जहि । जंभयम् । कृकदाश्वम् । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।
तु विमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वपुरुषं जहि मारय कृकदाश्वं अस्मद्वि-
षये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं कुशआह्वाने परितः क्रोशयतीति प-
रिक्रोशः पचाद्यच् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइति जादेशः त-
स्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वा-
त्स्वार्थिकोणिच् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वं कृज्जहिंसायां कृ-
दाधारार्चिकलिभ्यः कञ्जितिभावे कञ्प्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच कृकोहिंसां तां
दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः बहुलग्रहणादाशतेरपि कृक उपपदे कृकेवचः कश्चेत्युण् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायामिपूर्वत्वे प्राप्ते वा छन्दसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्व-
रितयोर्यणइति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमं शोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनः शेषस्यार्षेणायत्रं अस्माकमित्येषा पादनिचृद्वा-
यत्री त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्चैरेन्द्रयः आ-
श्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्त्र आश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्त्र उषो देवताकाः तथा चानु-
क्रमणिका—आवो ह्यधिकास्माकं पादनिचृत् शश्वन् त्रिष्टुप् परोत्तुच्चावश्विनौ षस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आवइन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्चे इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्र-
तुम् । मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोन्नमिच्छन्तोवयंशुनःशेषाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्र-
इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मं-
हिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविश-
ब्दोवन्नःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने
कृत्यतइतिक्रिविः कृविघृष्विछविस्थवीत्यादौकिन्नप्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छ-
न्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घवि-
धानादज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतितृजन्तादिष्ठन्प्र-
त्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितलोपः इष्टनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे विचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैक-
वचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम् । एदुनिन्नंनरीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समःआशिराम् ।

आ । इत् । ऊम् इति । निन्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन
आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आग-
च्छयेव सोस्माननुगृह्णात्वितिशेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निन्नं यथानिन्नप्रदेशं आपःआमु-
वन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशो-
निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीड्श्रवणे दिवादिभ्यःश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

संयन्मदायशुष्मिणंएनाह्यस्योदरे । समुद्रोनव्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणं । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांअत्रापिचक्रिविशब्दोऋकारवान्साधनिकयाभवति वस्तुतस्तुदु-
कञ्करणेकिन्निडागमश्चनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रंवाशुष्मिणे बलवतइन्द्रस्य मदायमदार्थसंगतंभवति एनाहि अनेनैव शतेनसहस्रेणचअस्येन्द्रस्योदरे व्यचोव्याप्तिर्दधेधृता भवति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रो न समुद्रइव यथा समुद्रमध्येजलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसी-
ति डिङ्ङ्रावस्यप्रतिषिद्धत्वात् ग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणंनभवति असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दधे दधातेः कर्मणिअभ्यासह्रस्वजश्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तत्वं हिचेतिप्रतिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

अयमुतेसमतसिकपोतइवगर्भधिम्वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःइव ।

गर्भधिम्वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयमु अयमपिदृश्यमानःसोमःतेत्वदर्थसंपादितःयंसोमंसमतसि सम्यक्सातत्येनप्रा-
मोषि तत्रदृष्टान्तः—कपोतइव यथाकपोताख्यःपक्षी गर्भधिगर्भधारिणीकपोतीप्राप्तोतितद्वत्तच्चि-
न्तस्मादेवकारणान्नोस्मदीयंवचओहसेप्राप्तोषि ॥ अतसि अतसातत्यगमने लटिसिप् शप् ति-
ङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । गर्भधि गर्भोस्यांधीयतइतिगर्भधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तुहिरदुहिरुहिरुअर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

स्तोत्रंराधानापतेगिर्वाहोवीर्यस्यते । विभूतिरस्तुसूनुता ॥५॥ २८॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनुता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्र राधानापते धनानांपालक गिर्वाहोगीर्भिरुह्यमान वीरशौर्योपेत यस्यतेतवस्तोत्रमीदृशं
भवतितस्यतवविभूतिर्लक्ष्मीःसूनुताप्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दान्त्रीशसेतिष्टनपश्चात् अर्शआद्यच्
अथवा स्तोतुःइदं इत्यर्थेअण् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्न । राधानापते राधुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृष्टातेरितिअर् । २ कपोतइव कवेरोतचपश्चेत्येतच्च व्यत्ययेनमध्योत्तान् ।
अथवाअव्युत्पन्नएवलघावन्तेइतिगुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुवामन्त्रितइतिपराङ्मन्त्रावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः बह्वप्रापणे
बहिहाधान्मन्त्र्यञ्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरमुनप्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षा-
ष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येषुब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजैः । शतक्रतो
इति शतःक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्तेवाजेशसंग्रामेनोस्माकमूतयेरक्षणायऊर्ध्वउ-
न्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषुसंब्रवावहै सम्यक्विचारयावः ॥ तिष्ठ
इत्युत्तस्तिष्ठइतिसंहितायां दीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिद-
मित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे । सखायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः ।
इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविधातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन
बलिनमिन्द्रंऊतयेरक्षार्थंसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे ह-
लश्चेतिघञ्चजोःकुविण्यतोरितिकुत्वं घञोजित्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिबीप्सायांद्विर्भा-
वेसतिआध्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछा-
न्दसोलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आर्षागमद्यदिश्रवंसहस्त्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवंत् । सहस्त्रिणीभिः । ऊतिभिः ।
वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रो नोस्मदीयंहवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूति-
भिः बहुभिः पालनैः वाजेभिरनैश्च उपसमीपे आघावश्च मागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचितुनुघे-
त्यादिनां संहितायां दीर्घः । गमत् लिङ्गर्थे लेट् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्च लोपइतीकारलोपः
यद्वा छान्दसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति चुरडादेशः बहुलं छन्दस्य माङ्गयोगेपीत्यङ-
भावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेट्यडागमः । वाजेभिः बहुलं छन्दसीति भिसेसादेशाभावः ।
हवं भावेनुपसर्गस्येति ह्यतेरपसंप्रसारणं च अपः पित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुप्रत्नस्यौकंसो हुवेतुविप्रतिनरम् । यन्ते पूर्वपिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकंसः । हुवे । तुविप्रतिम् । नरम् । यम् ।
ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकंसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य तत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमाना-
नप्रतिगन्तारं नरं पुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि यं ते त्वामिन्द्रं पिता अस्म-
दीयोजनकः पूर्वं पुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् तं आह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ओ-
कंसः नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्येञ्स्पर्धायां शब्दे च इटि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणे प्राप्ते णिकृतिचेति प्रतिषेधः उवडादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादिनि-
घातः । तुविप्रतिं तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारं अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इति वत् प्रतिगन्तृशब्दं
लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति वत् सत्त्ववचनत्वेना-
निपातत्वादनव्ययत्वेन पूरणगुणेत्यादिना नषष्ठीसमासनिषेधः । हुवे ह्येञोलटि बहुलं छन्दसी-
ति पूर्ववत् संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः यद्दत्तयो-
गादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

तत्त्वावयं विश्ववाराशास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्ववार । आ । शास्महे । पुरुहूत ।
सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवप्रिय वसोनिवासहे-
तोइन्द्रतंपूर्वोक्तगुणयुक्तंत्वांजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे
आङःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामत्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्मवद्भावेसतिशेषनिघातेनवा आमत्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् ।
जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनत्रिंशोवर्गः॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपात्राम् । सखेवज्जिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वज्जिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवज्जिन् वज्रयुकेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां
सोमपात्रांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनुभ्यांनासिकाभ्यांवायुक्तानांगवांसमूहः
त्वत्पसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योङीप्इतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस
इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमत्रितस्यसतिशिष्टत्वादामत्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपात्रां
आतोमनिचित्यादिनावनिष् अलोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तथानदस्तुसोमपाःसखेवज्जिन्तथाऋणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्जिन् । तथा ।

ऋणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवज्जिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोश्मसिवयंकाम-
यामहे त्वंतथाकुरु त्वत्पसादात्तद्भीष्टंतथास्तु ॥ ऋणु ऋविर्हिसाकरणयोश्च इदित्वानुम-
धिविक्कण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सञ्जियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपः तस्यस्थानि-
वद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तो-
मसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये
इषइच्छायां किनि तितुन्नेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःकिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्र-
सारणं वश्वादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्नपक्षे मन्त्रेवृषेतिकिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

रेवतीर्नःसधमादुइन्द्रेसन्तुतुविवाजाः । क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोऽनवन्तोवयंयाभिर्गोभिःसहमदेमहृष्येम इन्द्रेसधमादेअस्माभिःसहहर्षयुकेसतिनो-
स्माकं तागावःरेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यःतुविवाजाःप्रभूतबलाश्चसन्तु॥रेवतीःरयिशब्दान्मतुपि
रयेमतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं वाछन्दसोतिपूर्वसवर्णदीर्घः
आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंवक्तव्यमितिरेशब्दादुत्तरस्यापिभवतोतिपूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मद-
तृप्तियोगे चौरादिकः सहमादयतीतिसधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसोतिसहश-
ब्दस्यसधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
तुविवाजाः तुइतिसौत्रोधातुर्वृद्धार्थः अचइरितिङ् संज्ञापूर्वकत्वादुणोनभवति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः दुक्षुशब्दे अस्मात्किपितुगभावश्छान्दसः ह्रस्वनुङ्भ्यामनुबितिमतुपउदा-
त्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपःपित्वादानुदात्तत्वम्
ततोधातुस्वरःशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आघत्वावान्त्यनाप्तस्तोतृभ्योऽधृष्णवियानः । ऋणोरक्षन्नचक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति ।

इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हेधृष्णो धाष्टर्चयुकेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशोदेवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः
सन् इयानोस्माभिर्याच्यमानःस्तोतृभ्यः स्तोतृणांअनुग्रहायतदभीष्टमर्थं घअवश्यंआक्रणोः
आनीयप्रक्षिपतु तत्रदृष्टान्तः—चक्रयोः रथस्यचक्रयोः अक्षं यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत् ॥ त्वा-
वान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइतिदकारस्यात्वम् वतुपःपित्वादानुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरःशि-
ष्यते । त्मना मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृष्णो निधृषाप्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषि
क्षिपेःक्रुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गतौ छन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-
भ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ लङि व्यत्ययेनतिपःसिपि इतश्चेतीकार-
लोपः तनादिकृञ्भ्यउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्याङाङगमाभावः विक-
रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः अकारस्येकार-
श्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आयद्दुर्वःशतक्रतुवाकामंजरितृणाम् । ऋणोरक्षंनशचीभिः॥१५॥३०

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतःक्रतो । आ । कामम् ।

जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्बोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिराप्तव्यमस्तितं कामंजरितृणां स्तोतृ-
णां अनुग्रहाय आऋणोः आनीयप्रक्षिपसि तत्रदृष्टान्तः शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-
शेषैः अक्षंन यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः शचीशब्दः शार्ङ्गवादिङीनन्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेर्निशोवर्गः ॥ ३० ॥

षोडशीमृचमाह—

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानंदद्भिःशाश्वंसद्भिर्धनानि । सनोहिरण्य
रथंदंसनावान्सनःसनितासनयेसनोदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथद्भिः । जिगाय । नानंदद्भिः ।

शाश्वत्सद्भिः । धनानि । सः । नः । हिरण्यरथम् । दंसनावान् ।

सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमानः
प्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति । इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवैरि-
संबन्धीनि जिगायजितवान् अश्वैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः वासभक्षणानन्तरभाविनमो-
ष्ठशब्दंकुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दंकुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्भृशंशश्व-
सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रोनोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथंसुवर्णेन

निर्मितरथं अदातदत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्तिरादरार्थं । पोपुथद्भिः प्रोथृपर्याप्तौ अस्मा-
द्यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-
त्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये
लिटोणलि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जिइत्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअभ्यासादु-
त्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोक्तितइतिअभ्यासस्यदी-
र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-
न्तोदात्तत्वम् । अदात् गातिस्थेतिचित्तोलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-
सुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुष् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

पातरनुवाके आश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितुचः अथाश्विनइ-
तिखण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तदशीष्टचमाह—

आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया । गोमंस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोमंत् । दस्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेषः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तु-
ह्यथत्वोत्सक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-
श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषाब्जेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्राअश्वि-
नौ युवयोःप्रसादात्गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्तिव-
तिशेषः ॥ अश्वावत्या मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिदीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति
तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं याप्रापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया
शुगतौ कृगृशृपृकटिपटिशौटिभ्यईरन्नितीरन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति नित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

समानयोजनोहिवांरथोदस्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हेदस्मावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेक-
थारूढत्वादुभयार्थसकृदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरि-
त्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईयतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्र-
शब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमापःसंमोदन्तेस्मि-
न्भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनत्तीतिवेति ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते ईङ्गतौ अदुर्पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेष्य-
नोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

न्य१ अद्यस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः । परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अद्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।

द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अद्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं
भवदीयरथसंबन्धि एकंचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यतचक्रं परिद्याद्युलोकस्यपरितः ईय-
तेगच्छति ॥ अद्यस्य अहननमघ्नः घञर्थेकविधानं स्थाश्रापाव्यधिहिनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः
प्रत्ययः अघ्नमर्हतिअद्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपर-
मे कितिलिटिअतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येकतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितुचः अथोषस्यइतिख-
ण्डे—कस्तउषइतिसूत्रितम् ।

तस्मिस्तुचेप्रथमांसूक्तेर्विंशीमृचमाह—

कस्तंउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कनक्षसेविभाविरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।

नक्षसे । विभाइवरि ॥ २० ॥

अश्विन्याप्रेरितः शुनः शेषः उषसंतुष्टाव तथा च ब्राह्मणम्—तमश्विना ऊचतुरुषसंतुस्तु-
ह्यथत्वोत्सक्षयावइति स उषसंतुष्टावात उत्तरेण तृचैनतस्य हस्मर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचे कनीयए-
क्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेव चर्चुक्तायां विपाशो मुमुचे गदएक्ष्वाक आसेति^१ । हे कधप्रिये स्तुति-
प्रिये अमर्त्यं मरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेये उषः कालाभिमानिनिदेवते भुजेतव भोगाय मर्तो-
मनुष्यः को विद्यते हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्ते उषो देवि कंपुरुषं नक्षसे आमोषि तवोचितं
भोगं दातुं कोपि मनुष्यः समर्थः अतएव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षयान प्रामोषि ईदृशस्तव महिमे-
त्यर्थः ॥ ते ते मया वेकं वचनस्येति युष्मच्छब्दस्येते आदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये कथवाक्यप्र-
बन्धे चुरादिरदन्तः गौ अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धभावः चिन्ति पूजिकथि कुं-
विचर्चश्चेत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः ततश्चाप् षष्ठीसमासे ङ्चापोः संज्ञा छन्दसोर्बहुलमि-
ति ह्रस्वत्वं थकारस्य धकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः
संपदादिलक्षणः क्तिप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्तः असि हसीत्यादिना तनप्रत्ययान्त आ-
द्युदात्तः । नक्षसे वृक्षक्ष्णक्षगता । विभावरि भादीप्तौ विपूर्वादस्मादातो मनिन्कनिच्चनिपश्चेति
वनिप् वनोरचेति ङीप् तत्सन्नियोगेन नकारस्य रेफादेशः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह—

वयंहिते अमन्मह्यान्तादापराकात् । अश्वेन चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले चित्रे चायनीये ये अरुषि आरोचमाने उषः कालाभिमानिनिदेवते त-
वस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तं वयं मनुष्याः नामन्महिन बोद्धुं समर्थाः
हि शब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मात्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि मनज्ञाने
बहुलं छन्दसीति बहुलवचनात् श्य नोलुक् लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः हिचेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे
अशूच्याप्तौ अशुषीत्यादिना क्नप्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

त्वंत्येभिरागहिवाजैभिर्दुहितर्दिवः । अस्मेरयिनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ अरुषि अर्तिपृवपीत्यादिना अर्तेरुसिर्निन् आमन्त्रितनिघातः ।
३ अन्तात् अमघातोः हसिमृषिणेति तन् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्येष्वपीति ङः ।

त्वम् । त्येभिः । आ । गृहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाः पुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजैभिः तैरन्यैः सहत्वमागृहि अत्रागच्छ अस्मे अस्मासुरयिधननिधारयनितरांस्थापय ॥ त्येभिः बहुलं छन्दसीतित्यद्दशब्दात् भित्त-
ऐसादेशाभावः । गृहि असकृदुक्तम् । दुहितर्दिवः परस्यापि दिवइत्यस्य दिवोदुहितरिति अन्वये स-
तिपूर्वत्वात् सुबामञ्चितइति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्य-
कालं हि संज्ञापरिभाषमितिन्यायेन सुबामञ्चिते इति अस्यामञ्चितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवा-
क्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोः षष्ठ्यामञ्चितयोः पश्चाद्व्यत्ययो-
बहुलमितिव्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शोआदेशः ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशो वर्गः ॥ ३१ ॥

इति प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसूक्तानि तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप-
ऋषिः अष्टमी षोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः अग्निर्देवता तथा-
चानुक्रमणिका—त्वमग्ने द्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमी षोडश्यौ चेति । प्रातरनुवाके आ-
ग्नेयेऽऋतौ आश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं अथैतस्यारात्रेरिति खण्डे—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराऋ-
षिर्नूचित्सहो जा अमृतो नि तुन्दत इति सूत्रितम् अभिष्टव षडहस्य तृतीये हनि आग्निमारुतेशस्त्रे इदं सू-
क्तं जातवेदस्य निविद्वानीयं तथा च तृतीयस्य त्र्ययमेति खण्डे सूत्रितम्—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेये आग्निमारुते एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविद्वानीयं तृतीयेनाभिष्टविकेनो-
क्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानां भवः शिवः सर्वा । तव व्रते कव
यो विद्वाना पसो जायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।

अभवः । शिवः । सर्वा । तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽपसः ।

अजायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः
अभवः तथाचब्राह्मणम्—येङ्गाराआसंस्तेङ्गिरसोभवन्निति । तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशि-
वःशोभनःसखाभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणिकवयोमेधाविनोविघ्ननापसोज्ञानेनव्यामुवानाः ज्ञात-
कर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त ॥ विघ्ननापसः विदज्ञाने
विघ्नोवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमकप्रत्ययः तदस्यास्तीतिपामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं विघ्नान्यान्येषांसियेषांतेविघ्ननापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिट्शतइतिट्शिग्रहणादवग्रह-
समयेपिदीर्घत्वम् । अजायन्त जनीप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञानोर्जेतिजादेशः । भ्राजदृष्टयः भ्राजू-
दीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्किञ्चूक्तौचसं-
ज्ञायामितिक्विजन्तऋषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानांपरिभूषसिब्रतम् । विभुर्विश्वं
स्मैभुवनायमेधिरोद्विमाताशयुःकतिधाचिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् ।

परि । भूषसि । ब्रतम् । विभुः । विश्वस्मै । भुवनाय ।

मेधिरः । द्विमाता । शयुः । कतिधा चित् । आयवे ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसन्देवानामन्येषां
व्रतंकर्मपरिभूषसिपरितोदङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः
आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लो-
कयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वत्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेव-
स्थितस्यतवप्रकाराद्वयन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूषसि भूषअलङ्कारे भौवादिकः । विभुःविघ्न-
संश्रयोद्विसंज्ञायामितिपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यश्छ-
न्दसीतिक्व्युन् योरनादेशेतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । मेधिरः मेधूसङ्गमेच अस्माद्बाहुलकःइरनप्रत्ययः
नित्स्वरः । द्विमाताद्विमातरौयस्यासौद्विमाता नद्युतश्चेतिकप्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपा-
दानात् नद्युतश्चेतिकवपिविभाष्यतइतितस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वेऽङ्केः त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः शीङ्स्वमे भृष्टदृशी-

त्यादिनाउप्रत्ययः । कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडतिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-
ख्यायाविधार्येधेतिधाप्रत्ययः । आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरिर्श्वेनआविर्भवसुक्रतुयाविवस्वते । अरेजेतांरोद-
सीहोतृवूर्येसंघोभारमयजोमहोवसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिर्श्वेन । आविः । भव । सुक्रतुः । या ।

विवस्वते । अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असंघोः ।

भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वंमातरिर्श्वेनप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वीयुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-
त्वावगमात् तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव
तवसामर्थ्यदृष्टारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अकंपेताम् ह्यसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितिया-
स्कं । होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असंघोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवह्नेमहःपू-
ज्यान्देवानयजःइष्टवानसि मातरिर्श्वेननिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणिनीतिमात-
रिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्नित्यादौमातरिर्श्वन्शब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः । सुक्रतूया सुक्रतुमात्म-
नइच्छतिसुपआत्मनःक्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-
यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगिति तृतीयैकवचनस्यडादेशः टिलोपे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । विवस्वते विवास-
तिःपरिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणःक्रिप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतुप्
मादुपधायाइतिमतोर्वत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्भुत्वाभावः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरःशिष्यते । रोदसी वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये होत्राव्रियतइ-
तिहोतृवूर्येयज्ञः वृज्वरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं हलि-
चेतिदीर्घः यद्वा वृज्वरणेइत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-
मितिगुणभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववत्उत्त्वदीर्घौ प्रत्ययस्यपित्त्वानुदात्तत्वे
धातुस्वरः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असंघोः षघर्हिंसायां अत्रतुवहनार्थः
स्वादिभ्यःश्रुः पादादित्वादिनिघातः । अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात्
तदपेक्षयास्थनिघातोऽभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । महः

महपूजायां किप्चेतिकिप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोऽसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा शसिमहच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयः पुरुरवसेसुकृतेसुकृतरः । श्वात्रेणयत्पित्रोर्मु-
च्यसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।

सुकृत्तरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ ।

त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनवेमनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकं अवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्योद्यु-
लोकइतिप्रकटितवानसि सुकृते तवपरिचरणं कुर्वते पुरुरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थं सुकृतरः
अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तो-
भवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नत्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशं आनयन् आहवनीयत्वेन
स्थापितवन्तः पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशं आनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः ॥ अवाशयः वाश्रुशब्दे पुरुरवसेपुरुरौतीतिपुरुरवाः
रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरुरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषुकृजइतिकिप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मु-
च्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति
वचनाद्विकरणस्वरः सतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरं बाधत-
एव धातुस्वरं आस्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः । य आहुतिं परि-
वेदावषट्कृतिमेकायुरग्रे विशां आविवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतस्रुचे । भवसि ।

श्रवाय्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् ।

एकं आयुः । अयं । विशां । आविवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानां वर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुचे उद्धृतयासुचायुक्तायजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यः मन्त्रैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्कर्तुं वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्यान्त्रः त्वमग्नेप्रथमंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवाससि सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ अस्मात् णिजन्तान्छन्दादित्वात्सुः लिट्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एवशिष्यते । उद्यतसुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वांनिष्ठेतिक्प्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतासुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद इत्योतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीसूचमाह—

त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसकमन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे । यःशूरसाताप
रितक्म्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूयसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपर्षि ।
विदथे । विचर्षणे । यः । शूरसाता । परितक्म्ये । धने ।
दभ्रेभिः । चित् । समृक्ता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गसदाचाररहितंनरंपुरुषंसकमन्सचनीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवासत्कर्मानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वंपरितक्म्येपरितोगन्तव्येधने धनवत्शूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चित्अल्पैरपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति यास्कः । समृतासम्यक्योद्धंम्राप्तेसतितदनुग्रहार्थंभूयसःप्रौढान्नप्रतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिनावर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सकमन् षचसमवायेअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्नेडुशिकृतीतिइट्प्रतिषेधः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पूपालनपूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावाद्ह्रस्वरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः रुषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ सुचे सुवःकःचिक्चङ्कारउच्चारणार्थः कइत् चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिइन्च् वृतेश्चेतिअनिः ५ विदथे रुदिविदभ्यांङित्इतिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २०. ।

ता शुगतौ शुषिचिमीनादीर्घश्चेतिशूरशब्दोरन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः वनषणसंभक्तवित्यस्मा-
त् किञ्चन्तःसातिशब्दः जनसनखनांसनञ्जलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यादादेशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-
णादिकोभावेमक् तदर्हतीतिछन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वत्वम् । दग्धेभिः दंभुदंभे स्फायितश्चीत्यादिनारक् बहुलंछन्दसीतिभिसंसादेशाभावः ।
समृता गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेःसिपि नश्चापदान्तस्यञ्जली-
त्यनुस्वारः यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दादुत्तरस्येयसुनई-
कारलोपः बहोर्भूभावश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टमाह—

त्वंतमग्नेअमृतत्वउत्तमेमर्तदधासिश्रवसेदिवेदिवे । यस्तातृषाणउभया
यजन्मनेमयःकृणोषिप्रयआचसूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि ।
श्रवसे । दिवेदिवे । यः । तृषाणः । उभयाय । जन्मने ।
मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हेअग्नेत्वंतमर्तं तथाविधंत्वत्सेविनमनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-
तत्वे उत्कृष्टे मरणरहितेपदेदधासि धारयसि योजयमानउभयायजन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
पदांचतुष्पदांलाभायेत्यर्थः तृषाणः अतिशयेनतृष्णायुक्तोभवति तस्मैसूरये अभिज्ञाययजमा-
नाय मयः सुखं यद्वैसुखंतन्मयइतिश्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषिसर्वतःकरोषि ॥
तृषाणः त्रितृषापिपासायां लिटःकानच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं संहितायांदीर्घश्छान्दसः । कृणोषि
कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टमाह—

त्वंनोअग्नेसन्येधनानांयशसंकारुंरुंणुहिस्तवानः । ऋध्यामकमपि
सानवेनदेवैर्द्यावापृथिवीप्रावतनः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
 कृणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
 द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वंनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुं-
 र्मणांकार्तारंपुत्रंरुणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वदत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादिरूपं ऋ-
 ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ॥ यश-
 सं अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्वि-
 क्व्यइतियशस्शब्दात्क्विप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेतिक्विप् प्रत्य-
 यान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचन-
 मितिहेलुगभावः । स्तवानः सम्भ्यानच्स्तुवइतिबहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्ययः
 वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् ।
 द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्धोधि
 प्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
 अनवद्य । जागृविः । तनूकृत् । बोधि । प्रमतिः । च ।
 कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्या-
 वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बो-
 धिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानायप्रमतिश्चअनुग्रहरूपप्रकृष्टमवियु-
 क्तश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥
 उपस्थे सुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्ब्रह्मादीनांछन्दस्युप-
 संख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जृथृस्तृजागृभ्यःक्विनिक्तिक्
 नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्वस्य

विकल्पितत्वेनपितृव्यत् अङ्गित्वेसति अङ्गितश्चेतिहेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छा-
न्दसः । प्रमतिः मनज्ञाने किनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊपिषे टुवप्बीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपी-
त्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावहलादिशेषौ ऋादिनियमादिट् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृतवजामयोवयम् । संत्वांरायः
शतिनःसंसहस्रिणःसुवीरयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् ।
वयःस्कृत । तव । जामयः । वयम् । सम् । त्वा । रायः ।
शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् ।
अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि
तथात्वंवयस्कृत आयुष्यप्रदोसि वयमनुष्ठितारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंस-
नीयाम्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायो-
धनानि संयन्ति सम्यक्प्राप्नुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं ब-
हुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेभावे वीरवीर्यौचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य
दभिःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुषस्यविश्वपतिम् । इळांमरु
णवन्मनुषस्यशासनीपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् ।
नहुषस्य । विश्वपतिम् । इळांम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् ।
पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य
 आयुमनुष्यरूपं विश्वपतिंसिनापतिंअरुणवन्नरुतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः ईळां एतन्नामधे-
 यांपुत्रींशासनींधर्मोपदेशकर्त्रीमरुणवन्नरुतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैराम्नायते—इडावैमानवीयज्ञा-
 नुकाशिन्यासीदिति^१ । वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—प्रयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया
 सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादितियदशादिति । यद्यदायममकस्यमदीयस्यहिरण्यरू-
 पसंबन्धिनोयःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहिअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः ॥
 आयवेषष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी । नहुषस्य णहवन्धने नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्यउषच्
 वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुष्यस्य म-
 नेर्निर्दित्युषच् निच्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्बृहद्भावः । शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी कर-
 णाधिकरणयोश्चेतिल्युट् टिड्ढाणजित्यादिनाडीप् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदमि-
 त्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छन्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइ-
 तिवृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टुचमाह—

त्वनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य । त्रातातोकस्यतन-
 येगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुःशक्तिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः ।
 च । वन्द्य । त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । अस्ति ।
 अनिश्मेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्ताञ्चोस्मान् रक्ष तथात-
 न्वश्च तनूःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्त्वव्रतेत्वदीयेकर्म-
 णि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्तेतस्मिन्त्यागावःसन्तितासांगवांत्रातारक्षकोसि
 ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनःशसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारण-
 म् । तन्वः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाजसिचेतिप्रतिषेधः उदात्त-
 स्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहत्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वंस्यात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरोनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे । योरातहव्यो
वृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुः
६अक्षः । इध्यसे । यः । रातहव्यः । अवृकाय । धायसे ।
कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योर्यजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षो-
भिरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अवृका-
याहिंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सत-
स्तस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशु-
न्धीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पायुः कृवापाजीत्यादिनाउण्प्रत्ययः आतोयुक्-
चिण्कृतोरितियुगागमः । अनिषङ्गाय षअसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः चत्वार्यक्षीणिज्वालारूपाणियस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्षो-
रितिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे वहिहाधाञ्ज्यञ्छन्दसीत्यसुन् णि-
दित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः । कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्यन्तादचइरितीप्रत्यये
णिलोपेधातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रं मन्निगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् ।
वनोषि वनुयाचने तनादिक्ञ्ज्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

त्वमग्नउरुशंसायवाघतेस्पाह्यद्रेक्कणःपरमंवनोषितत् । आध्रस्य
चित्प्रमंतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्सिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पाह्यम् । यत् । रेक्कणः ।
परमम् । वनोषि । तत् । आध्रस्य । चित् । प्रमंतिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्सि । प्र । दिशः । विदुःष्टरः ॥ १४ ॥

हेअग्नेत्वं उरुशंसाय बहुभिःस्तोतव्याय वाघते ऋत्विजेतदुपकारार्थं स्पार्हंसृहणीयं परममुत्तमं यद्वेक्वणोधनमस्तितद्धनं वनोषि अनुष्ठातालभतामिति कामयसे तथात्वं आध्रस्यचित् सर्व-
तोधारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पितापालक इत्यभिज्ञै-
रुच्यसे तथा विदुष्टरोति शयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं पोतः पाकोर्भकोर्दिभ इत्यभिधानात् यास्को-
प्येवमाह—पाकः पक्वो भवति । तथा विधं यजमानं प्रशास्ति । प्रकर्षणानुशिष्टं करोषि तथा दिशः
प्राच्यादिकाः प्रशास्ति त्वदीयशासनाभावेनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् तथा च श्रूयते—देवा वै देवयज-
नमध्यवसायदिशोनप्राजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणदिग्गतो भिनानिवर्त्यते तदपितत्रैवान्नात-
म्—पथ्याः स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणेति । ऐतरेयिणा पितथै-
वान्नातम्—अथो एनं वरमवृणीतमयैव प्राचीं दिशं प्राजानाथाग्निना दक्षिणामिति ॥ उरुशं-
साय शंसुस्तुतौ शस्यत इति शंसः कर्मणि घञ् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
न स एव शिष्यते । स्पार्हं सृष्ट्वा संबन्धि तस्येदमित्यण् । रेक्णः रिचिर् विरेचने रिचेर्वर्धने विच्चे-
त्यसुन् चकारान्नुडागमः चजोः कुविण्यतोरिति कुत्वम् । आध्रस्य ध्रैतृत्वाद् आदेच उपदेशे शिती-
त्याच्चे आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः । शास्ति शासु अनुशिष्टौ अदादित्वाच्छपोलुक् पित्त्वादनु-
दात्तत्वेधातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति दिशश्च प्रशास्तीति अत्र चार्थो गम्यते अतश्चादि लोपे विभाषे-
ति प्रथमातिङ् विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टरः विद्वच्छब्दात्तरपि अयस्मयादीनि च्छन्दसीति भसंज्ञा-
यां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसीति षत्वं तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः
स्वरेणोकारउदात्तः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

त्वमग्ने प्रयत दक्षिणं नरं वर्मैव स्यूतं परिपासि विश्वतः । स्वादुक्षद्वा यो व
सतौ स्योन कृज्जीवया जंयजते सोपमादिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयत इदक्षिणम् । नरम् । वर्म इव । स्यूतम् । परि ।

पासि । विश्वतः । स्वादुक्षद्वा । यः । वसतौ । स्योन कृत् ।

जीव इयाजम् । यजते । सः । उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

हेअग्ने त्वं प्रयत दक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्यो दक्षिणादत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं
विश्वतः सर्वतः परिपासि सम्यक्पालयसि तत्र दृष्टान्तः—स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक्-

निष्पादितं वर्मेव यथाकवचंचुद्धेपालयतितद्वत् स्वादुक्षद्वास्वाद्वन्नः वसतौ निवासभूतेस्वगृ-
हे स्योनरुद्वअतिथीनांसुखकारी योयजमानोजीवयाजं जीवयजनसहितंयज्ञं यद्वा जीवनि-
ष्पाद्यंयजते अनुतिष्ठति सयजमानोदिवः स्वर्गस्योपमादृष्टान्तोभवति यथास्वर्गोनुष्ठातृनसुखय-
ति तथात्वमपिऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं षिवुतन्तुसन्ताने निष्ठेतिक्तः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषे-
धः छुःशूडनुनासिकेचेतिवकारस्यऊठादेशः । स्वादूनक्षदतीतिस्वादुक्षद्वा क्षदतिरत्तिकर्मा अ-
न्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्नित्वादाद्युदात्तत्वे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौतुव्यत्ययेन । जी-
वयाजं जीवाऋत्विजइज्यन्तेदक्षिणाभिःपूज्यन्तेत्रेत्यधिकरणेघञ्कुत्वाभावश्छान्दसः यद्वा जी-
वैःपशुभिर्याजनंजीवयाजः याजयतेर्घञ् णेरनिटीतिणिलोपस्य अचःपरस्मिर्जित्स्थानि-
वद्भावाच्चजोःकुविण्यतोरितिकुत्वाभावः थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा सो-
चिलोपेचेत्पादपूरणमितिसंहितायांसोर्लोपः । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

इमामग्नइत्यनयाअनाहिताग्निरात्विज्यंकृत्वास्वाग्नावाहुर्तिजुहुयात् ऋत्विजोवृणीतइतिख-
ण्डे—एवमनाहिताग्निर्गृह्यइमामग्नेशरणिमीमृषोनइतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेषोडशीष्टचमाह—

इमामग्नेशरणिमीमृषोनइममध्वानंयमगामदूरात् । आपिःपिताप्रम-
तिःसोम्यानांभूमिरस्यृषिऋन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् ।

यम् । अगाम । दूरात् । आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् ।

भूमिः । असि । ऋषिऋत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

हेअग्ने नोस्मत्संबन्धिनींइमामिदानींसंपादितांशरणिर्हिंसांन्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्व तथा
त्वदीयसेवां अग्निहोत्रादिरूपांपरित्यज्यदूरादूरदेशंयमिममध्वानं अगाम वयंगतवन्तः तमपिक्षम-
स्वेतिशेषः सोम्यानांसोमार्हाणामनुष्ठातृणांमर्त्यानांत्वमाप्यादिगुणयुक्तोसि आपिःप्रापणीयः पि-
तापालकःप्रमतिःप्रकृष्टमननयुक्तः भूमिःभ्रामकःकर्मनिर्वाहकइत्यर्थःऋषिऋतदर्शनकारी अनुजि-
वृक्षयाप्रत्यक्षोभवसीत्यर्थः ॥ शरणिं शूर्हिंसायामित्यस्मादौणादिकःअनिप्रत्ययः । मीमृषः

मृषस्तितिक्षायां अस्माणौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छन्दसीति उपधाऋकारस्य ऋकारादेशः णिलोप-
द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । अगाम इण्गत्तौ इणो-
गालुङ्ङीतिगादेशः गातिस्थेति सित्चोलुक् अडागमउदात्तः । भूमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेः संप्रसा-
रणं चेतीनप्रत्ययः संप्रसारणे परपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः नित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरोययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्या
वह दैव्यं जनमासादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने ।

पूर्ववत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् ।

जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने अच्छ आभिमुख्येन
सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशे गच्छति अङ्गि-
रस्वत् यथा चाङ्गिरा गच्छति ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाय-
था गच्छन्ति यथामन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् गत्वा-
च दैव्यं देवतासमूहरूपं जनमावह अस्मिन्कर्मण्यनय आनीय च बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे आसादय ता-
न देवानुपवेशय उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र
तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वावतिः अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-
षु । वह इत्येव चोत्तिङ्ङिति संहितायां दीर्घः । यक्षि लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् सेह्यपि च्चेति हेर-
भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

सामिचयने क्रतौ उषासं भरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या एतेनाग्ने इत्येषा दर्शपू-
र्णमासाभ्यामिष्टेति खण्डे—एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्तेषां दशीमृचमाह—

एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीवाय तै च क्रमाविदावा । उत्प्रणेष्य
मिव स्यो अस्मान्त्संनः सृजसु मत्यावाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।

चक्रम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अग्नि । वस्यः ।

अस्मान् । सम् । नः । सृज् । सुप्त्या । वाजवत्या ॥ १८ ॥ ३ ॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्नेणववृधस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-
यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेतवयत्स्तोत्रंचक्रम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपि
चअस्माननुष्ठातृनवस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूता-
न्ययुक्त्यासुप्त्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय । ववृधस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः
बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अग्न्यासस्यसंहितायां दीर्घच्छान्दसः । श-
क्ती सुषांसुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं किनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतितृ-
तीयाया उदात्तत्वम् । नेषि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम् ।
सुप्त्या मनकिञ्चित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोह्रपूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपक्कषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इ-
न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविदानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-
स्मिन्नैन्द्रीनिविदं दध्यादिति । विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्येतिखण्डे
सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीनिविदंशस्त्रेति । महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनि-
युक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सतीःषड्बृहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रबोचमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रबोचंयानिचकारप्रथमानिवृज्जी । अहन्नहिम
न्वपस्नतर्दप्रवक्षणाअभिन्तपर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-

मानि । वृज्जी । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्द । प्र ।

वक्षणाः । अभिन्त । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-
कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रं ब्रवीमि कानिवीर्याणिइतितदुच्येत अहिमेघं अहन् हत-
वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदं द्विती-
यंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-
वाहितवानित्यर्थः इदं तृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ
प्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं
न भवति आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुवीर्यौ आद्युदात्तं च्छन्दसीत्यननैवोत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वस्य सिद्धत्वात् वीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् अतो वगम्यते • यतोनावइ-
त्याद्युदात्तत्वं वीरशब्देन प्रवर्तत इति अतः परिशेषात् तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव ।
वोचं अस्य तिवक्ति ख्यातिभ्योऽडिति च्छेरडादेशः बहुलं छन्दस्य माडचोगेपीत्यडभावः चकार ण-
लि लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इतश्चेतीकारलोपे ह
लङ्याग्न्यइतितकारलोपः । अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेराङि श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीणप्रत्ययः आङो-
ह्रस्वत्वं च चशब्देन वेओडित् समानेख्यश्चोदात्तइति डित्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं चानुगृह्यते तत-
ष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उत्तदिर्हिंसानादरयोः तिङुतिङइति निघातः । वक्षणाः
वक्षरोषे क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् तित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अहन् अहिं पर्वतेशि श्रियाणं त्वष्टां स्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष । वाश्राऽधेन
वुः स्यन्दमाना अजः समुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शि श्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।

वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राऽधेन । धेनवः । स्यन्दमानाः ।

अजः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशि श्रियाणं आश्रितं अहिमेघं अहन् हतवान् अस्माइन्द्राय स्वर्यं सुष्ठुप्रेरणीयं द्वाशब्दानी-
यंस्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूतवान् तेन वज्रेण मेघेभिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रसवणयु-
क्ता आपः समुद्रमजः सम्यगवजग्मुः प्राप्ताः तत्र दृष्टान्तः—वाश्रावत्सान् प्रतिहं भारवोपेता धेनव इव
यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शि श्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटः कानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयजादेशाः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्थं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात्क्रहलोर्ण्यदितिण्यत् संज्ञा-
पूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्धभावः ति-
त्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाश्राः वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । जग्मुः उ-
सिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

वृषायमाणोवृणीतसोमंत्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य । आसायकंमघ
वादत्तवज्रमहन्नेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य । आ । सायकम् । मघश्वा । अदत्त । वज्रम् । अहन् ।
एनम् । प्रथमजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृत्तवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येत-
न्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिबत्पीतवान् मघवाधन-
वानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनामिधानांमध्येप्रथमजांप्रथ-
मोत्पन्नमेघंअहनहतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यइसलोपश्चेतिक्यइ अकृत्सार्वधा-
तुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोरन्तोदात्तत्वम् । सायकं षिञ्बन्धने
सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनस-
नखनक्रमगमोविट् विड्नोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यदिन्द्राहंनप्रथमजामहीनामान्मायिनामभिनाःप्रोतमायाः।
आत्सूर्यंजनयन्ध्यामुषासंतादीन्नाशत्रुंनकिलाविवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अभिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । ध्याम् । उषसम् । तादीन् । शत्रुम् । न । किल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

उतअपिच हेइन्द्र यत्तदाअहीनामिधानांमध्येप्रथमजांप्रथमोत्पन्नेमघंअहन् हतवानसि
आततदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्राप्तिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि
अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंघामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्त-
से तादीन्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुघातकंवैरिणंनविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान्
खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङ्याभ्यइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायि-
नां मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठावब्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । अमिनाः मीजूर्हिंसायां कै-
यादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् । तादीन्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्धर्णविपर्ययः । कि-
ल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । विवित्से विदूलाभे कादिनियमात्प्राप्तइद्व्यत्ययेननभवति ॥४॥

पञ्चमीसृचमाह—

अहं॑वृ॒त्रं॑वृ॒त्रतरं॑व्यं॒समिन्द्रो॑वज्रेणमह॒ताव॑धेन । स्क॒न्धां॑सी
व॒कुलि॑शेना॒वि॒वृ॒क्णाहिः॑ शयतउ॒प॒पृ॒क्पृ॒थिव्याः॑ ॥५॥ ३६ ॥

अहं॑ । वृ॒त्रम् । वृ॒त्र॒तरं॑म् । वि॒ऽअंसं॑म् । इन्द्रः॑ । वज्रेण ।
मह॒ता । व॒धेन॑ । स्क॒न्धांसि॑ऽइव । कुलि॑शेन । वि॒ऽवृ॒क्णा ।
अहिः॑ । श॒य॒ते । उ॒प॒ऽपृ॒क् । पृ॒थि॒व्याः॑ ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकम
न्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान्शत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछि-
न्नाबाहुर्गथाभवतितथाअहन्हतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः
छिन्नानिस्कंधांसीवथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत् तथासति अहिवृत्रः पृथिव्याउपरिउप
पृक्सामीप्येनसंपृक्तःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं वृत्रवर्तने स्फा-
यितश्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्य-
च् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरपितुव्यत्ययेन । व्यंसं बहुब्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्येणइतिस्वरितत्वम् । वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगे-
नधातोर्वधोदेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्र-
त्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा ओव्रश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ओदितश्चे-
तिपरत्वान्निष्ठानत्वं ततोव्रश्चभ्रस्जेतिषत्वप्राप्तेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिवुसिद्धोवकव्यइति
नन्वस्यसिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुकर्तव्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुत्वं

शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलंछन्दसीति
शेःपरस्यशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणोहलपूर्वादितिभिक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टात्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अयोद्धेवदुर्मदआहिजुह्वेमहावीरंतुविबाधमृजीषम् । नातारीदस्य
समृतिवधानांसंरुजानाःपिपिषइन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाइव । दुःमदः । आ । हि । जुह्वे । महावीरम् ।
तुविबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समृक्कृतिम् ।
वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदोदुष्टमदोपेतोहर्षयुक्तोवृत्रः अयोद्धेवयोद्धरहितइवइन्द्रंआजुह्वेहि आहूतवान्स्वल्
कीदृशं इन्द्रं महावीरंगुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधंबहूनांबाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं
अस्येदृशस्येन्द्रस्यसंबन्धिनोयेशत्रुवधाःसन्तितेषांवधानांसमृत्तिसङ्गमनातारीत् पूर्वोक्तोदुर्मदः
तरीतुंनाशक्रोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुर्वातकोयस्यवृत्रस्यतादृशोवृत्रः इन्द्रेणहतोनदीषुपतितःस-
नरुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वान्लोकानावृण्वतोवृत्रदेहस्यपातेननदीनांकूला-
नितत्रत्यंपाषाणादिकंचूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धाइव नविद्यतेयोद्धास्येतिबहुव्रीहौनञ्सु-
श्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्चेतिकबभावः । जुह्वे ह्वेन्स्पर्धायां
शब्देच अज्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणं उवडादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेतिसार्वधा-
तुकसंज्ञायांहुश्रुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः अत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधान्ना-
श्रीयते इतरथाहिआजुह्वानइत्यादिषुयणादेशो नस्यात् नचैवंसतिसातयेहुवेवामित्यादावपितथा
स्यादितिवाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् अनेकाचइतिहितत्रानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचे-
तिनिघातप्रतिषेधः । महावीरं महंश्चासौवीरश्चमहावीरः आन्महतइतिआत्वम् । तुविबाधं
बाधविलोडने तुवीन् प्रभूतान्बाधतेइतितुविबाधः पचाद्यच् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृ-
त्तिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजोभङ्गे रुजन्तिकूलानीतिरुजानानद्यः रुजाना-
नद्योभवन्तिरुजन्तिकूलानीतियास्कः । व्यत्ययेनशानच् तुदादिज्यःशः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ ऋजीषं अर्जेर्ऋजचेतिईषन्अर्शआद्यच्यत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्येततईजीषंतद्वाद्वा

२ नि० ६. ४. ।

देशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिषूंसचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । दन्द्रशतुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोव
धिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।

अधि । सानौ । जघान् । वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।

बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तः हस्तरहितो विप्रः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौर्पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धेऽधि उपरिवज्रं आजघान इन्द्राभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः—वधिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णोरेतः सेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथानशकरोति तद्वदयमिति शेषः सवृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् सुपआत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोऽश्नेतीदृशप्रतिषेधः । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । अशयत् व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्मणि कः यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीवृचमाह—

नदं न भिन्नममुयाशयानं मनोरुहाणा अतियन्त्यापः । याश्चिद्वृत्रो
महिनापर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना ।

परिद्व्यतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतः इशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं सिन्धुमिव यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् कीदृश्य आपः मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेव स्थिता आपो भूमौ वृष्टान्भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिजलभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते—वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिन्नायाश्चित् या एव मे घगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो बभूव यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वम् । अमुया सुपांसु लुगितिसप्तम्याया जादेशः । शयानं शीङः सार्वधातुके इति गुणः धातोर्ङित्वा लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे च व्यत्ययेन शानच् कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः अनित्यमागमशासनमितिवचनान्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना महपूजायां इत्सर्वधातुभ्य इतीनप्रत्ययः व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिन्ना महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनि ज्वेति इमनि च्प्रत्ययः टेरिति टिलोपः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतः शीः पादस्याधः शेत इति पत्सुतः शीः क्तिप्चेति क्तिप् तसि पदन्तित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो भवतीत्युक्तत्वात् मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशे कृते इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सप्तम्यर्थे तसि लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

नीचावया अभव हूत्र पुत्रेन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार । उत्तरासूरधरः
पुत्रासीद्दानुः शये सहवर्त्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचावयाः । अभवत् । हूत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।
वर्धः । जभार । उत्तरा । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।
दानुः । शये । सहवर्त्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयंमातां वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थितासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंरुतवती तत्र दृष्टान्तः—वेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः वेतिखादतीतिवयोबाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानोचावयाः न्यञ्च-शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतितृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति दीर्घत्वं अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिरुष्टौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः ह-न्यते अनेनेतिवधः असुनिहन्तेर्वधादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार ह्यहोर्भईतिभत्वम् । सूः षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भविमुञ्चतीतिसूर्माता किप्चेतिक्विप् । दानुः दोअवखण्डने दाभा-भ्यानुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीङःसार्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानामध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनि

ण्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् ।

शरीरम् । वृत्रस्य । निऽण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् ।

तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणोपर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नाम-धेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपांमध्ये निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनर-हितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवन्त्रकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलम-ध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःपतित-वान् । अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनि-वेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युद् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ-तिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरंमेघःशरीरंशरीरंशृणातेःशन्नातेर्वावृत्रस्यनिर्णयनिर्णामंविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घाघ-
तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमे-
घइतिनैरुक्तास्वाष्ट्रोसुरइत्यैतिहासिकांइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीपृथमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः । अपांबिल
मपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।

पणिनांइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिहितम् । यत् ।

आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अर्धं । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रःपतिःस्वामीयासामपांताः दासपत्नीः अतएवाहिगो-
पाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोयासांताः गोपनं नामस्वच्छन्देनयथानप्रवहन्तितथानिरोधनं एतदेवस्पष्टी-
क्रियते—आपोनिरुद्धाअतिष्ठन्नितितत्रदृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गाअपहत्यबिले
स्थापयित्वातद्विलंद्वायच्छाद्ययथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपांयद्विलंप्रवहणद्वारंअपिहितं वृत्रे-
णनिरुद्धमासीत् तद्विलंप्रवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृ-
तमपांनिरोधंपरिहतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्य-
हिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्हंसितोपसर्गआह-
न्तीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावःपणिर्वणिगूभवतिपणिःपणनाद्वणिकूपण्यंनेनेक्ति अपांबिलमपि-
हितंयदासीत् बिलंभरंभवतिविभर्तेर्वृत्रंजघ्नवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायद्वृणो-
त्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्तततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति-
विज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दसुउपक्षये दासयतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच् चितइत्यन्तोदासत्वम्
दासःपतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येतिडीप् तत्सन्नियोगेनइकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं यद्वा दासस्यपालयिन्यः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे
गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धाधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःक्विप् अतोलोपः वेरपृकलोपाद्वलि-
लोपोबलीयानितिपूर्वयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

तिप्रतिषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिरावरणे झषस्तथोर्धो धइतिनिष्ठात-
कारस्य धकारः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । ऋादिनियमप्राप्तस्येटोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानादभावः
संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अश्व्यो॒वारो॑अ॒भव॒स्तदिन्द्र॒सृ॒केय॒त्वाप्र॒त्यह॑न्दे॒वए॒कः । अज॑यो॒गा
अज॑यः॒शूर॒सोम॒वासृ॒जः॒सर्त॑वे॒ससि॒न्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अ॒भवः । तत् । इन्द्र । सृ॒के । यत् । त्वा ।

प्र॒ति॒अह॑न् । दे॒वः । ए॒कः । अज॑यः । गाः । अज॑यः । शूर ।

सोम॑म् । अव । अ॒सृ॒जः । सर्त॑वे । स॒प्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृ॒केय॒जे सृ॒कःवृ॒कइति॒वज्र॑नामसुपठितत्वात् देवोदीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-
द्वितीयोवृत्रः यद्यदात्वात्वाप्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत्तदानींत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-
बन्धीवालोभवः यथा अश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीनि वारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा नि-
रारुतवानित्यर्थः किंच गाः पणिना प्रहृतास्त्वमजयः जितवान् हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-
जितवान् तथा च तैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—सयज्ञवेशसंरुत्वा प्रा-
सहासोममपिबदिति । सप्तसिन्धून् इमं मे गैङ्गा इत्यस्यामृच्यान्नातागङ्गाद्याः सप्तसंख्याकानदीः
सर्तवे सतुं प्रवाहरूपेण गन्तुं अवासृजः त्यक्तवान् वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निरारुतवानित्यर्थः । अ-
श्व्यः अश्वेभवः भवेच्छन्दसीतियत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयति दंशमशकानिति वारः
पचाद्यच् कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तान्नित्य-
मिति निघातप्रतिषेधः तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाः इत्यस्य वाक्यान्तर-
गतत्वात् तदपेक्षयास्य तिङ्ङितिङ्ङइति निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक-
व्याइति वचनात् । सर्तवे तुमर्थे सेसेनेति तितवेन प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

नास्मै॑वि॒द्युन्नत॑न्य॒तुःसि॒षेध॒नया॑मि॒हम॒किर॒द्भ्रा॒दुनि॑च । इन्द्र॑श्च॒यद्यु॑यु
धाते॑अ॒हिश्चो॒ताप॒रीभ्यो॑म॒घवा॑विजि॒ग्ये ॥ १३ ॥

१ सृ॒के सृ॒वभू॒शुभि॒मुषि॒भ्यःक॒क् । २ तै० सं० २. ४. १२. । ३ ऋ० सं० ८. ३. ६. ।

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।

अकिरत् । ह्यादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।

अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघश्वा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रनिषेधं वृत्रोयानविद्युदादीन्माययानिर्मितवान्ते सर्वेऽप्येन निषेधमशक्ताः सोयमर्थो-
नेन मन्त्रेणोच्यते अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् तथा तन्यतुः गर्जनं यांमिहं
सेचनं यां वृष्टिं अकिरत् वृत्रो विक्षितवान्सापि वृष्टिर्न सिषेध ह्यादुनि च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान्
सापि न सिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधाते युद्धं कृतवन्तौ तदानीं विद्युदादयो न प्रा-
प्ता इति पूर्वत्रान्वयः उत अपि च मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मिता-
नां मायानां सकाशाद्विजिग्ये विशेषणं जितवान् ॥ सिषेध षिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहति सिञ्च-
तीति मिट् वृष्टिः क्तिप्चेति क्तिप् । अकिरत् कृविक्षेपे तुदादिभ्यः शः ऋत इच्छा तोरितीत्वं अडागम-
उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन् लिटोर्जेरि-
त्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी सूचमाह—

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदियत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् । नवचयन्नवतिं
स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।

जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।

स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् नहतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्रा-
मुयात् तर्हि अहेर्वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तो न्यकं पुरुषं दृष्टवानसि तादृशस्य पुरुषान्तरस्या-
भावात् माभूत्तव भयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वं नवच नवति च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसितत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि तत्र दृष्टान्तः—श्येनो श्येनं नाम-
कोबलवान्पक्षी व दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते तद्भयं माभूदित्यभिप्रायः तच्च दूरगमनं ब्राह्म-
णे समाम्नातं—इन्द्रो वै वृत्रं हत्वानास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चाप्यनन्ति-
इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान इति ॥ हृदि पदञ्जित्यादिना हृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यञ्जीत्यादिना तनोतेर्यत्तुच् । २ श्येनः शास्त्याद्विभ्यइनच् ।

३ ऐ० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जम्बुषः हन्तेर्लिटः कसुः षष्ठ्येकवचनेवसोः संप्रसारणमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइति एकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं नप्राप्त्यादिति वाच्यं संप्रसारणङीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगौ शपश्यनोर्नित्यमितिनुमागमः शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४ ॥ पञ्चदशीष्टचमाह—

इन्द्रो॑या॒तोर्व॑सितस्य॒राजा॒शम॑स्य च शृङ्गि॑णो वज्र॑बाहुः । से

दुरा॑जा क्षय॒ति च॑र्षणी॒नाम॒रात्र॑नेमिः परि॒ता ब॑भूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।

वज्रबाहुः । सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् ।

अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातोगच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्वराजा भूत्वेतदुसएवेन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति या तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिवभूव व्याप्तवान् तत्र दृष्टान्तः—अरात्रनेमिः यथारथचक्रस्य परितो वर्तमानानेमिरसन्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्यामोतितद्वत् । यातः याप्रापणे याति गच्छतीति यात् लटः शतृ सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसंहितायां सोर्लोपः । ता शेषे छन्दसि बहुलमिति शेषोर्लोपः । बभूव भवतेर्लिटोऽणलि भवतेरित्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्द्वेः पूर्ववुगागमः यद्वा इन्धिभवतिभ्यांचेति लिटः कित्वाद्बन्धभावः नचासिद्धवदत्राभादितिस्य सिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः वुग्युटावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ भवतइति तस्य सिद्धत्वात् तिङ्कुतिङइति निघातः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन मोहार्दनिवारयन् ॥ पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
मात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्भमेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्नेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृती-
यंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुक्तत्वादिन्द्रोदे-
वता त्रिष्टुप्छन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं त-
थाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोममेतायामेतिम-
ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ एतायामोपगव्यन्तइन्द्रमस्माकंसुप्रमर्तिंववृधाति ।

अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उपं । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।

सु । प्रमर्तिम् । वृधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।

रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः
प्राप्नुमिच्छन्तोयूयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायामप्राप्नुवाम स-
चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमर्तिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिसु-
ववृधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंके-
तंतउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत् इणूगतौ अदादित्वाच्छपोलुक् ।
अयाम एतेर्लोडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणगुणे
अयादेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वावविधीनस्वाधन्तइतिवचनात्तस्येयडादे-
शापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वा-
न्तोयिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्धातोर्लटःशतृ तस्यादुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-
स्वरः । प्रमर्तिं मन्यतेःकिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेत्त्रिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम् । ववृधाति वृधुवृद्धौ लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्रुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घश्छा-
न्दसः । अनामृणः मृणर्हिसायां मृणन्तिर्हिसन्तीतिमृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यामृणाअस्ये-
तिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयवविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । केतं कित-
ज्ञाने घञन्तआद्युदात्तः । आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतितद-
भावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकत्वेनधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनु-
दात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिधातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

उपेदहंधनदामप्रतीतं जुष्टानश्येनोवसतिपतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्केभ्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्तियामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनदाम् । अप्रतिइत्तम् । जुष्टाम् । न ।

श्येनः । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभिः ।

अर्केः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थयामन् तदीयशत्रुभिःसहप्रवृत्ते
युद्धे हव्योस्त्वितैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाताउपेत् पतामि उपामोम्येव किंकुर्व-
न् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्केःस्तोत्रैःसहनमस्यन्पूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां
धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्राप्तौदृष्टान्तः—जुष्टापूर्वैःसे-
वितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्पक्षीस्वकी-
यस्थानंप्रत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयाप्राप्नोमि ॥ धनदां धनंददातीतिधनदाः आ-
तोमनिञ्चित्यादिनाविच् । अप्रतीतं शत्रुभिर्नंप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् जु-
षीप्रीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीदृप्रतिषेधः नित्यमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि लेट्या-
डागमः । नमस्यन् नमस्सूशब्दातूपूजार्थं नमोवरिवइतिक्यच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशाज्जसार्व-
धातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्तेऽभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधान-
मितिकः बहुलंछन्दसीतिभिःसादेशाभावः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः द्वेजोबहुलं
छन्दसीतिसम्पसारणम् अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे मनिनोनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुर्पासुलुगितिसप्तम्यादुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निसर्वसेनइषुधीरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ।

चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवाममापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुधीन् । असक्त । सम । अर्यः । गाः ।

अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।

मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान्न्यषक्तनितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् अर्यः स्वामिरूपइन्द्रः यस्य देवस्य वष्टि असुरेणापहताः गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहेतागाः समजतिसम्यक् प्रापयति हेमवृद्धप्रकृष्टवृद्धियुक्तइन्द्र भूरिवामं प्रभूतंगोरूपंधनं चोष्कूयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदधि अस्मासु पणिर्माभूः व्यवहारी माभूयाः गवां मूल्यमायाचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्येति सभावः सर्वासरणशीला सेनायस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वरइष्यत इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीतिसर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् इषवः इषुधीयन्त इति इषुधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः संहितायां दीर्घादतीत्यादिनानकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त षचसमवाये बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । अर्यः अर्यः स्वामिवैश्यधोरित्यत्र प्रत्ययान्तो निपातितः अर्यः स्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगति क्षेपणयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् व्रश्चादिषत्वेष्टुत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्जप्रवणे धातोरेकाच इति यङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयइतिककारः शिष्यते सकारोलुप्यते कुहोश्चुरितिकृत्वे गुणोयङ्लुकोरिति गुणः सुषामादित्वात् षत्वम् यङन्तात् लटः शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः गातिस्थेति सित्चोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

वधीर्हिदस्युंधनिनंधनेनैकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधिविषृणक्तेव्यायन्त्रयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् ।

उपशाकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।

आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युंचोरंवृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि त्वंहतवान्स्वतु धनि-
त्वं वाजसनेयिनोपि स्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्ति ।
उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा एकश्चरन् प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन्
यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहरन्ति प्रहर्ता तु स्वयमेक एव तथा-
च ब्राह्मणे समाम्नातम्—मरुतो हैनंनाजहुः प्रहरभगवोजहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठ-
न्तेति । धनो रधि इन्द्र संबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधनाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक्सर्वतः तेवृ-
त्रानुचराः व्यायन् विविधमागच्छन् आगत्य च अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सन्तः सनका एतन्नाम-
का वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हि सागत्योः लुङि चेति वधादेशः सचादन्तः
तस्या तोलोपइति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति वृद्धभावः इट् ईटीतिसिचो लोपः आग-
मानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनैकः ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यमिति
संहितायां प्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः शकृशकौ
अस्माद्धेतुमण्यन्तात्पचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वात्पणशेः
सम्पदादिलक्षणः क्तिप् नशेर्वैतिकुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याञ्जतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम ष-
ण्णुदाने सनन्ति ददतीति सनाः दातारः पचाद्यच् सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः आतोनुपसर्गे
कः आतो लोपइति चेत्याकारलोपः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तादौच नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणो यणितियणादेशो द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावादिकारस्य
द्विर्वचनम् दीर्घेणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पराचिच्छीर्षाववृजुस्तइन्द्रायज्वानोयज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्रयद्विवोहरिवः स्थानरुग्रनिरव्रताँअधमोरोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः ।

स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिवः । स्थातुः । उग्र । निः ।

अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः
कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-
हरिवःहरिनामकाश्वयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्त-
रिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअवतानन्नतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्प्राधमः
निःशेषेणधमनंकृतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा
शेष्ठेन्द्रसिबहुलमितिशेर्लोपः । ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाद्विद्वद्विदित्किञ्चादुणाभावः । अय-
ज्वानः यजतेःसुयजोर्द्धनिबिति भूतेड्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-
समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य
स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । अवतान् बहुव्रीहौनञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोडिनित्यमितिसानुना-
सिकआकारः । अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पात्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीपृथक्माह-

अयुयुत्सन्नवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ।

वृषायुधोनवध्रयोनिर्घाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः ।

नवग्वाः । वृषायुधः । न । वध्रयः । निःअघाः । प्रवत्क्षितिः ।

इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन्
तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा अङ्गिरसांसत्रमासीनानांमध्येनवभि-
र्मांसैरवाप्तफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथा-
भिहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्गिरःप्रभृतयः क्षितयःकृष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त
युद्धार्थमिन्द्रनानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुं गतेसतिनिरघाःतेनेन्द्रेणनिराकृताःवृत्रानुच-
राश्चितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तःइन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुंसुशकै-
र्मार्गैरायन्दूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः-वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धं कुर्वतो-

वध्र्योन नपुंसकाइव निसर्गपण्डोवध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषुप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभ-
वन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्पहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकिच्चादुणाभावः एकाचउपदे-
शेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्ये-
तिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति
णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयामनुष्याः किच्कौचसंज्ञायामिति
किच् । नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोड्प्रत्ययः यद्वा क्किपि गमः
क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतिय-
णादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः क्किप्चेतिक्किप् क्किप्चेत्यत्रसोपपदेश्योनिरुपपदेश्यइत्यु-
क्तत्वादत्रसोपपदेश्यःक्किप् अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूव्या-
सौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ब्रश्वादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिग-
तिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनषणसंभक्तौ अस्मात्पूर्वात्क्किप् गमादीनामि-
तिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञाने
अस्मात् ण्यन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

त्वम॒तान् रु॒दतो॒जक्ष॑त॒श्चायो॑धयो॒रज॑स॒इन्द्र॒पा॒रे ।

अवा॑दहो॒दिव॒आद॑स्यु॒मुच्चा॑प्रसु॒न्वतः॑स्तु॒वतः॑ शंस॒मावः॑ ॥ ७ ॥

त्वम् । ए॒तान् । रु॒दतः । जक्ष॑तः । च॒ । अयो॑धयः । रज॑सः । इन्द्र॒ ।

पा॒रे । अ॒व । अ॒दहः॒ । दि॒वः । आ॒ । द॒स्युम् । उ॒च्चा॒ । प्र॒ । सु॒न्वतः॑ ।

स्तु॒वतः॑ । शंस॑म् । आ॒वः॒ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्च एतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरा-
नरजसःपारेऽन्तरिक्षस्य परभागे रजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकार्जांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वात् अयोध-
यः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीय उच्चा उत्क-
र्षेण अवादहः दग्धवानसि वृत्रं सपरिवारं विनाशयतत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिप्रावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिःअश्रुविमोचने लटःशतृ
अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वेरणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसउदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-
भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेःशततरि स्वादिभ्यःश्रुः हुश्रुवोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः छुञ्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवडादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुभमानाः ।
नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रंपरिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिह्नहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभं
मानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः ।
अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिंचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये-
नहिरण्ययुक्तेनमणिनाकण्ठबाह्यादिगतेनमण्याद्याभरणेनशुभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः
वर्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेतथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुद्धायोग्यन्तंनतितिरुः जेतुंसमर्थाआसन्
तदानींसइन्द्रः स्पशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्व्यवहितानकरोत् । त-
थाचब्राह्मणम्—आदित्योद्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेऽछन्दसिलिङिति
वर्तमानेलिटःकानच् ततोसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनंपरीणट् परिपूर्वात्नह्य-
तेर्भावेकिपिनहिवृत्तीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हिन्वानासः हिगतौवृद्धौच ताच्छोलिकश्चानश् । तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

परियदिन्द्रोदसीउभेअवुभोजीर्महिनाविश्वतःसीम् ।
अमन्यमानौअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अग्नि । मन्यमानैः । निः ।
ब्रह्मऽग्निः । अधम् । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकाबुभौमहिनात्वदीयेनमहिन्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिगृह्य-
र्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानानमन्त्रार्थमनुध्यातुंअशक्तानपिकेवलपा-
ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-
भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धर्मतिर्गतिकर्मेतियास्कः ॥ अबुभो-
जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लङि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः
अदुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिन्ना महच्छब्दात्पृश्वादि लक्षणोभावेइमनिच् टेरि-
तितिलोपः तृतीयैकवचने अलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-
न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम्
समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकाबुक्तौ ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्रइन्द्रोऽज्योतिषातमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।

धनं दाम् । परिऽअभूवन् । युजंम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे ।

इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-
द्धत्वात् अतएवभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-
भूवन्परितोनव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचक्रुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रेमेघभेदना-
यवजंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततोऽज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-
शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघंभित्त्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊडिदमितिप-
श्चम्याउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युप्तिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । युजं युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् अनित्यमागमशास-
नमितिवचनानुमभावः । अधुक्षत् दुहप्रपूरणे लुङिशलङ्गुपधादनिटः क्सइति च्चुः क्सादेशः दादे-
धीतोर्घइति घत्वम् एकाचो बशइत्यादिना भष्भावः संहितायां भष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अनु॑स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑अ॒स्याव॑र्धत॒मध्य॑आना॒व्याना॑म् ।
स॒ध्री॒चीने॑न॒मन॑सा॒तमिन्द्र॑ओजि॒ष्ठेन॑ह॒न्मना॑ह॒न्भिद्यून् ॥ ११ ॥

अनु॑ । स्व॒धाम् । अ॒क्षर॒न् । आपः॑ । अ॒स्य । अव॑र्धत । म॒ध्ये ।
आ । ना॒व्याना॑म् । स॒ध्री॒चीने॑न । मन॑सा । तम् । इन्द्रः॑ । ओजि॒ष्ठेन॑ ।
ह॒न्मना॑ । अ॒हन् । अ॒भि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलानि अस्येन्द्रस्य स्वधाम च ब्रीह्यादिरूपं अनुलक्ष्या क्षरन्मेवादृष्टा अभवन् तदानी-
मयं वृत्रो नाव्यानां नावातरणयोग्यानां बह्वीनां अपां मध्ये आसमन्तात् अवर्धत वृद्धिमाप्तः प्रभूतज-
ले वर्तमानोऽपि नममार किन्त्वभिवृद्ध एव तदानीमिन्द्रः सध्रीचीनेन सह गच्छतामनसा युक्तं वृत्रं ओ-
जिष्ठेन अतिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अभिद्यून् कतिचिद्विवसानभिलक्ष्य अहन् तेषु दि-
वसेषु हतवान् जलमध्यपतितस्यापि वृत्रस्य मनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय ह-
तवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने । नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोर्धर्मेत्यादिना यत्त्वान्तोऽपि-
प्रत्यये इत्यावादेशः अनावइति पर्युदासात् तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वम् । सध्रीचीनेन सह
अञ्चतीति सध्यङ् सहस्य सध्रिरिति सध्यादेशः विभाषाञ्चरदिकृस्त्रियामिति स्वार्थेऽखप्रत्ययः त-
स्य आयञित्यादिना ईनादेशः अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् खादेशस्योपदेशिवद्वचनादी-
कारउदात्तः । ओजिष्ठेन ओजोऽस्यास्तीति ओजस्वी अस्मायामेधेति विनिः तत आतिशायनिक-
इष्टन् विन्मतोर्लुगिति विनोर्लुक्तेरिति ढिलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना हन्यते अनेनेति हन्म अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात् करणेऽपि मनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अलोपे प्राप्ते
न संयोगाद्गमन्तादिति प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टुचमाह—

न्याविध्यदिलीविशंस्यदृह्णाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशंस्य । दृह्णा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।

शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघः । वन् । यावत् । ओजः ।

वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीविशस्यइलायाभूमेर्बिलेशंयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलाविलशयस्येतियास्कः । दृह्णादृंहितानिअसुरेणनिरुद्धानिप्रभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यत्नितरांविद्धवान् यद्वा दृह्णानिप्रबलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् तत ऊर्ध्वंशृङ्गिणंगोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्णंजगतः शोषकंवृत्रंव्यभिनत्तविविधंताडितवान् हेमघवन् धनयुक्तेन्द्र तवयावत्तरः यावान्वेगोस्तियावदोजः यावद्वलमस्ति तेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनांयुद्धंइच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने श्यनि ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणम् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघाते उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीविशस्य पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृह्णा दृंहेर्निष्ठायां दृढःस्थूलबलयोरितिनिपात्यते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अभिनत्भिर्दिर्विदारणे लङ्ङिरुधादिभ्यःश्रम् इतश्चेतीकारलोपेहलृङ्यावृभ्यइतितिलोपः । शुष्णं शुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः लुङ्ङिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येति अन्त्यलोपः कयाच्छन्दसीतिउप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टुचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोभेत् ।

संवज्रेणासृजदृत्रमिन्द्रःप्रस्वामतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।

वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । दृत्रम् ।

इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिइन्द्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगा-
तिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन
वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेदविविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयो-
जितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वांमर्तिस्वकीयां हर्षेपितांबुद्धिंप्रातिरत्पकर्षेणवर्धि-
तवान् ॥ सिध्मः षिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् किच्चादगुणःप्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजि-
गात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अ-
भेत् भिदिर्विदारणे श्रमिप्राप्ते व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहलङ्घ्यावृष्य-
इतितिलोपः यद्वा लुङिच्चेर्लुक् । अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः यद्वा तरतेव्यत्ययेनशः ऋतइच्चा-
तोरितीत्वम् । शाशदानः शदृशातने अस्माद्यङन्तात्तानाच्चतस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुक-
त्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन्प्रावोयुध्यन्तंवृषभंदशद्युम् ।

शफच्युतारेणुर्नक्षतद्यामुच्चैत्रेयोनृषास्त्रायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम्
वृषभम् । दशद्युम् । । शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् ।
श्वैत्रेयः । नृषसस्त्राय । तस्थौ । १४ ॥

हेइन्द्रकुत्संएतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिकाम-
यमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वत्रान्वयः तथादशद्युंएतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिंप्रावः प्रक-
र्षेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठंशफच्युतःत्वदी-
याश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूलिर्घाद्युलोकंनक्षतप्रामोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुरा-
शत्रुभयात्जलेमग्नः सन्त्वदनुग्रहात् नृसस्त्राय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवा-
न् ॥ चाकन् चकतृमौ अस्माण्यन्तात्तशत् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः शवभा-
वश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्तालङिडिडिपिअभ्यासस्यनु-
गभावश्छान्दसः दीर्घोक्तिरितिदीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोःरितिमकारस्यनकारः धातुस्वरः य-
द्वत्तयोगादनिवातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःक्रिप् छोःश्रुडित्यूद् दशसुदिक्षुर्द्युस्यासौदशद्युः छान्दसंहस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहर्ना-
मसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः
शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वै-
त्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृषहाय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवःशमंवृषभंतुग्यांसुक्षेत्रजेपेमवन्ध्व्यंगाम् ।
ज्योक्चिदत्रतस्थिवांसोअक्रच्छत्रूयतामधरावेदनाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शमम् । वृषभम् । तुग्यांसु । क्षेत्रजेषे । मघवन् ।
श्विन्ध्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिवांसः । अक्रन् ।
शत्रूयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्रश्विन्ध्यंश्वित्रायाःपुत्रपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजे-
षे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शमं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्य-
शान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्यासुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्याबर्तुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अ-
त्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् यैवैरिणः
शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतिषां अधरा वेदना निरुष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु ॥
तुग्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुधियाः तुग्राद्धन्नितिघन् घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्द-
सः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृणेषृणेतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःक्रिप् क्षेत्रस्यजे-
दक्षेत्रजेद् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्विन्ध्यं
श्वित्रायांभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःकसुः वस्वे-
काजाद्वसामितीडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङिमन्त्रेवसेत्यादिनाच्चेर्लुक् । शत्रूयतां शत्रूना-
त्मनइच्छन्तीतिशत्रूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच्तदन्ताच्छट् तस्यलसार्वाधातुकानुदात्तत्वे
एकदेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइत्युक्तत्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति श-
त्रुनुमोनयजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।
अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेवसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नोअद्येतिचतुर्थसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाआङ्गिरसोहिरण्यस्तू-
पऋषिः अश्विनौदेवता कवीचक्रेतिनवमीआनोश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभा-
षयाजगत्यः त्रिश्चित्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेऋ-
तौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिश्चिन्नोअद्येच्छेद्यावापृथिवीइतिजा-
गतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

त्रिश्चिन्नोअद्याभवतंनवेदसाविभुर्वायामउतरातिरश्विना ।

युवोर्हिद्यन्नहिम्येववासंसोभ्यायंसेन्याभवतंमनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विभुः । वाम् ।

यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्नम् । हिम्याइव

वासंसः । अभिःआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम् नवेदाःकविःमनीषीतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तादृशौयुवांत्रिश्चित्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्नकर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवत-
म् अत्रत्रिरितिचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिषत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात्
वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्याप्तःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयो-
रुभयोर्यन्नहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वाससःसूर्यरश्म्या-
च्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयाराच्येव यथारात्र्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिद-
पिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीषीतिमेधाविनाम् मनीषीम-
न्धातेतितन्नामसुपठितत्वात् अभ्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥
अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः।नवेदसा विपरीतंनवित्तइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्मादौणा-
दिकोसुन् नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-
न्त्रितनिघातः । यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अर्तिस्त्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् भा-
वेकिनमन्त्रेवृषेत्यादिनात्स्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादे-
शः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषेलोपइतिटिप्पण्येउदात्तनिवृत्तिस्त्वेरणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेतुएकादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊवःपयः हिमेतितन्नाम-
सुपठितत्वात् ततउत्तरस्यतृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिङ्यादेशः ततष्ठिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरे-
णतस्योदात्तत्वम् । वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायं-
सेन्या अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकःसेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-
कारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्रयःपवयोमधुवाहनेरथेसोमस्यवेनामनुविश्वइद्रिदुः ।

त्रयःस्कंभासःस्कभितासआरभेत्रिर्नक्तंयाथस्त्रिर्वश्विनादिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।

इत् । विदुः । त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः ।

नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊम् इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहनेमधुद्रव्याणानानाविधखाद्यादीनांवाहनेनयुक्ते अश्विनोःसम्बन्धिरथेपवयः
वज्रसमानादृढाःचक्रविशेषास्त्रयःत्रिसंख्याकाःसन्ति इत् इत्थंचक्रत्रयसद्भावप्रकारंविश्वेसर्वेदेवाः
सोमस्यचन्द्रस्यवेनांकमनीयांभार्याअनुलक्ष्ययात्रायांविदुर्जानन्ति यदासोमस्यवेनयासहविवाहः
तदानींनानाविधखाद्ययुक्तंचक्रत्रयोपेतंप्रौढरथमारुह्याश्विनौगच्छतइतिसर्वेदेवाजानन्तीत्यर्थःत-
स्यरथस्योपरिस्कंभासःस्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताःकिमर्थमारभे-
आरब्धुंअवलम्बितुं यदारथस्त्वरयायातितदानींपतनभीतिनिवृत्त्यर्थंहस्तालम्बनभूताःस्तम्भाइ-
त्यर्थः हेअश्विना युवांतादृशेनरथेननक्तंरात्रौत्रिर्याथः त्रिवारंगच्छथःतदादिवादिवसेपित्रिर्याथः
रात्रावहनिचरथमारुह्यपुनःपुनःक्रीडथइत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाहते अनेनेतिमधुवाहनः
करणेल्युट् । विदुः वेतेर्लेटिविदोलटोवेतिज्ञेयसादेशः । स्कंभासः षष्ठिस्कभितिप्रतिबन्धेस्क-
म्भन्तेप्रतिबद्धाभवन्तीतिस्कम्भाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुःसौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां
यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधेप्राप्ते ग्रसितस्व भितेत्यादिनेडागमोनिपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-
स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

समानेअहत्रिरवद्यगोहनात्रिर्ययज्ञंमधुनामिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिपोअश्विनायुवंदोषाअस्मभ्यमुपसंश्रपिन्वतम् ॥ ३ ॥

सुमाने । अहन् । त्रिः । अवद्यः गोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् ।

मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः । वाजः वतीः । इषः । अश्विना । युवम् ।

दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रि-
वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् अद्यास्मिन्दिनेयज्ञंयज्ञगतंहविःमधुनामधुर-
सेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् किञ्च दोषाउषसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचनैरन्तर्येणवा-
जवतीःबलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिस-
प्तम्यालुक् । अवद्यगोहना गुहूंसवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुषधायगोहइति-
प्राप्तस्यऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः
हलन्ताच्चेतिसनःकित्वाल्लघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः
उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदिच्वाचुम् कर्तरि शप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् । त्रिर्नान्द्यं वह-
तमश्विनायुवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्रः अव्ये ।

त्रेधा इव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना ।

युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षरा इव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं त्रिवारं प्राप्नुतम् तथा अनुव्रते अ-
स्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिर्यातं त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतम् त्रिः सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भव-
द्भ्यां रक्षणीये प्रवर्तमानानां स्मार्त्तत्रेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः शिक्षतं पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा
नान्द्यं नन्दनीयं सन्तोषकरं फलं त्रिर्वहतं प्रापयतम् अस्मे अस्मासु पृक्षोऽन्त्रिः पिन्वतं त्रिवारं प्रयच्छतम्
तत्र दृष्टान्तः—अक्षरेव अक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः तृप्तिरितितन्नामसुपाठात् तानि पर्जन्या यथा
प्रयच्छतितद्वत् ॥ वर्तिः वर्तते त्रेति वर्तिर्गृहम् हृषिषिरुहिवृतीत्यादिना इप्रत्ययः सुपांसुलुगिति द्वि-
तीयैकवचनस्य सुआदेशः । सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः कर्मणि ण्यत् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य-
इति वृद्धभावः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः । पृक्षः

पृचीसम्पर्के असुनिसुडागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेआदेशः । अक्षराइव अश्रुवतेव्याप्नुवन्ती-
त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः कसरःप्रत्ययः शेलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिनो॑रयि॑व॒ह॒तम॑श्विनायु॑वंत्रि॑र्दे॒वता॑ता॒त्रिरु॑ताव॒तं॒धियः॑ । त्रिःसौ॑भ
ग॒त्वंत्रि॑रु॒तःश्रवा॑ंसिन॒स्त्रि॑ष्ठंवा॒सूरे॑दु॒हिता॑रु॒हद्रथ॑म् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । व॒ह॒तम् । अ॒श्विना॑ । यु॒वम् । त्रिः । दे॒व॒ता॑ता ।

त्रिः । उ॒त । अ॒व॒तम् । धि॒यः । त्रिः । सौ॒भ॒ग॒त्वं । त्रिः । उ॒त ।

श्रवा॑ंसि । नः । त्रि॒ऽस्थम् । वा॒म् । सू॒रे । दु॒हिता॑ । आ । रु॒ह॒त् । रथ॑म् ॥ ५ ॥

हेअश्विना यु॒वंयु॒वा॒नो॒स्मान् रयि॑धनं॒त्रि॒र्वह॑तं॒त्रि॒वारं॑प्रापयतं॒दे॒वता॑तौ दे॒वैर्यु॑क्तेकर्मणि॒त्रिः
त्रि॒वार॑मागच्छतमि॒तिशेषः॑ उ॒तअ॒पिच॑धियो॒स्मदु॒द्धीःत्रिःत्रि॒वारं॑रक्षतंसौ॒भग॑त्वम् सौ॒भा॒ग्यं॒त्रि॒र्वह॑-
तमि॒तिशेषः॑ उ॒तअ॒पिच॑ श्रवा॑स्यन्ना॒निनः॑अ॒स्मभ्य॑र्त्रि॒र्वह॑तम् वा॒युव॑योःस॒म्बन्धि॑नं॒त्रि॒ष्ठं॒चक्र॑त्रये॒व-
स्थि॑तंरथं॒सूरे॑सूर्यस्यदु॒हिता॑पुत्री दु॒हिता॑दुर्हि॒तादू॑रेहि॒तेति॑यास्कः । साआ॒रूढ॑वती ॥ दे॒वता॑ता स-
र्व॒दे॒वात्ता॑तिलि॒तिस्वा॒र्थिक॑स्ताति॒ल्प्र॒त्ययः॑ तेन॒दे॒वता॑तिशब्देन॒दे॒वस॑म्ब॒द्धोय॑ज्ञो॒लक्ष॑यते दे॒वता॑ता म-
ख॒इति॑तन्नामसु॒पठि॑तत्वात् लि॒तीति॑प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सु॒पांसु॒लुगि॑तिसप्तम्याडादेशः । त्रि॒ष्ठं
त्रि॒षुच॑केषुतिष्ठतीति॒त्रि॒ष्ठः सु॒पिस्थ॑इति॒कः अ॒म्बाम्बे॒त्यादि॑नासकारस्यषत्वम् । सू॒रे षू॒रेण॑ सु-
सू॒धागृ॑धिभ्यःकन् इति॒कन् नि॒च्वादा॑द्यु॒दात्तः वि॒भक्ति॑व्यत्ययः । रु॒हत् ऋ॒ष्टृरु॒हिभ्य॑श्छन्दसीति
चुरडादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिनो॑अ॒श्विना॑दि॒व्यानि॑भे॒षजा॑त्रिःपा॒र्थि॒वानि॑त्रि॒रु॒दत्त॑म॒द्भ्यः॑ ।

ओ॒मानं॑शं॒योर्म॑म॒काय॑सू॒नवे॑त्रि॒धातु॑शर्म॒वह॑तं॒शुभ॑स्पती ॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रिः । नः । अ॒श्विना॑ । दि॒व्यानि॑ । भे॒ष॒जा । त्रिः । पा॒र्थि॒वा॒नि ।

त्रिः । ऊ॒म् इति॑ । द॒त्तम् । अ॒द्भ्यः । ओ॒मा॒नंम् । श॒म॒द्भ्योः ।

म॒म॒काय॑ । सू॒नवे॑ । त्रि॒धातु॑ । शर्म॑ । व॒ह॒तम् । शु॒भः । प॒ती इति॑ ॥ ६ ॥ ४ ॥

हे अश्विना नः अस्मक्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि त्रिदत्तं तथापार्थि-
वानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानित्रिदत्तंअद्भ्यु अन्तरिक्षसकाशादपिऔषधानित्रिदत्तंआपह-
त्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नामसुपाठात् शंयेरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं
बार्हस्पत्यमवृधन्निब्राह्मणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषंममकाय सूनवेमदी-
यायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांन्निधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रय-
शमनविषयंसुखंवहत्तंप्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकार-
योरूट् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तेत तर्हिपूर्वेणैव
सूत्रेणवकारस्यऊठादेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःकिप् षष्ठ्याःपतिपुत्रे-
तिसंहितायांविस्मर्जनीयस्यसत्वम् सुवामन्त्रितेइतिपराङ्मन्त्रावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमि-
कंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्थोवर्मः ॥ ४ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरिन्त्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।

तिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातःस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेदिवे । परि । त्रिधातु ।

पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । परावतः ।

आत्माइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्यौयु-
वांनोस्मदीयांपृथिवीवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्षयात्रययुकेआस्तीर्णैर्बार्हिषिअ-
शायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपावे-
दीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राण-
वायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्वत् ॥ यजता यजतेर्भृष्टदशीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधाजस्तुन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशा-
यतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधूस-

तयौनसयौअसयौ नअसयौ सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभइतियास्कः । नभ्राणनपादित्यादि-
नानजःप्रकृतिभावः । रथ्या रथाहौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः । स्वसराणि सरन्तिग-
च्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरायेषांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिरंश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयंआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।

तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिबोनाकंरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः ।

त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।

नाकम् । रक्षेथे इति । द्युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना सप्तमातृभिःइमंमेगङ्गइत्यादिमन्त्रोक्तःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पा-
दिकायेषांजलविशेषाणातिसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिःत्रिःसो-
माभिषवःकृतइतिशेषः तथाचान्यत्रब्राह्मणेसमाम्नातम्—अष्टौकृत्वोभिषुणोतिएकादशकृत्वोद्वि-
तीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति । आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रि-
संख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपानविशेषेषुत्रेधात्रिभिःप्र-
कारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्ततइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरित्रि-
भ्यःपृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेथे
कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअह्निसूर्यउदेतिरात्रावस्तंगच्छति इत्ये-
वमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निपानमा-
हावइतिआङ्पूर्वात्तद्व्यतेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । प्रवा च्युङ्मुङ्गतौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नभ्राणनपादित्यादिनानजःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनाप्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्यदिवोऽल्ललितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

कत्रीचक्रात्रितोरथस्यकृत्रयोबंधुरोयेसनीळाः ।

कदायोगोवाजिनोरासंभस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

क्व । त्री । चक्रा । त्रिद्वतः । रथस्य । क्व । त्रयः । बन्धुरः । ये ।
सनीळाः । कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् ।
नासत्या । उपश्याथः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईषाद्वयं पूर्वभागे-
संयुज्यतेसेयमेकाश्रिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयंसम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीच-
क्रा त्रीणिचक्राणि क्व कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्टविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसद-
शंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्टविशेषाः बन्धुरः नीडबन्धनाधार भू-
तास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईषेत्येवंत्रिसंख्याकाः क्वकुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोब-
लवतोरारासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्य-
स्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्टत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउप-
याथः युवांप्रामुथः तादृशस्यरथस्येतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेच्छन्दसिबहुलमिति
शेर्लोपः । बन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः बत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्ये-
तिसंभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आनासत्यागच्छतंहूयतेहविर्मध्वःपिबतंमधुपेभिरासभिः ।
युवोर्हिपूर्वंसवितोषसौरथंमृतायचित्रंघृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतम् ।
मधुपेभिः । आसभिः । युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उषसः ।
रथम् । ऋताय । चित्रम् । घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधु-
रद्रव्यपानयुक्तरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवींषिपिबतं सवितासूर्यउषसःपू-
र्वं उषःकालात्पुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंऋतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिहिप्रेरयतिखलु कीदृशं
चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाञ्जनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदु-
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशःपिच्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम्-

तीतेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते लसार्वधातुकस्वरानुदात्त-
त्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गव्यत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिवन्तीतिमधु-
पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः पद्वन्नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । युवोः
युवोर्हियच्चमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इषगतौ श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् ।

मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि ।

मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवात्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये-
कादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्म-
कमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंप्रता-
रिष्टंपवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्मुक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तृन् सेधतंप्रतिषेधतं
सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद-
शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिङ् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत्र ईड्यतीत्याका-
रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतत्पेयमितिसमासेलुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तारिष्टम् तृप्पवनतरणयोः छन्दस्प्रार्थनायांलुङित्वेःसिच् इडागमः वृत्तोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य सि-
चिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः अत्रतारिष्टंमृक्षतंचेतिचशब्दा-
र्थप्रतीतिस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदा-
त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्ललिटइतिलोडर्थेलुङ् शलङ्गुपधादनिटःक्साइति
क्सादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदडभावः । सेधतम् षिधुगत्याम्
अत्रकेवलपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङःपरत्वाद्धानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिट्श्यन्तेइतिक-
र्तरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातो नभवति समानवाक्येनिघात-
युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थ इति । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्रिप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-
रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाचर्यिवहतंसुवीरम् ।

शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाचम् । र्यिम् ।

वहतम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोह्वीमि ।

वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृ तारथेनअप्रतिहतगतित्वात्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाचं
अभिमुखंसुवीरंशोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरथिधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अ-
स्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रा-
मेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहु-
व्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्रुःशृभावश्च हुश्रु-
वोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोह्वीमि ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि
अभ्यस्तस्यचेतिकृतसम्प्रसारणादस्मात्तल्लुत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-
स्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्रिप् । वाजसातौ षण्णुदाने किनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः जनस-
नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्नितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

ह्ययाम्यग्निमित्येकादशर्चपञ्चमंसूक्तम् हिरण्यस्तूपरुषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के
शिष्टास्त्रिष्टुभः रुत्सस्यसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्ययाम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-
णरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोक्तदेवताः तथाचानुक्रान्तम्—ह्ययाम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-
चसालिङ्गोक्तदेवतापादाइति । अभिष्टवषडहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धा-
नं तृतीयस्यत्र्ययमेतिखण्डेसूत्रितम्—ह्ययाम्यग्निमस्यमेद्यावापृथिवीइतितिस्रइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणा विहावसे ।
ह्वयामिरात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्वयामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तये अस्माकं अविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कः । प्रथममादौ अग्निं ह्वयामि-
इहास्मिन् कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीं उप-
वेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे
रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धम् ऊतये अस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवं ह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे चे-
ति पूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । नि-
वेशनीं निविशन्ते स्यामिति निवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । ऊ-
तये अवतेः किनि ज्वरत्वेत्यादिनावकारस्य उपधायाश्च ऊट् ऊतियूतीत्यादिना किन उदात्त-
त्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन् अमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सवितारथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् ।
मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।
भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन कृष्णं कृष्यतेर्निर्गुणवर्ण इतियास्कः । लो-
कारजांस्युच्यन्त इति च अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति तेनान्तरिक्षमार्गे-

णआवर्तमानःपुनःपुनरागच्छन्अमृतंदेवंमर्त्यमनुष्यंचनिवेशयन्स्वस्वस्थानेवस्थापयन् यद्वा अ-
मृतंमरणरहितंप्राणंमर्त्यमरणसहितंशरीरंचनिवेशयन् तथाचारण्यकाण्डेअमर्त्योमर्त्येनासयोनि-
रित्येतस्यमन्त्रभागस्यव्याख्यानरूपेब्राह्मणेयथोक्तार्थोविगम्यते-मर्त्यानिहीमानिशरीराण्यमृतैषा-
देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सवितादेवोभुवनानिसर्वावलोकानपश्यन्अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नि-
त्यर्थः हिरण्ययेनसुवर्णनिर्मितेनरथेनआयातिअस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतंमरणं
नास्त्यस्येतिबहुव्रीहौ नजोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तेभवं भवेच्छन्द-
सीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्न्यवास्व्येत्यादिनामयटोमकारस्यलोपोनि-
पातितः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूसत्तायां भूभूसूत्रस्त्रिजम्बुच्छन्दसीतिक्युनप्रत्य-
यः योरनादेशेउवडादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यातिदेवःप्रवतायात्युद्धतायातिशुभ्राभ्यांयजतोहरिभ्याम् ।

आदेवोयातुसवितापरावतोपविश्वादुरिताबाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्र॒वता । याति । उ॒त्॒वता । याति । शु॒भ्राभ्याम् ।

य॒जतः । हरि॑भ्याम् । आ । देवः । या॒ति । स॒विता । प॒रा॒वतः ।

अ॒प । वि॒श्वा । दुः॒इता । बा॒धमानः ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानः सविताप्रवताप्रवणवतामार्गेणयातिगच्छति तथाउद्धताउत्कृष्टेनऊर्ध्वदेशयुक्ते-
नमार्गेणयाति उदयानन्तरंआमध्याह्नंऊर्ध्वोमार्गः ततउपरिआसायं प्रवणोमार्गइतिविवेकः तथा
यजतोयष्टव्यःसदेवः शुभ्राभ्यांश्वेताभ्यांहरिभ्यामश्वभ्यांयातिदेवयजनदेशेगच्छति सवि-
तादेवोविश्वादुरितासर्वाणिपापान्यपबाधमानोविनाशयन्परावतःदूरदेशात्परावतइतिदूरनामसुप-
ठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात्आयातियागदेशेआगच्छति ॥ प्रवता वनवणसम्भक्तौ अस्मात्प्र-
पूर्वात्किम् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्ध-
ता उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृष्टदृशीत्यादिनायजेःकर्मण्यतचूप्रत्ययः । विश्वा दु-
रिता उभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अभीष्टतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णारजांसितविषीदधानः ॥ ४ ॥

अभिष्टुतम् । कृशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजतः ।
 बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः ।
 कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृतं अभितोवर्तमानं त-
 थाकृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं कृशनं लोहमिति सुवर्णनाम सुपाठात् क्वचित्सुवर्णनिर्मितगज-
 पंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धेषुरथ-
 योजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः ताः सुवर्णमयोरथेव वर्तन्ते बृहन्तं प्रौढम् कीदृशः
 सविता यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णा-
 न् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं अभितोवर्तत-
 त्यभीवृत् बृत्तवर्तने कृष् नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाण्य-
 स्यात्सौ विश्वरूपः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना संज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हि-
 रण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेः कन्यन् हिरचेति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च निच्वादाद्युदात्त-
 त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सितो लुक् । कृष्णा कृषेर्व-
 णे इति न क्प्रत्ययः शोश्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । तविषीं तविः सौत्रो धातुः तवतोर्णि द्वेति टिप्-
 टित्वात् टिड्ढाणञित्यादिना डीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः
 शानचि अम्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

विजनां छद्यावाः शितिपादो अख्यत्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
 शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५ ॥
 वि । जनां । श्यावाः । शितिपादः । अख्यन् । रथम् ।
 हिरण्यप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य ।
 उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः श्यावाः सवितुरिति निघण्टावुक्त्वात् ते च शितिपादः श्वेतैः
 पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगरथस्य मुखमीषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते तच्चात्र सुवर्णमयं
 तद्युक्तरथं वहन्तो जनान्प्राणिनोऽप्यख्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः शश्वत् सर्वदा विशः प्रजाः

दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्यः न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वाभुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषां ते शितिपादाः सुपांसुलुगिति जसः सुआदेशः यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फटिकादिः स इव पादो येषां पादस्य लोपो हस्त्यादिभ्य इति समासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः उपमानादिति हितत्रानुवर्तते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह्वचबहुव्रीहावभसतइति प्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्य तिवक्तीत्यादिना च्चुरङादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञ्जाविति देवशब्दात्माग्दीव्यतीयोञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गे इति कः आतो लोप इति चेत्याकारलोपः मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधितस्थुरिह ब्रवीतु य उत चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एका । यमस्य । भुवने ।

विराषाट् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह ।

ब्रवीतु । यः । ऊम् इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्ति सस्त्रिं संख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् विरान् गन्तृन् सह ते प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः अमृता अमृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीर्षिजलानि वा अधितस्थुः सविता रमधिगम्य स्थिताः तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमार्णिं रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते रथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तु मानवः तत्सवितुरुपचिकेतत् ज्ञानातिमानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृभ्यो जसइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था आङ्चाजयारां चोपसंख्यानमितिसप्तम्या आङादेशः आङो नुनासिकश्छन्दसीति प्रकृतिभावः । विरा-

षाट् वृज्वरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलं छन्दसीति इत्वम् तथा सति वूर्यन्त इति विरा-
इत्युक्तं भवति तान्सह तद्विविराषाट् छन्दसि सह इति सहेर्णिवः सहेः साडः स इति षत्वम् अन्येषाम-
पि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथस्येदं रथं रथाद्यदित्यत्र यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् अमृ-
ता शेषे छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने लेट्याडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः
जुहोत्यादित्वात् श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमी षष्ठमाह—

वि सु॒पर्णो अ॒न्तरि॒क्षाण्य॒ख्यद्ग॒भीर॒वेपा॒ असु॒रः सु॒नीथः ।

के॒१ दानीं॒ सूर्यः॑ कश्चि॒केत॒कत॒मांघ्रां॒ रश्मि॒रस्या॒त॒तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒॒र्णः । अ॒न्तरि॒क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॒वेपाः । असु॒रः ।

सु॒॒नीथः । कं । इ॒दानीं॑ । सूर्यः । कः । चि॒के॒त । क॒त॒माम् ।

द्याम् । र॒श्मिः । अ॒स्य । आ । त॒तान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः सुपर्ण इति पञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नाम सुपठितत्वात्
अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशित-
वान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः
असुरः सर्वेषां प्राणदः तथा चान्यत्राप्नायते—सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः
शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्र-
त्रवर्तते तदेतद्गृहस्यं कश्चिकेत को जानाति न कोपीत्यर्थः अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमांघ्रां आततान
कंघ्रुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । गभीरवेपाः तु वेपकम्पने असुन् गभीरं वेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षे-
पणे अस्यति शत्रून् नित्यसुरः असेरुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असून् प्राणान् रातिददाती
ति असुरः आतोनुपसर्गेक इति कप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथ-
न इति कथन् प्रादिसमासे थायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीं इदं शब्दात् सप्तम्यर्थे दानीं वे-
तिदानीं प्रत्ययः इदमइति तीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः षूरेणे सुवतीति
सूर्यः राजसूर्यसूर्येत्यादिनारुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययो निपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिप्रश्लेडतमच्इति
किमशब्दात्डतमच् डित्वाद्विलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीपृथ्वमाह—

अ॒ष्टौव्य॑ख्यत्क॒कुभः॑ पृथि॒व्यास्त्रीध॑न्व॒योज॑नास॒प्तसि॑न्धून् ।

हि॒र॒ण्याक्षः॑ स॒वि॒तादे॒व आगा॑द्दध॒त्तादा॑शु॒षे वा॒र्याणि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्यत् । क॒कुभः । पृथि॒व्याः । त्री । ध॑न्व ।

यो॒ज॑ना । स॒प्त । सि॑न्धून् । हि॒र॒ण्य॑ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ ।

अ॒गात् । द॒धत् । र॒त्ता । दा॒शुषे॑ । वा॒र्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइ-
त्येवमष्टौदिशः व्यख्यत सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितृन्ध-
न्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीन्संख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा
सविताव्यख्यत हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्यमयाक्षोवासवितादेवआगात्तद्भाग-
च्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत्॥अख्यत्
ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तोत्यादिनाचुरङादेशः । त्री शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिविर-
विधविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्
सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनउ-
पभागेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोल्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिर्-
ण्यमयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसकथ्यक्ष्णोरितिसमासान्तः षच्प्रत्ययः । आगात्
एतेर्लुङिङ्गोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सित्चोलुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषे-
धः श्राभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वान्
इत्यादिनाक्लसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं
शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि वृङ्सम्भक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि रुभेद्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवा बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।
अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि ।
कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थः विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसुपाठात् सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथा सूर्यवेति गच्छति यद्यपि सवितुः सूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशं अभ्यृणोति सर्वतो व्यामोति ॥ द्यावापृथिवी दिवसश्च पृथिव्यामिति च शब्दाद्विशब्दस्य द्यावादेशः देवता द्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदे नुदात्तादाविति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते ईङ्गत्तौ तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्च शब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनत्वादनेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङ्ङः परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमतनगुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववायात्वाङ् ।
अपसेधन् रक्षसो यातुधाना नस्था देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववायात् ।
यातु । अवाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्था ।
देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्टुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्र-
शस्यनामसुपाठात् सुष्टुळीकः सुष्टुसुखयिता स्ववानधनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु
किञ्च अयं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बा-
धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कः । यातुधानानसुरान् अपसेधन्
निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुष्टुळीकः सुष्टुष्टुळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायांनका-
रस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्यत्वम् यलोपश्च ।
अपसेधन् विधुगत्यां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणैकदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं
करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-
न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मादण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्त-
इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् लीतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिसि-
चोलुक् । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-
णिलटःशानच् व्यत्ययेनश्चा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥ ११ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।

अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्षा । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः
सुष्टुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्टुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-
स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातृन्अधिब्रूहिच देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय
च ॥ पन्थाः सुपांसुगुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःरु-

ताः पूर्व्याः पूर्वैः कृतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुष्ठुगच्छन्त्येष्वितिसुगाः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष इत्यचोतस्तिङ्-इतिसंहितायां दीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाकेअष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिर्विशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रःकण्वऋषिः अयुजोबृहत्यः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्यःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऊष्वित्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोर्विशतिःकण्वोघौरआग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऊषुयौप्याविति ननूर्ध्वऊष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेकृतावनयोरनुद्धारात् तथाहिसूत्रेएनावोअग्निप्रवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमितिगम्यते यद्येतेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदितिबुद्धारंब्रूयात् न चब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेयेकृताबुद्धारोनकृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आग्नेयेकृतौबार्हतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालइतिखण्डेसूत्रितम्—एनावोअग्निप्रवोयह्वमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रवोयह्वंपुरुणांविशादेवयतीनाम् ।

अग्निसूक्तेभिर्वचोभिरीमहेयंसीमिदन्यईळते ॥१॥

प्र । वः । यह्वम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवयतीनाम् । अग्निम् ।

सुउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।

ईळते ॥ १ ॥

हेकत्वियजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशांपंजारूपाणां वो-युष्माकमनुग्रहाययह्वमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निसूक्तेभिर्वचोभिःसूक्तरूपैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाञ्चार्कमसुपाठात् अन्यइदअन्ये

प्युषयः यमग्निंसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तितमग्निमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पूरुणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो- देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या- दितिपुनरात्वविधानादज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशतृ कर्तरिशप् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् अ- नित्यमागमशासनमितिवचनानुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वेनेष्यतइतिवचनात्श- तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरुनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः किच्कौचसंज्ञायामिति क्तः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदासेत्त्वालसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जनासोअग्निंदधिरेसहोवृधंहविष्मन्तोविधेमते ।

सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम ।

ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव ।

वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठितारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निंदधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु- क्तावयं हेअग्नेतेत्वाविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्म विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि- तत्वात् वाजेष्वन्त्रेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्त्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो- भनमनस्कः अवितारक्षिताभव ॥ सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्किप्लुदुत्तरपदप्र- कृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावात्तत्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् । भव पादादित्वात्तिङ्कृतिङइतिनिघाताभावः अचोतस्तिङ इतिसंहितायां दीर्घः । सन्त्य ष- णुदानेकिचि तितुन्नेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नकिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स- न्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेछन्दसीतियत् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रत्वा॑दूतं॑ वृणी॑महे॒ होतारं॑ विश्ववे॒दसम् ।

म॒हस्ते॑ स॒तो वि॒चरन्त्य॒र्चयो॑ दि॒वि स्पृ॑शन्ति भान॒वः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दू॒तम् । वृ॒णी॒महे । हो॒तारम् । वि॒श्वऽवे॒दसम् । म॒हः । ते ।

स॒तः । वि । च॒रन्ति॒ । अ॒र्चयः॑ । दि॒वि । स्पृ॑शन्ति । भान॒वः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तव अर्चयो दीप्तयः विचरन्ति विविधं प्रचरन्ति भानवः त्वदीयारश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशन्ति तत्रत्यान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीति विश्ववेदाः असुन् मरुद्बधादि त्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्ववेदो धनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां किप्चेति किप् सावेकाचइति ङस उदात्तत्वम् यद्वा महशब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेः शतरिश्मसोरलोपइत्यकारलोपः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

दे॒वास॑स्त्वा॒वरु॑णो मि॒त्रो अ॒र्य॑मा स॒न्दूतं॑ प्र॒त्नमि॑न्धते ।

वि॒श्वं सो अ॒ग्ने ज॑यति त्वया॒ धनं॑ यस्ते॒ ददा॑श॒मर्त्यः॑ ॥ ४ ॥

दे॒वासः॑ । त्वा । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । स॒म् । दू॒तम् । प्र॒त्नम् ।

इ॒न्ध॒ते । वि॒श्वम् । सः । अ॒ग्ने । ज॒यति॒ । त्वया॑ । धन॑म् । यः ।

ते । द॒दा॒श । म॒र्त्यः॑ ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयो देवासः देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वात्वांसमिन्धते सम्यक् दीपयन्ति योमर्थो मनुष्यो यजमानस्ते तु भ्यं ददाशहविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा अर्यान् मिमीत इत्यर्यमा श्वन्नुक्षन्तित्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ अस्माल्लटिज्ञस्यादादेशे भ्रमश्चान्नलोपः श्रसोरलोपइत्यकारलोपः । ददाश दाश्च दाने लिटिणलि लित्त्वेरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादिनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।

त्वेविश्वासंगतानिब्रताध्रुवायानिदेवाअकृण्वत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति ।

विश्वा । सम्संगतानि । ब्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ८ ॥

हेअग्ने त्वमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशांयजमानरूपाणांप्रजानांगृहपतिः गृहस्यपालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वाव्रता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्वरमितिकर्मनामसुव्रतशब्दः पठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणिअकृण्वत कृतवन्तः पृथिवीधारयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यः प्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः त्वमावेकवचने इतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइतिटिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेतुएकदेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेःकर्मणिनिष्ठायामेकाचइतीदृशप्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ब्रताध्रुवेत्युभयत्र शेलोपः । अकृण्वत कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम धिन्विक्कृण्वोरचेत्युप्रत्ययः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ।

षष्ठीष्टचमाह—

त्वेइदंमेसुभगेयविष्टयविश्वमाहूयतेहविः ।

सत्वंनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुभगे । यविष्टय । विश्वम् । आ ।

हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । उत । अपरम् ।

यक्षि । देवान् । सुवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्टययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेवेइत्त्वय्येवविश्वंसर्वंहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्यते सत्वंनोस्मान्प्रतिसुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउतअपिच अपरंश्वइत्यादिकमुत्तरं सर्वस्मिन्नपिकालेनैरन्तर्येणसुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

गोयस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तञ्च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठ्य युवशब्दादिष्ठन् स्थू-
लदूरेत्यादिनायणादेः परस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दस्योपकारोपजनः । यक्षि बहुलं छन्दसी-
ति शपोलुक् । सुवीर्या शोभनं वीर्येषां वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभ-
केराकारः ॥ ६ ॥

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिस्थानमस्विन इत्येषा विनियुक्ता अथोत्तर-
मित्तिखण्डे सूत्रितम्—प्रागार्थी पूर्वाह्निका ण्वीमपराह्ण इति ।

तामेतांसप्तमीष्टचमाह—

तं धेमिस्थानमस्विन उपस्वराजमासते ।

होत्राभिर्ग्रिमनुषः समिन्धते तितिर्वासो अतिस्त्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वः । राजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्रिम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः ।

अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनः अन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सन्तुतेति अन्ननामसुपाठात् नमः-
शब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं धेम् तमेव पूर्वोक्तं सर्वगुणविशिष्टत्वां
इत्था अनेन प्रकारेण हविः प्रदानादिरूपेणोपासते मनुषो मनुष्यायजमानाः होत्राभिः सप्तभिर्वषट्क-
र्तृभिः सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यन्तरात् । अग्निं त्वांसमिन्धते सम्यग्दीपयन्ति कीदृशा-
मनुष्याः स्त्रिधः शत्रून् तितिर्वासः अतिशयेन तरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेति मतवर्तीयो वि-
निः । स्वराजं स्वभासाराजते इति स्वराट् सत्सूद्विषेति क्तिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते
आस उपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । तितिर्वासः तृष्ट्वनतरणयोः छन्दसिलिङितिवर्तमाने
लिट् कसुश्चेति कसुः वस्वेकाजाद्धसामिति नियमादिङ्भावः ऋतइद्धातोरिति चत्वम् ऋच्छ-
त्युतामिति गुणोहलिचेति दीर्घत्वं च न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् यद्वा
तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । स्त्रिधः स्त्रिधुशोषणे क्तिप्चेति क्तिप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

घ्नन्तो वृत्रमतरत्रोदसी अपउरुक्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वेष्टपाद्युमन्याहुतः क्रन्ददश्वोगविष्टिषु ॥ ८ ॥

घनतः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आहुतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोइष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्रे घनतः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्या-
वापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायप्राणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अपश-
ब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामा-
नांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविष-
येच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दकुर्वन्नयथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घनतः हन्तेःशतरिग-
महनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्जिन्नेष्वितिघत्वम् । अपः ऊडिमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय
क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांचःप्रायेणेतिघः
क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः
आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत्
कदिक्कदिक्कदिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ।
गविष्टिषु इषइच्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८॥

प्रवर्ग्येमहावीरेखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा स्पृष्टोदकमितित्वण्डेस्सूत्रितम्—सं-
सीदस्वमहाँअसीतिसंसाद्यमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्ट्यमाह—

संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ।

विधूममग्नेअरुषंमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शितम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः । वि ।

धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शितम् ॥ ९॥

हेअग्रेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्काम-
यमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्हप्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनदर्शनीयधूमं

विसृजविशेषणसम्पादय ॥ सीदस्व षट् विशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां
लोटि शपि पाघ्रेत्यादिनासीदादेशः । महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ । शो-
चस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङः परत्वान्निघाताभावः । देव-
वीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्तिप्चेतिक्तिप् अ-
तिशयेनदेववीः देववीतमः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरो-
षणम् रुषरिषिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परइयागमश्छान्दसः ।
सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनघातः । दर्शतं भृष्टदृशीत्यादिना-
दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

यंत्वादेवासोमनवेद्धुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।

यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यवा

हन । यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनस्पृतम् । यम् ।

वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वेदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपू-
ज्यंयष्टतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः
एतन्नामकोमहर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंरुत्वाद्दधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांधेतथा
उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोयंत्वांधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिट्युसिकित्वे
आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टशब्दात् तुच्छन्दसीत्यगुणवचनादप्या-
तिशायनिकइष्टन् तुरिष्ठेमेयःस्वित्ठलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन हव्यंवहतीतिह-
व्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेज्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृत स्पृप्रीतिबलयोः क्तिप्चे-
तिक्तिप् तवस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः क्तिच्कौचसंज्ञायामितिकर्तरिकः थाथा-
दिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीमृचमाह—

यमग्निमेध्यातिथिः कण्वईधक्तादधि ।

तस्य प्रेषोदीदियुस्तमिमाक्चस्तमग्निवर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यः अतिथिः । कण्वः । ईधे । कृतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्यातिथयः ऋत्विगूपायस्यतादृशः कण्वऋषिः कृतादधिआदि-
त्यादध्याहृत्ययमग्निमीधेदीप्तवान् तस्याग्नेरिषोगमनस्वभावारश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेणदीप्यन्ते
तथातमग्निमिमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाऋचोवर्धयन्तीतिशेषः वयमपितमग्निवर्धयामसिस्तोत्रै-
वर्धयामः ॥ ईधे जिहन्धीदीप्तौ इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकित्वादनिदितामितिनकारलोपः द्वि-
र्भावह्लादिशेषयोःरुतयोःसवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः इषगतौ इ-
ष्यन्तिगच्छन्तीतिइषोरश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसोधातुर्दीप्तिकर्मा लिटचुसि इयङादेशः ए-
रनेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहितेभ्रेदेवेष्वाप्यम् ।

त्वंवार्जस्यश्रुत्यस्यराजसिसनौमृळमहान्असि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।

वार्जस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधाअर्कइतितन्नामसुपाठात् अस्माकंरायोधनानिपूर्धिपूरयदेहि
वा पूर्धिपूरयदेहीतिवाइतियास्कः । हेअग्ने तेतवदेवेषुआप्यं प्रापणीयंसख्यमस्तिहिविद्यतेखलु
त्वंश्रुत्यस्यश्रवणीयस्यवार्जस्यान्नस्यराजसिईश्वरोभवसि सत्वं नोस्मान्मृळसुख्य महान्गुणैर-
धिकोसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि पृपालनपूरणयोः श्रुशृणुपृकृवृश्य-
श्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्वेनङित्वाद्गुणाभावे उदोष्ठचपूर्वस्ये-

त्युत्त्वम् हलिचेतिदीर्घः । स्वधावः संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्यये-
न पोरदुपधादितिकर्मणि यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्य-
स्य श्रुश्रवणे औणादिकः क्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेच्छन्दसीतियत् । मृळ मृडसु-
खने शस्यङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऊषुणऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । ऊर्ध्वऊषुणइतिद्वेइति
एतेएवाभिष्टवेपिविनियुक्ते अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—सखेसखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वऊषुण-
ऊतयइतिद्वेइति ।

तयोराद्यांसूक्तेत्रयोदशीष्टचमाह—

ऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्टादेवोनसविता ।

ऊर्ध्वोवाजस्यसनितायदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।

सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः ।

वाघतुभिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा यूपोच्छ्रयणे यूपोच्छ्रयणे नोस्माकमूतयेरक्षणाय ऊर्ध्वऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । तत्रदृष्टान्तः—सविता
देवोन यथासूयोदेवऊतयइतिद्वे पशाविष्टिरितिखण्डेसूत्रितम् । तत्रदृष्टान्तः—सन्वाजस्यान्नस्यसनितादाताभविष्यसि यद्य-
स्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येनयूपमञ्जिभिः वाघद्विर्यज्ञवहद्विर्कृतिभिः सहविह्वयामहे अन्न-
दानायत्वांविशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाताभवेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ऊषुणः इकः सुञीतिसंहितायां
दीर्घः सुञइतिषत्वं नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । ऊतये अवतेः किनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् ऊति-
यूतीत्यादिना किन उदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पाप्मेत्यादिना तिष्ठदेशः द्यचोतस्तिष्ठइतिसंहितायां दीर्घः ।
वाजस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । सनिता षण्णुदाने लुटि तासि
बलादिलक्षणइट् तिपोडादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्योदात्तत्वेप्राप्ते तास्यनुदात्ते-
दितितस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडितिनिघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्जुव्यक्तिभ्रक्षणकान्ति-
गतिषु खनिकष्यञीत्यादिनाइप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकत्रभिप्रायेऽप्यात्मने-
पदम् अदुपदेशाल्लघुधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् यद्वत्तयो-
गादिनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

ऊर्ध्वानःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह ।

रुधीनऊर्ध्वाश्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।

अत्रिणम् । दह । रुधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।

विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्ध्वञ्जतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापावनिपाहिनितरां
पालय विश्वमत्रिणंसर्वमत्तारंभक्षकराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतानरुधिकुरु
किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुवोधनंचहविःस्वरूपदेवेषुविदाः लंभ-
य ॥ अत्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदतस्त्रायन्तइत्यत्राः आ-
तोनुपसर्गेकइतिकः अतोमत्वर्थीयइनिः रुधि श्रुशृणुपृक्कृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछ-
न्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् उभयथार्ध्विति विकल्प-
विधानान्छव्यप्रशानितिनिकारस्यरुत्वाभावः । चरथाय चरैरौणादिकोभावेअथप्रत्ययः । जीव-
से जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेतेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः विदूलाग्ने अस्मादन्तर्भावितण्यथात्
लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शेमुचादीनामितिनुमनभति अनित्यमागमशा-
सनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

पाहिर्नोअग्नेरक्षसःपाहिधूर्तेरराव्यः ।

पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्यः । पाहि ।

रीषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्तद्भानो ।

यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्टचयुवतमाग्ने नोस्मानक्षसः बाधकाद्रा-
क्षसादेः पाहिपालय तथा अरावणः धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिसकात्पाहि तथा रिषतोर्हिसकात्
व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःशत्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-
र्वीर्हिसार्थः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्किञ्च तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः राज्ञोपइतिवकारलो-
पः हलिचेतिदीर्घत्वम् । अरावणः रादाने आतोमनिनित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिषतः रिषर्हिंसायाम् लटःशतृ
बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि
अज्जनगमांसनीतिउपधादीर्घत्वम् अज्यासाच्चेत्यज्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्यतइती-
त्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनित्त्वान्नित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो आ-
मन्त्रितस्यचेतिषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्टच-स्थूलदूरेत्या-
दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यरावणस्तपुर्जभयोअस्मधुक् ।

योमर्त्यःशिशीतेअत्यक्तुभिर्मानःसरिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाइव । विष्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुःइजम्भ । यः ।

अस्मधुक् । यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा ।

नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अरावणः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातृन्वैरिणः विष्वक्स-
र्वतोविजहिविशेषेणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभाण्डादिभङ्गं
करोतितद्वत् योन्योपिरिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयश्चान्योमर्त्यः मनु-
ष्यःशत्रुकुभिरायुधैरतिशिशीतेतनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनप्रहारकारीद्विवि-
धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः ।
जहि हन्तेर्लोटि हौ हन्तेर्जोदेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जम्भ तपसंतापे औणादिकःक-
रणेउसिनप्रत्ययान्तस्तपुस्शब्दोनिच्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवर्गभिरितिजंभान्यायु-
धानि करणेघञ्त्तपूंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जम्भः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मधुक्द्रुहजिघां-

सायां सत्सुद्विषेत्यादिनाकिप् वाद्बहुमुहृष्णुहृष्णिहामितिहकारस्यघत्वम् भषभावः । शिशीति शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्याभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अग्निर्वन्नेसुवीर्यमग्निःकण्वायसौभगम् ।

अग्निःप्रावन्मित्रोतमेध्यातिथिमग्निःसाताउपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः ।
प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यःअतिथिम् । अग्निः । सातौ ।
उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यशोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्यवन्नेयाचितःसोग्निः कण्वायमहर्षयेसौभगंशो-
भनधनादिरूपंभाग्यंप्रायच्छदितिशेषः तथा मित्राअस्मन्मित्राणिप्रावत् प्रकर्षेणरक्षितवान् उत
अपिच मेध्यातिथिमेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतंऋषिप्रावत् तथाउपस्तुतंअन्यमपिस्तोतारंयजमानंसा-
तौधनादिदाननिमित्तंप्रावदितिशेषः ॥ वन्ने वनुयाचने कर्मणि लिट् नशसददवादिगुणानामित्येत्वा-
भ्यासलोपयोःप्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात्तस्यभाव-
इत्येतस्मिन्नर्थेअञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेषछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । उपस्तुतम् कि-
चकौचसंज्ञायामितिस्तौतेःकर्तरिकः थार्थादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अग्निनातुर्वशंयदुंपरावतुप्रादेवंहवामहे ।

अग्निर्नयंनववास्त्वंहृद्रथंतुर्वीतिंदस्यवेसहः । १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावतः । उपदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वम् । बृहत्सर्थम् । तुर्वीतिम् ।

दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहवस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकं उग्रदेवनामकं च राजर्षीन् परावतो दूरदेशात्
हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् नयत इहान-
यतु कीदृशोऽग्निः दस्यवे सहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता ॥ नयत् णीञ्मापणे लेट्यडाग-
मः इतश्चलोपइतीकारलोपः । नववास्त्वं नवं वास्तुयस्यासौ नववास्तुः वा छन्दसीत्यनुवृत्तेरभिपूर्व-
त्वाभावेयणादेशः । बृहद्रथं बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

नित्वामग्नेमनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति रुष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वं । ऋतजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति ।

रुष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे देवयजनदेशे स्था-
पितवान् हे अग्ने त्वं ऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितो हविर्भिस्तर्पितः सत् कण्वे एत-
न्नामके महर्षौ दीदेथ दीप्तवानसि यमग्निं रुष्टयो मनुष्याः रुष्टयः चर्षणय इति मनुष्यनाममुपठितत्वा-
त् नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति सत्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा थलिद्वि-
र्वचनप्रकरणे छान्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमिति वचनादिभावः
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः ऋतेन जन्यत इति ऋतजातः श्वीदितो निष्ठाया मि-
तीदृशप्रतिषेधः जनसनेत्यादिना आत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति नमो वरिव-
इति पूजार्थे क्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः । रुष्टयः रुषविलेखने
किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ् ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

त्वेषासो अग्ने रमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातु मावन्तो विश्वं समन्त्रिणं दह ॥ २० ॥ ११ ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न ।

प्रतिदहति । रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुः मावन्तः । विश्वम् ।

सम् । अन्त्रिणम् । दह ॥ २० ॥ ११ ॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअ-
स्माभिःप्रत्येतुंशक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरानस-
दमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वैअत्रिणंभक्षकंअस्मद्वाधकंशत्रुंसन्दह ॥
त्वेषासः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून्रुजतीत्य-
मोबलं पचाद्यच् वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये तादौचिनितीतिगतेःप्र-
कृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ।
यातुमावतः यातवोयातनास्ताग्निमतेनिर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः
तदेषामस्तीतिमतुप् मतौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिबलम् मतुपःपित्वादनुदात्तत्वे कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरिचिनिप्रत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळंवइतिद्वितीयंस्कृत्पञ्चदशर्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळंपञ्चोनामारुतंहिगायत्रं
त्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्द-
स्के इदमादिस्कृत्त्रयंमरुदेवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वात् व्यूह्णेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुत-
शस्त्रेएतत्स्कृत्निविद्धानीयं द्वितीयस्याग्निवोदेवमितिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोऽग्नेमृलेत्याग्नि-
मारुतमिति । ब्राह्मणंच—क्रीळंवःशर्धोमारुतमिति । मरुद्भ्यःक्रीळिभ्यःपुरोळाशंसप्तकपालमित्य-
स्यामिष्टौ क्रीळंवइत्येषामधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेसूत्रितम्—क्रीळंवःशर्धोमारुतम-
त्यासोनयेमरुतःस्वश्चइति ।

तामेतांस्कृतेप्रथमामृचमाह—

क्रीळंवःशर्धोमारुतमनुवार्णंरथेशुभम् । कण्वाअभिप्रगायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनुवार्णम् । रथेशुभम् ।

कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः बोयुष्मदर्थमारुतंमरुत्समूह-
रूपंशर्धोबलंअभिप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः क्रीळं विहरणशीलं अनवार्णंभ्रातृ-

व्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेब्राह्मणेनमन्त्रान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाप्रेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ-
र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीड्विहारे प-
चाद्यच् । शर्धः श्रुधुप्रसहने शर्धयत्यनेनशौत्रनितिशर्धोबलं असुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं
मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरजितिअनुदा-
त्तादिलक्षणःअञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेनपुल्लिङ्गता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुप् क्पिच्चेतिक्पि तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृद-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत कैगैशब्दे तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

येषृषतीभिः॥ऋष्टिभिः॥साकंवाशीभिः॥अजयन्तस्वभानवः॥२॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अजयन्तः ।

अजयन्तः । स्वभानवः ॥ २ ॥

येमरुतः पृषत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताःअजयन्तइतिसंपन्नाः पृष-
त्योबिन्दुयुक्ताष्टग्योमरुद्राहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्तत्वात् ऋष्टयःआयुधानि
वाश्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्मसुपठितत्वात् अजयोलङ्कार-
णानि तानस्तुमइतिशेषः ॥ अजयन्त जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञानोर्जेतिजादेशः अडागमउदात्तः ।
स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इहेवशृण्वेषांकशाहस्तेषुयद्वदान् । नियामश्चित्रमृजते ॥ ३ ॥

इहइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि ।

यामन् । चित्रम् । ऋजते ॥ ३ ॥

एषामरुतांहस्तेषुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदान् यद्वदन्ति यंध्वनिंकुर्वन्ति
तंध्वनिंइहेवअत्रैवस्थित्वाशृण्वेशृणोमि सध्वनिविशेषोयामनसंग्रामेचित्रंविधिशौर्यंनृजते
नितरामलङ्करोति ऋजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः ॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवःशृ-

चेतिश्रुः हुश्रुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यकायांवाचि लेट्याडागमः इतश्चेती-
कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-
सुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिसम्बुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋजते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-
धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

प्रवःशर्धायघृष्वयेत्वेष्टुम्नायशुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्मगायत ॥२॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेष्टुम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् ।

ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वीयुष्माकंसम्बन्धिनेशर्धायप्रसहनशीलायघृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्तायत्वेषद्युम्नाय
दीप्यमानयशसे द्युम्नद्योततेर्यशोवाऽन्वेतिर्यास्कः । शुष्मिणेबलवतेशुष्मंशुष्णमितिबलनामसुपा-
ठात् ब्रह्महविलक्षणमन्त्रमुद्दिश्यएवंभूतायमरुद्गणायप्रगायतस्तुध्वम् कीदृशंब्रह्म देवत्तंदेवैर्दत्तंदेव-
तानुग्रहाल्लभम् ॥ शर्धाय श्रुधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीतिशर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे क्विघृष्वीत्यादिनाकिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ
पचाद्यच् त्वेषंदीप्तद्युम्नयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्दत्तं छान्दसोवर्णलोपः
उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

प्रशंसगोष्वद्वयं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जंभेरसस्य वावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्वयम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् ।

जंभे । रसस्य । ववृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

गोषुमरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषुधेनुष्ववस्थितं पृश्नियैवैषयसोमरुतोजाताइतिश्रुत्यन्तरात् ।
अद्वयंअहन्तव्यंक्रीळंविहारोपेतंमारुतंरुत्सम्बन्धि शर्धःप्रसहनशीलंतेजोयदस्ति तत्प्रशंस हे
ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्यगोक्षीररूपस्यसम्बन्धिततेजः जम्भेमुखेउदरेवा ववृधेवृद्ध-
मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ ब्रूचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्य

विभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिनिषेधः । अद्भ्यं घोहननं घञर्थेकविधानमितिकः गमहने-
त्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतिद्भ्यं छन्दसिचेतियः नद्भ्यं अद्भ्यं अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जंभ्यतेभक्ष्यतेनेनेतिजम्भमास्यं कर-
णेघञ् । ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीसूचमाह—

कोवोवर्षिष्ठुआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः । यत्सीमन्तंनधूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः ।

यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्चद्युलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःमेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः
हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्ताव्वर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणात्सीसर्वतः
अन्तंन वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितृणांयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रश्नः ॥
वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षोदेशः निच्वादाद्युदात्तः । ग्मः ग्माशब्दावषष्ठ्ये-
कवचनेआतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्तत्वात्आकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धूञ्कम्पने किच्कौचसंज्ञायामितिकिच् तितुत्रेत्यादिनेट्प्र-
तिषेधः आमन्त्रितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-
त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरनबाधते अतस्तिङ्गवस्व-
रः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीसूचमाह—

निवोयामायमानुषोद्धेउग्रायमन्यवे । जिहीतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । द्धे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत ।

पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुजः निदधेगृहदाढ्यार्थदृढं
स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायदृढस्तम्भप्रक्षेपः की-

दृशाय यामाय उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थं मभिमन्यमानाय युज्यते हि भवद्गमनाद्भीतिः यतो-
भवद्गत्या चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीतगच्छेत् ॥ मानुषः मनोजाताव-
ज्यतौ पुक्चेति मनुशब्दादपत्यार्थे अत्रूषु गागमश्च त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्ने धृङ्
अवस्थाने इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघातः । जिही-
त ओहाङ्गौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् भ्राज्यस्तयो-
रात इत्याकारलोपे प्राप्ते ईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वा ईव विशपतिः । भियायामेषुरेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् ईव । विशपतिः । भिया ।
यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवीभूमिः भियारेजते कम्प-
ते तत्र दृष्टान्तः—जुजुर्वा ईव विशपतिः यथा वयोहानि रोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभ-
यात्कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु अजगति क्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिको मन् अजेर्व्यघ्नघ्नपोरिति वी-
भावो न भवति बलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनात् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् जु-
ष्वयोहानौ लिटः कसुः बहुलं छन्दसीति उत्त्वम् अभ्यासहलादिशेषौ वस्वेका जाद्वसामिति नि-
यमादिङागमाभावः ऋच्छत्युतामिति गुणो हलिचेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वच-
नान्न भवति । विशांपतिर्विशपतिः पत्या वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ते परादिश्चन्दसि बहुल-
मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु यम उपरमे भा-
वे घञ् कर्षात्त्वतो घञ् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृकम्पने अदुपदे-
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वत्तयो गादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीशृचमाह—

स्थिरं हि जानमेषां वयोमातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विताशवं ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निः ईतवे । यत् ।
सीम् । अनु । द्विता । शवं ॥ ९ ॥

एषांमरुतांजानंजन्मस्थानमाकाशंस्थिरं हि चलनरहितं खलु मातुर्मरुतांजननीस्थानीयादाकाशाद्वयःपक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः तादृशादाकाशात् भवजन्मेति मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवः भवदीयं बलं अनुक्रमेण सीं सर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते अतो भवदीयं जानंस्थिरं हीति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यते स्मिन्निति जानमन्तरिक्षं अधिकरणे घञ् । एषां इदमोन्वादेशे इत्यशब्दोऽनुदात्तः विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता न चोडिदमित्यादिनाविभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदं शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे इण्गतौ तुमर्थे सेसेनितितवेन्प्रत्ययः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उदुत्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वन्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अन्नत ।

वाश्राः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहिताल्बोष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः आपोपिकाष्ठा उच्यन्ते कान्वा स्थिता भवन्तीति^१ यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अन्नत अतनिषतविस्तारितवन्तः उदकं विस्तारयन्तानां यार्थं वाश्राः हंभा-रवोपेता गाः अभिज्ञु जान्वभिमुखं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः घृषे-रणे सुवः किदिति नुप्रत्ययः किच्चादुणाभावः । अन्नत तनुविस्तारे लङि झस्यादादेशे बहुलं छन्द-सीति विकरणस्य लुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधा लोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगते जानुनीय-स्यतदभिज्ञु प्रसंभ्यां जानुनोर्जुरिति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य जुशब्दादेशः समासान्तः । यातवे तुमर्थे सेसेनितितवेन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीमृचमाह—

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो न पातममृधम् । प्रच्यावयन्ति यामंभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ् । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामंभिः ॥ ११ ॥

त्यंचिद्व प्रसिद्धोयोमेवः तमपिमेवंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षे-
णगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपात-
यितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यर्हिस्यम् ॥ घ ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । मिहः
मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिद्वृष्टिः क्तिप्चेतिक्तिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं
नपातयतीतिनपात् नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
मृध्रम् अमृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनत्तीतिमृध्रः बहुलवचनादौणादिकोरक्प्रत्ययः मत्सू-
मासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृध्रशब्देनहिंसालक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्व-
वत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गतौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्ध्रवोबलंजनान्अचुच्यवीतन । गिरीन्अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।

अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्ध्रयस्मादेवकारणात् वीयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः
अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुपेरयत तथा गिरीन् मेघान्अचुच्यवीतनपेरयत ॥ मरुतः आभ-
न्निताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतन-
बादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः गुणावादेशौ तिङ्गुतिङ्गितिनिघातः ।
गिरीन् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिङ्कारस्यानुना-
सिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्ध्रयान्तिमरुतःसंह्रुवतेध्वन्ना । शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ।

शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्ध्रयदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्नामार्गेसर्वतः संब्रुवतेह सम्भूयध्वनिमव-
श्यंकुर्वन्ति एषामरुतांसंबन्धिनंशब्दंकश्चित्प्रयःकोपिशृणोति ॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वा-
च्छपोलुक् श्लोन्तइतिज्ञादेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुमासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते ब्रूज्व्यक्तायांवाचि झस्यादादेशेरुतेपरत्वात्माप्तस्यगुणस्यङ्गित्वेन
बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्वानुदात्तत्वेविक-
रणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

प्रयात॒शीभ॑मा॒शुभिः॒ सन्ति॒ कण्वेषु॒वोदु॑वः । तत्रो॒षुमा॑दयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त॒ । शी॒भ॑म् । आ॒शु॒भिः । स॒न्ति । कण्वेषु । वः । दु॒वः ।

तत्रो॒ इति । सु । मा॒द॒या॒ध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभंशीघ्रंशीभंतृषुतूयमिति क्षिप्रनाममुपाठा-
त् प्रयातप्रकर्षेण कर्मभूमिगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातृषुवोयुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानि स-
न्ति तत्रोषुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतृसाभवत् ॥ आशुभिः अशूव्याप्तौ कृवापाजीत्या-
दिनाडण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति श्रसोरलोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदृत्तियोगे चुरादिराकु-
स्मीयआत्मनेपदी लेट्याडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

अस्ति॒ हिष्मा॒मदा॑यवः॒ स्मसि॑ष्मावयमे॒षाम् । विश्वं॑ चि॒दायु॑र्जीवसे ॥ १५ ॥ १४

अस्ति । हि । स्म । मदा॑य । वः । स्मसि । स्म । वयम् । ए॒षाम् ।

विश्वम् । चि॒त् । आयुः । जी॒वसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंमदायतृप्तये अस्ति हिष्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वोविद्यते खलु ए-
षांयुष्माकंभृत्यभूतावयंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रय-
च्छतेति शेषः ॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेसेसेनित्य-
सेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कन्दनूनमिति पञ्चदशर्चतृतीयं सूक्तम् घोरपुत्रः कण्वऋषिः ऋषिश्रान्यस्मादिति परिभाषित-
त्वात् पूर्वसूक्तेमारुतंहीत्युक्तत्वादिदमपि मरुदेवताकं गायत्रं त्वित्युक्तत्वाद्वायवीछन्दस्कम् कन्देत्य-
नुक्रमणिका विनियोगोल्लेखिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मानहस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः—
पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः
स्तुतिप्रीताः वृक्तवर्हिषः वृक्तंछिज्वर्हिर्दभौयेषांमरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् क-
दा द्वौचापरौवर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति
कथप्रियः प्रीञ्प्रीतौ क्तिप् पूर्वपदस्यङ्चापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् धकारश्छान्दसः
आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् कादिनियमादिर् प्रत्य-
यस्वरः । वृक्तवर्हिषः आमन्त्रितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

कंनूनंकद्वोअर्थगन्तादिवोनपृथिव्याः । कंवोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।
कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींकयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणदेवयजनदेशेग-
मनं विलम्बंमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्तं द्युलोकात्गच्छत पृथिव्यानगन्तं भूलोकात्मागच्छत वो-
युष्मान्करण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—गावोन यथागावोरणन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ कं किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोदित्यत्प्रत्य-
यः क्वातीति किमःक्वादेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं क्रगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्इति
भावेथन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं गमेलोऽदि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तप्तनप्तन-
थनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्यय-
स्यपित्त्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः इत्येतत्स्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दिवः ऊडिमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः
व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

क्वःसुम्नानव्यांसिमरुतःकसुविता । क्रो३विश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ।

क्रो३इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुम्नाप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः
सुम्नामिति श्रुत्यन्तरात् । क्कुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीया-
निक्कुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्रो३कुत्रवर्तन्ते भवदीयैः
सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना शेषछन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । नव्यांसि नवशब्दा-
दीयसु निर्देकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुष्ठुइतानि सुविता नित्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्या-
नमित्युवडादेशः । सौभगा सुभगान्मन्त्रे इति तस्य भाव इत्यर्थे अञ् पूर्ववच्छैर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यद्यूयं पृश्निमातरोमर्तासः स्यातन । स्तोतावो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।

अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनाम कधेनुपुत्रामरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत् तथापि वोयुष्माकं
स्तोतायजमानः अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निर्माता येषां ते समासान्तविधेरनित्यत्वात् न-
द्यूतश्चेति कबभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनाघ्रियतेस्तनप्रत्ययः आजसेरसुक् । स्यातन
अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः यासुटउदात्तत्वम् । अमृतः नजोजरमरमित्र-
मृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्य गादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा ।

यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृ-
णेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता
यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगातमागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरि-
ता जृष्वयोहानौ स्तुतिकर्मैतियांस्कः । तृचीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् लुङिगातिस्थे-
तिसिचोलुक् नमाङ्चोगेइत्यङ्भावः । अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत्
नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् एतेर्लुङिङिणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक्
पूर्ववदङ्भावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मोषुणःपरांपरांनिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् । पदीष्टतृष्ण्यासह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । परांपरा । निःऋतिः । दुःऋणा । वधीत् ।

पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकार्षीत् कीदृशी परापरा
उत्कृष्टादप्युत्कृष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंशक्या सानिर्ऋतिःतृष्ण्यास-
हपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णाबाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः ॥ मोषुणः सुअइतिषत्वं नश्च-
धातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् । दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लिट्प्रत्यया-
त्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचि ईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् ए-
काचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवच्चादतोहलादेरितिबृहद्भावः
इटईटीतिसिचोलोपः । पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आ-
र्धधातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः । तृष्ण्या त्रितृषापिपासायां तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिन-
प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वाञ्चिदारुद्रियांसः । मिहंकृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

स॒त्यम् । । त्वे॒षाः । अ॒म॒ऽव॒न्तः । ध॒न्वन् । चि॒त् । आ ।

रु॒द्रि॒या॒सः । मि॒हम् । कृ॒ण्व॒न्ति । अ॒वा॒ता॒म् ॥ ७ ॥

धन्वन् चितमरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातांवायु-
रहितांमिहंवृष्टिं कृण्वन्तिकुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः
मरुतांरुद्रपालनमाख्यानेषुप्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्वान्नुम् कनिन्यु-
वृषितक्षीत्यादिनाकनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्ये-
मेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थेघः आज्ञासेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्षिप्चेतिक्षिप् । कृण्वन्ति कृ-
विहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्निधौगेनवकारस्यचअकारादेशः अतो-
लोपेनलुप्तस्यतस्यस्थानिवद्भावात्तलघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारीर्यामारुतंसप्तकपालमित्यस्यहविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितिखण्डे
सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिबृद्धोविभायेति ।

तामेतामष्टमीमृचमाह—

वा॒श्रे॒व॒वि॒द्यु॒न्मि॒मा॒ति॒व॒त्स॒न॒मा॒ता॒सि॒ष॒क्ति॒ । य॒देषां॒वृ॒ष्टि॒र॒स॒र्जि॒ ॥ ८ ॥

वा॒श्रा॒इ॒व । वि॒द्युत् । मि॒मा॒ति॒ । व॒त्स॒म् । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति॒ ।

यत् । ए॒षा॒म् । वृ॒ष्टिः । अ॒स॒र्जि॒ ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रसूतस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेघस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दक-
रोति विद्युद्वेलायांहिमेघगर्जनप्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयंविद्युन्मरुतः
सेवते सिषक्तिःसेवनार्थः सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणा-
देषांमरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहितेविद्युत्कालेवृष्टाभवति तस्माद्विद्युतोमरुत्सेवनमुप-
पन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनप-
रस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात्शुद्धः भूजामिदितिअभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटिबहुलंछ-
न्दसीतिशपःशुद्धः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणिलुङ् चिण्भा-
वकर्मणोरितिचिण् चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनि-
घातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

दिवाचित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् ।
पृथिवीम् । व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः
कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिका-
ले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं
संज्ञा उदकस्योदः संज्ञायामिति उदकशब्दस्योदभावः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति
उन्दीक्रेदने रुधादित्वात् श्रम् श्रान्नलोप इति नलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अधस्वनान्मरुतां विश्वमासद्य पार्थिवम् । अरेजन्त प्रमानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्य । पार्थिवम् ।
अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवी सम्बन्धिविश्वं स-
द्य सर्वगृहं आसमन्तात् अरेजेतेति शेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण
कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सद्य षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति
मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि पृथिव्याज्जाविति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः जित्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीष्टचमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु । याते मखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात ।
ईम् । अखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुक्तानदीरनुलक्ष्य
अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणि-
भिः वीडुइतिबलनाम वीळुच्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वान्नलक्ष्यते वीळवश्चेतेपाणय-
श्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिरावरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः
कूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्तारोधस्वत्यः मादुपधाया-
इतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् मतुब्डीपोःपित्त्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । यात
याप्रापणे अदादिवाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकदेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः खिद्रैर्न्ये स्फायितश्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्र-
यामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् । सुसंस्कृता
अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवोयुष्माकंनेमयोरथचक्रवत्याःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वा-
श्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्कुल्यः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वब-
न्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिकः सं-
पूर्युपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपू-
र्वादभ्रोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्ण-
विपर्ययश्चेति अभीशवोभ्यश्चवतेकर्माणीतिनिरुक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् । अग्निमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।
मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

हेऋत्विक्समूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिमन्त्रस्यहविलक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्वणं अग्निदर्शतंदर्शनीयंमित्रं मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आभिमुख्येनवदब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद द्योततस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीतितना पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मिमीहि श्लोकं मास्यै पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्यै । पर्जन्यः इव । ततनः । गाय ।

गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋत्विक्समूह आस्यै स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहि निर्मितंकुरु तंचश्लोकं ततनः विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—पर्जन्य इव यथामेचोवृष्टिंविस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् । आस्यै असुक्षेपणे अस्यतेक्षिप्यतेस्मिन्नित्यास्यं छत्यल्युटोबहुलमिति अधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिसिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं गायत्र्याःसम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइतिगायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋत्विक्संघ मारुतं मरुतसंबन्धिनंगणंसमूहंवन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशंगणं त्वेषंदीर्घं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणंअर्चनोपेतं अस्मे अस्माकंइहास्मिन्नकर्मणि वृद्धा असन् मरुतः प्रवृद्धाभवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआ-
त्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्या-
स्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोपः
तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्थेतिदशर्वचतुर्थसूक्तम् घोरपुत्रस्यकर्णवस्यार्षम् मरुदेवताकम् अयुजोबृहत्यः यु-
जःसतोबृहत्यः प्रयदशप्रागाथंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयदित्थापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ।

कस्यक्रत्वांमरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वां । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् ।

ह । धूतयः ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्वलंपरावतोदूरात् आ-
रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचि-
र्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्यतेतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यक्रत्वाक्रतु-
नासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्षसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदे-
वयजनदेशेगच्छथ कंहकंखलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥इत्था थाहेतौचच्छन्दसीतिदंशब्दा-
त्प्रकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्यावि-
भक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्य-
थ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः ।
क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । वर्षसा वृड्संभक्तौ वृड्-
शीड्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्जियोगेनपुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिधा-
यिनावर्षस्त्रशब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते क्रतुनासाहचर्यात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

स्थिरावः सन्वायुधापराणुदेवीळूउतप्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराणुदे । वीळु । उत । प्रतिष्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
णिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं
पनीयसीअतिशयेनस्तोतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछद्मचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं
माभवतु ॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पराणुदे णुदप्रेरणे संपदादि-
लक्षणःक्लिप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु सुपांसुलुगितिबिभ्र-
केर्लुक् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेक्लिप्
अनिदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसु-
नि टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिडीप् ईयसुनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
बीक्षादिषुपाठात् बीक्षादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पराह्यत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।

वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।

याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभग्नंकुरुथ गुरु पाषाणादि-
कंगुरुत्वोपेतंवर्तयथपेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
न वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानानिबिडानांवृक्षाणामध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वा-
दितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनहिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन तप्तनप्तनथनाश्रेतिथनादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

नहि॒वः॒शत्रु॑र्वि॒विदे॒अधि॒द्यवि॒नभू॒म्यां॑रि॒शाद॒सः ।

युष्माकं॑मस्तु॒तवि॒षी॒तना॑युजा॒रुद्रा॑सो॒नूचि॒दा॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

न॒हि । वः । शत्रुः । वि॒विदे । अधि॑ । द्यवि॑ । न । भू॒म्याम् ।

रि॒शाद॒सः । युष्माकं॑म् । अस्तु॑ । तवि॒षी । तना॑ । युजा॑ । रुद्रा॑सः ।

नु । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुर्हिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रासोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचिदक्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु ॥
विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थप्रती-
तेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया । रि-
शादसःरिशर्हिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः तानदन्तीतिरिशादसः असुन्
आमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्विन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
रुद्रासः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्ञसेरसुक् । नूचिद् ऋचितुनुषेत्यादिनादी-
र्घः । आधृषे त्रिधृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेक्विप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रवे॑पयन्ति॒पर्व॑ता॒न्वि॒विञ्च॑न्ति॒वन॒स्पती॑न् ।

प्रो॒आ॒र॒त॒म॒रु॒तो॒दु॒र्म॒दा॒इ॒व॒दे॒वा॒सः॑सर्व॒यावि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वे॒प॒य॒न्ति॒ । पर्व॑तान् । वि । वि॒ञ्च॒न्ति॒ । वन॒स्पती॑न् । प्रो॒ इति॑ ।

आ॒र॒त॒ । म॒रु॒तः । दु॒र्म॒दाः॑इ॒व । दे॒वा॒सः । सर्व॒या । वि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् वि-
विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति हेमरुतो देवासो देवाः सर्वया विशाप्रजया सहिता यूयं प्रो आरत प्रक-
र्षेणैव सर्वतो गच्छत तत्र दृष्टान्तः—दुर्मदा इव यथामदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपय-
न्ति द्रुवपृक्कम्पने वेपमानान् प्रयुञ्जते हेतुमणिण् । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वावश्रम्
श्रसोरलोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानां पतयो वनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-
वाद्युदात्तौ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठति स्वरत्वम् । आरतः ऋगतौ लङि
मध्यमबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्त्यतिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीना-
मित्याडागमः आटश्चेति वृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्त-
त्वम् । विशा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आवो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त ।

मानुषाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषु भवदीयेषु पृषतीः बिन्दुयुक्ता मृगीः उपोसामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्तः
प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितः मृगावान्तरजातिर्लोहितवर्णः वहति
रथं नयति वोयुष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि अश्रोत् आभिमुख्येनाशृणोत् अ-
नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूः स्वयं भवितितन्नाम सुपाठात् मानुषाः भूलोकव-
र्तिनः पुरुषा अबीभयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वय-
समुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदिति प्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलो झलीतिसकारस्य
लोपः चोः कुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्चलो वेति इतन्प्रत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । यामाय
यमेर्भावे घञ् कर्षात्वत इत्यन्तो दात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-
छन्दसीति विकरणस्य लृक् । अबीभयन्त जिभीभये अस्माण्यन्ताल्लङि भीस्म्योर्हेतुभये इत्या-

त्पनेपदम् बिभेतेहेतुभये इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषु गितिषु क्माप्नोति तच्च क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचडिउपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आवोमक्षूतनायकं रुद्रा अवोवृणीमहे ।

गन्तानूनं नो वंसा यथा पुरे तथा कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्तं ।

नूनम् । नः । अवंसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकं अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षुशीघ्रं वोयुष्मदीयमवोरक्षणं आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मक्ष्विति क्षिप्रनाम मक्षु इति तन्नाम सुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्काले कर्मान्तरेषु नो वसा अस्मदीय-रक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः इत्था अनेन प्रकारेण बिभ्युषेभीति युक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्तव्यम् ॥ मक्षु ऋचितुनुघमक्षु तङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । तनाय तनोतीति तनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्दे अयू इत्यस्य लोपश्छान्दसः कमित्येतत्पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूर्णं शिशिरं जीवनायकं मिति वद उक्तञ्च—अथापि पदपूर्णाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीति रुद्राः रोदेर्णिलुक्चेति रक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । गन्त लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् तप्तनवित्यादिना तबादेशः अतः पित्वादनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे बिभेतेर्लिटः कसुः वस्वेकाजाद्रसामिति नियमादिभावः चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

युष्मे षितो मरुतो मर्त्ये षित आयो नो अभ्व ईषते ।

वितं युयोत शवंसा व्योजसा वियुष्माका मिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्मा इषितः । मरुतः । मर्त्ये इषितः । आ । यः । नः । अभ्वः ।

ईषते । वि । तम् । युयोत । शवंसा । वि । ओजसा । वि ।

युष्माकाभिः । ऊतिभिः ॥ ८ ॥

हेमरुतः योयःकश्चिदश्वःशत्रुः युष्मेषितःयुष्माभिःपेषितः मर्त्येषितःमारकैरन्यैर्वापे-
षितःसन् नोस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तंशत्रुंशवसाअन्नेनवियुयोतविभक्तंकुरुत
तथा ओजसाबलेनवियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणैश्चवियुयोत॥युष्मेषितः
युष्माभिरिषितः सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशेइत्यात्वम् नच नलुमताङ्गस्येतिप्रति-
षेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राचग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । मर्त्येषितः पूर्ववत् । अश्वः आभवतीत्यश्वःशत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
ईषते ईषगतिर्हिंसादर्शनेषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । युयोत युमिश्रणामिश्र-
णयोः लोणमध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पित्त्वाद्गुणः ।
युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्निचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छब्दस्ययुष्माकादेशः
ङीप्वृद्धीछान्दसत्वाच्चक्रियेते । ऊतिभिः अवतेःकिनिज्वरत्वेत्यादिनाऊट् ऊतियूतीत्या-
दिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

असामिहिप्रयज्यवःकण्वंददप्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुतानऊतिभिर्गन्तावृष्टिनविद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्र॒य॒ज्य॒वः । क॒ण्व॑म् । द॒द । प्र॒चे॒त॒सः ।

असामि॑भिः । म॒रु॒तः । आ । नः । ऊ॒ति॑भिः । ग॒न्त॑ । वृ॒ष्टि॑म् ।

न । वि॒द्यु॒तः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञा-
नयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनंयजमानं एतन्नामकमृषिवाददधारयत हियस्माद्युयंक-
ण्वनामकमृषिधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोस्मान् प्र-
त्यागन्तआगच्छत तत्रदृष्टान्तः—वृष्टिनविद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिगच्छन्तितद्वत् ॥ असामि सा-
म्यर्थं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्याः यजिमनि-
शुन्धिदसिजनिभ्योयुरितिकर्मणियुप्रत्ययः आमन्त्रितनिघातः । दद इडाज्दाने लोणमध्यम-
बहुवचनस्यतिङांतिङोभवन्तीति लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लौद्विभाविंसति श्रा-
भ्यस्तयोरातइतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्ररुष्टं चेतेयेषां आमन्त्रितनिघातः । गन्त गमेर्लो-
णमध्यमबहुवचनस्य तस्य तबादेशः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः पादादित्वात् निघाताभावः द्यचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते
इति विद्युत् भ्राजभासेत्यादिना किप् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

असाम्योजोविभृथामुदानवोसामिधूतयः शवः ।

ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवइषुंनसृजतद्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।

द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलं विभृथधारयथ हेधूत-
यः कम्पनकारिणो मरुतः असामिसम्पूर्णशवोबलं परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां
द्वेषं कुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत तत्र दृष्टान्तः—इषुं यथा शत्रोरुप-
रिबाणं मुञ्चन्ति तद्वत् अत्र निरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेः असाम्योजोविभृथामु-
दानवः असुसमासंबलं विभृथकल्याणदाना इति ॥ विभृथ इभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्या-
दित्वात् श्लुः भृजामिदित्यङ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विद् सत्सु द्विषेत्यादिना
किप् । परिमन्यवे मन्युना परिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यति गच्छतीति इषुः इषेः किञ्चेति उपत्ययः धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं किप्चेति किप् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चपञ्चमं सूक्तं कण्वस्यार्षं बार्हतम् युजः सतो बृहत्यः अयुजो बृहत्यः ब्रह्मण-
स्पतिदेवताकम् अनुक्रम्यते च—उत्तिष्ठतुष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोल्लेखिकः चतुर्वि-

शेहनिमरुत्वतीयेप्राकृतावब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्व-
तीयइतिखण्डेसूत्रितम्—पैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपतेपूर्वैनित्यादिति
आद्यातुप्रवर्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ।

उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूभवासचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र ।

यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवय-
न्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्र-
यन्तु समीपेप्रकर्षेणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव य-
द्वा वृत्रस्यर्हिसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुबामञ्चितइति
पराङ्मवद्भावात् षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनइ-
च्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति
पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शूर्हिसायां प्रकर्षेण आसमन्ता-
त् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् वोरुपधायादीर्घः छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
भव अचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्वामिद्विसंहसस्पुत्रमर्त्युपब्रूतेधनेहिते ।

सुवीर्यमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुश्व्यम् । दधीत । यः । वः ।

आचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् ।
 मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुषुप्रक्षिपेधनेनिमित्तभूतेसति त्वामित् त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य
 स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वोयुष्मान्ब्रह्मणस्पति-
 सहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तंचधनं-
 धीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिवत्षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । उप-
 ब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधाते-
 र्हीरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनवीर्ययस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्व-
 श्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वान्श्वीयंयञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य
 ईयादेशः शोभनमश्वीयंयस्यतत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसिबहुलमिति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
 पादादित्वाच्चिघाताभावः । आचके कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विर्वचनेअभ्यासस्यह-
 स्वचुत्वे आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययंप्र-
 गाथोविनियुक्तः सूत्रंतुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांप्रतिगच्छत्सु
 प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठन्होतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेदिति एषैवाग्नीषो-
 मीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच—प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतादेवोअमर्त्यइति ।

तामेतांसूकेतृतीयाष्टचमाह—

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनुता ।

अच्छांवीरंनर्यंपङ्क्तिरांधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुता । अच्छ ।

वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिःरांधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनुतादेवीप्रियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु
 देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुंनिःशेषेणदूरेप्रेरयन्तु तंनर्यमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्म-
 णोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धंयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु इडिपररू-

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्सुइतिवृद्धिः । देव्येतित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदा-
त्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् प्राक्क्रीतीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्रष्टव्यः । पङ्क्ति-
राधसं पङ्क्तिभीराधोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

योवाघतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।

तस्माइळांसुवीरामायजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । तस्मै । इळाम् । सुवीराम् । आ । यजामहे ।

सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाघतेऋत्विजेसूनरंसुष्ठुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादा-
दक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्धत्तेधारयति तस्मैतादृशाययजमानायइळांएतन्नामधेयामनोःपुत्रीं
इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात् । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः
कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनेर्वीरैर्भैर्यैर्मुक्तां सुप्रतूर्तिसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं के-
नाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं
सुखेननीयतइतिसूनरम् ईषद्दुःसुष्वितिवल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोना-
स्त्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिबहुल-
न्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीरा-
म् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिं-
सार्थः प्रपूर्वादस्माद्भावेक्तिन् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्रष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्य-
सुनप्रत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञइतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचितीनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरंमनूनामितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतित्व-
ण्डेसूत्रितम्—प्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।

प्रगाथेप्रथमांसूक्तेपञ्चमीष्टचमाह—

प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रोवरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।

इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवश्यं प्रवदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वदेवाः ओकांसि स्थानान् चक्रिरे तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यच् वृषादिषु पाठात् आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थार्हं छन्दसि चेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः यद्वा भवे छन्दसीतियत् सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्यतो नावइत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समवयन्त्यत्रेत्यधिकरणे औणादिकोऽसुन् बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमिति ओकउचः कइत्यववृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्पृत्तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

तमिद्वौ चेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेह संम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथानरो विश्वे इमावो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम् । विदथेषु । शम्भुवं । मन्त्रम् । देवाः ।

अनेह संम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्यथ । नरः ।

विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमिदं तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेमवय-
मृत्विजो ब्रवाम कीदृशं शम्भुवं सुखस्य भावयितारं अनेह संमर्हसि सनीयं दोषरहितं हे नरो नेतारो देवाः
इमामस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च यूयं कामयध्वे चेत्तर्हि विश्वे त्सर्वा पि वामा वननी-
या वाक्वो युष्मानश्रवत् व्यामुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्
वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपो न्यस्येति यासुटः सकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशः आद्रुणः तिङ्तिङइतिनिघातः । विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-
नज्ञायतेइतिविदथोज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः । शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् कि-
पचेतिकिप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः । मन्त्रादयोगताः । प्रतिहर्यथ हर्य-
गतिकान्त्योः शपःपित्वादननुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-
श्चेदर्थः । चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणइ-
तिनिघातप्रतिषेधः । अश्रवत् अशूव्याप्तौ लेट्यडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-
लोपः इयङुवङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

कोदेवयन्तमश्रवज्जनंकोवृक्तर्बर्हिषम् ।

प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावृक्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः । देवइयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । वृक्तर्बर्हिषम् ।

प्रइप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित् । अन्तःइवावत् ।

क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तदेवान्कामयमानंजनकः अश्रवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्यामुयात् त-
थावृक्तर्बर्हिषं अनुष्ठानायछिन्नर्बर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्रवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विग्भिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं
गृहंदधेधृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयोगताः । प्रप्रप्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः
अनुदात्तचेत्याधेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्थ-
नेपदम् स्थाघ्वोरिच्चेतिधातुसिचोरित्किच्चे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । अन्तर्वावत् वागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वान्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिन्धित्यादिनाविच् तदस्या-
स्तीतिमतुप् मतुपःपित्वादननुदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा वावदीतेःकिप् । क्षयं क्षि-
यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

उपक्षत्रंपृश्नीतहन्तिराजभिर्भयेचित्सुक्षितिंदधे ।

नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भोअस्तिवज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप । क्षत्रम् । पृथ्वीत । हन्ति । राज्ञः । भये । चित् ।
 सुक्षितिम् । दधे । न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने ।
 न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलं उपपृथ्वीत स्वात्मनिसं पृक्तं कुर्यात् ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह-
 हन्ति शत्रून्मारयति भये चित्भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिर्दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यथारयति न तु पलाय-
 ते वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्तयुद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः को-
 पि नास्ति स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः महाधन इति संग्रामनाम महाधने समीक्य इति तन्नाम सुपाठात् त-
 था तरुता तरणस्यो लङ्घनस्य कर्ता अन्यः कोऽपि नास्ति तथैवाभेस्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिताना-
 स्ति ॥ पृथ्वीत पृथ्वीसंपर्के लङ्घिरुधादित्वात् भ्रम् श्रसोरलोप इति अकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं
 पृथ्वीतराजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा यास्ति इति
 भक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वान्न निहन्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः
 सुक्षितिः मन्किन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्तते वृणोते वा तृचि आगमानुशासनस्या-
 नित्यत्वादिङ्भावः । तरुता तृष्ठवनतरणयोः ग्रसितस्कभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः चि-
 त इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महच्चधनं च महाधनम् आन्महत इत्यात्वम् तेन शब्देन तद्धेतुभूतः सं-
 ग्रामोलक्ष्यते । अर्भे ऋगतौ अर्तिगृह्यां भञ्जिति भन् प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवचैषष्ठं सूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यं रक्षन्ति नववरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृच आ-
 दित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्वः ऋषिः इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-
 योर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः मध्यतृचस्य सुगः पन्था इत्यस्यादित्यादेवताः गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नूचित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।
 चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचितक्षिप्र-
मेवदभ्यते दध्नोति शत्रूनहिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नूचित ऋचितनुघेत्यादिनादीर्घः । दभ्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यंबाहुतेवपिप्रतिपान्तिमर्त्यैरिषः । अरिष्टःसर्वएधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः ।

सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहु-
वर्गोपेक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यमनुष्यं यजमानं रिषोर्हिंसकात् पान्तिरक्ष-
न्तिससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यर्हिसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भाववा-
चिनानेनशब्देन बाहवस्तदाश्रयालक्ष्यन्ते यद्वा समूहार्थेतत्प्रत्ययोदृष्टव्यः लितीतिप्रत्ययात्पू-
र्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पृषालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अर्तिपिप्रत्ययेत्यभ्या-
सस्थेत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः
रिषर्हिंसायाम् क्पिचेतिक्पि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषर्हिंसायाम् एकाचइ-
तीदृप्रतिषेधः ब्रश्चादिनाषत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

विदुर्गाविद्विषःपुरोग्नन्तिराजानेषाम् । नयन्तिदुरितातिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःइगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानोवरुणादयण्डां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्ताद्दुर्गागन्तुंशुकानि शत्रुनग-
राणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रूनपिविघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धी-
निदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकर-
णेइतिगमेर्दप्रत्ययः शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुरः कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वा-
धरावराणामिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्ल-
टि अदादित्वाच्छपोलृक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवच-
नादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सुगः पन्थाः अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सु॒गः । पन्थाः । अ॒नृक्षरः । आ॒दि॒त्यासः । ऋ॒तम् । य॒ते । न ।

अत्र । अ॒व॒खा॒दः । अ॒स्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासो ऋतं यते यज्ञं च्छते भवत्समूहाय पन्थामार्गः सुगः सुष्ठु गन्तुं शक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणि वीर्युष्मार्कं अवखादः अवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरो रधिकरणे इति गमेर्द्विप्रत्ययः । पन्थाः पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराः कण्टकाः तन्यृषिभ्यां कसरन् इति कसरन्प्रत्ययः कित्वाट्टणाभावः कत्वषत्वे यास्कस्त्वाह—ऋक्षरः कण्टकच्छतेरिति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्रा आदित्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आजसेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते इण्गतौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणो यणितियणादेशः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादभक्षणे भावे षञ् अवमतः खादो वखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यं यज्ञं नयंथानर आदित्या ऋजुना पथा । प्रवः सधीतये नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

यम् । य॒ज्ञम् । न॒य॒थ । न॒रः । आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जु॒ना । प॒था ।

प्र । वः । सः । धी॒तये । न॒शत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः यं यज्ञं ऋजुना पथा अविकलेन मार्गेण नयथ पारंप्रापयथ सयज्ञः बोधीतये युष्मत्पानाय उपभोगाय प्रणशत् प्राप्नोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्भूतयो गादनिघातः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवचने भस्यते लोप इति लोपः अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धेद्विधाने आदेच इत्यात्वम् किञ्च घुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गत्यर्थः लेटच्चागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीसूचमाह—

सरत्नमर्त्योवसुविश्वंतोकमुत्तमना । अच्छागच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत् । तमना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नरमणीयं विश्वंवसु सर्वधनं अच्छाभिमुख्येनगच्छतिप्रामोति उत्तमपिच तमनास्वेनसदृशंतोकमपत्यंगच्छति ॥ तमना मन्त्रेष्विडाद्यदेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृजृहिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीसूचमाह—

कथाराधामसखायःस्तोममित्रस्यार्यम्णः । महिप्सरोरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम् । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत्प्सरोरूपं अतस्तदनु-
रूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिंशब्दा-
तप्रकारवचनेषुप्राग्दिशोविभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः प्रत्यग्रस्वरः ।
राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तिङ्तिङइतिनिघातः । स्तो-
मं षुजृस्तुतौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अलो-
पोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिकइत्यत्य-
यः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोडरप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीसूचमाह—

मावोग्नन्तमाशपन्तंप्रतिवोचेदेवयन्तम् । सुमैरिह्वाविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् ।

सुमैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयोदेवाः देवयन्तं देवान्कामयमानंयजमानं यःशत्रुर्हन्ति घ्नन्तंतादृशंशत्रुंवोयुष्म-
 ऋयंमाप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्याअहंनकथयामि तथा यजमानंयःशत्रुःशपतितमपिशपन्तं
 माप्रतिवोचेभवद्भिरेवविचार्यशिक्षणीयइत्यर्थः अहंतुसुन्नैरित् धनैरेववोयुष्मानाविवासे सर्वतःप-
 रिचरामि॥ घ्नन्तं हन्तीतिघ्नन् गमहनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेरितिकृत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं
 शपआक्रोशे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वोचे ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि माडि
 लुङि इटि ब्रुवोवचिरिति वचिः अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्चेरङादेशः वचउमित्युमागमः नमाङ्योगे
 इत्यङभावः । देवयन्तं सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वप्रतिषेधः । सुन्नैः न्नाअभ्यासे
 सुष्ठुप्रायतेअभ्यस्यतइतिसुन्नम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः ।
 विवासे विवासतिःपरिचरणकर्म ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

चतुरंश्चिददमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत्॥९॥२३॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निधधातोः ।

न । दुःस्पृहयेत् । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

घ्नन्तंशपन्तंचमाप्रतिवोचइतियदुक्तंतत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्तायनस्पृहयेत् दुष्टंवाक्यंनका-
 मयेत् किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् तत्रावशिष्टोमन्त्रभागःसर्वोपिदृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थैर्वर्तते अक्ष-
 द्युतंकुर्वतोरुभयोर्मध्येयःपुमान्चतुरः चतुःसंख्याकानकपर्दकानददमानात् ददतोहस्तेधारयतः पु-
 रुषादानिधातोःकपर्दकनिपातपर्यन्तंविभीयात् अस्यजयोभविष्यतिनभविष्यतीतिअन्योभीतिं
 प्राप्नुयात् अत्रयथाभयं तथादुरुक्ताद्भेतव्यमितिधर्मरहस्यम् । तस्मादहंघ्नन्तंशपन्तं माप्रतिवो-
 चेइत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—चतुरोक्षान्धारयतइतितद्यथाकितवाद्विभीयादेवमेवदुरुक्ताद्विभी-
 यान्नदुरुक्तायस्पृहयेदिति ॥ चतुरः चतुरःशसीतिविभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् दद-
 दाने अत्रधारणार्थः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेनशानजनुदात्तः
 धातुस्वरएवशिष्यते । विभीयात् विभीभये लिङि जुहोत्यादित्वात्शपःःलुः यासुटउदात्तत्वम् पा-
 दादित्वाज्जिघाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्धधातेः सितनिगमीत्यादिनाभावेतुन्प्रत्ययः व्यत्यये-
 माद्युदात्तत्वम् तादौचेतिगतिस्वरोनभवति अतावितिपर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहेरीप्सितइ-

तिसम्पदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्पदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-
स्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्नितिदशर्चसमंसूक्तम् काण्वंगायत्रंपूषदेवताकम् संपूषन्दशपौष्णमित्यनुक्रान्त-
म् । स्मार्तेमहान्तमध्वानमेष्यन्निदंसूक्तंजपेत्—संपूषन्नध्वनइतिमहान्तमध्वानमेष्यन्मतिभयंवेति
सूत्रितत्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तते ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

संपूषन्नध्वनस्तिरव्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विमुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हेपूषन्नजगत्पोषकपृथिव्यभिमानिदेव अध्वनोमार्गात्संतिरअस्मानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रा-
पय अंहोविघ्नेहेतुंपाप्मानंवितिर विनाशय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य
पुत्र नपादितिपुत्रनाम नपात्पजाइतितन्नामसुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः
श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वंपृथिव्याःश्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्य-
भवदिति । मेघस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेघपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेघपुत्रत्वेपूष्णःकिमा-
यातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मन्त्रस्यब्राह्मणमेवमाम्नायते—पू-
षाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाम्नायते—इयंवैपूषेयंहीदंसर्वंपुण्यतियदिदं-
किञ्चेति । हेदेवपूषन् नःपुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतोगच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो-
नपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुङ्मेघः किप्चेतिकिप् नपातयतिकुलमितिनपात्पुत्रः नञ्पूर्वा-
त्पातयतेःकिप् नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः सुवामन्त्रितइतिपराङ्मवद्भावात् षष्ठ्याम-
न्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व षचसेवने अनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलं-
छन्दसीतिशपोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमि-
तिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

योः पूषन्घोवृकोदुःशेव आदिदेशति । अपस्मृतं पथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः
अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुं दुःशकः दुष्टसुखोवा
तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति
वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्द-
सिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः
ईषद्दुःखुष्वितिखल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति
दिशअतिसर्जने लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमिति वचनाच्चा-
भ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अपत्यं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् । दूरमधिस्तुते रज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूरम् ।

अधि । स्तुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तस्तुतेमार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंप-
रिपन्थिनंमार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिघ्रुचंइति-
नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम्॥परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्था-
तरिइतिशत्रावभिधेयेइनिप्रत्ययान्तोनिपातितः । मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोभा-
वेकिप्रत्ययः मुषिवनति सम्भजतइतिमुषीवा वनषणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच्प्रत्य-
यः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हु-
र्छाकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् राहोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीतिहुरश्चिद् विनोतेः
किपि तुगागमः तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तुतेः स्तुगतौ किच्कौ-
चसंज्ञायामितिकिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

१ मलिस्तुचइतिपाठान्तरम्.

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं तस्य द्वाविनो घशंसस्य कस्य चित् । पदाभितिष्ठतपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषि परसन्तापकं देहं पदाभितिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ कीदृशस्य द्वाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्ठशंसतः अघशंस इति तस्करनाम मल्लिम्बुचः अघशंसः इति तन्नाममुपाठात् कस्य चित् अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्वाविनः द्वयमस्यास्तीति द्वावी बहुलं छन्दसीति मतवर्तीयो विनिः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघे पापे शंसो मनस्य भिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषि तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउषिन्प्रत्ययः बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आतत्ते दत्तमन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृन् चोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दत्त । मन्तुमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्दस्त्रदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवः तादृशं रक्षणं आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे येन रक्षणेन पितृन् क्षिप्रः प्रभृतीन् पितृदेहान् चोदयः प्रेरितवानसि तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दत्त दसि दंसनदर्शनयोः स्फायितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् पूर्ववद्रक् । मन्तुमः मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावे तु प्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् सम्बुद्धौ मतुवसोरु रतिरित्वम् । अचोदयः चुदसश्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अधानो विश्वसौ भगुहिरण्यवाशी मत्तम । धनानि सुषणां रुधि ॥ ६ ॥

अर्ध । नः । विश्वःसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि ।

सुऽसना । रुधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभगकृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्तहिरण्यवाशीमत्तमअतिशयेनसुवर्ण-
मयायुधवत्पूषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरंनोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुषणा
सुष्ठुदानयुक्तानिरुधिकुरु ॥ अध अथशब्देधत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वि-
श्वसौभग सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात् भावेअञ् ह्रद्गगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेतिउत्तरपदवृ-
द्धौप्रासायांसत्यां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् विश्वा-
निसौभगानियस्यासौविश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयीवाशी
तदेषामस्तीतिहिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेनहिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रित-
निघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुखेनसम्भज्यतइतिसुषणानि ईषद्दुःसुष्वितिखल् शेच्छन्दसी-
तिशेर्लोपः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रुधि रुक्ञकरणे श्रुश्च-
णुपृक्वृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अतिनःसश्वतो नयसुगानःसुपथाकणु । पूर्षन्निहक्रतुंविदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कणु ।

पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्वतः अस्मद्वाधनायप्रामुवतः शत्रून्नोतिअस्मानतिक्रम्यनयअन्यत्रप्रापय नोस्मान्
सुगासुष्ठुगन्तुंशक्येनसुपथाशोभनमार्गेणकणुगन्तुंकुरु हेपूषन्इहाध्वनिक्रतुंप्रज्ञानंअस्मदक्षणा-
रूपंविदोजानीहि ॥ सश्वतः ग्लुञ्चुषस्जगतौ इत्यत्रसश्विमप्येकेपठन्तीतिधातुवृत्तौउक्तम् अ-
स्माद्धःशत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् शतुरनुमइति विभक्त्युदा-
त्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेतिसुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्ङप्रत्ययः सुपांसुलु-
गितिवृत्तीयायाआकारः । सुपथा शोभनेनपथा नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः परादिश्छन्द-
सिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वंनभवतिअबहुव्रीहित्वात् तत्रहि
[बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । कणु कविर्हिसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योश्चेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादि-
तिहेर्लुक् । विदः विदज्ञानेलेट्यडागमःइतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

अ॒भिसू॒यव॑सं॒नय॑न॒नव॑ज्वा॒रोअ॒ध्वने॑ । पू॒षन्नि॒ह॒क॒र्तुंवि॒दः ॥ ८ ॥

अ॒भि । सु॒यव॑सम् । न॒य । न । न॒व॒ज्वा॒रः । अ॒ध्वने॑ । पू॒षन् ।
इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्व-
नेमार्गाय नवज्वारोन्नतनःसन्तापोनभवत्वितिशेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि
माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-
तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् कृत्वादिर्वाद्दृष्टव्यः । नवज्वा-
रः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्वासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

श॒ग्धि॒पू॒र्धिप्र॑य॒सिच॑शि॒शीहि॒प्रा॒स्यु॒दर॑म् । पू॒षन्नि॒ह॒क॒र्तुंवि॒दः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । य॒सि । च । शि॒शीहि॑ । प्रा॒सि । उ॒दर॑म् ।
पू॒षन् । इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशक्नोभव पूर्धिअस्मदृहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्य-
दप्यपेक्षितंवसुप्रयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-
दीयंप्रासिमृष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकृशकौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् हुञलभ्योर्हेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्वावप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पू-
पालनपूरणयोः श्रुशृणुपृष्ठवृक्ष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववत्विकरणस्यलुक् उदोष्ठ्यपूर्व-
स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोटर्थेलटिपूर्ववत्विकर-
णस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यास्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरिती-
त्वम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

न॒पू॒षण॑मे॒थाम॑सि॒मू॒क्तैर॑भि॒गृणी॑मसि । व॒सूनि॑द॒स्ममी॑महे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणं॑म् । मे॒थाम॑सि । सु॒ष्टु॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णीम॑सि । वसू॑नि ।
द॒स्मम् । ई॒महे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणं देवं न मे थामसि वयं न तु निन्दामः किन्तु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मे थामसि मे थृमे धार्हि सनयोः लटि इदन्तोमसि-रिति मसइकारागमः । सूक्तैः सुष्टुस्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि किञ्चकौचसंज्ञायामितिक-र्तरिक्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणि निष्ठा रूपमानात्कइ-त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः । दस्म इ-षियुधीन्धिदसि श्याधूसूक्तयो गतिमकूपत्ययः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेति नवर्चं अष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्राय नवरौद्रं तृतीयामैत्रावरुणी चान्य-स्तुचः सौम्यो न्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्वऋषिः गायत्री छन्दः यास्ते प्रजा इत्यन्यानुष्टुप् रुद्रो-देवता यथानोमिन्न इत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मे सोमेत्यादिरन्यत्तुचस्तु सौम्य एव सर्वेषु रु-द्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् तथाच सूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपित-रिमारुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

कद्रु॒द्राय॑ प्र॒चेत॑से मी॒ह्रुष्ट॑माय॒तव्य॑से । वो॒चेम॑ श॒न्तम॑न्त॒मह॑दे ॥ १ ॥

क॒त् । रु॒द्राय॑ । प्र॒चेत॑से । मी॒ह्रुः॑ ऽन्त॒माय॑ । त॒व्यसे॑ । वो॒चेम॑ ।

श॒म॑ ऽन्त॒मम् । ह॒दे ॥ १ ॥

कत्कदारुद्राय एतन्नामकाय देवाय शन्तमं अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम पठेम कीदृशा-य प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीढुष्टमाय सेकृतमाय अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः तव्यसे अतिशये-न प्रवृद्धाय हृदे अस्मदीयहृनिष्ठाय ॥ कत् कदा अन्त्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः रोदोर्णि लुक्चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चिती संज्ञाने प्रकृष्टचेततीति प्रचेताः गतिकारक-योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसु न पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीढुष्टमाय अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः तमपि अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दसोः सम्प्रसा-रणमिति सम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । तव्यसे तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रोधातुः अ-

तिशयेनतवितातवीयान् तुच्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठेभ्यःस्वितितृलोपः ईयसुनङ्कारलोप-
श्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासु-
टः स्वरेणएकारउदात्तः । हृदे पदन्तित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यथानोअदितिःकरत्पश्वेनृभ्योयथागवे । यथातोकायरुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकाय । रुद्रियम् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिध्यति करत् त-
थाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-
भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय
रुद्रियं यथासिध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमाज्ञातम्—यातेरुद्र-
शिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी । शिवारुद्रस्यभेषजीति । गवादिविषयभेषजंचान्यत्रस्पष्ट-
माज्ञातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति ॥ करत् हुक्कृत्करणे
लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि कृमृट् रुहिभ्यश्छन्द-
सीतिच्चेरङादेशः ऋट्शोडिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपिच्वादनुदात्तत्वेधातु-
स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्वे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् घोडिंती-
तिगुणाभावः यणादेशः । नृभ्यः नृचान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे सावे-
काचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-
त्यर्थेघप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रश्चिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा ।

विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोऽपि-
थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्वितिशेषः य-
द्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्य-
डागयः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोऽभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिबचनात् सार्वधातुक-
त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिस-
जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनिच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवकदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

गाथपतिमेधपतिरुद्रंजलाषभेशजम् । तच्छंयोःसुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथपतिम् । मेधपतिम् । रुद्रम् । जलाषभेषजम् । तत् ।

शम्शयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितप्रसिद्धंसर्वप्रजाभ्योहितंसुम्नं सुखमीम-
हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं
यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्मात्र
गाथागणइतितन्नामसुपठितत्वात् वाम्भूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम्
उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निथिनप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् इच्चापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येऽतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्वधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमिति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिद-
श्यतइतिदृशिग्रहणात्केवलादपिडप्रत्ययः । लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेघञ् जाना
लाषोयस्मिन्नजलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्नरुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितमत्वर्थीयौयुस्प्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ
प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःइव । सूर्यः । हिरण्यमइव । रोचते । श्रेष्ठः ।

देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुकः सूर्यइवदीप्तिमान्हिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांप्राणिनांहिरण्यं प्री-
तिकरं भवति तथारुद्रोऽपि सचदेवानांसर्वेषां मध्येऽश्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभि-
प्रीत्यांच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अश्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रश-
स्यस्यश्रइतिश्रादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः वासयतिसर्वमिति वसुः वसनिवासे अन्तर्भावि-
तण्यर्थात् नहस्वृस्निहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषां द्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेशन्नः करतीति धाय्या अथयथेतमिति खण्डेऽस्त्रितम-वैश्वानरायपृथुपाजसे
शन्नः करत्यर्वतइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह-

शन्नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वते । सुगम् । मेषाय । मेष्ये । नृभ्यः ।

नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यं शंसुखं करति देवः करोति अर्वते अश्वाय
अर्वनशब्दोऽश्वनाम अर्वावाजीतितन्नाम सुपाठात् मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेष्येत जातीयस्त्रियै नृ-
भ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजातये ॥ करति डुरुञ्करणे व्यत्ययेन शप् । अर्वते अ-
र्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् चतुर्थ्येकवचने अर्वणस्त्रसावनञइति नकारस्यट्-
आदेशः वनिप्सुपौऽपित्वादनुदात्तौ धातुस्वरः । मेषाय मिषस्पर्धायां पचाद्यच् देवसेन मेषादयः प-
चादिषु दृष्टव्या इति वचनात् । मेष्ये जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति डीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवच-
ने आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरि-
तत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादितितुन भवति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति वचनात् । नृभ्यः
सावेकाचइति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चे-
ति शार्ङ्गवादिषु पाठात् डीनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । गवे नगोऽश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्र-
तिषेधः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह-

अस्मे सोमाश्रियमधिनिधेहि शतस्य नृणाम् । महिश्च वस्तुवि नृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिधेहिआधिक्येनस्था-
पय तथामहिमहतुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः
शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

मानःसोमपरिबाधोमारांतयोजुहुरन्त । आनइन्दोवाजेभज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरांतयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमार्हिसन्तु तथाअरां-
यतः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्दोसोम वाजेबलविषयेन्नविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व सो-
मपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः किंप्रचेतिकिंप्ररुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरांतयः रादाने
कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिक्किन् यद्वा किच्कौचसंज्ञायामितिक्किच् नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्रस्वसहकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङिजुहोत्यादित्वात्
श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसि-
कल्प्यन्तइतिवचनाददक्ष्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिज्ञोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्योगइत्यङभावः॥८॥

नवमीमृचमाह—

यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामंनृतस्य ।

मूर्धानाभांसोमवेनआभूषन्तीःसोमवेदः ॥ ९ ॥ २७॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयस्वं
नाभासजहनयुकेयज्ञगृहेवेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामंनृतस्य

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्तामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-
पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइज्प्रत्ययः जिच्वादाद्युदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसप्तम्यादादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः ।
आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदा-
त्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितिचतुर्दशैर्प्रथमंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-
षलूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुप्रागाथमाद्योद्वचोऽव्युषसांचेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः अत्रद्वि-
तीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नंसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आ-
द्योद्वेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौवार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम्
अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथो-
नुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीषुचेत्स्तुवीरन्त्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्नि-
ष्टोमसान्नः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-
यानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनयैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अग्नेविवस्वदुषसश्चित्रंराधोअमर्त्य ।

आदाशुषेजातवेदोवहत्वमद्यादेवाँउषर्बुधः ॥ १॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।

दाशुषे । जातःवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायआवह
आनीयप्रापय सोमिर्विशेष्यते अमर्त्य मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः तमेतंशब्दंयास्को-
व्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध-
नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशून्विन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वानृतून्यशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति चेति । कीदृशं राधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नाना-
विधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनं विवः
तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादिलक्षणोभावेऽपि तदस्यास्तीति मतुप् मा-
दुपधायाइति वत्वम् तसौमत्वर्थेऽतिभवेन पदत्वाभावाद्गुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । रा-
धः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेति राधोधनं करणे असुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दा-
श्रुदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रिसुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्ये कवचने वसोः सम्प्रसारणमितिसम्प्र-
सारणम् शासिवसीति षत्वम् । जातवेदः जातानिवेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं चेत्यसुन् यद्वा वेदइति धननाम जातं धनं यस्य स तादृशः आमन्त्रितनिघातः । वह ब्रह्मो-
तस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । देवान् दीर्वादितिसमानपादेऽतिसंहितायां नकारस्य रुत्वम् आतो
टिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसिबुध्यन्तइत्युषर्बुधः बुधअवगमने क्तिप्चेति-
क्तिप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनो अग्ने रथी रध्वराणाम् ।

स जूरश्वभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः ।

अध्वराणाम् । सजुः । अश्विभ्याम् । उषसा । सुवीर्यम् ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टः सेवितः दूतः देवानां वार्ताहारः हव्यवा-
हनः हविषोवोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवं व्या-
ख्यातम्—रथी रध्वराणामित्याहैष हि देवरथइति । ब्राह्मणान्तरं च—रथी रध्वराणामित्याह रथो-
हवा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यां उषसा देवतया च सजुः
सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोन्नं अस्मे धेहि अस्मा सुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जु-
षीमोति सेवनयोः नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हि चेति
निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येनन्तः पादमिति ज्युट् योरनादेशः

त्रित्वादाद्युदात्तत्वेऽदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्रे पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः
रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्मुञ्ज्यामि-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति
सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अद्यादूतं वृणीमहे वसुं मग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक् ऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।

धूमऽकेतुम् । भाःऽऋजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् ।

अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुं निवासहेतुं पु-
रुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक् ऋजीकं प्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाक् ऋजीकः
प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम् । व्युष्टिषु उषःकालेषु यज्ञानां यजमानानां अध्वरश्रियं यागसेविन-
म् ॥ अद्य निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । पुरुषां प्रियः पुरुप्रियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ।
धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । भाक् ऋजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपाजनेषु ऋजेऽथेतीकन्प्रत्ययः कित्त्वस्यानुवर्तनात्-
गुणाभावः भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेण उच्छ्यन्तेतमसावर्ज्यन्त इति व्युष्टयः उषःका-
लाः कर्मणि क्तिन् तितुन्नेत्यादिना इट्प्रतिषेधः ब्रश्चादिना षत्वेष्टुत्वम् तादौ चेति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् यणादेशोऽदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्व-
रं श्रयत इति अध्वरश्रीः क्तिप्चेत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः तत्संनियोगेन सम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च
द्वितीयैकवचने अचिश्रुधात्वित्यादिना इयडादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवाँ अच्छायात वेजात वेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।
दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।
विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषु देवान् इतरान्सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे मन्तुं अग्निं
देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वा-
हुतं सुष्ठु आसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वे-
दितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः अवादेशः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसात्त्यगमने ऋतन्यज्जीत्यादिना इथिन्प्रत्ययः नित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुः पूजायामिति सुशब्दस्य
कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामितिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नचगतिकारको-
र्पपदात्कदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञायाचाधितत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्वामहं विश्वस्यामृतभोजन । अग्ने त्रातारं मम
तैमियेध्ययजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् । अग्ने ।
त्रातारं । अमृतम् । मियेध्यम् । यजिष्ठम् । हव्यं वाहनम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

हे अमृतमरणरहितविश्वस्य भोजनं कृत्स्नस्य जगतः पालकं हव्यवाहनं हविषोवोढः मियेध्यं
यज्ञार्हं एवं विधे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकं अमृतमरणरहितं यजिष्ठं अतिशयेन यष्टा-
रं त्वां अहमनुष्ठाता स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ पृञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे
प्रत्ययस्वरः । भोजनं कर्मफलं भोजयतीति भोजनः नन्दादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं त्रैङ्पालने
आदेच इत्यात्वम् तृचि एकाच उपदेशे इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञो जमरमित्रमृता इत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यङ्गशब्दात् तुश्छन्दसीतिइष्टनप्रत्ययः तु-
रिष्ठमेयःस्वितितृलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह-

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठयमधुजिह्वःस्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य
प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् ।
जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठययुवतमाग्रे त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थं सुशंसः सुष्टुशंसीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः
स्वाहुतः सुष्टुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य
कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कंवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-
मायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजननमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ्
शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंयच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-
मने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुल्लङ्ग्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-
त्वस्यविकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः धातोरन्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटः शतृ ऋयादिभ्यः
श्चाश्चाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय गतम् । प्रस्कण्व-
स्य प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषीइतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्इ-
तिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायां दीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यजआविति
तस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह-

होतारंविश्ववेदसंहित्वाविशङ्कन्धत्ते । सआवहपुरुहूतप्रधे
तसोग्नेदेवाँइहइवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।

आ । वह् । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञत्वाग्निं विशः प्रजाः समिन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति ख-
लु हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने सत्त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवानि ह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रं आवह आ-
भिमुख्येन प्रापय द्रवदिति क्षिप्रनाम् द्रवत् ओषमितितन्नाम सुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-
ति विश्ववेदाः असुन् मरुद्बधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम् विश्वानिवेदांसि य-
स्यासौ विश्ववेदाः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ श्रसोर-
लोप इत्यकारलोपः श्रान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

सवितारमुषसमश्विनाभगमग्रिंव्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वामुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्रिम् । विऽउष्टिषु ।

क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् ।

सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उषः कालेषु श्रवोन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादी-
न् देवान् आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनं अग्रिमिति हविष उद्देश्यं देवतान्तरं
उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासो मेधाविनः ऋत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकं आह-
वनीयत्वा इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छ्रीविवासे विवासो वर्जनं व्युच्छद्यते तमसा वर्ज्यत इ-
ति व्युष्टिरुषः कालः कर्मणि क्तिनितादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-
र्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेति रात्रिनाम् ऊसि आतोधातोरित्यत्रातइति यो-
गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतः सोमोयैः निष्ठेति पूर्वनिपातः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् वहश्चेति णिवप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

पतिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतो विशामसि ।

उषर्बुध आर्वहसो मपीतये देवाँ अद्य स्वर्द्धशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अय ।

स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धानस्वर्दृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसोमपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनप्रापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतयेपापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दृशः सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वर्दृशः किप्चेतिक्लिप् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

अग्नेपूर्वाअनूपसोविभावसोऽदीदेथविश्वदर्शतः ।

असिग्रामेष्ववितापुरोहितोसियज्ञेषुमानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभावसो ।

दीदेथ । विश्वदर्शतः । असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः ।

असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअतीतान्उषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासिरक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमानानांमनुष्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विडभावः द्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनात्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः भृष्टदृशीत्यादिनादृशेतच् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वाधरावरणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरसूशब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांसत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीमृचमाह—

नि॒त्वा॒य॒ज्ञस्य॒सा॒ध॒न॒म॒ग्ने॒हो॒ता॒र॒मृ॒त्वि॒ज॒म् ।

म॒नु॒ष्व॒दे॒व॒धी॒म॒हि॒प्र॒चे॒त॒सं॒जी॒रं॒दू॒त॒म॒म॒र्त्य॒म् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । य॒ज्ञस्य । सा॒ध॒न॒म् । अ॒ग्ने । हो॒ता॒र॒म् । ऋ॒त्वि॒ज॒म् । म॒नु॒ष्व॒त् । दे॒व ।

धी॒म॒हि । प्र॒चे॒त॒स॒म् । जी॒र॒म् । दू॒त॒म् । अ॒म॒र्त्य॒म् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्यथामनुर्यागदेशेनिदधातितद्वयंत्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः कीदृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तंजीरंशत्रूणां वयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउसिप्रत्ययान्तोमनुसशब्दः तेनतुल्यक्रियाचेद्वतिरितिवतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वादुत्वाद्यभावः । धीमहि दुधाञ्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः जोरीचेतिरक्प्रत्ययः कात्यायनस्त्वाह—रकिज्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

य॒दे॒वानां॑मि॒त्र॒म॒हः॑पु॒रो॒हि॒तो॒न्त॒रो॒या॒सि॒दू॒त्य॒म् ।

सि॒न्धो॒रि॒व॒प्र॒स्व॒नि॒ता॒स॒ऊ॒र्म॒यो॒ग्ने॒भ्रा॒ज॒न्ते॒अ॒र्च॒यः॑ ॥ १२ ॥

यत् । दे॒वानां॑ । मि॒त्र॒म् । अ॒हः॑ । पु॒रः॑ । इ॒हितः॑ । अ॒न्तरः॑ । या॒सि॒ ।

दू॒त्य॒म् । सि॒न्धोः॑ । इ॒व । प्र॒स्व॒नि॒ता॒सः॑ । ऊ॒र्म॒यः॑ । अ॒ग्नेः॑ । भ्रा॒ज॒न्ते॑ ।

अ॒र्च॒यः॑ ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःदेवयजनमध्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्रामोषि तदानींअग्नेस्तवाचर्योदीप्तयः भ्राजन्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताऊर्मयस्तरङ्गाः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिकोसुत् । यासि यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत्प्रत्ययः सर्वे विधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतिस्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

प्रस्वनितासः स्यमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितयेषांतिप्रस्वनिताः सअसुगागमः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधि श्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरेग्रेसयावभिः ।

आसीदन्तुर्बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्ण । वह्निभिः । देवैः । अग्रे । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातः । र्यावानः ।

अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्रे श्रुधिअस्मदीयंवचनंशृणु योमित्रोदेवः यश्चार्य-
मायेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना
त्वयासमानगतिभिः अन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिर्दग्धेआसीदन्तु उपविशन्तु ॥
श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्णं शृणो-
तीतिश्रुत् क्तिपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः वह्प्रपापणे वह्निश्रियुश्रुग्लाहा-
त्वरिभ्योनितइतिनिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याम्पापणे
आतोमनिञ्जितिवनिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभ-
क्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

शृण्वन्तुस्तोमंमरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वाऋतावृधः ।

पिबंतुसोमंवरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसांसजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः ।

ऋतवृधः । पिबंतु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् ।

उषसां । सजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्नि-
जिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

थाधृतव्रतः गृहीतकर्मावरुणोदेवः अश्विन्यादेवाभ्यांउषसादेवतयासजूः सहसोमंपिबतु ॥ सु-
हानवः बुदान्दाने दाभाभ्यांनुरितिभावेनुप्रत्ययः दानुशब्दआद्युदात्तः शोभनंदानुयेषां आद्युदा-
त्तं च्छन्दसीतिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेवस्थिताहविर्भाजइत्यर्थः ता-
त्स्थयात्ताच्छब्दम् अग्निर्जिह्वास्थानीयोयेषांते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य
सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप्चेतिक्लिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्व-
पदस्यदीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेर्निशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनितिद्वितीयंदशर्चसूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेदशानुभ्रमर्धर्चोन्योदैवइ-
ति । प्रस्कण्वऋषिः आनुष्टुभंछन्दः इदंसूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वत्राग्नेयंत्वित्युक्तत्वात् अयंसोमइत्य-
र्धर्चोदैवदेवत्यः प्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौआश्विनशस्त्रेचैतत्सूक्तम् अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रि-
तम्—त्वमग्नेवसूंस्त्वंहिक्षैतवदिति । तथागर्गत्रिरात्रस्यान्तेहन्येतत्सूक्तंआज्यशस्त्रम् आद्विरसं
स्वर्गकामइतिखण्डेसूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमेत्वमग्नेवसूरितिचाज्यमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

त्वमग्नेवसूरिहुरुद्राँआदित्याँउत। यजास्वध्वरंजनंमनुजातंघृतपुषम्॥१॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज ।

सुअध्वरम् । जनम् । मनुजातम् । घृतपुषम् ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंइहकर्मणिग्वस्वादीन्यजउतअपिचजनंअन्यमपिदेवतारूपंप्राणिनंयज कीदृशं
स्वध्वरंशोभनयागयुक्तंमनुजातंमनुनाप्रजापतिनाउत्पादितं घृतपुषंददकस्यसेकारम् ॥ यज द्य-
चोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरोयस्यासौस्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिकः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । घृतपुषं पुषुषस्त्रेहनसेचनपूरणेषु घृतेनोदकेनपुष्पातिपूरयतीतिघृतपुट् किप्चेतिक्लिप् ॥१॥

द्वितीयाष्टचमाह—

श्रुष्टीवानोहिदाशुषेदेवाअग्नेविचेतसः ।

ताचोहिदश्वगिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्मावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीश्वानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः । तान् ।

रोहित्वाश्व । गिर्वणः । त्रयः त्रिंशत्मा । आ । वह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविदंत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-
स्यदानंतद्भाजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामकैरश्वैरुपेतं गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-
णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशतंअनयासंख्ययासंख्यातान्तान्देवानावह
इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःप्रेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो
पिदृश्यन्तइतिविच्छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
गिर्वणः गीर्भिवननीयोगिर्वणाः वनतरेसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंछान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रि-
शत् त्रेस्त्रयइतित्रिशब्दस्यत्रयसूआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायमाह—

प्रियमेधवदं त्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महि व्रतप्रस्कण्वस्य श्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेध वत् । अत्रि वत् । जातवेदः । विरूप वत् । अङ्गिरस्व त् ।

महि व्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिब्रतप्रभूतकर्मज्जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्हवमाह्वानंश्रुधिशृणु तत्रच-
त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाश्रुणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—
प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-
वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिब्रतोमहाब्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-
तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थीध्यायमाह—

महिकेरवः ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तमध्वराणां अग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महि केरवः । ऊतये । प्रिय मेधाः । अहूष त् । राजन्तम् ।

अध्वराणां । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूषत-
आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइन्प्रत्ययः डुकृञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेषांतेतथोक्ताः आकारस्यएकारादेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेषांते । अहूषत ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लुङिसिचिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारण-
परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउषुश्रुधीगिरः ।

याभिः कण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतं आहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्रे इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-
रूपावाचःसुश्रुधिसुश्रुश्रुण कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थत्वाहवन्तेत्वा-
माह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्नितिघृताहवनः अधिकरणेल्युट् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुश्रुणुपुरुवृज्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वांकामानाप्स्यन्नि-
तिखण्डेस्तत्रितम—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्नयइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविक्षुजन्तवः ।

शोचिर्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवः इतम् । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिः केशम् ।

पुरुः प्रियम् । अग्ने । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपान्नयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्रे
त्वांहव्यायवोह्वेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूत्पन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

ष्केशंदीप्तिरूपकेशोपेतम् तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्तइवहेतस्यसमिद्धस्यरश्मयः
केशाइति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्नाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्तमः आमन्नितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछादिभ्यइ-
सिरितीतिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् क्रि-
याग्रहणंकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोह्लवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः ढत्व-
धत्वष्टुत्वढलोपेपुक्तेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नित्वा॒होतार॑मृ॒त्विजं॑दा॒धिरेव॑सु॒वित्त॑मम् ।

श्रु॒त्कर्ण॑स॒प्रथ॑स्तमं॒विप्रा॑अ॒ग्नेदि॒विष्टि॑षु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरेस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वाता-
रंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णश्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वा-
न्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वैविधय-
श्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनादिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आत्वा॒विप्रा॑अ॒चुच्य॑वुःसु॒तसो॑माअ॒भिप्रयः॑ ।

बृ॒हद्भा॒विभ्र॑न्तोह॒विरग्ने॑म॒र्ताय॑दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रन्तः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविर्लक्षणमन्नम-
भिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविप्राः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्विभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुःच्युङ्गतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थात्तलङ्घित्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-
श्चेतिज्ञेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहन्द्वाः उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः दुभ्रजृधा-
रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दाशुषे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीविक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

प्रातर्याव्णःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।

इहाद्यदैव्यंजनं बर्हिरासादयावसो ॥ ९ ॥

प्रातः६यान्नः । सहः६कृत । सोम६पेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।

दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवानदैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनं बर्हिरा-
सादययज्ञंप्रापय ॥ प्रातर्याव्णः शसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-
होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसर्होभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अर्वाञ्चदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।

अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिभिः । अयम् ।

सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरः६अह्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह
यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमंपा-
त पिबत कीदृशं तिरोअह्वयंपतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्विअभिषुतोयःसोमः उचरेहनिहूयते तस्यै-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यजनावितिप्राग्दीव्यतीयोयन् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्वात् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिवाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषातिसहूतयः समान-
स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ।
तिरोअह्वयं अह्विभवमह्वयम् भवेच्छन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्वष्टखोरेवेति
नियमात् भसंज्ञायामलोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-
न्दसिविकल्पितत्वान्नक्रियते तिरोहितोअह्वयस्तिरोअह्वयः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षं इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम्
अत्रानुक्रमणिका—एषोपश्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति । प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसिआ-
श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् । अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः । स्तुषेवांमश्विनाबृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे ।
वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-
षुविद्यमानानभवति कित्त्विदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशातआगत्यव्युच्छ-
तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांबृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुषे स्तौमि ॥ स्तुषे षुञ्स्तुतौ ति-
ङांतिङोभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेट्युत्तमैकवचनेसिद्धल्लेटी-
तिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यादृस्त्रासिन्धुमातरामनोतरार्यीणाम् । धियादेवावंसुविदा ॥ २ ॥

या । दृस्त्रा । सिन्धुमातरा । मनोतरा । र्यीणाम् । धिया । देवा ।
वसुविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दत्ता दर्शनीयौ
सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिस्त्र्याचन्द्रमसावेवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेतद्रू-
पत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानामनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य
लम्भयितारौ ॥ मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात्ऋदोरवित्यप् पूर्वपदा-
न्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । धिया सा-
वेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्लिप्चे-
तिक्लिप् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि । यद्वांरथोविभिष्पतात् ॥ ३॥

वच्यन्ते । वा॒म् । क॒कुहा॒सः । जूर्ण॑ायाम् । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । यत् ।

वा॒म् । रथः॑ । वि॒ष्टपिः॑ । पता॑त् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायानानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके
यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभि-
रुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतेर्यकि ब्रुवोवचिरिति वच्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम्
संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणदेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहा-
सः ककुभंश्रृंगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तु-
तयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जृष्वयोहानौ अवस्तुत्य-
र्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचे-
तिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः
औणादिकोडिप्रत्ययः । पतात् पतृगतौ लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

हविषाजारोअपांपिपर्तिपपुंरिनरा । पिताकुटंस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

ह॒विषा॑ । जा॒रः । अ॒पाम् । पि॒पर्ति॑ । प॒पुंरिः । न॒रा । पि॒ता ।

कु॒टंस्य॑ । च॒र्षणिः॑ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मदत्तेन
पिपर्तिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानावसूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले
युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कुं-
टस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजारयितापिपर्तिपपुरिरितिपृणातिनिगमौ
वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्येति ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः
दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपर्तिं पृपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अर्तिपिपत्योश्चे-
त्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आट्टगमहनइतिकिन्प्रत्ययः
लिङ्ङ्वावाकित्वेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतामितिगुणाभावः उदोष्ठचपूर्वस्ये-
त्युत्वम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

आ॒दा॒रोवाँ॑म॒तीना॑नास॒त्याम॑तवचसा । पा॒तंसो॑मस्यधृष्णु॒या ॥ ५॥३३॥

आ॒द॒रः । वा॒म् । म॒तीना॑म् । नास॒त्या । म॒त॒इव॑चसा । पा॒तम् ।

सोम॑स्य । धृ॒ष्णु॒या ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वांयुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः
प्रेरकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलंमदक-
रत्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्यादारः दारजारौ कर्तरिणिलुक्चेतिघञ्प्र-
त्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा
मतं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक्सति पाघ्रेत्यादिनापिबोदेशो न भवति । सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेऽपि । धृष्णुया सुपांसुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यानःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् ।
अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइदृअन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत्
तृप्तिप्रापयेत् किंक्त्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंक्त्वा तामिषं तादृश-
मन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवांदत्तम् ॥ पीपरत् पूषालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि
णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभा-
वः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्त-
त्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः ।
रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं छेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्वव-
दङभावः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आनोनावामतीनांयातंपारायगन्तवे । युआथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युआथाम् ।
अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआ-
यातंसमुद्रमध्यादागच्छतंभूमावागन्तुरथंभवदीयंयुंजाथांसाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययःनित्वादाद्युदात्तत्वम् । युआथाम् युजिर्योगे
लोटायाथामि रुधादित्वात्श्रम् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अरित्रवांदिवस्पृथुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुयुञ्जइन्दवः ॥ ८ ॥

अरि॒त्रम् । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सि॒न्धूना॒म् । रथः ।

धि॒या । यु॒यु॒ज्जे । इ॒न्द्रवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णं अरित्रंगमनसाधनं नौरूपं सिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थे अवतरणपदेशे विद्यत इति शेषः रथश्च भूमौ गन्तुं विद्यते इन्द्रवः सोमाः धिया भव-
द्विषयेण युयुज्जेयुक्तावभूवुः ॥ अरित्रं ऋगतौ अर्तिलूभूसूखनसहचर इन्द्र इति करणे इत्रप्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे तृष्वनतरणयोः पातुतुदिवचिरचिसिचिभ्य-
स्थगितिथक् ऋतइच्चातोरितीत्वम् हलिचेति दीर्घः । युयुज्जे लिटि इरयोरे इति इरेचोरे आदेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

दि॒वस्क॑ण्वा॒स इ॒न्द्रवो॒वसु॑ सि॒न्धूना॑प॒दे । स्व॒व॒व्रि॒कुह॑ धि॒त्सथः ॥ ९ ॥

दि॒वः । क॒ण्वा॒सः । इ॒न्द्रवः । वसु॑ । सि॒न्धूना॒म् । प॒दे । स्वम् ।

व॒व्रिम् । कु॒ह । धि॒त्सथः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः कथमिति
तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्द्रवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः सिन्धूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यन्दनस्व-
भावानां पदे स्थाने अन्तरिक्षे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषः कालीनं ज्योतिः आविर्भूतमिति शेषः
अस्मिन्नवसरे युवांस्वव्रिस्वकीयं रूपं कुह धित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्य प्रदर्शनी-
यमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह बाहचच्छन्दसीति किं शब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः कुतिहोरिति किमः
कुः । धित्सथः इधान्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाधुरभलभशकपतपदामचइसिति आका-
रस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येति अभ्यासलोपः सः स्यार्धधातुके इतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒भू॒द्भा॒उ॒ अं॒शवे॒ हिर॑ण्यं॒ प्रति॒सूर्यः । व्य॑ग्न्यज्जि॒ह्वा॒सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अ॒भूत् । ऊ॒म् इति॑ । भाः । ऊ॒म् इति॑ । अं॒शवे॑ । हिर॑ण्यम् । प्रति॑ ।

सूर्यः । वि । अ॒ग्न्यत् । जि॒ह्वा॒ । अ॒सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थंअभूदुप्रादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति
स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंकृष्णोभूत्वा
जिह्वयास्वकीययाज्वालयव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकालइत्यर्थः ॥
अभूत् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंप्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
वचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिङ्ब्यक्तायांवाचि लुङि चक्षि-
ङःख्याजितिख्याजादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अभूदुपारमेतवेपन्थाःकृतस्यसाधुया । अदर्शिःस्मृतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । कृतस्य । साधुया ।
अदर्शिः । वि । स्मृतिः । दिवः ॥ ११ ॥

कृतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्रिगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीप्तिर्व्यदर्शिविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौयु-
वाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गतौ तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः । साधुयासुपांसुलुगितिविभक्ते-
र्याजादेशः । अदर्शि कर्मणि लुङि च्छ्विणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्मृतिः स्मृगौ कि-
चूकौचसंज्ञायामितिक्विच् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तत्तदिदश्विनोरवोऽजरिताप्रतिभूषति । मदेसोमस्यपिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तद्वत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति ।
मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदिद् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभू-
षतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य
पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पृषालनपूरणयोः पृइत्येके
अस्मालटःशट् जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिप्रत्योश्चेत्यभ्या-
सस्येत्वम् शतुर्दिच्चादुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

वावसानाविवस्वन्तिसोमस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छंभूआगतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वन्ति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलछन्दसीतिशपःश्लुः
अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् तृतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
तेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिःप्रत्ययस्वरः । गतं
गमेलौटि बहुलछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवोरुषाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत् । ऋतावनथोअक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगन्नोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसू-
त्यउषाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरगतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअकु-
भीरात्रिभिः ऋता यज्ञगतानिहवींषिवनथःकामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्पृष्ठीद्विवचन-
स्यसुपांसुपोभवन्तीतिपृष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीतियत्वाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वचक्षुक्षित्यादिनाअजतेर्मनिन्रप्रत्ययान्तोनिपा-
तितः । ऋता शेषछन्दसीतिशेलोपः । वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ १४ ॥

प्रवर्ग्येपौर्वाहिकेधर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिबतमित्येषा अथोत्तरमितित्वण्डेसू-
त्रितम्—उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानमिति । आश्विनशस्त्रेष्याद्वितीयायाज्या सूत्रितं
च—प्रवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतांपञ्चदशीमृचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।

अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् तत ऊर्ध्वमुभायुवामुभौअविद्रियाभिःप्र-
शस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनापि-
वादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनाल्लघूपधगुणाभावः यद्वा आयुदात्तःअदन्तःपि-
बादेशः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्रि-
याभिः द्राकुत्सायांगतौ विपूर्वादस्मान्द्वावेऔणादिकःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः विद्रिर्नि-
न्दा तद्विरोधिनी अविद्रिःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्रियाः अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् रुदुत्तरपदप्ररु-
तिस्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊर् ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्वतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-
यणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोध्यायःसमाप्तः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत । निर्मेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायआरभ्यते अयंवामितिनवमानुवाकस्यचतुर्थसूक्तंदशर्चम् अ-
त्रानुक्रान्तम्—अयंदशप्रागार्थंत्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभातिषत्वात् कण्वपुत्रःप्रस्कण्व-
ऋषिः तथापूर्वत्राश्विनंतित्युक्तत्वात् तुत्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमश्विदेवताकम् अनयैवपरि-
भाषयाइदमुत्तरंचप्रागाथम् अतः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृह-
त्यः प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौबाह्वेतेछन्दसिएतत्सूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—इमाउवा-
मयंवामिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

ॐ अयंवांमधुमत्तमःसुतःसोमंऋतावृधा ।

तमश्विनापिबतंतिरोअह्न्यधत्तंरत्नानिदाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा । तम् ।

अश्विना । पिबत् । तिरः । अह्न्यम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हेऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्धयितारौअश्विनाअश्विनौ वांयुवयोः अयंपुरोव-
र्त्तसोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमःअतिशयेनमाधुर्यवान् तिरोअह्न्यंतिरोभूतेपूर्वस्मिन्दि-
नेभिषुतंतंसोमंपिबतम् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायरत्नानिरमणीयानिधनानिधत्तंप्रयच्छतम् ॥
वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावावितिषष्ठीद्विवचनस्यवामादेशःसर्वानुदात्तः ।
मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यतइतिमधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउभ्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ध-
कारश्चान्तादेशः अतिशयेनमधुमान् मधुमत्तमः मनुष्यतमपोऽपित्त्वादनुदात्तत्वेपदस्वरएवशिष्यते ।
ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् कृप्चेतिकृप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । ति-
रोअह्न्यं अह्निभवोह्न्यः भवेछन्दसीतियत् अह्न्यस्वरेवेतिनियमान्नस्तद्धितेइतिटिलोपाभावः
सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्पन्तइतिवचनाद्येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाभावेअलोपोनइत्यका-

रलोपः तिरोहितोऽह्वयस्तिरोऽह्वयः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिना ऋक्सुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशा रथेनायातमश्विना ।

कण्वा सोवा ब्रह्म कण्वन्त्यध्वरे तेषां शृणुत हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशासा । रथेन । आ । यातम् ।

अश्विना । कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् ।

सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अप्रतिहत गतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशाशोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातम् इहा गच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविनऋत्विजो वायुवयोरध्वरे यागे ब्रह्मस्तोत्ररूपमब्रह्मविलक्षणमन्त्रं वा कण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं शृणुतं सुषुआदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण बध्नन्तीति बन्धुराः बन्धेरौणादिक उरन्प्रत्ययः त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिवन्धुरः त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत्क्रिप्चेति क्रिप् । सुपेशासा पेशा इति हिरण्यनाम शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं ब्रह्मच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवः श्रुचेति श्रुः तत्सन्नियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हवं ह्वयेतर्भावेन उपसर्गस्येत्यप्सम्प्रसारणं च गुणावादेशौ प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोमं मृतावृधा ।

अथाद्यदस्त्रावसुविभ्रता रथे दाश्वान्समुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमतृप्तम् । पातम् । सोममम् । ऋत इवृधा । अर्थः ।

अद्य । दस्त्रा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वान्सम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं हे दस्त्रा अश्विनौ सोमपानार्थं । अथ अस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसुविभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वान्-

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेप्राप्तम् ॥ विभ्रता दुभृज्धारणपोषणयोः शतरिजुहौत्यादि-
त्वात्शपःश्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् शतुर्द्वित्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिषधस्थेबर्हिषिविश्ववेदसामध्वायज्ञमिमिक्षतम् ।

कण्वांसोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वांसः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिद्यवः । युवाम् । हवन्ते ।

अश्विना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेब-
र्हिषिदर्भेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञमिमिक्षतंसेकुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअ-
भिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वांसोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे
त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंबर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः
सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः
जसिचेत्यत्रजसादिषुछन्दसिवावचनमितिवचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिष्का-
चइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकिच्वाल्घूपधगुणाभावः अभ्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वष-
त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी
प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।

ताभिःष्व१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् ।

अश्विना । ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना युवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिप्रावतंरक्षित-
वन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातृन्स्ववतंसुष्ठुरक्षतम् स्प-
ष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्तिनि तितुत्रे-
त्यादिनाइदृप्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपवत्कव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्व-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ किप्चेतिकिप् षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्मवात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुदासेदस्त्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।

रयिसंमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधत्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु॒दा॒से । द॒स्त्रा । वसु॑ । बि॒भ्र॒ता । रथे॑ । पृ॒क्षः । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना ।
र॒यि॒म् । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा॒ । दि॒वः । परि॑ । अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्त॒म् ।
पु॒रु॒स्पृ॒ह॒म् ॥ ६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवांपृ-
क्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधत्तं
अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुष्ठुददातीतिसुदाःअसुनि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्तायां जुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृह्यत-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्वाल्लघूपधगुणाभावः त्रित्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेछदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।

अतोरथैनसुवृत्तानिआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावर्ति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिर्भिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावश्विनौ यद्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअ-
धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्मादूरावसमीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता
शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-
त्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानजःप्रकृतिभावः । स्थः अस्त्रुविश्रसोरलोपइत्य-
कारलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं गमेर्लोपिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाश्वावांससंयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ।
इषं पृश्नन्तासुक्रतेसुदानंवावर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्श्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उप । इषम् । पृश्नन्ता । सुक्रते । सुदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
वोपलक्ष्यअर्वाश्वाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुक्रतेसुष्टुकर्मकारिणेसुदान-
वेशोभनदानयुक्ताययजमानायेषमन्त्रं पृश्नन्तासंयोजयन्तौ युवांवर्हिःसीदतंदर्भंप्राप्नुतम् ॥ अ-
र्वाश्वा सुर्पासुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्विप्-
चिप्रच्छीत्यादिनाकिप्दीर्घश्च । वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्वधातुक्स्व-
रेणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना पुञ्अभिषवे अभिषूयतेसोमएष्वितिसवना-
नि अधिकरणेत्युट् योरनादेशः गुणावादेशौ लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शेच्छन्दसिबहुल-
मितिशेर्लोपः । पृश्नन्ता पृचीसम्पर्के शतरिरुधादित्वावश्मश्चसोरलोपइत्यकारलोपः प्रत्य-
यस्वरः । सुक्रते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेभूतकालेकिप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् । सुदानवे शोभे-

नंदानुर्दानयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंअच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

तेननासत्यागंतरथेनसूर्यत्वचा ।

येनशश्वदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यः६त्वचा । येन । शश्वत् ।
ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतं दा-
शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वत्सर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वत्रा-
न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-
चसंवरणे त्वचितिसंवृणोतीतित्वग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनाबहुव्रीहिरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःषूपेरणेइत्यस्मात्क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊहथुः बह्वप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्कितिलिटःकिच्चे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अग्न्या-
सहस्रादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

उक्थेभिर्वागवसेपुरुवसूअर्केश्चनिह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानांसदसिप्रियेहिकंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्केः । च ।
नि । ह्वयामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् ।
सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्केश्च अर्चनसाधनैः
स्तौत्रैश्चअर्वागस्मदाभिमुख्येननिह्वयामहेनितरामाह्वयामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणामे-

धाविनांवापियेसदसियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहु-
लंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेज्ञल्येदित्येत्वम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःपा-
येणेतिकरणेघः चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदम् । स-
दसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोलोपइटिचे-
त्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशर्चपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः
उषादेवता सहषोडशोषस्यंतित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येऋतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अ-
थोषस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिविष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।

सहद्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।

द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उषः उषःकालदेवते नोस्मदर्धेवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं
कुरुहेविभावरिउषोदेवतेबृहताप्रभूतेनद्युम्नेनाग्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया
पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र
परमपिछन्दसीतिवचनाद्विवद्व्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमन्त्रितस्यचेतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्या-
ष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिबिभर्केरुदात्तत्वम् । विभावरि
भादीप्तौ आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् वनोरचेतिङीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बु-
द्धौह्रस्वत्वम् । दास्वती इदाञ्दाने भावेअसुन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमनु-
षोवत्वम् उगितश्चेतिङीप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्तवे ।

उदीरयप्रतिमामूनृताउषश्चोदराधोमघोनाम् ॥ २ ॥

अश्व॑दे॒वतीः । गो॒मतीः । वि॒श्व॒सु॒विदः । भूरि॑ । च्य॒वन्त॒ ।
व॒स्तवे॒ । उ॒त् । ई॒रय॒ । प्र॒ति । मा॒ । स॒नृताः । उ॒षः । चो॒द॒ ।
रा॒धः । म॒घोना॑म् ॥ २ ॥

अश्वावतीः बह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लभ-
यिष्यः उषोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरिप्रभूतं यथा भवति तथा च्यवन्तप्राप्ताः हे उषोदेवते
माप्रतिमामुद्दिश्य सनृताः प्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनां धनवतां सम्बन्धिराधो धनं चो-
द अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावतीः मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वाछ-
न्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलं
छन्दस्य माङ्योगे पीत्यङ्भावः । वस्तवे वसनिवासे तु मर्थे सेनेनितितवेन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगतौ कम्पने च हेतुमतिणिच् । चोद चुदसश्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्य भ्रयथेति
शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वा निघाता-
भावः । मघोनां षष्ठी बहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

उ॒वा॒सो॒षा॒ उ॒च्छा॒च्च॒नु॒दे॒वी॒जी॒रा॒र॒थाना॑म् ।

ये॒अ॒स्या॒आ॒च॒रणेषु॑ द॒धिरे॒समु॒द्रे॒न॒श्र॒व॒स्य॒वः ॥ ३ ॥

उ॒वा॒स॑ । उ॒षाः । उ॒च्छा॒त् । च॒ । नु॒ । दे॒वी । जी॒रा । र॒थाना॑म् ।

ये । अ॒स्याः । आ॒च॒रणेषु॑ । द॒धिरे॒ । स॒मु॒द्रे॒ । न । श्र॒व॒स्य॒वः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरानिवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः चनु अद्यापि उच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातं करोति कीदृशी देवी रथानां जीरापेरयित्री उषः काले हिरथाः प्रेरयन्ते अस्या उषसः
आचरणेषु आगमनेषु येरथा दधिरेधृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः र-
थपेरणे दृष्टान्तः—श्रवस्य बोधनकामाः समुद्रेन यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास वसनिवासे णलि लिट्यभ्यासस्योभ्रयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं लिट्स्वरेण
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् छेद्याङ्गागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः तुदादित्वाद् शप्-
त्ययः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य
निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् । जीरा जुइ-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरोचेतिरूपप्रत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशोऽइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्ति-
रपिसुध्वादानुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभाषेल्युट् लित्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिरे धृङ् अवस्थाने लिटः कि-
त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिवातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति
श्रवो धनं असुन् तदात्मनश्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

उषोयेतेप्रयामेषुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः ।

अत्राहत्कण्वंएषांकण्वतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वतमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्सुयेस्सूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थमनः
स्वकीयंप्रयुञ्जतेपेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
षांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रत्राह—अत्रैवौषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतियश्चनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावु-
भावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आवायोषेवसूनर्युषायातिप्रभुञ्जती ।

जरयन्तीवृज्जनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घृ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृज्जनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिष प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टा-
न्तः—सूनरी सुष्ठुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणि-
जातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असकृदुषस्यावृत्तायांवयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति कि-
ञ्च उषःकाले पट्वत् पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति कि-
ञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोत्पुषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ ऋचितुनुषे-
त्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनये अचइरितिइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्-
हणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिबचनात् रुदिकारादकिनइतिङीष् परादिश्छन्दसिबे-
हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहा-
रयोः लटःशतृ रुधादित्वात्श्रम् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिङीष् शतुरनुमइतिन-
द्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्यतेइतिवृजनंप्राणिजातं कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः-
क्युरितिक्युःप्रत्ययः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशेप्रत्ययस्वरः । पट्वत् पट्पादः त-
दस्यास्तीतिपट्वत् झयइतिमतुषोवत्वम् व्यत्ययेनमतुषउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमवि-
द्यमानवदितिर्व्यञ्जनस्याविद्यमानवच्चेसतिह्रस्वनुङ्भ्यांमतुषितिमतुषउदात्तत्वमितिवाच्यं ह्रस्वा-
दित्येवसिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादिषापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वा-
नित्यत्रापिमतुषउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वियासृजतिसमनंव्यर्थिनःपदंनवेत्योदती ।

वयोनर्किष्टेपसिवांसंआसतेव्युष्टौवाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।

ओदती । वर्यः । नर्किः । ते । पसिवांसः । आसते । विऽउष्टौ ।

वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषंविस्मृजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषा-
नुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीतिप्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विसृज-
ति तेपित्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामय-
ते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौवदीयेप्रभातकालेपसिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-
ति सृजविसर्गे तुदादिवाच्छः तस्यडित्वाल्घूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेविकरण-
स्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः । ओदती उन्दीक्रेदने उन्तिसर्वनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्य-
त्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेल्घूपधगुणः उगितश्चेतिडीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुमभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्तत्त-
तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । पतिवांसः पतृगतौ लिटःकसुः कादिनियमात्प्राप्तइद् वस्वेका-
जाद्धसामितिनियमान्नप्रामोतितक्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छ-
न्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात्द्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति धाजो-
न्नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः कनेभ्यइतिडीप् तादृशी क्रियायस्याःसा
तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

उषायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।

शतरथेभिःसुभगोषाड्यंविद्यात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

उषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्तुःअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।

अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

उषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइयं-
मुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि म-
नुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्वियाति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि झलो-
झलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेत्युदयनं इण्गतौ अधिकरणेल्युट् छदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-
नुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोजातावज्यतौषुक्चेत्यञ् षुगागमश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वंमस्यानानामचक्षमेजगज्ज्योतिष्कृणोतिसूनरी ।

अपद्देषोमघोनीदुहितादिवउषाउच्छदपस्त्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वंसर्वजगतजङ्गमप्राणिजातं अस्याउषसश्चक्षसेप्रकाशायननामप्रह्वीभवति रात्रौतमसि
निमग्नाःसर्वेजनाः तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्यनमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मादेषासूनरीसुष्ठु
नेत्री अभिमतफलस्यप्रापयित्रीउषाःज्योतिष्कृणोतिसर्वप्रकाशयति किञ्च मघोनीमघवतीधनव-
तीदिवोदुहिताद्युलोकसकाशादुत्पन्नाउषाः द्वेषः द्वेष्टन् अपोच्छत्अपवर्जयति तथा सिधः शोष-
यितूनपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतांउषोदेवतांविश्वंजगन्नमस्करोती-
त्यर्थः॥ अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुष्वादानुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । न-
नाम संहितायामन्येषामपिट्श्यतेइत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् तुजादित्वेहितुतुजानइत्यादाविवपदका-
लेपिदीर्घःश्रूयते । ज्योतिः इणःषइत्यनुवृत्तौ इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वम् । द्वेषः द्वि-
षअप्रीतौ अन्येभ्योपिट्श्यन्तइतिविच् लघूपधगुणः । मघोनी मघंवनतिसंभजतइतिमघोनी श्व-
न्नुक्षन्तियादिनामघवनशब्दःकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः स्त्रियामृजेभ्योडीबितिडीप् भसंज्ञायां
श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम् । उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसिलुङ्लङ्-
लिटइतिवर्तमाने लङ् बहुलंछन्दस्यमाहचोगेपीत्यहागमाभावः । सिधः सिधुशोषणे क्तिप्चेति

क्तिप् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

उषआभाहिभानुनाचन्द्रेणदुहितर्दिवः ।

आवहन्तीभूर्यस्मभ्यंसौभगंव्युच्छन्तीदिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती ।

दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हेदिवोदुहितः द्युलोकस्यपुत्रिउषःउषोदेवते चन्द्रेणसर्वेषामाह्लादकेनभानुनाप्रकाशकेनआस-
मन्तावभाहिप्रकाशस्व किंकुर्वती दिविष्टिषुदिवसेषुभूरिप्रभूतंसौभगंअस्मभ्यमावहन्तीसंपादयन्ती
तथा व्युच्छन्ती तमांसिवर्जयन्ती ॥ उषः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः परमपिछन्द-
सीतिदिवइत्यस्यपरस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसतिषष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती डीप्रशपौपित्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् ।
अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरिअदिश-
दिभूशुभिभ्यःकिञ्चित्किञ् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रा-
दिषुपाठात् अत्रप्रत्ययः ह्रद्गसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसिवि-
कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतीतिवृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-
नं तौदादिकः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनदिविष्ट-
आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्ट्यण्णानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विश्वस्य हि प्राणं न जीवं त्वे वियदुच्छसिं सूनरि ।

सानोरथेन बृहता विभावरिश्रुधिचित्रामघे हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

विश्वस्य । हि । प्राणं नम् । जीवं नम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचवेहि
त्वय्येववर्तते यद्यस्मात्त्वंव्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते सातादृशीत्वंनोस्मा-
नप्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-
माह्वानंश्रुधिश्रृणु ॥ प्राणनं अनचेष्टायां ल्युट्चेतिभावेत्युट् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-
स्थानिमित्तादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरितिइटानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम्
तर्हिजीवनंस्यपृथग्गुणादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-
यामेकदेशस्वरेणैकदेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । उच्छसि उच्छीवि-
वासे तौदादिकः सिपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सून-
रि सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेकद्वहणेगतिकारक-
पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादकिनइतिडीष् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशश्च । श्रु-
धि श्रुशृणुपृक्वृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्वेनप्रत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तत्वेपादादित्वान्निघाताभावः । मघमितिधननाम चित्रंमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्ये-
षामपिट्श्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्य-
यः तत्सन्नियोगेनसम्प्रसारणं च ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीमृचमाह—

उषोवाजंहिवंस्वयश्चित्रोमानुषेजने ।

तेनावहसुकृतोअध्वराँउपयेत्वागृणन्तिवह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने । तेन ।

आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति ।

वह्नयः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजंहविलक्षणमजं हि श्रुतिषुप्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रश्चा-
यनीयः मानुषेमनुष्येजनेजातेयजमानेवर्ततेतंवाजमितिपूर्वत्रान्वयः तेनकारणेनसुकृतःसुष्टुकृतव-
तोयजमानान्अध्वरान्हिसारहितान्यागानुपावहप्रापय येयजमानावह्नयोयज्ञनिर्वाहकाः त्वात्वां
गृणन्तिस्तुवन्तितान्सुकृतइतिपूर्वेणसम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैःप्रतंहविःस्वीकृत्यपुनरपिते-
षांयज्ञसंम्पादयन्ति ॥ वाजं वज्रव्रजगतौ कर्मणिघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात्वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभावइतिवृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्रा-
प्तेवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्रयाचनवाचिनाधातुनातदुत्तरभावीस्वीकारोल-
क्ष्यते बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनि-
घातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतार्थेकिप्रतुगागमः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अध्वरान् अध्वरोर्हिसानास्यस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानि-
त्यस्यईप्सिततमत्वात् कर्तुंरीप्सिततममितिकर्मसंज्ञा । सुकृतइत्यस्यतु अकथितंचेति नीवसोर्ह-
रतेश्चेतिद्विकर्मकेषुवहतेःपरिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्रनकारस्यसंहितायांदीर्घादतीतिरुत्वम्
आतोऽटिनित्यमितिपूर्वपदस्याकारस्यसानुनासिकता । गृणन्ति गृशब्दे ऋयादिभ्यःश्चा प्वादीनां
ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् आभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

विश्वान्देवाँ आवह सोमपीतयेन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं मुषोवाजंसुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् ।

उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् ।

उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकावविश्वान् सर्वान्आवहअस्मदी-
यंदेवयजनदेशंप्रापय हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउ-
क्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेश्छ-
न्दसि लुङ्लिट् इतिप्रार्थनायां लुङ् गातिस्थेति सित् चोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः ।
गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमनुषिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं
उक्थंस्तोत्रं तत्रभवमुक्थ्यं भवेच्छन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइतियतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाभिधाताभा-
वः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

यस्यारुशन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदृक्षत ।

सानोरयि विश्ववारं सुपेशं समुषा ददातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।

नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । ददातु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसः अर्चयः प्रकाशाः रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्य-
न्ते सा तथाभूता उषाः नोस्मभ्यं रयिं ददातु कीदृशं रयिं विश्ववारं विश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयं सु-
पेशं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम तद्धेतुत्वा-
त्ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः रुशरिशर्हि सायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-
त्वे सति शिष्टत्वाद्भिकरणस्वरेप्राप्तेत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेः कर्मणि लुङि स्यादादे-

शः त्वेःसिच् नदृशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः
 कित्वाल्लवूपधगुणाभावः सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकित्त्वादेव षत्वकत्वषत्वानि
 अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृज्वरणे कर्म-
 ण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिविश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्वधादित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यं
 सुष्ठुगन्तव्यःसुगमः गमेर्वञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्रभवंसुगम्यं
 भवेछन्दसीतियत् यतानावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्वचमाह—

येचिद्वित्त्वामृषयःपूर्वऊतयेजुहूरेवसेमहि ।

सानुःस्तोमाँअभिगृणीहिराधसाषःशुक्लेणशोचिषां ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे । अवसे ।

महि । सा । नुः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः ।

शुक्लेण । शोचिषां ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउषोदेवते त्वान्येचिद्वियेखलुप्रसिद्धाः पूर्वैर्विरन्तनाऋषयोमन्त्रदृष्टा-
 रः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यञ्जनाम अवसेअन्नायचजुहूरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैःस्तु-
 तवन्तइत्यर्थः हेउषः सातादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविल्क्षणेनधनेनशुक्लेणशोचिषादी-
 तेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीर-
 भिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये
 अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोऽ ऊतियूतीत्यादिनाकिन्नुदात्तोनिपातितः ।
 जुहूरे ह्वेऽस्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः
 सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिख्याख्यातत्वा-
 त् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विर्वचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
 यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम् । महि महपूजायाम्
 औणादिकइत्ययः रुदिकारादकिनइतिङीष् संबुद्धावंबार्थेनद्योर्हस्वइतिह्रस्वत्वम् । स्तोमान्
 संहितायानंकारस्यरुत्वाद्युक्तम् । गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकः शिति ध्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ।
 राधसा राधोत्यनेनेतिराधः असुनोनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे
 षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उषोयद्यभानुनाविद्वारवृणवोदिवः ।

प्रनोयच्छतादवृकंपृथुच्छर्दिःप्रदेविगोमतीरिषः ॥१५॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र ।

नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।

इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मात्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ
पूर्वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौव्यूणवःविश्लिष्यप्रामोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्तेज-
स्विगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले
गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोन्नानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यतेप्रयच्छतात्देहित्व-
दागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति
तन्नामसुपाठात् ॥ ऋणवः ऋणस्तुतौ छान्दसेलङ्घिसिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगु-
णावादेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः ऊडिदमित्या-
दिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छतात् दा-
ण्दाने शपिपाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथमप्रख्याने प्रथिप्रदिभ्रस्त्रांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसार-
णंच । छर्दिरितिगृहनाम उलृदिर्दीप्तिदेवनयोः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः
लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

संनोरायाबृहताविश्वपेशसामिमिक्ष्वासमिळाभिरा ।

संद्युम्नेनविश्वतुरोषोमहिसंवाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् ।

इळाभिः । आ । सम् । द्युम्नेन । विश्वतुरा । उषः । महि । सम् ।

वाजैः । वाजिनीवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मानरायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृह-
ता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभि-
श्चास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतितन्नामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते
वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति । किञ्च हेमहि मही-
ये उषोदेवते द्युन्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युन्नद्योततेर्यशोवाञ्चवेतिर्यास्कः । कीदृशेनद्युन्नेन वि-
श्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांहिसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नै-
रस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नवैवाजइतिश्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्या-
सौविश्वपेशाः बहुवीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरु-
द्बुधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भा-
वहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसविशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादिनिघातः
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङुतिङइतिनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघातयुष्म-
दस्मदादेशावकव्याइतिवचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीतितूः तूर्वीर्हिसार्थः किप्चेतिक्विप् राल्लो-
पइतिवलोपः विश्वेषांतूर्वीश्वतूः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्ती-
तिवाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्लक्षंषष्ठंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति । कण्वपुत्रः
प्रस्कण्वऋषिः तुहादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम्
प्रातरनुवाकस्योषस्येकतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि—उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति ।
आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

उषोभद्रेभिरागंहिदिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सवउपत्वासोमिनोगृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गृहि । दिवः । चित्र । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हेउषःउषोदेवते भदेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकावरोचनाद्रोचमाना-
द्दीप्यमानात् अधिरूपर्यथः उपरिवर्तमानात् चिदितिपूजितार्थः पूजितादेवविधात् अन्तरिक्ष-
लोकात् आगत्यागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-
स्यगृहंदेवयजनरूपयज्ञगृहंत्वात्वामुपवहन्तुप्रापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोठि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
हेरपित्वेनडित्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्रा-
भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् योरनादे-
शे चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनं पिबन्तीतिप्सवोवत्साः
औणादिकःकुप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रव-
त्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकंगावोनुहरन्ती-
तिगोनर्दीयः तासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुणयोगावउषसामिति । अरुणशब्दःअर्तेश्चेति
उनन्प्रत्ययान्तः, तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सुपेशंसंमुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम् ।

तेनासुश्रवंसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सुपेशंसम् । सुश्रवम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः ।

त्वम् । तेन । सुश्रवंसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशंसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्त्वा पे-
शइतिरूपनामेतियार्स्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशनमितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-
नस्वेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-
भवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवंसं
शोभनहविर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशंसं पिशअवयवे अस्मादुसन्प्रत्ययः निच्वा-
दाद्युदात्तःपेशसुशब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंछच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अडागमउदात्तः
यद्वृत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायांदी-

वैः । सुश्रवसं श्रवइत्यन्नाम श्रूयतइतिसतइतिर्यास्कः । सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव
अवरक्षणगतिप्रीतिवृत्तीत्युक्तत्वाद्भावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः परमपिच्छन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पू-
र्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्ट्यमाह—

वयश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्पदजुनि ।

उषःप्रारन्नृतूरनुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विपत् । चतुःपत् । अजुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिशुश्रवणे उषः उषोदेवते तेतवऋतूरनुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपद्विपातमनुष्यादिकं
चतुष्पदगवादिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाश-
प्रान्तेभ्यःपरिउपरिप्रारन्नप्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनान-
न्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः पतृगतौ पतन्त्यनेनेतिपतत्रं अमिनक्षीत्यादिनाअत्रनप्र-
त्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः । द्विपद द्वौपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासान्तः
अयस्मयादित्वेनभत्वात्पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहावितिउत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । चतुष्पात् चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तंपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःषइत्य-
नुवृत्तौइदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात्कुप्योऽकःपौचेति
उपध्मानीयादेशःशङ्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्वबाधत-
एवेतिवृत्तावुक्तम् । आरन् ऋगतौ छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि सर्तिशास्त्यार्तिभ्यश्चेतिच्चे-
रङादेशः ऋशोडिगुणइतिगुणःआडागमः । ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकोभावेकुप्रत्ययः
लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदीर्घादटिसमानपादेइ-
तिनकास्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम् । दिवः ऊडिद-
मितिबिभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्ट्यमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाभासिरोचनम् ।

तांत्वामुषर्वसूयवोगीभिःकण्वाअहूषत ॥ ४ ॥ ६ ॥

वि॒ऽउ॒च्छन्ती । हि । र॒श्मि॒ऽभिः । वि॒श्वम् । आ॒ऽभा॒सि । रो॒च॒नम् ।
ताम् । त्वा॒म् । उ॒षः । व॒सु॒ऽयवः । गीः॒ऽभिः । क॒ण्वाः । अ॒हू॒ष॒त॥४॥६॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वंरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वंसर्वभूतजातरोचनरोच-
मानंप्रकाशयुक्तं यथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्प्रकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशींत्वां
वसूयवःवसुकांमाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचो-
भिःअहूषत स्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि
भादीप्तौ अदादिवाच्छपोलुक् सिपःपित्वाद्नुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिवातप्रतिषेधः तिङि
चोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्त-
त्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः कयाच्छन्द-
सीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूप्रुषिलटिक-
णीत्यादिनाक्कनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेजोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहु-
लंछन्दसीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् च्वेःसिच् एकाचइतीदृप्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितित्रयोदशर्चसप्तमसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्व-
तस्नोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुक्रान्तम्—उदुत्यंसप्तोनासौर्यनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्ये
ऋतौउदुत्यमित्यादयो नवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्व्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदु-
त्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उदु॒त्यंजा॒तवे॒दसं॒देवं॒वह॒न्ति॒के॒तवः । दृ॒शे॒वि॒श्वा॒य॒सूर्य॑म् ॥ १ ॥

उत् । ऊ॒म् इति । त्यम् । जा॒त॒दे॒व॒द॒सम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒तवः ।
दृ॒शे । वि॒श्वा॒य॒ । सूर्य॑म् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यसर्वस्यप्रेरकमादित्यंउदुवहन्ति ऊर्ध्वंवह-
न्ति उइतिपदपूरणःउक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवना-

यदशेद्रष्टुं यथासर्वेजनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः कीदृशं सूर्यं त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां विदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् अत्र निरुक्तम्—उद्धहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवोरश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पुनः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे दृशे विख्ये चेति तु मर्थे निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येत्यादिना षूरेरणे इत्यस्मात्कयप्पुरुडागमसहितो निपातितः अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अपत्येतायवो यथा नक्षत्रायन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः ।
सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठानाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते तथा च श्रूयते—यो वा इह यजते अमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतीनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणेनेमानि नक्षत्राणीति च ब्राह्मणमिति । तथा विधानि नक्षत्राणि अक्तुभिः रात्रिभिः सह अपयन्ति अपगच्छन्ति विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्टेति शेषः तस्करानक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्यापलायन्त इत्यर्थः तायुरिति स्तेननाम तायुस्तस्कर इति तन्नाम सुपाठात् अकुरितिरात्रिनाम शर्वरी अकुरिति तत्र पाठात् ॥ यथा यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्यो व्रजित्यत्र प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् न भ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयत इति वानक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निर्पात्यत इति शेषश्चन्द्रसिबहुलमिति शैलेपः । यन्ति इण्गुतौ इणो यणिति यणदेशः । सूराय विश्वचक्षसे विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन्प्रत्ययः शिच्चेन सार्वधातुत्वात् ख्याजादेशाभावः उभत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयोजनौ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनान् अनुव्यदृश्रं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः— भ्राजन्तो दीप्यमानाः अग्रयो यथा अग्रय इव ॥ अदृश्रं दृशिः प्रेक्षणे वर्तमाने लुङि इरितो वेति च्छेरङादेशः रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति रुडागमः अतएव बहुलवचनात् ऋदशोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनदेशः प्रथमपुरुष एव शास्त्रान्तरे श्रूयते— अदृश्रन्नस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः शपः पित्वा दनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्ये पर्वणि अस्ति सौर्य एककपालः तस्य तरणि रित्येषानुवाक्या तथा च सूत्रितम्— तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रदेवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्या इति तथा अतिमूर्तिना न्येकाहे लुष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्— नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शत इति ।

तामेतां सूक्ते चतुर्थीष्टकमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदसि सूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिः । ऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।

आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतो ध्वनोगन्तासि तथा च स्मर्यते— योजनानां सहस्रे द्वेदशे त्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाणनमोस्तुत इति । यद्वा उपासकानां रोगात्तारयितासि आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनि तपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथा चापस्तम्बः— दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयेन सतथोक्तः तथा ज्यो-

तिष्ठत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता रात्रौ हि अम्भेषु चन्द्रादिविवेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपातिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानं न्तरिक्षं आसमन्ताद्भासि प्रकाशयति यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकपरमात्मन्तरणिः संसाराब्धे स्तारकोसि यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्भुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते ॥ ज्योतिष्ठत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता तथा चान्नायते—चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति^१ । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्य-जातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आभासि प्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणे हि सर्वजगद्-श्यते तथा चान्नायते—तमेव भान्तमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः तृप्त्वन-तरणयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् अर्तिसृष्टधूम्यश्यवितृभ्यो निरित्य निप्रत्ययः प्रत्ययाद्यु-दात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्ठत् क्तिप्चेति क्तिप् नित्यं समासे नुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीय-स्य षत्वम् । भासि भादीप्तौ अन्तर्भावितण्यर्थात् लटि अदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देषिमानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।

प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः परुन्नामकान् देवान् मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात् । तान्म-रुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् देषिप्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः तथामानु-षान् मनुष्यान् प्रत्यङ् देषि तेपि यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लो-कं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ् देषि यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेषीत्यर्थः एतदु-क्तं भवति—लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति तथा चान्नायते—तस्मात्स-र्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति^२ ॥ प्रत्यङ् प्रत्यश्चतीति प्रत्यङ् अश्रुगतिपूजनयोः क्विगित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः उगिदचामिति नुम् हलृङ्चादिसंयोगान्तलोपौ संयोगान्तलोपस्यासि-द्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वं अनिगन्तोश्च ताविति अनिगन्त इति

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि इण्गतौ सिपि अदादित्वाच्छ-
पोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् । स्वः सुपूर्वादौर्विच् गुणेयणादेशः न्यक्स्वरौस्वरितौचेतिस्व-
रितत्वम् । दृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्मात्दृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनानु । त्वंवरुणपश्यसि॥६॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् ।

वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधार-
यन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइति-
शेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येपीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइति-
वाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येपीति ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्डूदित्वा-
द्यक् ततःशतरिक्तर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते । वरुण वृ-
ज्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ऋवृदारिभ्यउनञितिउननप्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्य-
एवोच्यते तथाचान्यत्रान्नातम्—तस्यैवमित्रश्चवरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्चवरुणश्चधाता-
चार्यमाचेति ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्यामेपिरजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यजन्मानिसूर्य ॥७॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहां । मिमानः । अक्तुभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः । कंलोकंघांअन्तरिक्ष-
लोकंव्येषिविशेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअकुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आ-
दित्यगत्यध्रीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

रजस्पृष्टिवत्यत्र छन्दसिवाप्राप्तेडितयोरितिविसर्जनीयस्यसत्त्वम् । अहाशेऽछन्दसिबहुलमितिशे-
लोपः । मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिऽलौद्विर्भावेभृजामिदित्यभ्यासस्येत्यम् श्राभ्य-
स्तयोरातइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीप्रादु-
र्भावे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् ।
विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रस-
हरणशीलारश्मयोवात्वात्वावहन्तिप्रापयन्ति कीदृशं रथेअवस्थितमितिशेषः तथाशोचिष्केशंशो-
चींषितेजांस्येवयस्मिन् केशाइवदृश्यन्तेसतथोक्तः तम् । हरितइत्यादित्याश्वानांसंज्ञा हरिता-
दित्यस्येतिनिघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिह्रुसृपीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनी-
यस्यक्तवम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसूरोरथस्यनप्त्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः ।
याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्यप्रेरकःसूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीःसप्तसप्तसंख्याकाः
अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृश्यः रथस्यनप्त्यःनपातयिष्यः याभिर्युक्ताभिःरथोयातिनपत-
तितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिःस्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेनरथेसम्बद्धाभिर्या-
ति यज्ञगृहंप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमितिवाक्यशेषः ॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-
त्कर्त्तृभिप्रायेआत्मनेपदम् लुङिन्वेःसिच् एकाचइतीदृप्रतिषेधः लिङ्सिच्वात्मनेपदेष्वितिसिचः
कित्वाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचःसकारलोपः चोःकुरितिकृत्वम् । शुन्ध्युवः शुन्ध-
विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितियुप्रत्ययः शसि तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-

नमितिउवडादेशः । सूरः षूरेरणे सुसूधागृधिभ्यःऋजितिक्रन्त्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नस्यः नपातयतीत्यर्थेनसृनेष्ट्वादिनाउणादिषुनमृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः ऋनेभ्योङीबिति ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः ततोय-
णादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसःउक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशा-
विति । शाखान्तरेतुनर्त्यइत्येवपठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजना-
नियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलान्निष्कम्यउद्वयंतमसस्परीतिमब्रूयुः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरि-
त्वेतिखण्डेसूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति ।

तामेतांसूक्तेदशमीष्टकमाह—

उद्वयंतमसस्परीज्योतिष्पश्यन्तउत्तरम् ।

देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परीतमसउपरिरात्रेरुर्ध्ववर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहि-
तमित्यर्थः तथाचाम्नायते—उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योति-
स्तेजस्विनंतत्तरंउद्वततरंतत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवदानादिगुणयुक्तंसूर्यपश्यन्तः स्तुतिभिर्हं-
विभिर्श्चउपासीनाःसन्तःउत्तमंतत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंअगन्मप्राप्नुवाम तथाचश्रूयते—अगन्म-
ज्योतिरुत्तमित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति । युक्तंचैतत् तं
यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परी पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य
सत्वं । ज्योतिष्पश्यन्तः इसुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यतत्राङ्गीक्रियते ।
देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेनाप्रत्ययःप्रत्ययस्वरःअगन्म
छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङिबहुलंछन्दसोतिशपोलृक् भ्वाश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः
अडागमउदात्तः पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं तमपःपित्वानुदात्तत्वेप्राप्तेउत्तमशश्वत्तमौसर्व-
त्रेत्युञ्छादिषुपाठात्अन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

उद्यन्नित्ययंतृचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमणामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिति युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वदोषशान्तयेप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतमृषिरोगा-
निरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयःतदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये-
तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांसूक्तेएकादशीमृचमाह—

उद्यन्नद्यमित्रमहआरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणं चनाशय ॥ ११ ॥

उत्तृह्यन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्तराम् । दिवम् ।

हृत्तृह्यरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां
उदृततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्राप्नुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षेणप्रा-
प्नुवन् एवंविधस्त्वममहद्रोगंहृदयगतंअन्तररोगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यरोगं यद्वा
शरीरगतंहरिद्वर्णीरोगप्राप्तंवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मोचयेत्य-
र्थः॥मित्रमहःमित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेणस्वसं-
सृष्टधात्वर्थोलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप् प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम्
नभवति द्वितीयेत्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षेणम्यतइतिक्रिमेत्तिडव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षेइत्याम् प्रथ-
मपक्षेशशरपोःपित्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआम्प्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्यै-
वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्गुण्यः सहालुतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकप्यञ्जुरोगेष्वि-
तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हञ्हरणे जनिहृष्या-
मिमनिनित्यौणादिकइमनिनप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व-
र्णदृढादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिनप्रत्ययः इष्टेभ्यःस्वित्यनुवृत्तौटैरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

शुक्लेषुमेहरिमाणंरोपणाकासुदध्मसि ।

अथोहारिद्रवेषुमेहरिमाणंनिदध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि । अथो इति ।

हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणा-
कासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवत्सु
मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्मान्मावाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-
ध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

उदंगादयमादित्योविश्वेनसहसासह ।

द्विषन्तमह्यंरन्धयन्मोअहंद्विषतेरधम् ॥ १३ ॥ <॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥ <॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणबलेनसहउदगात्उदयंप्राप्तवान्किं-
कुर्वन्मह्यंद्विषन्तरन्धयन्मोपद्रवकारिणरोगंहंसन् अपिचअहंद्विषतेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-
धमैवहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङी-
तिगादेशःगातिस्थेतिचोल्कृ । आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थेप्राग्दीव्यतीयोऽण्यप्रत्ययः ।
रन्धयन्रधंहिंसासंराध्योः ण्यन्ताल्लटःशतृ रधिजभोरचीतिणौधातोर्नुमागमः । मो मा उ निपा-
तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेपुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । द्विषते शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वाच्चैरङ्गदेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिता-
मित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्चोगेइत्यङ्गभावः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ < ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशर्चप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गि-
राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंज-
ज्ञे जगतिमत्तुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदशयौत्रिष्टुभौ
त्रिष्टुबन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशर्चोऽजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेत-
त्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय-

वसव्यइतीन्द्रएवास्यपुत्रोजायतेति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदंसूक्तंशंसनीयं अतिरात्रे-
पर्यायाणामितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममिति याज्येति गवामयनस्य
मध्यभूतेविषुवत्संज्ञकेहन्यपिनिष्केवल्येइदंसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यस्तिगमश्रुद्धोभित्यंमेष-
मिन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीनिविदंशस्वेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमिन्द्रंगीभिर्मदतावस्वोअर्णवम् ।

यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषाभुजेमंहिष्ठमभिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीः६भिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा ।
भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यंप्रसिद्धंमेषंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रमेधातिथियजमानमिन्द्रेमेघरूपेणागत्यत-
दीयंसोमंपौ सऋषिस्त्वमेषइत्यवोचत् अतइदानीमपिमेषइतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेर्मेषेतिब्र-
ह्मण्यामत्रैकदेशस्यव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते—मेधातिथिंहिकाण्वायनिमेषोभूत्वाजहा-
रेति आगत्यसोमंप्रहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियंऋग्भिर्विक्रि-
यमाणंस्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मीयतेशब्दतेइतिऋग्मीःतं वस्वो-
अर्णवंधनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेस्तोतारोगीभिःस्तुतिभिरभिमदतआभिमुख्येनह-
र्षंप्रापयत यस्येन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुष्याणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—द्या-
वोन यथासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजे भोगायमंहिष्ठंअतिशयेनप्रवृद्धंविप्रमेधाविनं तथावि-
धमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मिषस्पर्धायां इगुपधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेषादयःपचा-
दिषुदृष्टव्याइतिवचनादुच्यतेत्ययः । ऋग्मियं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिमय-
ट्प्रत्ययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ्मानेशब्देच ऋग्भिर्मीयतेइतिऋग्मीः
किपिवल्लोपात्पूर्वमेवपरत्वात्घुमास्थेतीत्वम् अचिश्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । मदत मदीहर्षंहेतुमतिणिच् मदीहर्षंलेपनयोरितिघटादिषुपाठात् हर्षार्थवर्तमानस्य घ-
टादयोमितइतिमिच्वेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् लोणमध्यमपुरुषवहुवचनेशपिछन्दस्युभयथे-
त्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्वेऋचितुनुघमक्षुतङ्कु-

त्रोरुष्याणामितिदीर्घः। वस्वः ऊसि आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः जसादिषुछन्दसिवा-
वचनमिति वचनात् वेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः। अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवःसमुद्रः
अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च तेनशब्देनजलाश्रयवाचिनाआश्रयमात्रंलक्ष्यते
प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति चरगत्यर्थःअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवती-
तिगतिरनुदात्तायद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेषछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। भुजे भुजपालना-
भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। महिष्ठं महिवहिवृ-
द्धौ अतिशयेनमंहितोमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्टन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितुलोपः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिभूतयोन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षांसः ऋभवो मद्च्युतं शतक्रतुं जवनीं सूनुतां रूहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्राम् ।
तविषीभिः । आऽवृतम् । इन्द्रम् । दक्षांसः । ऋभवः । मद्ऽच्युतम् ।
शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनुतां । आ । अरूहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अविदारोरक्षितारोदक्षासोदक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभ्रान्तीतिनै-
रुक्तव्युत्पत्त्याऋभवेऽत्रमरुतउच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन्आभिमुख्येनखलुअभजन्त
वृत्रेणसहयुध्यमानमिन्द्रं सर्वेदेवाःपर्यत्यजन् मरुतस्तुतथानपर्यत्याक्षुः तथाचान्नायते—विश्वेदे-
वाअजहुर्येसखायः मरुद्भिरिन्द्रसरुयन्तेअस्त्विति । ब्राह्मणेप्याम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुरिति ।
कोट्टशमिन्द्रंस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तंशोभनाभिगमममित्यर्थः । अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षद्यु-
लोकं स्वतेजसाप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येषुइन्द्रस्यविद्यमानत्वात् शास्त्रान्तरेपिश्रू-
यते—तस्याइन्द्रश्चविवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतदितिच । तविषीभिरावृतम्
तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात् बलैरावृतंअतिबलिनमित्यर्थः अतएवमद्च्यु-
तम् शत्रूणामदस्यगर्वस्यच्यावयितारं किञ्च शतक्रतुंशतसंख्याकानांक्रतूनामाहवारं बहुविधकर्मा-
णांवापूर्वोक्तमिन्द्रंजवनीवृत्रबधंप्रतिप्रेरयित्रीसूनुतातैमैरुद्भिःप्रयुक्ता प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेति

ब्राह्मणोक्तरूपाभिर्यसत्यात्मिकावागपि आरुहत् आरूढवती वृत्रवधं प्रति सापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-
कारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् वनषणसंभक्तौ लङिशिपिप्राप्ते व्यत्ययेन उपत्ययः । स्वभिष्टिं इषगतौ
भावे किन्प्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभना अभिष्टयो यस्येति ब-
हुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः अवतेः कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्तरि किन्प्रत्ययः
यद्वा किच्कौचेति किच् ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रां प्रापूरेण अ-
न्तरिक्षं प्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः आतोमनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतम् वृत्रवरणे आव्रिय-
त इत्यावृतः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्त एभिरि-
ति दक्षाः करणे घञ् जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुक् । मदच्युतं च्युङ्गतौ अन्तर्भावितव्यार्थात्
किप्चेति किप् ह्रस्वस्यपि तिलुतीति तुक् । शतक्रतुं शतं क्रतवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जवनी जुइतिसौत्रोधातुः करणे ल्युट् टिड्ढाणजित्यादिना डीप् लिट्स्वरेण जकारात्परस्योदा-
त्तत्वम् । आरुहत् रुहेर्लुङि कृष्टरुहिभ्यश्छन्दसीति च्चुरेडदेशः ॥ २ ॥

तृतीयासृचमाह—

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्यो वृणो रपो तात्र येश तदुरेषु गातु वित् ।

ससेन चिद्विमदायावहो वस्त्रा जावद्रिवावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःभ्यः । अ॒वृ॒णोः । अप । उ॒त ।

अ॒त्र॒ये । श॒त॒दु॒रेषु । गा॒तु॒ऽवि॒त् । स॒से॒न । चि॒त् । वि॒ऽम॒दा॒य ।

अ॒व॒हः । वसु । आ॒जौ । अ॒द्रि॒म् । व॒व॒सा॒न॒स्य॑ । न॒र्त॒यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गोत्रं अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघं अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्था-
य अपावृणोः अपावरणं कृतवानसि वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्धाट्य वर्षणं कृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रं गो-
समूहं णिभिरपहृतं गुहासु निहितं अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्योपावृणोः गुहाद्वारोद्धाटनेन प्रकाशय उत अ-
पि च अत्र ये महर्षये कीदृशाय शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेषु असुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्याय गातुवित् मार्गस्य ल-
भ्ययिताभूः तथा विमदाय चित् विमदान्नेमहर्षये पिससेन अन्नेन युक्तं वसुधनं अवहः प्रापितवान्
तथा आजौ संग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अद्रिं वर्ज्जनं त्वय नरक्षणं
कृतवानसीति शेषः अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रं गुड् अव्यक्ते शब्दे
औणादिकः प्रत्ययः यद्वा खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इति च कट्यचश्चेति समूहार्थे प्रत्ययः । शत-

दुरेषु शतदुराःद्वाराणिषां दृष्ट्येके द्वयन्तेसंविद्यन्तइतिदुराः वज्रर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छा-
न्दसंसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् तच्च योद्युभयोःस्थानेभवतिसलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण-
रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्येवछान्दसंसम्प्रसारणंद्रष्टव्यम् । गातुवित् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिमिजनिभागापायाहिभ्यश्चेतिप्रत्ययः तंवेदयतिलंभयतीतिगातुवित् विदुलाभे अन्तर्भा-
वितण्यर्थात्किप् ऋदुत्तरपदपठतिस्वरत्वम् । ससेन ससमित्यन्नाम ससंनमःआयुरितितन्नामसु
पाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजावितितत्रपाठात् । अद्रिं अत्तिभक्षयतिवैरिणमित्यद्रिर्व-
ज्रः अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्नप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअद्रिशब्दंव्या-
चख्यौ—अद्रिराट्पात्यनेनापिवात्तेःस्यादिति ॥ववसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश्
बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्वमपामपिधानादृणोरपाधारयःपर्वतेदानुमद्वसु ।

वृत्रयदिन्द्रशवसावधीरहिमादित्सूर्यदिव्यारोहयोदृशे ॥४॥

त्वम् । अपाम् । अपिधाना । अदृणोः । अप । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । वसु । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः ।

अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकान्मेघान्अपावृणोः अपावरीष्ठाः
तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुकेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोर्हिंसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरमाता सैवदानुःतद्वत् तद्वाशस्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयः शत्रून्जित्वातदीयंधनमपहत्यस्वगृ-
हेन्यचिक्षिपइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयद्यदाश-
वसावलेनवृत्रंत्रयाणांलोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यदिमौल्लोकानवृणोत्त-
द्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति । अहिमासमन्तावहन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोम्रीसोमावभि-
संबभूव सर्वाविद्यांसर्वयशःसर्वमन्त्राद्यंसर्वाश्रियंसयत्ससर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतम्
सुरंअवधीर्वधंप्रापितः आदित्अनन्तरमेवदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यंतस्मा-
त्तवृत्रादमूचइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेत्युद् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-
तएकदेशस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारयः
पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेतियास्कः । दानुमत् दो
अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

त्वंमायाभिरपमायिनोधमःस्वधाभिर्येअधिशुसावजुह्वत ।

त्वंपिप्रोर्नृमणःप्रारुजःपुरःप्रऋजिश्वानंदस्युहृत्येष्वविथ ॥ ५ ॥ १ ॥

त्वम् । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।

अधि । शुसौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृमनः । प्र ।

अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्वानम् । दस्युःहृत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा
मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्ब्रूवादीनसुरान्अपाधमः अपाजी-
गमः धमतिर्गतिकर्मेतियास्कः । येअसुराःस्वधाभिर्हविलक्षणैरनैः शुसावधि शोभमानेस्वकीये
मुखेएवअजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिरान्नायते—अ-
सुरावाआत्मन्अजुह्वरुद्रातेभ्रौतेपराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्यान्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्चा-
स्पर्धंतततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेवेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति । तथा
हेनृमणः नृषुयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पूरयितुःएतन्नाम्नोसुरस्यपुरःपुराणि
निवासस्थानानिप्रारुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजिश्वानंऋजुगमनंएतत्संज्ञकंस्तो-
तारंदस्युहृत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितृणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहननेनिमित्तभूतेषुप्रावि-
थप्रकर्षेणरक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । शु-
सौ शुभदीप्तौ कर्मणिक्तिन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ऋषस्तथोरितिधत्वाभावश्छान्दसः खरिचेति
चत्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लङिब्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिज्ञस्यादादेशः हुश्रुवोःसार्वधातु-
कइतियणादेशः । पिप्रोः पृपालनपूरणयोः पृभिर्दिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्येत्यत्र

बहुलं छन्दसीत्युक्तत्वात् उवाभावः छान्दसं द्विर्वचनम् अग्न्यासस्योरद्वहलादिशेषाः अतिपिप-
त्योश्च बहुलं छन्दसीत्यासस्येत्वम् यणादेशः । नृमणः नृषु मनोयस्य छन्दस्युदवग्रहादिदिणत्वम् ।
अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्चानम् ऋजुअश्रुतेप्राप्नोतीत्यृजिश्वा पृषेदरा-
दिः । दस्युहृत्येषु हनर्हिंसागत्योः हनस्तचेति भावेक्यप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या
येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षे तु ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंकुत्संशुष्णहृत्येष्वविथारन्धयोतिथिग्वायशंवरम् ।
महान्तंचिदबुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहत्यायजज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिग्वाय । शंवरम् । महान्तम् । चित् । अबुदम् । नि ।
क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिशुष्णहृत्येषु शुष्णःशोषयिताएतन्नाम्रोसुरस्यहननयुक्तेषुसं-
ग्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंवरंएतन्नामानमसु-
रं अरन्धयः हिंसांप्रापितः तथा महान्तंचित्अतिप्रवृद्धमपिअबुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्र-
मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितृणांह-
ननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्युहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधर्हिंसासंराध्योः रधिजभोर-
चीतिधातोर्नुम् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोडुप्रत्ययः । क्रमीः क्रमुपादविक्षेपेह्यन्तक्षणेतिवृ-
द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-
केरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेविश्वातविषीसध्यग्नितातवरार्धःसोमपीथायहर्षते ।
तववज्रंश्रिकितेबाह्वोर्हितोवृश्वाशत्रोरवविश्वानिवृण्य ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । स॒ध्यक् । हि॒ता । त॒व । रा॒धः ।
 सो॒म॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्ष॒ते । त॒व । व॒ज्रः । चि॒किते॑ । बा॒होः ।
 हि॒तः । वृ॒श्च । श॒त्रोः । अ॒व । वि॒श्वानि॑ । वृ॒ण्या ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्वबलंसध्यक्सधीचीनं अपराङ्मुखं यथाभवतितथाहिता निहितं
 तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाह्वोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-
 ज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृण्यावृण्यानिवीर्या-
 णिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअश्वतीतिसध्यक् अश्वतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनदितामितिनलो-
 पः समासेसहस्यसधिरितिसहशब्दस्यसध्यादेशः चोःकुरितिकृत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अ-
 द्रिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्यादेशोन्तोदात्तः तस्ययणादेशो उ-
 दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राधोति समृद्धोभवत्यनेन राधोव्रम-
 नउच्यते असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातुतुदिवचीत्यादिनाथक्प्रत्य-
 यः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हर्षतुष्टौ श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कित-
 ज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । वृश्च ओव्रश्चुछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां ध्र-
 चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृण्या वृषसेचने उणादिकोनक्प्रत्ययः तत्रभवानिवृण्यानि भवे-
 छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेषछन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वि॒जानी॒द्यार्या॒न्येच॒दस्य॑वो॒र्बर्हि॑ष्मते॒रन्ध॒याशा॑स॒द॒व्रतान् ।
 शा॒की॒भव॒यज॑मानस्यचो॒दिता॑वि॒श्वेत्ता॑ते॒सध॒मादै॑षु॒चाक॑न ॥ ८ ॥

वि । जा॒नी॒हि । आ॒र्यान् । ये । च॒ । द॒स्य॑वः । ब॒र्हि॑ष्मते ।
 र॒न्ध॒य । शा॑स॒त् । अ॒व्र॒तान् । शा॒की । भ॒व । य॒ज॑मानस्य ।
 चो॒दि॒ता । वि॒श्वा । इ॒त् । ता । ते । स॒ध॒मादै॑षु । चा॒क॒न ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातृन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातृणा-
 मुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्तायजमाना-
 याव्रतान् व्रतमितिकर्मनाम् कर्मविरोधिनस्तान्दस्यूनरन्धयर्हिंसांपापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रन्ध्रतिर्विशगमनेइतियास्कः । किं कुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिताप्रेरको भव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्य यज्ञान् यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः अहमपि स्तोता ते तव तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वे त सर्वाण्येव सधमादेषु सहमादनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन कामये ॥ जानीहि ज्ञा अवबोधने क्रैयादिकः ज्ञा ज नोर्जेति जादेशः अत्र ह्रीग तौ वृदिति वृत्करणं त्वादिपरिसमास्यर्थमेव न प्वादिपरिसमास्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वेन भवितव्यं मैवं ज्ञा ज नोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घो यजीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति तस्मादीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् अत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते तसौ मतर्थे इति भत्वात् रुत्वजश्वयोरभावः । रन्ध्रय रन्ध्रिंसा संराध्योः । शासत् शासु अनुशिष्टौ शतरि अदादित्वाच्छपो लुक् जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । शाकी शकृशक्तौ भावे वञ् ततो मतर्थीय इनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता उभयत्र शेश्छन्दसीति शैर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्वितिसधमादायज्ञाः अधिकरणे घञ्प्रत्ययः ननु मदनोपसर्गे इत्यप्रत्ययेन भवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यत्रैव मदइति वक्तव्ये यन्मदनोपसर्गे इति पृथगुपादानं तदघञपि पक्षेयथास्यादितिन्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्य सधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्र कान्त्यर्थः छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् णलुत्तमोवेति णिच्वस्य विकल्पनाद्व्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुव्रताय रन्ध्रयन्त्रपव्रतानां भूभिरिन्द्रः श्रथयन्नाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो विजघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्ध्रयन् । अपव्रतान् । आभूभिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।

अनाभुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः ।

वम्रः । वि । जघान् । समदिहः ॥ ९ ॥

यइन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः यजमानान् रन्ध्रयन् हिंसयन् वशीकुर्वन्वा तथा आभूभिः आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः तैः अनाभुवः तद्विप-

रीतान्श्रथयन् हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गप्रा-
मुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिकुर्वाणोवन्नःस्तुत्युद्विरणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः स-
म्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहृतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपालक्ष-
णंयज्ञसम्भारंआहार्षीदित्यर्थः तथाचशास्त्रान्तरेसमान्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्ज-
मेवरसंपृथिव्याअवरुन्धति ॥ अनुव्रताय अनुकूलं व्रतं यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
श्रथयन् श्रथर्हिंसायां णिचिघटादित्वान्मिच्चे मितान् ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
स्तवानः सम्यानचूस्तुवइतिस्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादथानचूप्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
जघान अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यकुत्वम् । सन्दिहः दिहउपचये कृत्यल्युटोब-
हुलमिति बहुलवचनात्कर्मणिक्किप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

तक्षद्यत्त॒उ॒शना॒सह॑सा॒सहो॒विरोद॑सी॒मज्मना॑बाधते॒शवः॑ ।

आ॒त्वा॒वा॒त॒स्य॒नृम॑णो॒मनो॒युज॑आ॒पूर्य॑माणमवह॒न्अ॒भि॒श्रवः॑ ॥ १० ॥ १०

तक्षत् । यत् । ते । उ॒शना॑ । सह॑सा । सहः । वि । रोद॑सी इति । मज्मना॑ ।

बा॒धते॑ । शवः । आ । त्वा । वा॒त॒स्य । नृ॒म॒नः । म॒नः॒ऽयुजः॑ ।

आ । पू॒र्य॑माणम् । अ॒व॒हन् । अ॒भि । श्रवः॑ ॥ १० ॥ १० ॥

हे इन्द्र यद्यदा उशनाकाव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवान्
सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदा शवः त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्या-
वापृथिव्यौ विबाधते ते विभीत इत्यर्थः तथा चान्यत्रान्नातम्—यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति ।
यद्वा रोदसीयस्माद्वाद्वादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः हे नृमणः नृपुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबु-
द्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेनासमन्तात् पूर्यमाणं त्वात्वा मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण यु-
क्ताः वातस्य वायोः सम्बन्धिनः तद्वद्वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः एवंभूता अश्वाः श्रवोभि हविलेक्षणमन्नं
अभिलक्ष्य आवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलं छन्दस्यमा-
ङ्गयोगे पीत्यङ्भावः शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना वशकान्तौ वशेः कनसिरिति
कनस् ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशः सर्वनामस्थाने चेत्युप-

धादीर्घत्वम् हल्ङ्चादिनलोपौ। मज्जना दुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्द-
स्थृदवग्रहादितिणत्वम्। अवहन् छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कुवङ्कुतराधितिष्ठति ।

उग्रोययिनिरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कु इति ।

वङ्कुतराँ । अधि । तिष्ठति । उग्रः । ययिम् । निः । अपः ।

स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दंहिता । ऐरयत् । पुरः ॥११॥

यतयदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वंकूवंकुतराअतिश-
येनकुटिलंगच्छन्तावश्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वंकुतरा अतिशयेनव-
क्रंगच्छतिरथे वंकूवक्रगमनशीलावश्वौसंयोज्येतियोजनीयम् उग्रउदूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिगम-
नयुक्तान्मेघात् स्रोतसाप्रवाहरूपेणअपोनिरसृजत् जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य
शोषयितुरसुरस्यदंहिताःप्रवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिष्यैरयत्विविधंपेरितवान् ॥मन्दिष्ट
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्यागेपीत्यङभावः । उशने वशेरौणा-
दिकःक्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः । सचा षचसमवाये संपदादिलक्षणोभा-
वेक्किप् आङ्ग्याजयारांचोपसंख्यानमितिविभक्तेराङ्गदेशः संहितायां आङोनुनासिकश्छन्दसीति
तस्यसानुनासिकत्वम् । वंकू वंकुगतौ औणादिकउप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम् । वंकुतरा अति-
शयेनवंकूवंकुतरा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः अत्रगतिसामान्यवाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते । ययिं
याप्रापणेआहगमहनइतिकिप्रत्ययः लिङ्ङ्गावाह्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्र-
त्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः । दंहिता दहिवृद्धौ इदित्वान्मुम् । ऐरयत् ईर-
मेरणे चौरादिकःलङ्ग्याङागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

आस्मारथंष्टपपाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसे ।

इन्द्रयथासुतसोमेषुचाकनोर्वाणंश्लोकमारोहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।

प्रहृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः ।

अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्रकौषीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाम्नोराजर्षेः यज्ञेभृगुगोत्रोत्पन्नश्चयवनोमहर्षिः
आश्विनग्रहमगृह्णात् इन्द्रस्तंदृष्ट्वाकुब्धोभूत् तमिन्द्रमनुनीयपुनःसोमंतस्मैप्रादादिति अयमर्थो-
स्यांप्रतिपाद्यते हेइन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णःसेचनसमर्थस्यसोमस्यपानानिवृषपाणानि तेषुनि-
मित्तभूतेषुरथमातिष्ठसिस्म स्वयमेवरथमारुह्यगच्छसि नत्वन्यःकश्चित्प्रवर्तयितेतिभावः एवं
चसति येषुसोमेषुत्वंमन्दसेहर्षंप्राप्नोषि तादृशाःसोमाः शार्यातस्यएतन्नाम्नोराजर्षेःसम्बन्धिनः
प्रभृताःप्रकर्षेणसंपादिताः अभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृताइत्यर्थः अतःसुतसोमेषुअभिषुत-
सोमयुक्तेष्वस्मदीयेषुयज्ञेषुयथाचाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्यसोमान्कामयस्व
तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितंस्थिरंश्लोकंस्तोत्रलक्षणंवचोयशोवा आरोहसे
प्राप्नोषि यद्वा इमंयजमानंदिविद्युलोके उक्तलक्षणंयशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् ।
वृषपाणेषु पापाने भावेत्युट् वाभावकरणयोरितिपूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्यपानशब्दस्य न-
कारस्यणत्वम् । प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । चाकनः
कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः लेटिसिप्यडागमः बहुलंछन्दसीति
शपःश्लुः तुजादिवाद्भ्यासस्यदीर्घत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभ्यस्तस्याद्युदात्त-
त्वाभावे धातोरितिधात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणा-
द्भावेवनिष् नजाबहुव्रीहौ अमि अर्वणस्त्रसावनञइतिपर्युदासात् आदेशाभावेसर्वनामस्था-
नेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोकसंघाते श्लोक्यतइति
श्लोकः कर्मणिघञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अददाअर्भमिहतेवचस्यवेकक्षीवतेवचयामिन्द्रसुन्वते ।

मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोविश्वेत्तातेसर्वनेषुप्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वचयाम् ।

इन्द्र । सुन्वते । मेना । अवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति

सुक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विवसेस्वकीयाभिः योषिद्भिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे तस्मिन्समये दीर्घतमानाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कुर्वन् शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे स च ऋषिः केनचित्त्वेन अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम स च राजा सर्वज्ञं तं ऋषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादेयति स च तथेत्यब्रवीत् सामहिषी तुराजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामुशित्संज्ञां दासीं प्राहौषीत् तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणामन्त्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः स एव राज्ञः पुत्रो भूत् स च बह्विधेन राजस्यादिना ईजेतस्मै राज्ञे तत्त्वैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मनः इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भां अल्पां युवतिमित्यर्थः एवं भूतां स्त्रियमददाः तथा सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञवा हे इन्द्र त्वं वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवो मेना नाम कन्यकाभूः तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामत्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव माम्नायते—वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेनाभूत्वामघवाकुल उवासेति तां च प्राप्तयौ वनां स्वयमेवेन्द्रश्चक्रमे । तथा च ताण्डिभिरान्नातम्—वृषणश्वस्य मेना नाम दुहिता स तामिन्द्रश्चक्रम इति । अत उक्तं रूपानि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्जवः कक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्यावानिति यास्कः । आसं दीवदष्टीवच्च क्रीवत्कक्षीवदितिसम्प्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम मेनाग्रा इति पाठात् मनज्ञाने मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिटचेत्वं वक्तव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येना इति यास्कः । सवनेषु सवनमितियज्ञनाम सूयते अभिषूयत एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्चेति कुत्वाभावः तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयते रचोयदितियत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्व्योनिरेकेपञ्जेषुस्तोमोदुर्योनयूपः ।

अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुपुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्व्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यूपः । अश्वयुः । गव्युः । रथयुः । वसुयुः । इन्द्रः ।

इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवः सुध्व्यः शोभनकर्मणोयजमानान्शोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसतिता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविष्टपञ्जेषुपञ्चाइत्यङ्गिरसामाख्या तथाचशाट्यानिभिरान्नातम्—पञ्चावा-
अङ्गिरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येषुयजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योनयू-
पः द्वारिनिखातास्थूणेव तान् सुध्यइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यप्रदाताइ-
न्द्रइत्इन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि श्रिञ्सेवायाम् कर्तरिलुङि व्य-
त्ययेनच्चेष्टिणादेशः । सुध्व्यः धीरितिकर्मनामशोभनाधीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
शसि छन्दस्युभयथेतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरारिचर्ननिरे-
कः रिचिर्विरेचने भावेचञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेछन्दसीतियव
यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्नितियूपः कुयुभ्यांचेतियप्रत्ययः
दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशुभ्यांनिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वघस्यादित्यात्वंतु छान्द-
सत्वान्नभवति कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-
त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसुयुरिन्द्रो-
वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरित्यपिनिगमोभवतीति । क्षिक्षये भौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे तृचि एकाचइतीट्प्रतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

इदंनमोवृषभार्यस्वराजेंसत्यशुष्मायतवसेवाचि ।

अस्मिन्निन्द्रवृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्त्स्यामा ॥१५॥११

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वःरोज । सत्यशुष्माय । तवसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वेश्वीराः । स्मत् । सूरिभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-
र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषक-
त्वात् अवि तथ बल युक्ताय तवसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जनवति संग्रामे स-
र्ववीराः विशेषेण ईरयन्त्य मित्रानिति वीराभटाः तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदिति निपातः सुशब्दा-
र्थः तव स्मत् शर्मन्त्वया दत्तेशोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेमनि वसेमेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धिनिशोभने यज्ञगृहे सूरिभिः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मे-
ति पठितत्वात् ॥ स्वराजे राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेति किप् । सत्यशुष्माय सत्यं शुष्मं बलं यस्य बहुवीहौ पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिः सौत्रोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृ-
पवृजिमन्दिनिधात्रभ्यः क्युरितिक्युः प्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङ्सिबुध्यो-
रिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेतिसंहितायां सकारस्य धुडागमः खरिचेति चत्वं चयोद्वितीयाः श-
रिपौष्करसादेरिति तकारस्य थकारः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

त्यंसुमेषमिति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशी पञ्चदशी च निष्ठुभौ शिष्टाजगत्यः
तथा चानुक्रान्तम्—त्यंसुत्रयोदश्यन्त्ये निष्ठुभावि गवामयनस्य मध्यमे हनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वती-
यशस्वे इदं सूक्तम् विषुवान् दिवाकीर्त्ये इति खण्डे सूत्रितम्—त्यंसुमेषंकया शुभेति च मरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्यंसुमेषं महयास्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरंते ।
अत्यं न वाजं हवनस्य दं रथमेन्द्रं वृत्त्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वः । विदम् । शतम् । यस्य । सुभ्वः ।
साकम् । ईरंते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनस्य दम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । वृत्त्याम् । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यंतप्रसिद्धमेषंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्योद्यौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा
स्वः सुष्ठुअरणीयंधनंतस्यलम्भयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहेअध्वर्योसुमह्यसम्यक्पूजय यस्ये-
न्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुभ्रवः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य
रथंशतंसुभ्रवः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृक्तिभिः
सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्त्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयागं
वाप्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ मह्य महपूजायांचु-
रादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । सुभ्रवः सुष्ठुभवन्तीतिसुभ्रवःस्तोतारः क्तिप्-
चेतिक्तिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेभाषे
छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम् ।
ईरतेईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुक्झस्यादादेशः टेरेत्वं अनुदात्तेच्वाल्सार्धधातुकानुदात्त-
त्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिव्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्त-
म् । अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः ह्यइतिपाठात् । वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वज्रव्रजगतौ
करणेघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभा-
वइत्युक्तम् । हवनस्यदं स्यन्दूपस्त्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएव न-
लोपोवृद्ध्यभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषि-
द्ध्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशि-
ष्यते । ववृत्त्यां वृतुवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुटो-
ङित्वाल्घूपधगुणाभावःतिङ्तिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सपर्वतो न धरुणे ष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वा वृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुज्जन्नर्णांसि जहृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रमूतिः । तविषीषु ।

वृधे । इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीवृतम् । उज्जन्नम् ।

अर्णांसि । जहृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनाच्चेनजहृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानामा-
वरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृतंनदनाञ्चआपस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्नि-

न्द्रः अर्णांसि जलानि उज्जन् अधःपातयन् तदानींसइन्द्रः पर्वतोन् पर्ववानशिलोच्चयइव ध-
रुणेषु सर्वस्यधारकेषूदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-
न् तविषीषुबलेषु ववृधेप्रवृद्धोबभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः । ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-
दृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । नदीवृतं नदीवृणोतीतिनदीवृत् क्रिप् तुगागमः । उज्जन् उज्जआर्जवे वि-
करणस्वरः । अर्णांसि उदकेनुट्चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः तत्सन्धियोगेननुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
जर्हषाणः हषतुष्टौ यङ्लुगन्ताद्भ्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-
देवशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सा-
र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमोधकारान्तादेशश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहिद्वरोद्वरिषुवव्रऊधनिचन्द्रबुधोमददृद्धोमनीषिभिः ।
इन्द्रंतमहेस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरातिसहिपप्रिअन्धसः ॥३॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रबुधः । मददृद्धः ।
मनीषिभिः । इन्द्रम् । तम् । अहे । सुपअपस्यया । धिया ।
मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतृषुशत्रुषुद्वरोहि अतिशयेनावरीताखलु शत्रुजयशील-
इत्यर्थः यस्मात् ऊधनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवव्रः सम्भक्तः व्याप्यवर्तते अतएवचन्द्रबुधःसर्वासां
प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्यसर्वाह्लादकत्वात् मददृद्धः माद्यन्येभिरितिमदाः सोमाःतैर्वर्धितः
एवंभूतोयइन्द्रोमंहिष्ठरातिंप्रवृद्धधनंप्रवृद्धदानंवातमिन्द्रमनीषिभिः मनसईषितृभिःप्राज्ञैर्कैत्विग्भिः
सह स्वपस्ययाधिया शोभनकर्मयोग्ययाबुद्ध्या अहेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोन्नस्या-
स्मदपेक्षितस्यपपिःपूरयिता ॥ द्वरः दृइत्येके द्वरत्यावृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-
त्तत्वम् द्वरिषु अचइरितिकर्तरिइप्रत्ययः । वव्रः वृङ्सम्भक्तौ प्रियतेसंभज्यतइतिवव्रः घञर्थेकवि-
धानं स्थाभ्रागापाव्यधिहनियुद्धयर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणांर्थत्वात् कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-
श्छान्दसः । ऊधनि उत्ऊर्ध्वध्रियतेस्मिन्नजलमित्यूधः सप्तम्येकवचने अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम-
नडुदात्तः छन्दस्यपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्ऊधसुशब्दस्याप्यनडादेशः यद्वा ऊधसोनडितिसमा-

सेविधीयमानो नडादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुधः चदिआह्लादनेदीप्तौ च इदि-
त्त्वान्नुम् स्फायितश्चोत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । मदवृद्धः मदीहर्षे मदीनुपसर्गे इति करणे अप्रत्ययपित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः तृतीयाकर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वे ह्वेन्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिटि इति वर्तमाने लुङि आत्म-
नेपदेश्वन्यतरस्यामिति च्छेराडादेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः गुणः । स्वप्स्यया अप्रत्यय-
मनाम शोभनमपः स्वपः तदर्हतीति स्वप्स्यः छन्दसि चेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं महिवृद्धौ अ-
तिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा तु छन्दसीति छन्दप्रत्ययः तुरिष्ठे मेयः स्वि तितृलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् मं-
हिष्ठारातिर्यस्य स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावाद्भवत्त्वम् बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पपिः पृपालनपूरणयोः आह्वगमहनजन इति क्तिन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छन्दसीति
वचनादभावे यणादेशः लिङ्गद्भावाद्द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावो रदत्वह्लादिशेषाः नि-
च्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आयंपृणन्ति दिविसद्मबर्हिषः समुद्रं न समुभ्वः १ स्वा अभिष्टयः ।

तद्वृत्रहृत्ये अनुतस्थुः कृतयः शुष्मा इन्द्रं मवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मः बर्हिषः । समुद्रम् । न । समुभ्वः ।

स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रहृत्ये । अनु । तस्थुः । कृतयः ।

शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

सद्मसदनं स्थानं बर्हिः शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमाः दिवि स्वर्गलोके अवस्थितं
यमिन्द्रं आपृणन्ति आसमन्तात् पूरयन्ति तत्र दृष्टान्तः—सुष्ठु भवन्तीति सुष्ठो नद्यः समुद्रं न यथा
नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः कीदृशो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः तथा चान्नायते—समुद्राय-
व युनाय सिन्धूनां पतयेनम इति । अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः कृतयः अवितारो मरुतः
वृत्रहृत्ये वृत्रहने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनुतस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः
शत्रूणां शोषयितारः अवाताः वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्वहिताः अहुतप्सवः
अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वइति
ह्रस्वत्वम् श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिवातः । सद्मबर्हिषः ष-
द्विशरणगत्यवसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म औणादिको धिकरणेन निनप्रत्ययः निच्वादाद्यु-

दात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्रुवः भवतेः कृष्चेति कृष् कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओः सुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-
देशः उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टय एषणानि उपस-
र्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते एमन्ना-
दित्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेति हन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्त-
त्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहृतप्सवः ह्रकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्रहरेश्छन्दसीति हुआदेशः प्सा
भक्षणे इत्यस्मादौणादिकोडुः प्रत्ययः नहृतप्सवः अहृतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अभिस्ववृष्टिर्मदे अस्य युध्यतोर रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।
इन्द्रो यद्वृज्जी धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अभि । स्वः वृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीः इव । प्रवणे ।
सस्रुः । उतयः । इन्द्रः । यत् । वृज्जी । धृषमाणः । अन्धसा ।
भिनत् । वलस्य । परिधीन् इव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृ-
ष्टिस्वभूतवृष्टिमन्तवृत्रं अभि आभिमुख्येन सस्रुः जग्मुः रघ्वीरिव प्रवणे यथा गमनस्वभावा आपः नि-
म्नदेशे गच्छन्ति यद्यदा अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन् वज्जीवज्जवानिन्द्रः
वलस्य संवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरं भिनदव्यदारयत् अवधीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव
देवानां हविर्लेपनिवर्षणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे तथा च तै-
त्तिरीयैः समान्नातम्—सोङ्गारेणापः अभ्यपातयत् तत एकतो जायत स द्वितीयमभ्यपातयत् त-
तो द्वितो जायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितो जायतेति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पति-
तस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः तान्यथा सोभिनत्तद्वत् ॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेन शतृ अदुपदेशा-
ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः रघिर्गत्यर्थः रघिर्वंस्योर्नलोपश्चेति उ-
प्रत्ययः वोतो गुणवचनादिति डीष् जसि बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीष्स्वरः शिष्यते । धृष-
माणः निधृषा प्रागल्भ्ये श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

विकरणस्वरःशिष्यते । भिनत् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य बलसंवरणे बलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणं-
र्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेषोःकि-
रितिदधातेःकर्मणिकिप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

परींघृणाचरतितित्विषेशवोपोवृत्वीरजसोबुधमाशयत् ।

वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिश्वनोनिजघन्थहन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥ ६ ॥

परिं । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।

वृत्वी । रजसः । बुधम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।

दुः६गृभिश्वनः । नि६जघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्यरजसोबुधमन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्या-
शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षेवर्तमानस्यदुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्या-
पननकेनापिग्रहीतुंशक्यते सइमौलोकानवृणोदितिश्रुतेः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपार्श्व-
योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीया तन्यतुनावजे-
णनिजघन्थनितरांप्रजहर्थं तदानीं ईमेनंत्वाइन्द्रं घृणा शत्रुजयलक्षणादीप्तिः परिचरतिपरितोव्यामो-
ति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वान्निघाता-
भावः । वृत्वी वृज्वरणे स्नात्वाद्यदयश्चेत्यादिग्रहणात्क्त्वाप्रत्ययस्यईकारः । रजसः रजरागे रज-
न्त्यस्मिन्नगन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षमअमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । अशयत् शीडोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । दुर्गृभिश्वनः ग्रहउ-
पादाने अशूव्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ ह-
नर्हिंसागत्योः लिटिथलिकादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइतिनिषेधः अश्यासाच्चेतिअ-
श्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यजीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनशब्देइत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

हृदंनहित्वान्युषन्त्यूर्मयोब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।

त्वष्टाचित्तेयुज्यंवावृधेशवस्ततक्षवज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निः । ऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव ।

यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । वृधे । शवः ।

ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिः । ओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्रशस्त्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितृणि तानित्वात्वांन्युष-
न्तिहि नितरांप्राप्नुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः—ऊर्मयोजलप्रवाहाहृदंन यथाजलाशयंप्राप्नुवन्तितद्वत् त्वष्टा
चित्सत्वष्टादेवएव तेतवयुज्ययोग्यंशवोबलंवृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभि-
भवितृणांओजसाबलेनयुक्तंवज्रंततक्षतीक्ष्णीचकार ॥ न्युषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशा-
ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्तिगच्छन्ती-
त्यूर्मयः अर्तेरुचेतिमिप्रत्ययः गुणेत्यकारस्यऊकारदेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्ध-
तेएभिरितिवर्धना करणेल्युट् शेच्छन्दसीतिशेर्लोपः । ततक्ष तक्षत्वभूतनूकरणे लिटिणलिलित्व-
रेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेत्यभि-
भूति करणेक्तिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

जघन्वाँउहरिभिःसंभृतक्रतुविन्द्रवृत्रमनुषेगातुयन्नपः ।

अयच्छथाबाह्वोर्वज्रमायसमधारयोदिव्यासूर्यदृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिः । भिः । संभृतक्रतो इति संभृतः । क्रतो ।

इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुः । यन् । अपः । अयच्छथाः । बाह्वोः ।

वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुमार्गमिच्छन्
वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वजघन्वानउ हतवानखलु तदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निपावर्तयइत्यध्याहारः बाह्योस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः समुच्चयार्थः सूर्यचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुं सर्वेषामस्माकंदर्शनाय आधारयः स्थापयांचलुषे ॥ जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि छन्दसि परेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः क्यजन्ताच्छतरि अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । बाह्योः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वतभियसारोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्तृषाचो मरुतो मन्दन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वश्चन्द्रम् । अमश्वत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत् । भियसा ।

रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः ।

नृषाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्सामस्तोतारो यजमानाः भियसा वृत्रभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्त्वा हस्तोत्रयोग्यमकृण्वताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेन चन्द्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तम् अमवत् अमतिशत्रून् रुजत्यनेनेत्यमो बलंतद्युक्तम् दिवः स्वर्गस्य रोहणं आरोहणहेतुभूतं एवं विधेन स्तोत्रेण वृत्राङ्गीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्तीति निरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति सङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयः स्वः द्युलोकस्य रक्षितारो मरुतः नृषाचः प्राणरूपेण नृन्सेवमाना भूत्वा इन्द्रमपितेनैव रूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् तदानीं स इन्द्रः वृत्रवधं प्रति उद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयं चन्द्रं यस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदमच्चेति सुदृश्रुत्वेन शकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छान्दसोऽसुगागमः तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थ इति यास्कः । वहश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् अस्मादपि ण्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षलेपनयोरिति घटादिषु पाठात्मित्वे सति मितांहस्वइति ह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँअहैःस्वनादयोयवीन्द्रियसावज्जइन्द्रते ।
वृत्रस्ययद्वद्वधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहैः । स्वनात् । अयोयवीत् ।
भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य ।
रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

अमवानबलवानद्यौश्चित्तुलोकोपिअस्याहेर्वृत्रस्यस्वनादशब्दात्भियसाभयेनअयोयवीत्
अत्यर्थंपृथग्भूतआसीदअकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवसुतस्याभिषवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-
नमदेहर्षेजातेसतित्वदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्धधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा
शवसाबलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलोबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत्
युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदा-
त्तः । बद्धधानस्य बाधुविलोडने ताच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः हलादिशेषाभा-
वोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टकमाह—

यदिन्विन्द्रपृथिवीदशभुजिरहानिर्विश्वाततनन्तकृष्टयः ।
अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशवसाबर्हणाभुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त ।
कृष्टयः । अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । द्याम् ।
अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणिताभवेत् यदिवाकृष्टयःसर्वेमनुष्याः विश्वा
सर्वाण्यहानिततनन्तविस्तारयेयुः हेमघवनधनवनइन्द्रअत्राहअत्रैवपूर्वोक्तेष्वेष्टदेशकालकर्तृकेषु
तेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणबलंविश्रुतंविख्यातंप्रसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनरुताबर्हणावृत्रादे-

वर्धरूपाक्रियाद्यामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्भहतीतथात्वत्तत्तंवृत्रादेर्हिंसनमपिमहदितिभावः॥
 ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङर्थेलङिउप्रत्ययेप्राप्त्येत्ययेनशप् छान्दसोद्विभा-
 वः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युप्रत्ययस्यश्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्च-
 लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः।
 विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हणा बर्हवह्णपरिभाषणहिं-
 सादानेषु अस्मादौणादिकःक्युप्रत्ययः बवयोरभेदइतिवकारस्यबत्वम् प्रत्ययस्वरः निबर्हयती-
 तिवधकर्मसुपठितं च। भुवत् भूसत्तायां लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपःबहुलंछन्दसीतिश-
 पोऽलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधेउवडादेशः॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनःस्वभूत्योजाअवसेधृषन्मनः।

चरुषेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम्॥१२॥

त्वम्। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः।

अवसे। धृषत्ऽमनः। चरुषे। भूमिम्। प्रतिऽमानम्। ओजसः।

अपः। स्वऽरिति स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवम्॥१२॥

हेधृषन्मनःशत्रूणांधर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्यअस्माभिःपरिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्त-
 स्यान्तरिक्षस्यरजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशेवर्तमानः स्वभूत्योजाःस्वभूतबलस्त्वंअवसेअस्म-
 द्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचरुषेकृतवानसि किञ्च ओजसोबलवतांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूः तथा
 स्वःसुष्ठुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिवंशुलोकंचपरिभूःपरिग्रहीता
 परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहणार्थः एषिप्रामोषि॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। व्योमनः अव-
 तिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तीत्यभिधानात् विशेषणगच्छतिव्याप्नोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिप्रदा-
 नेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वेत्यादिनोपधा-
 यावकारस्यचऊट् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधमो-
 मरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-
 स्यस्वरितत्वम्। स्वः सुपूर्वादन्तेभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोऽलुक् न्य-
 क्स्वरौस्वरितावितिस्वरितत्वम्॥ १२॥

भूनाम्नेकोहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषाशंसनीया
तथैवासूत्रयत्—शस्यमुक्तंबृहस्पतिसवेनत्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याइति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीष्टचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्याऋष्ववीरस्यबृहतःपतिर्भूः ।

विश्वमाप्राअन्तरिक्षंमहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः ।

पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा ।

सत्यम् । अद्धान् । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लो-
कोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंचमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः
ऋष्वादशनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोबृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि
तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्य-
माप्राः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावान्त्वत्सदृशोन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीतिथदेतत्
तदद्धान् सत्यमेव ॥ भुवः भवतेर्लोदिसिप्यडागमः उवडादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहत्पूर्वादि-
तिविभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेनु-
ङ्गि बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्गभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्छडागमः । महित्वा
सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः त्वावान्बतुपप्रकरणे युष्मदस्मद्भाञ्छन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
तिसादृश्यार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य
पित्वादानुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

नयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्ध्वोरजसोअन्तमानशुः ।

नोतस्वदृष्टिमदैअस्ययुध्यतएकोअन्यच्चरूपेविश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।

रजसः । अन्तम् । आनुशुः । न । उत । स्वदृष्टिम् । मदै । अस्य ।

युध्यतः । एकः । अन्यत् । चरूपे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थेबभूवतुः तथा
 रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्यन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनप्रा-
 पुःउतअपिच सोमपानेनमदेहर्षेसतिस्ववृष्टिंस्वीकृतवृष्टिवृत्रादिगुंध्यतःयुद्धचमानस्यास्येन्द्रस्यब-
 लस्यान्तंवृत्रादयोनप्रापुःअतः हेइन्द्र एकस्त्वंअन्यत्स्वव्यतिरिक्तंविश्वंसर्वभूतजातंआनुषक्अ-
 नुषक्तंचरुषे सकलमपिभूतजातंत्वदधीनमभूदितिभावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवो-
 द्यावेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीषन्तोन्तोदात्तः देवताद्व-
 न्देचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिपर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनि-
 षेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनादङित्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अ-
 श्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्रोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अ-
 नुपर्वात् षअसंगेइत्यस्मादक्पिप्यनिदितामितिनलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आर्चन्त्रमरुतःसस्मिन्नाजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।

वृत्रस्ययद्भृष्टिमतावधेननित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।

अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिमतः । वधेन । नि ।

त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वांमरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्चन् प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् स-
 स्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौसङ्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्वात्वामन्वमद-
 न्नअनुक्रमेणहर्षप्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंप्राप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यद्वाभृष्टिमता भ्रंशयति
 शत्रूनिभिर्भृष्टिभिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाभ्रातम्—व-
 ज्रोवाणेषयद्यूपःसोष्टाभिःकर्तव्योष्टाभिर्वैवज्रइति । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंप्रति आननंमुखंप्रति यद्वा
 श्वासहेतुघ्राणंप्रति निजघन्थनितरांप्राहार्षीः ॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकः आडागमउदात्तः ।
 सस्मिन् तदोःसःसावितिविधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्ण-
 लोपोद्गष्टव्यः । देवासः आज्ञासेरसुगित्यसुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

न्यतेनेनेत्यानंघ्राणं करणेंघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसांगत्योः थलि उपदे-
शेत्वतइतोत्प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चतृतीयसूक्तं दशम्येकादशयौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभावितीति । अतिरात्रेथमपेर्पायेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रेणतसूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्सुधृतस्यहरिवःपिबेहेतिराज्येति ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

न्यू३षुवाचंप्रमहेभरामहेगिरइन्द्रायसदनेविवस्वतः ।

नूचिद्विरत्नसमतामिवाविदन्नदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । ज़रामहे । गिरः ।

इन्द्राय । सद्ने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससतामृड्वम् ।

अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्विणः । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहतेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांप्रयुज्महे उइतिपदपूरणः यतः
विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नू-
चित्वक्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरु-
षाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशकइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातृषुपुरुषे-
षु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-
षुइत्यस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वात्संहितायांकम्प्यते इकःसुजीति
दीर्घत्वम् सुञइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्किप्चेतिक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः। नूचित्व ऋचितुन्येत्यादिनादीर्घः। ससतामिव ष-
सस्वप्ने अस्माच्छन्नतादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिसमासः। अविदत् विद्वलाभे छन्दलिलुङ्लिङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्यु-
तादीतिच्चेरङादेशः अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः। द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददाती-
तिद्रविणोदाःद्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनञ्जितीनञप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते शं-
सुस्तुतौ यकि अनिदितामिति नलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रुचमाह—

दुरोअश्वस्यदुरइन्द्रगोरसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शि॒क्षा॒न॒रः॒प्र॒दि॒वो॒अ॒का॒म॒क॒र्शनः॒स॒खा॒स॒खि॒भ्य॒स्त॒मि॒दं॒गृ॒णी॒म॒सि॒ ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षाइनरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः ।
सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेदुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य
दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मा
शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामान्
कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमहवि-
र्दत्तवतांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यःऋत्विग्भ्यः
सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-
अदाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिभ्यउरजिति विधीयमानउरचप्रत्ययबहुलवचनादस्मादपिभ-
वति अतएवाकारलोपः । शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलङ्कारप्रत्ययः ततष्टाष्ट षष्ठीस-
मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्देकैयादिकः ध्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-
दन्तोमसिरितिमसेरिकारः ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

शचीवइन्द्रपुरु॒रु॒द्यु॒म॒त्त॒म॒त॒वे॒दि॒द॒म॒भित॑श्चे॒किते॑वसुं ।
अ॒तः॒सं॒गृ॒भ्या॑भिभू॒त॒आभ॑र॒मा॒त्वा॒य॒तो॒ज॒रि॒तुः॒का॒म॒मू॒न॒यीः॒ ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुः । रुत् । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसुं । अतः । समंगृभ्यं । अभिभूते । आ ।
भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवःशचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्रशचीवःप्रज्ञावन् पुरुषत्वप्रभूतस्यवृत्रवधादेःकर्तःद्युमत्तमअति-
शयेनदीप्तिमन् अभितःसर्वत्रवर्तमानंवसुधनंयदस्ति तदिदंवेतवैवस्वभूतमितिचेकिते भृशमस्मा-
भिर्ज्ञायते अतःकारणात्धनंसंगृह्यसम्यक्गृहीत्वाअभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभरअस्मभ्यमा-
हरदेहीत्यर्थः त्वायतःत्वामात्मनइच्छतोजरितुःस्तोतुःकाममभिलाषंमाऊनयीः परिहीनंमाकर्षीःपू-
रयेत्यर्थः॥ शचीवः मनुवसोरुरितिरुत्वम् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वाष्टमिकंसर्वानुदात्त-
त्वम् नचामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधात् ।
चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताद्वर्तमानेलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधात् आम्प्रत्ययाभावेसतिलिटआ-
र्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । संगृह्यआभरेत्युभयत्र हग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । त्वायतः त्वा-
मात्मनइच्छति सुपआत्मनः क्यच्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यज-
न्तालुटःशतृ तस्यअदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्व-
रोन्तरङ्गःसिद्धोभवतीतिवक्तव्यमितिवचनात् तस्यसिद्धत्वेसति शतुरनुमइत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्माद्भावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् ।
ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिःलुङि णिश्चिद्रुसुभ्यइतिचुश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना
प्रतिषेधः ह्यन्तक्षणेतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

एभिर्द्युभिःसुमनाएभिरिन्दुभिर्निरुन्धानोअमतिंगोभिरश्विना ।
इन्द्रेणदस्युंदरयन्तइन्दुभिर्युतद्वेषसःसमिषारभेमहि ॥४॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः ।
अमतिम् । गोभिः । अश्विना । इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः ।
इन्दुभिः । युतद्वेषसः । सम । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यंदत्तैःसो
मैश्चप्रीतस्त्वंअस्माकंअमतिंदारिद्र्यचंगोभिस्त्वयादत्तैःपशुभिरश्विनाश्वयुक्तेनधनेनचनिरुन्धानो-
निवर्तयन्सुमनाःशोभनमनाभव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैःसोमैःप्रीतेनेन्द्रेणदस्युंउपक्षपयितारंशत्रुं
दरयन्तोर्हिसन्तःअतएवयुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वाइषाइन्द्रदत्तेनाग्नेनसंरभेमहिसंरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमंनाः शोभनं मनोयस्य सोर्भनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिरावरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्रसोरलोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्तिं मन्तव्यामतिः ऐश्वर्यं न मतिः अमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् मत्वर्थीयइनिः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

समिन्द्ररायासमिषारभेमहिसंवाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयाश्वावत्यारभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।

पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः । सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया ।

गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेन वयंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथा इषा अनेन संरभेमहि तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि कीदृशैर्वाजैः पुरुश्चन्द्रैः पुरुषांबहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः किञ्च देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरविशेषेण शत्रूणां क्षिपणसमर्थं शुष्मबलं यस्याः सातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सातथोक्ता अश्ववत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इति सुट् श्रुत्वेन शकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौ दीर्घसिंघेषां अत्र दीवृशब्दो दीर्घलक्षयति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्र विभाषागोरिति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्ववत्या मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीष्टमाह—

नेत्वामदा अमदन्तानि वृण्यते सोमा सो वृत्रहृत्येषु सत्पते ।

यत्कारवेदशंष्टत्राप्यप्रतिवर्हिष्मते निहस्त्राणि वर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
 वृत्रहृत्येषु । सतःपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
 बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः । ॥ ६ ॥

हेसत्पतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहृत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तामदाः मादकाम-
 रुतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षप्रापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धी-
 निचरुपुरोडाशादीनिहवीषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यद्यदा कारवेस्तु-
 तिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि
 अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिब-
 हुलमितिशेर्लोपः । बर्हयः बर्हयतिर्हिसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः शपःपि-
 त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

युधायुधमुपधेदेषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
 नम्यायदिन्द्रसख्यापरावतिनिबर्हयोनमुचिंनाममायिनम् ॥७॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुः । युधा । पुरा । पुरम् ।
 सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
 परावति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांधर्षकस्त्वं युधायुधेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपधेदेषिउपैवगच्छसि सर्व-
 दायुद्धशीलोभवसोत्यर्थः धेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापूरेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुन-
 गरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुषुन-
 मनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनमाया-
 विनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः नितरामर्हिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्प्रहारे सम्पदा-
 दिलक्षणोभावेक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि इणूगतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णु-
 याजिधृषापागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्लरितिक्रुःप्रत्ययः किच्चाट्टणाभावः सुपांसुलुगितिसोर्वा-
 जादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पृपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञामभिमतानीति क्लिप्चेतिक्लिप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लुटिसिपिअदादित्वाच्छपोलु-
किनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रह्वत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिती-
यायाड्यादेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमु-
चिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुञ्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृति-
भावः नञ्गतिर्नचकारकमितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मा-
यिनं मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्वंकरंअमुतपुर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।

त्वंशतावंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदःपरिषूताऋजिष्वना ॥ ८ ॥

त्वम् । करंअम् । उत । पुर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्यं ।

वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः ।

परिषूताः । ऋजिष्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपुर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञ-
स्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशक्त्या वधीः
हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएवत्वं
ऋजिष्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः बहुदस्यए-
तत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् विभिदिषे ॥ वधीः हन्तेर्लुटि सिपि लुटिचेतिव-
धादेशः तस्यादान्तत्वाद्बहुभावः अतएवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । ते-
जिष्ठया तेजसृशब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशायनिकेइष्टनिविन्मतोर्लुगि-
तिविनोर्लुक् टेरितिटिलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेत्युट्
टित्वावडीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत्
भिदिर्विदारणे लुटिसिपिरुधादित्वावश्मम् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्ङ्याभ्यइतिसकारलोपः ।
अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्री-
हौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायांदीर्घश्छान्दसः । परिषूताः पूप्रेरणे कर्मणि
निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्दिर्दशाबन्धुनासुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिसहस्रानवतिनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुश्रवसा ।

उपजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।

चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिसहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिनव नवसंख्योत्तरानवतिं तान्नाज्ञ ईदृक्संख्याकान् अनुचरांश्च रथ्यारथसम्बन्धिना दुष्पदां दुष्पदनेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक्तुं न्यवर्जयः त्वांस्तु तवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वात् टच्प्रत्ययाभावः राजन्शब्दो राजृदीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनं श्रवोन्नयस्य आद्युदात्तञ्च च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेलिटः कसुः शसिभसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः शासि वसि घसीनां चेति षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या रथस्येदं रथ्यं रथाद्यदित्यत्र यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्विति खल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्यङितिसिचोलोपः चोः कुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

त्वमाविथसुश्रवसंतवोतिभिस्तवत्रामाभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।

त्वमस्मैकुत्समतिथिग्वमायुमहेराज्ञेयूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवसम् । तव । कुतिभिः । तव । त्रामभिः ।

इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् ।

महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तं राजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-
तन्नामानं राजानं तव त्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविथेति शेषः किञ्च त्वमहेमहतेयूने
तरुणायास्मै सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादींस्त्रीन् राज्ञः अरन्धनायः वशमनयः रन्धतिर्वशगमन इति यास्कः ॥
त्रामभिः त्रैङ्पालने आदेच इत्यात्वम् आतोम निज्जितिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः
रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनयति तत्करोतीति णिच् इष्टवण्णौ प्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावात् णि-
लोपः लङ्सिपिदीर्घश्छान्दसः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

यउट्चीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।

त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

ये । उट्ऋचि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवतमाः ।

असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राधीयः । आयुः ।

प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उट्चिउट्केयज्ञसमाधौवर्तमानाः देवगोपाः देवैः पालिताः ते तव सखायः सखिवदत्य-
न्तं प्रियाः अतएव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम् ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां
स्तोषामस्तवाम अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राधीयोतिशयेन दीर्घमायुर्जी-
वनं प्रकरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म ॥ देवगोपाः देवामोपायेषां बहुव्रीहौ-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम असंभूवि लुङ्थेलोटिआहुत्तमस्यपिच्चेतिपिद्वद्भावात्पिच्चेडिच्चे-
तिङित्वाभावे श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपाभावः पित्वादेव तिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरः शिष्यते । स्तो-
षाम स्तौतेलोटि सिङ्गहुल्लेटीति बहुलग्रहणात् लोट्यपिसिप् तस्यपिच्चादुणः । सुवीराः वीरवीर्यौ-
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राधीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिना द्राधादेशः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षे अमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

मानइत्येकादशर्चचतुर्थसूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्तजगत्यःसव्य-
ऋषिःइन्द्रोदेवता तथाचानुकान्तम्—मानोन्यात्रिष्टुष्षष्ठ्यष्टमीनवमोचेति अतिरात्रेप्रथमपर्याये-
च्छावाकशस्त्रेइदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—मानोअस्मिन्मघवन्निन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

मानोअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसिनहिलेअन्तःशर्वसःपरीणशे ।

अक्रन्दयोनद्योऽरोरुवद्वनाकथानक्षोणीभियसासमारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्सु । अंहसि । नहि । ते । अन्तः ।

शर्वसः । परिणशे । अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा ।

न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥ १ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेअंहसिपापेपृत्सुपृतनामुपापफलभूतेषुसङ्ग्रामेषु
चनोस्मानमाप्रक्षैप्सीरितिशेषः यस्मात्तेतवशवसोबलस्यान्तोवसानं परीणशेपरितोव्याप्तुंनहिश-
क्यतेसर्वोपिजनस्त्वदीयंबलंअतिक्रमितुंनशक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वंअन्तरिक्षेवर्तमानोरोरुवत्अ-
त्यर्थंशब्दकुर्वन्नद्योनदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानिचाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-
णीतिपृथिवीनाम तदुपलक्षितास्त्रयोलोकाः भियसावद्भयेनकथाकथनसमारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-
यंबलमवलोक्यत्रयोपिलोकाविभ्यतीतिभावः ॥ पृत्सु पदादिषुमांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृ-
तनाशब्दस्यपृद्भावः । परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा कृत्यार्थेतवैकेनितिकेनप्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । नद्यः द्वितीयार्थेप्रथमा । रोरुवत् रुशब्दे यङ्लुग-
न्ताल्लटःशट् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वादुणाभावेउवडादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-
तिनुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिमशब्दात्प्र-
कारवचनेथाप्रत्ययः तस्यविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः । आरत ऋगतौ समोगम्यृच्छी-
त्यात्मनेपदं छान्दसेवर्तमानेलङिअदादित्वाच्छपोलुक् झस्यादादेशः अडागमोवृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अर्चाशक्रायशाकिनेशचीवनेशृण्वन्तमिन्द्रंमहयन्त्रभिष्टुहि ।

योधृष्णुनाशर्वसरोदसीउभेष्टपावृष्टत्वावृष्टभोन्मृजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् ।
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वषा । वषत्वा । वषभः । निःक्रजते ॥ २ ॥

हेअध्वर्यो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशक्रायेन्द्रायार्च एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च
स्तुतीःशृण्वन्तंसमीचीनेयंस्तुतिरितिजानन्तंतमिन्द्रंमहयन् पूजयन् अभिष्टुहिआभिमुख्येनतस्य
स्तोत्रंकुरु यइन्द्रः धृष्णुनाशत्रूणांधर्षकेणशवसाबलेनउभेरोदसीद्यावापृथिव्यौन्यृजतेनितरांप्र-
साधयति ऋजतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थःवृषत्वावृषत्वेनअनेनैवसेच-
नसामर्थ्येनवृषभोवर्षिताकामानां यद्वावृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःझ-
चोतस्तिङ्इतिदोर्घत्वम् । शाकिने शक्तिःशाकःशकृशकौभावेघञ् मत्वर्थीयइनिःक्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तौतेरदादित्वाच्छपोलुक् उपसर्गात्सुनोती-
तिषत्वम् णुनाष्टुरितिष्टत्वम् । वृषत्वा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृजते ऋजिभृजीभर्जने इ-
दित्वानुम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अर्चादिवेबृहतेशूष्यं वचःस्वक्षत्रं यस्य धृषत धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वषभोरथो हिषः ॥ ३ ॥
अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः ।
धृषत् । मनः । बृहत्श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।
हरिभ्याम् ॥ वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्तायबृहतेमहतेइन्द्रायशूष्यं शूषमिति सुखनाम तत्रसाधुशूष्यंतादृशं स्तुतिल-
क्षणंवचःअर्चउच्चारय यस्येन्द्रस्यधृषतःशत्रून्धर्षयतःस्वक्षत्रंस्वभूतबलवत्मनोधृषत्तुष्टंभवति
हिषः सहि सखल्विन्द्रः बृहच्छ्रवाःप्रभूतयशाःअसुरःशत्रूणांनिरसिता यद्वा असुःप्राणोबलंवात-
द्वात् रोमत्वर्थीयः अथवाअसवः प्राणाः तेनचापोलक्ष्यन्ते प्राणावाआपइतिश्रुतेः । तानरातिददा-
तीत्यसुरः बर्हणाशत्रूणांनिबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यांपुरस्कृतःपूजितः वृषभः कामानांवर्षितार-
थोरंहणशीलः ॥ शूष्यं तत्रसाधुरितियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतियतोनावइत्याद्युदा-

त्तत्वाभावेतिस्वरितइतिस्वरितत्वम् । धृषतः जिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे असे-
रुरन्नित्युरन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बर्हणा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः पूर्वाधरे-
त्यादिना असिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्वंदिवोबृहत्सानुकोपयोवत्मनाधृषताशंवरंभिनत् ।

यन्मायिनोब्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगभस्तिमशानिपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहत्तः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता ।

शम्बरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । ब्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् ।

शिताम् । गभस्तिम् । अशानिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-
त्रूणांधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंवरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यदयदाब्रन्दिनः
शत्रून्जेतुंसृदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरान्मन्दिनाहृष्टेन
धृषत् धृषताप्रागल्भ्यंप्राप्तवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगभस्तिहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-
रितिरश्मिनाम तद्वतींअशानिंवज्रंपृतन्यसितान्सुरान्जेतुंपृतनारूपेणेच्छसितान्प्रतिप्रेरयसीत्यर्थः
तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमा-
ङ्योगेपीत्यडभावः । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृषत् सुपांसुलुगिति तृतीयाया-
लुक् । शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः । पृतन्यसि पृतनाशब्दा-
त्सुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

नियदृणक्षिंश्वसनस्यमूर्धनिशुणस्यचिद्ब्रन्दिनोरोरुवहना ।

प्राचीनेनमनसाबर्हणावतायदद्याचिक्लृणवःकस्त्वापरि ॥ ५ ॥ १७ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
 व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता ।
 यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्मेघैरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षेश्वसितीतिश्वसनोवायुः तस्यव-
 न्दिनःस्वकिरणैराश्रफलादीनमृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्यचित्तरसानांशोषयितुरादित्यस्यापिमूर्धन्यु-
 परिप्रदेशेवनान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षिआवर्जयसिप्रापयसीत्यर्थः वायुनासूर्यकिरणैश्चवृ-
 ष्ठायापःसूर्यस्योपरिपुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रःकरोतीत्युपचर्यते प्राचीनेनप्रकर्षेण
 गन्नाअपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीतिवधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणांहिंसा तद्वता एवं-
 भूतेनमनसायुक्तस्त्वंयद्यस्मात्अद्याचित्अद्यापिकृणवःवर्मकालेसूर्यस्योपरिभौमान्नसानवस्थाप-
 यसि वर्षासुचवर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात्त्वात्वापर्युपरिकोवर्ततेनकोपीत्यर्थः अ-
 तस्त्वमेवसर्वाधिकइतिभावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादश्चतेःऋत्विगित्यादिनाकिनि अनिदितामितिनलोपःवि-
 भाषाश्चेरदिकृत्वियामितिस्वार्थेखः खस्येनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वप्रत्ययस्य
 सतिशिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकारउदात्तः । अद्याचित् निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । कृणवः
 कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्वानुम् लेटिसिप्यडागमः धिन्विकृण्वयोरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याका-
 रादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वेविकर-
 णस्वरः । व्रन्दिनः अत्रनिरुक्तम्—व्रन्दीव्रन्दतेर्षदूभावकर्मणोनिवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्द-
 कारिणःशुष्णस्यादित्यस्यशोषयितूरोरुयमाणोवनानीतिवाधनानीतिवेति । धनानीतिपक्षे मेघ-
 स्यधनानीतिव्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमाविथनयितुर्वशंयदुत्वंतुर्वीतिव्यंशतक्रतो ।
 त्वंरथमेतशंकृत्येधनेत्वंपुरोऽनवतिदंभयोऽनव ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्वशम् । यदु॒म् । त्वम् । तु॒र्वी॒तिम् ।
व॒र्यम् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒त॒क्र॒तो । त्वम् । रथ॑म् । ए॒त॒शम् ।
कृ॒त्व्ये । ध॒ने । त्वम् । पु॒रः । न॒व॒तिम् । दं॒भ॒यः । न॒व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रीनाज्ञःआविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञवा त्वं
वर्यंवर्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिं
एतशंएतत्संज्ञकंधनेधननिमित्तेसद्गामेकृत्व्येकर्तव्येसतिआविथेत्येषः यद्वा पूर्वोक्तानाराज्ञारथं
एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचररक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवर्तिनवनवोत्तरनवतिसंख्या-
काः पुरः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इणूगतौ इणस्तशन्तशसुनावि-
तितशनप्रत्ययः गुणः । कृत्व्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

स॒घा॒रा॒जा॒स॒त्प॒तिः॑शू॒शु॒व॒ज्ज॒नो॒रा॒त॒ह॒व्यः॑प्र॒ति॒यः॑शा॒स॒मि॒न्व॒ति ।
उ॒क्था॒वा॒योअ॒भि॒गृ॒णा॒ति॒रा॒ध॒सा॒दानु॑र॒स्मा॒उ॒प॒रा॒पि॒न्व॒ते॒दिवः॑ ॥ ७ ॥

सः । घ॒ । रा॒जा । स॒त्प॒तिः । शू॒शु॒व॒त् । ज॒नः । रा॒त॒ह॒व्यः ।
प्र॒ति । यः । शा॒स॒म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था । वा॒ । यः । अ॒भि॒गृ॒णा॒ति ।
रा॒ध॒सा । दानु॑ः । अ॒स्मै । उ॒प॒रा । पि॒न्व॒ते । दि॒वः ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मा-
नंवर्धयति यइन्द्रंप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिंइ-
न्वतिव्याप्नोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविल्क्षणेनाच्चेनसहाभिगृणाति
तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति
मेघनाम सचयास्केनैवनिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेस्मिन्भ्राण्युपरताआपइतिवेति ।
तान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुधेत्यादिनादीर्घः । सत्प-
तिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् तुओश्विगतिवृद्धयोः
प्यन्ताद्धर्तमानेलुङिच्चेरङादेशे संप्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्धादिकंबाधि-

त्वा णौचसंश्चडोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वृद्धचभावेद्विर्वचनादि उवडादेशः ।
 रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्मान्नावेघजि कर्षात्वतश्च-
 त्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्गृष्टव्यः सहाकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-
 वित्यस्माद्धजिव्यत्ययेनलोपः । इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगा-
 दनिघातः । अभिगृणाति गृशब्दे कैयादिकः प्लादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदा-
 त्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा सुपांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते
 पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

असमंक्षत्रमसमामनीषाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे ।

येतइन्द्रदुषोवर्धयन्तिमहिक्षत्रंस्थविरंष्टृण्यंच ॥ ८ ॥

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा ।

सन्तु । नेमे । ये । ते । इन्द्र । दुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् ।

स्थविरम् । ष्टृण्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रंबलमसमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चअसमा नक-
 स्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः ने-
 मेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवदुषोहविर्द-
 त्तवन्तोयेत्वदीयंमहिमहत् क्षत्रंबलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंष्टृण्यंवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति
 यद्वा दुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम् । नेमे सर्वनामत्वाज्जसःशीभावे
 गुणः त्वसमसिमेनेमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दुषः ददातेर्लिटः
 कसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्र-
 सारणं शासिवसिवसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः । महि महैरौणादिकइन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं
 अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्चमूपदंश्चमसाइन्द्रपानाः ।

व्यंश्रुहितपयाकाममेषामथामनोवसुदेयायकृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूःसदः । चमसाः ।
इन्द्रपानाः । वि । अश्रुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अर्थ । मनः ।
वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थसम्पादिताः
कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषुचमसेषुअव-
स्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वंतान्व्यश्रुहिव्यामुहि व्याप्यचएषांत्वदी-
यानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषेतैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमत्-
धनप्रदानायत्वदीयमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा
तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्या-
दिनाउणादिकऊप्रत्ययः चमूषुसीदन्तीतिचमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिनाकिप् पूर्वपदादितिषत्वम्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिपिबतेःकर्मणिल्युट् । अश्रु-
हि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय इदाञ्दाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईदृतीतीकारादेशः
गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व इकृञ्करणे बहुलछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अपामतिष्ठद्वरुणह्वरंतमोन्तवृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणःह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु ।

पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः ।

अनुस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणह्वरंधरुणशब्दोधारावचनःधारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अय-
मेवार्थःस्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्यलोकत्रयावरितुरसुरस्यजठरेषूदरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मे-
घोभूत् अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेघस्यावृतत्वात्तवृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ई इमाःपूर्वोक्तानद्योन-
दीः अपः नदानाद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणाआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाःव्यापिनीः अनुष्ठाःअनुक्रमेणतिष्ठन्तीःएवंविधाअपःइन्द्रःप्रवणेषुनिम्नेषुभूपदेशेषुअभिजिघ्र-
तेअभिगमयति ॥ वत्रिणा वृज्वरणे इत्यस्मात्आद्यगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिङ्ङ्वावाङ्मिवा-
दि यणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गेइति तिष्ठतेःकःप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्व-
म् । जिघ्रते हन्तेर्गत्यर्थाद्भ्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अर्तिपिपत्योश्च बहुलंछ-
न्दसीत्यङ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीसूचमाह—

सशेष्टधमधिधाद्युम्नमस्मेमहिःक्षत्रंजनापाळिन्द्रतव्यम् ।

रक्षाचनोमघोनःपाहिमूरीन्नायेचनःस्वपत्याइषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः । शेष्टधम् । अधि । धाः । युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् ।

जनापाट् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि ।

सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वंअस्मेअस्मासुद्युम्नयशःअधिधाःअधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेष्टधंशमनं रो-
गाणांशमनेसतियद्वर्धतेतादृशं तथा महिमहत् जनापाट्शत्रुजनानामभिभवितृत्वयं प्रवृद्धंक्षत्रं-
लंचअधिधाइतिशेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मान् मघोनोधनवतःकृत्वा रक्षपालय सूरीन्विदुषोऽज्ञान-
पिपाहिपालय तथा रायेधनायचस्वपत्यैशोभनपुत्रयुक्तायइषेऽन्नायचनोस्मान्धाःधेहिस्थापय ॥
धाः छन्दसिलुङ्गलुङ्गलिटइतिप्रार्थनायांलुङि गातिस्थेतिचोर्लुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्य-
ङभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिअस्मच्छब्दात्सप्तम्याःशेआदेशः । जनापाट् जनान्सहतइतिजना-
पाट् छन्दसिसहइतिष्विः अतउपधायाइतिवृद्धिः सहेःसाङःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइ-
तिपूर्वपदस्यदीर्घः । तव्यं तवतिवृद्ध्यर्थःसौत्रोधातुः अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्त-
स्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपःपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः द्व्यचो-
तस्तिङइतिदीर्घत्वम् । मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिशसिसम्प्रसारणम् । पाहि अदादित्वा-
च्छपोर्लुक् हेरपित्वात् तस्यैवस्वरःशिष्यते मघोनइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वान्निघाताभावः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याःसातथोक्ता नञ्सुङ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषुछन्द-
सिवावचनमितियाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चपञ्चमंसूक्तं सव्यस्यार्षे ऐन्द्रं जागतम् तथा चानुक्रान्तम् दिवश्चिदष्टौ जागतं-
हीति हीत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषया उत्तरे द्वे च सूक्ते जागते अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणश-
स्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितञ्च—दिवश्चिदस्येति पर्यासः सनोनव्येभिरिति चेति विषुवति निष्के वल्येप्ये-
तत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंस्ये देवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्येति समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दो मेपि
निष्के वल्ये एतत्सूत्रितम्—त्वं मह्यं इन्द्रो ह दिवश्चिदस्य त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्य मिति निष्के वल्यमिति ।

प्रथमाष्टकमाह—

दिवश्चिदस्य वरिमा विपप्रथ इन्द्रं न मह्ना पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तु विष्मश्चर्षणिभ्य आतपः शिशीति वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥१॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न ।

मह्ना । पृथिवी । च न । प्रति । भीमः । तु विष्मान् । चर्षणिभ्यः ।

आतपः । शिशीति । वज्रम् । तेजसे । न । वंसंगः ॥१॥

अस्येन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्रभावं दिवश्चित्तुलोकादपि विपप्रथे विस्तीर्णं बभूव पृथिवी च न पृ-
थिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्वेन इन्द्रं न प्रति भवति भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोऽपि सगरीया-
नित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तु विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः ते-
षामर्थाय शत्रूणां मातपः आसमन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्षण्या-
य शिशीति तनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति तत्र दृष्टान्तः—वंसगो न वननीय गतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे
युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात्पृथ्वादिल-
क्षण इमं निच् प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे प्रथप्रख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलो-
पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने अलोपो न इ-
त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रति-
निधौ कर्षणं प्रतीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्ते इतीन्द्रशब्दात् द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा-
दिति पञ्चमी तु छान्दसत्वात् न भवति । भीमः जिभीभये इत्यस्माद्भियः पुग्वेति मक्प्रत्ययः भीमो बि-
भ्यत्यस्मादितियांस्कः । आतपः तपतीति तपः पचाद्यच् थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

शीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीतिविकरणस्य श्रुतः बहुलं छन्दसीत्यभ्यास-
स्येत्यम् ईहल्यघोरित्वम् अनजादावपिलसार्वधातुके व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः व-
नषणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः वंसंवननीयंगच्छतीति वंसगः डोन्यत्रापि दृश्य-
तइति गमेर्दप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रतिगृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।
इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषाय ते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विश्रिताः । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते ।
सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

सइन्द्रः समुद्रियः समुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवः समुद्रिय एवंभूतः सन् वरी-
मभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिता व्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणी वृत्रेणावृता अपः अर्ण-
वो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति स्वीकृत्य वर्षेति भावः सचेन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषाय ते वृष इवाच-
रतिर्हर्षयुको वर्तत इत्यर्थः तथा सइन्द्रो युध्मो योद्धा सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः ओजसा बलकृ-
तेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेति मत्वर्थी यो व-
प्रत्ययः सलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नद अव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच् चित इत्यन्तोदा-
त्तत्वम् नद इति टित्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति ङीप् यस्येतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्
जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् द्वितीयार्थे प्रथमा अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्यापउ-
च्यन्ते तथा च श्रूयते—अहावनदताहते तस्मादानद्योनाम स्थतावोनामानि सिन्धव इति ॥ समुद्रियः
समुद्राभ्राद्भइति भवार्थे षप्रत्ययः यस्येयादेशे तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ह्य-
होर्भइति भवत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व-
रीमभिः वृज्वरणे इत्यस्मादौणादिक ईमनिन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा अदामिनि-
चिदीर्घः आद्युदात्तत्वं च्छान्दसत्वात् । वृषायते कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेत्याचारेणैक्यङ्ङित्वा-
दात्मनेपदम् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युध्मः युधसम्प्रहारे इत्यस्मादिषियुधिन्धिदसि श्याधू-
सूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननं पनः तदिच्छति पनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंनभोजसेमहोनृम्णस्यधर्मणामिरज्यसि ।
 प्रवीर्येणदेवतातिचेकितेविश्वस्माउग्रःकर्मणेपुरोहितः ॥३॥
 त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
 धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते ।
 विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंभोजसेभोजनायपर्वतंपर्ववन्तमेघनाकार्षीः नहिहतोभुङ्क्ते इन्द्रोहिर्वर्षणार्थमेघंव-
 ज्ञेणहन्ति तथामहःमहतःनृम्णस्यधनस्यधर्मणांधारयितृणांकुबेरादीनां इरज्यसिईशिषे इरज्यति-
 रैश्वर्यकर्मा सइन्द्रोदेवतावीर्येणअतिअतिशयितःप्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातोबभूव सचोग्रउ-
 दूर्णइन्द्रः विश्वस्मैसर्वस्मैवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदेवैःपुरोहितःपुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ्
 धारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरजईर्ष्यायां ऐश्वर्ये
 इत्येके कण्डादिवाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदितियत् णिलोपः बहुव्रीहौ
 वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतिस्वरितमितिस्व-
 रितत्वम् तस्मिन्निहसति आद्युदात्तंछन्दसीत्यनेनैवसिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकंस्यादि-
 त्युक्तम् । देवता देवएवदेवता देवात्तलितिस्वार्थेतलप्रत्ययः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यद्यन्ताच्चेकित्यतेःकर्मणिलिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः पुरसूशब्द-
 स्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेनपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायां गतिरनन्त-
 रइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सइद्वेनेनमस्युभिर्वचस्यतेचारुजनैषुप्रब्रुवाणइन्द्रियम् ।
 वृषाछन्दुर्भवतिहर्यतोवृषाक्षेमेणधेनामघवायदिन्वति ॥४॥
 सः । इत् । वने । नमस्युभिः । वचस्यते । चारु । जनैषु ।
 प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा ।
 क्षेमेण । धेनाम् । मघश्वा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवा-
णः प्रकटयनचारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता
भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघ-
वाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्तदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइ-
न्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांय-
जमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्वतिव्यामोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थं
क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्य-
यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रूञ्
व्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तो-
दात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त-
मितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दात्तच्चप्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्या-
हौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोतियुध्मओजसाजनेभ्यः ।

अधाचनश्रद्धधतित्विषीमतइन्द्रायवज्रनिघनिघ्नतेवधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सः । इत् । महानि । समइत्थानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।

ओजसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिःमते ।

इन्द्राय । वज्रम् । निघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसङ्ग्रामानमज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाव-
लेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधंमेवेषुनिघ-
निघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्धधति श्रदितिसत्यना-
मइन्द्रोबलवानितियदुच्यतेतत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्द-
सः यद्वा मद्यन्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि वज्रर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इ-
ण्गत्तौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्ग्रामाः समीणइतिथक्प्रत्ययः किच्चाद्गुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्जना तुमस्जोशुद्धौ मनिनप्रत्ययः झलंजसूझशीतिसकारस्य जश्त्वं दकारः ततश्चुत्वं जकारः प्रत्ययस्वरः । अध छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसांहितिकोदीर्घः । त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपित्वादनुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । निवनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्त्वाद्वाधर्त्यादावेवतद्गृह्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीवृत्तमाह—

सहिश्चवस्युःसदनानिकृत्रिमाक्ष्मयावृधानोजसाविनाशयन् ।
ज्योतीषिकृण्वन्नृकाणियज्यवेवसुक्रतुःसर्तवाअपःसृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्ष्मया । वृधानः ।
ओजसा । विनाशयन् । ज्योतीषि । कृण्वन् । अरृकाणि ।
यज्यवे । अर्व । सुक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्त्यशोवाआत्मनइच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणिक्रिययानिर्वृत्तानिसदनानिसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्ष्मयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभवित्राबलेनेत्यर्थः ज्योतीषिसूर्यादीनिवृत्रेणावृत्तानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहिता-
निकृण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायतदर्थंसर्तवैस-
रणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिकृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा दुक्तञ्करणे द्वितःक्रि-
रितिभावेक्रिप्रत्ययः क्रेर्मन्त्रित्यमितिनिर्वृत्तार्थेमप् तस्यपित्वादनुदात्तत्वेक्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्य-
ते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । क्ष्मया क्ष्ममूषसहने क्षमतेप्राणिजातकृतमुपद्रवमितिक्षमा षिद्धि-
दादिभ्योडित्यङ् ततष्टाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभि-
भवार्थः षहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गताम-
नइतिडीपोनिषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः । वृधानः ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि वृज्वरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकूप्र-
त्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरिति

युप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुव्रीहौकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्तवै सृगतौ कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लडिबहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः॥६॥

सप्तमीसूचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाश्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्टासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाश्वा । हरी इति ।
वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।
ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेत्वदीयमनः दानायअस्मदभिमतफलप्रदाना-
यास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाश्चाअस्मद्यज्ञा-
भिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेतवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्टासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः
भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नहिंसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिन्नितिवनिष् असंबुद्धावितिपर्युदासादीर्घाभावः । अर्वाश्वा सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वान्त्वं भावेत्युद् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे क्पितुगागमः । यमिष्टासः यन्तुःशब्दात्तुच्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्तवैर्णिच्चेतिघथिन्प्रत्ययोनिलोपश्च
नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्ति दंभुदंभे स्वादित्वावश्रुः तस्यङित्त्वादनिदितामितिनलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्रुवोरितिय-
णादेशाभावे अचिश्रुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृश्निरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते ऋतउत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्कि-
नि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारत्वादिभ्यःकिन्निष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भा-
वान्त्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तयो रषां हस्तं त्विं श्रुतो दधे ।

आवृता सो वृता सो न कर्तृभिस्त नृषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वसुं । विभर्षिं । हस्तयोः । अषां हस्तम् । सहः । त्विं ।

श्रुतः । दधे । आवृतासः । अवृतासः । न । कर्तृभिः । तनृषु ।

ते । क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वं अप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्विभर्षिं स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि
तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अषां हस्तं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारय-
ति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
कृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः—अवृता सो न अवत इति कूपना-
म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियन्ते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हेइन्द्र ते तव शरीरेषु
क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं शिक्षये इत्यस्माद्भावे निष्ठायामण्यदर्थे इति प-
र्युदासादीर्वाभावः अतएव क्षियो दीर्वादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं न प्र-
क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विभर्षिं दुभृजधारणपोषणयोः लिटिसिपिशपः
श्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । अषां हस्तं षह अभिभवे इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसहे-
तीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
प्राप्ते साढ्यैसाढ्वासाढेति निगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं
द्रष्टव्यम् । तन्वि जसादिषु छन्दसि वावचनमिति अच्चेरित्यत्वौ त्वयोरभावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसत्वाच्च प्रवर्तते ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

• १ हेइन्द्र प्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितं अनुपहंसितं अप्रहीणं वा वसुः कर्मफलख्यं धनं
हस्तयोः अधिदैवं हस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्विभर्षिधारयसि अध्यात्मं च जीवनादिलक्षणं
कर्मफलं हस्तसदृशयोः प्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहो बलं त्वदीयमषां हस्तं अन्यैरतिरस्कार्यं अतः
कर्मफलं धारयितुं समर्थोसि किञ्च तन्वितनौ स्वात्मनः शरीरे श्रुतः श्रवणादिज्ञानादिदधे धारयसि
अतो नुष्ठानप्रयासं ज्ञात्वा तदनु रूपफलं ददासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्भूमौ हिरण्यनिधिप्रक्षेपकारि-
भिः अवृता सो न निधिस्थापनार्थं स्वाता अवरागता इव आवृतासः दिशः सर्वा अपित्वदीयप्रकाशो-

एषप्रपूर्वीरितिषङ्गचंषष्टसूक्तम् सव्यस्यार्षिमैन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तञ्च—एषप्रषडिति । विषुवतिनिष्केवत्येएतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः प्रमंहिष्ठायेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषप्रपूर्वीरवतस्यचम्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः ।

दक्षंमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वंसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषाम् ।

उत् । अयंस्त । भुर्वणिः । दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् ।

रथम् । आवृत्य । हरियोगम् । ऋभ्वंसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषः चमूषुचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा-
इषः प्रावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांकीडार्थमुपय-
च्छति सचेन्द्रः हिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वंसंउरुभासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य
महेमहतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति ॥ पूर्वीः पृथालनपूरण-
योः पृथिविदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिडीष् य-
णादेशः हलिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनाऊ-
प्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यांवर्तमानाइषश्चम्रिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्मे-
तियांस्कः । धातुपाठेभुर्वर्हिंसायामितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छा-
न्दसः । पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
हिरण्ययम् ऋत्विवास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते । हरियो-
गम् हर्योर्योगोयोजनयस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते ।
ऋभ्वंसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादिवाहृभ्वसादेशः ॥ १ ॥

माच्छादिताः निविस्थापकाहिर्निधिगतेनिक्षिप्यतंगर्तमृत्तिकादिभिः आच्छादयन्ति एवंत्वमपि
त्वदीयरश्मिभिः सर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेतवतनूषुशरैरेषुऋतवः संकल्पविशेषाः फलप्रदाः
भूर्योबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यर्थः ।
इत्युपनिषद्भाष्ये ॥ १ नि० ९. २३. ।

द्वितीयाष्टकमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः ।
पतिदक्षस्यविदथस्यनूसहोगिरिनवेनाअधिरोहतेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इषः । परीणसः । समुद्रम् । न । समःचरणे ।
सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।
न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोतारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोव्यामु-
वन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनि-
ष्यवः सनिधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रंन यथानावा
समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोतारोपिस्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोतः त्वंचदक्षस्य
प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिपालयितारं सहःसहस्व तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तो-
त्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिन यथापर्वतंस्वाभि-
तपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गृशब्दे गृणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः किंचूक्तौचेतिकर्तरिक्किच्
बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः णमप्रह्वत्वेइत्यस्माच्छत-
रिव्यत्ययेनैवं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्मात्
किप्चेतिक्किप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिनामनप्रत्ययः
बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताःप्रत्ताःइषोयेषां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छ-
न्तीतिपरीणसः किप्चेतिक्किप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम्
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्किपिशकारस्यसकारः । सनिष्यवः
षणुदानेइत्यस्मादिनसर्वधातुभ्यइतिकर्मणिङ्प्रत्ययः सनिमात्मनइच्छन्तीतिक्क्यचि सर्वप्रातिप-
दिकेभ्योलाटसायामसुगवक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिसुक् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । नु
ऋचितुनुधेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपश्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सतुर्वणिर्महौं अरेणु पौंस्ये गिरे भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।
येन शुष्णं मायिनं मायसोमदे दुध्र आभूषुरामयन्निदामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।
भ्राजते । तुजा । शवः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः ।
मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । तूर्णसम्भजते-
इतितस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोबलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु
अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिसकंसत्तत्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा
उन्नतंसत्तदीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताअवस्थापयि-
ता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसवित्येनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूषु
कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवसायत् तद्वलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी
हिंसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणुरेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजहिंसायाम् इगुपधलक्षणः कः सुपांसुलुगिति विभक्ते-
राकारः । दुध्रः दुष्टान्ध्रियतेवस्थापयतीतिदुध्रः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलवि-
भुजादित्वात्कःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मित्वे मितान्ह्रस्वइतिह्र-
स्वत्वम् छान्दसःसंहितायां दीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

देवीयदितविषीत्वाष्टधोतयइन्द्रंसिषक्त्युपसन्नसूर्यः ।
योधृष्णुनाशवसाबाधतेतमइर्यतिरेणुंबृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाष्टधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उपसम् ।
न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इर्यति । रेणुम् ।
बृहत् । अहंरिःस्वनिः ॥ ४ ॥

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसाबलेनतमस्तमोरूपवृत्रादिमसुरंबाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्ष-
णायात्वावृधात्वयास्तोत्रावर्धितं तमिन्द्रं देवीतविषी द्योतमानं बलं यदियदासिषक्तिसमवैतिसेवतइति
यास्कः । सूर्यः उषसं यथाउषोदेवतांसेवतेनित्यंतत्संबद्धोभवतीत्यर्थः तदानीं अर्हं रिष्वणिः ग-
च्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयः शत्रवः तेषां व्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिता इन्द्रः रेणुरेषणां हिंसनं बृहत्प-
भूतं इयति शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् क्रिप्चेति क्रिप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति म-
पर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति षचसम-
वाये बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इयति ऋसृगतौ जौहोत्यादिकः
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छ्र शपः श्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्
अभ्यासस्यासवर्णे इतीयडादेशः अनुदात्ते चेति अभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्य वाक्यान्तर-
गतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः । अर्हं रिष्व-
णिः अर्तेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चेमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वन-
ध्वनशब्दे अस्माण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः घटादित्वान्मित्वे मितान् ह्रस्वइ-
ति ह्रस्वत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृत्तमाह—

वियत्तिरोधरुणमच्युतं रजोतिष्ठिपोदिव आतांसु बर्हणा ।
स्वमीह्वेयन्मदे इन्द्र हर्ष्याहन् वृत्रं निरपामौजो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणम् । अच्युतम् । रजः । अर्तिस्थिपः ।
दिवः । आतांसु । बर्हणा । स्वः इमीह्वे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या ।
अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औजः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकं अच्युतं विनाशरहितं रजः
उदकं दिवोद्युलोकात् आतांसु आताइतिदिङ्नाम आतासुविस्तृतासुदिक्षु हेइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं
व्यतिष्ठिपः विविधं स्थापयाञ्चरुषे तथा यद्यदास्वमीह्वेमीह्वइति धननाम स्वः सुष्ठुगन्तव्यमी-
ह्वधनं यस्मिन् तस्मिन् सङ्गमे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन्
त्वमवधीः तदानीं अपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौजः वर्षणाभिमुखं अधोमुखमकर्षीः वृष्टेरावरकं वृ-

ब्रंहत्वावृष्टिजलेनभूमिन्यसैक्षीरित्तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्तालुङि चुरेडादेशः णिलो-
पः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चडीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःस्वयइतिथकारःशिष्यते चत्वेनतकारः
अडागमउदात्तः यद्दृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा सुपांसुलुगितिसोराकारः । स्वर्मीह्लि मिहसेचने
निष्ठा होढइतिढत्वम् झषस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढूलोपेपूर्व-
स्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यड्स्वरौस्वरितावितिस्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्यइतिसेर्लोपः यद्दृत्तयोगादनिघातः ।
औजः उज्जआर्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः ।

त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोवितृत्रस्यसमयापाष्यारुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र ।

सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि ।

वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं
सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति
अपोजलानि अरिणाःमेघान्निरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयाधृष्टया पाष्याशिलया यद्वा
शक्त्या व्यरुजःविशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे दधातेश्छान्दसोवर्तमानेलिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचे-
तिवक्तव्यमिति वचनात् द्विर्वचनाभावः कादिनियमादिडागमे आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः ।
माहिनः महेरिनणचेतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनण्प्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः ।
अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमष्टम-
वैकृत्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिषृसंचूर्णेनेइत्यस्मादौणादिकइन-
प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाआकारः कृदिकारादक्तिनइतिडीप् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रुजोभङ्गे तौदादिकः
शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽंकाविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमंहिष्ठायेतिषल्लचंसमसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतं तथाचानुक्रान्तम्—प्रमंहिष्ठायेति वि-
षुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तंशंसनीयं प्रमंहिष्ठायत्यमूष्वितीहताक्ष्यमन्ततइति उक्थसंस्थेकतौ
तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाःककुभःप्रमंहिष्ठायोदप्रुतइति ।

तत्रप्रथमाशुचमाह—

प्रमंहिष्ठायबृहतेबृहद्रयेसत्यशुष्मायतवसेमतिभरे ।

अपामिवप्रवणेयस्यदुर्धरंराधोविश्वायुशवसेअपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् ।
भरे । अपामिव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वआयु ।
शवसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेतियास्कः । दातृतमाय बृहतेगुणैर्महतेबृहद्रयेमहाधनायसत्यशु-
ष्मायअवितथबलायतवसेआकारतःप्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्रायमतिमननीयांस्तुतिप्रभरे
प्रकर्षेणसम्पादयामि यस्येन्द्रस्यबलंदुर्धरंअन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्रदृष्टान्तः—प्रवणेनिम्नप्रदेशेअपामि-
व यथाजलानांवेगःकेनाप्यवस्थापयितुंशक्यतेतद्वत् तथा राधोधनंविश्वायुसर्वेषुव्याप्तं शवसे
स्तोतृणांबलाययेनेन्द्रेणापावृतंअपगतावरणंक्रियते तस्येन्द्रस्येतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाय अ-
तिशयेन मंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः। बृहते बृहन्महोरुपसं-
ख्यानमितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्चबहुव्रीहिस्वरः। मतिं मन्त्रेवृषेःत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् अ-
नुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषद्दुःसुष्वितिकर्मणिखल् । विश्वायु
विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्आयुगमनंयस्यतद्विश्वायुएतेच्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञा-
यामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणिनिष्ठा गतिरन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाशुचमाह—

अथतेविश्वमनुहासदिष्टय आपोनिम्नेवसवनाहविष्मतः ।

यत्पर्वतेनसमशीतहर्षतइन्द्रस्यवज्रःश्रथिताहिरण्ययः ॥२॥

अधं । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
 निम्नाऽइव । सवना । हविष्मन्तः । यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत ।
 हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत् ते तव सम्बन्धिने इष्टये यागाय अन्वसत् अन्वभवत् यद्वा इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तये इतियोज्यम् हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानियज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थलान्यापइवत्वां सम्भजन्त इति शेषः हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इन्द्रस्य हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः हिरण्ययो हिरण्यमयः श्रथिता शत्रूणां हिंसनशीलः वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदानसमशीतसंस्तुतो नाभवत् किन्तु जागरितः सन् अवधीदित्यर्थः यदा इन्द्रेण प्रेरितो वज्रः अप्रतिहतः सन् वृत्रमवधीत् तदा प्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । असत् अस्तेर्लङि बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः । इष्टये यजते भावे किं नि वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं ब्रश्वादिना षत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगतावित्यस्माद्भावे किं नि मन्त्रे वृषेति तस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना शेच्छन्दसि बहुलमिति शेषः । सम्शीत शीङ्स्वमे लङिसंज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुक इति गुणाभावः । हर्यतः हर्यगतिकान्त्योः भृष्टृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः । श्रथिता श्रथक्थक्थहिंसार्थाः ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आभरापनीयसे ।
 यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
 भर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
 अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः उषो देवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मा इन्द्राय अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागेनेति संप्रत्यर्थे तथा च यास्कः—अस्त्युपमार्थस्य सम्प-

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविलक्षणमन्त्रसमाभरसम्यक्सम्पादय
धामसर्वस्यधारकंनामस्तोत्रेषु नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य
एवंविधंज्योतिः श्रवसेन्नायहविलक्षणान्नलाभार्थंअयसेइतस्तोगमनायअकारिक्रियते हरि-
तो न यथाअश्वानसादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविलाभायस्वकी-
यंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उषः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायित-
श्रीत्यादिनारकप्रत्ययः । भर ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् इत्युच्यतेइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तु-
त्यर्थाद्वहुलवचनात्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसि-
लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगता-
वित्यस्मान्नावेअसुन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

इमेतइन्द्रतेवयंपुरुषुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।

नहित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतिनोहर्यतद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुःस्तुत । ये । त्वा । आहरभ्य ।

चरामसि । प्रभूवसो इति । प्रभुवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः ।

गिरः । सघत् । क्षोणीःइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभूवसोप्रभूतधन अतएवपुरुषुतपुरुभिर्वहुभिर्यजमानैःस्तुत येचवयंत्वात्वामारभ्या-
श्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेतवस्वभूताहेगिर्वणः गीर्भिर्वननीये-
न्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुतीःनहिसघत्नहिप्रामोति अतस्त्वंनोस्माकंतस्तु-
तिलक्षणंवचःप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते
॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् षघर्हि-
सायां अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादा-
दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हलुच्चागम्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भूरित॒ इन्द्र॒ वी॒र्यं॑ त॒व॒ स्म॒स्य॒स्य॒स्तो॒तु॒र्म॒घ॒व॒न्का॒म॒मा॒पृ॒ण ।
अनु॒ते॒द्यौर्बृ॒हती॒ वी॒र्यं॑ म॒म॒ इ॒यं च॒ ते पृ॒थि॒वी नै॒म॒ ओज॑से ॥ ५ ॥

भूरि॑ । ते । इन्द्र॑ । वी॒र्यं॑ । त॒व॒ । स्म॒सि । अ॒स्य । स्तो॒तुः ।
म॒घ॒व॒न् । का॒म॒म् । आ । पृ॒ण । अनु॑ । ते । द्यौः । बृ॒हती ।
वी॒र्यं॑ । म॒मे । इ॒यम् । च॒ । ते । पृ॒थि॒वी । ने॒मे । ओज॑से ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरिबहु न केनापि अवच्छेत्तुं शक्यते तादृशस्य तव वयं स्मसि स्वभू-
ता भवामः हे मघवन् अस्य स्तोतुः त्वांस्तु वतो यजमानस्य काममभिलाषं आपृण आपूरय बृहती
द्यौर्महान्द्युलोकोपि ते तव वीर्यं अनुममे अन्वमंस्त इन्द्रेण सहावस्थानात् इयं च इयमपि पृथिवी ते
तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीबभूव त्वद्वलान्द्रीतासती अध एव वर्तत इति भावः ॥ स्मसि असृभुवि ल-
टि श्रसोरलोप इत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणप्रीणने अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते तुदा-
दित्वाच्छप्रत्ययः तस्यङिच्चाद्गुणाभावः । ममे माङ्मानेशब्दे च ङिच्चादात्मनेपदम् लिटि आतो-
लोप इटिचेत्याकारलोपः । नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपौ तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वं त॒मिन्द्र॒ पर्व॑तं त॒म॒हामु॒रु॒व॒ज्रेण॑ व॒ज्रिन्पर्व॑शश्च॒ कर्ति॑थ ।
अवा॑सृजो॒ निवृ॑ताः स॒र्त॒वा अ॒पः स॒त्रा वि॒श्वं द॒धिषे॑ के॒वलं॑ सहः ॥ ६ ॥ २२

त्वम् । तम् । इन्द्र॑ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम् । व॒ज्रेण॑ । व॒ज्रिन् ।
पर्व॑शः । च॒ कर्ति॑थ । अ॒व॒ । अ॒सृजः । नि॒वृ॒ताः । स॒र्त॒वै । अ॒पः ।
स॒त्रा । वि॒श्वम् । द॒धिषे॑ । के॒वलम् । सहः॑ ॥ ६ ॥ २२ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धम् मह्यं आयामतो महान्तं उरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववन्तं
मेघं वृत्रासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि च कर्तिथ शकली चरुषे तेन मेघेन निवृता आ-
वृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः अवाङ्मुखमस्त्राक्षीः अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो-
बलं दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदित्यदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रेति सत्यनाम सत्रा इत्येतित्वा-

ममुपाठात् ॥ महामहान्तं नकारतकारयोलोपश्छान्दसः । चकर्त्तिथ कृतीछेदने लिटि थलि अ-
भ्यासस्यारदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्वैव कृत्यार्थैतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-
व्ययत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । दधिषे
लिटिकादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोधसआर्ष आ-
ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहि-
चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अभिष्टवषडहस्यपञ्चमेहन्याग्नि-
मारुते इदंजातवेदस्यनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णावृष्णेशर्धायनूचि-
त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौआग्निनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः
पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतो नितुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नूचि॑त्सहो॒जाअ॒मृतो॑ नितु॒न्दते॑ हो॒ताय॒दूतो॑ अ॒भ॒व॒द्वि॒वस्व॑तः ।
वि॒साधि॑ष्टेभिः प॒थिभी॑ रजो॒मम॒ आदे॒वता॑ ता ह॒विषा॑ वि॒वा॒सति ॥ १ ॥

नु । चि॒त् । स॒हः॒ऽजाः । अ॒मृतः॑ । नि । तु॒न्द॒ते । हो॒ता । यत् । दू॒तः ।
अ॒भ॒वत् । वि॒वस्व॑तः । वि । साधि॑ष्टेभिः । प॒थि॒ऽभिः । रजः॑ । म॒मे ।
आ । दे॒व॒ता॑ ता । ह॒विषा॑ । वि॒वा॒सति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिवलेनमथ्यमानोरण्योःसकाशात्जायते अमृतोमरणरहि-
तः एवंभूतोग्निःनूचिक्षिप्रमेव नितुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्पष्टमशक्यत्वात् यद्वा
निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-
स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवानप्रतिहविर्वहनायदूतोभवत् हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-
ष्टेभिःसमीचीनैःपथिभिःमार्गैःगच्छत्तुरजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

त्कल्पमभूत् इदानींतस्य तेजसाप्रकाशमानंसत् उत्पन्नमिव दृश्यते किञ्च देवताता देवतातेति यज्ञनाम
देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासतिपरिचरति ॥ अमृतः मृतम-
रणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते तुदव्यथने स्वरिते-
त्त्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः । साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिके इष्टनिअन्तिकबा-
ढयोर्नैदसाधावितिसाधादेशः बहुलं छन्दसीति भिसेसभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवताता सर्व-
देवाच्चातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेन च तत्सम्बन्धीयज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवान् हविषा आ-
विवासतीति योज्यम् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डादेशः लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आस्वमद्मयुवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्योनपृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवोनसानुस्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अद्मं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु ।
तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न ।
सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरोजरारहितो यमग्निः स्वस्वकीयं अद्म अदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वा-
लयासंमिश्रयन् तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसुपठितम् एवंभूतोऽग्निः तृ-
षुक्षिप्रमेव अतसेषु प्रभूतेषु काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाची अंतसंनशुष्कमि-
ति दर्शनात् प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालं अत्योनरोचते यथा
सन्ततगमनशीलो त्योश्च इतस्ततोगच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वतोगच्छन्ती शोभत इति भावः
तदानीं दिवोद्युलोकस्य सम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्द-
मात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः युमिश्रेणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छन्द-
सीतिलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरएव शिष्यते । अजरः बहुव्रीहौ नञो-
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् कदिक्रदिक्रदि आह्वाने रोदने च अस्माण्य-
न्तात्तलुङिचङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः ।
रथोनविक्ष्वञ्जसानआयुषुव्यानुषग्वार्यादेवऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःहितः । होता । निषत्तः ।
रयिषाट् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्ष्व । ऋञ्जसानः । आयुषु ।
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनं कुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रेः वसुभिश्चपुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वानानिष-
त्तः हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णः रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानां अभिभविता अमर्त्यो मरणर-
हितः एवंभूतो देवः द्योतमानोऽग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथ इव आयुषु यजमानलक्षणे-
षु मनुष्येषु ऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानि धनानि आनुषक् आनुषकं यथाभव-
ति तथाव्युण्वति विशेषेण प्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानि हवींषि स्वयंप्राप्नोति ॥ क्राणा करोतेः
शानचिबहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् शानचोडित्वा दुणाभावे यणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः षट् विशरणगत्य वसादनेषु अस्मात्कर्मणि निष्ठा न-
सत्त निषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावो निपातितः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् ष-
हअभिभवे छन्दसिसहइति ण्विः सहेः साडः सइति षत्वम् । ऋञ्जसानः ऋञ्जतिः स्तुतिकर्मा असान-
जित्यनुवृत्तौ ऋञ्जिवृद्धिमन्दिसहिभ्यः किदिति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । आयु-
षु आयवइति मनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात् छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्ध्यायादेशौ । वार्या वृद्ध-
संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेषछन्दसीति शैलो-
पः । ऋण्वति रिविगतौ व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् इदित्वान्मुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

विवातं जूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्यातु विष्वणिः ।
तृषु यदग्नेर्वनिनो वृषाय सेरुष्णांत एमरुशं दूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वात॑ऽजूतः । अ॒त॒सेषु॑ । तिष्ठ॑ते । व॒था । जुहू॑भिः । सृ॒ण्या ।
तुवि॑ऽस्वनिः । तृषु॑ । यत् । अ॒ग्ने । व॒निनः॑ । वृष॑ऽयसे । रु॒ष्णम् ।
ते । ए॒म । रुश॑त॒ऽऊर्मे॑ । अ॒ज॒र ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनाप्रेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोऽग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःरु-
ण्यासरणभिक्षिन्तेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यन्तथासवचनःवृथाअनायासेनैवअतसेषुउन्नते-
षुवृत्तेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्वृक्षान्दग्धुं वृषायसेवृषवदाचरसि-
दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवएमगमनमार्गःरुष्णंरुष्णवर्णोभवति ॥
वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठ-
ते समवप्रविश्यइत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्वितिजुह्वःसुचःश्रुवच्चेतिक्लिप्
चकारादीर्घःश्रुवद्भावाद्भिर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्यासृगतौ सरतीतिसृणिःसृवृ-
षिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । ए॒म एत्यनेनेत्ये॒म मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन्
निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तपु॑र्ज॒भो॒वन॒आवा॑त॒चोदि॑तोयू॒थेन॑सा॒ह्वाँअ॒ववा॑ति॒वंसंगः॑ ।
अ॒भि॒व्रज॒न्नक्षि॑तं॒पाज॑सा॒रजः॑स्था॒तुश्च॒रथ॑भ॒यते॑प॒तत्रि॑णः॥५॥२३

तपुः॑ऽजम्भः । वने॑ । आ । वात॑ऽचोदितः । यू॒थे । न । स॒ह्वान् ।
अ॒व । वा॒ति । वंसंगः॑ । अ॒भि॒व्रज॑न् । अक्षि॑तम् । पाज॑सा । रजः॑ ।
स्था॒तुः । च॒रथ॑म् । भ॒यते॑ । प॒तत्रि॑णः ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपूषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनाप्रेरितः
एवंभूतोऽग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीणंरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोबलेनअ-
भिव्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वानसर्वमभिववत् आ आभिमुख्येनअववातिव्यामो-
ति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिवृषःगोयूथेसर्वमभिववत्तेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पत-
त्रिणःपतनवतोऽग्नेःसकाशावस्थातुः स्थावरं चरथं चरज्जंगमं च भयतेभिभेति ॥ साह्वान् दाश्वान्-
साह्वानितिकुमुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्वाद्विसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

दिनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वच्छान्दसः । स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनावि-
हितः सुप्रत्ययो बहुलवचनातिष्ठतेरपि भवति यद्वा स्थातुरनन्तरं चरथं भयते प्रथमं स्थातुः स्थावरं बि-
भेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोऽथ प्रत्ययः । भयते जिभी भये व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्लोभावाः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशोऽवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

दधु॒ध्वाभृ॒गवो॒मानु॒षे॒ष्वार॒यिन॒चारु॑सु॒हवं॑ जने॒भ्यः ।

होता॑रम॒ग्रे अति॑थिं वरे॒ण्यमि॒त्रं न शे॒वं दि॒व्याय॑ जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् ।

सुहवम् । जनेभ्यः । होतारम् । अग्रे । अतिथिम् । वरेण्यम् ।

मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वात्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये
चारुरयिन शोभनं धनमिव आदधुः आधानसंभारेषु मन्त्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् कीदृशं त्वां जने-
भ्यः सुहवं यजमानार्थं आह्वातुं सुशकं होतारं देवानामाह्वातारं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवय-
जनदेशेषु सततं गन्तारं वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं यथा स स्वासुखकरो भवति तद्वत्सुखकरमित्यर्थः ॥
दधुः लिट्युसि आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः युष्मत्तत्तत्क्षुष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्व-
म् । सुहवं ह्यतेरीषद्दुःसुष्विति खल् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिती-
ति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होता॑रं सप्त॒ जुहो॑ ३ यजि॑ष्ठं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अध्व॒रेषु॑ ।

अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रति॑ वसू॒नां स॒पर्या॑मि॒प्रय॑सा॒यामि॑ रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते ।

अध्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि ।

प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजः अध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टतमं होतारं दे-
वानामाह्वातारं यमग्निवृणते सम्भजन्ते विश्वेषां सर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसाह विलं-
क्षणेनान्नेन सपर्यामिपरिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि ॥ वृणते वृङ्गं संभक्तौ क्रैया-
दिकः प्रत्ययस्वरः । अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिवस्पर्तिः स्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मा सपरपूजायामिति धातुः कण्ठ्वादिः अतो-
यकएवस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसोनो अद्यस्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्मयच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहंस उरुष्यो र्जो नपात्पूर्भिः आर्यसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः ।

मित्रमहः । शर्म । यच्छ ॥ अग्ने । गृणन्तम् । अंहंसः । उरुष्य ।

ऊर्जः । नपात् । पूर्वभिः । आर्यसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रबलेन हिमं स्थमानोऽग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्त्रे नो-
स्मर्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणि अच्छिद्रा अच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि किञ्च
हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र भुक्तेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवं विधाग्ने गृणन्तं त्वांस्तु व-
न्तं आर्यसीभिः व्याप्तैः यद्वा अयो वृद्धतरैः पूर्भिः पालनैः अंहंसः पापात् उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षा-
कर्मैति यास्कः ॥ अच्छिद्रा शेषे छन्दसीति शैलेपः । सूनो सहसः परमपि छन्दसीति परस्य षष्ठ्य-
न्तस्य पूर्वामध्विताङ्गवद्भावे सति पदद्वयस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् । ऊर्जो नपात् नपात्तयतीति नपात् नभ्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः सुबामध्विते इति षष्ठ्य-
न्तस्य परसङ्गवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामध्विताद्युदात्तत्वम् । पूर्भिः पू-
पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे क्तिप् उत्वदीर्घौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

भवावहं थंगृणते विभावो भवामघवन्मघवञ्जः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहंसो गृणन्तं प्रातर्मक्षूधियाव सुजगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्सभ्यः ।
शर्म । उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तन् । प्रातः । मक्षु ।
धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्यांस्तुवते यजमानाय वरूथमिति गृहनाम वरूथं अ-
निष्टनिवारकं गृहं भव हेमघवन् धनवन्नग्ने मघवद्बोहविल्क्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म-
सुखं यथा भवति तथा भव हे अग्ने गृणन्तंस्तुवन्तं अंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष ॥ धियाव-
सुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपिमक्षुशीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-
थम् वृज्वरणे जृवृज्भ्यामूथनित्यूथनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शतुरनुमद्विभक्ति-
रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाः विभाः आतोमनिन्निति विच् तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधाया-
इति मतुपोवत्वम् मतुवसोरुतिनकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवा बहुलमिति मघवनशब्दस्य
तृआदेशः सचनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिवचनात् अलोन्यस्येत्यन्यस्य भवति । मक्षु ऋचि-
तुनुघमक्ष्विति दीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्य सावेकाचइति विभक्ति-
रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्लृसृपृगतौ लङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

वया इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् नोधसार्धैश्चैष्टुभं वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता तथा चानुक्रान्त-
म्—वया इत्सप्तर्चं वैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

वया इदं मे अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।
वैश्वानरनाभिरसि क्षितीनां स्थूणे वजनौ उपमिद्यन्थ ॥ १ ॥
वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।
स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिद् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायना भवन्तीति यास्कः । हे अग्ने येन्ये अग्रयः सन्ति ते सर्वे पितेतव वया इव
शाखा एव ततस्त्वत्तो न्येन सन्तीति भावः किञ्च त्वेत्वयि सति विश्वे सर्वे अमृता अमरणधर्माणो देवा-

मादयन्तेहव्यन्ति नहिवद्व्यतिरेकेणैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषांनराणांजाठररूपेणसम्बन्धिन्नग्ने क्षितीनांमनुष्याणांनाभिःसन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमितउपस्थापयितासन् यद्वा उपमिदित्येतदृष्टान्तविशेषणम् जनान्ययन्थअधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमितउपनिखातास्थूणेव वंशधारणार्थंनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वेचेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धिवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इज्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्त्योर्लोपदितिसलोपः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् किञ्चकौचसंज्ञायामितिकिञ् अन्तोदात्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिज्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् बहुलवचनात्कर्मणिक्पितुगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिकादिनियमादिटिप्राप्तेउपदेशेत्वतइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विषुवत्संज्ञेह्न्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विषुवानदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवेति ।

तत्रप्रथमांसूकेद्वितीयाष्टचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तत्त्वादेवासौजनयन्तदेववैश्वानरज्योतिरिदर्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अर्थ । अभवत् ।
अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।
वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वानर तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तत्वात्त्वादेवासःसर्वेदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्तित्यादौनिपातनाडूपसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्धौरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजूषकसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेग्रावसूनि ।

यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा ।

वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रावैश्वानरेग्रावसूनिधनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासो-
निश्चलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्ते
तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि॥ अग्रा सुपांसुलुगितिविभक्तेर्द्विदेशः । या शेष्ठन्दसि-
बहुलमितिशेर्लोपः । ओषधीषु उपदाहे ओषःपाकः भावेघञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीय-
तेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सु ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।

स्वर्वतेसत्यशुष्मायपूर्वीवैश्वानरायनृत्तमाययह्नीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःऽवते । सत्यशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय ।

नृत्तमाय । यह्नीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्या-
वापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उभांपितरामहयन्त्रजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसे-
ति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः
पूर्वीर्बहुविधाःयह्नीर्महतीर्गिरःस्तुतीःवैश्वानरायाग्रयेप्रायुक्तेतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

क्रायसत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषानिन्ने तत्रदृष्टान्तः—मनुष्योन यथामनुष्यो-
लौकिकोबन्दीदातारंप्रभुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोजातावज्यतौषुक्चेतिजा-
तौगम्यमानायांमनुशब्दादयज्जुगागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं-
भवति तत्रहि द्यजित्यनुवर्तते । स्वर्गते सुपूर्वादर्थेभावेविच् ततोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिरिचेमहित्वम् ।

राजाऋष्टीनामसिमानुषीणायुधादेवेभ्योवरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातः वेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे ।

महिःत्वम् । राजा । ऋष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा ।

देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वंमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चित्तेद्युलो-
कादपिप्ररिरिचेप्रववृधे किञ्च त्वमानुषीणामनोजातानांऋष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि
तथावरिवःअसुरैरपहतंधनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकर्थदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-
ष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे रिरिचिर्विरिचेने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीतेआधिक्येवर्तते । ऋष्टीनां
नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोजातावित्यज्प्रत्ययान्तःजातिल-
क्षणेडीषिप्राप्तेतदपवादतयाशाङ्कैरवाद्यञइतिडीन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ड्याश्छन्दसिबहुलमितिब-
हुलवचनाज्नामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् वरिवश्च-
तिधननाम नक्षिष्यस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूर्वोवृत्रहणंसचन्ते ।

वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंवरंभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिःत्वम् ॥ वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः ।

वृत्रहणम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वात् ।

अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्रवैश्वानरशब्देनमध्यमस्थानस्थोवैद्युतोऽग्निरभिधीयते पूरवइतिमनुष्यनाम पूरवोमनु-
ष्याःवृत्रहणंआवरकस्यमेघस्यहन्तारं यंवैश्वानरंसचन्तेवर्षार्थिनःसेवन्ते तस्यवृषभस्यअपांवर्षि-
तुर्वैश्वानरस्यमहित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंवोचंप्रब्रवीमि किंतदित्यतआह अयंवैश्वानरोऽग्निर्दस्युरसा-
नांकर्मणांवोपक्षयितारं राक्षसादिकंजघन्वान् हतवान् तथाकाष्ठाअपोवृष्ट्युदकानिअधूनोत् अ-
धोमुखान्यपातयत् शम्बरंतन्निरोधकारिणंमेघंअवभेत् अवाभिनत्॥वोचं छन्दसिलुङ्लड्लिटइति
वर्तमानेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्चेरङादेशः वचउमित्युमागमः गुणः बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपी-
त्यडभावः । जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः अस्यासाच्चेत्यस्यासादुत्तरस्यहकारस्यवत्वम् विभाषागम-
हनेतिविकल्पनादिडभावः । भेत् भिदिर्विदारणे लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हल्ङ्या-
व्यइतितकारस्यलोपः पूर्ववदडभावः । अत्रनिरुक्तम् —प्रब्रवीमितन्महित्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यव-
र्षितुरपांयंपूरवःपूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचन्तेसेवन्तेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपद-
स्यन्त्यस्मिन्नरसाउपदासयतिकर्माणितामग्निर्वैश्वानरोऽग्नन्वाधूनोदपःकाष्ठाअभिनच्छम्बरंमेघमि-
ति । अत्रेदंचिन्तनीयं कोसौवैश्वानरइति तत्रकेचिदाहुः मध्यमस्थानस्थोवायुरिन्द्रोवावैश्वानरः
तस्यहिवर्षकर्मणांसंस्तवउपपद्यतेनत्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्येत्वेवंमन्यन्ते द्युस्थानःसू-
र्योवैश्वानरइति युक्तिंचाहुः—प्रातःसवनादीनित्रीणिसवनानिलोकत्रयात्मकानि तत्रतृतीयसव-
नंप्राप्तोयजमानःस्वर्गंप्राप्तइतिपृथिव्याःप्रच्युतोभवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेन्तिमेशस्ते
होतास्वर्गाद्भूमिप्रत्यवरोहति कथमितितदुच्यते—इतरशस्त्रवत्स्तोत्रियत्वेनप्रारंभमुक्त्वाद्युस्थान-
सम्बन्धिनवैश्वानरीयेणसूक्तेनशस्त्रंप्रारभते ततोमध्यमस्थानसम्बन्धिनंरुद्रंमरुतश्चप्रतितद्देवत्व-
सूक्तपाठेनावरोहति तत्रपृथिवीस्थानमग्निंयद्यत्रवैश्वानरःसूर्योनस्यात् तदानीमवरोहोनोपपद्यते
तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतःवैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां
नराणांलोकान्तरंप्रतिनेतृतयासम्बन्धीवैश्वानरः तथाचाम्नातम्—वैश्वानरःपुत्रःपित्रेलोककृज्जात-
वेदोवहेमंसुकृतांयत्रलोकाइति । यद्वा विश्वेसर्वेनराणमग्निंयज्ञादौमीणयन्तीतितत्सम्बन्धाद्वैश्वान-
रः यद्वा सर्वान्प्राणिनःप्रतिकृतोगच्छतइतिवैश्वानरौमध्यमोत्तमौ । ऋगतावित्यस्मात्पचाद्यञ्
लुगभावश्छान्दसः ताभ्यामुत्पन्नत्वाद्यमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोऽग्निर्हिमध्यमसकाशाज्जायतेअशनि-
पतनानन्तरंअयमेवपार्थिवोऽग्निःसम्पद्यते आदित्यसकाशादपिर्वर्मकालेसूर्यकान्तादिमणिषुअग्ने-
रुत्पत्तिःप्रसिद्धा तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनअयमेवाग्निर्वैश्वानरइत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि

वर्षकर्मणास्तुतिःसम्भवतिअग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायतेवृष्टिवृष्टे-
रन्ततःप्रजाइतिस्मरणात्प्रत्यवरोहोपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्यभाक्तस्वर्गत्वात् एतत्सर्वयास्के-
नवैश्वानरःकस्मादित्यादिनाबहुधाप्रपञ्चितम् अत्रयदनुक्तं तत्सर्वतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

वैश्वानरोर्महिम्नाविश्वरुष्टिर्भरद्वाजेषुयजतोविभावा ।
शातवनेयेशतिनीभिरग्निःपुरुणीथेजरतेसूनुतावान् ॥७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वरुष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः ।
विभावा । शातवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुणीथे ।
जरते । सूनुतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोग्निर्महिम्नामहत्त्वेनविश्वरुष्टिः रुष्टिरितिमनुष्यनाम विश्वेसर्वेमनुष्याःयस्यस्वभूताः
सतथोक्तःभरद्वाजेषुपुष्टिकरहविलक्षणान्वत्सुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वृषिषुयजतोयष्टव्यःविभावावि-
शेषेणप्रकाशयिता सूनुतावान् सूनुताप्रियासत्यावाकृतद्युक्तः एवंभूतोग्निःशातवनेयेशतसंख्याकान्
ऋतून्वनतिसम्भजतइतिशतवनिः तस्यपुत्रःशातवनेयःतस्मिन्पुरुणीथेबहूनांनेतरिएतत्संज्ञकेरा-
जनिच शतिनीभिर्बहुभिःस्तुतिभिःजरतेस्तूयते॥ भरद्वाजेषु भरन्तिपोषयन्तिभोक्तृनितिभरन्तःता-
दशावाजायेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेमरुद्धादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः भृष्ट-
दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिह्यैभ्योतजितियजतेरतच्प्रत्ययः । विभावाभादीसौ आतोमनिञ्जि-
तिवनिप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । शातवनेये इन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः शतव-
निशब्दात् इतश्चानिञइतिठक् कितइत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीयइनिःऊ-
नेभ्यइतिङीप् । पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वम् । जरते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥७॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः॥ २५ ॥

वह्निमितिपञ्चतृतीयंसूक्तम् नोधसआर्षत्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—वह्निपञ्चेति । प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनेशस्त्रेच तथाचसुत्रितम्—वह्निंयशसमुपप्रजि-
न्वन्नितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्यो अर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिभरं भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्राव्यम् । दूतम् ।

सद्यः अर्थम् । द्विजन्मानम् । रयिम् इव । प्रशस्तम् । रातिम् ।

भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्टु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तम् सद्यो अर्थं यदा हवींषि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारं यद्वा सद्यो अर्थं अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्धावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं एवं भूतमग्निं मातरिश्वा वायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् मित्रमहरत् अकरोदित्यर्थः रातिनां सम्भाष्येत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं रातिः पुत्र इत्येके एतदर्थं प्रतिपादकं मन्त्रान्तरञ्च भवति—रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमिति ॥ वह्निं वह्निं श्रियुश्च ग्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहेतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्-शब्दादुत्तरस्य विनो लुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्श आदिवा दच् स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यं सुष्टु प्रकर्षेण अवतिरक्षतीति सुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तत्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः बाळन्दसीति अमि पूर्व इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । सद्यो अर्थम् उषिकुषिगार्तिभ्य स्थञिति अर्तेः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्य एवार्थो गन्ता सद्यो अर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेनञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसितिरत्र गतिकर्मा मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा श्वन्नुक्षन्तित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असति गच्छतीति मातरिश्वा असगति दीप्त्यादानेष्बित्यस्मादौणादिको द्वन्प्रत्ययः एतच्च यास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वेति ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्य शासुं रुभयांसः स चन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

द्विवाश्रित्पूर्वो न्यसादिहोता पृच्छ्यो विश्पतिर्विभुवेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
 ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता ।
 आपृच्छयः । विश्वपतिः । विश्व । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयांसः उभयेपि देवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-
 यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं सचन्ते सेवन्ते देवाः उशिजः कामयमानाः देवा हविष्मन्तः
 हविषायुक्ताः ये च मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः यद्वा उशिज इति मेधाविनाम उशिजो मेधाविनः
 स्तोतारः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायं होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिव-
 श्वित् आदित्यादपि पूर्वः उषः सुवर्तमानो भूत्वा अग्निहोत्रहोमार्थं विश्वयजमानेषु न्यसादि अध्वर्यु-
 णा अग्न्या यतनेन्यधायि स्थाप्यते कीदृशो होता आपृच्छयः आपृष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः विश्वपतिः
 विशांप्रजानां पालयिता वेधाः विधाता अभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः शासु अनुशिष्टौ तन्वचौ
 शंसि शसि शासि शिक्षादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तन्वद्वागमाभावश्च षष्ठ्येकवचने तकारलोपश्छा-
 न्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशः किदितिवष्टेरिति प्रत्ययः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 मर्ता मृङ्माणात्यागे असिहसि मृगृण्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-
 पृच्छयः प्रच्छज्जीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसि निष्ठक्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः ग्रहि-
 ज्यादिना सम्प्रसारणम् क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पू-
 र्वपदमकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया मृचमाह—

तं नव्यसी हृद आजायमानमस्मत्सु कीर्तिर्मधुं जिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुः कीर्तिः ।

मधुं जिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।

प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासु कीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री अस्मत् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृद्यवस्थिता प्रा-
 णाव जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव यः प्राणः स वायुरित्यान्वानाव ।

मधुजिह्वादायितृज्वालं एवंभूतं तमग्निमाश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु वृजने सङ्ग्रामे प्राप्ते सति आयवो मनुष्याः यमग्निं जीजनन्त्यज्ञार्थमुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः मानुषासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यवईकारलोपश्छान्दसः । हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते पृथगित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं जनी प्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेति जादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः अशूव्याप्तौ लिङ्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनी प्रादुर्भावे ण्यन्तालुङिच्चेष्टादेशः द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावे त्वदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङण्वस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

उ॒शि॒वपा॒व॒को॒वसु॒र्मानु॑षे॒षु॒वरे॑ण्यो॒होता॑धा॒यि॒वि॒क्षु ।

द॒र्मूना॒गृ॒हप॑ति॒र्दम॑औ॒अ॒ग्निर्भु॑व॒द्रयि॑प॒तीर॒यीणा॑म् ॥ ४ ॥

उ॒शिक् । पा॒वकः । वसुः । मानु॑षेषु । वरे॑ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि ।

वि॒क्षु । द॒र्मूनाः । गृ॒हप॑तिः । दमे॑ । आ । अ॒ग्निः । भु॒वत् । र॒यि॒पतिः ।

र॒यीणा॑म् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशील एवंभूतो होताग्निः विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन् दमेयज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत् आसमन्ताद्भवति न केवलमेकस्य रयेः अपितु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसि लुङ्लङ्लिटि इति वर्तमाने कर्मणि लुङिच्चेष्टिणादेशो आतोयुक्चिण्कृतोरिति युगागमः । दमयति रक्षसादिकमिति दमूनाः दम उपशमे दमेरून् सिरिति औणादिकऊनसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूना दममनावादानमनावादान्तमनावा अपि वा दम इति गृहनामतन्मनाः स्यादिति । दम औ अग्निः आङो नुनासिकश्छन्दसीति आकारस्य सानुनासिकत्वम् प्रकृतिभावश्च । भुवत् लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तत्त्वावयंपतिमग्रेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतमासः ।

आशुनवाजंभरंमर्जयन्तःप्रातर्मक्षुधियावमुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्रे । रयीणाम् । प्र । शंसामः ।

मतिभिः । गोतमासः । आशुम् । न । वाजम्भरम् । मर्जयन्तः ।

प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनिपूजार्थंबहुवचनम् हेअग्रे रयीणांधनानांपतिरक्षितारं तादृशंत्वात्वामतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहर्विलक्षणाक्षस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुनअश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्त्वयमप्यग्नेर्हर्विवहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातम्—अथमध्येतूष्णीमेव त्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वाप्रेहिबहेतिव्रजेदेवमेतदग्नियुक्त्वोपक्षिपतिप्रेहिदेवेभ्योहव्यंवहेति । धियावसुः कर्मणानुध्यावाप्राप्तधनःसोमिःप्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्किन् मन्त्रेवृषेष्ट्यादिनातस्योदात्तत्वम् । वाजंभरं अग्रेरेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतृवृजीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति मुमागमः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेवृद्धिरितिबृद्धचभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽष्टिंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माइदुपतवसइतिषोडशर्चंचतुर्थेसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रंत्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माइदुषोडशेति । अस्यसूक्तस्यनोधाद्रष्टेत्येतद्ब्राह्मणेसमाम्नायते—अस्माइदुपतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेप्रातःसवनइति । षळहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

अस्माद्दुप्रतवसेशासद्वहिरितीतरावहीनसूक्तेइति । ब्राह्मणंचभवति—तएतेप्रातःसवनेषळहस्तो-
त्रियानशस्त्वामाध्यंदिनेहीनसूकानिशंसन्तीति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अस्माद्दुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोमंमाहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।

स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिगवे । ओहम् ।

इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीतियास्कः । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसेप्रवृद्धायतुरायत्वरमाणाय यद्वा तुर्विनेशन्नूणांहिसित्रेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अध्रिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-
चायास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निद्रोप्यध्रिगुरुच्यतइति । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप-
हर्मिप्रहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्नाम यथानुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं
प्रहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणोयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंताहिब्रह्मा-
णिहविलक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-
चरेमेतिभावः॥तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहिसार्थःतुर्वतीतितुरः पचाद्यचिछान्द-
सोवलोपः । हर्मि हज्रहरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनणूचे-
तीनणूप्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कः । तृतीयातत्कृतेतिसमा-
सः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्षत्वम् केचिदा-
हुः ऋचस्तुतावित्यस्मात्तद्गुपधात्किदितिइप्रत्ययः कृदिकारादकिनइतिङीष् ऋचीस्तुतिः त-
यासमःपूर्ववत्षत्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिङीषउदात्तत्वेनअवित्यम् त-
थाचनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे अधृतोन्येनानिवा-
रितोगौर्गमनयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभा-

वः । ओहम् बहतेः कर्माणि वनिष्ठान्दसं सम्पसारणम् । यद्वा तुहिरदुहिरुहिरुर्दने इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्भञ्ज् । राततमा रादाने इत्यस्मान्निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप् शेच्छन्दसीति शेलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्माद्दुप्रयं इव प्रयंसि भरांम्याङ्गुषं बाधे सुवृत्ति ।

इन्द्राय हृदामनसामनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयः इव । प्र । यंसि । भरांमि ।

आङ्गुषम् । बाधे । सुवृत्ति । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा ।

प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माद्दुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्नाम प्रयइवअन्मिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पष्टीक्रियते बाधेशत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृत्तिं सुष्ठु आवर्जकं आङ्गुषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरांमि संपादयामि अन्येपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय हृदा हृदये न मनसा तदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेन मनीषामनीषया तज्जनेन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वामर्जयन्त मार्जयन्ति संकुर्वन्ति ॥ प्रयंसि यमउपरमे इत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलच्छन्दसीति शपोलुक् । आङ्गुषं आङ्गुषस्तोम आघोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाद्गुषेर्धञि षष्ठोदरादित्वात् चोइत्यस्य गू आदेशः आङोङकारस्य लोपाभावश्च थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधुविलोडने इत्यस्मात् कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे केन प्रत्ययः एजन्तत्वादव्ययत्वेन सुपोलुक् । मनीषा सुपांसुलुगिति तृतीयायाडादेशः । पत्ये पतिः समास एवेति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् धेङितीति गुणाभावे यणादेशः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्माद्दुत्यमुपमंस्वर्षां भरांम्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृत्तिभिः सूरिर्वावृधथ्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपमम् । स्वः इ साम् । भरांमि ।

आङ्गुषम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् ।

सुवृत्तिभिः सूरिम् । वृधथ्यै ॥ ३ ॥

अस्माइदु अस्माएवेन्द्रायत्यंतंप्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्णासुष्ठुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिर्विपश्चितमिन्द्रंवृधध्यैवर्धयितुंसुवृत्तिभिःसुष्ठुआवर्जकैःसमर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं एवंलक्षणमांगूषं आघोषंआस्येनमुखेनभरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः घञर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्णा सुपूर्वादतोर्विजन्तःस्वरशब्दः षणुदाने जनसनखनक्रमगमेविट् विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भरामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । वृधध्यै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्ययेआगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्दीगाद्यभावः अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितिकंअभ्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीवृचमाह—

अस्माइदुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।

गिरश्चगिर्वाहसेसुष्टुक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तष्टाडइव । तत्सिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुष्टुक्ति । इन्द्राय ।

विश्वम्इन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्वरूपंस्तोत्रंसंहिनोमिप्रेरयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्नाम सिनमञ्चंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कं । तेनरथेन सिनमञ्चंयस्यसतथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्मातारथंन यथारथंप्रेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुत्समानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलाऋचश्चसुवृत्तिशोभनमावर्जनंयथाभवति तथाप्रेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वंव्यापकंविश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टंहविश्वंसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौच स्वादित्वात्क्षुः । तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तुत् ऊदित्वात्पक्षेडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः षिञ्बन्धनेइत्यस्मात् इण्षिञ्दीङ्ष्यविभ्योनगितिनक्प्र-

त्ययान्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिर्वाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिवहतेः केवला-
द्विहितोऽनुमत्ययोगतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलिचेति दीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वं इविष्यासौ
विश्वमिन्वतिव्याप्नोतीति विश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खलु प्रत्ययो बहुल-
वचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय मेधा अस्यास्तीति मेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ
वक्तव्याविति मतवर्थीय इरन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्माद्दुससिंमिव श्रवस्वेन्द्रायार्कं जुह्वाऽसमञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्द्यैः पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ससिम् इव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुह्वा । सम् । अञ्जे । वीरम् । दानौकसम् । वन्द्यैः । पुराम् ।

गूर्तश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मादेवेन्द्रायार्कं स्तुतिरूपं मन्त्रं श्रवस्या श्रवस्यया अन्नेच्छया अन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा-
आह्वानसाधनेन वा गिन्द्रियेण समञ्जसमकं करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—ससिंमिव य-
थान्नलाभाय गन्तुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत् एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौ-
कसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्त्रं पुरां असुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं एवं गुणवि-
शिष्टमिन्द्रं वन्द्यैर्वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ ससिंमिव षपसमवाये समवैति रथेनैकीभवतीति
सप्तिश्रवः वसस्तिबिति विधीयमानस्ति प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः इवेन समास उक्तः । श्रवस्या श्रवस् शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् क्य-
जन्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययत्वादित्यकारप्रत्ययः ततश्चाप् सुपां सुलुगिति तृतीयायाऽडादेशः उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेनेत्यर्को मन्त्रः पुंसि संज्ञायां षः प्रायेणे-
तिकरणेष्वप्रत्ययः चजोः कुविण्यतोरितिकुत्वम् लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः । जुह्वा बहुलं छन्दसीति
कृतसम्प्रसारणस्य हेजोहुवः श्लुवच्चेति किप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने
उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धात्वो-
रिति प्रतिषेधः । अञ्जे अञ्ज्व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्द्यै वदिभिवा-
दनस्तुत्योः तुमर्थे सेसेनितिकथ्ये प्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायां श्र्युकः किति तीट्प्रतिषेधः व-

हुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य ब-
हुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नेडुशिरुती-
तीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोद्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

षष्ठीसूचमाह—

अस्माइदुत्वष्टातक्षद्वञ्चंस्वपस्तमंस्वर्यं१रणा॑य ।

वृत्रस्यचिद्विदयेनमर्मतुजन्नीशानस्तुजताकिये॒धाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वञ्चम् । स्वपः३तमम् ।

स्वर्यम् । रणा॑य । वृत्रस्य॑ । चित् । विदत् । येन । मर्म ।

तुजन् । ईशानः । तुजता । किये॒धाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय वञ्चवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थतक्षत्तीक्ष्णमकरोत्
कीदृशंवञ्चं स्वपस्तमंअतिशयेनशोभनकर्माणंस्वर्यंसुष्ठुशत्रुषुपेर्यंयद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून्हिंसन्ईशा-
नःऐश्वर्यवान्कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित्आवरकस्यअसुरस्यमर्ममर्मस्था-
नंतुजताहिंसतायेनवज्रेणविदत्प्राहर्षीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनंअपःकर्मयस्यासौ अतिशये-
नस्वपाः स्वपस्तमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं
स्वर्यतत्क्षेत्यत्रोक्तम् । विदत् विदृलाभे लदित्वात्त्वेरङादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यङभावः
यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजहिंसायाम् शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरः । ईशानः ईशऐश्वर्ये शानचिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शत्रुनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः अत्रनिरुक्तम्—कि-
येधाःकियद्वाइतिवाक्रममाणधाइतिविवर्त । अस्यायमभिप्रायः—कियत्किंपरिमाणमित्यस्यबल-
स्यतादृशंबलंद्धातिधारयतीतिकियद्वाः यःकोप्यस्यबलस्यइयत्तानजानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममा-
णमाक्रममाणंपरेषांबलंधारयतिनिवारयतीतिक्रममाणधाः । उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य
कियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

सप्तमीपृष्ठमाह—

अस्येदुमातुःसर्वनेषुसद्योमहःपितुंपपिवाश्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुःपचतंसहीयान्विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् ।

पपिष्वान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् ।

सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयंपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृष्टिद्वारेणसकलस्यजगतोनिर्मा-
तुःमहोमहतोस्ययज्ञस्यसर्वनेषुअवयवभूतेषुप्रातःसवनादिषुत्रिषुसर्वनेषु पितुंसोमलक्षणमन्नंसद्यः
पपिवान् यदाग्नौहूयतेतदानीमेवपानंरुतवानित्यर्थः तथाचार्वन्नाचारूणिशोभनानिधानाकरम्भा-
दिहविलक्षणान्यन्नानिभक्षितवानितिशेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्यजगतोव्यापकःपचतंपरिपक्वमसु-
राणांधनंयदस्तितन्मुषायदपहरन् सहीयान्अतिशयेनशत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज-
स्यक्षेपकःएवंभूतइन्द्रः तिरःसतइतिप्राप्तस्येतियास्कः । तिरःप्राप्तःसन्वराहंमेघंविध्यतअताडयत्
यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मकोयज्ञः यज्ञोदेवेभ्योनिलायतविष्णुरूपंरुत्वेत्याग्नानात् । सविष्णुःपचतं
परिपक्वमसुरधनंयत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरंदीक्षोपसदात्मनांदुर्गरूपाणांसप्तानामह्नांपर-
स्तादासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्यतिरःप्राप्तःसन्वराहंउत्कृष्टदिवसरूपंतंयज्ञंवि-
ध्यत् तथातैत्तिरीयकम्—वराहोयंवाममोषःसप्तानांगिरीणांपरस्ताद्वित्तंवेद्यमसुराणांविभर्तीतिस-
दभंपि अलमुद्धृत्यसप्तगिरीन्भित्त्वातमहन्नितिव ॥ महःमहतःअच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महइ-
त्येतत्पितुविशेषणं महःप्रशस्तंपितुमित्यर्थः । पपिवान् पिवतेर्लिटःकसुः वस्वेकाजाद्धसामितीडा-
गमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपःप्रत्ययस्वरः । चारु सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् मुषस्ते-
ये घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययःमुषमात्मनइच्छतिसुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येती-
त्ववद्दीर्घस्यापिप्रतिषेधेव्यत्ययेनदीर्घः अस्मात्क्यजन्ताल्लटःशतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वानु-
मभावःद्वितीयपक्षेतुक्यजन्ताल्लडिबहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः अत्रस्तेयेच्छयातदुत्तरभा-
विनीक्रियालक्ष्यते । पचतं ऋषृदृशीत्यादिनापचतेरत्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विध्यत् व्य-
धताडने लडिदिवादित्वात्थ्यन् तस्य डित्त्वात्ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणमर्थ्यनोन्त्वादाद्युदात्तत्वम्
पादादित्वान्निवाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारोयस्य यद्वा वरमाहरतीतिवराहारःसन्पृषोदरा-

दित्वाद्वराहइत्युच्यते । अत्रनिरुक्तम्—वराहोमेघोभवतिवराहारोवरमाहारमाहर्षीरितिचब्राह्मणं-
मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्यइतिसमासन्तष्टचूप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदा-
त्तत्वम् । अस्ता असुक्षेपणेइत्यस्मात्साधुकारिणितृन् इडभावश्छान्दसः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्र-
तिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अस्माइदुग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायाऽर्कमहिहत्यंऊवुः ।
परिद्यावापृथिवीजभ्रउर्वीनास्यतेमहिमानंपरिष्टः॥८॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ग्राः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय ।
अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे ।
उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्तइति स्तः॥८॥

अस्माएवेन्द्रायअहिहत्येअहेवृत्रस्यहननेनिमित्तभूतेसति ग्राश्चिदगमनस्वभावाअ-
पिस्थिताः देवपत्नीः देवानांपालयिन्योगायन्याद्यादेवताअर्कमर्चनसाधनंस्तोत्रंऊवुः समत-
न्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रंउर्वीविस्तृतेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौपरिजभ्रेस्वतेजसापरिजहार अ-
तिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेज्रन्तुसन्ताने लिटि वेज्रोवजिः लिटःकिच्चाद्यजादित्वेनसम्प्रसारणे
क्रियमाणे यकारस्यलिटिवयोयइतिप्रतिषेधात् वकारस्यसम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादिवश्चा-
स्यान्यतरस्यांकितीतियकारस्यवकारादेशः । जभ्रे तद्वज्रहरणे लिटि जिच्चात्कर्त्रभिप्रायेआत्म-
नेपदम् ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिङीष् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

अस्येदेवप्ररिंचेमहिद्विस्वपृथिव्याऽपर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रोदमआविश्वगूर्तःस्वरिमत्रोववक्षेरणाय ॥९॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरि॒चे । म॒हि॒ऽत्वम् । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः ।
परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । स्व॒ऽराट् । इन्द्रः॑ । दमे॑ । आ । वि॒श्वऽगूर्तः॑ ।
सु॒ऽअ॒रिः अम॑त्रः । व॒व॒क्षे । रणा॑य ॥ ९ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचेअतिरिच्यते अधिकंभवती-
त्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् प्ररिरिचे
इत्यतआह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-
न्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीन्लोकानतीत्यउपरिप्ररिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वरा-
ट्स्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन्सर्वस्मिन् कार्येउदूर्णःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमा-
युधं गूर्तुउद्यतंयस्यसतथोक्तः स्वरिःशोभनशत्रुकः शोभनेशत्रौहन्तव्येसतिहन्तावीर्यवत्तमइति
गम्यते यथा अंकवारिंदिव्यंशासमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमितिहितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषुगम-
नकुशलः मात्रयाइयत्तयारहितोवा अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यज्यमितोवेतियास्कैः । एवंभूतइन्द्रोरणाय
रणंयुद्धंआववक्षे आवहतिमेवान् प्रापयति मेवैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिंचकारेतिभावः यद्वा यु-
द्धायस्वकीयान्भटान्गमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिरिचिरेचनेछ-
न्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमाने कर्मणिलिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट्
राजृदीप्तावित्यस्मात् सत्सूद्धिषेतिक्लिप् ब्रश्वादिनाषत्वेजश्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्म-
णिघञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिबृद्धिप्रतिषेधः घञोञित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-
गूर्तः गूनिगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः
यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनाञ्छानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षेमरुद्धधा-
दित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षेतु बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । अमत्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिनाउणादिकोत्रन्प्रत्ययः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेल्लेटि सिद्धहुल्लेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुःढत्वकत्वषत्वानि लो-
पस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा
गत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अस्यैवेवशर्वसाशुषन्तंविष्टश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः ।

गानव्राणाअवनीरमुश्चदभिश्चवोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।

वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुश्चत् । अभि ।

श्रवः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशर्वसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविवृश्चत्वव्यवच्छिनत् तथा गाःन
चौरैरपहतागावइव ब्राणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुश्चत्अवर्णीत् तथा दावने
हविर्दात्रेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्रवःकर्मफलभूतमन्त्रंअभिआभिमु-
ख्येनददातीतिशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते । ब्राणाः वृत्रवरणे कर्मणिलटःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक्
शानचोङित्वाद्गुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवतेः करणे अर्तिस्तुसृष्टृधमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने आतोमनिन्नितिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअल्लोपाभावश्छान्दसः ॥१०॥

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

एकादशीमृचमाह—

अस्येदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत् ।

ईशानरुद्राशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः ॥११॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।

वज्रेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानरुद्रात् । दाशुषे । दशस्यन् ।

तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीतेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्था-
नेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसींएनानसिन्धूनवज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान्
अपिच ईशानरुद्रा वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय
फलंदशस्यन्प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । यद्वा तुर्वीताशत्रूणां

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेएतत्संज्ञायउदकेनिमग्नायऋषयेगाधमवस्थानयोग्यंधिष्ण्यंपदे-
शंकः अकार्षीत् ॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुडिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलो-
पश्छान्दसः । अयच्छत् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम् । कः करोतेर्लुङि मन्त्रेवसह्वरणशे-
त्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः हल्ङ्यादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अस्माइदुप्रभरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःक्रियेधाः ।

गोर्नपर्वविरदातिरश्रेष्यन्नर्णीस्यपांचरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।

ईशानः । क्रियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा ।

इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन्ईशानःईश्वरःसर्वेषांक्रियेधाः
क्रियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुबलंद्धात्यवस्थापयतीतिक्रियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहत्यच अर्णीसिवृष्टिजलानिइष्य-
न्तस्माद्वृत्रादगमयंस्त्वंअपांचरध्यै तासामपांचरणायभूपदेशंप्रतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेघरूपस्य
पर्वपर्वणिअवयवसन्धीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरदविलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
गोर्न यथामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवानितस्ततोविभजन्तितद्वत् । अन्निरु-
क्तम्—अस्मैप्रहरतूर्णस्त्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःक्रियेधाःक्रियद्धातिवाक्रममाणधाइतिवागो-
रिवपर्वणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णीस्यपांचरणायेति ॥भर ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् इच्चोतस्तिङइतिसां-
हितिकोदीर्घः । तूतुजानः तुजहिंसायां कानचित्तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयथेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्क्रियेधाः तुजर्ताकि-
येधाइत्यत्रोक्तम् । रद् रदविलेखने तिङ्तिङइतिनिघातः । तिरश्चा तिरोश्चतीतितिर्यङ् ऋत्विगि-
त्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्रुत्वेनसकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावित्यण्यथाच्छ-
तरिदिवादिभ्यःश्यन् तस्यनित्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्यै तुमर्थेसेसेनितिचरतेरध्यैप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टवमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणितुरस्यकर्माणिनव्यउक्थैः ।

युधेयदिष्णानआयुधान्यूघायमाणोनिरिणातिशत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।
नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।
निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्योयइन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुरा-
णानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहि प्रशंस यद्यदा युधेयो धनाय आयुधानि वज्रा-
द्वीनि इष्णानः आभीक्ष्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणो हिंस्रश्च इन्द्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति व-
दानीं प्रब्रूहीति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्व्यमिति पुराणनाम पूर्व्यं अह्वायेति पुराणनाम सुपाठात् ॥ तुरस्य तुर-
त्वरणे इगुपधलक्षणः कः । नव्यः गुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
इष्णानः इष आभीक्ष्ये कैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ऋघाय-
माणः न हित्वारोदसीउभे ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादि-
भ्यःश्चा प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते तिङि चोदात्त-
वतीति गतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात् तिङ्ङुतिङ्ङइति निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टवमाह—

अस्येदुभियागिर्यश्चदृह्याद्यावाचभूमाजनुषस्तुजेते ।

उपोवेनस्यजोगुवानओणिसद्योभुवद्दीर्यायनोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिर्यः । च । दृह्याः । द्यावा ।
च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः ।
ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वतापिदृक्काःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः
 प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रातभीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिसार्थोप्यत्रकम्पनेद्र-
 ष्व्यः कंपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओर्णिदुःखस्यापनायकरक्षणंउपोजोगुवानः अने-
 कैःसूकैःपुनःपुनरुपशब्दयनउपश्लोकयन्नित्यर्थः एवंभूतो नोधाऋषिः सद्यस्तदानीमेववीर्यायभु-
 वतवीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्यपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदि-
 व्शब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्यु-
 भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् पदद्वयप्रसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरि-
 त्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुड्अव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनशानच् अदा-
 दिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवडादेशः अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओर्णि ओणृअपनय-
 ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङी-
 तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनन्दधातीतियार्स्कः । तस्माद्वाजोऽसुन् नवश-
 ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

अस्माइदुत्यदनुदाय्येषामेकोयद्वन्नेभूरेरीशानः ।

प्रैतंशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः ।

यत् । वन्ने । भूरेः । ईशानः । प्र । एतंशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् ।

सौवश्व्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रून्जेतुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयतस्तोत्रं वन्नेययाचेएषांस्तो-
 तृणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यततत्प्रसिद्धंस्तोत्रमस्माइन्द्रायअनुदायिअकारीत्यर्थः ।
 उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य-
 एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशनान्नोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-
 पुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुष्वि सोमानामभिषोतारंएतशंएतत्संज्ञमृषिंप्रावतप्रारक्षत्॥दायि बहुलं-
 छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । वन्ने वनुयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं स्पर्धसंघर्षे

अस्माल्लिटःकानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसार-
णंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सौवश्वे स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते
वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाज्यडितिअपत्यार्थेज्यङ्प्रत्ययः नय्वाभ्यांपदान्ता-
भ्यामितिबृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुर्वि षुञ्अभिषवे उत्सर्गश्छन्दसी-
ति अस्माक्तिन्प्रत्ययः लिङ्बुद्धावाद्भिर्भावः यणादेशः उवडादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

ए॒वाते॑ह॒रियो॒जना॒सुवृ॒क्तीन्द्र॒ब्रह्मा॒णिगो॒तमा॒सोअ॒क्रन् ।

ए॒षुवि॒श्वपे॑शसं॒धियन्धाः॒प्रातर्म॒क्षुधिया॑वसु॒र्जग॑म्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

ए॒व । ते । हा॒रि॒इयो॒जना॒ । सु॒वृ॒क्ति । इन्द्र॑ । ब्रह्मा॑णि । गो॒तमा॒सः ।

अ॒क्रन् । आ । ए॒षु । वि॒श्वपे॑शसम् । धिय॑म् । धाः । प्रा॒तः ।

म॒क्षु । धिया॑वसुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

हयोरश्वयोर्योजनंयस्मिन्नथेसतथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धोहारियोजनः हेहारियोज-
नेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाऋषयः सुवृक्तिसुष्टुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्मा-
णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतैवाक्रन्अरुषत एषुस्तोतृषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः
धियालभ्यत्वात्धीर्धनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमा-
दिकंबहुविधरूपंकर्मवाआधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः बु-
द्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रंजगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव निपातस्यचेति
संहितायांदीर्घः । सुवृक्ति सुपांसुलुगितिशसोलुक् । अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेषसह्वरेत्यादिनाच्चेर्लुक्
अन्तादेशः तस्यडित्त्वादुणाभावेयणादेशःइतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः । धाः छन्द-
सिलुङ्लट्लिट्इतिलोडर्थेलुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः॥ १६॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्वतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो खिलं जगत् । निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते प्रथमे मण्डले एकादशानुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि प्रम-
न्मह इत्येतच्च योदशर्चं पञ्चमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रसप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्याविंशतिरित्युक्तत्वात्
सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानो धाऋषिः अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता गतः सामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानाय शूषमाङ्गुषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवतर्कग्मियायार्चामर्कनरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गुषम् । गिर्वणसे ।

अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् ।

अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइति बलनाम तदिवाचरते यथा बलं शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्तेत्यर्थः गि-
र्वणसे गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः सम्भजनीयाय गिर्वणादेवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति यास्कः ।
एवम्भूतायेन्द्राय शूषमिति सुखनाम शूषं सुखहेतुभूतम् आङ्गुषस्तोम आघोष इति यास्कः । आङ्गु-
षं स्तोत्रं अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्रमन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्य च सुवृक्ति-
भिः सुष्ठु आवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्रः ऋग्मियः
अर्चनीयो भवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः नरे सर्वेषां नेत्रे यद्वा नरे
यजमाने विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय एवम्भूताय तस्मै अर्कमन्त्ररूपं स्तोत्रं अर्कमन्त्रो-
भवति यदनेनार्चन्तीति यास्कः । अर्चाम् पूजयाम उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे मनु अवबोधने तना-
दित्वा दुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वरिति मकारादौ प्रत्यये उकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

रतिशवस्यते अस्माद्धः शानच् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् शानच् छन्दस्युभयथेति आर्धधातुक-
त्वात् अतो लोपयलोपौ चित् इत्यन्तो दात्तत्वं ननु क्यङोङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोनुदात्तेन भ-
वितव्यं एवंतर्हि ताच्छीलिकश्चानश् तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि सार्वधातुकत्वाभावात् चित्स्वर एव शि-
ष्यते । आङ्गुष् आङ्गुषाद्भुषेः पचाद्यचिषोऽइत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वादाङोङकारस्येत्संज्ञाभाव-
श्छान्दसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेऽदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथाथादिनोत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । गिर्वणसे गूशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेऽपि ऋतइच्चातोऽरितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भ-
ज्यते इति गिर्वणाः औणादिकः कर्मण्यसुन् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् हलिचेति दीर्घाभावः गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः
न भोगिरो मनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रूत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः । सुवृत्तिभिः वृजीवर्जने भा-
वे किन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनं येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु किञ्चन्तस्यो-
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं च्छन्दसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवंतर्हि तत्पुरुषोस्तु
शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृत्तयः स्तोत्राणि करणे किन् तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते मन् किञ्चित्यादिनाकारकादुत्तरस्य किनो विहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं अकारकादप्यित्ययेन
भवति । स्तुवते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋग्मियाय एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति ऋ-
क्शब्दाद्विकारार्थे मयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां कुत्वजश्त्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा
ऋचस्तुतावित्यस्मात्भावमेकं बहुलवचनात् कुत्वं जश्त्वं च । ऋग्मियाय ऋग्मस्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः
अर्हार्थे घच् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अर्चाम् अर्चपूजायां भौवादिकः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् ति-
ङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः प्र-
त्ययः चजोः कुधिण्यतोरितिकुत्वम् । नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्छान्दसः । विश्रुताय
श्रुश्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

प्रवोमहे महिनमो भरध्वमांगूष्यं शवसानाय सामं ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आंगूष्यम् । शवसानाय ।

सामं । येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः ।

अविन्दन् ॥ २ ॥

हेऋत्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येय-
च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माद्द्रायमहिमहत्प्रौढनमःस्तोत्रं प्रभरध्वं प्रक-
र्षेणसंपादयत किंतस्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-
मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्दानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-
नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वेपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाम्नासुरेणापहतानांगवांप-
दज्ञाः मार्गज्ञाः सन्तः अतएवार्चन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त ॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-
दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-
दूलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसांचेष्टौविदत्सरमातनयायधासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदार्द्रिर्विदद्गाःसमुस्त्रियाभिर्वावशन्तनरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय ।

धासिम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अर्द्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।

उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहतासुतद्वेषणायतांसरमाइन्द्रः प्राहौ-
षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानं विसृजतितद्वत् सासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-
स्मदीयायशिशवेतद्गोसबन्धिक्षीराद्यन्नंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-
ट्यायनकम्—अन्नादिनीतिसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततो गत्वागवांस्थानमज्ञासी-
त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहत्वातागाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां
प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसाष्टषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्नंवि-
दत् अविन्दत् धासिरित्यन्नाम धासिःइरेतितन्नामसुपाठात् तयागोषुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-
तादेवानामधिपतिरिन्द्रः अर्द्रिंअत्तारमसुरं भिनदवधीत् तैनापहतागाःविददलभत ततो नरोनेता-
रोदेवाःउस्त्रियाभिःगोभिःसह उस्त्रियेतिगोनाम संवावशन्तभृशंहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-
नभूताभिःतदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्मात्भावेकिनि म-
न्त्रेवृषेतिक्विनउदात्तत्वम् । विदत् विदूलाभे लुङिलित्वादङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः

अङ्गएवस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । सरमा सरमासरणादित्यास्कः । सत्तेरौणादिकोऽ
मप्रत्ययः । धासिं धेत्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकः सिप्रत्ययः यद्वा दधातेःपोषणार्था-
त् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्त्तलोपश्चेति सुडागमः तलोपश्च बृह-
च्छब्दोन्तोदात्तः तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तम् पतिशब्दोऽतिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः
अतउभेवनस्पत्यादिषु इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाभिः निवसत्यस्याक्षीरा-
दिकमिति उस्त्रागौः वसनिवासे इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना अधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना
सम्प्रसारणम् उस्त्राशब्दात् स्वार्थे षोदरादित्वेन वप्रत्ययइति निघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्यय-
स्वरः । वावशन्त वाश्रुशब्दे अस्माद्यङन्ताल्लङिङ्गस्यान्तादेशे सति तस्य छन्दस्युभयथेति आर्ध-
धातुकत्वात् अतो लोपयलोपौ व्यत्ययेन धातोर्हस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशङ्-
तिसम्प्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टवमाह—

ससुष्टुभासस्तुभाससप्तविप्रैः स्वरेणाद्रिस्वर्योऽनवंग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्रशक्रवलंरवेण दरयोदशंग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् ।

स्वर्यः । नवंग्वैः । सरण्युभिः । फलिङ्गम् । इन्द्र । शक्र ।

वलम् । रवेण । दरयः । दशंग्वैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेन वभिर्मासैः समाप्य गतास्तेन वग्वाः नवग्वानव-
नीतगतयइतियास्को व्याचख्यौ । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः तादृशैरुभयविधैर्वि-
प्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनांगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्तसत्रमेधातिथिप्रभृत-
योङ्गिरसोदश्यन्ते एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेण उदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन
यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभास्तोत्रेण स्वर्यः सुष्टुप्राप्यः यद्वा शब्दनीयः स्तुत्यइत्यर्थः हेशक्र श-
किमन्निन्द्र एवम्भूतः सत्वं अद्रिं आदरणीयं वज्रेण छेतव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलं प्रतिविंबंतद-
स्मिन्नस्तीति फलिस्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः यद्वा व्रीह्यादिफलंतदस्मिन्नस्ति भ-
वतीति फलिवृष्टिजलं तद्गच्छतीति फलिगः एवम्भूतं वलं मेघं रवेण आत्मीयेन शब्देन दरयः अभाययः

स्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेवोबिभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः
 फलिगोमेघः फलिगः उपलङ्घिततन्नामसुपाठात् वलोसुरः देवावैवलेगाःपर्यपश्यन्तित्यादावसुरे
 प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअविभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुष्टु-
 भा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेकिप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्त-
 रपदान्तोदात्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात्
 स्तोभतिस्तौतीति किप्चेतिकर्तरिक्किप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिसो-
 लुक् । स्वर्थः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरित-
 त्वम् नवगवैः नवशब्दउपपदेगमेर्भावेकिपि गमःक्वावितिअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-
 क्रव्यमितिऊकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषांतेनवग्वाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेर्भावे
 द्वप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्य-
 वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः कयाच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगः डोन्य-
 षापिदृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादिवालत्वम् । दरयः दृवि-
 दारणे वृद्धौकृतायां दृभयेइतिघटादिषुपाठान्मित्वे मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवरूपसासूर्येणगोभिरन्धः ।

विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः अङ्गिरः६भिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः ।

अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपितर्वेन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उषसासू-
 र्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविक् व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-
 म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानि-
 त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उत्तमूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभाः यथान्त-
 रिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचियकिप्राप्तेव्यत्ययेन

श्रा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म दसुउपक्षयेइषियुधीन्धिदसीत्या-
दिनामक् । वः वृज्वरणे लुङिसिपि मन्त्रेषेत्यादिनाचुर्लुक् गुणेहलङ्याङ्यइतिसलोपः बहु-
लंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः । अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतिर्यास्कः । रजः
लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अस्तभा-
यः लङि स्तंभुस्तुंश्चित्यादिनाश्राप्रत्ययः छन्दसि शायजपीति अहावपिव्यत्ययेनश्राप्रत्ययस्यशा-
यजदेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रवर्येअभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्रसूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्यकर्मा-
त्मन्वन्नभोदुहतेधृतंपयइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तदुप्रयक्षतममस्यकर्मदस्मस्यचारुतममस्तिदंसः ।

उपह्वरेयदुपराअपिन्वन्मध्वर्णसोनद्यश्चर्तस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुतमम् ।

अस्ति । दंसः । उपह्वये । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुर्ऽअर्णसः ।

नद्यः । चर्तस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्यतदुतदेवकर्मप्रयक्षतमंअतिशयेनपूज्यं दंसइतिकर्मनाम दंस-
स्तदेवकर्मचारुतममतिशयेनशोभनंअस्ति किंतदित्यतआह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्येगन्तव्ये
पृथिव्याःसम्बन्धिनिसमीपदेशेउपराःउप्ताःस्थापिताः मध्वर्णसःमधुरोदकाः चतस्रोऽनद्यःप्रधान-
भूताः गङ्गादिनदीः अपिन्वत् असिश्चतइतियदेतत्कर्मतदन्येनकर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रय-
क्षतमंयक्षपूजायाम् यक्ष्यतइतियक्षःअतिशयेनयक्षोयक्षतमः पुनःप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । दंसः दसिदंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनैपदी दंस्यतेकर्तव्यतयादृश्यतइतिदंसःकर्म औ-
णादिकःकर्मण्यसुन् । उपह्वरे ह्रकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्रगतिमात्रंलक्ष्यते उपह्व-
रन्तिगच्छन्त्यस्मिन्नद्यइतिउपह्वरोभूप्रदेशः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेषप्रत्ययः गुणः कृ-

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिविसेचने भौवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्-
चतसृइतिचतुरशब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्तेअचिरकृतइतिरेफादे-
शः चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनि-
पातनसामर्थ्यादयणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच
नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवत् अन्यत्तुस्थानि-
वदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्वि॒तावि॒व॒त्रे॒स॒न॒जा॒स॒नी॒ळे॒अ॒या॒स्यः॒स्त॒व॒मा॒ने॒भि॒र॒कैः ।

भ॒गो॒न॒मे॒ने॒पर॒मे॒व्यो॒म॒न्ध॒र॒य॒द्रो॒द॒सी॒सु॒दं॒साः ॥ ७ ॥

द्वि॒ता । वि । व॒त्रे । स॒न॒जा । स॒नी॒ळे इति॒ स॒नी॒ळे । अ॒या॒स्यः ।
स्त॒व॒मा॒ने॒भिः । अ॒कैः । भ॒गः । न । मे॒ने इति॒ । पर॒मे । वि॒ओम॒न् ।
अ॒ध॒र॒य॒त् । रो॒द॒सी इति॒ । सु॒दं॒साः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्साध्योयास्यः नयास्यःअयास्यःयुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुम-
शक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः
स्तूयमानःसन्निद्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखाद-
यतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यङ्गिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्दोगैराप्नातम्—तं-
हायास्यउद्गीथमुपासांचक्रे एतमुएवायास्यमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमु-
खेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःकनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरिती-
तिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्व-
द्भिरैर्मन्त्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातोऽनित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमान-
स्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाऔत्प-
त्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति । औत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूमइतिहितद्भाष्यं सनीळे समानंनीडं
ओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलभेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविववेविवृतेअकरोत्
भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभसिर्वर्तमानोभगोनसूर्यइ-
व सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिस्त्रीनाम तथाचया-

स्कः—मेनाग्राइतिस्त्रीणामेनामानयन्त्येनाइति । स्त्रीरूपमापन्नोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः ॥ द्विता
द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः । सनजा जनीप्रादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृ-
शिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्दप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते
सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वमतदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-
गितिर्विभक्तेराकारः । अयास्यः यसुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेच्छन्दसीतियत् न-
यास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुपृषोदरादित्वा-
दभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा
मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वंवक्तव्यमित्येतन्म ततष्ठाप् द्विवचने ईदूदेद्विवचनप्र-
गृह्यमितिप्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्त-
श्चछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

सनादिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषारुशंद्भिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे । पुनः३भुवा ।

युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्इभिः ।

वपुःइभिः । आ । चरतः । अन्याःअन्या ॥ ८ ॥

विरूपेशुकृकृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरान्यु-
षसोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरान्युषसौदिवंद्युलोकंभूमाभूमिंचसनावचिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः
स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अकारात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपै-
र्वर्णैरुपलक्षिताउषाश्चरुशंद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-
व्यतिहारेणआचरतः आवर्तेते हेइन्द्र एतत्सर्वैर्वैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासांदेवतानामित्यर्थः॥
भूम सुपांसुलुगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन्नितिभावेव-
न्यत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता नकेतिरात्रिनाम नलोपश्छान्दसः । वपुर्भिः अर्तिपूवपीत्या-

दिनाउस् नित्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वमात्रोद्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-
बहुलमितिद्विर्भावे तस्यपरमात्रेडितमित्यात्रेडितसंज्ञायामनुदात्तंचेत्यात्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीश्रुचमाह—

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशर्वसासुदंसाः ।

आमासुचिदधिषेपक्कमन्तःपर्यःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि । सख्यम् । सुअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा ।

सुदंसाः । आमासु । चित् । दधिषे । पक्कम् । अन्तरिति । पर्यः ।

कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनकर्मतदिवाचरन्शवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्य-
र्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधा-
रधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आर्द्रा-
स्वपरिपक्कासुगोषुचअन्तर्मध्येपक्कंपरिपक्कंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणी-
षुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतरुशवदीप्यमानंश्वेतवर्णंपयोदधिषे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं स-
ख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः । दाधार भृञ्धारणे तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् । पक्कंपचोवइतिनि-
ष्ठातकारस्यवत्वम् । रोहिणीषु रुहवीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्वलोवेतीतनप्रत्ययान्तोरोहितश-
ब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नइतिङीप् तत्सन्निधौगेनतकारस्यनकारादेशश्च
ङीपःपित्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीश्रुचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः ।

पुरुसहस्राजनयोनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअहंयाणम् ॥१०॥२॥

सनात् । सनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।

सहोभिः । पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।

स्वसारः । अहंयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीलाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातंगमनंतद्रहिताः एक-
पाण्यवस्थानात् अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरुणिबहूनि सहस्रा असं-
ख्यातानि व्रताव्रतानि इन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताः पुनः पुनः करणेऽपि आलस्यरहिताः सत्यः सहो-
भिरात्मीयैर्बलैरक्षन्ते पालयन्ति अपि च स्वसारः स्वयमेव सरत्योङ्गुलयः पत्नीः पालयिष्यः अह्वया-
णं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइति देवानां पत्न्य-
उच्यन्ते देवानां वैपत्नीर्जनयइति श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति परिचरन्ति अञ्जलिबन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयो भवन्त्यवन्तिकर्माणीति यास्कः । सुपांसुलुगिति जसः पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वम् । अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसीत्यादिना भावेतन्प्रत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुफ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रताशेच्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा-
कण्डादिः अतोयकएवस्वरः शिष्यते पादादित्वाच्चाताभावः । अह्वयाणं ह्रीलजायाम् बहुलं-
छन्दसीति श्लोरभावः व्यत्ययेन शानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् यद्वा बहुलं छन्दसीति शपोलुकि छन्दस्युभयथेति शानच् आर्धधातुकत्वेनङित्वाभावे गुणाय-
देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यत्—अह्वयाणो ह्रीतयान इति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

सनायुवो नमसा नव्यो अर्केर्वसूयवो मतयो दस्मदद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशती रुशन्तं स्पृशन्ति त्वाशवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनायुवः । नमसा । नव्यः । अर्केः । वसूयवः । मतयः । दस्म ।

दद्रुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा ।

शवसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्केः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसानमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि सना-
युवः सनातनं अग्निहोत्रादिनित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः वसूयवो वसुधनमात्मन इच्छन्तो धनका-
मावा मतयो मेधाविनस्त्वा दद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः हेशवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषा-
स्तुतयः त्वात्वां स्पृशन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—उशतीः उशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्न्यः उशन्तं

कामयमानं पतिं यथापतिं सभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे तेन च सद्वाङ्मूलक्षयते सनासनातनं कर्म आत्मनश्छन्तीति सनायुवः कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वम् । मतयः मनज्ञाने मन्यन्त इति मतयः स्तोतारः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च न किञ्चिदीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाहुलकात् अनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः चित्त्वादन्योदात्तत्वम् । दद्गुः द्राकुत्सायांगतौ लिट्युसि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् उगितश्चेति ङीप् शतुरनुमइति नद्याउदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मनुषि आकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीय आवनिष् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सनादेव तव रायोगभस्तौ न क्षीयन्ते नोपदस्यन्ति दस्म ।

द्युमौ असि क्रतुमौ इन्द्रधीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप ।

दस्यन्ति । दस्म । द्युमान् । असि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः ।

शिक्ष । शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरिति बाहुनाम तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानिरायोधनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्ते पितृव्यस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोत्यपितु वर्धते हेइन्द्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वात्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुकोसि हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोस्मभ्यं धनं शिक्षदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीञ्हि सायां क्रयादिः अस्मात्कर्मकर्तरिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे वत्करणं स्वाश्रयमपि यथास्यादितिकर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः शची अस्यास्तीति शचीवान् छन्दसीर इति मनुषो वत्वम् सम्बुद्धौ मनुषोरुरिति नकारस्य रूत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

सनाय ते गोतम इन्द्र न व्यमतं भद्रह्य हरि योजनाय ।

सुनीथार्य नः शवसान नो धाः प्रातर्मक्षधियाव सुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सना॒य॒ते । गो॒त॒मः । इन्द्र॑ । नव्य॑म् । अ॒त॒क्षत् । ब्र॒ह्म ।
हरि॑ऽयो॒ज॒नाय । सु॒नी॒थाय॑ । नः । श॒व॒सान॒ । ॥ नो॒धाः । प्रा॒तः ॥
म॒क्षु । धि॒या॒व॒सुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्योभवति हेशवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-
रीअश्वौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुष्टुनेत्रेणवभूतायतस्मैतुभ्यंगोतमः गोतमस्यक्र-
षेःपुत्रोनोधाःऋषिःनव्यनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षवअकरोत् अतोस्माभिरनेन
स्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तवसुःइन्द्रःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यादागच्छतु ॥
सनायते सनेतिनिपातोनित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय णी-
ञ्प्रापणेइत्यस्मादौणादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंमहानितिनवर्चषष्ठंसूक्तंनोधसआर्षित्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंनवेति । समूहदेशरात्रे
द्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोभिन्नरइतिखण्डेसूत्रितम्—तांसुतेकीर्तित्वं-
महौइन्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वंम॒हौ॑इन्द्र॑यो॒ह॒शु॒ष्मैर्द्या॑वा॒ज॒ज्ञानः॑पृ॒थि॒वीअमे॑धाः ।
य॒द्ध॒ते॒वि॒श्वा॑गि॒रय॑श्चि॒द॒भ्वा॑भि॒यादृ॒ह्मासः॑कि॒रणा॑नैर्जन् ॥१॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी
इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अश्वा ।
भिया । दृह्मासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंमहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योह यःखलुत्वंअमेअसुरकृतेभ्येसतिजज्ञानस्तदानी-
मेवप्रादुर्भूतःसन् शुष्मैःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्वैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौधाः आधारयःताह-
शान्द्रयादमूमुचइत्यर्थः किञ्च यद्धतेयस्यखलुतवसम्बधिन्याभियाभीत्याविश्वाविश्वानिव्याप्तानि
यानिभूतजातानिगिरयश्चितयेचशिलोच्चयाः अश्वा महन्नामैतत्अन्यान्यपिमहान्तियानिसन्ति

पिसर्वेदह्लासः दृढा अपि ऐजन् अकं पिषत तत्र दृष्टान्तः—किरणान यथासूर्यरश्मयः इतस्ततो न भसिकम्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनी प्रादुर्भावे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द्यावापृथिवी इत्यस्य सप्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः । यत् सुपांसुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अश्वा आसमन्तान् द्रवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यभ्यामहान्तः आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिकोऽङ् न प्रत्ययः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्स्यर्थान्न जिभ्वोऽदिति क्न प्रत्ययः महान्तो हि प्राप्नुं शक्यन्ते शेषे छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । किरणाः कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते इति किरणाः कृविक्षेपे कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरितिक्यु प्रत्ययः योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तः ऋत इद्धातोरिति त्वम् । ऐजन् एजृकम्पने लङ् च्याडागमः सचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आयद्धरीं इन्द्रविब्रतावेरातेवज्रं जरिताबाह्वोधात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान् पुरं दुष्णासिं पुरुहूतपूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विब्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।

जरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतक्रतो ।

अमित्रान् । पुरः । दुष्णासिं । पुरुहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा विब्रता विविधकर्माणौ हरीत्व दीयावश्चौ आवेः रथे आगमयसि रथे योजयसीत्यर्थः तदानीं तैत्तव बाह्वोर्हेस्तयोर्जरितास्तोता वज्रमाधात्स्तोत्रेण स्थापयति स्तोत्रास्तुते प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वद्धस्ते दृश्यत इत्यर्थः हे अविहर्यतक्रतो मेऽपि सतकर्मन्निन्द्र अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णासि अभिगच्छसि हे पुरुहूत पुरुर्भिर्बहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विब्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधं व्रतं कर्म योस्तौ सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसे लङि सिपि अदादित्वाच्छपो लुक् बहुलं छन्दस्य माङ्योगे पीत्यङभावः । धात् दधाते छान्दसे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् पूर्ववदङभावः । अविहर्यतक्रतो हर्यतिः प्रेप्साकर्मैतियास्कः । हर्यगतिकान्त्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतो न भिलषितः अविहर्यतो भिलषित इत्यर्थः तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् न सन्ति मित्राण्येषु इति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तर-

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ये अत्रगत्यर्थः क्रयादिभ्यःश्चा सिपःपित्वादनुदात्तत्वे
तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयाश्रुचमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंषाट् ।

त्वंशुष्णंवृजनैपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः ।

त्वम् । षाट् । त्वम् । शुष्णम् । वृजनै । पृक्षे । आणौ । यूने ।

कुत्साय । युद्धमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतान्शत्रून्भिगतःसन् धृष्णुः तेषांर्धषयिता
तिरस्कृता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्प्रवृद्धो-
सि नर्योऽनृभ्योहितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिस-
ङ्ग्रामनामानि अत्रपूर्वविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सङ्ग्रामेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंप-
र्चनीयेवीर्यैर्योद्धुं प्राप्तव्ये एवंविधेआणौसङ्ग्रामेद्युमतेदीप्तिमतेयूनेतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभू-
त्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहन्अवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्ण
भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वाभृगध्वादय-
श्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षि-
निवासगत्योःतेषुनिवसतीतिपतेस्थइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति टिलो-
पश्च सौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । षाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्वः
षत्वंछान्दसम् । युमते द्यौःदीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां
दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुङ्ङ्यामतुबितिमतुपउदात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थाश्रुचमाह—

त्वंहन्त्यदिन्द्रचोदीःसखावृत्रंयद्वाञ्जिन्वृषकर्मन्नुभ्राः ।

यद्धंशूरवृषमणःपरचैर्विदस्यूर्यौनावर्कतोवृथाषाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् ।
 वृषःकर्मन् । उभाः । यत् । ह । शूर । वृषमनः । पराचैः । वि ।
 दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायः सन्त्यततवप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशोवाचोदीः प्रेरित-
 वान् अकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य धन-
 स्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यद्यदा उभाः अतुभाः अहिंसीः अपिच हेशूरशत्रूणां पिरक वृषमणः का-
 माभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभवितात्वं यद्ययदा खलु योनौ वीरैर्मिश्र-
 णीये संग्रामे दस्यून् कुत्सस्योपक्षयितृन् अन्यान् शत्रून् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्मुखायथाभव-
 न्ति तथा व्यच्छिनः तदानीं कुत्सः सर्वयशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीति सिचि वृद्धि-
 प्रतिषेधः । उभाः णभतुभा हिंसायाम् क्रैयादिकः लङिसिपि तलोपश्छान्दसः बहुलं छन्दस्य माङ्यो-
 गेपीत्यङभावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराञ्चनैरि-
 तिनिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादसिमानपादे इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति उकार-
 स्य सानुनासिकता । अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानि-
 त्यत्वाच्छेमुचादीनामिति नुमागमस्याभावः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

त्वं ह त्यदिन्द्रा रिषण्यन् दृहस्य चिन्मर्तानामर्जुष्टौ ।
 व्यं१ स्मदाकाष्ठा अर्वते वर्धने ववज्जिञ्छथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृहस्य । चित् । मर्तानाम् ।
 अर्जुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव ।
 वज्रिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलु त्यतस्य दृहस्य चित् दृहस्य कस्य चिदपि अरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवं स्वभावो भ-
 वसि देवतात्वेनानुगृहीतृत्वात् तथापि मर्तानां स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्ठावप्रीतौ सत्यां अस्मदर्वते
 अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्ताद्विवः विवृताः कुरु यथा सर्वास्तु दिक्षु अस्मदीयाश्वाः

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवज्जिन्वज्जवज्जिन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्जेणश्रथिहिश्रथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानांमनुष्याणांमध्येयस्मिन्कस्मिंश्चित्वाप्रीतौसत्यांतस्यशत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषांहिंसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिंस्तुकुत्सादौप्रीतिरस्तितस्यशत्रुवधंचरुषे अतस्तवप्रियाणामस्माकमर्वतइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रविण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपात्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्षष्ठ्यालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावनञ्इतिनकारस्यतकारादेशः वनिप्सुपौपित्वादानुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरणवशिष्यते । घनेवमूर्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । श्रथिहि श्रथर्हिंसार्थः ण्यन्ताहोदिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठीसूचमाह—

त्वांहत्यदिन्द्रार्णसातौस्वमीह्मेनरंआजाहवन्ते ।

तवस्वधावइयमासंमर्येऊतिर्वाजेष्वतसाय्याभूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वऽमीह्मे । नरः । आजा ।

हवन्ते । तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु ।

अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तूणांयुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वमिह्मेमीह्मिमिति धननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवम्भूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यक्तंप्रसिद्धंत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउदकस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्यर्थः वृष्टिनिरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थंतवयतयुद्धंतत्रस्तोतारस्त्वांप्रोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं तस्मात् हेस्वधावः हेअन्नवन्बलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतवसम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआअस्मदाभिमुख्येनभूतभवतुवाजेषुसङ्ग्रामेषुयैषाऊतिः अतसाय्या योद्धृभिःप्राप्तव्याभवति ॥ त्यत्सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौऋगतौ बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षण्णुदानेइत्यस्माद्भवेक्तिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुत्चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यइतिसलोपः नित्वादाद्युदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीह्ने स्वरशब्दान्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-
एवशिष्यते । आज्ञा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मतुवसोरुरितिमतुपोरुत्वम् । अतसा-
य्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वम् । भूत् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंह॒त्यदिन्द्र॑स॒प्तयु॑ध्यन्पु॒रोव॑ज्जिन्पु॒रुकु॑त्सायद॒र्दः ।

ब॒र्हिर्न॑यत्सु॒दासे॑वृ॒थावर्ग॑होरा॒जन्व॑रिवःपू॒रवे॑कः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्जिन् ।

पुरुःकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा ।

वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्जिब्वज्जवज्जिन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त्व-
मेव त्यक्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सोरित्यर्थः अपिच सुदा-
सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितववृथाअनायासेनबर्हिर्न बर्हिरि-
ववर्क अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूरवे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजनस्वामिज्जिन्द्र
वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिबिभक्तेर्लुक् । दर्दःद्विविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताल-
ङिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्धलादिशेषाभावः हल्ङ्याव्ययइतिसलोपः ब-
हुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंददातीतिसुदाःअसुन्सुदाःकल्याणदानइतिया-
स्कं । वर्क वृजीवर्जने लङिसिपिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपःअडभा-
वश्च चोःकुरितिकुत्वम् । कः डुळञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेघसेतिच्चेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंत्यांन॑इन्द्रदेवचि॒त्रामि॑ष॒मापो॑न॒पीप॑यःप॒रिज्मन् ।

य॒याशूर॑प्र॒त्यस्म॑भ्य॒यंसि॑त्मन॒मूर्ज॑नवि॒श्वध॑क्षर॒ध्वै ॥८॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न ।
पीपयः । परिंज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्वै ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यातामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ
पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन
यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाअपः प्रा-
पयसितद्वत् चित्रामिषमपिपाययेतिभावः हेतूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रय-
च्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वैक्षरितुंऊर्जन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुल-
मुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः ॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस्
अमृन्नित्यादिनादीर्घः। पीपयः स्फायीओप्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि प्यायःपीतिव्यत्ययेन
पीभावः णिश्रिदुसुभ्यइतिच्चेश्चङादेशः णिलोभादीनि यद्वा पीङ्गानेइत्यस्मात् लुङिचङिपूर्ववत्
बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरि-
पूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपर-
मेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । त्मनं आङोन्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्व-
कस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधत्वंच
पृषोदरादित्वात् । क्षरध्वै क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेनित्यध्वैन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमंसाहरिभ्याम् ।

सुपेशंसंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षुधियावसुजगम्यात् ॥ ९॥५॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमंसा ।

हरिभ्याम् । सुपेशंसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।

धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवगोतमेभिर्गन्तुतमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिःअकारिस्तोत्रंरुतमित्यर्थःएतदेवस्पष्टीकरोति
ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविलक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तायतुभ्यंओकाआभिमु-

ख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि सत्वं सुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-
रूपयुक्तं वाजमन्त्रं नोऽस्मभ्यमाभर आहर देहीति यावत् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्त धन इन्द्रः प्रातः
काले अस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् आगच्छतु ॥ ओक्ता शेषं छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । सुपेशसं पि-
श अवयवे असुन् बहुव्रीहा वाद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर ह्यग्रहोर्भइति भत्वम्
अचोतस्तिङ्इति संहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशर्थायेति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तं नोधस आर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-
त्यः तथा चानुक्रान्तम्—वृष्णे पञ्चो नामारुतं त्रिष्टुबन्तमिति । चातुर्विंशिके हन्याग्निमारुते इदं मारुतनि-
विद्धानीयं सूत्रितम्—पृक्षस्य वृष्णो वृष्णेशर्थाय ज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आभिष्टविके पञ्चमे-
हन्यप्येतदाग्निमारुते मारुतं निविद्धानीयं सूत्रितं च—पृक्षस्य वृष्णो वृष्णेशर्थाय नूचित्सहो जाइत्या-
ग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

वृष्णेशर्थाय सुमर्खाय वेधसे नोधः सुवृत्तिं प्रभरामरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णो । शर्थाय । सुमर्खाय । वेधसे । नोधः । सुवृत्तिम् । प्र ।

भर । मरुद्भ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः ।

सम् । अञ्जे । विदथेषु । आभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते हे नोधः वृष्णे कामानां वर्षित्रे सुमर्खाय शोभनयज्ञाय वेधसे पु-
ष्पफलादीनां कर्त्रे वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते एवं विधाय मरुद्भ्यः विभक्तिव्यत्ययः मरु-
तां मितराविणां शर्थाय समूहाय सुवृत्तिं सुष्ठु आवर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वास्तोत्रं प्रभर मेरयस्तु हीति यावत्
स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनां गुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतो हं
मनसा गिरः स्तुतिलक्षणावाचः समञ्जे सम्यग्व्यक्ताः करोमि यागिरो विदथे षु यज्ञेषु आभुवः आङ्मर्या-
दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं म-
रुद्गणं स्तौमीति भावः तत्र दृष्टान्तः—आपो न यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशोजलानि वर्षति

तद्वत् ॥ वृष्णे वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिन्प्रत्ययः किच्चाद्युणाभावो निच्चादाद्युदात्त-
त्वम् चतुर्थ्येकवचने अङ्गोपोनइत्यकारलोपः । शर्धायं शृभुप्रसहने शर्धयेतेप्रसहतेनेनपर्वतादिक-
मिति शर्धोमरुत्संवः करणे घञ् अच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमखोयस्य नञ्सुभ्यामि-
ति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुह-
स्त्यः हस्ते भवो हस्त्यः भवेच्छन्दसीति यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेज॒ज्ञिरे॒दिव॒ऋ॒ष्वास॑उ॒क्ष्णो॑रु॒द्रस्य॑म॒र्या॒असु॑रा॒अरे॒पसः॑ ।
पा॒व॒कासः॑ शु॒चयः॑ सू॒र्या॑ इव॒सत्वा॑नो॒नद्र॒प्सिनो॑घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

ते । ज॒ज्ञिरे॒ । दि॒वः । ऋ॒ष्वासः॑ । उ॒क्ष्णः॑ । रु॒द्रस्य॑ । म॒र्याः । अ॒सुराः ।
अ॒रे॒पसः॑ । पा॒व॒कासः॑ । शु॒चयः॑ । सू॒र्याः॑ इव । सत्वा॑नः । न ।
द्र॒प्सिनः॑ । घो॒रव॑र्षसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षावज्जिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्ष्णः सेकारोयुवा-
नइत्यर्थः रुद्रस्य मर्याः मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्त्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्य-
ति मरुतारुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तरे स्पष्टम्—आतेपितर्मरुतां सुममेति । असुराः शत्रूणां निरसितार-
रः अरेपसः रेप इति पापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वा-
नोन यथा परमेश्वरस्य भूतगणाः अतिशयेन बलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः सत्वान इति भूतगणा-
उच्यन्ते—अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-
सृष्टान् नयन्तीति श्रुतेः । घोरवर्षसः वर्ष इति रूपनाम घोररूपाः यथा भूतगणाभयं कररूपाः शत्रूणां
भयं कररूपा इत्यर्थः यद्वा सत्वानोन घोरवर्षसः यथा भूतगणाभयं कररूपाः तद्वदेतेपीत्यर्थः ॥
ऋष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्था बुद्धयर्था इति अत्र ज्ञानार्थः सर्वनिवृष्येत्यादौ वप्रत्ययान्तो निपातितः
आज्जसेरसुक् । उक्ष्णः वाषपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षट्प्रविशरणगत्यवसादनेषु प्रेईरसद्योस्तुच्चेति विधीयमानः

१ ऋ० सं० २. ७. १६. १ । २ तै० सं० ४. ५. १. १ । ३ तै० सं० २. ४. १. ० ।

* मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्तीति निरुक्तम् नि० ७. २४. १ ।

कनिष्पत्ययोबहुलवचनात्केवलादपि भवति प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः शिष्यते । घो-
रवर्षसः हन्तेरचघुरचेतिहन्तेर्घुरादेशः अच् वृद्धातोर्वृद्धशीङ्म्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्री-
हिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

युवानोरुद्राअजराअभोग्धनोववक्षुरधिगावःपर्वताइव ।
दृह्लाचिद्विश्वाभुवनानिपार्थिवाप्रच्यावयन्तिदिव्यानिमज्मनाः ॥३॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक् हनः । ववक्षुः । अधिगावः ।
पर्वताः इव । दृह्ला । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।
च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मनाः ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाः रुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्धनः ये देवान् हविर्भिर्न भोज-
यन्ति तेषां हन्तारः अधिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतः
ववक्षुः स्तोतृणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपि च विश्वासर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा-
पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृह्लाचित् दृढान्यपि मज्मनेति बलनाम मज्मनाशो-
धकेन बलेन प्रच्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्धनः भोजनयन्तीति भोजः न भोजः अभोजः तेषां
हन्तारः बहुलं छन्दसीति हन्तेः कृष् झयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वम् इन् हन्तृष्वार्यम्णां शा-
विति नियमाद्दोषाभावः । ववक्षुः वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि एकाच इतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः ढ-
त्वकत्वषत्वानि सन्त्यत इतीत्वाभावश्छान्दसः लिट्युसि अमन्वे इति निषेधादामप्रत्ययाभावे अतो-
लोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वानिघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

चित्रैरजिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधियेतिरे शुभे ।
अंसैष्वेषां निमिमृक्षुर्कृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवोनरः ॥४॥

चित्रैः । अजिभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षः । सु । रुक्मान् ।
अधि । येतिरे । शुभे । अंसैषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । कृष्टयः ।
साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अज्जिभीरूपाभिव्यञ्जनस-
मर्थैराभरणैः स्वशरीराणिव्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मानोचमा-
नानहारान् अधियेतिरेउपरिचकिरे किमर्थं शुभेशोभार्थम् अपिच येषां मरुतामंसेषु कष्टयः आयु-
धानिनिमिषक्षुः निमृष्टाः स्थिताः बभूवुः तैरायुधैः सहितानरोनेतारो मरुतः दिवोन्तरिक्षात्स्वधया
स्वकीयेन बलेन साकं सहजज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीप्रयत्ने लिटि अतएकहल्मध्यइत्येवाभ्या-
सलोपौ । शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । मिमृक्षुः
मृजुशुद्धौ सनि ऊदित्वादिङभावः हलन्ताच्चेतिसनः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सन्यतइतीत्व-
म् लिट्युसि अतो लोपइत्याकारलोपः । जज्ञिरे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥४॥

पञ्चमीष्टवमाह—

ईशानकृतो धुनयोरिशादंसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरकृत ।
दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धूतयो भूमिं पिबन्ति पयसा परिज्वयः ॥५॥६॥

ईशानः कृतः । धुनयः । रिशादंसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः ।
अकृत । दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिबन्ति ।
पयसा । परिज्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानंधनाधिपतिं कुर्वाणाः धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः रिशादसः
रिशानां हिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतां हिंसतां असितारो निरसितारः एवम्भूता मरुतः तविषी-
भिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाकृतकुर्वन्ति कृत्वा च परिज्वयः
परितोगन्तारोधूतयः कम्पयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवानि ऊधः ऊधः स्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति
रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूमिं पयसामेवां निर्गतेनोदकेन जलेन पिबन्ति
सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् इगुपधलक्षणः कः रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः
तानदन्तीति रिशादसः असुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दा-
त्शत्र्वन्तादसुक्षेपणे इत्यस्मात्किप् व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वं च । अकृत
करोते श्छान्दसो वर्तमाने लुङ् मन्त्रेषेति चेत्तुलुक् । ऊधः सुपांसु लुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषष्ठोऽवर्गः ॥६॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपइत्येषाधाया सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वन्त्यपइ-
तिधायाइति ।

तामेतांसूक्तेषठीमृचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतःसुदानवःपयोघृतवद्विदथेष्वभुवः ।

अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्संदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६॥

पिन्वेन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु ।

आभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।

उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुवः
आभुवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवत्तथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिवृष्टिकुर्वन्तीति
भावःतत्रहेतुमाह—अत्यंन यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवमरुतोवाजिनंवेगव-
न्तमेघंमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउ-
त्संउत्सवन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवःनुप्रत्ययान्तोदानुशब्दआ-
द्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तंअच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणो-
भावोक्तिर् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतोलोप-
स्यस्थानिवद्भावाद्ब्रह्मवाद्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

महिषासोमायिनश्चित्रभानवोगिरयो न स्वतंवसोरघुष्यदः ।

मृगाइवहस्तिनःखादथावनायदारुणीषुतविषीरयुग्ध्वम् ॥ ७॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वतंवसः ।

रघुष्यदः । मृगाःइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।

आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहत्ताम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभन-
दीप्तयःगिरयोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुक्तारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगु-
णविशिष्टायुयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथ प्रभंकथे-
तियावत् यद्यस्मात्आरुणीषुअरुणवर्णासुवड्वासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्मान्द्र-
वतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वात्तत्संयुक्ताभवन्तः सर्वभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूपस्त्रवणे
रघुशीघ्रंस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्लिप्चेतिक्लिप् अनिदितामिति नलोपः बालमूललध्वल-
मितिलत्वविकल्पः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ खादभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि
च्चेःसिच् एकाचइतीदृमतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयो-
गादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।

क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाःइव । सुपिशः ।

विश्ववेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् ।

इत् । सबाधः । शवसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभी-
रशब्दंकुर्वन्ति एवमरुत्स्वप्यागतेषुगंभीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशो-
भनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअ-
लंकृतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतृन्प्रीणयन्तःशवसाबले-
नअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा म-
ननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवा-
हनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्दुक्किताः मृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णभेदमालाइतिनैरुक्ताः । ता-
भिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानानसमित्समानमेवयुगपदेवर-
क्षितुमागच्छन्तीतिशेषः ॥ नानदति णदअव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तालट् । पिशाइव पिशअवय-
वे इगुपधलक्षणःकः । सुपिशः सुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्लिप्चेतिक्लिप् । पृषतीभिः पृषुसेचने वर्त-
मानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् अतएवशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वेमा-
प्ते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिनियमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

रोदसी आवदतागणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।
आवन्धुरैष्वमतिर्नदर्शता विद्युन्नतस्थौ मरुतोरथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृषाचः । शूराः । शवसा ।
अहिमन्यवः । आ । वन्धुरैषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् ।
न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नृनयजमानान् हविः-
स्वीकरणाय सेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसाबलेन अहिमन्यवः आहन-
नस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमनेस-
तिभवदीयशब्देनद्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुते तिभावः किञ्च हेमरुतः वोयुष्माकं तेजः वन्धुरेषु बन्धक-
काष्ठनिर्मितसारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषु रथेष्वतस्थौ आतिष्ठति अवस्थितं सत्सर्वैर्दृश्य-
ते तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शता विद्युन्
यथावादर्शनीया विद्युत्तमेघस्था सर्वैर्दृश्यते एव रथेष्ववस्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥
वदत ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः अमगत्यादिषु
अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता भृष्टदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

विश्ववेदसोरयिभिः समोऽकसः सम्मिश्रासः स्तविषीभिर्विराजिनः ।
अस्तारं इषुं दधिरे गभस्त्योरनन्तशुष्मा वृषं खादयोनरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः । रयिभिः । समोऽकसः । सम्मिश्रासः । तविषीभिः ।
विराजिनः । अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्त्योः । अनन्तशुष्माः ।
वृषं खादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतयइत्यर्थः
तविषीभिः बलैः संमिश्रासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अ-
स्तारः शत्रूणां निरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषा इन्द्रः खादिरायु-
धस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः यद्वा वृषासोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते नरो नेतारः एवम्भूताः मरुतः
गभस्तिरिति बाहुनाम् गभस्तयोः बाह्वोः इषुं दधिरे शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकं आयुधं धारय-
न्ति ॥ समोकसः उचसमवाये असुनिबहुलवचनात्कुत्वमिति ओक उचः क इत्यत्रोक्तम् बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्रासः कपिलकादित्वाल्लत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां
वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्शः स्तोतारः तेषां स-
न्तीति विरप्शिनः यद्वा विविधं रपणं विरप्शं तदेषामस्तीति मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते इति प्रत्यय-
स्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः ना-
स्त्यन्तोऽस्येत्यनन्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तं शुष्मो बलं येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खाद्यभक्षणे उणादिक इन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदा-
त्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

एकादशीष्टमाह—

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपृथ्यो न पर्वतान् ।
मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रुतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आपृथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः ।
दुध्रुतः । मरुतः । भ्राजतुः दृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतः हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चकैः पर्वतान् नर्ववतो मेघान्
यद्वा शिलोच्चयान् उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति स्थानात् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—पृथ्यो न यथा
पथि गच्छन् रथः मार्गैः आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति यद्वा यथा संयुक्ता गजाः
मार्गस्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति कीदृशामरुतः पयोवृधः पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः यद्वा पृथ्वेः

प्रयसावर्धमानाःपृश्निथैवैषयसोमरुतोजाताइतिहिश्रूयते । मखाःमखइतियज्ञनाम तद्वन्तः अयासः
 देवयजनदेशंप्रतिगन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रतिस्वयमेवसरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चला-
 नांपर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुध्रदुष्टानां धारयितारं आत्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुध्रमन्यैर्ध-
 तुमशक्यं आत्मानं कुर्वाणाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-
 लं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यङ्गयासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिति वत्वम्
 व्यत्ययेनान्तादेशः । पथयः पथिभवः भवे छन्दसीति यत् नस्तद्धिते इति टिलोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वम्
 यद्वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः
 अयपयगतौ अयन्त इत्ययाः पचाद्यच् आजसेरसुक् । दुध्रकृतः अत्र दुःशब्देन दुष्टाः लक्ष्यन्ते धृञ्धा-
 रणे दुष्टान्धारयतीति दुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषट्ः सुष्विति दुःशब्दे उपपदेकर्म-
 णि खल् गुणाभावश्छान्दसः तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः करोतेः क्तिप्चेति क्तिप् रेफलोपश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।
 रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्वतश्चिये ॥ १२ ॥

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् ।
 हवसां । गृणीमसि । रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् ।
 ऋजीषिणम् । वृषणम् । सश्वतः । चिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य चर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उद-
 कवन्तं वृष्टिप्रदमित्यर्थः विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं एवं विधं मरुतां
 समूहं हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः स्तुम इत्यर्थः हे ऋत्विग्यजमानाः यूयम-
 पि चिये ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधंसश्वतप्राप्तुत कोटशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोः त्वरयि-
 तारं मे रकमित्यर्थः तवसं पवृद्धं ऋजीषिणं तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति
 ऋजीषसम्बन्धः श्रुतः अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वर्षितारम् ॥ हवसा ह्वेजोसि प्रत्यये बहुलं छन्दसी-
 तिसम्प्रसारणम् । गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरं रजांसितु-

तोतीतिरजस्तूः तुरत्वरणे क्लिप्चेतिक्लिप् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः । सश्चत ग्लुञ्चुष-
स्जगतावित्यत्रसश्चिमप्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसश्चतीतिपठितम् । श्रिये सावेकाच-
इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

प्रनू॒समर्तः॑ शव॑सा॒ जनाँ॑ अति॒तस्थौ॑ व॒ ऊ॒तीम॑रुतो॒ यमाव॑न्त ।

अर्व॑द्भिर्वा॒जभ॑रते॒ धना॑ नृ॒भिरा॒पृच्छ॑यं॒ क्रतु॑माक्षेति॒ पुण्य॑ति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः ।

ऊती । मरुतः । यम् । आवन्त । अर्वद्भिः । वाजम् । भरते ।

धना । नृभिः । आपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुण्यति ॥ १३ ॥

समर्तःमनुष्यः शवसाबलेनजनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रतस्थौप्रति-
ष्ठितोभवति हेमरुतोवोयुष्माकंऊतीऊत्यारक्षणेनयंपुरुषंआवतअरक्षतअपिचसपुरुषः अर्वद्भिरश्वैः
साधनभूतैर्वाजमन्त्रंनृभिःस्वकीयेर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरतेसम्पादयति तथाआपृच्छयं
आपृष्टव्यंशोभनंक्रतुंअग्निष्टोमादिकर्मआक्षेतिआप्नोति पुण्यतिप्रजापशुभिःपुष्टोभवतिच ॥
ऊती तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ।
आपृच्छयं छन्दसिनिष्ठकथेत्यादौआङ्पूर्वात्पृच्छतेःक्यच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ग्रहिज्यादिनास-
म्प्रसारणम् प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति
क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । पुण्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छयन् नित्वादा-
द्युदात्तत्वम् तिङःपरत्वान्निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

च॒र्क॒त्यैम॑रुतः॒ पृ॒त्सु॒दुष्ट॑रं॒ द्यु॒मन्तं॑ शु॒ष्मं॒ म॒घव॑न्त॒ सु॒धत्त॑न् ।

ध॒न॒स्पृ॒तमु॒क्थ्यं॑ वि॒श्वच॑र्ष॒ णि॒तो॒ कं॒ पु॒ण्ये॒ म॒त॒न॒यं॑ श॒ तं॒ हि॒माः॑ ॥ १४ ॥

चर्कत्यम् । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरम् । द्युमन्तम् । शुष्मम् ।

मघवन्तसु । धत्तन् । धनस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणिम् ।

तोकम् । पुण्यम् । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हेमरुतः मधवत्सुहविलक्षणधनयुक्तेषुयजमानेषुपुत्रं धत्तनस्थापयतदत्तेतियावत् कीदृशंपु-
त्रं चर्कृत्यंकार्येषुपुनःपुनःपुरस्कृतव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंदुःखेनतरित-
व्यंअजेयमित्यर्थः द्युमन्तंदीप्तिमन्तंशुष्मंशत्रूणांशोषकं बलवन्तंधनस्पृतं धनानां स्पष्टारंधनैः
प्रीतंवाउक्थ्यं उक्थं स्तोत्रंतदर्हंप्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिंविशेषेणद्रष्टारंसर्वज्ञंएवंविधंतोकंपु-
त्रंतनयंपौत्रंचशतंहिमाः हेमंतर्तूपलक्षितान्शतसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तः पुण्येमपोषयेम अत्रहिम-
शब्देनतद्युक्ताहेमन्तर्तवोभिधीयन्ते तथाचब्राह्मणमेवमाम्नायते—शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्ता-
निधिषीयेतिववैतदाहेति ॥ चर्कृत्यम् प्रकृतिग्रहणेयङ्लुगन्तस्यापिग्रहणमिति न्यायेनकरोतेर्य-
ङ्लुगन्तात् विभाषाकृत्वृषोरितिक्यप् तुगागमः प्रत्ययस्यपिच्चादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । पृत्सु
पदादिषुमांसपृत्सूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः । दुष्टरं तृष्टवनतरणयोः ईषद्दुःसुष्वि-
तिखल् सुषामादेराकृतिगणत्वादषत्वमलित्त्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन तप्तनप्तनथना-
श्चेतितस्यतनादेशः । हिमाः हन्तेर्हिचेतिमकप्रत्ययः अर्शआद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

ऐकादशिनस्यमारुतस्यपशोर्वपायागस्यनूष्ठिरमित्येषायाज्या सूत्रितंच—शुचीवोहव्याम-
रुतःशुचीनानूष्ठिरंरुतोवीरवन्तमिति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीमृचमाह—

नूष्ठिरंरुतोवीरवन्तमृतीषाहंरयिमस्मासुधत्त ।

सहस्रिणंशतिनंशुशुवांसंप्रातर्मक्षुधियावंसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिःसहम् । रयिम् ।

अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिनम् । शुशुवांसम् । प्रातः ।

मक्षु । धियावंसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हेमरुतः स्थिरंस्थासुवीरवन्तंवीरैःपुत्रैर्वधतं यद्वा वीर्योपेतंऋतीषाहंगन्तृणांशत्रूणामभि-
भवितारं एवंविधंरयिंपुत्रलक्षणंधनंअस्मासुधत्तस्थापयत सहस्रिणंशतिनंएतत्संख्याकधनवन्तं
अतएवशुशुवांसंप्रवृद्धंअपिचास्माकं रक्षणायधियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनोरुद्रणःप्रातःकाले
जगम्यात्आगच्छतु ॥ नूष्ठिरं ऋचितुनुधेत्यादिनादीर्घः पूर्वपदादितिषत्वम् ! ऋतीषाहं ऋगतौ

कर्तरिक्त्विह अभिभवे छन्दसि सह इति णिव प्रत्ययः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्
सुषामादित्वात् षत्वम् । शूशुवांसं दुओऽश्वि गतिवृद्धयोः लिटः कसुः विभाषाश्चेरितिसम्प्रसारणम्
द्विर्वचने तुजादित्वादङ्यासस्य दीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्धसामिति नियमादिङभावः प्रत्ययस्वरः ॥ १ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्वमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाकः ११ ॥

द्वादशेऽनुवाके नवसूक्तानि तत्र पश्वेत्यादीनि षट्सूक्तानि द्वैपदानि तेष्वध्ययनसमये द्वेदेवैरुचौ
चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समान्नायते अयुक्त्वं ख्यास्तुतुयान्त्यातिरिच्यते सातथैवान्नायते प्राये-
णार्थोऽपि द्वयोर्द्वैपदयोरेक एव प्रयोगे तु ताः पृथक् शंसनीयाः सूच्यते हि पश्वानतायुमिति द्वैपदमिति ।
तत्र पश्वेति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वदशपराशरः शक्त्योर्द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः
पराशरऋषिः तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट्छन्दः
विंशतिका द्विपदा विराज इति हितलक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितम् पश्वान-
तायुमित्यारभ्य इत्थाहीत्यतः प्राक्यतस्तूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमितितत्स्यार्थः द्वैपदं तदित्युक्त्वा-
दिदमादीनि षट्सूक्तानि तु ह्यादि परिभाषया द्विपदानि दशमेहनि वैश्वदेवशस्त्रै वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं
एतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

पश्वानतायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् । (१)

सजोषाधीराः पदैरनुगमन्नुपत्वासीदन्विश्वेयजत्राः (२) ॥ १ ॥

पश्वान् । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः ।

वहन्तम् । (१) सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्वा ।

सीदन् । विश्वे । यजत्राः (२) ॥ १ ॥

धीराः मेधाविनो देवाः सजोषाः समानाः प्रीतयः सन्तः हे अग्ने त्वां पदैर्मा गैः पादकृतैर्लाञ्छनैः
अनुगमन् अन्वगमन् कीदृशं पश्वान् अपहृतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं तायुरिति स्तेननाम् यथा स्ते-
नः परकीयं पश्वान् दिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् गुहा चतन्तं अब्रूपायां गुहायां गच्छन्तं व-

तमानं चततिर्गतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयैःअग्नेरप्सुप्रवेशःसमाम्नायते—संनिलायत सोपःमाविश-
दिति । यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तवर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवैर्योनिलायत । अश्वोरूपं कृत्वा सो-
श्वत्थेसंवत्सरमतिष्ठदिति । तथानमोयुजानंहविलक्षणमन्त्रमात्मनासंयुजानंनमोवहन्तदेवैर्यःप्र-
त्तंहविर्वहन्तंयजत्राःयजनीयाः विश्वेसर्वदेवाः हेअग्ने त्वात्वांउपसीदन्समीपंप्रामुवनद्दधुरित्य-
र्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्यजसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः उदात्तयणइतिविभ-
केरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषुपाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्त-
म्यालुक् । युजानं शानचि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । सजोषाः जुषीमीतिसेवनयोः
समानंजुषन्तइतिसजोषसः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगि-
तिजसःसुः । ग्मन् गमेर्लुङि मन्नेषसेतिच्चेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्यो-
गेपीत्यङभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्रनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायमाह—

ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्नभूमः । (३)

वर्धन्ती मापः पन्वा सुशिंश्चि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् (४) ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न ।

भूमः । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुऽशिंश्चिम् । ऋतस्य ।

योना । गर्भे । सुऽजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थःस्पष्टीक्रियते देवाःऋतस्यगतस्यपलायितस्याग्नेः व्रताव्रतानिकर्माणिगमनाव-
स्थानशयनादिरूपाणिअनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरंपरिष्टिःपरितःसर्वतोन्वेषणंभुवदभवत् भू-
मभूमिरपिअग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयःसर्वदेवाः अग्नेर्गवेषणायभूलोकंप्रामा-
इत्यर्थः आपःअन्वेदताः ई एनंउदकेप्रविष्टमग्निंवर्धन्तिप्रवर्धयन्ति यथादेवानपश्यन्तितथाऽरक्ष-
न्तित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेणसुशिंश्चिसुष्टुप्रवर्धितंऋतस्ययोना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य
यज्ञस्त्यानस्यवाकारणभूते जले गर्भेगर्भस्थानेमध्येसुजातंसुष्टुप्रादुर्भूतं एवमप्सुवर्तमानंअग्निं दे-
वैर्यःमत्स्यःप्रावोचत् तदनन्तरंदेवास्तमज्ञासिषुरितिभावः तथाचतैत्तिरीयकम्—संनिलायत

सोपःपाविशत्तदेवाःपैषमैच्छन्तंमत्स्यःप्राब्रवीदिति ॥ वता शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । गुः
इण्गतौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सिसोचलुक् आतइतिज्ञेर्जुसूजस्यपदान्तादितिपररूपत्वम् ।
परिष्टिः इषइच्छायाम् किनि तितुन्नेतीदृप्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनिती-
तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोडादेशः ह्रस्वच्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-
स्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउप्रत्ययः । सुशिर्ष्व टुओ-
श्विगतिवृद्धयोः आट्टगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गच्छन्दसीतिवचनावकिप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-
दिनासम्प्रसारणम् लिङ्ङावावद्धिर्भाविवहुलंछन्दसीत्युकारस्येत्वम् छान्दसोयणादेशः सुःपूजाया-
मितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पुष्टिर्नरुणवाक्षितिर्नपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदोनशम्भु । (५)

अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकईवराते (६) ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रुण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः ।

न । शम्भु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गप्रतक्तः । सिन्धुः ।

न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रुणवारमणीयासर्वेषांहद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषारमणीयः ऐ-
हिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरुणवगन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा
यथापुष्टिःप्राप्यतेतद्वदग्निर्यज्ञेहविर्भिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-
पिविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरौवि-
द्यमानंफलमूलादिकमाहृत्यसर्वेषुभूतेतद्वदग्रावपिपचन्तःसर्वेषुभूते यद्वा अग्रावाहुर्तिहुत्वायज-
मानाःस्वर्गफलंभूते अथवागिरिर्यथादुर्भिक्षेसर्वान्प्राणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपा-
लयतितद्वदयमपिपापादनुष्ठातृन्प्रमुञ्चति तथाचाग्रायते—अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । श-
म्भु सुखकरंक्षोदोन उदकमिव यथोदकंसुखंकरोतितद्वदग्निःसर्वेषांसुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-
ङ्ग्रामनामैतत् अज्मनिसङ्ग्रामेअत्योन सन्ततगमनशीलोजात्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितः-
नशत्रूनहन्तुंशीघ्रगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशीघ्रगामी
यथानिम्नप्रदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वद्गन्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-
त् ई एनमग्निंकोवरातेकोवारयेत् कोपिवारयितुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ रणवा रविर्गत्यर्थः रणव्यतेपा-
प्यतेइतिरणवः कृत्यत्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिपचाद्यच् । भुज्म भुजपालनाभ्यवहार-
योः इषियुधीन्धीतिविधीयमानोमक्बहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अज्मन्
अजगतिक्षेपणयोः मनिनि वलादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनात्कीभावाभावः सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतक्तः सृजविसर्गेइत्यस्मात्प्रव्रजन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तश्चुगतौअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थात्निष्ठायां यस्यविभाषेतीदृशप्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सर्गेणप्रतक्तः तृती-
याकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वराते वृज्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटावित्या-
डागमः व्यत्ययेनशष् वैतोन्यत्रेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीसूत्रमाह—

जामिःसिन्धूनांभ्रातेवस्वस्त्रामिभ्यान्नराजावनान्यत्ति । (७)

यद्वातजूतोवनाव्यस्थादग्निर्हदातिरोमापृथिव्याः (८) ॥ ४॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताइव । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राजा ।
वनानि । अत्ति । (७) यत् । वातजूतः । वना । वि । अस्थात् ।
अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः (८) ॥ ४ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांसयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचान्ना-
तम्—अग्नेरापइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोप्सुवर्तमानःसन् तासामपांसबन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिद-
र्शनम्—स्वस्त्रांस्वसृणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवत्तद्वत्तादृशोऽग्निः वनानिमहान्तर-
ण्यानिअत्तिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम्—राजाइभ्यान्न भिर्ययन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइ-
भ्याःशत्रवः तान्यथासमूलेहिनस्तिद्वत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्राजाहिनस्ति
तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजूतो वातेनप्रेरितःसन्वनानवनान्यरण्यानिव्यस्थात् उक्तप्रकारेणवि-
विधमातिष्ठतिदग्धुंप्रवर्तते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बन्धीनिरोमाओषधिरूपाणिरो-

तै० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

प्राणिदातिछिनत्ति भूम्यां ओषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्नां आमोनुडभा-
वश्छान्दसः । अस्थात् लुङि गातिस्थेति सिचोलुक् । दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुष भुत् । (९)

सोमो न वेधाऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः । (१०) ॥ ५ ॥ ९ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् ।

उषः भुत् । (९) सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न ।

शिश्वा । विभुः । दूरेभाः । (१०) ॥ ५ ॥ ९ ॥

अयमग्निर्देवस्यः पलायितः सन् अप्सु दकेषु श्वसिति प्राणिति निगूढो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टा-
न्तः—हंसो न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव कीदृशोऽग्निः क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुना आत्मीयेन
प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः । अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता रात्रौ हि सर्वे जनाः अन्धकारावृतं
सर्वं अग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति उषर्भुत् उषसि उषः काले अग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव वि-
धाता सृष्टा सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति सोमो वा ओषधीनां श्राजेति श्रुतेः ।
तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् तथा च तैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोन्न-
पतिरिति । वाजसनेयके पिभोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमात्रात्म—एतावद्वा इदमन्नं चैवाच्चाद-
श्च सोम एवाच्चा अग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा
उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगात्रो भूत् ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभू-
तः सम्पन्नः यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूता वयवो जात इत्यर्थः दूरे-
भाः दूरे विप्रकृष्टदेशे पिभाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः एवं भूतो अग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण सम्बन्धः । श्व-
सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुधादिभ्यः सार्वधातुक इतीडागमः तिपः पित्त्वादनुदात्त-
त्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावः । उषसि बुद्धयत इति उ-
षर्भुत् बुध अवगमने किप्चेति किप् एकाचो बश इति भष्भावः अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमि-
तिसकारस्य रेफादेशः । शिश्वा शोतनूकरणे आदेच इत्यात्वम् शः कित्सन्वच्चेति उपत्ययः सन्व-
द्भावाद्भिर्भावेत्वे अतएव निच्वादाद्युदात्तत्वम् किद्वद्भावादातो लोप इटिच्चेत्याकारलोपः प्रथमप-

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकतिबहुलमितिवहुवी-
हावपिबहुलवचनादलुक् बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चैस्तृक्तद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चै द्वितीयस्तृक्तपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनु-
क्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः । (१)

तक्कानभूर्णिर्वनासिषक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२) ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । समृद्धक् । आयुः । न । प्राणः ।

नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति ।

पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्दृष्टार्षे-
र्वावस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसन्वायुरिवप्रियतमः यद्वा यथाप्राण-
वायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावद्वास्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति ।
एवमग्निरपिजाठरूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योऽधुवःपुत्रइवप्रियकारी यथा-
औरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्द्वयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेलो-
ककृज्जातवेदइति । तक्कान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंविभर्तिधारयतिपो-
षयतीतिवातद्वयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवप्रीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाश-
युक्तःएवंगुणविशिष्टोऽग्निः वनावनान्यरण्यानिषिषक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगि-
तिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्धुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते ।
तक्का तक्कहसने गतिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तक्तिगच्छतीतितक्का अन्येभ्योपिदृश्यन्त-
तिवनिष् । भूर्णिः घृणिपृथ्वीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

दाधारक्षेममोकोनरुणवोयवोनपुकोजेताजनानाम् । (३)

ऋषिर्नस्तुम्बाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २ ॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रुण्वः । यवः । न । पुक्कः । जेता ।

जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुम्बा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी ।

न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमलब्धस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्नो-
तीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रुण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्य-
र्थः यवोन यवइवपक्कः यथापक्कोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउप-
भोग्यइत्यर्थःजनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्नमन्नद्रष्टाऋषिरिव स्तुम्बादेवानांस्तो-
ता विक्षुयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्ष-
युक्तोयुद्धाभिमुखंगच्छतिद्वयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोचंद-
धातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्नाम वयःक्षेत्रेतिन्नामसुपाठात् ॥ दाधारतुजादी-
नामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निस्त्वादा-
द्युदात्तत्वम् । रुण्वः रविरिविधविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्कप्रत्ययः इदित्वानुम् । जेता तृन्नन्त-
आद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेपृष्ठी नेयंकर्मणिपृष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति
पृष्ठीप्रतिषेधोभवति । स्तुम्बा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिकनिष् ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

दुरोर्कशोचिःऋतुर्ननित्योजायेव्योनावरंविश्वस्मै । (५)

चित्रोयदभ्राट्श्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्वेषःसमतस्तु (६) ॥ ३ ॥

दुरोर्कशोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाइव । योनौ । अरम् ।

विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः ।

न । रुक्मी । त्वेषः । समतस्तु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः ऋतुर्नित्यःऋतुःकर्मणांकर्तासइवध्रुवः यथासकर्मसुध्रुवोऽप्र-
मत्तःसन्जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षसांदहनेध्रुवोजागर्तीत्यर्थः योनौगृहेवर्तमानाजायेव
योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहेवर्तमानोवह्निर्विश्वस्मैसर्वस्मै यष्टुजनायअरंअलंभूषणंभवति यथा
जाययागृहमलङ्कृतंभवतितद्वदग्निनायज्ञगृहमप्यलंकृतंसदृश्यतइत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचि-
त्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् भ्राजते तदानींश्वेतोनशुभ्रवर्णंआदित्यइवभवति रात्रौहि अह-
निसूर्यइवअग्निःप्रकाशकोभवति विश्वप्रजासुरथोन रथइवरुक्मीसुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः
समत्सुसंग्रामेषुत्वेषोदीप्तःएवंभूतोयदभ्राडितिपूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषदुःसु-
ष्वितिरुच्छ्रार्थेखलु बहुलवचनात्कुत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकंशोचिस्तेजोय-
स्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं बालमूलेत्यादिनालकारस्यरेफादेशः । अभ्राट् भाजूदी-
प्तौ लङ्ङित्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ब्रश्चादिषत्वजश्वम् अडागमउदात्तः य-
द्वत्तयोगादनिघातः । समत्सु समानंमाद्यन्त्येष्वितिसमदःसंग्रामाः औणादिकोधिकरणेक्लिप्
समानस्यच्छन्दसीतिसभावः यद्वा सम्यगतिभक्षयतिवीरानितिसमत् समपूर्वादत्तेः क्लिप्चे-
तिक्लिप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्वेषप्रतीका । (७)

यमोहजातोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेनाइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेषप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिइत्वम् । जारः ।

कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टामेरितासेनेवस्वामिनासहवर्तमानाभटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशत्रूणांभयंदधाति
विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमंबलंदधातिसायथाबलवतीतद्वदग्निरपिबलवानित्यर्थः
निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदितिवज्रनामतेनचात्रेषुलक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीप्तमुखाअस्तुर्नदिद्युत्क्षेपुः
सम्बन्धिनीषुरिव सायथाभीषयतेतद्वदग्निरपिराक्षसादीन्भीषयतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—सेने-
वसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्वेषप्रतीकेत्यादि । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यःकामानितिय-

मोग्निरुच्यते यद्वा इन्द्राभ्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमध्वरासणेदर्शिते—
यमोहजातइन्द्रेणसहसङ्गतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति' । योजातउत्पन्नः भूतसंघः
यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्स्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ-
हुतिद्वाराअभ्यधीनत्वात् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्य-
होमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांकृतविवाहानांपतिभ्र-
तां तथाचारुयायते—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सचसोमईषदुपजातभोगे-
च्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायप्रादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेपददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेध-
नपुत्रैःसहिताभिमांप्रायच्छदिति । इममर्थकाचिद्वृक्षस्पष्टंभूते—सोमोददद्वन्धर्वायगंधर्वोदददग्नये ।
रार्यंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइमामिति' । यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टेपतिरित्यपिनिगमोभवती-
ति' । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे-
ना वोपसर्जनस्येतिसभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीप्रादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि
त्वन्प्रत्ययः इडागमः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तारिणिलुक्चेतिनि-
पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्पष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपू-
र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

तंवश्चराथावयवंसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (९)

सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीचीरैनोन्नवन्तगावःस्वर्गदृशीके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते ।

इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त ।

गावः । स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंवांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःहृदयादिभिः
साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्येकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रभवहृदया-
दिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिर्वसतिः पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंइद्धंपदीप्तमग्निंनक्षन्तेव्यामुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः—अ-
स्तंनगावः अस्तमितिगृहनाम यथागावोगृहंप्रामुवन्तितद्वत् अत्रयास्कः—तंवश्चराथाचरन्त्यापश्वा-
हुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तंयथागावआमुवन्तितथामुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्न-
क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरांअञ्चतीःइतस्ततोनितरामुदृच्छन्तीः ज्वालाःप्रैनोत्प्रेरय-
ति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वनंभसि
वर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारभयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा ॥
चराथा चरैरौणादिकोथकप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या वहि-
वस्यतिभ्यश्चिदितिअतिप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्यतेस्मिन्सर्वमि-
त्यस्तंगृहं असिहसीत्यादिनातन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षतिर्व्याप्ति-
कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेश्चोप-
संख्यानमितिङीप् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनो-
त् इण्गतौ अन्तर्भावितण्यर्थवत्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङिव्यत्ययेनभ्रुः आडागमोवृ-
द्धिश्च । दृशीके दृशिरपेक्षणे अनिदृशिभ्यांचेतिकीकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

वनेष्वितिद्वैपदंदशर्चं अध्ययनतःपंचर्चं तृतीयंसूक्तंपराशरस्यार्षेआग्नेयं वनेष्वित्यनुक्रा-
न्तम्विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेषुजायुर्मर्तेषुमित्रोवृणीतेश्रुष्टिराजेवाजुर्यम् । (१)

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् । (२) ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव ।

अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् ।

सुऽआधीः । होता । हव्यवाट् । (२) ॥ १ ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिं शुआशुअश्रुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथा च यास्कः—श्रुष्टीति क्षिपनामाशुअष्टीति । एवं भूतं यजमानं वृणीते सम्भजते अनेन प्रत्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः तत्र दृष्टान्तः—राजेवाजुर्यजुर्यजरारहितं दृढाङ्गं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः एवं भूतं पुरुषं यथाराजावृणीते तद्वत् क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः तथा चान्नायते—त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणामिति । एवं भूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् भवतु ॥ जायुः जिजये कृवापाजीत्युण् । अजुर्यं जृष्वयो हानौ भावे ण्यत् वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेन उकारः । जुर्यं जरानास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाहुहा निषीदन् । (३)

विदन्ती मत्र नरो धियं धाहृदायत्तृष्टान्मत्रां अशंसन् (४) ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निःसीदन् । (३) विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम् धाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मत्रान् । अशंसन् (४) ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णानृम्णानि हविलक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहागुहायां अप्सु मध्ये अश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे भये देवान् धाव् अस्थापयत् अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः नरो नेतारः धियं धाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन् काले ईमे नमग्निं विदन्ति जानन्ति यद्यदाहृदाहृदायवस्थितया बुद्ध्या तृष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरप्तेरिति षत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपो लुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतो नुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तृष्टान् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे निष्ठा यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः स्कोः संयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अजोनक्षांदाधारपृथिवीतस्तम्भद्यामन्त्रेभिः सत्यैः । (५)

प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भं । द्याम् । मन्त्रेभिः ।
सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वः । आयुः ।
अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजः सूर्यः यद्वा नजायतइत्यजः जन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-
पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निः प्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीअन्त-
रिक्षंचधारयतीत्येवद्यांद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैः मन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तन्नाति यथाअधोनपतति
उपर्येवतिष्ठतितथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणंतैत्तिरीयेसमाज्जातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-
स्यलोकस्यपराचोतिपातादविभयुस्तंछन्दोभिरदृष्टवृत्त्याइति । यद्वा सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निः द्यां
तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुः विश्वंसर्वमायुरन्त्यस्यसत्त्वं पश्वः पशोः प्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-
णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थः तर्हि कुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह
गुहागुहायापिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगः गच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिषु-
छन्दसिवावचनमितिघोर्डीतीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
सुपांसुलुगितिपञ्चम्याआजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-
लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यईचिकेतगुहाभवंन्तमायः ससादधारामृतस्य । (७)

वियेचृतन्त्यृतासपन्तआदिद्वसूनिप्रवंवाचास्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवंन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् ।
मृतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् ।
वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईदं गुहा भवन्तं गुहायां सन्तं अग्निं चिकेत जानाति यश्चक्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वाधार-
यितारमेन मग्निं आससाद आसीदति उपास्त इत्यर्थः ये चक्रता क्रतानि सत्यानियज्ञान्वासपन्तः स-
मवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषाः एतमग्निं विचृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्गन्तु कुर्वन्तीत्यर्थः आदित् स्तु-
त्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच प्रकथयति ॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि
णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति चृतीहिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शि-
ष्यते । ववाच लिटिब्रुवोवचिः लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् सम्प्रसार-
णाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छन्दसीति विकल्पनाद्यणादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

विरुतुः सूरुः रोधन्महित्वोतप्रजाउतप्रसूष्वन्तः । (९)

चित्तिरपादमे विश्वायुः सद्येव धीराः सम्मायचक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

वि । यः । विरुतुः सूरुः । रोधत् । महित्वा । उत । प्रजाः । उत ।
प्रसूषु । अन्तरिति । (९) चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वः आयुः ।
सद्येव । धीराः । सम्माय । चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

योग्निः विरुतुः ओषधीषु महित्वायानिमहत्त्वानि सन्तितानि विरोधत् विरुणद्धि विशेषे-
णावृणोति नावशेषयति उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषु उत्पादयि-
त्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीषु अन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीय उतशब्दः पदपूरणः तथा चित्तिश्चे-
तयिताज्ञापयिता अपादमेजलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योग्निर्वर्तत इति शेषः तमग्निं धीरा-
मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तुत्वैत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तत्र दृष्टान्तः—
सद्येव यथासंदनं गृहं प्रथमतः सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ विरुतुः विपूर्वाद्गोहतेः
क्विप् न्यङ्कादिषु वीरुध इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः उक्चं—वीरुध ओषधयो-
भवन्ति । रोधत् रुधिरावरणे लेट्यहागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः । संमाय माङ्मानेशब्दे-
च समासेन अपूर्वे क्तवो ल्यप् नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

श्रीणन्निदिद्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् तत्राध्ययनतः पञ्चर्चम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

श्रीणन्नुपस्थादिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथं मत्कून्व्यूर्णोत् । (१)

परिगदेषामेको विश्वेषां भुवदेवो देवानां महित्वा (२) ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् ।

अत्कून् । वि । ऊर्णोत् । (१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।

भुवत् । देवः । देवानाम् । महित्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युः हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिनाश्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन्मिश्र-
यन् दिवमुपस्थात् उपतिष्ठति प्रामोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरं चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगदत्कून् सर्वा-
रात्रीश्च व्यूर्णोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मे-
ति भावः विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः एक एवा-
यमग्निः एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वामहत्त्वानि माहाम्या नियद्यस्मात् परिभुवत् परिभवति
परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः यद्वा एषां विश्वेषां स्थावरादीनां म-
ध्ये वर्तमानो यं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानियद्यदा परिभुवत् परितो व्याप्नोति तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ॥
ऊर्णोत् ऊर्णुञ्श्चाच्छादने ऊर्णोतोर्विभाषेति वृद्धोर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आदित्ते विश्वेऋतुं जुषन्त शुष्काद्यद्देवजीवो जनिष्ठाः । (३)

भर्जन्त विश्वे देवत्वन्नामं ऋतं सपन्तो अमृतमैवैः (४) ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् ।

देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भर्जन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम ।

ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवोजीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणि रूपात्काष्ठाद्यद्यदाजनिष्ठाः प्रादु-
र्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्तसे वन्ते अनु-
तिष्ठन्ति तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नामनामकं क्रतुं अवि तथै देवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते प्रामुव-
न्ति किं कुर्वन्तः अमृतं अमरणं त्वां एवैः त्वां गन्तुं भिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः प्रामुवन्त इत्यर्थः ॥
जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्लङ्लिटि इति वर्तमानार्थानि । एवैः यन्ति स्तोतव्या-
भिमुख्येन गच्छन्तीति एवानि स्तोत्राणि इण्शीङ्भ्यां वन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः । (५)

यस्तुभ्यं दाशा द्योवाते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वः । आयुः । विश्वे ।

अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।

तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सो-
मः पीयते स्मिति धीतिर्यागः सोपि ऋतस्य देवयजनं देशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोमिर्विश्वायुः
विश्वं सर्वमायुरन्त्रयस्य स तथा विधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमानाः अपांसि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाशा च्चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति यो वापि योन्यो-
यजमानः ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नोभूयासमिति इच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकि-
त्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्त्वं रयिं दयस्व धनं देहि ॥ दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः । शिक्षात्
शकृशक्तौ इच्छार्थे सन् सनिमीमाधुरभलभशकेति अकारस्य इसादेशः अत्र लोपोभ्यासस्येति अ-
भ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः पूर्ववत् लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लि-
टः कसुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणा हिंसादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वांसं पतीरयीणाम् । (७)

इच्छन्तरेतो मिथस्तनूपुसञ्जानतस्वैर्दक्षैरमूराः (८) ॥ ४ ॥

होता । निःसन्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः ।
रयीणाम् । (७) इच्छन्तं । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत ।
स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतोदेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णः मा-
मव्योहिप्रजाइतिहिब्राह्मणम् । सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानारयीणांगवादीनांधनानामपिपतिःस्वा-
मी अतस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसंसृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतंरेतोवीर्यमिच्छन्त
ऐच्छन्त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः
समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची-
प्राणोवैदक्षोपानःऋतुरिति श्रुतेः । स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसङ्गतास्त्वयैवसर्वजानन्ति ॥ इच्छ-
न्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् सस्यादादेशे श्राग्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अ-
मूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति । अतोत्राप्यमूरशब्देनामूढ-
त्वमुच्यते वर्णव्यापत्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे
किप् राक्षोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊ-
रन्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

पितुर्नपुत्राःऋतुंजुषन्तश्रोषन्त्येअस्यशासंतुरासः । (९)

विरायऔर्णोदुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

पितुः । न । पुत्राः । ऋतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य ।

शासम् । तुरासः । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश ।

नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनंतुरासस्त्वरमाणाः सन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं
ऋतुकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंत्रायकाः पुत्राप्नोतरकाद्वार-
क्षकास्तनयाः पितुराज्ञांकुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुनरकंततस्त्रायतइतिवैतियास्कैः ।

१ तै० सं० ५. १. १५. । २ तै० सं० २. ५. २. ।

३ नि० ६. ८. । ४ नि० २. ११. ।

पुरुक्षुः शुभ्रवर्णोयमग्निः सोमिः एषां यजमानानां दुरोद्वाराण्यज्ञस्य द्वारभूतानिरायोधनानिव्यौ-
र्णोत् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपि च दमूनाः दमेयज्ञगृहे मनोयस्य सोमिः नास्मिन्न-
कंदुः खमस्तीति नाकोद्युलोकः तं स्तुभिरिति नक्षत्रनाम स्तुभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रै-
र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् बहुलं छन्दसीति विक-
रणस्य लुक् इतश्चलोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश पिश अवयवे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चं अध्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्थं आग्नेयं शुक्र इत्यनुक्रान्तं
विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

शुक्रः शुशुक्राँ उषोनजारः पप्रासमीची दिवोनज्योतिः । (१)

परिप्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति समृद्धिची ।
दिवः । न । ज्योतिः । परि । (१) प्रज्जातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः ।
देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोयमग्निः उषोनजारः उषसोजरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्र-
काशयिता भवति तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवोनज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव
पप्रा स्वतेजसा पूरयिता हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन्न क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेन
उक्तप्रकारेण सर्वजगत्परिबभूथ परितो व्यामोषि दीव्यन्तीति देवाः क्रत्विजः तेषां पुत्रः सन् पुत्राप्नो-
नरकाच्चायकः सन् पिता भुवः पालयिता भवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो-
भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् शुचदीप्तौ लिटः कसुः व्यत्ययेन कुत्वम् । पप्रा
पृषालनपूरणयोरित्यस्मादाट्ठगमहनजनइतिकिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः । समीची सम्पूर्वा-
दञ्चतेः क्रत्विगित्यादिना क्तिन् समः समीतिसम्पादेशः अञ्चतेश्चेति वक्तव्यमिति डीप् अच इत्य-
कारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सम् ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदितिविधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापिदृष्ट-
व्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेतिनिपातनादिडभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

वे॒धाअट्ट॑सोअ॒ग्निर्वि॒जान॒न्नू॒धर्न॑गोनां॒स्वाद्वा॑पितूनाम् । (३)

जने॒नशेव॑आ॒हूर्यः॑सन्मध्ये॒निष॑त्तो॒र॒ण्वोदु॑रो॒णे (४) ॥ २ ॥

वे॒धाः । अट्ट॑सः । अ॒ग्निः । वि॒जान॒न् । ऊ॒धः । न । गोना॑म् । स्वाद्वा॑ ।
पि॒तूनाम् । (३) जने॑ । न । शेवः॑ । आ॒हूर्यः॑ । सन् । मध्ये॑ । नि॒ऽस॑त्तः ।
र॒ण्वः । दु॒रो॒णे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअट्टसः दर्परहितःविजानन्कर्तव्या-
कर्तव्यविभागजानन्नग्निःगोनांगवामूधर्नं गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतंस्थानमिव पितूनामन्नानां
स्वाद्वास्वादयितारसयिता यथागोरूधःपयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिनिकरोतितद्वदग्निरपिसम्य-
क्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदलोकेसुखकरः
पुरुषइवमध्येयज्ञेषुमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तु-
त्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिअपादान्तेपिनुट् । स्वाद्वा स्वादआस्वादने अन्तर्भावितण्य-
र्थावअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्त-
त्वम् । आहूर्यः आङ्पूर्वावह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः
रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

पु॒त्रो॒नजा॒नो॒र॒ण्वोदु॑रो॒णेवा॒जी॒नप्री॒तोवि॒शो॒विता॑रीत् । (५)

वि॒शो॒यद॒ह्ने॒नृभिः॑स॒नीळा॑अ॒ग्निर्दे॒व॒त्वावि॒श्वान्य॑श्याः (६) ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒ण्वः । दु॒रो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः ।
वि । ता॒रीत् । (५) वि॒शः । यत् । अ॒ह्ने । नृ॒भिः । स॒नीळाः । अ॒ग्निः ।
दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि॑ । अ॒श्याः (६) ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः ।
श्रुष्टिम् । चकर्थ (७) । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः ।
नृभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने तेतवसम्बन्धीनि एताव्रता एतानिपरिदृश्यमानानिदर्शपूर्णमासादीनिकर्माणिनकि-
र्मिनन्ति राक्षसाद्योबाधकानिहिसन्ति यद्यस्मात्त्वंऽभ्यः कर्मसुवर्तमानेभ्योतृभ्योयज्ञस्यनेतृभ्यो-
यजमानेभ्यःश्रुष्टिशुआशुअश्रुतेव्यामोतीतिश्रुष्टिः यज्ञफलरूपंसुखंतच्चकर्थकृतवानसि सतिहि-
तवव्रतानांबाधकेएतन्नोपपद्यतेअतोवगम्यतेतवव्रतानांहिंसकानसन्तीति हेअग्ने तेत्वदीयंतनुदंसः
तदेवकर्मयद्यदिराक्षसादिरहन्हन्तिनाशयति तदानींसमानैःसप्तगणरूपेणसदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरु-
द्भिर्द्युक्तस्त्वं रपांसिबाधकानिराक्षसादीनियद्यस्मात्त्वंविवेःगमयसिपलायनंप्रापयसितत्तस्मात्तव
व्रतानिनहिंसन्तीतियोज्यम् ॥ मिनन्ति मीळहिंसायां क्रयादिकः प्वादीनांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ।
विवेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलङ् वीगत्यादिषु सिपिअदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछ-
न्दसीतिशपःश्लुः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

उषोनजारोविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै । (१)

त्मनावहन्तोदुरोव्यृण्वन्नवन्तविश्वेस्व१दृशीके (१०) ॥५॥१३॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् ।

अस्मै । (१) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।

स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उस्त्रोनिवासयितासंज्ञा-
तरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थः एवम्भूतोऽग्निरस्मैयजमाना-
यचिकेतत् जानातु अभिमतफलददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मैइदं सूक्तरूपंस्तोत्रं चि-
केतत्जानातु तथाअस्यरश्मयःत्मनाआत्मनैवस्वयमेववहन्तोहविर्वहनंकुर्वन्तोदुरोयज्ञगृहद्वारा-
णिव्यृण्वन् विशेषेणगच्छन्तिव्यामुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरंदृशीकेदर्शनीयेस्वःनभसिविश्वेसर्वेतेर-
श्मयोनवन्तगच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितश्चीत्या-
दिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेट्यडागमः बहुलंछन्द-
सीतिवक्तव्यमितिवचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् इविरिविरिविधिविगत्यर्थाः इदित्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनरेफस्य
सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेतिद्वैपदमेकादशर्चं अध्वयनतःषड्गुणंषष्ठंसूक्तम् ऋष्याद्याःपूर्ववत् अनुक्रान्तंच-
वनेमैकादशेति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेमपूर्वीर्योर्मनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः । (१)

आदैव्यानिव्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२) ॥१॥

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि ।
अश्याः । (१) आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्निददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबु-
द्ध्याअर्योगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्यःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोग्निःविश्वा-
निसर्वाणिकर्माणिअश्याः अश्रुतेव्याप्नोति किंकुर्वन् दैव्यानिदेवेषुभवानिव्रताव्रतानिकर्माणिचिकि-
त्वान्आसमन्तात्तजानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आ-
भिमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणिनिसर्वाणिअवगच्छन् अवगत्यव्या-
प्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम वनषणसम्भक्तौ शपिप्राप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते । पूर्वीः पुरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिडीष् हलिचेतिदीर्घः । मनी-
षा ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । सुशोकः शुचदीप्तौ भावेवञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वम् ।
शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यश्या-
इतिवत् । चिकित्वान् कितज्ञानेलिटःकसुः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३)

अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशानविश्वोअमृतःस्वाधीः (४) ॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।

गर्भः । चरथाम् । (३)अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् ।

न । विश्वः । अमृतः । सुहआधीः (४) ॥ २ ॥

योगिरपांगर्भोर्भवदन्तर्वर्तीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणत-
न्मध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणवतांजङ्गमानां
गर्भोजाठरूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नयेदुरोणेदुस्तर्यगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिअन्तर्-
ध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सोयंअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्या-
नोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयितासुखेनावस्थापयिताराजाविशानं प्र-

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःकिपि छान्दसस्तुक् यद्वा
औणादिकस्तुप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः । चरथां शीङ्शपिक्कगमीतिविधीयमानोथप्र-
त्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः । विश्वः
विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थोदशूपुषीत्यादिनाक्कन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सहिक्षपावाँअग्नीरयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः । (५)

एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्ताश्चविद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाश्वाँ । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै ।

अरम् । सुडुक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूम' । नि । पाहि ।

देवानाम् । जन्म' । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरितिश्रुतेः^१ । रात्रेरग्निसम्बन्धो-
पि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाँहेतिहूयमानत्वात् । यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः
एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांधनानिदाशत्दाशतिप्रयच्छति योयजमानःअस्माअग्ने
सूक्तैः सुष्टूक्तैःयथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्मादित्यर्थः हेचिकित्वः चि-
कित्वांश्चेतनावानितियास्कैः । हेचेतनावन्सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्ता-
न्मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्युपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहितरान्पालय य-
तस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसइत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमि-
तिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । दाशत् दाशृदाने लेट्यडागमः । अरं वालमूलेत्यादि-
नालत्वविकल्पः । सूक्तैः सूपमानावक्तव्यत्तत्पदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः मतुवसोरितिनकार-
स्यरुत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥३॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वर्धान्यंपूर्वीःक्षपोविरूपाःस्थातुश्चरथमृतप्रवीतम् । (७)

अराधिहोतास्वर्गनिर्षतःऋणवन्विश्वान्यपांसिसत्या (८) ॥ ४ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
 ऋतप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निस्ततः । कृण्वन् ।
 विश्वानि । अपांसि । सत्या (<) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बह्व्यः उषसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः यमर्धिवर्धान्वर्धय-
 न्ति तथा स्थातुः स्थावरवृक्षादिकं रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेन सत्येन य-
 ज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमर्धिवर्धयन्ति सोमिः स्वः सुष्ठु अरणीये देवयजने निषत्तो निषण्णः उपविष्टः
 सन् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धो भूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः किं कु-
 र्वन् विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥
 वर्धन् वृधेर्ण्यन्तात् लेट्याडागमः छन्दस्युभयथेति शपार्धधातुकत्वात् णिलोपः इत्श्च लोप इती-
 कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येज्रसंवरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा वचिस्वपीत्यादिना स-
 म्प्रसारणं रुद्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि
 राधसाधसंसिद्धौ कर्तरि लुङि व्यत्ययेन चेश्विण् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः । (९)
 वित्वा नरः पुरुत्रा संपर्यन्पितुर्न जिब्रे विवेदो भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे ।
 बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । संपर्यन् ।
 पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे
 स्थापयसि अस्माकं प्रशस्ताः गवादिपशवो भवन्ति इत्यर्थः विश्वे सर्वजनाः नोस्मभ्यं स्वः सुष्ठु अ-
 रणीयं बलिं उपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु हे अग्ने त्वात्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशे-
 षु विसपर्यन् विविधं पूजयन्ति पूजयित्वा च वेदो धनं विभरन्त त्वत्तो विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः त-
 त्र दृष्टान्तः—जिब्रेर्जीर्णाद्बृद्धात्पितुर्न पितुरिव यथा पुत्राः बृद्धात्पितुः सकाशात् धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे
 छान्दसो वर्तमाने लिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । भरन्त हज्रहणे के-

वलोपिसोपसर्गाथोद्द्रष्टव्यः छान्दसोलङ् ह्यहोर्भइतिभत्वम् । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । जित्रेः जृष्वयोहानौ जृशृस्तृजागृभ्यःक्तिन् ऋतइद्धातोऽरित्वम् उणा-
दयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिभिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषुदीर्घोर्नभवतीत्युक्तत्वात् हलि-
चेतिदीर्घस्याभावः रेफेवकारयोर्विपर्ययः उक्तंच—वर्णागमोवर्णवपर्ययश्चेति निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विद्वलाभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

माधुर्नगृध्रस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेषःसमत्सु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

साधुः । न । गृध्रुः । अस्ताइइव । शूरः । याताइइव । भीमः ।
त्वेषः । समतःसु (११) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्रुःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्निर-
पिसर्वस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निः अस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेप्ताधानुष्कः शत्रून्पेरयति तद्वदग्निर-
पिदहन्सर्वप्राणिजातंपेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति
तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्गामेषुत्वेषोदीप्तःसन्
अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रुः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्लुः । शूरः शुग-
तौ अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्लृन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपप्रेतिदशर्चसप्तमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपप्रदशेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाश-
क्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयान्निष्ठुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेकतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—
उपप्रजिन्वन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि
त्रीणिसूक्तानि तथैवसूच्यते—एतयाग्नेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुप्रश्चित्रमुच्छन्तीमुषसंनगावः ॥१॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुप्रन् ।
चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः नीलो निवासस्थानं समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम एवंभूता अङ्गुलयः उशन्तं कामयमानमग्निं जनयोजायानित्यं असाधारणं पतिं भर्तारमिव उपप्रजिन्वन् उपआगत्य हविः प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निं अञ्जलिबन्धनेनाजुप्रन् असेवन्त तत्र दृष्टान्तः— श्यावीं श्याववर्णं रात्रि-सम्बन्धात् कृष्णां तत उच्छन्तीं सूर्यकिरणसम्बन्धात् ततो वर्जयन्तीं अतएवारुषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तां उषसं न उषो देवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् यथारश्मय उषसानित्यसम्बद्धाः एवं सर्वेषु यज्ञेषु अग्निपरिचरणेन अङ्गुल्योनित्यसम्बद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिविप्रीणनार्थः इदित्वानुम् । लेट्यडागमः । उशतीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । स्वसारः असुक्षेपणे इत्यस्मात् सुजिअसेर्कञ्चित्कृन् नष्टस्वस्मादिभ्य इति डीप्प्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावीं शुगतौ इण्शीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् शार्ङ्गं रवादित्वान्डीन् । अरुषीं अरुषमितिरूपनाम ऋगतौ ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीव निपाविति मत्वर्थीय ईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुप्रन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः लङ्गिव्यत्ययेन परस्मैपदम् रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

वीळुचिद्बुह्लापितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण ।
चक्रुर्दिवो हतोगानुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुखाः ॥२॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ह्णा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिम् । रु॒जन् ।
 अ॒ङ्गिर॑सः । रवे॑ण । च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुम् । अ॒स्मे इति॑ ।
 अ॒ह॒रिति॑ । स्वः । वि॒वि॒दुः । के॒तुम् । उ॒स्माः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैः शस्त्रैः अग्निंस्तुत्वा वीळुचिदृह्णा वीळ्विति-
 बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपि अद्रिमत्तारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजन् अभजन्
 तैःस्तुतोऽग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतो महतो दिवोद्युलोकस्य गातुं मार्गं अस्मे अस्माकंचक्रुः
 कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात् मार्गं कृत्वा च स्वः सुष्ठु अरणीयं असुरराहित्येन सुखे-
 न प्राप्य अहः दिवसं विविदुरजानन् लब्धवन्तो वा तथा केतुं अहं किं तयितारं ज्ञापयितारमादित्यं उस्माः
 पणिनापहतागाश्च विविदुरित्यनुषङ्गः ॥ वीळु सुपांसु लुगिति विभक्तैर्लुक् । दृह्णा दृढः स्थूलबलयोरिति
 निपातितः सुपांसु लुगिति डादेशः । रुजन् रुजो भङ्गे तौदादिकः बहुलं छन्दस्य माड्योगे पीत्यडभा-
 वः । विविदुः विदज्ञाने विद्वलाभे इति वा लिटि उप्तिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

दध॑न्नुत॑ ध॒नय॑न्नस्य॒धी॒तिमादि॑द॒र्यो॒दिधि॑ष्वो॒ईविभृ॑त्राः ।
 अ॒तृ॒ष्यन्ती॑र॒पसो॑य॒न्त्यच्छा॑दि॒वाज॑न्म॒प्रय॑साव॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिम् । आ॒त् । इ॒त् ।
 अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒भृ॑त्राः । अ॒तृ॒ष्यन्तीः । अ॒पसः । य॒न्ति ।
 अ॒च्छ । दे॒वान् । ज॒न्म । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

ऋतदेव यजनदेशं प्राप्तमग्निं अङ्गिरसो महर्षयः दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा
 चास्याग्नेर्धीतिकर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् धनमकुर्वन् यथा पुरुषाः धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदे-
 वत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यः अर्याः धनस्य स्वामिन्यः दि-
 धिष्वः तेन धनेन अग्नीनां धारणं कुर्वत्यः कृताग्न्या धाना इत्यर्थः विभृत्राः आहितानग्नीनाग्निहोत्रादि-
 कर्मणि विहरन्त्यः अतृष्यन्तीः विषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः ए-
 वं भूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसाहविलक्षणेनाग्नेन देवान् इन्द्रादीन् जन्मजातान् अनुष्यांश्च वर्धय-

न्तीःवर्धयन्त्यःसत्यः एनमग्निंअच्छआभिमुख्येनयन्तिप्रामुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् द-
धधारणे लङिअत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्क-
रोतीतिणिच् इष्टवणौप्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टिलोपः लङिपूर्ववत् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्य-
योरितिनिपातितःलिङ्गवचनव्यत्ययौ अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वःडुधाञ्धा-
रणपोषणयोःषोन्तकर्मणीत्याख्यांअन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूककर्मन्धूदिधिषूरितिकूप्रत्ययान्तोनिपातितः
प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हञ्हरणे विपूर्वादस्मादौणा-
दिकःत्रन्प्रत्ययः हग्रहोर्भइतिभत्वम् । अतृष्यन्तीः जितृषापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः अपसृशब्दादु-
त्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विन्नन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननखिषयाभा-
वात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिम-
निन् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

मथीद्यदींविभृतोमातरिश्वांगृहेगृहेश्येतोजेन्योभूत् ।

आदींराज्ञेनसहीयसेसचासन्नादूत्यैगृगवाणोविवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विभृतः । मातरिश्वा । गृहेगृहे ।

श्येतः । जेन्यः । भूत् । आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे ।

सचा । सन् । आ । दूत्यम् । गृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामथीत् अमन्नात्अग्नेर्म-
न्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैराम्नातम्—अ-
तोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्नपानस्ता-
निकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवामातरिश्वाजभारामन्नादन्त्यंपरिश्येनोअद्रेरिति । की-
दृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवा-
देतैरेवाम्नातम्—तान्वरिष्टःप्राणउवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्वाणमवष्ट-
भ्यविधारयामीति।मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोगृहेगृहेश्वरैर्वस्मिन्यज्ञगृहेयदाजेन्यः प्रादुर्भू-

तोभूत् यद्वा रक्षसजिन्योजेता अभिभविताभूत् तथाचैतत्तिरीयकम्—देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा-
विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वा सुरा अभ्यभवन्ति । ऐ-
तरेयिणोऽप्यामनन्ति—ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातः सवने पर्यौहंस्तेऽग्निं नैव पुरस्तात्प्रातः सवने सुर-
रक्षां स्य पात्रेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावा नन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणो भृगुर्ऋषिः स इवाचरन्त्यजमानो-
दूत्यं दूतस्य कर्म आविवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास तत्र दृष्टान्तः—स चासन् सखा भवन्नन्यो राजा स-
ह्यसे अभिभवित्रे प्रबलाय राज्ञेन यथाराज्ञे स्वपुरुषः दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् मथे विलोडने
लुङि ह्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जैन्यः जनी प्रादुर्भावे अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति
भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जिजये इत्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तव्यं चोयदिति यत्
तस्य नुडागमश्च यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यं दूतस्य कर्म दूत्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यत् तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वम् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितम् । भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्च क्व्य इति क्तिप् तदन्ताल्लोटो व्यत्ययेन शानच् अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तधातोर्न्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय
वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तल्लिट् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

महेयत्पित्रैर्दिवेकरवत्सरत्पृथग्न्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ताधृषतादिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरित्विषिं धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् ।

पृथग्न्यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् ।

अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवेद्योतमानाय देवगणाय ईं ईमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः यद्यदा-
यजमानः कः करोति तदानीं पृथग्न्यः स्पर्शनकुशलोराक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषिवहन्तं हे अग्ने त्वां
जानन् अवत्सरत् वज्रयात्पलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलाय-
मानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत् विसृजति देवो दीप्यमानः उषः कालं प्राप्नोति स्वायां
स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तराभिविन्यां उषसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धात्स्थापयति उषः का-

लेहिसूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति तथा च तैत्तिरीयकम्—उद्यन्तं वा-
वादित्यमग्निनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृश्रइति । अतउषसिदीर्घिनिदधातीत्युच्यते ॥
कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुक् । त्सरत्त्सरच्छन्नगतौ लेट्यडागमः इतश्चेतीकारलोपः । पृ-
शान्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपूवृजीतिविधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति स्पृशानं
स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम
अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् छान्दसोवर्तमानेर्लुङ् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीपृचमाह—

स्वआयस्तुभ्यं दमआविभाति नमोवादाशादुशतो अनुद्यून् ।

वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विबर्हायासद्रायासरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विद्भाति । नमः । वा ।

दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य ।

द्विबर्हाः । यासत् । राया । सद्रथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमर्यादायां यथाशास्त्रं आ-
विभाति आसमन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति अनुद्यून् अनुदिवसं उशतः कामयमानाय
तुभ्यं नमोवादाशात् हविर्लक्षणमन्त्रं वा दद्यात् अस्य यजमानस्य हेअग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-
मस्थानयोः बृंहितो वर्धितस्त्वं वयोन्मवर्धो वर्धयैव सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे
प्रेरयसि सपुरुषः रायाधनेन यासत्संगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाश्रुदाने लेट्याडागमः । उशतः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-
र्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति षष्ठी । अनुद्यून् द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-
नीययुक्ते इति द्वितीया । वर्धो वर्ध उ वृधेर्णन्तालोऽटिछन्दस्युभयथेति शपार्धधातुक्त्वात् णेरनिटी-
ति णिलोपः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते उजासहैकादेशे उञ्जइति प्रगृह्यत्वम् । यासत्
याप्रापणे सिब्रहुलं लेटीति सिप् लेटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइति गत्यर्थः सौत्रोधातुः शपि
प्राप्ते व्यत्ययेन भ्रा ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अग्निं विश्वा अभिपृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्वाही ।
न जामिभिर्विचिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वाः । अग्नि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः ।
सप्त । यद्वाहीः । न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः ।
विदाः । देवेषु । प्रमतिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निं अंगनादिगुणयुक्तं एनं अभिवचन्ते आ-
ग्निमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—स्रवतः समुद्रं न यथा स्रवतो नद्यः समुद्रमभिगच्छ-
न्ति तद्वत् कीदृश्यो नद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमं मे गङ्गा इत्यस्यामृचि सप्तहिनद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते
यद्वाहीः महन्नामैतत् महत्पयः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रे सहभुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः तैर्नो-
स्मदीयं वयो न न विचिकिते न ज्ञायते तेभ्यो दातुमस्माकं अन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः अतो हे अग्ने त्वं दे-
वेषु दीव्यन्तीति देवाः धनपतयः तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन् विदाः अस्म-
भ्यं लभ्य यद्वा प्रमतिं प्ररुष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदयज्ञापय पृक्षः अन्ननामैतत् पृची संपर्के इत्यस्मा-
दौणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः षुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसु लुगिति जसो लुक् । स्रवतः स्रुग-
तौ स्रवणं स्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवत् कव्य इति क्तिप् एतदन्ताद्धातोः क्तिप् चेति क्तिप्
ह्रस्वस्य पितीति तुक् क्तिवन्ताद्धातोः सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वाहीः पिप्पल्यादि-
भ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य चारुतिगणत्वाद्वापि ङीप् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चि-
किते छान्दसो वर्तमाने कर्मणिलिट् । विदाः विद्वद्भावे अन्तर्भावितण्यथा छेदद्यादागमः तुदादित्वा-
च्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य
लेटि व्यत्ययेन शः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आयद्विषे नृपतिं तेज आनद् शुचिरेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्वं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृपतिम् । तेजः । आनद् । शुचिं । रेतः ।
 निःसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
 युवानम् । सुऽआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजोनृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानं आनद् जाठररूपेण आसमन्ताद् व्याप्नोति
 किमर्थं इषेन्नाय कीदृशं शुचिं शुद्धं द्यौर्दीप्तिं तेन तेजसा परिपक्वं अन्नरसरूपं रेतो वीर्यं अभीके अ-
 ष्यक्ते अभिगते अभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तं अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण ज-
 नयत् जनयतु शर्धं बलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितं युवानंतरुणं जरारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-
 भनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा उत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयतु च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषि-
 क्तं मेघेन वृष्टमुदकं इषेन्नायसस्यादिनिष्पत्तये अग्नेर्यत्तेजः आनद्व्याप्नोत् वृष्टेनोदकेन भौमाग्नेः संयो-
 गे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशं तेजः नृपतिं नृणां रक्षकं शुचिदीप्तं तादृक् तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तो अग्निः अ-
 भीके आसन्नकाल एव शर्धाय गुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे सावेका च इति विभक्तेरु-
 दात्तत्वम् । नृपतिं परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनद् अशूच्याप्तौ लङि व्यत्यये-
 न परस्मैपदश्चमौ आडागमः ब्रश्चादिष्वेष्टुत्वम् । निषिक्तं षिचिर्क्षरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्त-
 रइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । अभीके अभिपूर्वाद्भ्रतेः पचाद्यचि पृषो-
 दरादित्वाद्भूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कक्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
 त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाच इति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् ।
 जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेट्चडागमः । सूदयत् षूदक्षरणे पूर्ववल्लेट्चडागमः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

मनो नयो ध्वनः सद्य एत्येकः सत्रासूरो वस्व ईशे ।

राजानां मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
 वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।
 गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यानमार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति अ-
सहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति । शीघ्रगमनंचस्म-
र्यते—योजनानांसहस्रेद्वेद्वेशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृ-
ष्टान्तः—मनोनयथामनः शीघ्रंगच्छति तद्वत्सचशूरःवस्वोधनस्यसत्रासहैवयुगपदेवईशेईष्टे योहि
शीघ्रंगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनवा-
हू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्ष-
माणारक्षन्तौवर्तेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तसइतिभावः ॥ वस्वः लिङ्गव्यत्ययः जसादिषुछन्द-
सिवावचनमितिघेडिंतीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशे ईशेऽर्थे लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः ।
मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसख्यापित्र्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुक्कविःसन् ।
नभोनरूपंजरिमामिनातिपुरातस्याअभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि ।
विदुः । कविः । सन् । नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।
पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणित्तरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय
अत्रमृष्यतेरुपसर्गवशात्अर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुख्येनविदुः
सर्वविद्वान्नभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा
जराभिनातिमांसूक्तद्रष्टारंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांबुद्ध्यस्व
सायथानप्राप्नोतितथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेतियावत् ॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः ।
पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङ्कृतइतिरीडादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः
यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषतितिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्चोगेइत्यङभा-
वः । विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनाद्गुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ते-

डितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नभः नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् । जरिमा जृष्वयोहानौ औणादिको-
भावे इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति मीर्ज्ञासायां प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः अभि-
शस्यते हिंस्यते नयेत्यभिशास्तिः करणे किन् तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि इक्स्मरणे
लोटादिदात्वाच्छपोलुक् हेरपित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येति दशर्चमष्टमसूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्थं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

निकाव्यावेधसः शश्वतस्कृहस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्राचक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः ।

नर्या । पुरूणि । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् । सत्रा ।

चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुः ब्रह्मणः सम्बन्धी निकाव्या काव्या निमन्त्ररूपाणि स्तो-
त्राणि अयमग्निर्निकः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति किं कुर्वन् नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पु-
रूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः स्तो-
तृभ्यो धनेषु दत्तेष्वपि अग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह—अग्निरिति अयमग्निः रयीणां रयिपतिर्भुवत् धना-
नां मध्ये यानि धनानि उत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि अमृतानि हिर-
ण्यनामैतत् अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रासहैव चक्राणः कुर्वन् युग-
पत्प्रयच्छन् नित्यर्थः ॥ कः करोति श्छान्दसोलुङ् मन्त्रेण सेति चैर्लुक् हलङ्चाव्यय इति तकारलोपः ।
नर्या नरशब्दात् हितार्थं गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः यद्वा तत्र साधुरित्यत् । चक्राणः करो-
तेर्लटः शानच् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्रुतः नन्वेवं सति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रामोति
एवं तर्हि लटः कानजस्तु तस्यार्धधातुत्वेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।
श्रमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे ।
अमृताः । अमूराः । श्रमयुवः । पदव्यः । धियम् । धाः । तस्थुः ।
पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियं यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वात् तथा चान्नायते—ममैव सन्वहहव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । परिषन्तं परितः
सर्वत्र वर्तमानं देवेभ्यो निर्गत्य अश्वत्थवेणवादिषु निर्लीनं सन्तमित्यर्थः एवं विधमग्निमिच्छन्तो विश्वे
अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढाः मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त अलभमानाश्च
ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात् तज्जन्येन श्रमेण क्लेशेन एकीभूताः तस्याग्नेरन्वेष-
णाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियां अग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः
एवं विधाः सन्तः चारुचारुणिशोभने अग्नेः परमे उत्तमे अन्ते पदे यत्र ह्यग्निर्निर्लीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः
तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेन अग्निं दृष्टुं श्रित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यचपरइति षत्वम् । श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेण यूयंत इति श्रमयुवः क्लिप्तविप्रच्छीत्यादिना
विधीयमानौ किन्दीर्घौ अस्मादपि धातोर्भवतः तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन
वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः क्तिप्चेति क्तिप् । धियन्धाः आतोनुपसर्गे कइतिकः तत्पुरुषे कृतिबहुल-
मिति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः । चारु सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुर्चिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।
नामानि चिदधिरेयज्ञिया न्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
शुचयः । सपर्यान् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि ।
असूदयन्त । तन्वः । सुहजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वामरुतः हे अग्ने शुचि शुद्धं दीप्यमानं वा त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं
त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदः त्रीन्संवत्सरान् घृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमा विर-
भूः तदनन्तरं ते मरुतः त्वयानुगृहीताः सन्तो यज्ञियानियज्ञार्हा णियज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित्
नामान्यपि दधिरे आधारयन् नामानि च तैत्तिरीयके समान्नायन्ते—ईदृच्चा न्यादृच्चा चैतादृच्चा प्रतिदृच्-
चमितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मारुताः सप्तकपाला हूयन्ते नामानि
धारयित्वा च सुजाताः पूर्वरूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि अ-
सूदयन्तस्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः शसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते अचिरक-
त इति रेफादेशः त्रिशब्दः फिषित्यन्तो दात्तः तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तो दात्तत्वे उदात्त
यणो हल्पूर्वादि ति शस उदात्तत्वम् । शरदः श्रृङ्गसायां शीर्यन्ते स्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः
शृद्धभसोदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । सपर्यान् सपरपूजा-
यां कण्ठादिः छेदद्याडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञातिगभ्यां घस्वञौ इत्यर्थं
घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आरोदसी बृहती वेविदानाः प्ररुद्रियां जग्निरे यज्ञियांसः ।
विदन्मर्ताने मधिता चिकित्वा नग्निपदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां ।
जग्निरे । यज्ञियांसः । विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वा न् ।
अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

बृहतीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपर-
स्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमाना इत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आवेविदानाः
अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोग्निर्देवानामसुरैः सहयुद्धसमये
तैर्देवैः स्थापितंधनं अपहृत्य गतवन्तमग्निदेवा आगत्य अग्निसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् तदानीं सो-
ग्निः अरोदीत् तस्माद्बुद्धइत्याख्यायते तथा च तैत्तिरीयकम्—तद्ग्निर्यत्कामयत तेनापाक्रामत् तद्दे-
वा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीत्तद्बुद्धस्य रुद्रत्वमिति^१ ।
तस्य रुद्रस्यार्हाणिस्तोत्राणि प्रजह्निरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्ध्ववचनः तथा च या
स्कः—त्वोनेम इत्यर्थस्येति^२ । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः सर्वदेवा एकोर्धः
इन्द्र एक एवापरोर्ध इति यावत् तथा च तैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रतितस्मादिन्द्रो देवतानां
भूयिष्ठभाक्तमइति^३ । तेनेन्द्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परमे उत्तमे अन्त्येपदे स्थाने अश्वत्थादौ तस्थिवां-
सं स्थितवन्तं तमग्निं चिकित्वा ज्ञानं विदत्त अलभत ॥ वेविदानाः विदेज्ञानार्थां लोभाभार्थां द्वायङ्-
न्ताल्लटः शानच् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभयथेति शानच् आर्धधातुक्त्वादतो लोपयलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । विदत् विदुलाभे लुङिल्लदित्वात् त्वेरादेशः । नेमधिता दधातेः
कर्मणि निष्ठा सुधितव सुधितनेमधितेति धिभावो निपात्यते तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः कसुः वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः ॥ ४ ॥

धर्माभिष्टवे सजानाना इत्येषा अथोत्तरमित्ति खण्डे सूत्रितम्—संजानाना उपसीदन्नभिश्वा-
दशभिर्विवस्वतइति ।

तामेतां सूक्तेष्वमीमृचमाह—

संजानाना उपसीदन्नभिज्ञुपत्नीवन्तो नमस्यन् नमस्यन् ।

रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सरवा सरव्युर्निमिषिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७

सम्सजानानाः । उप । सीदन् । अभिज्ञु । पत्नीवन्तः । नमस्यम् ।

नमस्यन्निर्ति नमस्यन् । रिरिक्वांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः ।

सरवा । सरव्युः । निमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वांसञ्जानानाःसम्यक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्रामुवन्ति उपसत्तिं कृत्वाच
पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यन्ममस्कारार्हंअभिज्ञुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंत्वांनम-
स्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिर-
क्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिक्कांसःअनशनादिरूपेणदी-
क्षानियमेनरिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन् देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन्
नमोवरिवश्चित्रडइतिपूजार्थेक्यच् लडिबहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः । रिरिक्कांसः रिचिर-
विरेचने लिटःकसुः । निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे
क्लिप् । रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यकिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानि त्वे इत्पदा विद्विहिता यज्ञियासः ।

तेभीरक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्च रथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविद्वन्
निद्विहिता । यज्ञियासः । तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः ।
पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवैदैकसमधिगम्यानियतयानि पदापदानिपद्य-
तेगम्यतेस्वर्गएभिरितिव्युत्पत्त्यापदशब्देनात्रयज्ञाउच्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः और्पासनहो-
मवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमा-
दयःसप्तसोमयज्ञाः एवमेकविंशतिसंख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्ने त्वेइतत्त्वय्येवनिहिता
स्थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वात् नह्यग्निमन्तरेणयागाअनुष्ठातुंशक्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाः
अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थीसमर्थोविद्वानशास्त्रेणाप-

१ ऐ० ब्रा० ६. ४. । २ एषांपरिसंख्यापूर्व (१८३) पृष्ठे तेनोत्तानिधत्तेनति
१. २. २. मत्तभाभ्यटिप्पण्यां दर्शिता.

युदस्तःकर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभन्त लब्ध्वाच
तेभिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतमरणधर्माण्वांस्त्वारक्षन्तेपालयन्तियजन्तीत्यर्थः सजोषास्तैर्यजमानैःस-
मानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाश्वादिपशून्चस्थातृन्त्रीत्यादिस्थावराणि चरथंपशुव्यतिरिक्तंअन्यद्य-
त्पाणिजातमस्तितच्चपाहिरक्ष तेषुहिरक्षितेषुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमु-
च्यसइत्यर्थः ॥ यत् सुपांसुलुगितिभिन्नकेलुक् गुह्यानि गुहायांभवानि भवेछन्दसीतियत् यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । अविदन् विदूलाभे लुङिः
दित्वादङ् । पशून्स्थातृन् उभयत्रउभयथाक्ष्वित्युभयथाभावान्नकारस्यरुत्वाभावः ॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

विद्वाँअग्नेवयुनानिक्षितीनांव्यानुषक्शुरुधोजीवसेधाः ।

अन्तर्विद्वाँअध्वनोदेवयानानतन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाट् ॥७॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः ।

जीवसे । धाः । अन्तः६विद्वान् । अध्वनः देवयानान् । अतन्द्रः ।

दूतः । अभवः । हविः७वाट् ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्येवर्तते सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्जानंस्त्वं क्षितीनांय-
जमानलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः क्षुद्रूपस्यशोधकस्यरोधयित्रीरिषोन्नानिआनुषक्
अनुषक्तं सततंयथाभवतितथाविधाः विधेहिकुर्वित्यर्थः एवंयजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वाअन-
न्तरंहविर्वाट्तेर्देवेभ्यः प्रत्तंहविर्वहन्दूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावा
पृथिव्योर्मध्येजानन्किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःयैर्मागैर्यन्तिगच्छन्तिता-
जानन्नित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ वयुनानि अजगतिक्षेपणयोः अजिय-
मिशीङ्भ्यश्चेतिकर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरितिबीभावः । क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति
क्षितयोमनुष्याः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्चि अन्तोदात्तात्ह्रस्वान्तात्क्षितिशब्दादुत्तर-
स्यानामोनामन्यतरस्यामितिउदात्तत्वम् । शुरुधः शुचंरुन्धन्तीतिशुरुधः क्तिप्चेतिक्तिप् पूर्वपद-
स्यान्त्यलोपः ष्षोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

स्वा॒ध्यो॑दिव॒आस॒सय॒ह्रीरा॒योदु॒रोव्यू॒तज्ञा॑अ॒जान॒न् ।

वि॒दद्ग॒व्यं॒सर॒मादृ॒ह्म॒मूर्व॑ये॒नानु॑कं॒मानु॑षी॒भोज॑ते॒विट् ॥८॥

सु॒ऽआ॒ध्यः । दि॒वः । आ । स॒प्त । य॒ह्रीः । रा॒यः । दुः । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
अ॒जा॒न॒न् । वि॒दत् । ग॒व्यम् । सर॒मा । दृ॒ह्मम् । ऊ॒र्वम् । ये॒न । नु ।
क॒म् । मा॒नु॑षी । भो॒ज॑ते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः यह्वीः यह्वयोमहत्यः सप्त गङ्गाद्याः सप्तनद्यः दिवः द्युलोकात् आगत्य
भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः हे अग्नेर्देवद्विधानद्यः त्वया स्थापिताः अग्नौ होमे सति हितेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं क-
रोति तस्मिन् च र्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता अतो वृष्टिद्वारा अग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते तथा ऋतज्ञाः ऋतं य-
ज्ञं जानन्तो ज्ञिरसः रायो बलनाम्ना सुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरोद्वाराणि गमनमार्गान् अजान-
न् त्वया ज्ञातवन्तः त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमानाम् देवशुनीं प्रेषितवान् सा च सर-
मा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् इन्द्रश्च तान् ज्ञिरसो गाः प्रापयत् अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् अ-
ङ्गिरो ज्यः सकाशात् गव्यं गवि भवदृह्मं स्थूलं बहलमित्यर्थः एवं विधं पयो लक्षणं ऊर्वं अन्नं सरमा देवशु-
नी विददलभत कमित्येतत्पदपूरणम् येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः सम्बन्धिनी प्रजा भोजते इ-
दानीं भुङ्क्ते तद्गव्यमपि परम्परया अग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दात् जसि एरनेकाच-
इतियणादेशः । यह्वीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद्वक्त-
व्य इति भवार्थेयत् । ऊर्वं उर्वीर्हिंसार्थः ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोजते भुज-
पालनाभ्यवहारयोः श्रमिप्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

आ॒येवि॒श्वा॒स्वप॒त्यानि॑त॒स्थुः॒ऋ॒ण्वा॒नासो॑अ॒मृत॒त्वाय॑गा॒तुम् ।

म॒ह्नाम॒ह॒र्द्धिः॒पृथि॑वी॒वित॑स्थेमा॒तापु॒त्रैरदि॑ति॒र्धाय॑से॒वे ॥९॥

आ । ये । वि॒श्वा । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । त॒स्थुः । ऋ॒ण्वा॒नासः ।
अ॒मृत॒त्वाय॑ । गा॒तुम् । म॒ह्ना । म॒ह॒र्द्धिः । पृथि॑वी । वि । त॒स्थे ।
मा॒ता । पु॒त्रैः । अदि॑तिः । धा॒य॑से । वे रि॒ति॒वे ॥९॥

येआदित्याःअमृतत्वायअमरणत्वसिद्धये गातुंमार्गमुपायंकृण्वानासःकुर्वाणाःसन्तःविश्वा
 विश्वानिसर्वाणिस्वपत्यानिशोभनान्यपतनहेतुभूतानिचतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादी-
 निकर्माणयातस्थुः आस्थितवन्तःकृतवन्तइत्यर्थः तथाचतैत्तिरीयकम्—आदित्याअकामयन्त-
 सुवर्गलोकमियामेतीति तएतस्षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्ततेनायजन्तेतिच । महद्भिःअनुष्ठानेन
 महानुभावैःतैःपुत्रैःसहितामाताजनयित्रीअदितिरदीनापृथिवीधायसेसर्वस्यजगतोधारणायमह्ना-
 स्वकीयेनमहत्त्वेनवितस्थेविशेषेणतिष्ठति हेअग्ने यतस्त्ववेःआदित्यैरनुष्ठितेषुयागेषुचरुपुरोडाशा-
 दीनिहवींषिअभक्षयः अतएतत्सर्वजातमित्यर्थः॥ कृण्वानासः कृविर्हिसाकरणयोश्च व्यत्ययेना-
 त्मनेपदम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्त्रियोगेनअकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिव
 द्भावात्गुणाभावः शानचश्चित्त्वादन्तोदान्तत्वम् आज्ञसेरसुक् । मह्ना महिन्नेत्यस्यवर्णलोपश्छान्द-
 सः । धायसे वहिहाधात्र्क्ष्यश्छन्दसीतिदधातेर्भावेसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरित्युक् ।
 वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु लङ्सिपिअदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्यो-
 गेपीत्यडभावः । धायसे इत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वादस्यनिघाताभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अधि॒श्रियं॑निद॒धुश्चार्॑मस्मिन्दि॒वोयद॑क्षीअ॒मृता॑अ॒कृण्वन् ।

अध॑क्षरन्ति॒सिन्ध॑वो॒नसृ॑ष्टाःप्र॒नीची॑र॒ग्नेअ॒रुषी॑रजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चार्मम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।

अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् । अध । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

अस्मिन्नग्नौचार्मशोभनांश्रियंपरिस्तरणपरिषेचनादिरूपांयज्ञसम्पदंअधिनिदधुः यजमानाः
 स्थापितवन्तः निधायचयद्यदाअक्षीयज्ञस्यआज्यभागलक्षणेचक्षुषीअकृण्वन्कुर्वन्ति चक्षुषीवाए-
 तेयज्ञस्ययदाज्यभागावितिश्रुतेःतदानींदिवःद्युलोकात्अमृताःअमरणधर्माणोदेवाःयागसमयोजा-
 तइत्यवगम्यआगच्छन्तीतिशेषःअधअथआज्यभागानन्तरंसृष्टाःअग्नेरुत्पन्नाःसिन्धवोन शीघ्रंग-
 च्छन्त्योनद्यद्व नीचीःनितरांसर्वासुदिक्षुगच्छन्तीररुषीरारोचमानाः यद्वानिर्मलरूपाःहेअग्ने एवंभू-

तास्त्वदीयाज्वालाः उत्पन्नाः क्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः आगता देवाश्च प्राजानन्-
अस्माकं होमाय ईदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी परत्वान्मुम्बा-
धित्वा ईचद्विवचने इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वे कृते सकृद्भूतपरिभाषया पुनर्नु-
म् न भवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः
अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमिति डीप् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । अरुषीः अरुषमितिरूपनाम कहनिभ्यामुषजिति अर्तेरुषच् छन्दसीव निपाविति मतवर्था-
यईकारः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशर्चनवमं सूक्तं पराशरस्यार्षेष्टुभं आग्नेयं अनुक्रान्तं च—रयिर्नेति प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

रयिर्नयः पितृवित्तोर्वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो नशासुः ।
स्योनशीरतिथिर्नप्रीणानो होते विसर्गविधतो वितारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयः । धाः । सुप्रणीतिः ।
चिकितुषः । न । शासुः । स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।
होता इव । सर्गः । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात् लब्धोरयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधाः अन्नस्य दाता यथा पैतृकं धनं विसृज्य भोग-
व्यवहियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विसृज्य भोगव्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्य-
र्थः चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः न शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः यथा विद्व-
च्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते यश्च स्योनशीः सुख-
प्रदे गार्हपत्याय तनादौ शयानोऽतिथिर् सुखासन उपवेशितो र्षपाद्यादिभिः सत्कृतोतिथिरिव प्रीणा-
नो हविर्भिस्तर्पणीयः सौमिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सङ्गृहं वितारीत् प्रवर्धयति ददाति वा तत्र
दृष्टान्तः—होतेव होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथावर्धयति तद्वत् ॥ पितृ-
वित्तः विद्वलाभे कर्मणि निष्ठा यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः विभाषागमहनविदविशामितिक्रसावस्य-

धातोरिदोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविदिर्गृह्यतइत्युक्तम् वित्तोभोगप्र-
त्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः । वयोधाः डुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्नितिविच् ।
सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिक्तिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमा-
से कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः लिटःकसुः ष-
ष्ठ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासिवसिधसीनांचेतिषत्वम् । शासुः शासुअनु-
शिष्टौ शृशृस्त्रिहीत्यादिनाविधीयमानउप्रत्ययबहुलवचनादस्मादपिदृष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनशीः
किप्चेतिकिप् । प्रीणानः प्रीञ्जतर्पणे कर्मणिशानचिव्यत्ययेनश्चा । विधतः विधविधाने विधतिः
परिचरणंकर्मेतिनैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माक्रत्वानिपातिवृजनानिविश्वा ।

पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिषाय्योभूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति ।

वृजनानि । विश्वा । पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।

आत्माइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसो-
ग्निः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनितरां
पालयति वर्ज्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्निति वृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोभिः
अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं
आगमापायिषुविशेषेषुसत्त्वपिस्वयमैकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेषुसर्वेषुकर्मसुस्व-
यंकएवव्याप्यवर्तते सोभिः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशया-
नन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वान्सुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एषहे-
वानन्दयातीतिचश्रवणात् । तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयासुखयति एवंभूतोग्निर्दिधिषाय्योभूत्
सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्यालक्षणोदोषोभवति तथाचतैत्तिरीयकम्—वीर-

हावाएषदेवानां योमिमुद्वासयते इति ॥ सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति मनि-
न् सत्यमवितथंमन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः । पु-
रुप्रशस्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सहाकृ-
तिगण इत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्य इति षाय्य-
प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

देवोनयः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो नराजा ।

पुरःसदः शर्मसदो नवीरा अनवद्या पतिजुष्टे वनारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति ।

हितमित्रः । न । राजा । पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः ।

अनवद्या । पतिजुष्टा इव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानः सूर्य इव योमिः विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन
सर्वजगद्धत्ते एवमग्निरपियज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता सोमिः पृथिवीपृथिव्यां उप-
क्षेति सर्वेषां प्रियः सन्त्यज्जगद्गृहादौ निवसति तत्र दृष्टान्तः—हितमित्रो नराजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि
यस्य तादृशो राजायथा सुखेन निवसति तद्वत् यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इ-
त्यर्थः न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तः उपविशन्तः पुरुषाः शर्मसदो नवीराः
पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते पिता पुत्रानि वाग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः सोममग्निः
अतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति तत्र दृष्टान्तः—अनवद्या अनिन्दिता पतिजुष्टे वनारी स्वपतिना से-
विता स्वीकृता योषिदिव सा यथापातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्व-
धायाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् कारकपूर्वादपि दधातेः वहिहाधाञ्छ्य-
श्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्कृतोरिति युक् मरुद्ब्रुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी ननुरयोर्वृद्धिश्चे-
ति शार्ङ्गैरवादिषु पाठात् डीनन्त आद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तन्त्वा॒नरो॒दम॒आ॒नित्य॑मि॒द्धम॒ग्रे॒सच॑न्त॒क्षि॒तिषु॑ध्रु॒वासु॑ ।
अधि॑द्यु॒म्नंनि॑दधु॒र्भूर्य॑स्मिन्भवा॑वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑र॒यीणा॑म् ॥४॥
तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्रे । सचन्त ।
क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि ।
अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्रे तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वानरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाःध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचल-
नरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्धिःप्रज्व-
लितं कृत्वा आसचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविलक्षणमन्नं भूरिचरुपुरोडा-
शादिरूपेण बहुविधं अधिनिदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः सत्वं विश्वायुः उक्तप्रकारे-
ण सर्वान्नोभूत्वारयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त
षच समवाये छान्दसो वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः । भव द्यचो तस्तिङ् इति सं-
हितायां दीर्घः । धरुणः धारेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

वि॒पृक्षो॑अ॒ग्रेम॒घवा॑नोअ॒श्व्युर्वि॑सूर॒योद॑द॒तोवि॒श्वमा॑युः ।
स॒नेम॒वाजं॑स॒मिथे॑ष्व॒र्योभा॑गं दे॒वेषु॑ श्रव॑से॒दधा॑नाः ॥५॥११॥

वि । पृक्षः । अग्रे । मघऽवानः । अश्व्युः । वि । सूरयः । ददतः ।
विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । समऽइथेषु । अर्यः । भागम् ।
देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेअग्रे मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्व्युः व्यामुवन्तु त्वयानु-
गृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां ये च सूरयो विद्वांसः त्वांस्तुवन्ति ददतः ये चतुर्भ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छ-
न्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वजीवितं व्यश्व्युः व्यामुवन्तु वयं च समिथेषु सङ्ग्रामेषु अर्यः अरे शत्रोः
सम्बन्धिनं वाजमन्नं सनेमत्वदनुग्रहात् संभजेमहि तदनन्तरं देवेषु त्वत्पमुखेषु इन्द्रादिषु श्रवसे यश-

सेतदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्व्युः अशूव्यासौ व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेन शः । अर्थः अरिशब्दात् षष्ठ्येकवच-
ने जसादिषु छन्दसि वाचनमिति घेर्ङीतीति गुणाभावे यणादेशः अरिशब्दः अच इरिति इप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागं कर्षात् तद्व्यत्ययेनोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेऽकोनविंशोऽवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयन्त्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा विसिन्धवः समयासस्रुर्द्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मदूध्रीः । पीपयन्त ।
द्युभक्ताः । परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः ।
समया । सस्रुः । अर्द्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतदेव यजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्योगावः पीपयन्तक्षी-
रादिलक्षणं गव्यं अपाययन् कीदृशयोगावः वावशानाः अग्निपुनः पुनः कामयमानाः स्मदूधीः स्मच्छ-
ब्दो नित्यशब्दसमानार्थः नित्यं ऊधसायुक्ताः सर्वदा पयसः प्रदान्य इत्यर्थः द्युभक्ताः दिवा प्रकाशेन
सम्भक्ताः संश्लिष्टास्तेजस्विन्य इत्यर्थः अपिच सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यः सुमतिं अस्याग्नेः शोभ-
नामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अर्द्रिसमया अद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूर-
देशाद्विसस्रुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥
ऋतस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ
यङन्ताच्छानच् नवश इति सम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभयथेति शान-
च आर्धधातुकत्वात् अतो लोपयलोपौ अतएव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्म
दूधीः स्मत्वनित्यानि ऊधांसियासां ताः ऊधसो नडित्यनङादेशः समासान्तः संख्याव्ययादेर्ङी-
विति ङीप् भसंज्ञायामलोपो न इत्यलोपः ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपय-
न्त पापानि अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाहेतियुक् ण्यन्तालुङिच्चेष्टादेशादि चङचन्यतर-

स्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेति निघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात्तदूरं हि परागतं भवति अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमाने उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे इति वतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुः उषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च संधुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे ।

यज्ञियांसः । नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणाः याचमानाः यज्ञियांसो यज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे अस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नादिति श्रुतेः । तदनन्तरं तादृशे हविर्युक्ताय अनुष्ठानाय विरूपे उषसा उषःकालोपलक्षितमहः नक्ता च नक्तं चरात्रं च चक्रुः अकुर्वन् एतदेव स्पष्टयति—कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारं अह्नि अरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसु लुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता तेनैव द्वितीयायाः आदेशः । उषसा तेनैव विभक्तेराकारः । धुः दुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेति सितो लुक् आत इति श्चेरुसादेशः बहुलं छन्दस्य माङ्चोगे पीत्यडभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यान्त्राये मर्तान्त्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छाये व विश्वं भुवनं सिसक्ष्याप प्रिवाचो रदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुषूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघवानः ।

वयम् । च । छाया इव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आप-

प्रिवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यान् मर्तान् मनुष्यान् स्मान् राये धनाय सुषूदः अग्निहोत्रादिषु कर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम भवेम रोदसी द्यावा पृथिव्यौ अन्तरिक्षं चाप प्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युद-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वजगतसिसक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वैरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
छायेव यथाछत्रादेश्छायाआतपादिजनितंक्लेशनिवार्यरक्षतितद्वत् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । सुषूदः षूदप्रेरणे लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-
दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । आपप्रिवान् प्रापूरणे लिटःकसुः वस्वेकाजादसा-
मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अर्वीद्धिरेअर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामात्वोताः ।

ईशानासःपितृवित्तस्यरायोविसूरयःशतहिमानोअश्व्युः ॥ ९ ॥

अर्वीत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् ।

वनुयाम् । त्वाऽऊताः । ईशानासः । पितृवित्तस्य । रायः ।

वि । सूरयः । शतहिमाः । नः । अश्व्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोवयमर्वद्धिःअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोश्वान्नृभिर्
स्मदीयैर्भटैर्नृन्वशत्रोर्भटान् वीर्यात्जायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरान्शत्रुपुत्रांश्चवनुयामहन्याम वनुष्य-
तिहन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतियास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य
ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतहिमाःशतंसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तःव्यश्व्युःवि-
शेषेणभुञ्जन्तांअस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः॥त्वोताः त्वयाऊताः प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शत-
हिमाःअत्रहिमशब्देनतद्वाहमेमन्तोलक्ष्यते ब्राम्हणंचभवति-शतहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिधि-
षीयेतिवावैतदाहेति । शतंहिमाःशतहेमन्तर्तवोयेषांतिशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्व्युः अश-
भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

ए॒ता॒ते॒अ॒ग्न॒उ॒च॒था॒नि॒वे॒धो॒जु॒ष्टा॒नि॒स॒न्तु॒म॒न॒से॒हृ॒दे॒च ।

श॒के॒म॒रा॒यः॒सु॒धु॒रो॒य॒मं॒ते॒धि॒श्र॒वो॒दे॒व॒भ॒क्तं॒द॒धा॒नाः ॥ १० ॥ २० ॥

ए॒ता । ते । अ॒ग्ने । उ॒च॒था॒नि । वे॒धः । जु॒ष्टा॒नि । स॒न्तु । म॒न॒से ।

हृ॒दे । च । श॒के॒म । रा॒यः । सु॒धु॒रः । य॒मम् । ते । अ॒धि ।

श्र॒वः । दे॒व॒भ॒क्तम् । द॒धा॒नाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधः मेधाविनामैतत् मेधाविन्नग्ने एताउचथानि एतानि इदानीं अस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि तेतव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेन्तः करणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु तेतव सम्बन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य यद्वा शोभनं धूर्वतिदारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमं कर्तुं शके मशक्ता भूयास्म किं कुर्वन्तः देवभक्ते देवैः संभजनीयं श्रवो हविलक्षणमन्नं अधिदधानाः अग्निरुपरिधारयन्तः अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिश्यां किदिति विधीयमानो थप्रत्ययः कित्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति ब्रश्वादिनासंप्रसारणम् । जुष्टानि जुष्टार्पिते चच्छन्दसि नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पद्विन्ध्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शकेम शकृशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः धूर्वीर्हिसार्थः किप्चेति किप् रालोप इति वकारलोपः न पूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके एकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइति नवर्चप्रथमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रयन्तो नवगौतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः—राहूगणनामा कश्चिदृषिः तस्य पुत्रो गौतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्री छन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयैः क्रतौ गायत्रे छन्दस्येतदादिके द्वे सूक्ते सूत्रितं च—आपोरेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्तइति सूक्ते इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् पृष्ठचषडहस्यप्रथमे हन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितं च—उपप्रयन्तइति तु प्रथमे हन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्नये । आरेअस्मेचशृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । आरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरंहिंसाप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षणयन्तो गच्छन्तः प्रा-
प्त्यविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठन्त इत्यर्थः तादृशावयमग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय मन्त्रमननसाध-
नं एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्नये आरे अस्मे च शृण्वते च श-
ब्दोप्यर्थे आरे शब्दात्परोद्गच्छत्यर्थः आरे च दूरेष्विस्थित्वा अस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशये-
न सर्वत्र वर्तमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम ब्रुवो वचिः लिङ्याशिष्यङ् व-
च उमित्युमागमः । शृण्वते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्व्यः । समुजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् ।

दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरन्तनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगता-
सु सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनं अरक्षद्रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥
स्त्रीहिंतीषु णिह स्नेहने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्मसुपठितं स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा अभिरिति स्नेहि-
तयः करणे क्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाच्चिगृहीतिर्निपठितिरिति विदागमः
व्यत्ययेन एकारस्य ईकारादेशः किनो दीर्घश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । संजग्मानासु समोगम्यृच्छी-
त्यात्मनेपदं लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमा-
ने लङ् ॥ २ ॥

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीति उक्ते उत ब्रुवन्वित्येषानुवचनीया मातर्वैश्वदेव्यामिति ख-
ण्डे सूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तव इति तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीलिष्यः पुरोडाशमित्य-
स्यामिष्टौ एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—मरुद्भ्यः क्रीलिष्य उत्तरोत ब्रुवन्तु जन्तव इति ॥

तामेतांसूक्तेतृतीयाष्टचमाह—

उतब्रुवन्तुजन्तवउदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयोरणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रहा । अजनि ।

धनमज्जयः । रणेशरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः उतानन्तरं जन्तवो जाताः सर्वे ऋविजो ब्रुवन्तु तमग्निं-
स्तुवन्तु कीदृशोऽग्निः वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनंजयः शत्रुधना-
नां जेता ॥ धनंजयः संज्ञायां भृतृवृजीति खच् अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्ति दुन्दुभयोस्मिन्निति रणः सङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप् नि-
त्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं आग्नेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।

कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणगृहे देवानां दूतस्त्वं असि भवसि यस्य च हव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनी-
यं कृणोषि करोषि तमित्सु हव्यमित्युत्तरया सम्बन्धः ॥ वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितण्यर्थात् अ-
दादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुयुधीन्धीत्यादि-
नामक् दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्यातकारः । कृणोषि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्व्यो-
रचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः
यस्येत्यनुषङ्गान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तमित्सु हव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो य हो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥५॥ २१

तम् । इत् । सुहव्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । य हो इति ।

जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने योयजमानःपूर्वमुक्तः तमित्तमेव यजमानंसुहव्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुवर्हिषं बर्हिरितियज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः सर्वेमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिषुनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो सुवामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितेसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽष्टकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

षष्ठीमृचमाह—

आचवहासिताँइहदेवाँउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

हव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआवहासिचआवहप्रापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेकिन् तितुत्रेतीदृप्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमन्त्रेइतिसुट् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।

अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्रामोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुपादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअस्माभिः शब्दोनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःकुप्रत्ययः बहुलवचनाद्विर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतत्श्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशाख्यम्—सशब्दमुपब्दिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्रुः शृभावश्च लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः हुश्रुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्वोतोवाज्यह्नयोभिपूर्वस्मादपरः । प्रदाश्वान् अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्नयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र ।
दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मादस्मादधिकारादपरो निरुष्टो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दा-
ता च सन् त्वोतः त्वया ऊतोरक्षितः वाजी अन्नवान् अह्नयोलज्जारहितः एवं भूतः सन् अभिप्रास्था-
त् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्नयः ह्रीलज्जायां जिह्वेतीति ह्यः न ह्नयः
अह्नयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् दाश्वदाने दाश्वान् साह्वानिति क्लृप्त्युत्पत्त्यन्तो-
निपातितः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देवदाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत । द्युमत् । सुवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः ।
देव । दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत अपि च हे देवद्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमाना-
य बृहत्पौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि वागतिगन्धनयोः सनि-
द्विर्भावे सन्यत इतीत्वम् । दाशुषे चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासि वसि-
षसीनां चेति षत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

जुषस्वेति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तं अनुक्रान्तं च—जुषस्वपञ्चेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् प्रातर-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचने आद्याविनियुक्ता
सूत्रितं च—प्रेषितः स्तोकेभ्यो न्वाह जुषस्व सप्रथममिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

जुषस्वसप्रथस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥
जुषस्व । सप्रथः इतमम् । वचः । देवप्सरः इतमम् । हव्या । जुह्वानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं
देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितृतमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवीं-
षिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवींषिवृथामाभूवन् तत्सर्व्वत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ देवप्सरस्तमम् स्पृप्रीतिचलनयोः देवान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपू-
र्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुह्वा-
नः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पदञ्चित्यादिनाआस्य-
शब्दस्यआसन्नादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अथतेअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥ २ ॥
अथ । ते । अङ्गिरः इतम् । अग्ने । वेधः इतम् । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधा-
विनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवो-
चेमवक्तारोभूयास्म ॥ वोचेम लिङ्ग्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । सानसि वनषणसंभक्तौ सान-
सिधर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः ॥ ३ ॥
कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुअध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-
बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-
तोसिर्वर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचित्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशृदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीभृचमाह—

त्वंजा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑मि॒त्रोअ॑सिप्रि॒यः । सखा॑सखि॒भ्यई॒ड्यः ॥४॥

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः ।

सखा॑ । सखि॒भ्यः । ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथापि-
यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-
नख्यानेभ्यःऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदने जमन्तिसहैकस्मिन्पा-
त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिवसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिदृष्टव्यः ।
ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीभृचमाह—

यजा॑नोमि॒त्रावरु॑णा॒यजा॑दि॒वोऋ॑तं॒बृह॑त् । अग्ने॑यक्षि॒स्वद॑मम्॥५॥२३॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॑तम् । बृ॒हत् । अग्ने॑ ।

यक्षि॑ । स्वम् । द॑मम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय
ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्प्रौढंस्वस्वकीयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सङ्गच्छस्व त्व-
यिअन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज इत्येतत्स्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
दटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ ।
यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चसूक्तं तृतीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगोतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ त्रैष्टुभेछन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्निति त्री-
णिकात उपेतिरितिसूक्ते इति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

कात उपेतिर्मनसो वराय भुवन्दग्ने शंतमा कामनीषा ।

कोवाय यज्ञैः परिक्षंत आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उप॑इतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । शम॑इत॒मा ।

का । म॒नी॒षा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते । आ॒प ।

केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणाय अस्मास्ववस्थापनाय का उपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं
भवेत् न काप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः मनीषास्तुतिः शंतमा तवातिश-
येन सुखकरी का कीदृशी भवेत् तवोचितास्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तव सम्ब-
न्धिभिर्यागैः दक्षं वृद्धिं बलं वा पर्याप पर्यापोत् न कोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं
प्राप्य तइत्येतदपि दुर्वटमेवेति भावः उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्मा-
कं दुर्लभमित्याह केनेति हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम हवींषि प्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुरूपं मनोस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेति तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृज्वरणे
अस्मादन्तर्भावित्वात् । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत्
लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे
वाघञ् जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

एह्यं ग्रहहोता निषीदादब्धः सुपुंर एता भवानः ।

अवतां त्वारोदसी विश्वमिन्वेयजामहे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरःएता
भव । नः । अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्
इन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्मा-
कंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमि-
न्वेसर्वंव्यामुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतारक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यांर-
क्षितश्चसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविर्भिःपूज-
य ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्ध-
सामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्यो-
णितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोद्गष्टव्यः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रसुविश्वान् रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानां मभिशस्तिपावा ।
अथावह सोमं पतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रमामुदात्रे ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् ।
अभि शस्तिः पावा । अर्थ । आ । वह । सोमं पतिम् । हरिभ्याम् ।
आतिथ्यम् । अस्मै । चक्रम । सुदात्रे ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान् रक्षसो राक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेण दह दग्ध्वाच यज्ञानां अस्माभिरनुष्ठे-
यानां यागानां अभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाः पातारक्षिताभव अथानन्तरं सोमपतिसर्वेषां
सोमानां पालकं इन्द्रं हरिभ्यां तदीयाभ्यां आवह अस्मद्यज्ञं प्रापय आगतायास्मै सुदात्रेशोभन-
स्यफलस्य दात्रे इन्द्राय आतिथ्यं अतिथ्यर्हं सत्कारं चक्रमकुर्मः ॥ धक्षि दह भस्मीकरणे बहुलं छन्द-
सीति शपो लुक् ढत्वभूभावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुर्हिंसायां अस्मादभिपूर्वाद्भावे
किन् अभिशस्तेः पातीत्यभि शस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिन्नितिवनिष् । सोमपतिं पत्यावै-
श्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदात्रे पूर्ववद्दातेर्वनिष् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रजावतावचसावह्निरासाचहुवेनिचसत्सीहदेवैः ।
वेषिहोत्रमुतपोत्रयजत्रबोधिप्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।
सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि ।
प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतः सन् योभिः आसा आ-
स्यस्थानीयाज्वाल्यावह्निः देवेभ्यो हविषां वोढातमग्निं आचहुवे आह्वयामि आहूतः सन्त्वं इहा-
स्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निषत्सि च निषीद च निषद्य च हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रं होत्राक्रियमाणं
कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्राकृतं कर्म च वेषिकामयस्व वसूनां धनानां प्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसू-
नि अस्मदायत्तानि कुर्वन् जनितः आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा
पदन्वित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगिति तृतीयायाः ङादेशः टिलोपे उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेओलटिबहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि बुध अवगमने अस्माण्यन्तात् छन्दस्युभयथेति हे-
रार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः हुसलभ्यो हेर्धिः धातोरन्यलोपश्छान्दसः हेरपित्वात्तस्यै-
वस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोः यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च प्रदानाना-
मिति खण्डे—यथा विप्रस्यमनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

तामेतां सूक्तेष्वमीष्टकमाह—

यथा विप्रस्यमनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविः । भिः । देवान् । अयजः । कविभिः ।

कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यतर । त्वम् । अद्य । अग्ने ।

मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः कान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअतिशयेनसत्सुसाधोअग्ने त्वं अद्यास्मिन्त्यज्ञेमन्द्रयाहर्षयिन्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्तुचायजस्व देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चचतुर्थसूक्तत्रैष्टुभंगोतमस्यार्षाअग्नेयम् अनुक्रान्तंच—कथेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

कथादाशेमअग्नयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।

योमर्त्येष्वमृतंऋतावाहोतायजिष्ठइत्कृणोतिदेवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतवा । होता । यजिष्ठः ।

इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्नेयकथादाशेम कथंहवींषिददाम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अथवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्नेयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाकस्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते तादृशींस्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोनिः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुवर्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाअग्नेयकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥ कथा थाहैतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुस्वित्यादिनामनप्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः । ऋतावा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

योअध्वरेपुशंतमऋतावाहोतातमूनमोभिराकृणुध्वम् ।

अग्निर्यद्देर्मर्तायदेवान्सचावोधातिमनसायजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊम् इति ।
नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् । अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय ।
देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योग्निः अध्वरेषु यागेषु शतमः अतिशयेन सुखकारी ऋतावासत्यवान् यथार्थदर्शीत्यर्थः हो-
तादेवानामाह्वाता भवति हे ऋत्विग्यजमानायूयंतमुतमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैः आकृणुध्वमभिमुखी-
कुरुत यद्यदायमग्निः मर्तायमनुष्याययजमानार्थं देवान् वेः वेति गच्छति तदानीं सोग्निः यष्टव्या-
न् सर्वान् देवान् बोधाति च जानाति च ज्ञात्वा च मनसानमसातान् यजाति च हविर्भिः पूजयति अ-
तस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लङ्
तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुध अवगमने
लेट्याडागमः शपः पित्वादनुदात्तवेधातुस्वरः शिष्यते च वायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मन
सा मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहिक्रतुः समर्यः ससाधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
तमेधेषु प्रथमं देवयन्तीं विशउपब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् ।
अद्भुतस्य । रथीः । तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवयन्तीः । विशः ।
उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

सह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयिता उत्पाद-
यितापि स एव अद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथीः रंहयिता प्रापयिता भूदद्भुतवति तत्र दृष्टान्तः—
मित्रो न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् एवं भूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीं देवयन्त्यो दे-
वानात्मन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति कीदृशो वि-
शः दस्मं दर्शनीयं तमग्निं आरीर्णच्छन्त्यः भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः मृड्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितपय-
र्थावच्छन्दसि निष्ठकर्त्तव्यादौ निपातनाद्यत् कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् कर्तृरिदृष्टव्यः यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

भ्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपि इण्प्रत्ययः कृदिकारादकिनइति डीष् वाछन्दसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सनो॑नृ॒णां॑नृ॒तमो॑रि॒शादा॑अ॒ग्निर्गि॑रोव॒सावे॑तु॒धीति॑म् ।
तना॑च॒येम॒घवा॑नः॒शवि॑ष्ठा॒वाज॑प्रसू॒ताइ॒षय॑न्त॒मन्म॑ ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघः । शविष्ठाः ।
वाजः । प्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेतारिशादाः रिशानां शत्रूणां अन्ताभक्षयिता यद्वा
रिशतांहिसतां असितानिरसिता एवंविधः सोऽग्निः नोस्माकं गिरः स्तुतीः अवसाहविलक्षणेनाग्नेन यु-
क्तां धीर्तिकर्मचवेतुकामयतां अपि चयेयजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेन धनेन मघवानो धन-
वन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वा जोहविलक्षणमन्त्रयैः तादृ-
शाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति तेषामपि स्तु-
तिं अग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावादीर्घाभावः नामन्यतरस्यामिति नाम उ-
दात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगण-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शवइति बलनाम अस्मायामेधेति मतवर्तीयो विनिः तत्त आतिशायनि-
कइष्टन् विन्मतोर्लुगिति विनोलुक् टेरिति टिलोपः इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इषइच्छा-
यां अस्माण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाणौ लघूपधगुणाभावः अदुषदे-
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ए॒वाग्नि॑र्गो॒तमे॑भिर्ऋ॒तावा॒विप्रै॑भिर॒स्तोष्ट॒जात॑व॒ेदाः ।
स ए॒षुद्यु॑न्म॒पीप॑य॒त्सवा॑जं स॒पुष्टि॑या॒तिजो॑ष॒माचि॑कित्वा॒न् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ए॒व । अ॒ग्निः । गो॒तमे॒भिः । ऋ॒त॒श्वा । वि॒प्रे॒भिः । अ॒स्तो॒ष्ट ।
जा॒त॒श्वे॒दाः । सः । ए॒षु । द्यु॒म्नम् । पी॒प॒यत् । सः । वा॒जम् । सः ।
पु॒ष्टिम् । या॒ति । जोष॑म् । आ । चि॒कि॒त्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाऋतवान्यज्ञवान्जातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रेभिः मेधाविभिर्गोतमे-
भिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनप्रकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोग्निः एषुगोतमेषुद्युम्नंघोतमानंसोमं
पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथासोमिर्वाजंहविर्लक्षणमन्नंपीपयदित्येव एवंसोमल-
क्षणंचरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोग्निः जोषंअस्माभिः कृतसेवनंआचिकित्वान् आस-
मन्तात् जानन् पुष्टियातिपोषंप्राप्नोतु यद्वा अस्माकंधनानिपोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्ध-
कवृष्णिकुरुष्यश्चेतिविहितस्याणः अन्निभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाद्विरोध्यश्चेतिबहुषुलुक् । अस्तो-
ष्ट स्तौतेःकर्मणिलुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पापाने प्यन्तात् लुङिच्चेथञादि । जोषं
जुषीप्रीतिसेवनयोः भावेघञ् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषश्चर्विशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चमसूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयंगायत्रं तथाचानुक्रान्तम्—अभित्वागायत्रं-
त्विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अ॒भित्वा॒गो॒त॒मा॒गिरा॒जा॒त॒वे॒दो॒वि॒च॒र्ष॒णे । द्यु॒म॒नै॒र॒भि॒प्र॒णो॒नु॒मः ॥ १ ॥

अ॒भि । त्वा । गो॒त॒माः । गिरा । जा॒त॒श्वे॒दः । वि॒च॒र्ष॒णे । द्यु॒म॒नैः ।
अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानांविदितः विचर्षणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टः एवंभूताग्नेत्वात्वांगोतमाअस्यसू-
क्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुख्येन
अस्तौदितिशेषः तद्वद्वयमपित्वांद्युमैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनपु-
नःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः पुस्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तमुत्वागोतमोगिरायस्कांमोदुवस्यति । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥२॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कांमोधनकामोगोतमोयमग्निगिरास्तुत्यादुवस्यतिपरिचरति तमुतमेवत्वांद्युमैर्द्योतमानैःस्तोत्रैः आभिमुख्येनपुनःपुनःस्तुमः ॥ रायस्कामः रायोधनानिकामयतइतिरायस्कामःकर्मण्यण् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिनापूर्वपदस्यविभक्तेरुदात्तत्वम् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतःकृकमिकंसकुम्भेतिविसर्जनीयस्यसत्त्वम् । दुवस्यति दुवसउपतापे परिचरणेकण्डादिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तमुत्वावाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥३॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हेअग्रे वाजसातमंवाजानामन्नानामतिशयेनसनितारंदातारंतमेवत्वांअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवहवामहेआह्वयामः शिष्टंगतम् ॥ वाजसातमम् षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् विद्वानोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेनवाजसाःवाजसातमः तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरएवशिष्यते । अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवतिः नभोगिरोमनुषांवत्युपसंख्यानमितिभत्वेपदत्वाभावाद्भुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तमुत्वावृत्रहन्तमंयोदस्यूर्वधूनुषे । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥४॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यूर्न् । अवधूनुषे ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यूनउपक्षपयितृनराक्षसादीन्यस्त्वम वधूनुषेअवचालयसि स्थानात्पच्यावयसि
वृत्रहन्तमंवृत्राणां पाप्मनां अतिशयेन हन्तारंतमुत्वा तमेवत्वां द्युमैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अ-
तिशयेन वृत्रहा वृत्रहन्तमः पदसंज्ञायां नलोपेनाद्वस्येति तमपोनुट् । दस्यून दीर्घादिसमानपादेइति ।
नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति ऊकारः सानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अवोचामरहूगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुमद्वचः । वचः । द्युमैः ।

अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिः कृतस्तोत्रं अनयोपसंहरति रहूगणाः रहूगणस्य पुत्रावयंगोतमाः अग्नये अङ्गनादिगु-
णयुक्ता यदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनं अवोचामप्रावादिष्म तद्वचनरूपैर्द्युमैर्द्योतमानैः स्तो-
त्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमेषां द्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चषष्ठं सूक्तं रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो-
द्वादशाद्यौ तृचौ त्रैष्टुभौ णिहौ पूर्वोऽग्नये वामध्यमायेति पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्त्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं ए-
तावांस्तु विशेषः आद्यस्तृचस्यैष्टुभः द्वितीयस्तवौ णिहः प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धा-
ग्निर्वादेवता शिष्टानवर्चः केवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऽक्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे
चाद्यस्तृचः सूत्रितं च—हिरण्यकेश इति तिस्रोपश्यमस्य महत इति सूक्ते इति । कारीर्यामग्नेर्धामच्छुदः
हिरण्यकेश इति द्वेऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—हिरण्यकेशोरजसो विसार इति द्वे त्वं त्याचिदच्यु-
ता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वेति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

हिरण्यकेशोरजसो विसारो हिर्धुनिर्वात इव धर्जीमान् ।

शुचिर्भ्राजा उपसो न वेदा यशस्वती रपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विदसारे । अहिः । धुनिः ।

वातः इव । धर्जीमान् । शुचिर्भ्राजाः । उपसः । न वेदाः ।

यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमान्शीघ्रगतियुक्तः एवं-
भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणेमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उषसः उषोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उषसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-
जाइव अत्रोषसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्द्यन्ते नहिर्निदानिन्द्यन्निन्दितुंअपितुस्तुत्यस्तो-
तुमितिन्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्द्रत्ययः ततोमनुष तस्यापित्त्वा-
दनुदात्तत्वेइनोनित्त्वात्पातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञपूर्वाद्धितेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपसूशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः
तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रयमाह—

आतेसुपर्णाअमिनन्तैएवैःकृष्णोनोनाववृषभोयदीदम् ।

शिवाभिर्नस्मयमानाभिरागात्पतन्तिमिहस्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॒पर्णाः । अ॒मि॒नन्त॒ । ए॒वैः । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः ।

यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः । न । स्म॒य॒मा॒नाभिः । आ । अ॒गात् ।

प॒तन्ति॑ । मि॒हः । स्त॒न॒य॒न्ति॑ । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-
न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थताडयन्ति प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावभृशंश-
ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मयमानाभिःहसनवतीभिः
कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःफेनयुक्ताभिरिवान्द्रिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्प्रवृष्टाभवन्ति अभ्राअभ्राणिअद्भिःपूर्णांमेघाः स्त-
नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीर्जहिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-
क्षादित्वात्प्रकृतिभावः अणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रेसंहितायामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात्लटिअमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-
यमानाभिः ष्मिङ्ईषद्धसने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोःपादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्चनि-
घाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यदी॑मृतस्य॒पय॑सा॒पिया॑नो॒नय॑न्मृतस्य॒पथि॑भीरजिष्ठैः ।
अ॒र्य॒मामि॒त्रोवरु॑णः॒परि॑ज्मा॒त्वचं॑पृ॒ञ्चन्त्यु॑परस्य॒योनौ॑ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।
पथिष्ठभिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।
त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनकुर्वन् आ-
प्यायितं च जगत् ऋतस्योदकस्य सम्बन्धिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिर्मगैः स्नानपानादिभिः नयन्प्रा-
पयन् वर्तते तदानीं अर्यमामित्रोवरुणश्च परिज्मापरितोगन्तामरुद्रणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्यु-
दकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्ती-
तियावत् ॥ पियानः स्फायी ओप्यायी वृद्धौ बहुलं छन्दसीति शपोलुक् धातोर्व्यत्ययेन पीभावः अ-
नुदाते त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषणोऽछन्दसी-
ति ककारस्य रत्वम् टेरिति टिलोपः । पृञ्चन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चाग्नेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रः स-
त्रितंच—अग्नेवाजस्येतिस्रः पुरुत्वात्वा मग्न इति ।

तृचेप्रथमां सूक्तेचतुर्थीष्टकमाह—

अग्ने॒वाजस्य॒गोम॑न्त॒ईशा॑नः॒सह॑सो॒यहो॑ ।
अ॒स्मेधे॑हि॒जात॑वेदो॒महि॑श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमन्तः । ईशानः । सहसः । य॒हो इति ।
अ॒स्मे इति । धे॒हि । जा॒त॒वेदः । मा॒हि । श्रवः ॥ ४ ॥

हेसहसोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि
अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानावेदितवाग्ने महिप्रभूतंश्रवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सह-
सोयहो पराङ्गवद्भावादामध्वितस्यचेतिषष्ठ्यामध्वितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुपांसुलुगितिस-
प्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सइधानोवसुंक्विग्निरीळेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यंपुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरु६अनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोमिः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांकविः क्रान्तदर्शनोमेधावीवा गिरास्तो-
त्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीया-
भिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः जि-
ह्वीदीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळेन्यः ईडस्तुतौ औणादिकएन्य-
प्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौबहुलमितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्त-
त्वंकव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवल-
मन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उतअपिच उषसः उषः
कालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्तुसर्वासुरात्रिषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ ती-
क्ष्णमुखाग्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवत्वं प्रतिदहप्रत्येकंदह नकिंचिद्वधव्यमि-
त्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्त्यां लोटर्थेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धाधातुकत्वात्

णेरनिटीतिणिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्वना मन्त्रेष्वङ्ग्यादेशात्मनइत्याकार-
लोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादित्वाद्पादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्य-
न्तादसिप्रत्ययेणिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव-
शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्रइत्याद्याः षळ्वचः सूत्रितंच—अवानोअ-
ग्रइतिषळ्वग्निमीळोर्भिर्दूतमिति आश्विनशस्त्रेचैताःशंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सुप्रथमांसूक्तेसप्तमीष्टचमाह—

अवानोअग्रऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीषुवन्द्य ॥ ७ ॥

अवं । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि ।

विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसान्नः गायत्रीछन्दस्कस्यसू-
क्तस्यवाप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्षा॥ अव-
द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आनोअग्रेरयिभरसत्रासाह्वरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।

पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिधनंनोस्मभ्यंआभरप्रयच्छ कीदृशंसत्रासाहंसत्रासहयुगपदेवदारिद्र्यस्यनाशकं
वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंशत्रुभिस्तरोतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-
सहइतिण्विः । वरेण्यं वृत्रण्यः । पृत्सु पदादिषुमांसृष्टसूनामुपसंख्यानमितिपृत्तनाशब्दस्यपृ-
द्भावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्नइति सूत्रितंच—आयुष्कामेष्ट्यां-
जीवातुमन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेऽप्येषैवप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितंच—जी-
वातुमन्तौसव्योत्तर्युपस्थाइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्ट्यमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनारयिंविश्वायुपोषसम् । मा॒र्डीकं॑धेहिजीवसे॥ ९॥

आ । नः । अग्ने । सु॒चेतुना॑ । रयिम् । वि॒श्वायु॑पोषसम् ।
मा॒र्डीकम् । धेहि॑ । जीवसे॑ ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकंजीवसे जीवनायसुचेतुनाशोभनेनज्ञानेनयुक्तरयिंधनं आधेहि आस्थापय
कीदृशंमार्डीकं मृडीकंसुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसंसर्वस्मिन्नायुषिदेहादेःपोषकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चित्तीसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन्शरीरादौतद्विश्वायुः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वम् तत्पुष्पातीतिविश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं च सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चसइतियथा ॥ ९ ॥

दशमीष्ट्यमाह—

प्रपू॒तास्ति॒ग्मशो॑चिषे॒वाचो॑गोतमा॒ग्रये॑ । भर॑स्वसु॒म्नयु॒गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मशो॑चिषे । वाचः॑ । गो॒तम॒ । अ॒ग्रये॑ ।
भर॑स्व । सु॒म्नयुः॑ । गिरः॑ ॥ १० ॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुम्नयुःसुम्नंधनमात्मनइच्छंस्त्वंतिग्मशोचिषेतीक्ष्णज्वालायाग्रयेपूताः
शुद्धावाचःअग्नेर्गुणान्सम्यगभिदधतीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेणसम्पादय ॥ तिग्मशोचिषे
तिजनिशाने युजिरुजितिजांकुत्वंचेतिमक् तिग्मानिशोचींषियस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सुम्नयुः सुम्नशब्दात्तस्यचिन्च्छन्दस्यपुत्रस्येतिर्द्विर्वाचोःप्रतिषेधः कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

यो नो अग्नेभिदासत्यन्तिदूरेपदीष्टसः । अस्माकमिदृधेभं ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्ररुष्टदेशे वस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयतिसशत्रुः पदीष्टपततु नश्यतु त्वंच अस्माकमिदं अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति दसु उपक्षये अस्माण्यन्ताल्लटिछन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः अन्तिकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमिति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादिलक्षणो भावे क्रिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सहस्राक्षो विचर्षणिर्ग्रीरक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टाय मग्निः रक्षांसि सेधति प्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति सचाग्निरुक्थ्यः उक्थ्यैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासान्तः सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति पिधुगत्यां अत्र केवलोपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

इत्थेति षोडशर्चसप्तमं सूक्तं गौतमस्यार्षमैन्द्रपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच—इत्था षोळशैन्द्रं पाङ्गं हि हिशब्दप्रयोगात्तुल्लादिपरिभाषया इदमुत्तरे च द्वेपङ्क्तिछन्दस्के पृष्ठचषडहस्यपञ्चमे हनिमरुवतीये इदं सूक्तं सूत्रितंच—अवितासीत्थाहीन्द्रपित्रतुभ्यमिति मरुवतीयमिति । चतुर्विंशे हन्यच्छावाकस्याद्यस्तु चो वैकल्पिको नुरूपः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—इत्था हि सोम इन्द्र उभेयदि-

न्द्रोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्यदक्षिणपक्षेइत्थाहीत्येका तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्—इ-
त्थाहिसोमइन्मदइतिपङ्क्तिरिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमामृचमाह—

इत्थाहिसोमइन्मदैब्रह्माचकारवर्धनम् ।
शर्विष्ठवज्रिन्ओजसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदै । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेनबलवन् वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र इत्थाहिइत्थमेवानेनशास्त्रोक्तप्रकारेणैवम-
देमदकरेहर्षकरेसोमेत्वयापीतेसति ब्रह्माब्राह्मणः स्तोतावर्धनंतववृद्धिकरंस्तोत्रंचकार अनेनसू-
क्तेनकृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वंओजसाबलेनपृथिव्याःसकाशादाहिंआगत्यहन्तारंवृत्रंनिः
शशाःनिःशेषेणअशाःमाबाधस्वेति शासनंकृत्वापृथिव्याःसकाशान्निर्गमयइत्यर्थः किंकुर्वन् स्व-
राज्यं स्वस्यराज्यंराजत्वंअनुअनुलक्ष्यअर्चन्पूजयन्स्वस्यस्वामित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शा-
सुअनुशिष्टौ लङ्लुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । स्वराज्यं राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् पत्यंत-
पुरोहितादिभ्योगितियक् तत्रहिराजासइतिपठ्यते स्वस्यराज्यंस्वराज्यम् अकर्मधारयेराज्यं
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

सत्त्वामददृषामदःसोमःश्येनाभृतःसुतः ।
येनावृत्रंनिरञ्ज्योजघन्थवज्रिन्ओजसार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । दृषा । मदः । सोमः । श्येनइआभृतः । सुतः ।
येन । वृत्रम् । निः । अतइभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओजसा ।
पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांससोमःअमदत्अमदयत् हर्षंप्रापयत् कीदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः
मदकरोहर्षकारीश्येनाभृतःश्येनरूपमापन्नयापक्ष्याकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आहतःसुतःअ-
भिषुतः हेइन्द्रवज्रिन्वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्वृत्रंनिर्जघ-
न्थहतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत्मदीहर्षेअस्माणिचिमदीहर्षेलेपनयोरितिघटादिषुपाठात्
मित्वेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वम्लङ्ङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः।
अभ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्वम् । जघन्थ ऋादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशे-
त्वतइतिप्रतिषेधः अस्यासाच्चेतिहकारस्यवत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रेह्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रो नियंसते ।

इन्द्रं नृम्णांहितेशवोहनोवृत्रंजया अपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते । इन्द्रं । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः ।

अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र प्रेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्तव्यान्शत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहितान्श-
त्रून्अभिभव ते तववज्रोन्नियंसतेशत्रुभिर्नियम्यते अपतिहतगतिरित्यर्थः तथातेशवःत्वदीयबलं
नृम्णांनृणांपुरुषाणानामकंअभिभावकंहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरमेघं वा हनःजहि ततोन्तरंते-
ननिरुद्धापः उदकानि जयाः जय वृत्रंहत्वातेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यं
सते यमेः कर्मणिलेटिसिबहुलमितिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । हनः लोटर्थेछान्दसोलङ् बहुलं
छन्दसीतिशपोलुगभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
न्निघाताभावः । जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

निरिन्द्रभूम्या अधिवृत्रंजघन्थ निर्दिवः ।

सृजामरुतवतीरवजीवधन्याइमा अपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
 सृजा । मरुत्वतीः । अव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
 अनु । स्वःराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलो-
 कात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाःअपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः
 संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुवज्रेणहीळितः ।
 अभिक्रम्यावजिघ्रतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥
 इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिक्रम्य ।
 अव । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।
 स्वःराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः क्रुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं
 समुछितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्रतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमना-
 यचोदयन्प्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिअन्यलोपश्छान्दसःअभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेङ्ङ्होङ्ङ्अनादरे हेळतइत्येतत्कुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-
 निष्ठायांवर्णव्यापत्याईकारः । जिघ्रते हन्तेर्लटिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिश-
 पःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यङ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगतौ
 अर्तिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीष्टचमाह—

अधिसानौनिजिघ्रतेवज्रेणशतपर्वणा ।
 मन्दानइन्द्रोअन्धसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्रते अधिःसप्तम्यर्थानुवादी समुद्धितेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन्सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसोन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दानः मदिस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनुदात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्ययकोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंहिंशानचआर्धधातुकत्वादेवलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीशृचमाह—

इन्द्रतुभ्यमिदंद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्यत्यंमायिनंमृगंतमुत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमित्पष्ठ्यर्थेचतुर्थी तवैववीर्यंसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद् यस्माद्येनवीर्येणखलुमायिनंमायाविनंत्यं तंप्रसिद्धंवच्चयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययैवावधीः हतवानसि ॥ अनुत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनाच्छिष्टानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्सिचिवृद्धभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वितेवज्रासोअस्थिरन्नवतिन्नाव्या३अनु ।

महत्तइन्द्रवीर्यबाह्वोस्तेबलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।

ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्रासोवज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याः नावातार्याः नवति नवतिसङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंहन्तुंतववज्रःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौबाहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविश्यःस्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेवसेतिचुर्लुक् स्थाध्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनझस्यरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्युदासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाह्वोः उदात्तयणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सहस्रंसाकमर्चतुपरिष्टोभतविंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता ।

एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्स्यतम् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशार्विजः यजमानःपत्नीच सदस्यःशमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिःसङ्ख्यापरिष्टोभत परितःसर्वतोस्तौत् तथाचशताशतसङ्ख्याकाःऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनः अस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविलक्षणमन्नं उद्यतंदातुमूर्ध्वधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्नित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अनोनवुः पुस्तुतौ

अस्माद्यङ्लुगन्ताहङि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिश्लेषादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मा-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यतविषींनिरहन्सहसासहः ।

महत्तदस्यपौंस्यंवृत्रंजघन्वाँअसृजदर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् ।

तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः वृत्रस्यासुरस्यतविषींबलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्पेन्द्रस्यतत्पौंस्यंबलमहतअ-
तिप्रौढंयस्मादयंवृत्रंजघन्वानहतवान् हत्वाच तन्निरुद्धापः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निर्गमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवर्धने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिङभावः अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽंशोऽष्टोऽंशः ॥ ३० ॥

एकादशीष्टकमाह—

इमेचित्तवंमन्यवेवेपेतेभियसांमही ।

यदिन्द्रवज्रिन्नोजसावृत्रंमरुत्वाँअवधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तवं । मन्यवे । वेपेते इति । भियसां । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोषात् भियसाभीत्यावेपेते
कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते दुवेपृकम्पने । भियसा जिभीभये औ-
णादिकःकसिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नवेपसा नतन्यतेन्द्रं वृत्रो विबीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रं भृष्टिरायतार्चन्नुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् । अभि ।
एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रं भृष्टिः । आयत् । अर्चन् । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

वृत्रः इन्द्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन न विबीभयत् भीतं नाकरोत् तथा तन्यता स्वकी-
येन घोरेण गर्जनशब्देन न विबीभयत् अपि चेन्द्रेण विमृष्ट आयसः अयोमयः सहस्रं भृष्टिः अनेका-
भिर्घांराभिर्युक्तो वज्रः एनं वृत्रं अभ्यायत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन-
शब्दे ऋतन्यजीत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतु च बहुलवचनादस्मादपि भवति अतएव सलोप-
श्च सुपांसु लुगितितृतीयायाऽडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । बीभयत् जिभीभये
हेतुमतिणिच् अत्र वेपनस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोः वृत्रादिति हेतुभयाभावाद्भिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वाभा-
वः ण्यन्तालुङिच्चेष्टादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्रं जिघांसतो दिवि ते बद्धधेशवोर्चन्नुस्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । समः अयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृत्रं तव हननार्थं तेन सृष्टामशनिं वज्रेण समयोधयः सम्यक्प्राहर्षीः तदा-
नीमहि मागत्य हन्तारं वृत्रं जिघांसतो हन्तुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्धधे बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः हन्ते रिच्छार्थे सनि अज्जनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् । बद्धधे बधव-
न्धने कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्चेरेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वे विज्यते भिया अर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यव । इन्द्र । वे विज्यते । भिया । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रिनिन्द्र ते तव अभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगत् जगमंचयदस्ति तदु-
भयं रेजते कम्पते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वे विज्यते
भृशं कम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेः क्लिप्चेति क्लिप् । वे विज्यते ओविजीभयचलनयोः
अस्माकियासमभिहारे यद् सन्यङोरिति द्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ्ण्वस्वरः
शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पा-
दादित्वाद्पादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

न हि नु याद धीमसीन्द्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन् नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सन्दधु रर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

न हि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं न हि न्वधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः यतो वयमल्पाः पर-
इत्येतत्सकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे परो दिवा पर एनेति यथा परः परस्तात् अतिदूरे मनुष्यैः अन-

वगाह्येस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृम्णंधनं उत अपिच ऋतुर्वीर्यं कर्म ओजांसिबलानिचसन्दधुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्माहृष्टः शतं सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गत्तौ इदन्तोमसिः । वीर्यां सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

यामथर्वामनुष्पितादध्यङ्धियमन्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेन्द्रेऽक्थासमग्मताचर्चननुस्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अन्नत । तस्मिन् ।

ब्रह्माणि । पूर्वथ । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमन्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन्तस्मिन्कर्मणिगयानिब्रह्माणिहविल्क्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमग्मतसमगच्छन्त तत्रदृष्टान्तः—पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींसिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वत्तयइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः । पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था शेषछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समग्मत समोगम्यच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्त्रेवसेतिचेलुङ्क गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्देनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्मेतमहंवेदेविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दाशतय्यापञ्चमोयमध्यायोव्याकृतःपुरा । धीमतासायणार्येणषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रथममण्डलेत्रयोदशानुवाकेसप्तसूक्तानिव्याकृतानि इन्द्रोमदायेतिनवचर्मष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रोनेवेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयारहूगणपुत्रस्यगोतमस्यानुवृत्तेरस्यसूक्तस्यसंक्षेपः पूर्वसूक्तेपाङ्कंहीत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचसूक्तंपाङ्कं अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता पृष्ठचस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच-प्रेदंब्रह्मेन्द्रोमदायसन्नामदासइतिनिष्केवल्यमिति आरंभणीयेचातुर्विंशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोमदायेति आद्यस्तुचोवैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधेमंदे-मदेहिनोददिरिति । महाव्रतेनिष्केवल्येउत्तरपक्षे इन्द्रोमदायेत्येकाशंसनीया तथैवपञ्चमारण्य-केसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधइतिपङ्क्तिःसूददोहाइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह-

ॐ इन्द्रोमदायवावृधेशवसेवृत्रहानृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भेहवामहेसवाजेषुप्रनोविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शवसे । वृत्रहा । वृद्धिः । तम् । इत् ।

महत्सु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु ।

प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहावृत्रस्यावरकस्यवृष्टिनिरोधकस्यमेघस्यासुरस्यवाहन्ता यद्वा आवरकाणांशत्रूणांहन्ताइन्द्रः मदायहर्षार्थंशवसे बलनौमत् बलार्थंच नृभिर्यज्ञस्यनेतृभिर्कृत्विग्भिः ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिःस्तुतिभिः प्रवर्धितोबभूव स्तुत्याहिदेवताप्राप्तबलासतीप्रवर्धते तमिदं तमेवेन्द्रंमहत्सुप्रभूतेषुआजिषुसंग्रामेषुहवामहे अस्माकरक्षणायाह्वयामहे उतअपिचईमेनमर्भेऽल्पेसंग्रामेहवामहे अस्माभिराहूतःसचेन्द्रोवाजेषुसङ्ग्रामेषुनोऽस्मान्प्राविषत्प्रावतुप्रकर्षेणरक्षतु ॥ ववृधे वृधेःकर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपिट्शयतइतिदीर्घत्वम् तुजादिवेहितुजानइतिवत्पदकाले दीर्घःश्रूयते । नृभिः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः । ह-
वामहे ह्वयतेर्लटिह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषत अवरक्षणे
लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिब्वहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षणइट् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

असिहिवीरसेन्योसिभूरिपराददिः ।

असिदभ्रस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः । असि ।
दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि ।
ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्य-
र्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथाआ-
दातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमा-
नाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानंकर्मा
यस्मात्तेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माददासीतिभावः ॥ पराददिः दुदाज्जदाने आदृग-
महनजनइतिकिप्रत्ययः लिङ्बुद्धावाद्धिर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधे-
रन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणःकः । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदुदीरतआजयोधृष्णवेधीयतेधना ।

युक्ष्वामदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्मौइन्द्रवसौदधः ॥ ३ ॥

यत् । उतुईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व ।
मदच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः ।
अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः स-
हयुद्धे सति सऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरो-
हितत्वं वाजसनेयिभिराघ्रातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीदिति ।
यद्यदाजयः सङ्ग्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धनाधनं धृष्णवे यो धृष्णुः धर्षयिता
शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते जयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु
प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरीत्व दीयावश्चौ युक्ष्वरथे योजय योजयित्वा च
कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वां परिचरन्तं वसौ वसुनिधने दधः स्था-
पयसि अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् स्मदीयान् राज्ञो वसौ धने
दधः स्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वे धातुस्वर एव-
शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना सुपांसुलुगिति डादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावित-
प्यर्था लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् द्व्यचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेर्ले-
टिसिप्यडागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ् विभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः वसौ लिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ऋत्वा म॒हान् अनु॒ष्वधं भी॒म आवा॑वृ॒धेशवः॑ ।

श्रि॒यः ऋ॒ष्व उ॒पा॒कयो॑ नि॒शि॒प्री॒ हरि॑वान् द॒धे ह॒स्तयो॑र्व॒ज्रमा॒य॒सम् ॥४॥

ऋत्वा । म॒हान् । अनु॒ष्वधम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे । शवः॑ । श्रि॒ये ।

ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि॒ । शि॒प्री । हरि॑वान् । द॒धे । ह॒स्तयोः॑ ।

व॒ज्रम् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

ऋत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान्सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्य-
न्नाम स्वधायां विभक्त्यर्थे व्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं
आवृधे आभिमुख्येन प्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वोदर्शनीयः शिप्री शिप्रेहनूनासिके वा तद्युक्तः
हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनो हस्तयोर्बाह्वोः आयसं
अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नायहस्तेवज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा जसादिषु छन्दसि वावचनमितीनाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं तस्य विकार इत्यणुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

आप॑प्रौ॒पार्थि॑व॒रजो॑ब॒द्धे॒रोच॑ना॒दिवि॑ ।

न॒त्वावाँ॑इन्द्र॒कश्च॑न॒नजा॒तो न॒जनि॑ष्यतेति॒ विश्वं॑ववक्षिथ ॥५॥१॥

आ । प॒प्रौ । पार्थि॑वम् । रजः । ब॒द्धे । रो॒च॒ना । दि॒वि । न ।

त्वा॒वान् । इन्द्र॒ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते । अ॒ति ।

वि॒श्वम् । व॒व॒क्षि॒थ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याः संबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोके च आपप्रौ आपूरयति तथादिविद्युलोके रोचनारोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधेबन्धं स्थापितवान् अतो हे इन्द्र त्वान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति न च जनिष्यते उत्पत्स्यमानोऽपि नास्ति तादृशस्त्वं विश्वं सर्वैरक्षितव्यं जगत् अतिववक्षिथ अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ प्रमौ प्रापूरणे लिटि आत औणल इत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्या ज्ञा ज्ञावित्यञ्प्रत्ययः जित्वा दाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्यस्मिन् गन्धर्वादय इति रजोऽन्तरिक्षं रज्जरागे असुनिरजकरजनरजस्सुपसंख्यानमिति नलोपः । बद्धधे बध्बन्धने लिटिव्यत्ययेन हलादिशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावादेवैवाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमिति वतुप् आसर्वनाम्न इत्यात्वम् । ववक्षिथ वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि सन्यतइतीत्वस्य सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभावः सन्नन्ताल्लिटि अमन्ने इति प्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीसृचमाह—

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भोज॑नं प॒रा द॑दाति दा॒शुषे॑ ।

इन्द्रो॑ अ॒स्मभ्य॑ शि॒क्षतु॑ वि॒भज॑ भूरि॒तेव सु॑भक्षी॒यत॑ व॒रार्ध॑सः ॥६॥

यः । अर्यः । मर्तुः भोजनम् । पराददाति । दाशुषे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामीपालयिताय इन्द्रः मर्तुः भोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज विभक्तं कुरु यतस्ते तव वसुधनं भूरि बहुलमसंख्यातं अतस्तवराधसो धनस्य एकदेशं भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङ्गिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रसुप्रत्ययान्तो निपात्यते चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासि वसि घसीनां चेतिसत्वम् । भक्षीय भजसे वायां प्रार्थनायां लिङि तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छबभावः सलोपाभावश्च एकाचइतीदृशप्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरएव शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मददेशावक्तव्या इति वचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदेमदेहि नोददिरितिवैकल्पिको नुरुपस्तृचः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—मदेमदेहि नोददिः सुरुपकृन्तुमूतय इति ।

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीं च माह—

मदेमदेहि नोददिर्युथा गवामृजुक्रतुः ।
संगृभाय पुरुशता उभयाहस्त्या वसुशिशीहिराय आभर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुः ऋजुकर्मास इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथानि ददिः हि गोयूथानां दाता खलु हे इन्द्र सत्त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसुवसूनि धनानि उभयाहस्त्या उभयाहस्ताभ्यां संगृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मां स्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयोः स्थितानि आभर

आहरप्रयच्छ ॥ ददिः हुदाब्दाने आहृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिवहुलमि-
तिशेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोदिहौ
छन्दसिशायजपीतिश्राप्रत्ययस्यशायजादेशः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त-
शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिङ्चादेशः अन्येषामपिट्श्यतइतिपूर्वपदस्यदी-
र्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं-
छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहत्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वाजिघाताभावः । रायः ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरारधसे ।

विद्महि त्वापुरुवसुमुपकामान्ससृज्महेथानोविताभव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा ।
पुरुवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता ।
भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवज्जिन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसत्वासन्मादयस्व तेनसो-
मेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वांपुरुवसुंबहुधनंविद्महि त्वयं
जानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
स्वत्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व
मदत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म-
हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्द-
स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

एतेतंइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्तिवार्यम् ।

अन्तर्हिख्योजनानामुर्योवेदोअदाशुषांतिषानोवेदआभर ॥९॥ २॥

ए॒ते । ते । इ॒न्द्र । ज॒न्त॒र्वः । वि॒श्वम् । पु॒ष्य॒न्ति । वा॒र्यम् । अ॒न्तः ।
हि । ख्यः । ज॒नाना॑म् । अ॒र्यः । वे॒दः । अ॒दा॒शुषा॑म् । ते॒षाम् । नः ।
वे॒दः । आ । भ॒र ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्यं सर्वैःसंभजनीयंहविः पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातृणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वेषांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आहरप्रयच्छेति यावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्भ्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य सार्थकत्वायतदीयंधनमपहत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयं दर्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिनाचुरेडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्वितिषल्लचनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच—उपोषुषङ्जगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशब्दे आद्यासुसंदृशमित्यादिकेद्वेकचौचविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदृशंत्वावयंमघवन्नित्येकाद्वेचपङ्कीइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।

यदानःसूनुतावतःकरआदर्थयांसइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोऽइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाऽइव ।

यदा । नः । सूनुतावतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज ।

नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अतथाइवपूर्वयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवेत्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनुतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनुता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आत्वनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्से अस्माभिः
 प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥
 शृणुहि उतश्वप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनात्उतश्वप्रत्ययादितिहेर्लुगभावः । अतथाइव
 तथेवाचरतितथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्रिप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइव अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः डुरुञ्करणे लुङि कृष्टरुहिभ्यश्छन्दसीतिचुरङादेशः ननुअङः
 सतिशिष्टत्वात्तित्स्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हिँलङिव्यत्ययेनशप् ननुकृञ्करणेइतिभ्वादौ
 पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्माक्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्थः तथाहिकः
 करत्करतीत्यत्रयदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशविति तस्मादस्यधातोर्भ्वादौपाठोनास्तीति
 गम्यते किंच यद्ययंपठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्धयर्थंकृष्टरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधा-
 नमनर्थकंस्यात् अस्माल्लङिशपिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्धयेकर्तव्य-
 मङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अने-
 नप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाज्जा-
 यां चुरादिरात्मनेपदी लेट्याडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्तालोपि छन्दस्युभयथेतिशपआर्ध-
 धातुकत्वात्पणेरनिटीतिणिलोपः अचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्अमीमदन्तह्यवंप्रियाअधूषत ।

अस्तोषतस्वभानवोविप्रांनविष्ठयामतीयोजान्विन्द्रतेहरी ॥२॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत । अस्तोषत ।

स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र ।

ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्त्वन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्वासन्
 प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरी-
 राण्यकंपयन् नदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठयानवितृतमया म-
 तीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्धस्त्वइतिघस्त्वा-
 देशः मन्त्रेषसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्वरितेतिचत्वं शासिवसिघसीनांचेतिष-
 त्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्चेश्चङिणिलोपोपधाह-

स्वद्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत धूजकंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-
भयथेतिसिचःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वात् गिकुतिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा-
दिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङित्त्वादगुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभू-
तायाअपिस्तुतेःस्वव्यापारेकर्तृत्वान्तृच् तदन्तान्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ।
मती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेपचमनविदेतिकिनउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञेसुसंदृशमित्येषाआहवनीयोपस्थानेविनियुक्ता सूत्रितंच—आहवनीयंसुसंदृशं-
त्वेतिपक्ष्येति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह-

सुस॒न्द॒शै॒त्वाव॒यंम॒घव॑न्व॒न्दि॒षीम॑हि ।

प्र॒नूनं॑पू॒र्णव॑न्धुरस्तुतोया॑हि॒वशाँ॑अनु॒योज॑न्वि॒न्द्रते॑हरीं ॥ ३ ॥

सु॒ऽस॒न्द॒शै॒म् । त्वा॒ । व॒यम् । म॒घ॒ऽवन् । व॒न्दि॒षीम॑हि । प्र । नूनम् ।
पू॒र्ण॒ऽव॑न्धुरः । स्तु॒तः । या॒हि । व॒शा॒न् । अ॒नु॒ । यो॒ज॑न् । नु । इ॒न्द्र॒ ।
ते॒ । ह॒री॒ इति॑ ॥ ३ ॥

हेमघवन्निन्द्र सुसंदृशंसुष्टुअनुग्रहदृष्ट्यासर्वस्यद्रष्टारंत्वात्वां वयंवन्दिषीमहिस्तवामहिस्तु-
तिकर्तारोभूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिःस्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरःस्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन
रथेनयुक्तःसन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनंप्रयाहिअवश्यंप्रतिष्ठस्व
योजेत्यादिपूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-
कत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मववन्नित्यस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवच्चेसतिपादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह-

स॒घा॒तं॒वृष॑णं॒रथ॑म॒धिति॑ष्ठातिगो॒विद॑म् ।

यःपात्रै॑हारि॒योज॑नंपू॒र्णमि॑न्द्र॒चिके॑तति॒योज॑न्वि॒न्द्रते॑हरीं ॥ ४ ॥

सः । घृ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधिं । तिष्ठति । गोद्विदम् । यः ।
पात्रम् । हारिद्योजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सद्यः सखत्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठतिईदृशंरथं
अधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितंपूर्णसोमेनपूर्णपा-
त्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय ॥
घ ऋचितुनुषेतिदीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा । तिष्ठति तिष्ठतेर्ले-
ट्याडागमः । चिकेतति कितज्ञाने लेट्याडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्य-
मितिवचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो ।

तेनजायामुपप्रियांमन्दानोयान्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शतःक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उत्अपिच
सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्तत्त्वं
प्रियांप्रीणयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयो-
जयअनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदिस्तुतिमोदमद-
स्वमकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः । अन्धसः
अदभक्षणे अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

अन्त्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-
इतियाज्यानुवाक्येअन्त्येष्वहःस्विति ।

तामेतांसूक्तेष्वष्टीमृचमाह—

युनज्मि॒ते॒ब्रह्म॑णा॒केशि॑ना॒हरी॑ उप॒प्रया॑हि॒दधि॑षे॒गभ॑स्त्योः ।
उ॒त्त्वा॑सु॒तासो॑र॒भसा॑ अ॒मन्दि॑षुः पू॒षण॑वान्व॒ज्जिन्त॑समु॒पत्न्या॑मदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

युनज्मि॒ । ते । ब्रह्म॑णा । केशि॑ना । हरी॑ इति । उप । प्र । या॒हि । दधि॑षे ।
गभ॑स्त्योः । उत् । त्वा । सु॒तासः । र॒भसाः । अ॒मन्दि॑षुः । पू॒षण॑वान् ।
व॒ज्जिन् । सम् । ऊम् इति । पत्न्या॑ । अ॒मदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र केशिनाकेशयुक्तौशिखावन्तौतेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेणमन्त्रेणयुनज्मि
रथेसंयोजयामि तेनरथेनउपप्रयाहि त्वद्बहुमुपगच्छ गभस्त्योःबाहुनामैतत् बाह्वोःअश्वबन्धकान्
रश्मीन्दधिषेधारयस्व त्वात्वासुतासोयज्ञेऽभिषुताःसोमाः रभसाः वेगवन्तःतीव्राः क्षिप्रमदकारिण-
इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हेवज्जिन् अतस्त्वंस्वगृहं गत्वापूषणवान् अत्रपूषणश-
ब्दःपुष्टौवर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावरुन्धइतिश्रुतेः । सोमपानजनितयापुष्ट्यायुक्तःसन्पत्न्या
स्वभार्ययासहसमुअमदः सम्यगेवतृप्तोभव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीयइनिः सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । रभसाःअर्शआदित्वादच् । अमन्दिषुःव्यत्ययेनपरस्मैपदम् । पूषणवान्पुषपुष्टौ श्व-
न्नुक्षन्नित्यादौपूषन्नितिनपात्यते तच्चात्रभावसाधनंद्रष्टव्यम् पूषाअस्यास्तीतिपूषणवान्मादुपधाया-
इतिमतुपोवत्वम् नलोपेअनोनुडितिनुद् हस्वनुङ्ङ्यामतुपउदात्तत्वम् । अमदःमदीहर्षे छन्दसिलुङ्-
लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अश्वावतीतिषड्भुजंशमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रंजागतम् तथाचानुक्रान्तम्—अश्वावति-
जागतमिति । अतिरात्रेतृतीयेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच—अश्वावतिप्रोग्रां-
पीतिवृष्णइयमिसत्यामितियाज्येति ।

तत्रप्रथमाष्टमृचमाह—

अश्वा॑वतिप्र॒थमो॑गोषु॒गच्छ॑तिमु॒प्रावी॑रिन्द्र॒मर्त्य॑स्तवो॒तिभिः॑ ।
तमि॑त्पृ॒णश्चि॑वसु॒नभ॑वी॒यसा॑सिन्धु॒मापो॑यथा॒भितो॑विचे॒तसः॑ ॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० २. ७. २. ।

अश्वं वति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तवं । ऊतिभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विचेतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठुप्ररक्षितोभवति समर्त्यः अ-
श्ववतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुप्राप्तव्येषुप्रथमोगच्छति सर्वेभ्योजमानेभ्यःपूर्वमेवगो-
मान्भवतीत्यर्थः त्वंतमिद् तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणभवितृतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन
वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा
अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्ववति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सु-
प्रावीः अवितृस्तृतस्त्रिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ।
पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य
भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुच्छान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभ-
वितृशब्दात् तुच्छान्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः ॥ १ ॥

आपोनवीयेहोतृचमसेद्भिः पूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरु-
पयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनी-
यमानास्वन्वाहेति ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमवःपश्यन्तिवितंतंयथारजः ।
प्राचैर्देवासःप्रणयन्तिदेवयुं ब्रह्मप्रियंजोषयन्तेवराइव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
विस्तंतम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवइयुम् ।
ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । वराःइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेवीर्देव्योद्योतमाना आपो न यथा आपः उपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरिवर्तमाना देवासः देवाः एतमेव चमसं अवः अवस्तापश्यन्ति होतुचमसे अस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां हृष्टिरप्यस्मिन् संलग्ना भूत् तत्र दृष्टान्तः—विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तापततितद्वत्तदेवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राचनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति होमार्थे प्रणीतं ब्रह्ममियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनाज्ञेन प्रीतं संतृप्तं पूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते वरा इव कन्यकां यथा वरामभेयं भविष्यति मभेयं भविष्यति इति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमः ममायं सोम इति अस्य पार्श्वे वर्तन्त इत्यर्थः एवमपो न न्नीय विनियोगानुसारेण योजितम् मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थं प्रकाशकत्वात् यदा तुरात्रिपर्याये स्याः विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयम्—हे इन्द्र देव्य आपो यथानिन्नदेशं उपगच्छन्ति एवं देवास्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणाः होत्रियं होतुसंबन्धिधिष्ण्यं स्थानं उपगच्छन्ति उपगत्य च अवस्तापश्यन्ति विततं ज्योतिरिव देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारं आगताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धारयन्ति ब्रह्ममियं स्तोत्रमियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियं होतुशब्दात्तस्येदमर्थे वप्रत्ययः । अवः पूर्वाधरा वराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसि प्रत्ययान्तो न्तो दात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वाद् अन्तेर्ध्वञ्जर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिह-नियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनदितामिति नलोपः । जोषयन्ते जुषी प्रीतिसेवनयोः स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमतिणिच् ॥ २ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्टोदकमिति खण्डे सूत्रितम्—अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेष्येषा सूत्रितं च—यमेव यतमाने यदैतमधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्थं च आरभेदिति ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसु चामिथुनायासपर्यतः ।
असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतः सुचा । मिथुना ।
या । सपर्यतः । असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा ।
शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थ्यंउक्थंशस्त्रं तद्योग्यंवचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनंअध्य-
 दधाः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोधिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं
 व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइतिद्वयोर्हैतत्तृतीयंछदिरधिनिधीयतउक्थ्यंवचइतियदा-
 ह यज्ञियैकर्मोक्थ्यंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । तत्रयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंछदिरधि-
 निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थंनामयज्ञसंबन्धिशस्त्रंतद्योग्यंवचनमपियज्ञियंकर्म
 तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपिसमृद्धोभवति कीदृशयोर्हविर्धा-
 नयोः यतस्तुचा यताःसंबद्धाःस्तुचःग्रहचमसादिलक्षणानिपात्राणिययोः तेमिथुनायुगलरूपेण-
 वर्तमाने या येहविर्धाने त्वांसपर्यतःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तोयजमानः
 असंयत्तः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् तेव्रते त्वदीयेकर्मणिक्षेतिनिवसति पुष्यतिचप्र-
 जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच सुन्वते त्वदेवत्येयागेसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यभद्राकल्याणीश-
 क्तिः उत्कृष्टंबलंभवति एतत्सर्वहविर्धानयोःउक्थ्यस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः ॥ यतस्तु-
 चा यमउपरमे निष्ठायांअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इद-
 मादिषुत्रिषुपदेषुसुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यत सपरपूजायां कण्ठादिभ्योयक् अदुपदेशाल्ल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य
 लुक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवयंइद्वाग्रयःशम्यायेसुकृत्यया ।

सर्वपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वावन्तगोमन्तमापशुनरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्वाअग्रयः । शम्या ।

ये । सुकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् ।

अश्ववन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहतास्तदानींअङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमपूर्वअग्रतः वयोहविलक्षण-
 मन्तदधिरे इन्द्रार्थसंपादितवन्तः आत्अनन्तरं तादृशार्थेगिरसः इद्वाग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः

सन्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्याकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्तिशेषः तेनरो-
यज्ञस्यनेतारोङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोसुरस्यसंबन्धिसर्वभोजनधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं
अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-
शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुर्पासुलुगितिजसःसुः । शम्या शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया
क्रिययादोषजातमितिशमी करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिबृद्धिप्रतिषेधः गौ-
रादित्वात्सीष् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनंकृत्यंकरणंयस्यांसावथोका नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततेततःसूर्योव्रतपावेनआजनि ।

आगाआजदुशनाकाव्यःसचायमस्यजातममृतंयजाहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतपाः ।
वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः ।
सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासुगोषु अथर्वाएतत्संज्ञक्रषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैःअनुष्ठितैर्यगैःपथःगोसंबन्धि-
नोमार्गान्प्रथमस्ततेतनुते सर्वेभ्यःक्रषिभ्यःपूर्वमेवकृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां
कर्मणांपालयितावेनःकान्तः सूर्यःसूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांप्रदर्शनायआविरभूत् ततोथर्वाता-
गाआजत्आभिमुख्येनप्राप्नोत् तादृशस्येन्द्रस्यकाव्यःकवेःपुत्रउशनाभृगुःसचाअसुरनिरसनाय
सहायोऽभूत् यमस्यअसुराणानियमार्थंजातंप्रादुर्भूतंअमृतंमरणरहितंमिन्द्रंयजामहे हविर्भिः
पूजयामः ॥ पथः शसिभस्यटेर्लोपइतिटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-
विस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः ॥ अजनि
जनीप्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिनाकर्तरिलुङि च्छेधिण् । आजत् अजगतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टवमाह—

बर्हिर्वायत्स्वपत्यायवृज्यतेर्कोवाश्लोकमाघोषतेदिवि ।

ग्रावायत्रवदतिकाहरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रोअभिपित्वेपुरण्यति ॥६॥४॥

बर्हिः । वा । यत् । सु॒अ॒प॒त्याय॑ । वृ॒ज्यते॑ । अ॒र्कः । वा ।
 श्लो॒कम् । आ॒घोष॑ते । दि॒वि । या॒वा । य॒त्र । व॒दति॑ । का॒रुः ।
 उ॒क्थ्यः । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः । अ॒भि॒ऽपि॒त्वेषु॑ । र॒ण्य॒ति ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यदावृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा-
 द्वियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-
 च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारु-
 क्थ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये-
 त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिरादीनां अभि-
 प्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ-
 दुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तवेयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । आ-
 घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः । रण्यति
 रमुक्तीडायां व्यत्ययेनश्यन्परस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-
 नश्यन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिर्विशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविर्विशतिःषळनुष्टुभऔष्णिह-
 पाङ्कगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथइति । आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्त्रउष्णिहः दशम्याद्या-
 स्तिस्त्रःपङ्कयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्त्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्त्रिष्टुभः एकोनविंशोबृहती विं-
 शीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोलिङ्गादव-
 गन्तव्यः अविहृतषोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र-
 तइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिष्टविकेषूक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यइमावेवतृचौवैकल्पिकौ
 स्तोत्रियानुरूपौ एद्वौष्वितिखण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतइममिन्द्रसुतंपिबेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

असा॑वि॒सोम॑इन्द्र॒तेश॑विष्ट॒ष्टुष्ण॒वाग॑हि ।

आत्वा॑पृ॒णक्त्वि॒न्द्रियं॑रजः॒सूर्यो॑न॒रश्मि॑भिः ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ ।
गृहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिभिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवदर्थसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत् हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो श-
त्रूणांधर्षयितः इन्द्रआगृहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वाइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं
सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्येन यथासूर्यःपूरयतितद्वत् ॥ श-
विष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः । गृहि गमेर्लो-
टि बहुलंछदन्तीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसि-
द्धवत्त्वाद्धेलुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रमिद्धरीवहतोप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिधर्षितबलंआर्हिसितबलमित्यर्थः इन्द्रमितइन्द्रमेवऋषीणां-
सिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः य-
ज्ञयत्रस्तुवन्तियत्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः ॥ मानुषाणां मनोजातावितिमनु-
शब्दादज्जुगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आतिष्ठत्रहत्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।
अर्वाचीनंसुतेमनोग्रावार्कणोतुवयुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वत्रहृत् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वयुना ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ आरोह यस्मात्तेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेनमन्त्रेणयुक्कारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वंरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीर्यमनश्चग्रावाअभिषवार्थंपवृत्तःपाषाणः वधुनावचनीयेनाभिषवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंसुकृणोतु सुष्ठुकरोतु ॥ युक्ता सुपांसुलुगित्याकारः । वधुना वचेर्गश्चेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

इममिन्द्रसुतंपिबज्येष्टममर्त्यमदम् ।
शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धाराऋतस्यसादने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्टम् । अमर्त्यम् । मदम् ।
शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्ठंअतिशयेनप्रशस्यं मदमदकरम् अमर्त्यंअमारकम् सोमपानजन्योमदोमदान्तरवन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसदने गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वांप्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरसंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

इन्द्रायनूनमर्चतोकथानिचब्रवीतन ।
सुताअमत्सुरिन्द्रवोज्येष्टंनमस्यतासहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः ।
अमत्सुः । इन्द्रवः । ज्येष्टम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते—उक्थानिअप्रगीतमन्त्रसाध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्द्रवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रमत्तंकुर्वन्तु अनन्तरंज्येष्ठंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवीतेर्लोडितमनमनथनाश्चेतितनवादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःप्रार्थनायांलुङ् आगमानुशास-

नस्यानित्यत्वादिङभावः । नमस्यत नमोवरिवश्चित्रङइतिक्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्वक्-
व्याइतिमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्टुद्रथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।

नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः ।
त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथी-
तरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना
बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नह्यस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्वत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववानलोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्टुत् युष्म-
त्तत्तत्क्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईदृगधिनइतीकारान्तादेशः अ-
वग्रहसमयेछान्दसंहस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंछाच्-
छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्रोतेश्वेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुद् ॥ ६ ॥

आभिष्विकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचःएह्यृष्वितिखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये
औष्णिहृतृचाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयासदि-
भिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेवसुमर्तायदाशुषे ।

ईशानोअप्रतिष्कृतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्तय । दाशुषे । ईशानः ।

अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्याययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण ददाति अङ्गेतिक्षिप्रनाम अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइन्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणाहिंसादानेषु शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतःकुशब्दे प्रतिकूलं कूयतेशब्द्यतइतिप्रतिष्कृतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्त्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्विरइन्द्रोअङ्ग॥८॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्इव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविलक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तमनुष्यं इन्द्रः पदापादेनक्षुम्पमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रमण्डलाकारेणशयानंकश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्विधकर्मा स्फुरतिस्फुलतीतिविधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयष्टृणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवितर्क्यते अत्रनिरुक्तम्—क्षुम्पमहिच्छत्रकंभवति यतक्षुम्प्यते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गेतिक्षिप्रनामेति^१ ॥ पदा पादशब्दस्यपद्वन्नित्यादिनापदादेशः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापत्याभकारस्यपकारः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलङर्थे लङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । शुश्रवत् शुश्रवणे लेट्यङागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्वित्वाबहुभ्यआसृतावाँआविवासति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतश्वाङ् । आऽविवांसति ।
उग्रम् । तत् । पत्यते । शर्वः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्रिद्धियएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः स-
न् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुदूर्णं
शवोबलंइन्द्रः अङ्गक्षिपंपत्यतेपातयतिप्रापयति ॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतृगतौ
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थातव्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरिथाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरिथाविषूवतइति पृष्ठचस्यपञ्च-
मेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—स्वादोरिथाविषूवतउपनो-
हरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरिथाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।
याइन्द्रेणसयावरीवृष्णामदन्तिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः । इत्था । विषूवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः ।
इन्द्रेण । स॒द्यावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु ।
स्व॒राज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्त-
स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी एवंवि-
धंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-
रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषंपिबन्तीत्यर्थः
वस्वीः पयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-
वस्थिताइतिशेषः ॥ विषूवतः विषूव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुङ्ङ्यामनु-
बितिमतुपउदात्तत्वम् अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः ज-
सादिषुछन्दसिवावचनमितिघोर्डेतीतिगुणाभावे यणादेशः । गौर्यः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीप्जसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । सयावरीः याप्रापणे आतोमनिजिति
वनिप् वनोरचेतिडीब्रेफौ । मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । वस्वीः वसनिवासे शृश्वृस्त्रि-
हीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वोतो गुणवचनादित्यत्रवसुशब्दाद्गुणव-
चनात्तडीप् आद्युदात्तार्थे इतिवचनात्त्वसुशब्दात्तडीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ-
त्वम् । स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह—

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ।

प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥११॥

ताः । अस्य । पृशनायुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । प्रियाः ।

इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं
सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्त-
कारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादय-
न्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्वान्नुम् । सायकं षोन्तकर्मणि ण्वु-
ल्लिआत्वेयुगागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

ताअस्यनमसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः ।

व्रतान्यस्यसश्विरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१२॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः । व्रतानि ।

अस्य । सश्विरे । पुरूणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावः अस्येन्द्रस्य सहोबलं नमसास्वकीयेन पयोरूपेणानेन संपर्य-
न्तिपरिचरन्ति पुरुषिबहूनि अस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसन्धिरे सिषेवि-
रे ज्ञापयन्त इत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना वृत्रा-
दयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते इति तेषां बोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥
सन्धिरे सश्वगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चित्तीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्दधादित्वात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिकेहनिपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रोदधीच इति षष्ठहस्तोत्रियसंज्ञक-
स्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचो अस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमां सूक्तेत्रयोदशीष्टचमाह—

इन्द्रोदधीचो अस्थभिर्दृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । दृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान ।
नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाटचायनिन इति हासमाचक्षते—आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः पराबभूवुः
अथ तस्मिन् स्वर्गते असुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन्
स्वर्गं गत इति श्रुत्वा अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मै अवोच-
त् अस्त्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् तत्तुन विद्वयत्रा भवदिति । पुनरि-
न्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्याणावत्यनुविद्याजहुः शर्याणावद्धवैनाम कुरुक्षेत्र-
स्य जघनार्धे सरः स्यन्दते तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरान् जघानेति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दि-
तः प्रति कूलशब्दरहितः इन्द्रः आथर्वणस्य दधीचः एतत्संज्ञकस्य ऋषेः अस्थभिः अश्वशिरः संब-
न्धिभिरस्थभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीः दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथा हिलोकत्रयवर्तिनो-
देवान् जेतुं आदावासुरीमाया त्रिधा संपद्यते त्रिविधा अतीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो-
देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति एवं नवसंपद्यते पुनरपि उत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये
सतिसप्तविंशतिः संपद्यते पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्रीतिः संपद्यते ए-
वं चतुर्भिस्त्रैकैर्गुणितायामायायाः दशसुदिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नवनवतयः संपद्यन्ते एवं वि-
धानिमायारूपाणि वृत्राणि आवरकाणि असुरजातानि जघान हतवान् ॥ दधीचः दधिअञ्चतीति

दध्यङ् अश्वतेर्कविगित्यादिनाकिन् अनदितामिति नलोपः षष्ठ्येकवचने अचइत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्थान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् अश्वेच्छन्दस्य सर्वनामस्थानमिति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः छन्दस्य पिदृश्यत इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्यानङादेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्दिदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् ।
विदत् । शर्यणावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पूर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्य अश्वसंबन्धिदधीचो यच्छिरः इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसितच्छिरो विदत् अज्ञासीत् ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिरवृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इषइच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चेरङादेशः । शर्यणावति शर्यणानामदेशः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् मध्वादिष्वश्वेति चातुर्थिको मतुप् संज्ञायामिति मतुपो वत्वम् मतौ बह्वचोनजिरादीनामिति दीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिना ऋयेकाहेकर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राह गोरितितस्यां प्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्—अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमान इति ।

— तामेतां सूक्तेष्वदशीमृचमाह—

अत्राह गोरमन्वतनाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् ।

इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राह अस्मिन्नेव गोरं तुश्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुर्दीप्तस्य संबन्धि अपीच्यं रात्रावन्तार्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजः तदादित्यरश्मयः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमये स्वच्छे च-

न्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्रप्रतिफलिताः किरणाः सूर्येयादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं च-
न्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्वात्रावन्तर्हितं सौरितेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अ-
तीव नैशंतमो निवार्य सर्वप्रकाशयति ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्या-
पि परिगणितत्वात् अतो होरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तु तेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदु-
पपन्नं भवति ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनि-
योगोऽप्युपपद्यते अत्र निरुक्तं म—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोस्य दीप्तिर्भवतीति सुषुन्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्रा-
ह गोरमन्वतेति । अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वन्नामापीच्यमपचितमपगतमपहतमनन्तर्हिते वे-
ति ॥ अमन्वत मनु अवबोधने । अपीच्यम् अपि पूर्वाच्चिनोतेरर्ध्यादयश्चेति निपातनाद्यत् अतएवा-
भिमत रूपसिद्धिः यद्वा अपि पूर्वादश्चेत्कर्त्तृत्वगित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः अपि गते नि-
गते भवमपीच्यं भवेच्छन्दसीति यत् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीच्यो प्रका-
श इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था इदमशब्दात्थाहेतौ चच्छन्दसोतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदितत्रे-
दमशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरिति थमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुप इति सुब्लुक् बाधित्वा सुपां-
सुलुगिति डादेशः । चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनं भिमोते निर्मिमीत इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोडित्यसिप्र-
त्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदं च स्फाथितञ्चीत्यादिनारूपप्रत्यया-
न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेः सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—कायं दशमं को-
अद्ययुक्ते धुरिगाः कृतस्येति द्वे इति ।

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशी मृचमाह—

को अद्ययुक्ते धुरिगाः कृतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणा यून् ।

आसन्निपून् हृत्स्वसोमयो भून्यत्पांभृत्या मृणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः ।
 दुःहृणायून् । आसन्इषून् । हत्सुअसः । मयःइभून् । यः ।
 एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिऋतस्यगच्छतइन्द्रसंबन्धिनोरथस्यधुरिअश्ववहनप्रदेशेगाः गतिमतो-
 ऽश्वानकोयुक्ते कोनामनियोकुंशक्रोति नकोपीत्यर्थः कीदृशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मपेता-
 न्भामिनः तेजसायुक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेनक्रोधेनयुक्तान् हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा आसन्नि-
 षून् येषामासन्यास्येमुखप्रदेशेशत्रूणांप्रहरणार्थमिषवोबाणाबद्धास्तान् हत्स्वसः हत्सुशत्रूणांहृद-
 येषुअस्यन्तिस्वकीयंपादंक्षिपन्तीतिहत्स्वसः मयोभून्मयसःसुखस्यभावयितृन्स्वकीयानांसुखप्रदा-
 नित्यर्थः योयजमानएषामीदृशानामश्वानांभृत्यांभरणक्रियांरथवाहनक्रियां ऋणधत्समर्धयति
 स्तौतीतियावत् सयजमानःजीवात्जीवनवान्भवेत् यद्वा कइतिप्रजापतिरुच्यते कोहैवनाम-
 प्रजापतिरितिश्रुतेः । ऋतस्ययज्ञस्यधुरिनिर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्विशेषान्अद्यइदानींयुक्ते संयो-
 जयति कीदृशान्शिमीवतः प्रतिपाद्यैःकर्मभिर्युक्तान् भामिनःउज्ज्वलान् दुर्हणायून् हणीयति-
 हानिकर्मा हातुंअशक्यान्वेदाध्ययनस्यनित्यत्वात् आसन्निषून्आसन्यास्येइषुरेषणंगमनमुच्चा-
 रणंयेषांतान् हत्स्वसः हत्सुहृदयेषुदीप्यमानान्प्रकाशमानानित्यर्थः मयोभून्मयसः अध्ययन-
 प्रभवस्यसुखसाधनस्यादृष्टस्यभावयितृन्योजमानः एषांवचसांभृत्यांभरणक्रियां ऋणधत् ऋ-
 द्धिर्मतीकरोति सजीवात्सएवजीवेत् अन्येजीवन्मृताइत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् हणीइलज्जायां कण्ठा-
 दित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुणप्रत्ययः अतोलोपेसतिवर्णव्यत्ययेनाकारः मृगयादिर्वादृष्ट-
 व्यः । आसन्निषून् पदनित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषगतावित्यस्मादिषेःकिञ्चेत्युप-
 त्ययः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हत्स्वसः असुक्षेपणे असगतिदीप्त्यादानेषु किप्चेतिकिप्
 तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेनह्रस्वत्वं यद्वा मितद्वा-
 दिभ्यउपसंख्यानमितिडुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ्भरणे संज्ञायांसमजनिषदेतिक्यप् उदात्तइत्यनुवृ-
 त्तेःप्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् ऋधुवृद्धौ लेटिव्यत्ययेनभ्रम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलो-
 पइतीकारलोपः । जीवात् जीवप्राणधारणे पूर्ववहेट्याडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशीसूचमाह—

कईषतेतुज्यतेकोविभायकोमंसतेसन्तमिन्द्रंकोअन्ति ।

कस्तोकायकइभायोतरायेधिब्रवत्तन्वेईकोजनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरीन्द्रे आगते सति क ईषते शत्रोर्भीतिः सन्को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः कस्तुज्य-
ते कोर्हिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानो विभाय विभेति इन्द्रेक्षके सति
भयमपिनोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा अन्ति अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमान-
मिन्द्रं कः पुरुषो मंसते जानाति वयमेव जानीमोनान्य इत्यर्थः एकः कः पूरकः युद्धे सहायार्थमि-
न्द्रे आगते सति कोयजमानः तोकाय पुत्राय अधिब्रवत् हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूपं अधि-
वचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयात् इति यथा एवं रूपमधि वचनं कोयजमानः कुर्यात् स्व-
यमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः इभाय गजाय कोऽधिब्रवत् उत अपि चराये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धना-
य कोऽधिब्रवत् अपह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि वचनमपि कोयजमानः कुर्यात् न कोपीत्यर्थः
अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोधिब्रवत् स्वशरीर रक्षार्थं परिजन रक्षार्थं चेन्द्र-
स्याधि वचनं नोपेक्षितम् स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजा-
पतेः संबन्धिनः कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते
यथा ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमान इन्द्रो गार्हपत्य-
परतयानीयते तद्वत् ॥ ईषते ईषगतिर्हिंसा दर्शनेषु भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते तुजर्हिंसा-
यां कर्मणियक् अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वेयक एव स्वरः शिष्यते अतिङीति पर्युदासान्नि-
घाताभावः । मंसते लेट्यडागमः सिब्रहुलं लेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलमिति
कलोपः । ब्रवत् ब्रवीते लेट्यडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छन्दसि वा वचनमि-
ति वेर्डीतीति गुणाभावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचाय जाताः तुभिर्धुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहाना शुहोम को मंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अ॒ग्निम् । ई॒द्रे । ह॒विषा । घृ॒तेन । सु॒चा । य॒जा॒तै । ऋ॒तु॒भिः ।
 ध्रु॒वेभिः । क॒स्मै । दे॒वाः । आ । व॒हान् । आ॒शु । हो॒म । कः ।
 म॒स॒ते । वी॒ति॒हो॒त्रः । सु॒दे॒वः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीद्रे इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निस्तौति इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् कोवा इन्द्रयागार्थं अग्निं सुचा जुह्वा ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वसन्तादिकालैः उपलक्षितेन घृतेन हविषाय जातै यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतावनुष्ठेयतयानिश्चलैर्ऋतुभिः सह अग्निं आज्यभागदेवतां घृतेन हविषा कोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होमह्वातव्यं प्रशस्यं धनं आशुशीघ्रदेवाः आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्र एव धनस्य दातानान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूयते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः कोयजमानो मंसते इन्द्रं सम्यक् जानाति नकोऽपीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणैति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे ईदस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । सुचा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेर्लेट्याडागमः वैतो न्यत्रेत्येकारः । वहान् वहतेर्लेट्याडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्येति तकारलोपः । होम ह्वयतेः कृतात्वस्य आतोमनि निमितमनिन् ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं यद्वा नाम न सीमन् नित्यादौ होमश्च शब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते मनज्ञाने लेट्याडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना किन् सचोदात्तः होत्रं होमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन इति त्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तो होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वम॒ङ्गप्र॒शांसि॒षो॒दे॒वः श॒वि॒ष्टम॒र्त्यम् ।

न॒त्वद॒न्योमं॒घव॒न्नस्ति॒मर्द्धि॒तेन्द्र॒ब्रवी॑मि॒तेव॒चः ॥ १९ ॥

त्वम् । अ॒ङ्ग । प्र । श॒ंसि॒षः । दे॒वः । श॒वि॒ष्ट । म॒र्त्यम् । न । त्वत् ।

अ॒न्यः । म॒घ॒इव॒न् । अ॒स्ति । म॒र्द्धि॒ता । इन्द्र । ब्रवी॑मि । ते । व॒चः ॥ १९

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यमरणधर्माणं त्वां
स्तुतवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः क-
श्चिन्मर्दितासुखयितानास्ति अतःकारणाच्चेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शं-
सिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिब्डुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडाग-
गमः । शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्टनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । मर्दिता मृडसुखने
तृचडडागमः ॥ १९ ॥

विंशीष्टकमाह—

मातेराधांसिमात ऊतयोवसोस्मान्कदाचनदभन् ।

विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥२०॥८॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा ।
चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपमिमिहि । मानुष । वसूनि ।
चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धीनिराध्नोत्येभिरितिराधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन क-
दाचिदपिमादभन्माविनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयिता-
रः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा
विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहत्यअस्मत्समीपेकुरु सर्वत्रवर्तमानंधन-
मस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिका-
देशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन् दंभुदंभे लोट्थे छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्
नमाङ्योगेइत्यङभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वावश्लुः भू-
आदित्यभ्यासस्येत्यम् हेर्ङित्त्वावधुमास्थेतीत्यम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रप्रयइतिद्वादशर्चप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्धं पञ्चमीद्वादश्यौ
त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्रान्तम्—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्तेत्रिष्टुभाविन्ति।

हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि । अभिष्ववषडहस्यचतुर्थे हनि आग्निमारु-
ते एतत्सूक्तं मारुतनि विद्वाननीयम् सूत्रितं च—प्रये शंभन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

प्रये शंभन्ते जनयो न सप्त यो यामन् रुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।
रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधेमदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति ।
वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतः यामन्यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रशंभन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति जनयो न जाया इव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः रोदयतिसर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः तस्य पुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतो रोदसीद्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिनावर्धनाय च-
क्रिरे कृतवन्तः अतः सुदंसस इत्यर्थः वीराः विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयः वर्षणशीलाः
महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जका इत्यर्थः एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु विदन्त्येषु यष्टव्यतया देवानिति वि-
दथायज्ञाः तेषु मदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शंभन्ते शुभशुभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्वपत्यानीति जनयोजायाः इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । यामन् याप्रापणे कृत्यत्युटो बहु-
लमिति बहुलवचनादातोमनि निति भावे मनिन् सुपांसु लुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः दंस इति क-
र्मनाम शोभनदंसो येषां सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेति निघा-
तप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणो भवेत्किप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति
मदीहर्षे श्यनिप्राप्ते व्यत्ययेन शप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिभ्यां कि-
दिति अथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषुसंघर्षे कृविघृष्वीत्यादिनाविन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त उक्षितासौ महिमानं माशतद्विरुद्रासौ अधिचक्रिरे सदः ।
अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उ॒क्षि॒तासः । म॒हि॒मानं॑म् । आ॒श॒त॒ । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ । अ॒धि ।
च॒क्रि॒रे । स॒दः । अ॒र्च॒न्तः । अ॒र्कम् । ज॒न॒य॒न्तः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒धि ।
श्रि॒यः । द॒धि॒रे । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः॑ ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदैवैरभिषिक्ताः सन्तो महिमानं महत्त्वं आशत
आमुवन् रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराजन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि
सदःसदनंस्थानंअधिकचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंरुतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः
इन्द्रियंइन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्नि-
मातरः पृश्नेर्नानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥
उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्ञसेरसुक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच्
टेरितिदिलोपः । आशत अशूव्याप्तौ लडिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्रुतेसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निर्भूमिः
श्रूयतेचं-इयंवैपृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेतथोक्ताः
ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

गो॒मा॒त॒रो॒य॒च्छु॒भ॒य॒न्ते॒ अ॒जि॒भि॒स्त॒नू॒षु॒शु॒भ्रा॒द॒धि॒रे॒वि॒रु॒क्म॒तः॑ ।
बा॒ध॒न्ते॒वि॒श्वं॒म॒भि॒मा॒ति॒न॒म॒प॒व॒र्त्मान्ये॒षा॒म॒नु॒री॒य॒ते॒घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गो॒ऽमा॒तरः॑ । यत् । शु॒भ॒य॒न्ते । अ॒जि॒ऽभिः॑ । त॒नू॒षु । शु॒भाः । द॒धि॒रे ।
वि॒रु॒क्म॒तः । बा॒ध॒न्ते । वि॒श्वम् । अ॒जि॒ऽमा॒ति॒नम् । अ॒प॒ । व॒र्त्मा॒नि ।
ए॒षा॒म् । अ॒नु॒ । री॒य॒ते॒ । घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अजिभिः रूपाभिव्यअकैराभरणैर्यद्यदाशुभय-
न्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीतामरुतः तनूषुस्वकीयेषुशरीरेषु विरु-
क्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वंअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिं-
सन्ति एषांमरुतांवर्त्मानिमागाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्ट्यु-

दकमपितदनुसारेणतत्रगच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः ।
अञ्जिभिः अञ्ज्व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यउयसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरि-
ष्यश्चेतिइप्रत्ययः । शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितश्चीत्यादिनारक् । विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक्
तद्वन्तोविरुक्मन्तः मतुपिअयस्मयादित्वेनपदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जशूत्वाभावः । रीयते रीङ्सवणेदैवा-
दिकः ॥ ३ ॥ चतुर्थीमृचमाह—

वियेभ्राजन्तेसुमखासऋष्टिभिःप्रच्यावयन्तोअच्युताचिदोजसा॥

मनोजुवोयन्मरुतोरथेष्वारुषवातासःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सु॒म॒खा॒सः । ऋ॒ष्टि॒भिः । प्र॒च्या॒व॒य॒न्तः ।

अ॒च्यु॒ता । चि॒त् । ओज॑सा । म॒नः॒जुवः॑ । यत् । म॒रुतः॑ । रथे॑षु ।

आ । वृष॑वातासः । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः येमरुतः ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते तेमरुतः अ-
च्युताचित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः
प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षरुतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगगतयः
वृषवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुद्वा-
हनानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतबिन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमु-
ख्येननियुक्ताअरुद्धम् तदानींपर्वतादिकंप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविक-
ल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यप्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता शेश्छ-
न्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिब्दीर्घौ । अयु-
ग्ध्वं युजिर्योगे लुङिधिचेतिसकारलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद्रथेषुपृषतीरयुग्ध्वंवाजेअद्रिमरुतोरंहयन्तः ।

उतारुषस्यविष्यन्तिधाराश्रम्वोदभिर्व्युन्दन्तिभूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्वम् । वाजे॑ । अ॒द्रिम् ।

म॒रुतः॑ । रं॒ह॒य॒न्तः । उ॒त । अ॒रुष॑स्य । वि । स्य॒न्ति । धा॒राः ।

च॒र्म॒इ॒व । उ॒द॒भिः । वि । उ॒न्द॒न्ति । भू॒मं ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषु प्रायुग्ध्वं प्रायूयुजन् किंकुर्वन्तः वाजेअत्रेनिमित्तभूतेसति
अद्रिमेघंरंहयन्तः वर्षणार्थंप्रेरयन्तः उततदानीं अरुषस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैद्युताग्नेर्वासका-
शात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्वधाराः उदभिरुदकैश्चर्मवपरि-
मितमल्पंचर्मयथाअप्रयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वाभूमिव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्राकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः
रहिंगतौ । विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणिदैवादिकः ओतःशयनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ।
उन्दन्ति षदन्तित्यादिनाउदकशब्दस्यउदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुषांसुगुगिति
भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवनेआवोवहन्त्वितिपोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमे-
वनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोरघुपत्वानःप्रजिगातबाहुभिः ।

सीदतावर्हिरुरुवःसदस्कृतमादयध्वंमरुतोमध्वोअन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुस्यदः । रघुपत्वानः । प्र ।

जिगात । बाहुभिः । सीदत । आ । वर्हिः । उरु । वः । सदः ।

कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेमरुतो वोयुष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञंप्रापयन्तु कीदृशाः
सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रंस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रंपतन्तो-
गच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तैःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहृत्यप्रजिगातप्रकर्षेणगच्छत हेम-
रुतोवोयुष्माकंसदःसदनंवेदिलक्षणंस्थानंउरुविस्तीर्णकृतं तत्रयदास्तीर्णवर्हिस्तदासीदत त-
स्मिन्बर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वंतु-
प्ताभवत् ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दूपस्रवणे किपूचेतिकिप् अनिदितामितिन-
लोपः कुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतृगतौ अन्येभ्योऽपिट्श्रयन्तइतिवनिप् । जिगा-
त गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोपमध्यमबहुवचनस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशः तस्यपित्वेनडित्त्वाभावादीहल्यघोरितीत्वाभावः । सदः अतःकृक-
मीतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । मादयध्वं मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ ६ ॥

॥इतिप्रथमस्यषष्ठेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुचक्रिरेसदः ।
विष्णुर्यद्वावृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिर्बर्हिषिप्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।
उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् ।
मदच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयबलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपे-
क्षन्ते वृद्धिप्राप्यच महित्वनामहिम्नामहत्त्वेननाकंस्वर्गंआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंनभोल-
क्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यतयेभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं
मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेकारंयज्ञंविष्णुर्हवत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणोयथा
शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीयेयज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविश-
न्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेषदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तर-
स्याडोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः ना-
कमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्नि-
घातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आवत् छान्दसोवर्तमानेलङ् । वृषणंवाषपूर्वस्य-
निगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने किप्चेतिकिप् ।
सीदन् लिङ्थेलेटचडागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

शूरांइवेद्युयुधयोनजग्मयःश्रवस्यवोनपृतनासुयेतिरे ।
भयन्तेविश्वाभुवनामरुद्भ्योराजानइवत्वेषसन्दृशोनरः ॥ ८ ॥

शूराःइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।
पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुद्भ्यः ।
राजानःइव । त्वेषसन्दृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेतायुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयो न शत्रुभिर्युध्यमा-
नाः पुरुषाइवच जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवो न मात्मन इच्छन्तः पुरुषाइव पृत-
नासु सङ्ग्रामेषु येतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्यापियन्ते तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वाभुवना सर्वाणि भू-
तजातानि भयन्ते विभ्यति येन रोवृष्ट्या देर्नेतारो मरुतः राजान इव राजमानानृपतय इव त्वेष संद-
शः दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंपहारे आदृगमह-
न जन इत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किन्मत्ययः लिङ्ङ्गावाद्भिर्भावादि किच्चाद्गुणाभावः निच्चा-
दाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैव सूत्रेण किन्मत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्भि-
र्भावादि । श्रवस्यवः श्रव इच्छति श्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युमत्ययः । येतिरे यतीप्रयत्ने छन्द-
सिलुङ्गलङ्गलिट् इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते विभीभये बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः । त्वेष संद-
शः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्मेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो भावे किप् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीधृचमाह—

त्वष्ट्राय द्वजं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तव्ये हन्तृत्रं निरपामौञ्जदर्णवम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रं भृष्टिम् ।

सुहपाः । अवर्तयत् । धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तव्ये ।

अहन्तृ । वृत्रम् । निः । अपाम् । औञ्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्य-
र्थः कीदृशं सुकृतं सम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रं भृष्टिं अनेकाभिधां राभिर्युक्तं तद्व-
ज्रं इन्द्रो धत्ते धारयति किमर्थं नरि अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते संग्रामे अपांसि
शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तव्ये कर्तुं एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं
अर्णसोदकेन युक्तं मेघं अहन् अवधीत् अपां तेन निरुद्धा अपश्च निरौञ्जत निःशेषेणाधोमुखं अपात-
यत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं संपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः काल्यवास्त्वयवास्त्वेत्यादिना निपात्यते ।

स्वपाः सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे तुमर्थे सेसेनितिकरोते स्तवेन्द्रत्ययः ।
अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊडिदमिति विभक्त्येकैरुदात्तत्वम् ।
औजस उज्ज आर्जवे । अर्णवं अर्णसोलोपश्चेति मतवर्थाग्रोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

ऊर्ध्वं नु नुद्रे वतंत ओजसा ददृहाणं चिद्विभिदुर्विपर्वतम् ।
धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नु नुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् ।
विभिदुः । वि । पर्वतम् । धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः ।
मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदकं ययाचे तदनन्तरं
मरुतो दूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र सगोतमऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे
आहावं चकृत्वा तस्मिन् आहावे कूपमुत्तिष्ठत्यतः सृष्टिनोदकेन तर्पयांचक्रुः अयमर्थो न योत्तरयाचप-
तिपाद्यते—ते मरुतः अवतं अवस्तादततो भवतीति अवतः कूपः कूपनामसुच अवतः अवट इति प-
ठितम् तमूर्ध्वं उपरियथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नु नुद्रे प्रेरितवन्तः उत्वातवन्त इत्य-
र्थः एवं कूपमुत्तवाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चिद
पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि विभिदुः विशेषेण बभञ्जुः सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः वाणं शतसं-
ख्याभिस्तन्नीभिर्युक्तं वीणां विशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि स्तु-
त्या निरमणीयानि धनानि चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नु नुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरे इतिरे-
आदेशः । ददृहाणं दृहदृहि वृद्धौ लिटः कानच् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाघ्रेत्या-
दिना धमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणि घञ् कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि
रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततो भवेच्छन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीसूचमाह—

जिह्वं नु नुद्रे वतंत यादिशासिञ्च नुत्संगोतं मायतृष्णजै ।
आगच्छन्ती मवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्यतर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्तम् ।
 गोतमाय । तृष्णाजै । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
 चित्रभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंतुद्धृतकूपंयस्यांदिशिकृषिर्वसतितयादिशाजिह्वं वक्रं तिर्यञ्चनुनुद्रे प्रेरितवन्तः
 एवंकूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेवस्थाप्य तृष्णाजे तृषिताय गोतमाय ऋषयेतदर्थं उत्संजलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य
 असिञ्चन् आहावे अवानयन् एवं कृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः
 अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काम-
 मभिलाषं धामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तया नगोश्वन्ताववर्णे तिसावेकाचइ-
 ति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णाजे जितृ-
 षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः अ-
 न्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य सतथोक्तः इत्यापोऽसं-
 ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनि निमित्तम-
 निन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावः शर्मति हविषो याज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—अराइवेदचरमा अहे-
 वयावः शर्मशशमानाय सन्तीति ।

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह—

यावः शर्मशशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषेयच्छताधि ।
 अस्मभ्यंतानि मरुतो वियन्त रयिनो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे ।
 यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
 नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वीर्युष्माकंसंबन्धीनि या यानि शर्मशर्माणि सुखानि गृहाणि वा कीदृशानि त्रिधातू-
 नि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तुतिभिः भजमानाय दातुं संपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणियानि सन्ति यानि च दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय अधियच्छत अधिकं प्र-
यच्छथ हेमरुतः तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियन्त विशेषेण प्रयच्छत किञ्च हेवृषणः कामानां व-
र्षितारोमरुतः नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तर्यिधनं दत्त दत्त ॥ या शोश्छन्दसि बहुल-
मिति शैलोपः । शर्म सुपांसुलुगिति जसोलुक् । शशमानाय शशपुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश् । यच्छत
छान्दसेलडिबहुलं छन्दस्य माङ्चोगे पीत्यडभावः । यन्त यमेर्लोडिबहुलं छन्दसीति शपोलुक् तमन-
मनथनाश्चेतितस्य तबादेशः अतस्तस्य पित्वेन डिच्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपो-
न भवति । वृषणः वाषपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षे गायत्रं मरुदेवताकं अनुक्रम्यते च-मरुतो द-
शगायत्रमिति । व्यूह्ने तृतीये छन्दो मे आग्निमारुतश्चेत्तत्सूक्तं तृतीयस्यागन्महेति खण्डे सूत्रित-
म्—मरुतो यस्य हिमाग्रये वाचमित्याग्निमारुतमिति । ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्ये-
षानुवाक्या सूत्रितं च—ऐन्द्रामारुती भेदकामामरुतो यस्य हिक्षय इति । एषैव वरुणप्रघासे मारुत्या-
आमिक्षाया अनुवाक्या सूत्रितं च—मरुतो यस्य हिक्षये राइवेदचरमा अहेवेति । तथा प्रातः सवने पोतु-
रेषां प्रस्थितयाज्या सूत्रितं च—मरुतो यस्य हिक्षये श्रेपन्नी रिहावहेति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

मरुतो यस्य हिक्षये पाथा दिवो विमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः ।

सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य
क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भव-
ति ॥ पाथ पापाने लेटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः विशिष्टमह-
स्तेजो येषां तैव थोक्ताः । सुगोपातमः शोभनो गोपाः रक्षको यस्य स सुगोपाः अतिशयेन सुगोपाः सु-
गोपातमः तमपः पित्वा दनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे भवति शिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताहवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञइवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।

शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसः यज्ञस्यवोढारोमरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दः समुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तु-
तीनांसंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविनश्चहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागर-
हितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यवोढारः स्तुतिप्रियाश्चेतिभावः ॥
यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसीतिकार-
कपूर्वाद्ब्रह्मेतेरसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणेकिन् नामन्यतरस्या-
मितिनामउदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवःशृचेतिश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिव-
चनोत्तिङ्एवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे-
नपदादपरत्वान्निघाताभावः । हवं भावेनपसर्गस्येतिह्यतेरप् संप्रसारणंच ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उतवायस्यवाजिनोनुविप्रमर्तक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अर्तक्षत । सः ।

गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविलक्षणाजोपेताकृत्विजः विप्रमेधाविनंमरुद्ग-
णंअन्वतक्षत हविःप्रदानादिनातीक्षणीकुर्वन्ति सयजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे
गन्तागमनशीलोभवति ॥ अतक्षत तक्षूत्वक्षूतनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनमध्यमः । गन्ता
गमेस्ताच्छीलिकस्तृत् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अस्यवीरस्यबर्हिषिसुतःसोमोदिविष्टिषु । उक्थंमदंश्चशस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।

मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्यशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय
सोमःसुतः ऋत्विग्भिर्भिक्षुतोभवति उक्थंमरुदेवताकंशस्त्रं मदश्चमदिधातुनायुक्तामरुतो-
देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-
स्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयएषणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य
इष्टयोयेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

अस्यश्रोषन्त्वाभुवोविश्वायश्चर्षणीरभि । सूरंचित्सस्रुषीरिषः ॥ ५ ॥ ११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुतिमरुतः आआभिमुख्येनश्रोषन्तु शृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्षणीः
सर्वानशत्रुभूतान्मनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः सूरंचित्
सूरंस्तुतेःप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रत्तान्यन्त्रानि सस्रुषीः प्राप्तानिभवन्तु ॥ श्रोषन्तु श्रु-
श्रवणे लोटिसिद्धहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेलेटि तिपस्तिङांतिङोभवन्तीतिसिप्
लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं पूप्रेरणे
सुसूधागृधिभ्यःऋन्तिक्रन्त्ययः । सस्रुषीः सृगतौ अस्माद्धिटःकसुः उगितश्चेतिङीप्
भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् जसि वाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीसूचमाह—

पूर्वोभिर्हिदंदाशिमशरद्भिर्मरुतोवयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । दंदाशिम । शरत्भिः । मरुतः । वयम् । अवःभिः ।
चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतःपूर्वाभिर्वह्नीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यदृष्ट्वाणां सर्वज्ञानांभवतांसंबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवीषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थे यस्मादेवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वेतोगुणवचनादितिङीष् यणादेशेहलिचेतिदीर्घत्वम् । ददाशिम दाश्वदाने लिटिङागमः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः । यस्यप्रयांसिपर्वथ ॥७॥

सु॒भ॒गः । सः । प्र॒य॒ज्य॒वः । म॒रुतः । अ॒स्तु । म॒र्त्यः । य॒स्य॑ ।
प्र॒या॑ंसि । प॒र्व॒थ ॥ ७ ॥

हेप्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टन्यामरुतः समर्त्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभवतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविलक्षणान्यन्नानिपर्वथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्वथ पृषुवपृषुषुसेचने भौवादिकः यद्धृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः । विदाकामस्यवेनतः ॥८॥

श॒श॒मा॒न॒स्य॑ । वा॒ । न॒रः । स्वे॒द॒स्य॑ । स॒त्य॒श॒व॒सः । वि॒द॒ ।
का॒म॒स्य॑ । वे॒न॒तः ॥ ८ ॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमानस्यस्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामयमानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः॥ शशमानस्य शशपुगततौ ताच्छीलिकश्चानश । स्वेदस्य जिष्विदागात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिघञ् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । विद विद्वलाभे लोटिमध्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यव्यत्ययेन ज्ञादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ज्ञस्यादादेशः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः द्योतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घः । कामस्य वृषादिपुषाठा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यूयंतसंत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यंताविद्युतरक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यशवसः । आविः । कर्त । महित्वना । विध्यत ।
विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रवृष्यबलामरुतोयूयं तद्वृषवधादिषुप्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-
त्म्यं आविष्कर्त आविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेनमहित्वना तेनमहत्त्वेनमाहात्म्येनरक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त करोतेर्लोटि बहुलं छन्द-
सीतिविकरणस्यलुक् तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः गुणः इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिआविःशब्द-
विसर्जनीयस्यषत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याडोव्यत्ययेननाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआजादेशः नकारोपजनश्च । विध्यत व्यधताडने श्यनिग्रहिज्यादिनासंप्रसा-
रणम् तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्वेसतिऋचितुनुघमभुतङितिसंहितायांदीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

गूहंतगुह्यंतमोवियांतविश्वंमन्त्रिणम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गूहंत । गुह्यंत । तमः । वि । यात । विश्वम् । अन्त्रिणम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुह्यंगुहायांस्थितंसर्वत्रव्याप्यवर्तमानं तमोन्धकारंगूहंतसंवृतंकुरुत यथास्माभि-
र्नदृश्यते तथाअदर्शनंप्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वंसर्वअन्त्रिणंअन्तारंराक्षसादिकंवियातवि-
विधंप्रापयत अस्मत्सकाशाज्जिर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकंवयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्तंकुरुत
यद्वा गुह्यंगुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपेहृदयेभवंतमोभावरूपाज्ञानंतद्रूहत विनाशयत अन्त्रिणंपुरु-
षार्थस्यान्तारंकामक्रोधादिकंसर्वविनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपंज्ञानंकामयाम-
हे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपाहेमरुतः तत्कर्तंकुरुत ॥ गूहंत गुह्यंसंवरणे शपिलवूपधगुणे ऊदुपधा-
यागोहइतिउपधायाऊकारः । यात याप्रापणे अस्मादन्तर्भावितव्यार्थलोद् । अन्त्रिणं अदेस्त्रिनि-

चेति त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप-
सारणम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशोऽवर्गः ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति षष्ठं चतुर्तीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षजागतमारुतं तथा चानुकान्तम्—प्रत्वक्षसः षड्वाग-
तमिति अग्निष्टोमे आग्निमारुतश्चेदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं अथ यथेतमिति खण्डसूत्रितम्—प्रत्व-
क्षसः प्रतवसो यज्ञायज्ञावो अग्नय इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिना नानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानज्जे केचिदुस्मा इव स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रह्वक्षसः । प्रह्ववसः । विह्वप्शिनः । अनानताः । अविथुराः ।

ऋजीषिणः । जुष्टतमासः । नृतमासः । अञ्जिभिः । वि ।

आनज्जे । के । चित् । उस्माः इव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अ-
तएव विरप्शिनः विविधेन जयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते
अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः अविथुराः अवियुक्ताः सप्तगणरूपेण संघी-
भूता इत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति तेषां ऋजीषित्वम्
यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां जुष्टतमासः अतिशयेन यष्टभिः सेविताः नृतमासः अतिश-
येन मेघोर्देनेतारः एवंभूता मरुतः स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभर-
णैः व्यानज्जेन भसि व्यकाट्यन्ते तत्र दृष्टान्तः—केचिदुस्मा इव ये केचन सूर्यरश्मयो यथान भसि दी-
प्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः तक्षू त्वक्षू तनूकरणे गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पुनर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः तव इति बलनाम प्रकृष्टतवो येषां
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विरपणं विरप्शः औणादिकः
शक्प्रत्ययः तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः आनताः अवनताः प्रह्वीभूताः न आनताः अनानताः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्चेत्युरच्य-

त्ययः अत्रतुबहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः नित्यमन्वेइतिजुष्टशब्दाद्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनजे अञ्जव्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् अतआदेरित्यङ्यासस्यात्वम् तस्मान्नुङ्द्विहलइतिनुट् व्यत्ययेनउपधालोपः इरयोरे । स्तुभिः स्तुञ् आच्छादने क्तिप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपह्वरेषुयदचिध्वंययिवयंइवमरुतःकेनचित्पथा ।

श्रोतन्तिकोशाउपवोरथेष्वाघृतमुक्षतामधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःइव । मरुतः । केन ।

चित् । पथा । श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ ।

घृतम् । उक्षतम् । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपह्वरेषुउपह्वर्तव्येषुगन्तव्येषुअस्माकंसन्निरुष्टेषु नभसःप्रदेशेषुयद्यदाययिगतिमन्तमेवंअचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचिदाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रंवर्षणार्थंप्रवर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः तदानींकोशाः मेघनामैतत् वीयुष्माकरंरथेषु आसक्तामेवाश्रोतन्ति जलमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे मरुतः यूयंअर्चतेयुष्मानहविर्भिःपूजयतेमहंयजमानायमधुवर्णमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्युदकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांवृष्टिंकुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु ह्रकौटिल्ये उपह्वरन्तिकौटिल्येनतिर्यग्गच्छन्त्येष्वित्युपह्वरानभःप्रदेशाः पुंसिसंज्ञायांवःप्रायेणेत्यधिकरणेघः । अचिध्वं चिनोतेर्वर्तमानेलङ्बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ययिं याप्रापणे आट्टगमहनजनइति किप्रत्ययः । पथा आङि भस्यटेलोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोतन्ति श्रयुतिर्क्षरणे छान्दसोयलोपः । उक्षत उक्षसेचने लोटितशब्दस्यङित्वेसतिक्चितुनुघेत्यादिनासांहितिकोदीर्घः ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रेषामज्मेपुविथुरेवरजतेभूमिर्यामेषुयद्धयुञ्जनेशुभे ।

तेक्कीळयोधुनंयोभ्राजदृष्टयःस्वयंमहित्वंपनयन्तधूर्तयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।
यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धूनयः । भ्राजतः ऋष्टयः ।
स्वयम् । महित्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

यद् यदाखलु एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुञ्जते मेघान्सजीकुर्वन्ति तदानीं
अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु एषांमरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्रे-
जते प्रकर्षेण कम्पते यद्वा यदाखलु मरुतः स्वकीयान्नथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषां रथा-
नां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु सत्सु भूमिर्भीत्या कम्पते तत्र दृष्टान्तः—विथुरेव यथा भ-
र्त्रा वियुक्ता जायाराजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कम्पते तद्वत् तेतादृशाः क्रीळयः विहारशीलाः
धूनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः एवं भूता मरुतः धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः
सन्तः महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज-
गतिक्षेपणयोः अर्तिस्तु स्वित्यादिना विधीयमानो मनबहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः वलादावार्ध-
धातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेज-
कम्पने ऋसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । यामेषु यमउपरमे भावे घञ् कर्षात्त्वत् इत्यन्योदा-
त्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा याप्रापणे इत्यस्मादर्तिस्तु स्वित्यादिना मन्यत्ययः । शुभे
शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे
गुपधूपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सहिस्वस्रत्पृषदश्वो युवाङ्गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।
असिस्त्यक् ऋणयावानेद्यो स्याधियः प्राविताथा वृषाङ्गणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽस्रत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
ताविषीभिः । आऽवृतः । असि । स्तयः । ऋणऽयावा । अनेद्यः ।
अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

सहि सरखलुमरुद्गणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसृ-
तस्वयमेवसरन् नह्यन्यःकश्चिदस्यमरुद्गणस्यप्रेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यःश्वेतविन्दंकितामृगयो-
श्वस्थानीयायस्यसतथोकः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टि-
तः सत्यःसत्कर्माहः ऋणयावास्तोतृणामृणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्र-
शस्यनामैतत् सैर्वैरनिन्दितः वृषा जलानांवर्षिता एवंभूतोमरुद्गणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य
कर्मणः अथानन्तरंप्रावितासिप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः ह-
लिलोपइतीदमद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईशऐश्वर्येइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्व-
धातुकत्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अ-
सि पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा याप्रापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्नितिवनिष् । अनेद्यः
णिदिकुत्सायां ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेल्घूपधगुणः नञ्स-
मासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पितुःप्रत्नस्यजन्मनावदामसिसोमस्यजिह्वाप्रजिगातिचक्षसा ।
यदीमिन्द्रंशम्यृक्काणआशतादिन्नामानियज्ञियानिदधिरे ॥५॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः ।
आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यज्जन्मेतेनवयं
वदामसिब्रूमः वक्ष्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंब्रूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्त-
इतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेष्वभिषुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयाहुत्यासहिताजिह्वा स्तु-
तिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्गणंप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्गःक्रियते यद्यस्मा-
दीमेनमिन्द्रं शमिवृत्रवधादिरूपेकर्मणि ऋक्काणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपायास्तुत्यायु-
क्ताःसन्तःआशतआमुवन् नपर्यत्याक्षुः आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञार्हाणिईदृङ्-
चान्यादृङ्चेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाल्लब्ध्वा दधिरेधृतवन्तः तस्मादेषांयज्ञेसोमाहुतिःस्तु-
तिश्चक्रियते ॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तम्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । ऋक्काणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिलक्षणोभावेक्लिप् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्म-
यादिषुक्चिदुभयंभवतीत्युक्तत्वात् ससुष्टुभासककृतेत्यादाविवपदत्वात्कुत्वम् भत्वाज्जत्वाभा-
वः । आशत लङ्बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । यज्ञियानि यज्ञीविग्भ्यांघखजावितिअर्हा-
र्थेषः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तक्रकंभिःसुखादयः ।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः ।
ते । ऋक्ऽभिः । सुखादयः । ते । वाशीमन्तः । इष्मिणः ।
अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्ताःमरुतः भानुभिःभानुशीलैर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्ट्युदकं श्रिय-
सेश्रयितुंप्राणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्मेढुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्ट्युदकेन सम्यक्सेत्कुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्भिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्माम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इ-
ष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धि-
नोधाम्नःस्थानस्यसर्वाभिमतमरुत्संबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे तुमर्थे-
सेसेनितिकसेनप्रत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमन्त्रइतिप्रतिषेधा-
दामभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सुखादयः स्वादृभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनास्वादिर्भक्ष-
णंयेषां नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामकृततोमत्व-
र्थीयइनिः । विद्रे विद्वलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरे-
इतिइरेचोरेभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिषल्लुचंचतुर्थसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेपस्तारपङ्की
पञ्चमीविराड्रूपेति पूर्ववदृषिदेवते आद्याषष्ठीचद्वेपस्तारपङ्की आद्यौपादौजागतौतृतीयचतुर्थौ

गायत्रौयस्याः साप्रस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-
त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताद्वैजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्रस्तारपङ्क्तिरिति एतच्चदित्ये-
षापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमासुचमाह—

आविद्युन्मांद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिर्श्वपणैः ।
आवर्षिष्ठयानइषावयोनपंसतासुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्सृजिः । मरुतः । सुसृजैः । रथेभिः । यात ।
ऋष्टिमत्सृजिः । अश्वसृजैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः ।
न । पसत । सुसृजैः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-
कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितमेधंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति
मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समाम्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-
स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः। गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति। पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-
त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोज्झिरइति। एवंभूताहेमरुतः रथेभिःआत्मी-
यैरथैःआयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्युतनंविद्युत् विशिष्टदीप्तिर्युक्तैः
स्वर्कैःस्वर्चनैःशोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-
युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपणैः अश्वानां
पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-
दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडित्तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-
त्त्वभावनरीर्युक्तैः अश्वपणैः अश्वंव्याप्तंपर्णपतनंगमनयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः
हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनानामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-
याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनान्नेनसहनोऽस्मान्प्रतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपप्तत आपत-
तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषांमरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वञ्चनैरिति-
वास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-
पततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-
च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादथवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्ज्ञयइतिमतुपोवत्त्वंनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह-
स्वनुङ्भ्यामनुबितिमतुपउदात्तत्वम् । अश्वपणैः अशूच्यास्तौ अशूष्णीत्यादिनाकन्प्रत्ययः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइष्टनिप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः ।
पतत पतृगतौ लुङि लदित्वात् चुरडादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेरुणेभिर्वरमापिशङ्कैःशुभेकयान्तिरथतूभिर्अश्वैः ।

रुक्मोनचित्रःस्वधितिवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्कैः । शुभे । कम् । यान्ति ।

रथतूःभिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिःवान् । पव्या ।

रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्कैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णैर्पेतैः रथतूभिः रथस्य
प्रेरयितृभिः अश्वैः वरंदेवानांवरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-
मर्थं शुभेतस्यशोभाकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषामरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं
सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितिवान् स्वधितिरिति वज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-
पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारयाभूमभूमिजंघनन्तअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोत्ररक्ष-
णार्थमागतानांतेषामरुतांभारमसहमानाभूमिरितिपीडिताबभूवेत्यर्थः ॥ वरं त्रियन्तेदेवाअनेने-
तिवरः ग्रहवृद्धनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैगैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-
तूभिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतिवरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्तिप्चेत्किप् भित्तिहलित्चेतिदीर्घत्वम् ।
पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कः । पूङ्गपवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपार्धधातुक्त्वादतो-
लोपयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

श्रियेकं वो अ धित नूष वाशी मे धा वना न कृण वन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तु विद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न ।

कृण्वन्ते । ऊर्ध्वा । युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः ।

तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकं तनूषुशरीरेषु अंसप्रदेशेषुवाशीः शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधंअ-
धिश्रिये कं ऐश्वर्यार्थं वर्तत इति शेषः कमित्येतत्पदपूरणं तदुक्तम्—अथापि पदपूरणाः कमीमिद्वि-
तीति । तादृशामरुतः वनान उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधायज्ञान ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीन-
सत्ररूपेणोच्छ्रितान् कृण्वन्ते यजमानैः कारयन्ति हेसुजाताः शोभनजननयुक्तामरुतः युष्मभ्यं
युष्मदर्थं कंसुखकरं अद्रिसोमाभिषवे प्रवृत्तं ग्रावाणं तु विद्युन्नासः प्रभूतधनायजमानाः धनय-
न्ते धनं कुर्वन्ति युष्माकं यागाय ग्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोश-
शब्दकरणं वाशः ततश्छन्दसीव निपाविति मतवर्थीय ईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा सुपांसु-
लुगिति शोडादेशः । वना शेश्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । कृण्वन्ते कृविहिंसाकरणयोश्च लटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं धिन्वि कृण्वोरचेत्युप्रत्ययः पुनरपि व्यत्ययेनान्तादेशः छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
धातुकत्वेन झस्याङिच्चादुणे अवादेशः । ऊर्ध्वा पूर्ववत्डादेशः । धनयन्ते धनशब्दात् तत्करो-
तीति णिच् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अहानि गृध्राः पर्याव आगुरि मां धियं वार्कार्या च देवीम् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्कै रूर्ध्वं नु नुद्र उत्सधिं पिवं ध्यै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । । आ । अगुः । इमाम् ।

धियम् । वार्कार्याम् । च । देवीम् । ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः ।

अर्कैः । ऊर्ध्वम् । नु नुद्रे । उत्सधिम् । पिवं ध्यै ॥ ४ ॥

तृषितैर्गोतमैः स्तुतामरुतस्तेभ्योगोतमेभ्योदेशान्तरेवर्तमानं कूपमुत्वायानीयप्रददुः एतद्-
 ष्टाकश्चिद्विब्रूते हेगोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्वोयुष्मान्अहानिशोभनोदकोपेतानिदिना-
 निपर्यागुः पर्यागतानिपरितः आभिमुख्येनप्राप्तानि प्राप्यच इमांवाकार्यार्वाभिर्दुकैर्निष्पाद्यां धि-
 यं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्मचदेवीद्योतमानंअकुर्वन् येष्वहस्सुब्रह्महविलक्षणं अन्नं अर्कैर्मन्त्रसा-
 ध्यैःस्तोत्रैःसहकृण्वन्तोमरुद्भ्यः कुर्वन्तो गोतमासोगोतमाऋषयः उत्सर्धिउत्सोजलप्रवाहोस्मिन्धीय-
 तइतिउत्सर्धिःकूपः तं पिबध्यैस्वकोयपानायऊर्ध्वंनुनुद्रेनुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानंकूपंउत्खातवन्तः
 एतदीयस्तोत्रैःस्तुतामरुतःकूपंउत्खातवन्तः इति यत् तदेवतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषुउपचर्यते ॥
 गृध्राः गृध्राभिकांक्षायां सुसुधागृधिभ्यःऋन्नितिक्रन्प्रत्ययः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजस् नि-
 त्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः आतइतिज्ञेर्जुस् । वाकार्या इरुञ्जकर-
 णे ऋहलोर्ण्यत् वार्भिःकार्यावाकार्या त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे णुदप्रेरणे इ-
 रयोरेइतिरेआदेशः । उत्सर्धि कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेरधिकरणेकिप्रत्ययः । पिबध्यै पापाने
 तुमर्थेसेसेनितिशध्यैन्प्रत्ययः पात्रेत्यादिनापिबादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह-

एतत्त्यन्नयोजनमचेतिसस्वर्हयन्मरुतो गोतमोवः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतोवराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः ।

गोतमः । वः । पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयः । दंष्ट्रान् ।

विधावतः । वराहून् ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः एतद्योजनंयुज्यतेनेनदेवतेतियोजनमेतत्सूक्तसाध्यंस्तोत्रं त्यन्न त्यत्पसिद्धंअन्यदु-
 त्कष्टंस्तोत्रमिव अचेतिसर्वैर्ज्ञायते वोयुष्मदर्थं यद्यदेतत्सूक्तरूपंस्तोत्रं गोतमऋषिः सस्वर्हउच्चारित-
 वान्खलु किंकुर्वन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वा अयोदंष्ट्रा-
 न्दशतीतिदंष्ट्राचक्रधारा अयोमयीभिः चक्रधाराभिर्युक्तान् यद्वा दंशनसाधनाकष्टयोदंष्ट्राः
 अयोमयाकष्टयोपेषांतान् विधावतःविविधमितस्ततःप्रवर्तमानान्वराहून्वरस्योत्कृष्टस्यशत्रो-
 र्हतृन् यद्वा उत्कृष्टस्यवृष्ट्युदकस्याहर्तृन् यद्वा उत्कृष्टानां देवानां आह्वातृन् वरस्यहविषोभक्षयि-

तून्वा एवंभूतान्मरुतः पश्यन्सम्यग्जानन् गोतमोयस्तोत्रंरुतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टंसदस्माभिःस-
र्वैरूपलभ्यतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथाप्येतेमाध्यमिकादेवगणावराहवउच्यन्तेपश्यन्हरिण्यच-
क्रानिति' ॥ अचेति चितीसंज्ञाने छान्दसोवर्तमानेकर्मणिलुङ् । सस्वः स्वृशब्दोपतापयोः लङि
तिपिबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गुणोहलृङ्चाब्ज्यइतितलोपः धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वराहून्
वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्न्तेर्वाहरतेर्वाङ्गयतेर्वाङ्गुहोतेरदनार्थाद्वाहुइत्येतस्यनिष्पत्तिरितिस्कन्दस्वा-
मीअस्यच षृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

एषास्यावोमरुतोनुभर्त्रीप्रतिष्ठोभतिवाघतो नवाणी ।

अस्तोभयद्वथासामनुस्वधांगभस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः ।
न । वाणी । अस्तोभयत् । द्वा । आसाम् । अनु । स्वधाम् ।
गभस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

हेमरुतः स्या सैषा अस्मदीयास्तुतिः वोयुष्माकमनुभर्त्रीयुष्माननुहरन्ती युष्मद्वृणसदृशी
प्रतिष्ठोभति प्रत्येकंस्तौति स्तोभतिःस्तुतिकर्मा तथावाघतोनवाणी नशब्दःसंप्रत्यर्थे तदुक्तंया-
स्केन—अस्त्युपमार्थस्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइति । इदानीमृत्विग्संबन्धिनीवागपिवृथाअनायासेन
आसांआभिर्ऋग्भिरस्तोभयत् अस्तौत् इदानीमित्युक्तेकदेत्याह गभस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः स्व-
धांअन्ननामैतत् यदाबहुविधंअन्नंमरुतःस्थापयन्तितामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री हज्हरणे तच्
ऋन्नेभ्यइतिङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिनद्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

आनोभद्राइतिदशर्चपञ्चमंसूक्तम् गोतमस्यार्षवैश्वदेवं आदितःपञ्चर्चःसप्तमीचजगत्यः
षष्ठीस्वस्तिनइन्द्रइत्येषाविराट्स्थाना नवकौवैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्लक्षणयोगात् अष्टम्याद्यास्तिस्र-
स्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—आनोदशवैश्वदेवंतुपञ्चाद्याःसप्तमीचजगत्यःषष्ठीविराट्स्थानेति अ-
ग्निष्टोमैवैश्वदेवशस्त्रेउत्तमावर्जमेतत्सूक्तंवैश्वदेवनिविद्धानीयं सातुप्रकृतौविकृतौचवैश्वदेवशस्त्र-

स्यपरिधानीया तथाचसूत्रितम्—आनोभद्राःऋतवोयन्तुविश्वतइतिनवैश्वदेवमिति अदिति-
द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्रवैश्वदेवइतिच। ब्राह्मणंचभवति—सदैवपञ्चजनीययापरि-
दध्यादिति। महाव्रतेनिष्केवल्येएतत्सूक्तम् तथापञ्चमारण्यकेसूच्यते—आनोभद्रीयंचतस्य-
स्थानइति।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आनोभद्राःऋतवोयन्तुविश्वतोदब्धासोअपरीतासउद्भिदः।

देवानोयथासदमिद्वृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । ऋतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः ।

अपरिदइतासः । उत्तुभिदः । देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् ।

वृधे । असन् । अप्रदआयुवः । रक्षितारः । दिवेदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान्ऋतवोऽग्निष्टोमादयोमहायज्ञाविश्वतः सर्वस्मादपिदिग्भागात् आयन्तुआगच्छ-
न्तु कीदृशाः ऋतवः भद्राःसमीचीनफलसाधनत्वेनकल्याणाः भजनीयावा अदब्धासः असुरैर-
हिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धाइत्यर्थःउद्भिदः शत्रूणामुद्भेत्तारः कीदृशाः
ऋतवः अस्मांस्तथाआगच्छन्तु यथा अप्रायुवः अपगच्छन्तः स्वकीयंरक्षितव्यंअपरित्यजन्तः
अतएवदिवेदिवेप्रतिदिवसंरक्षितारोरक्षांकुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टाःसर्वेदेवानोऽस्माकंसदमित् सदै-
व वृधे वर्धनायअसन्नभवन्तु ॥ अदब्धासः दंभुदंभे दंभोर्हिंसा निष्ठायांस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः
नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अपरीतासः इण्गतौ पूर्ववत्कर्मणिनिष्ठा उभयत्राज्जसेरसुक्ता
वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। असन् असृभुवि लेट्यडा-
गमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः तस्याङित्त्वात् श्रसोरलोपइत्यकारलोपाभावः। अप्रायुवः इण्-
गतौ अस्मात्पूर्वाच्छन्दसीणइतिउण्प्रत्ययः नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ज-
सादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणस्यविकल्पितत्वात् अभावेतन्वादित्वादुवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभिनोनिर्वर्तताम् ।

देवानांसख्यमुपसेदिमावयदेवानआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुष्टुमतिः । ऋजुष्टुयताम् । देवानां । रातिः ।
अभि । नः । नि । वर्तताम् । देवानां । सख्यम् । उप । सेदिम् ।
वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रासुखयित्रीभजनीयावा देवानांसुमतिः शोभनामतिरनुग्रहात्मिकाबुद्धिरस्माकं अस्त्व-
तिशेषः कीदृशानां ऋजुयतां ऋजुं आर्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानं आत्मनश्छतां तथा देवा-
नारातिर्दानं नोऽस्मान् आभिमुख्येन नितरां वर्ततां तदभिमतफलप्रदानमपि अस्माकं भवत्वित्यर्थः
वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्मवा उपसेदिमप्राप्नुवाम तादृशा देवास्माकमायुर्जीवसे
जीवितुं प्रतिरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा भदिकल्याणे सुखे च ऋजेन्द्राग्रेत्यादौ रक्प्रत्ययान्तो निपातितः ।
ऋजुयतां ऋजुमात्मनश्छतिः ऋजुयति सुप्रआत्मनः क्यच् तदन्ताल्लटः शतृ शतुरनुभइति अजादिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः रादाने मन्त्रे वृषेति किन उदात्तत्वम् । सख्यं सख्युर्यइति आवेकर्मणि वायप्र-
त्ययः । सेदिम षट् विशरणगत्य वसादनेषु छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् सत्व-
स्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावात् अतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ अन्येषां-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् । प्रतिरन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः तथा च यास्को व्याचख्यौ—दे-
वानां सख्यमुपसादिमवयं देवान आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनायेति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तान् पूर्वयानि विदा हू महे वयं भगं मित्रमर्दिति दक्षं मस्त्रिधम् ।
अर्यमणं वरुणं सोमं मश्विना सरस्वतीनः सुभगं मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हू महे । वयम् । भगम् । मित्रम् ।
अर्दितिम् । दक्षम् । अस्त्रिधम् । अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् ।
अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान् देवान् पूर्वया पूर्वकालीनयानित्ययानि विदा वेदात्मिकायावाचा निविदिति वाङ्मय-
यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकयवैश्वदेव्यानि विदा वयं हू महे आह्वयामः देवानि-
तियत्तामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं मित्रं प्रमोते स्त्रायकं अ-

हरभिमनिनंदेवं मैत्रंवाअहरिति श्रुतेः । अदितिंअखण्डनीयामदीनांवादेवमातरं दक्षंसर्वस्यजगतो-
निर्माणेसमर्थप्रजापतिं यद्वा प्राणरूपेणसर्वेषुप्राणिषुव्याप्यवर्तमानंहिरण्यगर्भं प्राणोवैदक्षइति श्रु-
तेः । अस्त्रिधंशोषणरहितं सर्वदाऐकरूपेणवर्तमानं मरुद्गणंअर्यमणंअरीन्मन्देहादीनसुरान्यच्छ-
तिनियच्छतीत्यर्यमासूर्यः असौवाआदित्योर्यमेति श्रुतेः । तंवृणंवृणोतिपापकृतःस्वकीयैःपाशै-
रावृणोतीतिरान्यभिमानीदेवोवरुणः श्रूयतेच—वारुणीरात्रिरिति । सोमंद्वेधाआत्मानंविभज्यपृ-
थिव्यालतारूपेणदिविचचन्द्रात्मनादेवतारूपेणवर्तमानं अश्विना अश्ववन्तौ यद्वा सर्वं व्यामु-
वन्तौ तथाचयास्कः—अश्विनौयद्वाश्रुवातेसर्वरसेनान्योज्योतिषान्योश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्त-
त्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावित्येकेराजनौपुण्यकृतावित्यै-
तिहासिकाइति । एवंभूतान्सर्वान्देवान् अस्मद्रक्षणार्थमाह्वयामइतिपूर्वत्रसंबन्धः अस्माभिराहू-
तासुभगाशोभनधनोपेतासरस्वतीनोऽस्मभ्यंमयः सुखंकरतु करोतु ॥ हूमहे ह्वेजोलटिह्वइत्यनुवृ-
त्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वं बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । अस्त्रिधं स्त्रि-
धुशोषणे संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करतु
करोतेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अतःकृकमीतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तन्नोवातोमयोभुवातुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पिताद्यौः ।
तद्वावाणःसोमसुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतंधिष्ण्यायुवम् ॥४॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । । वातु । भेषजम् । तत् । माता ।
पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः । तत् । वावाणः । सोमसुतः ।
मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥ ४ ॥

वातोवायुः तद्भेषजमौषधंनोऽस्मान्वातुप्रापयतु यद्भेषजं मयोभु मयसःसुखस्यभावयितु
मातासर्वेषांजननीपृथिवीभूमिरपि तद्भेषजंअस्मान्प्रापयतु पितावृष्टिप्रदानेनसर्वेषांरक्षिता द्यौर्द्यु-
लोकोपि तद्भेषजंअस्मान्प्रापयतु सोमसुतः सोमाभिषवंकृतवन्तः मयोभुवः मयसोयागफलभूत-

स्यसुखस्यभावयितारोग्रावाणः अभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयन्तु हेधिष्ण्या
धिषणाबुद्धिः तदर्हावश्विनौ युवंयुवांतद्भेषजंशृणुतं आकर्णयतं यद्भेषजमस्माभिर्वाध्वादिषु
प्राथर्यते तद्भेषजं देवानांभिषजौयुवां अस्माकमनुकूलंयथाभवतितथाजानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु
ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वम् । वातु वागतिगन्धनयोः अन्तर्भावितण्यर्थात्पार्थनायां
लोट् । सोमसुतः सोमेसुजइतिभूतेकिप् । धिष्ण्या धिषणाशब्दादर्हार्थेछन्दसिचेतियः वर्णलोप-
श्छान्दसः सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तमीशानंजगतस्तस्थुषस्पतिंधियंजिन्वमवंसेहूमहेवयम् ।
पूषानोयथावेदसामसंहृधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये ॥५॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । धियम् । जिन्वम् ।
अवंसे । हूमहे । वयम् । पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् ।
दधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥ १५ ॥

पूर्वार्धेनेन्द्रःस्तूयते अपरार्धेनपूषा ईशानंऐश्वर्यवन्तं अतएवजगतोजङ्गमस्यप्राणिजा-
तस्यतस्थुषःस्थावरस्यचपार्तिस्वामिनं धियंजिन्वं धीभिःकर्मभिःपीणयितव्यं एवंभूतं-
मिन्द्रंअवसेरक्षणायवयंहूमहेआह्वयामः पूषानोऽस्माकंवेदसांधनानांवृधेवर्धनायरक्षिता य-
थाअसत् येनप्रकारेणभवति तेनैवप्रकारेण अदब्धःकेनाप्यर्हिंसितःपूषा स्वस्तयेऽस्माकंअ-
विनाशाय पायुःरक्षिताभवतु ॥ तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटःक्रसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्र-
सारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । धियंजिन्वं जिविःपी-
णनार्थः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्त्वच् इचएकाचोमप्रत्ययवच्चेतिअमागमः । असत् अ-
सृभुवि लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । पायुः पारक्षणे कृवापाजीत्युण् । स्वस्तये सु-
पूर्वादस्तेर्भावेकिन् छन्दस्युभयथेति तस्यसार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूरितिभूभावाभावइतिवृत्ता-
वुकम् ॥५॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५॥

षष्ठीमुच्यमाह—

स्व॒स्तिन॒इन्द्रो॒वृद्ध॒श्रवाः॒स्व॒स्तिनः॒पूषा॒वि॒श्ववे॒दाः ।

स्व॒स्तिन॒स्ताक्षर्यो॒अरि॒ष्टनेमिः॒स्व॒स्तिनो॒बृह॒स्पतिर्द॒धातु ॥६॥

स्व॒स्ति । नः । इन्द्रः । वृद्ध॒श्रवाः । स्व॒स्ति । नः । पूषा । वि॒श्ववे॒दाः ।

स्व॒स्ति । नः । ताक्षर्यः । अरि॒ष्टनेमिः । स्व॒स्ति । नः । बृह॒स्पतिः ।

द॒धातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्त्रं वायस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं स्वस्ती-
त्यविनाशिनाम स्वस्ति अविनाशं दधातु विदधातु करोतु विश्ववेदाः विश्वानिवेत्तीति विश्ववेदाः
यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वायस्य तादृशः पूषा पोषको देवः नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु अरिष्टनेमिः नेमिरित्यायुधनाम अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य यद्वा रथचक्रस्य धारणेमिः
यत्संबन्धिनोरथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोरिष्टनेमिः एवं भूतस्तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रो गुरुमान् नोऽस्माकं
स्वस्ति अविनाशं विदधातु तथा बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयितानोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं विद-
धातु ॥ वृद्धश्रवाः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः विदज्ञाने विट्ठलाभे आश्यामसु-
न्पत्ययान्तो वेदसूशब्दः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तो दात्तत्वम् । तार्क्ष्यः तृक्षस्यापत्यं ग-
र्गादिभ्यो यञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः नरिष्टा अरिष्टा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अ-
रिष्टानेमिर्यस्य सतथोक्तः । बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्योरिति सुट्ठलोपौ उभे वनस्पत्यादिष्विति
पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमुच्यमाह—

पृष॑त्स्वाम॒रुतः॒पृश्नि॑मातरः॒शुभं॑यावानो॒वि॒दथे॑षु ज॒ग्मयः॑ ।

अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा॒मन॑वः॒सूर॑चक्ष॒सो॒वि॒श्वे॒नो॒दे॒वा॒अव॑सा॒गम॑न्नि॒ह ॥७॥

पृष॑त्स्वाम॒रुतः॑ । पृश्नि॑मातरः । शुभं॑यावानः । वि॒दथे॑षु ।

ज॒ग्मयः॑ । अ॒ग्नि॒जि॒ह्वाः । मन॑वः । सूर॑चक्ष॒सः । वि॒श्वे । नः ।

दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒मन् । इ॒ह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वायेषां तैत्थोक्ताः पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णा
गौः मातायेषां शुभंयावानः शुभंशोभनंयान्तिगच्छन्तीति शुभंयावानः शोभनगतय इत्यर्थः विदथे-
पुयज्ञेषु जग्मयोगन्तारः अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः सर्वे हि देवाः हविः स्वीकरणा य अग्ने-
र्जिह्वायां वर्तन्ते तात्स्थयात्ताच्छब्दं मनवः सर्वस्य मन्तारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो-
येषांति एवंभूता मरुतः मरुत्संज्ञका विश्वे देवाः सर्वे देवाः नोऽस्मान् इहास्मिन्काले अवसारक्षणे-
न सह आगमन् आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः याप्रापणे आतोमनिन्नितिवनिप् तत्पुरुषे कृतिबहुलमि-
ति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् गमेः प्रार्थनायां लोट्यडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः
बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥ ७ ॥

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने तेन चरुणा देवता इष्टा इष्टशेषे तस्मिन् बहुवृत्तमवनीयतस्मि-
न्वषट्कर्त्रा स्वकीया छाया द्रष्टव्या सायदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या त्वंसोम इति खण्डे
तथैव सूत्रितम्—राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मा सुधारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति चेति । महाना-
म्नीव ते तेषां भूमिस्पर्शनेज्यया सूत्रितं च एतद्विदमि खण्डे—भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शन्न इन्द्रा-
ग्नीभवतामवोभिरिति ।

तामेतां सूक्ते अष्टमीं वृचमाह—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम् । देवाः । भद्रम् । पश्येम् । अक्षभिः ।

यजत्राः । स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । अशेम ।

देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणवचनं शृणुयाम
युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् हे यजत्राः यागेषु चरुपुरो-
डाशादिभिर्यष्टव्याः देवाः अक्षभिः अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिः भद्रं शोभनं पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्या-
म अस्माकं दृष्टिप्रतिवातोऽपि मा भूत् स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता-
वयं तुष्टुवांसः युष्मांस्तुवन्तः यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं

देवेनप्रजापतिनास्थापितं तद्वशेनप्रामुष्याम् ॥ कर्णेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसरेसभावः । अक्ष-
भिः छन्दस्यपिदृश्यतइत्यनङ् सचोदात्तः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनायजेरन्नपत्ययः । तुष्टुवां-
सः षुञ्जस्तुतौ लिटःक्रसुः शर्पूर्वाःस्वयइतितकारःशिष्यते । अशेम अशूव्यासौ लिङ्याशिष्य-
ङ् यदितुतत्रपरिगणनं अन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानींलिङिव्यत्ययेनशप् । देवहितं तृतीयाकर्मणीतिपू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

शतमिन्नुशरदोअन्तिदेवायत्रानश्चक्राजरसंतनूनाम् ।
पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र ।
जरसम् । तनूनाम् । पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः ।
मध्या । रिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हेदेवाः अन्तिअन्तिके मनुष्याणांसमीपे आयुष्टेनभवद्भिःकल्पिताःशरदःसंवत्सराः
शतमिन्नु शतंखलु यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणांशतंसंवत्सराआयुरितियुष्माभिःपरिकल्पितं
तस्मान्नोस्माकमायुर्गन्तोः कृतस्यायुषोगमनात्पूर्वं मध्या मध्येमारीरिषत माहिंसिष्ट कीदृशान्
नोऽस्माकं तनूनांशरीराणांजरसंजरंयत्रयस्यामवस्थायांचक्र कृतवन्तोयूयं यत्रचपुत्रासःपुत्राः
पितरोऽस्माकंरक्षितारोभवन्ति ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति अन्तिकशब्दस्यकादिलोपोबहु-
लमितिवक्तव्यमितिकलोपः । यत्र ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिसंहितायांदीर्घः ।
चक्र लिटिमध्यमबहुवचनस्यकित्त्वादुणाभावेयणादेशः द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घ-
त्वम् । जरसं जरायाजरसन्यतरस्यामितिजरसादेशः । मध्या सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः ।
रीरिषत रुषरिषाहिंसायां अस्माण्यन्तान्माङिलुङिमध्यमबहुवचने च्चेश्चङिणिलोपोपधाह्रस्वत्व-
द्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावदीर्घाः छान्दसःपदकालीनोह्रस्वः । गन्तोः भावलक्षणेस्थेणितिग-
मेस्तोसुन्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

अदितिर्द्यौरित्येषा अदितिदेवताकेपशौ हविषोयाज्या सूत्रितंच—अदितिर्द्यौरदितिरन्तरि-
क्षन्तेविष्णोजायमानोनजातइति ॥

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः ।
विश्वेदेवाअदितिःपञ्चजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः ।
पिता । सः । पुत्रः । विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।
अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १० ॥ १६ ॥

अदितिरदीनाअखण्डनीयावापृथिवीदेवमातावा सैवद्यौः द्योतनशीलोनाकः सैवान्तरिक्षं
अन्तराद्यावापृथिव्योर्मध्येईक्ष्यमाणं व्योम सैवमात्रानिर्मात्रोजगतोजननी सैवपिताउत्पादकः ता-
तश्चसपुत्रःमातापित्रोर्जातःपुत्रोपिसैव विश्वेदेवाः सर्वेऽपिदेवाः अदितिरेवपञ्चजनानिषादपञ्चमा-
श्चत्वारोवर्णाः यद्वा गन्धर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसीति तदुक्तंयास्केन—गन्धर्वाःपितरोदेवाअ-
सुरारक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिषादःपञ्चमइत्यौपमन्यवइति । ब्राह्मणेत्वेवमात्रातम्—सर्वेषांवा-
एतत्पञ्चजनानामुक्त्यर्थं देवमनुष्याणांगन्धर्वाप्सरसांसर्पाणांचपितृणांचेति । तत्रगन्धर्वाप्सरसामै-
क्यात्पञ्चजनत्वं एवंविधाःपञ्चजनाअप्यदितिरेव जातंजननंप्रजानामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव ज-
नित्वं जन्माधिकरणंतदप्यदितिरेव एवंसकलजगदात्मनाअदितिःस्तूयते उक्तंचयास्केन—इत्यदि-
तोर्विभूतिमाचष्टईति ॥ अदितिः दोअवखण्डने अस्मात्कर्मणिक्किनि द्यतिस्यतिमास्थामितीत्वम्
यास्कपक्षेतु दीईक्ष्येइत्यस्मावक्किनि व्यत्ययेनह्रस्वत्वं नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सपिता निर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्तिसर्वनामानिपर्यायेणतल्लिङ्गतामुपाददतइत्युद्देश्यलिङ्ग-
तयापुंलिङ्गत्वम् । जनित्वं जनेरौणादिकस्त्वन्यत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेऽष्टोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

ऋजुनीतीतिनवचैषष्ठसूक्तम् गोतमस्यार्षे अत्रानुक्रम्यते—ऋजुनीतीतिनवगायत्रमन्यानुष्टुबि-
ति । पूर्वत्रैवैश्वदैवंत्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तंबहुदेवताकं सूक्तविनियोगोलैङ्गि-
कः चातुर्विंशिकेऽहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यऋजुनीतीनइत्येषारंभणीया चतुर्विंशदितिखण्डेसू-

त्रितम्—ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रं वो विश्वतस्परीति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः स्वपिण्डारं भणीया
शंसनीया सूत्रितं च—आरंभणीयाः पर्यासात्कद्रतोहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेवेति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

ऋजुनीतीनोवरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा ।
देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रः वरुणो रात्र्यभिमानी मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं
जानन्नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन नयतु अभिमतं फलं प्रा-
पयतु तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः समानप्रीतिर्यमा अहोरात्रस्य विभागकर्ता सूर्यश्चा-
स्मान् जुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती सुपांसुलुगितिवृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्व-
म् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रतारक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महः इभिः । व्रता ।
रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयः वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासकाः आच्छादयितारः सर्वजगद्ध-
नेन आच्छादयन्तीत्यर्थः अतस्ते मित्रादयः अप्रमूराः अप्रमूर्छिताः अमूढाः प्राज्ञाः सन्तो महोभि-
रात्मीयैस्ते जोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया सर्वेष्वप्यहः सु व्रता व्रतानि जग-
न्निर्वाह रूपानि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते पालयन्ति ॥ वस्वः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुम-
भावेजसादिषु छन्दसि वा वचनमिति बोद्धितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः वस-
आच्छादने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् छटः शानच् बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः वर्णव्यापत्यामका-
रस्य वकारः । अप्रमूराः मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्संपदादिलक्षणो भावेऽपि राक्षोप इति छ-
कारलोपः प्रकृष्टामूः प्रमूः ततो मत्वर्थीयोरः रोरीतिरेफलोपः नप्रमूराः अप्रमूराः अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते रक्षपालने व्यत्ययेन तद् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तेअस्मभ्यंशर्मयंसन्मृतामर्त्येभ्यः । बार्धमानाअपद्विषः ॥३॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बार्धमानाः ।
अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृताः अमरणधर्माणः तेविश्वेदेवाः मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः शर्मअ-
मृतलक्षणं सुखं यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु किं कुर्वन्तः द्विषोऽस्मदीयान् पापलक्षणान्छत्रूनपवा-
धमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् यमउपरमे लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । अमृताः मृतं
मरणं येषां नास्तीत्यमृताः नञोजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

विनःपथःसुवितायचियन्विन्द्रोमरुतः । पूषाभगोवन्द्यासः ॥४॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियन्तु । इन्द्रः । मरुतः । पूषा ।
भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीयाः स्तोतव्याः नमस्कर्तव्यावा इन्द्रादयो देवानोऽस्माकं पथो मार्गानि
विचियन्तु विचिन्वन्तु अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वन्तु किमर्थं सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्या-
य स्वर्गादिफलाय ॥ पथः शसिभस्य टेर्लोप इति टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । सु-
विताय इण्गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानमिति उवङ् गतिर-
नन्तर इति पूर्वपदप्रलुतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात्तत्तुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु चित्रचयने
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् इयङ् पादादित्वान्निघाताभावः । वन्द्यासः वदिअभिवादनस्तु-
त्योः ऋहलोऽर्थव ईडवन्दवृशंसदुहांप्यत इत्याद्युदात्तत्वम् आज्ञासंस्तुक् ॥ ४ ॥

आप्तोर्यामे सन्ति च त्वार्यतिरिक्तोक्तानि तत्र चतुर्थे अच्छावाकातिरिक्तोक्ते उतनो धियइ-
त्येषानुरूपतुचस्य वैकल्पिकी तृतीया सूत्रितं च—उतनो धियोगो अग्रा इति वानुरूपस्योत्तमेति ।

तामेतां सूक्तेष्वमीष्टचमाह—

उतनो धियोगो अग्राः पूषन्विष्णवे वयावः । कर्तानः स्वस्तिमतः ॥५॥१७

उ॒त । नः । धि॒यः । गो॒ऽअ॒ग्राः । पू॒षन् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । ए॒व॒ऽया॒वः ।
कर्त॑ । नः । स्व॒स्ति॒ऽम॒तः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेपूषन्पोषकदेव हेविष्णोव्यापनशीलदेव हेएवयावः एवैर्गन्तुभिरश्वैर्यातिगच्छतीत्येवया-
वामरुद्रणः हेमरुद्रण ते सर्वेयूयं नोऽस्माकंधियः आप्तोर्यामलक्षणानिकर्माणि गोअग्राः पशवग्रा-
णि पशुप्रमुखानि अस्मात्सकाशाङ्गैः पशुभिर्युक्तानिकर्तकुरुत आप्तोर्यामकर्मणश्चपशुप्राप्तिहेतुत्व-
माग्रायते—यस्मात्पशवः प्रपेवभ्रंशेरन् स एतेन यज्ञेन यजेतेति । उतापि च नोस्मान्स्वस्तिमतः अ-
विनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यां वन्ति वन्प्रत्ययः अस्मिन्नुपपदे याप्रापणे इ-
त्यस्मादातोमनिन्नितिवनिप् संबुद्धौ वन उपसंख्यानमितिवकारस्य रुत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहृतं मधुपर्कं मधुवाता इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतिग्रहीतावेक्षेत तथाच सूच्य-
ते—मधुवाता इति तृचेनावेक्ष्येति ।

तृचे प्रथमां सूक्ते षष्ठी च समाह—

मधु॒वाता॑ ऋ॒ताय॑ते मधु॒क्षर॑न्ति॒ सिन्ध॑वः । मा॒ध्वीर्नः॑ स॒न्तु॒वोष॑धीः ॥ ६ ॥

मधु॑ । वाता॑ । ऋ॒त॒ऽय॒ते । मधु॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । मा॒ध्वीः ।
नः॑ । स॒न्तु॒ । ओष॑धीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वातावायवः मधुमाधुर्योपेतं कर्मफलं क्षरन्ति वर्षन्ति
प्रयच्छन्तीत्यर्थः तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलानघः समुद्रावामधुमाधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति ए-
वं नोस्मभ्यं ओषधीः फलपाकान्ता ओषधयः ताश्च माध्वीर्माधुर्योपेताः सन्तु भवन्तु ॥ मधु अस्मा-
दुत्तरस्य मतवर्थाय स्यलुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुक् । ऋतायते ऋतमात्मन इच्छति सुप-
आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येति इत्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् क्यज-
न्ताल्लटः शतृ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः मधोरञ्चेति मतवर्था योज्यप्रत्ययः ऋत्व-
वास्त्व्येत्यादौ अजि यणादेशो निपात्यते वा छन्दसीति पूर्वसर्वणदीर्घत्वम् । ओषधीः ओषः पाक आ-
सुधीयत इत्योषधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः रुदिकारादकिन इति डीप् जसि पूर्ववत् पूर्वस-

वर्णदीर्घः दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् ॥ ६॥

सप्तमीष्टचमाह—

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवंरजः । मधुद्यौरस्तुनःपिता ॥७॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु ।
द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

नक्तंरात्रिर्नोऽस्माकं मधुमधुमतीमाधुर्योपेतफलप्रदाभवतु उतअपिच उषसःउषःकालोप-
लक्षितान्यहानिचमधुमन्तिभवन्तु पार्थिवंरजः पृथिव्याःसंबन्धीलोकः अस्माकंमधुमत् माधुर्य-
विशिष्टफलयुक्तोभवतु पितावृष्टिप्रदानेनसर्वेषांपालयिताद्यौर्द्युलोकोपिमधुमधुयुक्तोभवतु॥ पार्थि-
वं पृथिव्याज्जावितिप्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । रजः रजःशब्दोलोकवाची लोकारजांस्युच्य-
न्तइतियास्कैः । रजन्त्यस्मिञ्जनाइतिरजः असुनिरजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिरञ्जेर्नलोपः॥७॥

अष्टमीष्टचमाह—

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँअस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥८॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकंवनस्पतिः वनानांपालयितायूपाभिमानीदेवः मधुमान्माधुर्योपेतफलवानस्तु ता-
दृशफलमस्मभ्यंप्रयच्छत्वित्यर्थः सूर्यःसर्वस्यप्रेरकःसविताचमधुमानस्तु गावःअग्निहोत्राद्यर्थाधे-
नवश्चनोऽस्माकंमाध्वीः माधुर्योपेतेनपयसायुक्ताभवन्तु ॥ वनस्पतिः वनानांपतिर्वनस्पतिः पार-
स्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शंनोमित्रःशंवरुणःशंनोभवत्वर्यमा ।

शंनइन्द्रोवृहस्पतिःशंनोविष्णुरुहक्रमः ॥९॥१८॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ।
शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुक्रमः ॥ ९ ॥ १८ ॥

अहरभिमानमित्रोदेवनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु यद्वा अस्मदीयानामुपद्रवाणांशमयिताभवतु रात्र्यभिमानोवरुणश्चशंसुखकरोभवतु अर्यमाअहोरात्रयोःख्यापयितासूर्यश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु बृहस्पतिः बृहतादेवानांपालयिताइन्द्रश्चनोऽस्माकंशंसुखकरोभवतु उरुक्रमःउरुविस्तीर्णक्रामतिपादौविक्षिपतीत्युरुक्रमः विष्णुर्हिवामनावतारेपृथिव्यादीनलोकान्पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् अतउरुक्रमोविष्णुश्चनोऽस्माकंशंसुखकरः उपद्रवाणांशमयितावाभवतु ॥ उरुक्रमः क्रमुपादिविक्षेपे पचाद्यच् यद्वा उरुक्रमतीत्युरुक्रमः कर्मण्यण् नोदातोपदेशस्यामान्तस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वंसोमेतित्रयोविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तम् गोतमस्यार्षसोमदेवताकं पञ्चम्याद्याः षोडश्यन्त्याः द्वादशर्चोगायत्र्यः सप्तदशीउष्णिक् शिष्टादशत्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—त्वंसोमत्र्यधिकासौम्यं पञ्चम्यादिगायत्र्योद्वादशोष्णिक्चेति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वंसोमेतिद्वेऋचावनुवाक्ये सूत्रितंच—त्वंसोमप्रचिकितोमनीषेतिद्वेइति । महापितृयज्ञेएकैकस्यहविषोद्वेद्वेअनुवाक्ये तत्रसोमस्यपितृमतस्त्वंसोमेत्येषामथमानुवाक्या दक्षिणाग्नेरग्निमितिखण्डेसूत्रितम्—त्वंसोमप्रचिकितोमनीषासोमोधेनुमिति । एषैवप्रायणीयेष्टौसौम्यस्यानुवाक्या तदहःप्रायणीयेष्टिरित्यत्रसूत्रितम्—त्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेधामानिदिवियापृथिव्यामिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

त्वंसोमप्रचिकितोमनीषात्वंरजिष्ठमनुनेषिपन्थाम् ।
तवप्रणीतीपितरोनइन्द्रोदेवेषुरत्नमभजन्तधीराः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु ।
नेषि । पन्थाम् । तव । प्रणीती । पितरः । नः । इन्द्रो इति । देवेषु ।
रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ १ ॥

हेसोम त्वंमनीषा मनीषयाअस्मदीययाबुद्ध्याप्रचिकितः प्रकर्षेणज्ञातोऽसि वयंत्वांस्तुति-
भिरज्ञासिष्मेत्यर्थः अतस्त्वंरजिष्ठं ऋजुतममकुटिलं पन्थापन्थानंकर्मफलावाप्तिहेतुभूतमार्गंअनुने-
षि अस्माननुक्रमेणप्रापयसि किञ्च हेइन्दोउन्दनशील सर्वजगदमृतेन क्लेदयितःसोम तवप्रणी-
तीप्रणीत्या त्वत्कर्तृकेनप्रकृष्टनयनेनधीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तोऽस्माकं पितरोदेवेष्वि-
न्द्रादिषु रत्नरमणीयं धनमभजन्तअसेवन्त प्राप्नुवन् अतोऽस्मानपितादृशंधनंप्रापयेत्यर्थः॥ प्रचि-
कितः कितज्ञाने अस्मात्कर्मणिनिष्ठा छान्दसंद्विर्वचनं यद्वा यङ्लुगन्तान्निष्ठा संज्ञापूर्वकस्यवि-
धेरनित्यत्वादुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणाभावः यद्वा छन्दस्युभयथेतिनिष्ठायाःसार्वाधातुक-
संज्ञायांशप् जुहोत्यादित्वात्तस्यश्लुः श्लावितिद्विर्वचनं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । रजिष्ठं ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽछन्दसीतिरत्वम्
टेरितिटलोपः । नेषि नयतेर्लटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । पन्थां पथिमथ्यभुक्षामादित्यसावपि-
व्यत्ययेनात्वम् पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्
सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयेत्वंसोमऋतुभिरित्येषाधाध्या सूत्रितंच—अग्निर्नेतात्वंसोमऋतुभिःपि-
न्वन्त्यपइतिधाध्याइति ।

तामेतांसूकेद्वितीयामृचमाह—

त्वंसोमऋतुभिःसुऋतुर्भूस्त्वंदक्षैःसुदक्षोविश्ववेदाः ।

त्वंवृषावृषत्वेभिर्महित्वाद्युम्नेभिर्द्युम्नैर्भवनोवृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । ऋतुऽभिः । सुऽऋतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुऽदक्षैः ।

विश्वऽवेदाः । त्वम् । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः ।

द्युम्नी । अभवः । वृचक्षाः ॥ २ ॥

हेसोम त्वंऋतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुऋतुः शोभनक-
र्माशोभनप्रज्ञोवाभूर्भवसि तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्बलैः सुदक्षःशोभनव-
लोभवसि तथा त्वंवृषत्वेभिः वृषत्वैःकामाभिवर्षणैः महित्वामहत्त्वेनमाहात्म्येनचवृषाकामानां
वार्षितामहांश्रुभवसि तथात्वंवृचक्षाः नृणांयज्ञस्यनेतृणांयजमानानां अभिमतफलस्यद-
र्शयितासन् द्युम्नेभिःद्युम्नैःतैर्दक्षैःहविलक्षणैरन्यैर्द्युम्नैर्भवः प्रभूतानोभवसि ॥ सुऋतुः बहु-

ब्रीहौकत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुदक्षः दक्षवृद्धौ दक्ष्यतेअनेनेतिदक्षोबलम् करणेघञ्
जित्वादाद्युदात्तत्वम् सुशब्देनबहुब्रीहावाद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्ववे-
दाः विश्वानिवेदांसियस्यासौ बहुब्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वृषत्वेभिः वृ-
ष्णोभावोवृषत्वं बहुलंछन्दसीतिभिसप्तेसभावः । महित्वा महेरौणादिकइन्मत्ययः भावप्रत्यया-
न्तात्सुपांस्तुलुगितिबिभक्तेराकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

राज्ञोनुतेवरुणस्यव्रतानिबृहद्गभीरन्तवसोमधाम ।

शुचिध्वमसिप्रियोनमित्रोदक्षाय्योअर्यमेवासिसोम ॥३॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम ।

धाम । शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः ।

अर्यमाइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हेसोम राज्ञः ब्राह्मणानांस्वामिनः सोमोऽस्माकंब्राह्मणानां श्राजेतिश्रुतेः । वरुणस्ययागार्थ-
माहृतः क्रीतोवस्त्रेणावृतः सोमोवरुणः वरुणोसिधृतव्रतइतिमर्चलिङ्गात् क्रीतस्यतेनुतवसंवन्धीनि
हिब्रतानिसर्वाण्यग्निष्टोमादीनिकर्माणि अतःसर्वेषुयागेषुत्वमेवकरणभूतोभवसीत्यर्थः अतस्तव
धाम त्वदीयंतेजः बृहत्महद्विस्तीर्णगभीरंगांभीर्योपेतंच यद्वा नुइत्येतदुपमार्थं तदुक्तंयास्केन—अ-
थाप्युपमार्थंभवतिवृक्षस्यनुतेपुरुहूतवयाइति^१ । राज्ञोराजमानस्यवरुणस्यनुवरुणस्येवहेसोमतेत-
वव्रतानिकर्माणिलोकहितकारीणि शिष्टंसमानम् हेसोम त्वंशुचिः सर्वेषांशोधकोऽसि तत्रदृष्टा-
न्तः—प्रियोनमित्रः यथासर्वेषां अनुकूलोऽहरभिमानीमित्रोदेवःशोधयिताभवतितद्वत् तथात्वं
अर्यमेव अस्माभिर्दृश्यमानःसूर्यइवदक्षाय्योऽसि सर्वेषांवर्धकोभवसि यथा अह्निसूर्यः प्रकाशे-
नसर्वंवर्धयति एवंनिशिअमृतमयैःसोमकिरणैः प्यायमानंसतस्थावरजङ्गमात्मकंसर्वजगद्वर्ध-
ते ॥ शुचिध्वं युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्वम् । दक्षाय्यः दक्षवृद्धौ श्रुदक्षिस्पृ-
हिगृहिभ्यआय्यइतिआय्यप्रत्ययः ॥ ३ ॥

आग्रयणेष्टौसौम्यस्यहविषोयातेधामानीतियाज्या आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति
खण्डेसूत्रितम्—सोमयास्तेमयोभुवोयातेधामानिदिवियापृथिव्यामिति । एषैवैकादशिनस्यसौ-
म्यस्यपशोर्वपायांयाज्या सूत्रितं च—यातेधामानिदिवियापृथिव्यामषाह्वंयुत्सुपृतनासुपमिमिति ।
प्रायणीयेष्टावप्येषैवसौम्यस्ययाज्या सूत्रितं च—त्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेधामानिदिवियापृ-
थिव्यामिति ।

तामेतांसूक्तेचतुर्थीमृचमाह—

यातेधामानिदिवियापृथिव्यांयापर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नोविश्वैःसुमनाअहेळन् राजन्सोमप्रतिहव्यागृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु ।
अप्सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम ।
प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हेसोम तेतवदिविद्युलोकेयायानिधामानितेजांसिवर्तन्ते तथा पृथिव्यांभूमौयायानिवर्तन्ते
तथापर्वतेषुपर्ववत्सुशिलोच्चयेषुयानिवर्तन्ते तथा ब्रीह्याद्योषधीषुअप्सुचयानिवर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्तैः
सर्वैस्तेजोभिर्भुक्तः सुमनाःशोभनमनाअहेळन्क्रुध्यन् हेराजन्सोम राजमानसोम एवंभूतस्त्वं नः
हव्याअस्माभिःप्रत्तानिहवींषिप्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ या शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पृथि-
व्यां उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अ-
प्सु ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
गृभाय ग्रहउपादाने छन्दसिशायजपीतिहौश्राप्रत्ययस्यशायजादेशः ॥ ४ ॥

पौर्णमासेष्टौसौम्यस्याज्यभागस्यत्वंसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितं च—अग्निर्वृत्राणिजघनदि-
तिपूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्यात्वंसोमासिसत्पतिरित्युत्तरस्येति । एवंयत्रयत्रवार्त्रावाज्यभागौत-
त्रसर्वत्रास्माविनियोगः प्रातःकालीनायामुपसदिप्रधानस्यसौम्यस्यैषानुवाक्या आपराह्निक्या-
मुपसदिसैवयाज्या सूत्रितं च—त्वंसोमासिसत्पतिर्गयस्फानोअमीवहेति विपर्यासोयाज्यानुवाक्या-
नामिति च ।

तामेतांसूक्तेष्वमीष्टचमाह—

त्वंसोमासिसत्पतिस्त्वंराजोतदृत्रहा । त्वंभद्रोअसिऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्स्पतिः । त्वम् । राजा । उत । दृत्रहा ।

त्वम् । भद्रः । असि । ऋतुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेसोम त्वंसत्यतिरसि सतांकर्मसुवर्तमानानां ब्राह्मणानां अधिपतिर्भवसि तस्मात्सोमराजानो-
ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यद्वा सन्तः स्वानादयः पतयः पालकायस्य सोमस्य तादृशो भवसि तथा चान्ना-
यते—स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्ति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा वृ-
त्रस्यासुरस्य शत्रोर्वाहन्तासि भद्रः शोभनः ऋतुः यो यमग्निष्टोमादियागः त्वमेव तद्रूपो भवसि त्व-
त्साध्यत्वाद्यागानाम् ॥ सत्पतिः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तत्पुरुषपक्षेतुपत्यावैश्वर्ये इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे एकोनविंशो वर्गः ॥ ११ ॥

साग्निचित्ये क्रतौ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ दैवसु वां हवींषि निरूप्यन्ते तत्र सोम-
स्य वनस्पतेर्हविषः त्वंच सोमेत्येषानुवाक्या अथाग्नीषोमीयेणेति खण्डेति सूत्रितम्—त्वं च सोमनो-
वशो ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामिति ।

तामेतां षष्ठीष्टचमाह—

त्वं च सोमनो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे ।

प्रियस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हेसोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौषधं त्वंच त्वंचेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं नम-
रामहे नम्रियामहे कीदृशस्त्वं प्रियस्तोत्रः प्रियाणि स्तोत्राण्यस्य सतथोक्तः बहुभिः स्तोतव्य इ-
त्यर्थः वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रु-
तेः ॥ वशः वशकान्तौ लेटिसिप्यडागमः आगमानुदात्तवेधा तुस्वरः शिष्यते त्वंचेति च शब्दः च-
णितिनिपातान्तरं चेदर्थम् तद्योगान्निपातैर्यद्यदि हन्तेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं जीवप्राणधा-
रणे जीवेरातुः । मरामहे मृडप्राणत्यागे व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोममहेभगमित्येषानुवाक्या अथकाम्या इति ख-
ण्डे सूत्रितम्—आनोअग्नेसुचेतुना त्वंसोममहेभगमिति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

त्वं सोममहेभगं त्वं यू न ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने । ऋतयते । दक्षम् ।
दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महेमहते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षं उपभो-
गसमर्थं भगं धनं ददासि विदधासि करोषि तथा त्वं यूनेतरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ म-
हेमहते अच्छन्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने श्वयुवमघो-
नामतद्धिते इति संप्रसारणम् । ऋतायते ऋतं आत्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येती-
त्वदीर्घयोर्निषेधः अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः क्यजन्ताल्लटः शतृ शतुरनुमोनघजादी-
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे सेसेनिति असेप्रत्ययः ॥ ७ ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वंसोमेत्येषानुवाक्या सूत्रितं च—स्वस्त्ययन्यारक्षि-
तवन्तावग्नेरक्षाणो अहंसस्त्वं नः सोम विश्वत इति ।

तामेतांसूक्ते अष्टमीमृचमाह—

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षाराजन्नघायतः । न रिष्ये त्वावतः सर्वा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघयतः । न ।
रिष्येत् । त्वावतः । सर्वा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वं अघायतः अघं पापं तद्धेतुकंदुःखं अस्माकं कर्तुमिच्छतः विश्व-
तः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्मान्नक्षपालय त्वावतः त्वत्सदृशस्य सखासख्यं प्राप्तः पुरुषः न रिष्येत्
न हिवि नश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखानविनश्यतीति ॥ अघायतः अघं पापं परेषां इच्छतीति अघायत्
छन्दसि परेच्छायामपीति क्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । रिष्येत् रुषरिषा हिंसायाम् । त्वावतः
वतुष्पकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्त-
स्यत्वादेशः आसर्वनाम्न इत्यात्वम् ॥ ८ ॥

सोमप्रवहणेसोमयास्तइतितृचोनुवक्तव्यः सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवइतिस्रइति । आ-
ग्रयणेसौम्यस्यसोमयास्तइत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—सोमयास्तेमयोभुवोयातेधामानिदिवियापृ-
थिव्यामिति । अश्वमेधेपिषौण्यामिष्टौद्वितीयस्याज्यभागस्थेषानुवाक्या सूत्रितंच—त्वमग्नेसप्र-
थाअसिसोमयास्तेमयोभुवइतिसद्वन्ताविति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

सोमयास्तेमयोभुवऊतयःसन्तिदाशुषे । ताभिर्नोविताभव ॥ १ ॥

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । ताभिः ।

नः । अविता । भव ॥ १ ॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयोभुवः मयसःसुखस्य
भावयित्र्योयाऊतयोरक्षाःसन्तिविद्यन्ते ताभीरक्षाभिर्नोऽस्माकंअवितारक्षिताभव ॥ मयोभुवः
अस्येतिविशेषणत्वेनस्त्रीलिङ्गत्वेभुवश्चेतिङीष्प्रामोति तद्वेतोगुणवचनादित्यस्मादुतइतितपरक-
रणस्यानुवर्तनान्नभवति ॥ १ ॥

दशमीष्टचमाह—

इमंयज्ञमिदंवचो जुजुषाणउपागहि । सोमत्वंनोवृधेभवा ॥ १० ॥ २०

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम ।

त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥ २० ॥

हेसोम त्वंइमंअस्माभिःक्रियमाणंयज्ञंइदंवचःइदानींक्रियमाणंस्तुतिलक्षणंवचनंजुजुषाणः
सेवमानःसन्उपागहिउपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणंगृहंप्राप्नुहि प्राप्यचनोऽस्माकं वृधेयज्ञस्यवर्ध-
मायभव ॥ जुजुषाणः जुषीप्रीतिसेवनयोः छन्दसिलिट् लिटःकानच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । उ-
पागहि गमेर्लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः असिद्धवदवाभा-
दित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः गतिर्गतावितिपूर्वस्यगतेर्निघातः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

१ गहीत्यस्यआडासमासेउत्तरपदस्योदात्तत्वं शून्यत्वेनआकुदात्तः पुनरपि उपेनसमासे
गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवोदात्तः ।

दर्शयागेसौम्यस्याज्यभागस्यसोमगीर्भिरित्येषानुवाक्या सूत्रितंच—अग्निःप्रत्नेनमन्मना सोमगीर्भिर्द्वावयमिति । अन्यत्रापियत्रवृधन्वन्तावाज्यभागौतत्रैषाद्वितीयाज्यभागानुवाक्या ।

तामेतांसूक्तेःएकादशीष्टचमाह—

सोमगीर्भिर्द्वावयवर्धयामोवचोविदः । सुमृळीकोनआविश ॥ ११ ॥

सोम । गीःऽभिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः ।

सुमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हेसोम त्वात्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृडीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश आगच्छ ॥ सुमृळीकः मृडसुखने मृडेः कीकन्ककनाविति भावे कीकन्प्रत्ययः शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

सन्तिषवमानेष्टयस्तिस्त्रः तत्र तृतीयस्यामिष्टौ उत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—पुष्टिमन्तावग्निनारयिमश्रवद्रयस्फानो अमीव हेति । एषैव प्रातः कालीनोपसदिसौम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या सूत्रितंच अथोपसदिति खण्डे—त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीव हेति ।

तामेतां द्वादशीष्टचमाह—

गयस्फानो अमीव हावसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोमनोभव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुमित्रः ।

सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः गय इति धननाम धनस्य वर्धयिता अमीव हा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवित्तो तृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमित्रः शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः हेसोम त्वं नोऽस्माकमेवं गुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः स्फायी वृद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः इदमादिषु चतुर्षु पदेषु रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुमित्रः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

सोमरारन्धिनो हृदि गावो नयवसेष्वा । मर्यङ्गवस्व ओक्वये ॥ १३ ॥

सोम । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः इव ।
स्वे । ओक्वये ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये ररन्धिरमस्व तत्र निदर्शनं द्वयमुच्यते—गावो न यथा गावः
यवसेषु शोभनतृणेषु आभिमुख्येन रमन्ते मर्यङ्गव यथा वामर्यो मरणधर्मानुष्णः स्वे ओक्वये स्वकी-
ये ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेव अवतिष्ठस्व ना-
न्यत्र गच्छेति निदर्शनं द्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररन्धि रमुक्रीडायां व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसी-
ति शपः श्लुः छन्दस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद् डित्तश्चेति हेर्धिः अतएव डित्वादानु-
नासिकलोपाभावः सेर्हपि च्चेति हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् आम-
न्त्रितपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन न निघातः । मर्यङ्गव छन्द-
सि निष्ठकुर्येत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । ओक्वये उच्यते समवाये
उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्वयं गृहं ऋहलोर्ण्यत् च जोः कुधि ण्यतो रितिकुत्वं तित्स्वरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

यः सोम सख्येतव ररणं देवमर्त्यः । तं दक्षः स च ते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः ।
सच ते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्त्यो मरणधर्माय जमानः
रणतरणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वांस्तौति तं यजमानं कविः क्रान्तदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थः
त्वं सच ते सेवसे अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ ररणत् रणशब्दार्थः लेटचडागमः बहुलं छन्दसीति शपः
श्लुः इतश्च लोप इतीकारलोपः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अच्यनिटीतिसार्वधातुके विधी-
यमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सच ते षच समवाये पुरुषव्यत्ययः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उरुष्याणोअभिशांस्तेःसोमनिपाह्यंहंसः । सखासुशेवएधिः ॥ १५ ॥ २१

उरुष्य । नः । अ॒भि॒शंस्तेः । सोम । नि । पा॒हि । अंहंसः । सखा ।
सु॒शेवः । ए॒धि । नः ॥ १५ ॥ २१ ॥

हेसोम त्वंनोऽस्मान् अभिशस्तेःअभिशांसनात् अभिशापरूपांनिन्दनात् उरुष्यरक्ष उरु-
ष्यतीरक्षाकर्मेति यास्कः । तथा अंहंसः अस्मत्कृतात्पापाच्च निपाहि नितरां पालय एवं नः अस्मदीयं
पापं परिहृत्य सुशेवः अस्मभ्यंदातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन् सखा एधि हितकारी भव ॥ अ-
भिशास्तेः शंसुस्तुतौ अस्मान्द्रावेकिन् तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एधि असूभुवि लोटिसेर्हिः
तस्यङिच्चात् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः ध्वसोरेच्चावभ्यासलोपश्चेतिसकारस्यैत्वम् तस्यासिद्ध-
वद्वाभादित्यसिद्धत्वात् हुञ्जल्भ्योर्हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

ग्रावस्तोत्रे आप्यायस्व समेतुत इति तृचो विनियुक्तः सूत्रितंच—आप्यायस्व समेतुत इति तिस्रो-
मृजन्ति त्वा दशक्षिप इति । पत्नीसंयांजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्या सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुते सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजा इति । चमसाप्यायनेप्येषा विनियुक्ता सूत्रितंच—आप्यायस्व-
समेतुते सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यानिति ।

तामेतां सूक्तेषोऽशीमृचमाह—

आप्यायस्व समेतुते विश्वतः सोमवृष्ण्यम् । भवावाजस्य संगथे ॥ १६

आ । प्या॒य॒स्व । सम् । ए॒तु । ते । वि॒श्वतः । सो॒म । वृ॒ष्ण्यम् । भव ।
वाज॑स्य । सम्॒ङ्ग॒थे ॥ १६ ॥

हेसोम त्वं आप्यायस्व वर्धस्व तेतव वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु सं-
गच्छतां त्वया संयुक्तं भवतु एवं भूतस्त्वं वाजस्यान्त्रस्य संगथे संगमने भव अस्माकं अन्नप्रदो भवेत्य-
र्थः ॥ वृष्ण्यं वृषसेचने कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन वृष्णि भवं वृष्ण्यं भवेच्छन्दसीतियत् अ-

होपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुव्यत्ययेननप्रवर्तते यतोनावइत्याद्युदात्त-
त्वम् । भव इत्येतत्स्तिङ्गितिसंहितायां दीर्घत्वम् । संगथे पातृतुदिवचीत्यादिनाविधीयमानस्थ-
कप्रत्ययोबहुलवचनाद्भूमेरपिभवति थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टकमाह—

आप्यायस्त्वमदिन्तमसोमविश्वेभिरंशुभिः ।

भवानःसुश्रवस्तमःसखावृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव ।

नः । सुश्रवःस्तमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हेमदिन्तम अतिशयेनमदवन् सोम विश्वेभिःसर्वैरंशुभिः लतावयवैराप्यायस्व आसम-
न्ताद्वृद्धोभव सत्वंसुश्रवस्तमः अतिशयेनशोभनान्नयुक्तःसन्नोस्माकंवृधेवर्धनायसखाभव मित्री-
भव ॥ मदिन्तम मदोहर्षस्तद्वान्मदी अतिशयेनमदीमदिन्तमः नाद्वस्येतितमपोनुद् ।
सुश्रवस्तमः श्रवइत्यन्ननाम श्रूयतइतिसतइतियास्कः । शोभनंश्रवोयस्यसतथोक्तः अतिश-
येनसुश्रवाः सुश्रवस्तमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वे सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमे-
वशिष्यते ॥ १७ ॥

पत्नीसंयाजेषुसोमस्यसन्तेपयांसीतियाज्या सूत्रितंच—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टा-
रमग्रियमिति । चमसाप्यायनेप्येषा सूत्रितंच—सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइतिचमसानाद्योपाद्या-
निति ।

तामेतांसूक्तेष्टादशीष्टकमाह—

सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाःसंवृण्वान्यभिमातिषाहः ।

आप्यार्यमानोअमृतायसोमदिविश्रवांस्युत्तमानिधिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊम् इति । युन्तु । वाजाः । सम् ।

वृण्वानि । अभिमातिःसहः । आऽप्यार्यमानः । अमृताय ।

सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हेसोम अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां हन्तुस्ते तव एवं भूतत्वां पयांसि श्रपणार्थानि क्षीराणिसंयन्तु संगच्छन्तां तथा वाजा उ हविल्लक्षणान्यन्नानि चत्वांसंगच्छन्तां वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छन्तां हेसोम त्वं अमृताय अस्माकं अमृतत्वाय अमरणत्वाय आप्यायमानः आस-
मन्ता द्वर्धमानः सन् दिवि न भसि स्वर्गे उत्तमानि उद्रततमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि अस्मा-
भिर्भोक्तव्यानि हविल्लक्षणानि वा धिष्व धारय ॥ ते क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वा-
च्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः षह अभिभवे छन्दसि स ह इति णिदप्रत्ययः सुषामादित्वात्पत्वम् ।
अमृताय नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि उच्छब्दात्ससाधनक्रियाव-
चनादातिशायनिकस्तमम् उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युज्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । धिष्व सु-
धितव सुधितनेमधित धिष्वधिषीयचेति धिभावो निपात्यते ॥ १८ ॥

सोमप्रवहणे याते धामानीत्येषा सूत्रितं च—याते धामानि हविषायजन्ती मां धियं शिक्षमाणस्य-
देवेति निहिते परिदध्यादिति । एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या प्रदानानामिति ख-
ण्डे सूत्रितम्—अषाहं यत्सुपृतना सुप्रिं याते धामानि हविषायजन्तीति ।

तामेतां सूक्ते एकोनविंशीं षष्ठमाह—

याते धामानि हविषायजन्ति ताते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो वीरहा प्रचरा सोमदुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूः ।

अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा ।

प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हेसोम ते त्वदीयानि यानि धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशा-
दिना यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति ताते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञं
अस्मदीयं अध्वरं परिभूरस्तु परितो भावयितुं निपतितः प्राप्ता निसन्तु यद्वा त्वदीयानां तेषां स-
र्वेषां धामां अस्मदीयो यजमानः परिभूः यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्तास्तु भवतु परिपूर्वो भ-
वतिः परिग्रहार्थः तादृशैर्धामिभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणान् अस्मदीयान् गृहान् गृहा-
वैदुर्या इति श्रुतेः । प्रचर प्रक्रेषण गच्छ कीदृशस्त्वं गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वावर्धयि-

ता प्रतरणः प्रकर्षेणदुरितात्तारयिता सुवीरःशोभनैवीरैःपुरुषैरुपेतः अवीरहावीर्याज्यायन्तइ-
तिवीराःपुत्राः तेषामहन्ता ॥ परिभूः भूप्राप्तौ अस्मात्किप्चेतिक्किप् व्यत्ययोबहुलमितिलिङ्गव-
चनव्यत्ययौ । अस्तु व्यत्ययेनैकवचनम् । गयस्फानः गयइतिगृहस्यधनस्यचनानामधेयं तेषां
स्फायितावर्धयिता कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युटिछान्दसोयलोपः । अवीरहा वीराणां ह-
न्तावीरहा नवीरहाअवीरहा ॥ १९ ॥

महापितृयज्ञेसोमस्यपितृमतोयागे सोमोधेनुमित्येषाद्वितीयानुवाक्या तत्रहैकैकस्यहवि-
षोद्वेद्वेअनुवाक्येसमुच्चयेनविहिते तथैव दक्षिणाग्नेरितिखण्डेसूत्रितम्—सोमोधेनुंसोमोअर्वन्तमा-
शुंत्वंसोमपितृभिःसंविदानइति ।

तामेतांसूक्तेर्विंशीष्टचमाह—

सोमो॑धेनु॑सोमो॑अर्वन्तमा॑शुंसोमो॑वीरं॑कर्म॑ण्यंददाति ।

सा॒दन्यं॑विद॒थ्यं॑स॒भेयं॑पितृश्रवणं॑योददा॑शदस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् ।

कर्मण्यम् । ददाति । सदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणम् ।

यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥ २२ ॥

योयजमानः ददाशत् सोम्याहविल्क्षणान्यन्नानिदद्यात्समैयजमानायसोमोधेनुं सवत्सां
दोग्धीणांददाति तथाअर्वन्तंआशुं शीघ्रगामिनंअश्वंददाति प्रयच्छति तथावीरंपुत्रं अस्मैयज-
मानायददाति कीदृशंपुत्रं कर्मण्यंलौकिककर्मसुकुशलं सदन्यं सदनंगृहंतदहं गृहकार्यकुशलमि-
त्यर्थः विदथ्यंविदन्त्येषुदेवानिति विदथायज्ञाः तदहं दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानतत्परमित्यर्थः
सभेयंसभायांसाधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः पितृश्रवणं पिताश्रूयतेप्रख्यायतेयेनपुत्रेणतादृश-
म् ॥ कर्मण्यं कर्मसुसाधुःकर्मण्यः तत्रसाधुरितियत् येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः तित्स्वरि-
तमितिस्वरितत्वं एवमुत्तरत्रापियत्प्रत्ययः । सभेयम् ढञ्छन्दसीतितत्रसाधुरित्यर्थेढप्रत्ययः । ददा-
शत् दाशुदाने लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

एकादशिनस्यसौम्यस्यपशोः पुरोडाशस्यअषाह्णंयुत्स्वित्येषायाज्या प्रदानानामितिखण्डे
सूत्रितम्—अषाह्णंयुत्सुपृतनासुपर्णियातेधामानिहविषायजन्तीति ।

तामेतामेकविंशीष्टमाह—

अषाह्णंयुत्सुपृतनासुपर्षिस्वर्षामप्सांवृजनस्यगोपाम् ।
भरेषुजांसुक्षितिसुश्रवसंजयन्तंत्वामनुमदेमसोम ॥ २१ ॥

अषाह्णम् । युत्सु । पृतनासु । पर्षिम् । स्वःसाम् । अप्साम् ।
वृजनस्य । गोपाम् । भरेषुजाम् । सुक्षितिम् । सुश्रवसम् ।
जयन्तम् । त्वाम् । अनुम् । मदेम् । सोम् ॥ २१ ॥

युत्सुयुद्धेषु अषाह्णंशत्रुभिरनभिभवनीयं तथापृतनासुसेनासुपर्षिं जयस्यपूरयितारं स्वर्षां
स्वर्गस्यसनितारंदातारम् अप्सामपांवृष्टिलक्षणानामुदकानांदातारम् यद्वा अप्सांअप्सावृकंभक्षकर-
हितंसर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः वृजनस्यगोपांवृज्यतेअनेनेतिवृजनंबलं तस्यगोपांगोपायितारंरक्षि-
तारं भरेषुजां भ्रियन्तएषुहवींषीतिभरायागाः तेषुप्रादुर्भवन्तं सुक्षितिंशोभननिवासस्थानं सुश्रव-
संशोभनयशस्कं जयन्तंशत्रून्अभिभवन्तं हेसोम ईदृग्भूतत्वांअनुलक्ष्यमदेम हर्षयुक्ताभवेम ॥ अषा-
ह्णं षहअभिभवे साढ्यैसाढ्यासाढेतिनिगमेइतिनिपातनात्सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः सहेःसा-
ढःसइतिषत्वम् । पर्षिं पृपालनपूरणयोः आदृगमहनजनइतिकिन्मत्ययः । स्वर्षां स्वःस्वर्गसनोती-
तिस्वर्षाः षणुदाने जनसनस्वनेतिविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । अप्सांअप्शब्दोपपदा-
त्सनोतेःपूर्ववद्विद् यद्वा प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्साः क्तिप्चेतिक्लिप् नविद्यतेप्साअस्येति
बहुव्रीहौनञ्छ्रुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भरेषुजां जनीप्रादुर्भावे पूर्ववद्विद् आत्वंच । मदे-
म मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टमाह—

त्वमिमाओषधीःसोमविश्वास्त्वमपोअजनयस्त्वंगाः ।
त्वमतंतन्थोर्वन्तरिक्षंत्वज्योतिषावितमोववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम् । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः ।
त्वम् । गाः । त्वम् । आ । तन्थ्य । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् ।
ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हेसोम त्वंइमाभूम्यांवर्तमानाविश्वाः सर्वाओषधीःअजनयः उत्पादितवानसि तथात्वं
अपः तासामोषधीनांकारणभूतानिवृष्ट्युदकानिअजनयः तथात्वं गाःसर्वान्पशूनुदपादयः उरु
विस्तीर्णान्तरिक्षं त्वंआततन्थ विस्तारितवानसि तस्मिन्नन्तरिक्षेयत्तमः अस्मदृष्टिनिरोधकंअ-
न्धकारंतदपि त्वं ज्योतिषाआत्मीयेनप्रकाशेनविववर्थं विवृतंविश्लिष्टंविनष्टंरुतवानसि ॥ त-
तन्थ तनुविस्तारे ववर्थं वृन्वरणे उभत्रलिटस्थलि बभूथाततन्थजगृष्मववर्थेतिनिगमेइति
निपात्यते ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीमृचमाह—

देवेननोमनसादेवसोमरायोभागंसहसावन्नभियुध्य ।

मात्वातनदीशिषेवीर्यस्योभयेभ्यःप्रचिकित्सागविष्टौ॥२३॥२३॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन्न ।

अभि । युध्य । मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य ।

उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोइष्टौ ॥ २३ ॥ २३ ॥

हेदेव द्योतमान सहसावनबलवन् सोम देवेनमनसाद्योतमानयात्वदीययाबुद्ध्या रायोभा-
गंधनस्यांशंनोऽस्मानभिलक्ष्ययुध्यप्रेरय यद्वा नोस्माकं रायोधनस्यभागंभक्तारं अपहर्तारंशत्रुं
अभियुध्यआभिमुख्येनसम्यक्प्रहर त्वा तादृशंत्वांकश्चिदपिशत्रुः माआतनत् क्लेशेनआततंमाका-
र्षीत् माहिंसीदित्यर्थः उभयेभ्यः उभयेषां युध्यमानानांसंबन्धिनोवीर्यस्यबलस्यत्वमीशिषे ईश्वरो-
भवसि सत्वंगविष्टौसंग्रामेप्रचिकित्सअस्मदीयमुपद्रवंपरिहर ॥ रायः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भागं भजतेःकर्मणिघञ् कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिवा कर्षात्वतइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । सहसावन् सहःशब्दान्मतुपिछान्दसआकारोपजनः । युध्य युधसंप्रहारे व्यत्ययेनप-
रस्मैपदम् । तनत् तनुविस्तारे व्यत्ययेनशप् नमाङ्योगेइत्यङभावः । ईशिषे ईशःसेइतीडागमः ।
चिकित्स कितज्ञाने गुप्तित्जकिञ्च्यःसन् । गविष्टौ गवांबाणानांइष्टयःएषणानिगमनानियेष्विति
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एताउत्याइत्यष्टादशर्चाष्टमंसूक्तम् गोतमस्यार्षं आदितश्चतस्रो जगत्यः त्रयोदश्याद्याः ष-
ड्चउष्णिहः शिष्टाअष्टौनिष्टुभः उषादेवता अश्विनावर्तिरित्यन्त्यस्तृचोश्विदेवत्यः तथाचानुक्ता-

न्तम्—एताउत्याङ्मनोषस्यंचतुर्जगत्यादिषलुष्णिगन्तंतुचोन्यआश्विनइति । सूक्तविनियोगोलै-
ङ्गिकः प्रातरनुवाकेउषस्येकतौजागतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचएताउत्याइतिचतस्रोविनियुक्ताः सू-
त्रितंच—एताउत्याइतिचतस्रोजागतमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एताउत्याउषसःकेतुमक्रतपूर्वेअर्धेरजसोभानुमञ्जते ।

निष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवःप्रतिगावोरुषीर्यन्तिमातरः ॥१॥

एताः । ऊम् इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे ।

रजसः । भानुम् । अञ्जते । निःकृण्वानाः । आयुधानिइव ।

धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

उइत्येतत्पदपूरणः त्याः ताएताउषसः प्रभातकालाभिमानिन्योदेवताः केतुं अन्धकारावृ-
तस्यसर्वस्यजगतःप्रज्ञापकं प्रकाशंअक्रत अकृषत कृतवत्यः यस्मादेवंतस्मादुषसोरजसोन्त-
रिक्षलोकस्यपूर्वेअर्धेप्राचीनदिग्भागे भानुंप्रकाशंअञ्जतेव्यक्तीकुर्वन्ति धृष्णवोधर्षणशीलायो-
द्धारः आयुधानीव यथाअसिप्रभृतीन्यायुधानिसंस्कुर्वन्ति एवंनिष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्
संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्यनिर्मात्र्यः
जगज्जनन्योवाउषसः प्रतियन्तिप्रतिदिवसंगच्छन्ति एवंविधाउषसोऽस्मान्नक्षन्वित्यर्थः । अत्र
निरुक्तम्—एतास्ताउषसःकेतुमकृषतप्रज्ञानमेकस्याएवपूजनार्थेबहुवचनंस्यात्पूर्वेअर्धेन्तरिक्षलोकस्य
समञ्जतेभानुनानिष्कृण्वानाआयुधानीवधृष्णवः निरित्येषसमित्येतस्यस्थाने एमीदेषां
निष्कृतंजारिणीवेत्यपिनिगमोभवेति प्रतियन्तिगावोगमनादरुषीरारोचनान्मातरोभासोनिर्मात्र्यइ-
ति ॥ अक्रत करोतेर्लुङि मध्वेषसेतिचैर्लुक् । निष्कृण्वानाः कृविहिंसाकरणयोश्च अस्मान्ना-
च्छीलिकश्चानश् धिन्विष्णव्योरचेत्युपत्ययः इदुदुषधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वम्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उदपसन्नरुणाभानवोवृथास्वायुजोअरुषीर्गाअयुक्षत ।
अक्रन्नुषासोवयुनानिपूर्वथारुशन्तंभानुमरुपीरशिश्नयुः ॥२॥

उत् । अपसन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः ।
गाः । अयुक्षत । अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशन्तम् ।
भानुम् । अरुषीः । अशिश्नयुः ॥ २ ॥

अरुणाआरोचमानाभानवः औषस्योदीप्तयः वृथाअनायासेन स्वयमेवोदपसन् उदगमन्
तदनन्तरंउषसश्च स्वायुजः सुखेनरथे आयोक्तुंशक्याः अरुषीः शुभ्रवर्णागाः पूर्वमुत्थितात्रश्मीन्
ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गाएववाअयुक्षत स्वरथे अयोजयन् उक्तंच—अरुणयोगावउष-
सामिति । एवंगोभिर्युक्तरथमारुह्य उषसः पूर्वथापूर्वेषुअतीतेष्वहःस्विव वयुनानिसर्वेषांप्राणि-
नांज्ञानानिअक्रन्अकार्षुः उषःकालेजातेहिसर्वेप्राणिनोज्ञानयुक्ताभवन्ति तदनन्तरमरुषीरारो-
चमानास्ताउषसः रुशन्तं रुशदितिवर्णनामरोचतेज्वलतिकर्मणइतियास्कः । शुभ्रवर्णंभानुं
सूर्यमशिश्नयुः असेवन्त तेनसहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपसन् पतुंगतौ लुङिलदित्वात् चेरङादेशः
पतःपुमितिधातोःपुमागमः । अक्रन् मन्त्रेवसेत्यादिनाच्चेर्लुक् । पूर्वथाप्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसी-
तीवार्थेथाल्प्रत्ययः । अशिश्नयुः शिञ्सेवायां बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिज्ज्यस्तविदिज्य-
श्चेतिज्ञेर्जुस् जुसिचेतिगुणः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अर्चन्तिनारीरपसोनविष्टिभिःसमानेनयोजनेनापरावतः ।
इषंवहन्तीःसुकृतेसुदानविविश्वेदहयजमानायसुन्वते ॥३॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन ।
आ । परावतः । इषम् । वहन्तीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् ।
अहं । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्निन्यउषसः विष्टिभिर्निवेशकैःस्वकीयैस्तेजोभिः समानेनयोजनेन एकेनैवोद्योगे-
न आपरावतः आदूरदेशात् आपश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति कृत्स्नजगद्युग-
पदेवव्यामुवन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—अपसोन युद्धकर्मणोपेताः पुरुषाः यथास्वकीयैरायुधैर्धा-
टीमुखेन सर्वदेशं व्यामुवन्ति तद्वत् किं कुर्वन्त्यः सुकृतेशोभनस्य कर्मणः कर्त्रे सुन्वते सोमाभिषवं
कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणाऋत्विग्योददतेयजमानाय विश्वेदह सर्वमेव इषमन्नं वहन्ती-
रावहन्त्यः प्रयच्छन्त्यइत्यर्थः ॥ नारीः नूनयने ऋदोरप् नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठा-
त् ङीन् जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः अपसशब्दादर्शादिभ्यो जित्यच् सु-
पांसुलुगिति जसःसुः व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः विशप्रवेशने विशन्ति प्रवि-
शन्तीति विष्टयः किरणाः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ् । विश्वा सुपांसुलुगिति अमोडादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अधिपेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्षः उस्त्रेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूः इव । अप । ऊर्णुते । वक्षः ।

उस्त्रा इव । बर्जहम् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती ।

गावः । न । व्रजम् । वि । उषाः । आवर्तित्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाश्लिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधिआधिक्येन वपते छिनत्ति तत्रदृ-
ष्टान्तः—नृतूरिव नृस्तूर्वतिकेशेन रिकीकरोतीति नृतूर्नापितः स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति एव-
मुषा अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः यद्वा नृतूरिव नृत्यन्ती योषिदिव पेशांसिरूपनामैतत् सर्वैर्द-
र्शनीयानिरूपाणि उषा अधिवपते स्वात्मनि अधिकं धारयति एवं प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्निर-
स्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशं अपोर्णुते तमसा अनाच्छादितं करोति स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः बर्जहं प-
यस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उस्त्रेव उस्त्रागौर्यथा आविष्करोति तद्वत् किं कुर्वती गावो न व्रजं य-
था गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्यामुवन्ति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्व-
लोकाय ज्योतिष्कृण्वती प्रकाशं कुर्वती एवमुक्तेन प्रकारेण उषास्तमोन्धकारं व्यावः विवृतमपश्लिष्ट-
मकरोत् ॥ नृतूरिव तुर्वीहिंसार्थः किञ्चेति किप् राज्ञोपइति वलोपः वोरुपधाया इति दीर्घत्वम् यद्वा
नृतीगावविनामे नृतिगृधयोः कूरितिकूप्रत्ययः । बर्जहं वृङ्संभक्तौ वृणीते संभजते गामिति वःपयः

विच् तज्जहातीतिवर्जहः ओहाकृत्यागे स्वशूपकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजघेदुदजहातिभ्यउप-
संख्यानमित्यशर्धशब्दोपपदादपि कृत्यत्युटोबहुलमिति बहुलवचनात्त्वश् तस्यसार्वधातुकत्वेन कर्त-
रिशपि जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विवचनादि बवयोरभेदइति बत्वम् दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।
आवः वृञ्वरणे लुङि मन्त्रेषेति चेत्तुक् गुणे हल्ङ्याभ्यइति तिलोपः छन्दस्यपि दृश्यतइत्या-
डागमः ॥ ४ ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्येकतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः आश्विनशस्त्रे च तथा च सूत्रितम्—प्र-
त्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आवो दिवि जाइति षळिति त्रैष्टुभमिति ।

अष्टसु प्रथमां सूक्तेष्वमीष्टचमाह—

प्रत्यर्चीरुशदस्या अदर्शि वितिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुनपेशो विदथेष्व अञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमंश्चेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते ।

कृष्णम् । अभ्वम् । स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्चन् । चित्रम् ।

दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्चेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

अस्याउषसः रुशत् दीप्यमानं अर्चिः तेजः प्रत्यदर्शि सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते वि-
तिष्ठते सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः सर्वादिशो व्याप्य च अश्वं महन्नामैतत् अतिश-
येन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं बाधते अपसारयति विदथेषु यज्ञेषु स्वरुन स्वरुनाग्नाश-
कलेन युक्तं यूपं यथा आज्येन अध्वर्यवः अञ्चन् अञ्चन्ति तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशः रूपं उषा अनक्ति
संश्लिष्टं करोति तदनन्तरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोकादुत्पन्ना उषा अश्चेत्
असेवत ॥ वितिष्ठते समवप्रविश्य इत्यात्मनेपदम् । अश्चेत् अश्वं सेवायां लङि बहुलं छन्दसी-
ति शपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

अतारिष्मन्तमसं स्पारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो नस्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना ।
 कृणोति । श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विभ्राती । सुप्रतीका ।
 सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्यनैशस्यतमसोन्धकारस्यपारंसमाप्तिप्रदेशं अतारिष्म उत्तीर्णाभूम अनन्तरं उच्छ-
 न्तीनैशंतमोवर्जयन्ती उषाः वयुनावयुनानि सर्वेषांप्राणिनांज्ञानानि कृणोति निर्मिमीते श्रिये सं-
 पदर्थछन्दोनस्मयते यथाउपच्छन्दयिता वशीकरणेसमर्थःपुरुषः आढ्यसमीपंप्राप्य तत्प्रीत्यर्थं
 स्मयते हसति एवंविभातीविशिष्टप्रकाशंकुर्वन्तीउषाः स्वकीययानिर्मलदीप्त्याहसन्तीवदृश्यते
 एवंसुप्रतीकाविशिष्टप्रकाशरूपत्वेनशोभमानासती सौमनसायसर्वेषांसौमनस्यायअजीगः अ-
 न्धकारंभक्षितवती ॥ अतारिष्म तृष्टवनतरणयोः लुङ्सिचिवृद्धिः । तमसः षष्ठ्याःपतिपुत्रेति
 विसर्जनीयस्यसंहितायांसात्वम् । स्मयते ष्मिङ्ईषद्धसने भौवादिकः । अजीगः गृनिगरणे
 लङि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यङ्यासत्येत्वम् तुजादीत्यादिनादीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीपृथमाह—

भास्वतीनेत्रीसूनृतानांदिवस्तवेदुहितागोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषोगोअग्रौउपमासिवाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उषः । गोअग्रान् । उप ।

मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी सूनृतेतिवाङ्म सूनृतानांप्रियसत्यात्मिकानां नेत्रीप्रणेत्रीकारयित्री उ-
 षसिहिजातायामनुष्यप्रमुखाःप्राणिनः स्वस्वव्यापारायइतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति एवंभूतादिवोदुहिता
 द्युलोकात्सकाशादुत्पन्नाउषाः गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवेस्तूयते हेउषः अस्माभिःस्तुतात्वं
 वाजान् अन्नानिउपमासि प्रयच्छ कीदृशान्वाजान्प्रजावतः प्रजाभिःपुत्रपौत्रादिभिर्युक्ता नृवतः
 दासलक्षणैर्ऋषिरुपेतान्अश्वबुध्यान्अश्वबुध्याविद्यमानत्वेनबोद्धव्यायेषुवाजेषुतान् यद्वा अश्व-
 बुध्यान् वर्णव्यापत्त्यायकारः अश्वमूलान् अश्वैर्हि राजानोधनान्यन्नानिचलभन्ते अतोन्नानांतन्मू-
 लत्वम् गोअग्रान् गावःअग्रेप्रमुखेयेषांतादृशान्॥ भास्वती भादीप्तौ अहुर ततोमनुष्यमादुपधाया-

इतिमतुपोवत्वं उगितश्चेतिडीप।नेत्री ऋन्नेभ्योडीप उदात्तयणोहल्पूर्वादितिडीप उदात्तत्वम् । स्तवे
ष्टुत्स्तुतौ कर्मणिलिङि बहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्त्यकोपिलुक् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः
छन्दस्युभयथेत्येकारस्यार्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ । नृवतः व्यत्ययेनमतोर्वत्वं ह्रस्व-
नुङ्भ्यामनुबितितुपउदात्तत्वम् । मासि मामाने आदादिकः ॥७॥

अष्टमीष्टकमाह—

उपस्तमश्यांयशसंसुवीरंदासप्रवर्गंरयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससाश्रवसायाविभासिवाजप्रसूतासुभगेबृहन्तम् ॥ ८ ॥

उषः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुवीरम् । दासप्रवर्गम् । रयिम् ।
अश्वबुध्यम् । सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता ।
सुभगे । बृहन्तम् ॥ ८ ॥

हेउषः उषोदेवते तंरयिधनमश्यांप्राप्नुयाम् कीदृशं यशसं यशसाकीर्त्यायुक्तं सर्वैःप्रशस्यमि-
त्यर्थः सुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं प्रकृष्टोवर्गःसंघःप्रवर्गः दासानांकर्मकराणांप्रवर्गो-
यस्मिन्नतस्मिन् तं अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः अश्वबुध्यं अश्वानुबुद्ध्याबोद्धव्यायेनधनेनतादृशं हेसु-
भगेशोभनधनेउषः सुदंससाशोभनेनकर्मणायुक्तेन श्रवसाश्रवणीयेनस्तोत्रेण प्रीतात्वंवाजप्रसूता
अस्मभ्यंदत्तान्नासती बृहन्तंप्रौढं या यां रयिं विभासि विशेषेणप्रकाशयसि तमश्यामितिपूर्वेणसं-
बन्धः ॥ अश्यां अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । यशसं अर्श-
आदित्वान्मत्वर्थीयोच् व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गं दासयत्युपक्षयतिशत्रूनि
दासोभृत्यः दसुउपक्षये अस्माण्यन्तात्पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तत्वं तदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्य-
ते । सुदंससा सोर्मनसीअलोमोषसीइतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । या सुपांसुलुगितिअमोहा-
देशः॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

विश्वानिदेवीभुवनाभिचक्ष्याप्रतीचीचक्षुर्वियाविभानि ।

विश्वंजीवंचरसेबोधयन्तीविश्वस्यवार्चमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभि॒क्ष्य । प्र॒ती॒ची । चक्षुः । उर्वि॒या ।
वि । भा॒ति । विश्व॑म् । जी॒वम् । । च॒रसे॑ । बो॒धय॑न्ती । विश्व॑स्य ।
वाच॑म् । अ॒वि॒दत् । म॒ना॒योः ॥ ९ ॥

देवीद्योतमानोषाः विश्वाविश्वानिसर्वाणिभुवनानि भूतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य
प्रकाशवन्तिकृत्वा अनन्तरंप्रतीचीप्रत्यङ्मुखीसती चक्षुःप्रकाशकेनतेजसाउर्वियाउर्वीविस्तीर्णास-
तीविभातिप्रकाशते अपिच विश्वंजीवंसर्वप्राणिजातंचरसेचरणायस्वस्वव्यापारेषुप्रवर्तनायबोध-
यन्ती निद्रातःसकाशादुद्बोधयन्तीउषाः विश्वस्यसर्वस्यमनायोः मनसायुक्तस्यवाग्व्यवहारसमर्थ-
स्यप्राणिजातस्ययावागस्तितांवाचमविदत्अलभत अतएवोषसः सूनृतावतीतिसंज्ञोपपन्नाभवति ॥
अभिचक्ष्य चक्षिङ्ग्यक्तायांवाचि अयंप्रकाशनार्थोऽपि समासेनत्रपूर्वेइतिक्त्वाप्रत्ययस्यत्यबा-
देशः । प्रतीची प्रतिपूर्वादश्चतेर्ऋग्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामिति नलोपः अश्चतेश्चोपसंख्यान-
मितिङीप् अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् । उर्विया उ-
र्वीशब्दादुत्तरस्यसोः इयाडियाजीकाराणांचोपसंख्यानमितिडियाजादेशः आदेशसामर्थ्यात्तस्य
लोपोनभवति । मनायोः मनआत्मनइच्छतिमनस्यति सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युः वर्ण-
व्यापत्त्यासकारेआकारः यद्वा कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङ्सकारलोपश्च अकृत्सार्वधातुकयोरि-
तिदीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

पुनःपुनर्जायमानापु॒रा॒णीस॒मानं॒वर्ण॑म॒भि॒शु॒भ॑माना ।

श्व॒घ्नीव॑कृ॒तुर्विज॑आमि॒ना॒नाम॑र्त॒स्यदे॒वीज॒रय॑न्त्यायुः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनः॑ऽपुनः । । जा॒य॒मा॒ना । पु॒रा॒णी । स॒मा॒नम् । वर्ण॑म् । अ॒भि ।

शु॒भ॑माना । श्व॒घ्नी॑ऽइव । कृ॒तुः । वि॒जः । आ॒मि॒ना॒ना । म॑र्त॒स्य ।

दे॒वी । ज॒रय॑न्ती । आ॒युः ॥ १० ॥ २५ ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसंसूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्तीपुराणीचिरन्तनीनित्येत्यर्थः यस्मा-
त्समानंवर्णं एकमेवरूपं अभिप्राप्यशुभमानाशोभमाना भिन्नेष्वपिदिवसेषुअस्याएकरूपेणाव-
स्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः एवंगुणविशिष्टादेवी देवन्शीलोषाः मर्तस्यमर्त्यस्य मरणधर्मणःसर्व-

स्यप्राणिजातस्यायुर्जीवनंजरयन्तीऊनयन्तीवर्तते बह्वीषूषःस्वतीतासुहिसर्वेषामायुर्हीयते उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति तत्रदृष्टान्तः—ऋतुः कर्तनशीलाश्वघ्नीव व्याधस्त्रीव सायथाविजश्चलतःपक्षिणः आमिनाना पक्षादिच्छेदनेनहिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी पुरेत्यस्मादव्ययात्सायंचिरंप्राह्मेइत्यादिनाभवार्थेऽट्युप्रत्ययः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेष्वितिनिपातनान्नुडभावः योरनादेशः टित्त्वावडीप् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । शुंभमाना शुंभदीप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । श्वघ्नी शुनामृगान्हतवान्श्वहा बहुलंछन्दसीतिवचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदेहन्तेःक्लिप् क्रन्नेभ्योडीबितिडीप् अहोपोनइत्यकारलोपः होहन्तेरितिघत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणडीपउदात्तत्वम् । ऋतुः ऋतीछेदने औणादिकःक्रुप्रत्ययः । विजः ओविजीभयचलनयोः विजन्तिचलन्तीतिविजःपक्षिणः । आमिनाना मीजृहिंसायां कैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्॥१०॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

एकादशीमृचमाह—

व्यू॒र्ण॒तीदि॒वोअ॒न्ताँअ॒बो॒ध्य॒प॒स्वसा॒रंस॒नुत॑र्यु॒योति॑ ।

प्र॒मि॒न॒तीम॑नु॒ष्या॒यु॒गानि॒योषाँजा॒रस्य॑चक्ष॒सावि॒भाति॑ ॥११॥

वि॒ऽऊ॒र्ण॒ती । दि॒वः । अ॒न्तान् । अ॒बो॒धि । अ॒प । स्वसा॒रम् । स॒नुतः ।

यु॒योति॑ । प्र॒मि॒न॒ती । म॒नु॒ष्या । यु॒गानि॑ । योषाँ । जा॒रस्य॑

चक्ष॒सा । वि । भा॒ति ॥११॥

दिवोनभसोऽन्तान्प्रान्तान्व्यूर्णतीविवृतान् तमसावियुक्तान्कुर्वतीउषाः अबोधिसर्वैःप्राणिभिरज्ञायिज्ञाताभूत् तदनन्तरंस्वसारंउषसःप्रादुर्भावेसति स्वयमेवसरन्तीनिशांसनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितप्रदेशेअपयुयोतिअपगमय्यपृथक्करोति मनुष्यामनुष्याणांसंबन्धीनियुगानिरुतत्रेतादीनिप्रमिनतीस्वगमनागमनाभ्यांप्रकर्षेणाहिंसन्तीजारस्यरात्रेर्जरयितुःसूर्यस्ययोषाजाया उषाः चक्षसाआत्मीयेनप्रकाशेनविभाति विशेषेणप्रकाशते॥व्यूर्णती ऊर्णुञ्आच्छादनेविपूर्वादस्माद्धटःशट् उगितश्चेतिडीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सनुतः एतदन्तोदात्तत्वंस्वरादिपुनिपातितम् अतोव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिसप्तम्यालुक् । युयोति युमिश्रणामिश्रणयोः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । मनुष्या सुषांसुलुगितिषष्ठ्याडादेशः । युगानि युजेःकरणेकर्मणिवा

घञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकृत्वम् उञ्छादिषुकालविशेषेरथाद्युपकरणेचयुगशब्दपाठाल्लघूपधगु-
णाभावः उञ्छादीनांचेत्यन्तोदात्तत्वम् । जारस्य दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपात्यते ॥ ११ ॥

द्वादशीधृचमाह—

प॒शून् चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सिन्धु॒र्नक्षोद॑ उ॒र्विया॑ व्य॒श्वैत् ।
अमि॑नती॒दैव्या॑नि॒व्रतानि॑ सू॒र्यस्य॑ चेति॒ रश्मि॑भिर्दृ॒शाना ॥ १२ ॥

प॒शून् । न । चि॒त्रा । सु॒भगा॑ । प्र॒थाना॑ । सिन्धुः । न । क्षोदः ।
उ॒र्विया॑ । वि । अ॒श्वैत् । अमि॑नती । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । सू॒र्यस्य॑ ।
चेति॑ । र॒श्मिभिः॑ । दृ॒शाना ॥ १२ ॥

सुभगाशोभनधनाचित्राचायनीयापूजनीयोषाः पशून् यथापशून्गोपालकोरण्येविस्तारय-
ति तथाप्रथानातेजांसि विस्तारयन्ती उर्विया उर्वीमहती एवंभूतासाव्यश्वैत् सर्वजगद्भ्यामोत् तत्रदृ-
ष्टान्तः—सिन्धुर्नक्षोदः यथास्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशे अचिरादेव व्यामोति तद्वत् सैवोषाः सूर्य-
स्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमानासती चेति प्रज्ञातासीत् किं कुर्वती दैव्यानि देवसंबन्धीनि
व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनिकर्माणि अमिनती अहिंसती अनुष्ठानेयजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः उषसः
प्रादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणिकर्माण्यनुष्ठीयन्तेनरात्रौ न सायमस्ति देवया अजुष्ट-
मिति श्रुतेः ॥ प्रथाना प्रथमप्रख्याने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छीलिकश्चानश् बहुलं छन्दसी-
ति शपोलुक् । सिन्धुः स्यन्दूप्रस्रवणे स्यन्देः संप्रसारणंधश्चेत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्व-
म् । अश्वैत् तु ओश्विगतिवृद्धोः लुङि अङ्चङोर्विकल्पितत्वात् च्चेः सिच् आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वादिङभावः सिचिवृद्धिः अनिडादित्वात् ह्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः बहुलं छन्दसी-
तीडागमाभावः स्कोः संयोगाद्योरितिसलोपः । चेति चितीसंज्ञाने कर्मणि लुङि बहुलं छन्दस्यमा-
ङ्योगेपीत्यङभावः । दृशाना दृशेः कर्मणि लटः शानच् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्येकृतौ औष्णिह्ये छन्दसि उषस्तच्चित्रमिति तिस्रो विनियुक्ताः आश्वि-
नशस्त्रे च अथोषस्य इति खण्डे सूत्रितम्—उषस्तच्चित्रमाभरेति तिस्र औष्णिह्य इति ।

तत्रप्रथमां सूक्ते त्रयोदशी षष्ठमाह—

उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ।

येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

हेवाजिनीवति वाजोहविलक्षणमन्नं तद्युक्ताक्रियावाजिनी तयाक्रिययायुके उषः उषोदेवते अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्धनं आभर आहर प्रयच्छ येन धनेन तोकं पुत्रं च तनयं तत्पुत्रं च धामहे दध्महे धारयामः अन्निरुक्तम्—उषस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवतियेन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहीति ॥ धामहे दधातेर्लटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा लोटि आद्युत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्य पिद्वावश्च अतः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते अस्मिन्पक्षे एतए इति एत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी षष्ठमाह—

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छसूनुतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोमति । अश्ववति । विभावरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनुतावति ॥ १४ ॥

हेगोमति अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युके तथा अश्ववति अश्वैर्युके विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते सूनुतावति प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनुता तादृश्यावाचायुके एवंभूते हे उषः उषोदेवते अद्य इदानीं प्रभातसमये इहास्मिन्देशे अस्मे अस्माकं रेवद्वनयुक्तं कर्म यथाभवति तथा व्युच्छ नैशान्तमोनिवारय ॥ अश्ववति मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मतौ दीर्घत्वं पादादित्वादामन्त्रितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं छन्दसीरिति मतुपोवत्वं रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वम् । उच्छ उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

युक्ष्वाहिवाजिनीवत्यश्वौ अद्यारुणौ उषः ।
अथानो विश्वा सौभगान्यावह ॥ १५ ॥ २६ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् ।
उषः । अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

हेवाजिनीवति हविलक्षणावति उषः उषोदेवते अरुणान् अरुणवर्णानश्वान् अश्व-
स्थानीयान्गोविशेषान् अद्यास्मिन्कालेयुक्ष्वाहियोजयैव हिर्निर्धारणे अथानन्तरंरथमारुह्य
विश्वासर्वाणिसौभगानिसौभाग्यानिनोऽस्मभ्यमावह आनय ॥ अश्वान् दीर्घादसि-
मानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोदितित्यमितिसानुनासिकआकारः । सौभगानि
सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषुपाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योजित्यञ्
प्रत्ययः हङ्गसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्रासायां सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादत्रो-
त्तरपदवृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टुडिंशोवर्गः ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विनेऋतौ औष्णिहेछन्दसि अश्विनावर्तिरित्ययंतृचः आश्विनश्चेच
तथाचसूत्रितम्—अश्विनावर्तिरस्मदा अश्विनावेहगच्छतमितितृचाविति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अश्विनावर्तिरस्मदागोमं दस्त्रा हिरण्यवत् ।
अर्वाग्रथंसमनसानियच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोमं । दस्त्रा । हिरण्यवत् ।
अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यादुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेनतृचेनस्तूयेते हेअश्विना अश्ववन्तौ व्याप-
नशीलौवादेवौ दस्त्राशत्रूणामुपक्षयितारौ अस्मदस्माकंवर्तिः वर्तनहेतुभूतंगृहं आसमन्ताद्गो-
मम् बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तंचयथाभवति तथासमनसासमानमन-

स्कौसन्तौ युवांयुष्मदीयंरथंअर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखंनियच्छतं आवर्तयतम् ॥
अश्विना सुपांसुलुगित्याकारः । वर्तिः वर्ततेस्मिन्नितिर्वर्तिर्गृहं औणादिकइतिप्रत्ययः । अस्म-
त् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । समनसा समानंमनोययोस्तौ समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

यावि॒त्थाश्लो॒कमा॒दिवो॒ज्योति॒र्जना॑यच॒क्रथुः ।

आ॒न॒ऊर्ज॑व॒हत॑मश्वि॒नायु॑वम् ॥ १७ ॥

यौ । इ॒त्था । श्लो॒कम् । आ । दि॒वः । ज्यो॒तिः । जना॑य । च॒क्रथुः ।

आ । नः । ऊ॒र्जम् । व॒हतम् । अ॒श्विना॒ । यु॒वम् ॥ १७ ॥

हेअश्विनौ यौयुवां दिवोद्युलोकात्श्लोकं उपश्लोकनीयंप्रशंसनीयंज्योतिस्तेजः इत्थाइ-
त्थंभूतमस्माभिरनुभूयमानेनप्रकारेणचक्रथुः कृतवन्तौ केषांचिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसौअश्वि-
नावुच्येते तदुक्तंयास्केन—तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकेहोरात्रावित्येकेसूर्याचन्द्रमसावि-
त्येकइति । तथाचप्रकाशकत्वंतयोरुपपन्नं तौयुवंयुवांनोऽस्मभ्यं ऊर्जंबलप्रदमन्नं आवह-
तं आनयतम् प्रयच्छतम् ॥ श्लोकं श्लोकसंघाते अयंस्तुत्यर्थोऽपि कर्मणिघञ् जित्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

ए॒हदे॒वाम॑यो॒भुवा॑द॒स्नाहि॑र॒ण्यव॑र्तनी ।

उ॒ष॒र्बुधो॑व॒हन्तु॑सोम॑पीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

आ । इ॒ह । दे॒वा । म॒यः॑भु॒वा । द॒स्ना । हि॒र॒ण्यव॑र्तनी इति

हि॒र॒ण्य॑व॒र्तनी । उ॒षः॑बु॒धः । व॒हन्तु॑ । सोम॑पीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

उषर्बुधः उषसिप्रबुद्धाअश्वाः इह अस्मिन्यागेसोमपीतयेसोमपानायदस्नाशत्रूणामुपक्षयि-
तारौअश्विनौआवहन्तुआनयन्तु कीदृशौ देवा देवनशीलौदानादिगुणयुक्तौवा मयोभुवा मयसः
आरोग्यप्रदस्यसुखस्यभावयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिर्श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी वर्तते-

नेनेतिव्युत्पत्त्यावर्तनिशब्देनरथउच्यते सुवर्णमयोवर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिषुत्रिषु सुपांसुलु-
गित्याकारः । सोमपीतये पापाने भावेकिनिघुमास्थेतीत्वम् । सोमपीतये सोमस्यपीतिःसोमपीतिः
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नीषोमावितिद्वादशर्चनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षे आदितस्तिस्त्रोऽनुष्टुभः नवम्याद्यास्ति-
स्रोगायत्र्यः अष्टमीजगतीत्रिष्टुब्बा शिष्टाःपञ्चत्रिष्टुभः अग्नीषोमौदेवता तथाचानुक्रान्तम्—अग्नी-
षोमौद्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभउपान्त्यास्तिस्त्रोगायत्र्योऽष्टमीजगतीवेति । अग्नीषो-
मीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांआदितस्तिस्त्रऋचःक्रमेणानुवाक्याः सूत्रितंच—अग्नीषोमाविमं-
सुमेयुवमेतानिदिविरोचनानीतितृचाविति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अग्नीषोमाविमंसुमेऽशृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रतिसूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इममसु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रति ।

सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणावृषणौकामानांवर्षितारौ हेअग्नीषोमौ इमंइदानींप्रयुज्यमानं मेमदीयंहवंआह्वानंसु-
शृणुतंसम्यगवगच्छतं सूक्तानिशोभनानिस्तुतिलक्षणानि अस्माभिःकृतानिवचांसिप्रतिहर्यतंप्र-
त्येकंकामयेथां तदनन्तरंदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिदत्तवतेयजमानाय मयः मयसःसुखस्यदातारौ
भवतम् ॥ अग्नीषोमौ अग्निश्चसोमश्च द्वन्द्वे ईदग्नेःसोमवरुणयोरितीत्वं अग्नेःस्तुत्तोमसोमाइ-
तिषत्वम् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । वृषणा सुपांसुलुगि-
त्याकारः वाषपूर्वस्येतिविकल्पनादुपधायादीर्वाभावः । हवं भावेनुपसर्गस्येतिह्रस्वतेरपसंप्रसारणं
च । सूक्तानि सुपूर्वाद्वक्तेःकर्मणिनिष्ठा सूपमानात्कइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हर्यतं हर्यगति-
कान्त्योः भौवादिकः ॥ १ ॥

यदापौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्यदेवता तदानींअग्नीषोमायोअद्येतितस्यानुवाक्या
सूत्रितंचउक्तादेवताइतिखण्डे—अग्नीषोमायोअद्यवामान्यंदिवोमातरिश्वाजभारेति ।

तामेतां द्वितीयाष्टचमाह—

अग्नीषोमा॒योअ॒द्यवा॑मिदं॒वचः॑ स॒पर्य॑ति ।

तस्मै॑ धत्तं सु॒वीर्यं॑ गवा॒पोषं॑ स्व॒श्व्यम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अ॒द्य । वा॒म् । इ॒दम् । वचः॑ । स॒पर्य॑ति । तस्मै॑ ।

ध॒त्तम् । सु॒वीर्यं॑म् । गवा॒म् । पोषं॑म् । सु॒श्व्यम् ॥ २ ॥

हेअग्नीषोमौ योयजमानः अद्यास्मिन्कर्मणिवांयुवाभ्यां युष्मदर्थेइदंस्तुतिः लक्षणं वचोवाक्यं सपर्यति पूजितं करोति तस्मैयजमानाय गवां पशूनां पोषं अभिवृद्धिं धत्तं प्रयच्छतं कीदृशं पोषं सुवीर्यं शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्व्यं शोभनैरश्वैर्युक्तम् ॥ गवां सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अग्नीषोमा॒य आ॒हुतिं॑ योवा॒दाशा॑ ह॒विष्कृ॑तिम् ।

स॒प्रज॑या सु॒वीर्यं॑ विश्व॒मायु॑र्व्यश्रवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आ॒हुतिं॑म् । यः । वा॒म् । दा॒शात् । ह॒विःकृ॑तिम् ।

सः । प्र॒जया॑ । सु॒वीर्यं॑म् । विश्वं॑म् । आयुः॑ । वि । अ॒श्रव॑त् ॥ ३ ॥

हेअग्नीषोमौ योयजमानः आहुतिं आज्याहुतिं वांयुवाभ्यां दाशात् दद्यात् अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं योयजमानो दद्यात् स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वं आयुर्जीविनं व्यश्रवत् व्याप्नोत् ॥ आहुतिं जुहोते किं नितादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दाशात् दाश्वदाने लेट्याडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिं हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं समासेन उत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अश्रवत् अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् लेट्याडागमः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अग्नीषोमा॒चेति॑ तद्दी॒र्यं वा॒यदमु॑ष्णीतम॒वसं॑प॒णिगाः॑ ।

अवा॑तिरतं वृ॒त्तस्य॑ शेषो वि॒न्दतं॑ ज्योतिरे॒कं बहु॑भ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् ।
 अवसम् । पणिम् । गाः । अव । अतिरतम् । वृसंस्यस्य । शेषः ।
 अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हेअग्नीषोमौ वायुवयोः तद्वक्ष्यमाणंवीर्यंसामर्थ्यंचेतिअस्माभिर्ज्ञातमभूत् यत् येनवीर्येण
 गाःअवसंगोरूपंअन्नं पणिपणेःविभक्तिव्यत्ययः एतच्चाग्नोऽसुरावअमुष्णीतं अपाहार्ष्टम् तथा वृस-
 यस्यवृसिर्वेष्टनार्थः वृसयतिसर्ववेष्टयतीतिवृसयोसुरःत्वष्टा तस्यासुरस्यशेषःअपत्यं शेषइत्यपत्य-
 नाम शिष्यतेःप्रयतइतियास्कः । त्वष्टुःसकाशादुत्पन्नंवृत्रंअवातिरतं अवधिष्टं अवतिरतिर्वधक-
 मां । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्रेणावस्थानात्समरणंप्राप्तः तथा चाम्नायते—तस्माज्जंज्यमानाद-
 ग्नीषोमौनिरक्रामतांप्राणापानौवाएनंतदजहितामिति^१ । ततोवृत्रवधानन्तरंज्योतिर्द्योतमानंसूर्यए-
 कंनभसिगच्छन्तंबहुभ्योजनेभ्यः बहूनामर्थायअविन्दतं अलप्साथां एतत्सर्वयेनवीर्येणक्रियते त-
 दस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति चितीसंज्ञाने लुङि चिण्भावकर्मणोरितिच्चेश्चिणादेशः चिणोलुगि-
 तितशब्दस्यलुक् । अमुष्णीतं मुषस्तेये क्रैयादिकः । अवसंअवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः सुपां-
 सुलुगितिद्वितीयायाःसुः । एकं इण्गतौ इण्भीकापाशल्यतिमार्चिभ्यःकनितिकन्प्रत्यत्यः नि-
 च्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांयुवमेतानीत्याद्यास्तिस्रकचःक्रमेणयाज्याः सूत्रं
 तुपूर्वमेवोदाहृतम् पौर्णमासयागेअग्नीषोमीयस्यपुरोडाशस्ययुवमेतानीत्येषायाज्या उक्तादेवताइति-
 खण्डेऽस्मिन्नितम्—युवमेतानिदिविरोचनानीन्द्राग्नीअवसागतमिति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीष्टचमाह—

युवमेतानिदिविरोचनान्यग्निश्चसोमसक्रतूअधत्तम् ।
 युवंसिन्धूँ रभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतंगृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू
 इति सःक्रतू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अभिशस्तेः । अवद्यात् ।
 अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् ॥ गृभीतान् ॥ ५ ॥

हेसोम त्वमग्निश्च सकृत्समानकर्माणौ सन्तौ युवंयुवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि एतान्यस्माभिर्निशिदृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिविद्युलोके अधत्तं आधारयतम् उत्तरार्ध-
स्येयमाख्यायिका—इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्यायाभीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां
न्यमाक्षीव तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यां शेनपापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रान्ता-
न्सिन्धून् नदीविशेषान् हेअग्नीषोमौ युवंयुवां अभिशस्तेः अभिशस्यमानादभितः प्रकटितादवद्यात्त-
स्मात्पापात् अमुश्चतं मुक्तवन्तौ यद्वा वृत्रः इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः
सर्वादुष्टावभूवुः तथा च तैत्तिरीयकम्—इन्द्रो वृत्रमहन्तो १ पो १ ऋन्म्रियततासां यन्मेध्यं यज्ञियं स देवमा-
सीत्तदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीतानदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि रुचदीप्तौ
अनुदात्तेतश्च हलादेरित्युच् । सिन्धून् दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकइ-
त्यनुनासिकः । गृभीतान् हग्रहोर्भइति भत्वम् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्य आन्यं दिव इत्येषा याज्या अग्नीषोमायो अद्य वामित्यत्र सूत्रमु-
दाहृतम् ।

तामेतां षष्ठीमृचमाह—

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामश्चादन्यं परिश्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा ववृधानो रुयज्ञाय च क्रथुरुलोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमश्चात् । अन्यम् ।

परि । श्येनः । अद्रेः । अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् ।

यज्ञाय । चक्रथुः । ऊम् इति । लोकम् ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेअग्नीषोमौ युवयोर्मध्ये अन्यमेकमग्निं मातरिश्वावायुर्दिवोद्युलोकादाजभार भृगवेयजमा-
नाय आजहार तथा च मन्त्रान्तरम्—द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रार्तिं भरद्गवे मातरि श्वेति । श्येनः
शंसनीय गतिमान् पक्षी पक्ष्याकारा गायत्री अन्यं सोमं अद्रेः परि मेरोरुपरि अवस्थितात् स्वर्गा-
त् अमश्चात् बलादाहतवती एवं महानुभावौ युवां ब्रह्मणा सप्तमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनाज्ञेन
वा ववृधाना वर्धमानौ युवां यज्ञाय अन्येषां देवानां यागाय उरुविस्तीर्णलोकं स्थानं चक्रथुः कृतव-

न्तौ उड्येतत्पदपूरणं आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते तन्मध्ये अन्यदेव-
त्यानिसर्वाणिहवीषिहूयन्ते तन्मध्यमंस्थानमग्नीषोमकृतं तथा च तैत्तिरीयकम्—राजानौवाएतौदेव-
तानांयदग्नीषोमावन्तरादेवताइज्येते देवतानांविधृत्याइति ॥ ववृधाना वृधेर्लिटिकानच् छान्दसम-
भ्यासस्यदीर्घत्वं सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सप्तमीसूचमाह—

अग्नीषोमाहविषःप्रस्थितस्यवीतंहर्यतंवृषणाजुषेथाम् ।

सुशर्माणास्ववसाहिभूतमथाधत्तंयजमानायशंयोः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् । वृषणा ।

जुषेथाम् । सुशर्माणा । सुवसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् ।

यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

हेअग्नीषोमौ प्रस्थितस्यहोमार्थमाहवनीयसमीपंप्राप्तंहविषःइदंहविःवीतंभक्षयतं तदनन्तरंच ह-
र्यतं अस्मान्कामयेथां हेवृषणा कामानांवर्षितारौजुषेथांअस्मदीयंपरिचरणंसेवेथां तदनन्तरंसु-
शर्माणाशोभनसुखौ स्ववसाहि शोभनरक्षणौचभूतं अस्माकंभवतं अथानन्तरंहविर्दत्तवतेयजमा-
नाय शं शमनीयानारोगाणांशमनं योः पृथक्कर्तव्यानांभयानांयावनंपृथक्करणंचधत्तंविधत्तंकुरुतं
उक्तंचयास्केन—शमनंचरोगाणांयावनंचभयानामिति ॥ हविषः क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । वीतं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनस्वादनेषु थसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक्
वीतंचहर्यतंचेतिचार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः हर्यतं पादा-
दित्वान्निघाताभावः । जुषेथां वृषणेत्यामन्त्रितस्यामन्त्रितपूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वेसतितिङःपरत्वा-
न्निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा उभयत्रबहुव्रीहौ सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । भूतं लोटि बहुलछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ७ ॥

अष्टमीसूचमाह—

योअग्नीषोमाहविषांसपर्याद्वैवद्रीचामनसायोधृतेन ।

तस्यव्रतरंक्षतंपातमंहसोविशोजनायमहिशर्मयच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः ।
घृतेन । तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय ।
महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

योयजमानः अग्नीषोमा अग्नीषोमौ देवद्रीचादेवानश्चतादेवतापरायणेनश्चद्वायुकेन
मनसान्तःकरणेनयुक्तःसन्हविषा चरुपुरोडाशादिनासपर्यात् सपर्यतिपरिचरति यश्चयजमानो-
घृतेनाज्येनाग्नीषोमौपरिचरति तस्ययजमानस्यव्रतं कर्मरक्षतं अंहसः पापात्तंचयजमानं पातरक्ष-
तम् विशेषागेषुप्रविशते तस्मैजनाययजमानाय महिमहत्प्रभूतं शर्मसुखंयच्छतंदत्तम् ॥ अग्नी-
षोमा देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदमकृतिस्वरत्वम् । सपर्यात् सपरपूजायां कण्डादिः लेट्याडागमः ।
देवद्रीचा देवान् अश्चतीतिदेवद्वद् अश्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः विष्व-
ग्देवयोश्चतेरद्वयश्चतौवप्रत्ययेइति देवशब्दस्यतेरद्वयादेशः तृतीयैकवचने अचइत्यकारलोपेचा-
वितिदीर्घत्वम् कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेप्राप्ते अद्रिसध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमि-
तिवचनादद्वयादेशोऽन्तोदात्तोनिपातितः । विशे सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

पौर्णमासयागेग्नीषोमीयस्ययागस्यअग्नीषोमेत्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितंउक्तादेवता-
इतिखण्डे—अग्नीषोमासवेदसायुवमेतानिदिविरोचनानीति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

अग्नीषोमासवेदसासहूतीवनतंगिरः । सदेवत्रावभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सदेवदसा । सहूती इति सदेहूती । वनतम् । गिरः ।
सम् । देवदत्रा । वभूवथुः ॥ ९ ॥

हेअग्नीषोमौ युवासवेदसा समानेनएकेनवेदसाहविलक्षणेनधनेनयुक्तौसहूतीसमानाह्वानौ
चसन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं संभजेथां देवत्रा देवेषुसर्वेषु यौयुवासंवभूवथुः संभूतौ
संभावितौप्रशस्तौस्थः राजानौवाएतौदेवतानांयदग्नीषोमावितिश्रुतेः ॥ सवेदसा समानंवेदोय-
योः समानस्यच्छन्दसीति सभावः । वनतं वनषणसंभक्तौ । देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेत्या-
दिनासप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अग्नीषोमावनेनवांयोवांघृतेनदाशति । तस्मैदीदयतंबृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै ।
दीदयतम् । बृहत् ॥ १० ॥

हेअग्नीषोमौ वांयुवयोःसंबन्धीयोयजमानः अनेनघृतेनउत्पवनादिभिःसंस्कृतेनाज्येनयु-
क्तंहविः वांयुवाभ्यांदाशतिप्रयच्छति तस्मैयजमानायबृहत्प्रभूतंधनंदीदयतंप्रकाशयतंप्रयच्छतमि-
त्यर्थः ॥ दाशति दाशृदाने शपतिपोऽपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतम्
दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

अग्नीषोमाविमानिनोयुवंहव्याजुजोषतम् । आयातमुपनःसचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् । आ ।
यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हेअग्नीषोमौ युवंयुवानोऽस्मदीयानीमानिहव्याहवींषिजुजोषतंसेवेधाम् तदर्थंनोऽस्मान्-
चासह युवामुपायातंउपगच्छतम् ॥ जुजोषतं जुषीप्रीतिसेवनयोः लोटिव्यत्ययेनशप् छान्दसंदि-
र्वचनम् यद्वा विकरणस्यबहुलंछन्दसीतिश्लुः ततोव्यत्ययेनशप् बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमिति
वचनात् नाज्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अग्नीषोमापिपृतमर्वतोनाप्यायन्तामुस्त्रियाहव्यसूदः ।

अरमेवलानिमघवत्सुधत्तंरुणुतंनोअध्वरंश्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् ।

उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः । अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु ।

धत्तम् । रुणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

हेअग्नीषोमौ नोऽस्माकं अर्वतोऽश्वान्पिपृतंपालयतम् हव्यसूदः क्षीरादिहविषां उत्पाद-
यिष्यः उस्त्रियाअस्मदीयागावश्चआप्यायन्तां आप्यायिताःप्रवृद्धाःसन्तु मघवत्सुहविलक्षण-
धनयुक्तेषु अस्मे अस्मासुबलानिधत्तंस्थापयतम् तथानोऽस्माकंअध्वरंयागंश्रुष्टिमन्तंधनयुक्तंरु-
णुतंकुरुतम्॥पिपृतं पृपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वाच्छपःश्रुः अर्तिपिपृत्योश्चेत्यभ्या-
सस्येत्वम् । हव्यसूदः हव्यंसूदन्तेक्षरन्तीतिहव्यसूदः पूदक्षरणे क्विप्चेतिक्विप् । अस्मे सुपांसुलु-
गितिसप्तम्याःशेआदेशः । श्रुष्टिमन्तं श्रुष्टीतिधननाम शुआशुअश्वतेव्याप्यतेइतिश्रुष्टिः पृषोद-
रादिः ह्रस्वनुङ्ङ्यामनुबितिमतुपउदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेचतुर्दशोनुवाकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशेऽनुवाकेद्वादशसूक्तानि तन्नेमंस्तोममितिषोडशचप्रथमंसूक्तम् आङ्गिरसस्यकुत्स-
स्यार्षम् पञ्चदशीषोडशौत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः अग्निर्देवता पूर्वोदेवाभवतुसुन्वतोरथइतित्रयः
पादादेवदेवत्याः तन्नोमित्रइत्यर्धर्चोर्लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः अथवा तस्याप्यग्निरेवदेव-
ता मित्रावरुणादयस्तुनिपातभाक्त्वेनाप्रधानाः एतत्सर्वमनुक्रान्तम्—इमंषोडशकुत्सआग्नेयंतद्वि-
त्रिष्टुबन्तं पूर्वोदेवास्त्रयःपादादेवास्तन्नोमित्रोऽर्धर्चोर्लिङ्गोक्तेदेवतोयैदेवत्यंवासूक्तमिति । प्रातरनु-
वाकस्याग्नेयेऋतौजागतेछन्दस्येतत्सूक्तं आश्विनशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—इमंस्तोममर्हतेसंजागृव-
द्भिरिति । आभिष्टविकेषष्ठेहनि आग्निमारुतेप्येतत्सूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानं सूत्रितंच—प्रयज्य-
वइमंस्तोममित्याग्निमारुतमिति । तृतीयसवनेइमंस्तोममित्येषाग्नीधःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—
इमंस्तोममर्हतेजातवेदसइतितार्तीयसवनिक्यइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

इमंस्तोममर्हतेजातवेदसेरथमिवसमंहेमामनीषया ।

अद्राहिनःप्रमंतिरस्यसंसद्यग्नेसख्येमार्षामावयंतव ॥१॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम्इव । सम् । महेम् ।
मनीषया । अद्रा । हि । नः । प्रमंतिः । अस्य । सम्सदि । अग्ने ।
सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानां उत्पन्नानां विद्वेजानां प्रज्ञाय जातधनाय वाग्नेये मनीष्यानि-
शितया बुद्ध्या इमं एतत्सूक्तं रूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तत्क्षारथं संस्करोति तथा समं हेमसम्यक्पूजितं
कुर्मः अस्याग्नेः संसदि संभजनेनोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु अतस्तया
बुद्ध्यास्तुम इत्यर्थः हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मारिषाम हिंसितान् भवाम अ-
स्मान्नक्षेत्यर्थः ॥ अर्हते अर्हं पूजायां अर्हः प्रशंसायामिति लटः शत्रादेशः शपः पित्वादनुदात्तत्वम्
शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेम महपूजायाम् । रिषाम रिषहिंसायां
व्यत्ययेन शः । तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

यस्मै त्वमायजसे साधत्यनर्वाक्षेति दधते सुवीर्यम् ।

सतूतावनैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आ॒यज॑से । सः । सा॒ध॒ति॒ । अ॒न॒र्वा॒ । क्षे॒ति॒ ।

द॒ध॒ते॒ । सु॒वी॒र्य॑म् । सः । तू॒ता॒व॒ । न । ए॒न॒म् । अ॒श्नो॒ति॒ । अ॒ह॒तिः॒ ।

अ॒ग्ने॒ । स॒ख्ये॒ । मा॒ । रि॒षा॒म् । व॒य॒म् । त॒व॒ ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वं आयजसे देवानां भिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति स्वाभिलषि-
तं साधयति प्राप्नोतीत्यर्थः किञ्च स यजमानः अनर्वाशत्रुभिरप्रत्यूतः सन्न क्षेति निवसति तथा सुवी-
र्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते धारयति प्राप्नोतीत्यर्थः धृत्वा च स यजमानः तूताव वर्धते एनं यजमानं
अंहतिः अर्तिर्दार्ष्ट्र्यं नाश्नोति न प्राप्नोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति विधुसंराद्धौ णिचि सिध्यते रपा-
रलौकिके इत्यात्वम् छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । क्षेति क्षिनिवास-
गत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । दधते दधधारणे भौवादिकः । तूताव तु इति वृद्ध्यर्थः सौ-
त्रोधातुः अस्माच्छान्दसोलिङ् तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अश्नोति व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
अंहतिः हन्तेरंहचेति अतिप्रत्ययः चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया मृचमाह—

शकेमत्वा समिधं साधयाधियस्त्वे देवाहविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्यौ आवहतान्द्युः ११ मस्यग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । समऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः ।
हविः । अदन्ति । आऽहुतम् । त्वम् । आदित्यान् । आ । बृह ।
तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वात्वांसमिधंसम्यगिद्धंकर्तुंशकेम शक्ताभूयास्म त्वंच धियःअस्मदीयानिदर्शपूर्ण-
मासादीनिकर्माणिसाधयनिष्पादय त्वयाहिसर्वेयागानिष्पाद्यन्ते यस्मात्त्वे त्वद्यग्नावाहुतंऋत्वि-
ग्भिःप्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकंहविःदेवाअदन्तिभक्षयन्तितस्मात्त्वंसाधयेत्यर्थः अपिच त्वं
आदित्यान् अदितेःपुत्रान्सर्वान्देवानावह अस्मद्यज्ञार्थमानय तान्हिइदानीमेववयमुश्मसि काम-
यामहे अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम शकृशक्तौ लिङ्याशिष्यङ् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वेअ-
ङ् एवस्वरःशिष्यते । समिधं जिङ्न्धीदीप्तौ अस्मात्संपदादिलक्षणःकर्मणिक्किप् । त्वे सुपांसुलुगिति
सप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्येत्या-
दिनासंपसारणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

भरामेध्मं कृण्वामाहवींषिते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मम् । कृण्वाम । हवींषि । ते । चितयन्तः ।
पर्वणाऽपर्वणा । वयम् । जीवातवे । प्रतरम् । साधय । धियः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वद्यागार्थं इध्मंइन्धनसाधनं एकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम संपादया-
म तदनन्तरंतेतुभ्यंहवींषिचरुपुरोडाशलक्षणाऽन्यन्नानिवयंकृण्वाम करवाम किंकुर्वन्तः पर्वणाप-
र्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यांदर्शपूर्णमासाभ्यां चितयन्तः त्वांप्रज्ञापयन्तः सत्वंजीवातवे अस्मा-
कंजीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय धियःकर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधयनि-
ष्पादय अन्यत्समानम् ॥ चितयन्तः चिंतीसंज्ञाने संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः ।
पूर्वणापर्वणा नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्यपरमाग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसंज्ञायां
अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । प्रतरं तरबन्तात्मशब्दाक्रियाप्रकर्षेवर्तमानादमुचच्छन्दसीत्यमुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

विशांगोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्चयदुत चतुष्पदकुभिः ।

चित्रः प्रकेत उषसो महौ अस्य ग्रै सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ५ ॥ ३० ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । । चरन्ति । जन्तवः । द्विपत् । च ।

यत् । उत । चतुःस्पत् । अक्तुष्टभिः । चित्रः । प्रःकेतः । उषसः ।

महान् । असि । अग्रै । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

अस्याग्नेर्जन्तवो जातारश्मयो विशांसर्वेषां प्राणिनां गोपाः गोपायितारो रक्षकाः सन्तः चरन्ति उद्गच्छन्ति तदनन्तरं यच्च द्विपत् द्विपान् अनुष्यादिकमस्ति उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयं अक्तुभिः अज्जैः अस्य रश्मिभिः अक्तमाश्लिष्टमभूत् हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्ति युक्तः प्रकेतः रात्रावन्धकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयिता उषसः उषो देवताया अपि महान् गुणैरधिको ऽसि भवसि उषास्तुरात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तत्स्य गुणाधिक्यम् ॥ गोपाः गुपूरक्षणे गुपूधूपविच्छीत्याय प्रत्ययः अस्मात्किप् अतो लोपः वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपो बलीयानिति पूर्ववलिलोपः नचातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं नपदान्तेत्यादिनायलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् द्वौपादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दस्यान्यलोपः समासान्तः अयस्मयादित्वेन भत्वेन पादः पदिति पद्भावाः एकदेशविकृतस्यान्यवत्त्वात् द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धस्विति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् पूर्ववत्समासान्तः पद्भावाश्च इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् अत्र संख्याया इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वाविद्वाँ आर्त्विज्याधीरपुण्यस्य ग्रै सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रशास्ता । पोता ।

जनुषा । पुरःहितः । विश्वा । । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर ।

पुण्यसि । अग्रै । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं अध्वर्युः अध्वरस्ययागस्यनेतादेवान्प्रतिप्रेरयिता यद्वा यागेआध्वर्यवस्यकर्ताभवसि अध्वर्यौमनुष्येजाठररूपेणवाग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनवावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि उत-
अपिच पूर्व्यःमुख्योहोतादेवानामाह्वातापूर्ववत्होतार्यवस्थायहौत्रस्यकर्मणःकर्तासिभवसि मा-
नुषोहोताअमुख्यः तदपेक्षयास्यमुख्यत्वम् तथाप्रशास्ताप्रकर्षेणशास्तासर्वेषांशिक्षकोऽसि
यद्वा होतार्यजपोतार्यजेत्यादिनाप्रैषेणशास्तीतिमित्रावरुणःप्रशास्ता पूर्ववत्तस्मिन्नावस्थाययाग-
निष्पादकोऽसि पोता यज्ञस्यपावयिताशोधयितासि यद्वा पोतृनामकस्यार्त्विजः पूर्ववदधिष्ठा-
ययागनिष्पादकोऽसि तथा जनुषाजन्मनास्वाभाव्येनपुरोहितः पुरस्तादागामिनिस्वर्गादौहितः
अनुकूलाचरणोऽसि यद्वा सर्वेषुकर्मसु पूर्वस्यांदिश्याहवनीयेस्थापितोऽसि अथवापुरोहितोब्र-
ह्मा देवपुरोहितस्यबृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् तथाचमन्त्रान्तरम्—बृहस्पतिर्देवानांब्रह्माअहंमनुष्या-
णामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणिपूर्ववदवस्थायतद्रूपःसन्विश्वा सर्वाणि आर्त्विज्या ऋत्विजःक-
र्माण्याध्वर्यवादीनिविद्वान्जानंस्त्वं हेधीर प्राज्ञाग्ने पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येनसंपूर्णानिक-
रोषि अन्यत्समानम् ॥ जनुषा जनेरुसिः । पुरोहितः दधातेः कर्मणिनिष्ठा पूर्वाधरेत्यादिना
असिप्रत्ययान्तःपुरस्शब्दोऽन्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्ययमितिग-
तित्वाद्वातिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आर्त्विज्या ब्राह्मणादित्वात्पुष्यञ् जिच्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

योविश्वतःसुप्रतीकःसदृङ्क्षुसिदूरेचित्सन्तळिदिवातिरोचसे ।
रात्र्याश्चिदन्धोअतिदेवपश्यस्यग्नेसख्येमरिषामावयंतव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ्क्षु । अस्मि । दूरे । चित् । सन् ।
तळित् । इव । अति । रोचसे । रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति ।
देव । पश्यसि । । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

हेअग्ने यस्त्वंसुप्रतीकः शोभनाङ्गःसन्विश्वतः सर्वस्मादपिसदृङ्क्षुसि अन्यूनःसदृशोभव-
सि सत्त्वंदूरेचित्सन्दूरेऽपिवर्तमानःसन् तळिदिव अन्तिकनामैतत् अन्तिकेवर्तमानइव अतिरोचसे

अतिशयेनदीप्यसे तदुक्तं यास्केन—दूरेऽपि सन्नितिक इव संदृश्य स इति । रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनमन्धः बहुलमन्धकारमपि हेदेव द्योतमानाग्ने अतिपश्यसि अतीत्य प्रकाशसे अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकोऽङ्ग्यस्य कृत्वा दयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सदृक् समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति समानोपपदाद्दृशेः किन् दृग्दृशवतुष्वितिसमानस्य सभावः दृक्स्ववः स्वतवसां छन्दसीति नुम् संयोगान्तलोपः किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

पूर्वादेवाभवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढयः ।
तदा जानीतोत पुण्यतावचोऽग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अग्नि ।
अस्तु । दुः६ध्यः । तत् । आ । जानीत । उत । पुण्यत । वचः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हेदेवाः अग्नयवयवभूताः सर्वदेवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्वः अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु अपि चास्माकं शंसः शंसनीयं अभिशापरूपं पापं दूढयः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्ठाचरणपरान्शत्रून् अभ्यस्तु अभिभवतु तान्वाधतां तदिदं द्वाक्यं हेदेवाः आजानीत आभिमुख्येनावगच्छत उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थं चरणेन पुण्यतप्रवर्धयत हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतं शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः शंस्यते कीर्त्यते इति शंसो अभिशापः कर्मणि घञ् जित्वा दाद्युदात्तत्वम् । दूढयः दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः ध्यैचिन्तायामित्यस्मात्किप्चेति किप् दृशिग्रहणानुवृत्तेः तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्रसारणं पृषोदरादिषु ध्यैचेति पाठादुरोरेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

वधैर्दुःशंसोऽपदूढयो जहि दूरे वाये अन्तिवाके चिद्विणः ।
अथायज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मारिषामावयंतव ॥ ९ ॥

व॒धैः । दुः॑शं॒सान् । अ॒प । दुः॑ध्व्यः । ज॒हि । दू॒रे । वा॒ । ये । अ॒न्ति ।
वा॒ । के । चि॒त् । अ॒न्त्रि॒णः । अ॒र्थ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒ण॒ते । सु॒ङ्गम् ।
रु॒धि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । त॒व ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंवधैः हननसाधनैरायुधैः दुःशंसान् दुःखेनकीर्तनीयान् दूढ्यःदुर्धियः पापबुद्धीन् अपजहि वधंप्रापय येकेचिद्येकेचनदूरेविप्रकृष्टदेशेवा अन्ति अन्तिके समीपदेशेवावर्तमानाः अन्त्रिणोत्तारोक्षसादयोविद्यन्ते तान्दुर्धियोपजहीत्यर्थः अथानन्तरं यज्ञाययज्ञपतये गृणते त्वांस्तुवतेयजमानायसुगंशोभनमार्गंरुधिकुरु अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः हनश्चवधइतिहन्तेः करणेअप् वधादेशश्च सचादन्तोन्तोदात्तः तस्यातोलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदात्तत्वम् । दुःशंसान् ईषद्दुःसुष्वितिकर्मणिखल् लीतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि लोटिहिः हन्तेर्जइतिजादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेलुंगभावः । अन्ति अन्तिकस्यकादिलोपोबहुलमितिकलोपः । अन्त्रिणः अदेस्त्रिनिचेतित्रिनिप्रत्ययः इकारोन्कारपरित्राणार्थः । गृणते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुगं सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्ङः । रुधि श्रुशृणुपृकृवृश्चन्द्रसिइति हेर्धिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

य॒दयु॑क्था अ॒रु॒षा रोहि॑ता र॒थे वा॒तं जू॒ता वृ॒षभ॑स्यै॒व ते र॒वः ।
आदि॑न्व॒सि व॒नि नो॑ धू॒मके॑तुना॒ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं त॒व ॥ १० ॥ ३१ ॥
यत् । अ॒युक्थाः । अ॒रु॒षा । रोहि॑ता । र॒थे । वा॒तं जू॒ता ।
वृ॒षभ॑स्यै॒व । ते । र॒वः । आ॒त् । इ॒न्व॒सि । व॒नि नः॑ । धू॒मके॑तुना ।
अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा रि॑षाम् । व॒यम् । त॒व ॥ १० ॥ ३१ ॥

हेअग्ने अरुषा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ रोहितइतिअग्नेरश्वस्याख्या रोहितोऽग्नेरितिदर्शनात् रोहितेनत्वाग्निर्देवतांगमयत्वितिमन्त्रवर्णाच्च । एतेवैदेवाश्वइतिहितव्याख्यातम् वातजूतावातस्यवायोरूतंजवोवेगइववेगोययोस्तौ ईदृशावश्वौरथेयद्यदा अयुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानिदहतस्तेतव रवःशब्दोवृषभस्येव दृप्तस्यमहोक्षस्यशब्दइवगंभीरोभवति आदनन्तरं वनि-

नोवनसंबद्धान् वृक्षान्धूमकेतुनाधूमःकेतुःप्रज्ञापकोयस्यतादृशेनरश्मिनाइन्वसि व्याप्नोषि अ-
न्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः युजिर्योगे लुङि झलोझलीतिसकारलोपः । अरुषेत्यादिषुद्विवचनेषु
सुपांसुलुगित्याकारः । रवः रुशब्दे ऋदोरबितिभावेअप् । इन्वसि इविव्याप्तौ भौवादिकः इ-
दित्वानुम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

एकादशीमृचमाह—

अधस्वनादुतबिभ्युःपतत्रिणोद्रप्सायत्तयवसादोव्यस्थिरन् ।

सुगंतत्तेतावकेभ्योरथेभ्योग्रैसख्येमार्षिषामावयंतव ॥११॥

अध । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते ।

यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् । सुगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः ।

रथेभ्यः । अग्रै । सख्ये । मा । र्षिषाम् । वयम् । तव ॥११॥

हेअग्रे अध दग्ध्वनप्रवेशानन्तरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात्उतशब्दोऽप्यर्थः पत-
त्रिणः पक्षिणोऽपिबिभ्युः बिभ्यतिभयंप्राप्नुवन्ति उत्पतनेनदेशान्तरंगन्तुंसमर्थाःपक्षिणोऽपि
यदाभयंप्राप्नुवन्ति किमुवक्तव्यमन्येषांतत्रत्यानांवृकादीनांभीतिर्जायतइति अतस्त्वयिवनंप्रविश-
ति सर्वेप्राणिनोभयंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तादृशस्यतेतवद्रप्साः ज्वालैकदेशाः यवसादः यवसा-
नामरण्येवर्तमानानांतृणानामत्तारःसन्तोयद्यदाव्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते तत्तदातेतवसर्वमर-
ण्यं सुगंसुखेनगन्तुंशक्यं अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्योरथेभ्यश्च तदरण्यंसुगंभवति पूर्वेप्रवृत्तै-
र्ज्वालाग्रैस्तृणादिषुदग्धेषुसत्सुत्वदीयारथाः प्रतिबन्धमन्तरेणपश्चाद्गच्छन्तीतिभावः अन्यत्समान-
म् ॥ बिभ्युः जिभीभये छान्दसोलिट् एरनेकाचइतियण् । व्यस्थिरन् समवप्रविभ्यइतितिष्ठते-
रात्मनेपदम् लुङिव्यत्ययेनझस्यरन् स्थाध्वोरिच्चेतीत्वम् ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । तावकेभ्यः
तवकममकावेकवचनेइतियुष्मदस्तवकादेशः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अयंमित्रस्यवरुणस्यधार्यसेवयातामरुतांहेळोअद्भुतः ।

मृळामुनोभूवेषामनःपुनरग्रेसख्येमार्षिषामावयंतव ॥१२॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवय्याताम् । मरुताम् ।
हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोतामित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च संबन्धिने धा-
यसे धारणाय अवस्थापनाय भवतु मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः अवय्यातां अव-
स्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुतां एतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधः अद्भुतः
महान् भवति अद्भुत इत्येतन्महत्ताम् तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः
अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सुमृळ सुष्ठु मृडय सुखय एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु पुनरपि प्रसन्नं भवतु अ-
न्यत्समानम् ॥ धार्यसे वहिहाधाऽऽर्यश्छन्दसीति भावे सुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्कृत्तोरिति
युक् । अवय्यातां याप्रापणे अस्मादवपूर्वाल्लटः शतृ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मृळ मृडसुख-
ने छन्दस्युभयथेति शपार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः अत्र चोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्व-
म् । भूतु बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

देवो देवानां मसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनां मसि चारुर्ध्वरे ।
शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमे अग्ने सख्ये मारिषामावयन्तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि ।
चारुः । अध्वरे । शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्ने । सख्ये ।
मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवोद्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषां अद्भुतो महान् मित्रोऽसि प्रौढः सत्त्वाभवसि तथा चारुः
शोभनस्त्वं अध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि निवासयिता भवसि अतोऽस्माकं वसूनि देही-

त्यर्थः किञ्च सप्रथमस्तमेसर्वतः पृथुतमे अतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनिशर्मन् शर्मणियज्ञ-
गृहेस्यामवर्तमाना भवेम अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालक ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

तत्तेभद्रयत्समिद्धः स्वेदमेसोमाहुतो जरसेमृळयत्तमः ।
दधासिरत्नं द्रविणं च दाशुषेग्रेसख्येमारिषामावयन्तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । समऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः ।
जरसे । मृळयत्तमः । दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हेअग्ने ते त्वत्संबन्धितत्वलुभद्रं भजनीयं प्रशस्तमित्यर्थः किंपुनस्तत् । स्वेदमेस्वकीये उत्तर-
वेदिलक्षणे निवासस्थाने तस्यैषस्वोलोको यदुत्तरवेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यांसमिद्धः
सम्यगिद्धः प्रज्वलितः सोमाहुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे ऋत्विग्भिः स्तूयसे इति यदस्ति
तद्भद्रमित्यर्थः एवं प्रशस्तस्त्वं मृळयत्तमः अतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं मणीयं कर्मफलं
वा द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि प्रयच्छसि अन्यत्समानम् ॥ समिद्धः जिह-
न्धीदीप्तौ कर्मणि निष्ठा श्वीदितो निष्ठा यामितीदृशप्रतिषेधः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सो-
माहुतः सोमेनाहुतः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे जरतिः स्तुतिकर्मा व्यत्ययेन
कर्मणिकर्तृप्रत्ययः यद्धृत्तयोगादनिघातः । दधासि अनुदात्ते चेत्यङ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

यस्मै त्वंसुद्रविणो ददाशोनागास्त्वमदिते सर्वताता ।
यं भद्रेण शवंसाचो दयासि प्रजावन्ताराधसाते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सुद्विणः । ददाशः । अनागाः इत्वम् । अदिते ।
सर्वताता । यम् । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजावता ।
राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हेसुद्विणः शोभनधन अदिते अखण्डनीयाग्ने सर्वताता सर्वासुकर्मततिषु यद्वा सर्वेषु ज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानाय अनागास्त्वं अपापत्वं पापराहित्येन कर्माहंता त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति यंच यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा वलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति वयंचस्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम भवेम ॥ सुद्विणः शोभनानि द्विणानि धनानि यस्य द्रुगतौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् द्विणशब्दस्यान्ते सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः दाशृदाने लेटच्चाडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातिलप्रत्ययः यास्कपक्षे तु सर्वास्ततयो येषु यागेषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वर्णव्यापत्या आत्वं उभयत्रापि सुपांसुलुगितिसप्तम्यादादेशः । चोदयासि चुदपेरणे लेटच्चाडागमः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

सत्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्रतिरेह देव ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभगत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः ।
प्र । तिर । इह । देव । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥ ३२ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने सपूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मणि अस्माकमायुः प्रतिर प्रवर्धय प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुः मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्वित्यर्थः मित्रः प्रमीतस्त्राता वरुणः अवशिष्टानां निवारयिता अदितिः अदीनां अखण्डनीयावादेवमाता सिन्धुः स्यन्दनशीलो दकात्मा देवता पृथिवी प-

थिताभूदेवता उतेतिसमुच्चये द्यौःप्रकाशमानाद्युलोकात्मादेवता एताश्चसर्वाअग्निनाप्रवर्धितमायुर्म-
महन्तामितिपूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइतिउद्गात्रादिषुपाठात्
भावे अञ् पुनरपिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । ममहन्तां महपूजायां भौवादिकः लोटि बहुलं
छन्दसीतिशपःश्लुः तुजादित्वादङ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वार्विंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेषष्ठोध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रथमे मण्डले पञ्चदशेनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् द्वे विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् तत्रानुक्रम्यते—द्वे एकादशौषसायवाग्नेये इति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेराङ्घ्रिरसः कुत्सः ऋषिः अनादेश परिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः उपसि प्रातः काले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता यद्वा आग्नेयं तदिति पूर्वोक्तत्वात् तु ह्यादि परिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि केवलाग्निदेवत्यानि अतोऽस्य सूक्तस्य औषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वा शब्दार्थः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऽक्तौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते तथा च सूत्रितं अथैतस्या इति खण्डे—द्वे विरूपे इति सूक्ते इति । आश्विन-शस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समानायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

ॐ द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्या भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुवर्थे ।

अन्याऽन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् ।

भवति । स्वधावान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणेशो भनगमनागमने यद्वा अर्थः प्रयोजनं शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतयानानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः पुनः पुनः पर्यावर्तते ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ तत्रात्रेः पुनः सूर्यः सहिगर्भवद्वात्रावन्तर्हितः सन्तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते अह्नः पुनोऽग्निः सहितत्रविद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन्तस्मादह्नः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते अनयोरेतयोः पुनः त्वंचैतत्तिरीयैरान्नायते—तयोरेतौ वत्सौ अग्निश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः अह्नोऽग्निस्तान्नोरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुन्रन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोपधापयेते स्वकीयं रसं पाययतः यद्वा न्याकर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति यद्वा कर्तव्यं

स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति एतच्च सायंप्रातः कालीनाहुत्यभिप्रायम् श्रूयते च—तस्मा-
अग्रये सायं हूयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायां
अग्नेर्जनन्यां हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावानहविलक्षणान्नवान्भवति शुक्रः निर्मलदीप्तिरग्निः
स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्ति युक्तः स नददृशे दृश्यते ॥ स्वर्थे कृग-
तौ उपिकुषिगार्तिभ्यस्थितिभावे कर्मणि वाथन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् शोभनोर्थो ययोस्ते आ-
द्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं स-
मासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः बहुलग्रहणात् समासवद्भावाभावे तस्य परमाग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसं-
ज्ञायामनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वम् । धापयेते धेट्पाने आदेच इत्यात्वम् ततो हेतुमतिणिच् अ-
र्तिह्रीत्यादिना धातोः पुगागमः तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानास्तीति ज्ञापितम् शास्त्रासाह्वा-
व्येतिलतात्वानां निर्देशेन सहिपुक्प्राप्तिख्यापनार्थः यदितत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक्प्रा-
प्तो तिसोनर्थकः स्यात् तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः निगरणचल-
नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानमिति प्रतिषेधादात्मनेपदम् । हरिः हज्रहणे
औणादिक इन्प्रत्ययः त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । भवति एकान्याभ्यां सार्थाभ्यामिति
प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । दृशे दृशेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लिट् । सुव-
र्चाः शोभनं वर्चस्तेजो यस्य सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयं शसं जनेषु विरोचमानं परिर्षीनयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः ।

विभृत्रम् । तिग्मः अनीकम् । स्वयं शसम् । जनेषु । विरोचमानम् ।

परि । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः युवतयः
नित्यतरुण्यः अजरामरणा इत्यर्थः एवम्भूता दश प्राच्याद्या दश सङ्ख्याका दिशः गर्भमे-
घेषु गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं त्वष्टुर्दशान्मध्यमाद्याः सकाशाज्जनयन्त वैद्युतमग्निं उत्पादयन्ति यद्वा

दशसङ्ख्याकाअङ्गुल्यः त्वष्टुर्दीप्तस्यवायोः गर्भस्वकारणभूतेवायौगर्भरूपेणवर्तमानं अग्नेर्हिवा-
युःकारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निं अरण्योः सकाशाज्जनयन्त उत्पादयन्ति कीदृ-
श्योङ्गुल्यः अतन्द्रासः पुनः पुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः युवतयः अपृथक्कृत्यवर्तमानाः एकस्मि-
न्पाणौसंहत्यावस्थिता इत्यर्थः कीदृशमग्निं विभृत्रंसर्वेषुभूतेषुविहृतं जाठररूपेण विभज्यवर्तमानमि-
त्यर्थः तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं अतएव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहन्यते स्वयशसं स्वा-
यत्तयशस्कं अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः जनेषु जनपदेषु सर्वेषु देशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमा-
नं ब्रह्मणामुपकारकमित्यर्थः एवंभूतंसीं एनमग्निं परिपरितः सर्वतो नयन्ति स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः
स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः त्विषदीप्तौ नष्टुनेष्ट्वष्टुक्षतइत्यादिना उणादिषु तृन्तो निपातितः
अतो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । विभृत्रं हन् हरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा छान्दसोरेफोपजनः गतिरनन्तर-
तिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ह्यग्रहोर्भइति भत्वम् यद्वा औणादिकः क्रप्रत्ययः । तिग्मानीकं तिजनिशा-
न युजिरुजिति जांकुत्वं चेति मक् अनप्राणने अनिहृषिभ्यां चेति कीकन् तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिषीं पूर्वपदादितिषत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्रीणि जाना परिभूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनुप्रदिशं पार्थिवानामृतून् प्रशासद्विदधावनुष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि ।

एकम् । अप्सु । पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् ।

प्रशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परिभूषन्ति परितः सर्वतो लं-
कुर्वन्ति यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति समुद्रे अवधौ वडवा-
नलरूपेणैकं जन्म दिविद्युलोके आदित्यात्मना एकं अप्सु आपइत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षे वैद्युताग्नि-
रूपेणैकं एवमग्निस्त्रिधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः तत्रादित्यात्मनावर्तमानः सोमिर्ऋ-
तून् वसन्ताद्यान् ऋतून् प्रशासत्यर्कषेण विभक्तया ज्ञापयन् पार्थिवानां पृथिव्याः सम्बन्धिनां स-
र्वेषां प्राणिनां पूर्वाप्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टांकुभं अनुष्टु इत्येतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्टु इति य-
था सम्यगनुक्रमेण विदधौ कृतवान् स्वतो भेदरहितयोरखण्डयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्ता-

दिभेदश्चसूर्यगत्यानिष्पाद्यते अतःसूर्यएवतयोःकर्तेत्यर्थः ॥ जाना जनीप्रादुर्भावे भावेष्वन्
कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।
भूषन्ति भूषअलंकारे भौवादिकः यद्वा भवतेर्लेटिसिद्धहुलंलेटीतिसिप् आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वादिङभावः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वादुणाभावश्च । दिवि अप्सु उभयत्र ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवानां पृथिव्याज्जावितिप्राग्दीव्यतीयोन्प्रत्ययः । प्रशासद शासुअ-
नुशिष्टौ अस्माल्लटःशट् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमप्रतिषेधः
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुष्टु अपदुःसुषुस्थइतिविधीयमानःकुप्रत्ययोबहुलवचना-
त्तिष्ठतेरनुपूर्वादपिभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

कइमंवोनिण्यमाचिकेतवत्सोमातृजनयतस्वधाभिः ।

बह्वीनांगर्भोअपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरतिस्वधावान् ॥४॥

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः ।

जनयत । स्वधाभिः । बह्वीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् ।

महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥ ४ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः निण्यं निर्णीतांतर्हितनमैतत् अवादिषुगर्भरूपेणान्तर्हितं तथाचम-
न्त्रान्तरम्—गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथामिति । एवंभूतमिममग्निवोयुष्माकंम-
ध्येकआचिकेतकोजानाति नकोपीत्यर्थः सोयमग्निर्वत्सःमेघस्थानामपावैद्युताग्निरूपेणपुत्रस्था-
नीयःसन्मातृःतस्यमातृस्थानीयानिवृष्ट्युदकानिस्वधाभिर्हविलक्षणेनैःजनयतउत्पादयति त-
थाचस्मर्यते—अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्ततःप्रजाइ-
ति । अपिच बह्वीनामेघस्थानामपांगर्भःवैद्युतरूपेणगर्भस्थानीयः सोमिःअपसामुपस्थात्समु-
द्रान्निश्चरति औषसाग्निरूपेणादित्यःसन्निर्गच्छति कीदृशः महान् तेजसामौढः कविःक्रान्तदर्शी
स्वधावान्हविलक्षणान्वान् एकएवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेनपार्थिवरूपेणवैद्युतात्मनाऔषस-
रूपेणादित्यात्मनाचविभज्यवर्ततइत्यर्थः ॥ चिकेत कितज्ञाने छान्दसोलिट् । जनयत जनीजू-
ष्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् पूर्ववच्छान्दसोलट् । बह्वीनां नित्यंछन्दसी-

तिबहुशब्दात्तडीष् ड्याच्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् । अपसां आपृव्याप्तौ आपःकर्माख्या-
यां ह्रस्वश्चनुट्चवेतिबहुलवचनादकर्माख्यायामपिआमोतेरसिप्रत्ययोह्रस्वश्च । उपस्थात् उपति-
ष्ठन्त्यापोन्नेत्युपस्थः आतश्चोपसर्गेइतिकृत्यत्युटोबहुलमितिबहुलवचनादधिकरणेकप्रत्ययः मरु-
द्वधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आविष्टयोवर्धतेचारुसुजिह्वानामूर्ध्वःस्वयंशाउपस्थे ।
उभेत्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहं प्रतिजोषयेते ॥ ५ ॥ १ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः ।
स्वयंशाः । उपऽस्थे । उभे इति । त्वष्टुः । बिभ्यतुः । जायमानात् ।
प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥ १ ॥

आसुमेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मनावर्तमानोऽग्निः चारुःशोभनदीप्तिःसन् आविष्टयोवर्धतेआ-
विर्भूतः प्रकामानोवृद्धिप्राप्नोति किंकुर्वन् जिह्वानांकुटिलानामिवेषुतिर्यगवस्थितानांतासामपामु-
पस्थेउत्सङ्गेस्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनःसन् अकारणास्वप्सुतिर्यगवस्थि-
तास्वपिस्वयमूर्ध्वज्वलन्नित्यर्थः तदुक्तं वैशेषिकैः—अग्नेरूर्ध्वज्वलनंवायोस्तिर्यक्पवनंअणुमनसो-
राद्यं कर्मैतान्यदृष्टकारितानीति । अपिच उभेद्यावापृथिव्यौत्वष्टुर्दीप्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्माद्-
अग्नेर्बिभ्यतुः भयं प्रापतुः तदनन्तरंउत्पन्नसिंहंसहनशीलंअभिभवनशीलंतमग्निंप्रतीची प्रत्यञ्चन्त्यौ
प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येनप्राप्नुवन्त्यौप्रतिजोषयेतेसेवेते यास्कस्त्वाह—आविरावेदनात्तत्त्वोव-
र्धतेचारुसुचारुचरतेर्जिह्वंजिहीतेरूर्ध्वउच्छ्रितोभवतिस्वयंशाआत्मयशाउपस्थउपस्थानेउभे
त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेतेद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवारणीइतिवा-
पिचैनेप्रत्युक्तेसिंहंसहनंप्रत्यासेवेतेइति ॥ आविष्टयः आविःशब्दात् छन्दसीतिशैषिकस्यपू-
ह्रस्वात्तादौतद्धितइतिषत्वम् । आसु इदमोन्वादेशेइत्यंशादेशोनुदात्तः विभक्तिश्चसुप्त्वादनुदात्तेति
सर्वानुदात्तत्वम् नचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वंशङ्कनीयम् अन्तोदात्तादिदमशब्दाद्धितद्विधीयते ।
प्रतीची प्रतिपूर्वादश्चतेर्भ्रंत्वगित्यादिनाकिन् अनदितामितिनलोपः अश्चतेश्चोपसंख्यानमितिङी-

पू अचइत्यकारलोपेचावितिदीत्वर्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वम् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घः । जोषयेते जुषीप्तीतिसेवनयोः स्वार्थेणिच् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

उ॒भेभ॒द्रेजो॑षयेते॒नमे॒नेगा॒वो॒नवा॒श्राउ॒पत॒स्थुरै॑वः ।

सद॒क्षा॒णां॒दक्ष॑पतिर्ब॒भूवा॒अ॒न्ति॒यं॒दक्षि॑ण॒तोह॒विर्भिः॑ ॥ ६ ॥

उ॒भे इति॑ । भ॒द्रे इति॑ । ज॒ोष॒येते॒ इति॑ । न । मे॒ने इति॑ । गा॒वः । न ।

वा॒श्राः । उ॒प । त॒स्थुः । ए॒वैः । सः । द॒क्षा॒णाम् । दक्ष॑पतिः । ब॒भूव॒ ।

अ॒ज॒ति । यम् । द॒क्षि॒णतः॑ । ह॒विः॒भिः ॥ ६ ॥

उभेअहश्चरात्रिश्च यद्वा द्यावापृथिव्यौ अरणीवा भद्रेभजनीयेशोभनांग्यौमेनेस्त्रियौजोषये-
तेन सेवेतेइव यथाशोभनेस्त्रियौचमरहस्तेराजानंउभयतःसेवेते एवंद्यावापृथिव्यौएनमग्निउभ-
यतःसेवेतेइत्यर्थः अपिच वाश्राः हंभारवंकुर्वन्त्यः गावोन गावोयथा एवैः स्वकीयै-
श्चरित्रैःआदरातिशयेनस्वकीयानवत्सानुपतस्थुः संगच्छन्ते तथेममग्निद्यावापृथिव्यावुपस्थिते
भवतः पूर्वसेवनमात्रमुक्तं इदानींपुनः गोनिदर्शनेनतत्रैवादरातिशयोद्योत्यते अतःसोमिदं-
क्षाणांसर्वेषांबलानांदक्षपतिर्बभूवआसीत् बलानांमध्येयदतिशयितंबलंतस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः
यमग्निदक्षिणतः आहवनीयस्यदक्षिणभागेवस्थिताऋत्विजः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः
अजन्ति आर्दीकुर्वन्तितर्पयन्ति सोमिरितिपूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्या-
दिनारक् । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवन् इतिभावेवन्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

उ॒द्यं॒यमी॒तिस॒विते॒व॒बा॒हू॒उ॒भे॒सिचौ॑यतते॒भीम॑ऋ॒जन् ।

उ॒च्छु॒क्रम॑त्कमजते॒सिम॑स्मा॒न्नवा॑मा॒तृभ्यो॑वस॒नाज॑हाति ॥ ७ ॥

उत् । यं॒यमी॒ति । स॒वि॒ताइ॒व । बा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ । सि॒चौ ।

य॒त॒ते । भी॒मः । ऋ॒जन् । उत् । शु॒क्रम् । अ॒त्कम् । अ॒ज॒ते ।

सि॒म॒स्मात् । न॒वा । मा॒तृभ्यः॑ । व॒स॒ना । ज॒हा॒ति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरकः आदित्यो यथा बाहू बाहुस्थानीयान् रश्मीन् द्रुमयति तथा अयमौषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांसि उद्यंयमीति भृशं उद्यतानि ऊर्ध्वाभिमुखानि करोति तदनन्तरं भीमः सर्वेषां भयं करोति उभे सिचौ उभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसा अलङ्कुर्वन् यतते स्वव्यापारे प्रयतते तदनन्तरं सिमस्मात् सर्वस्मात् भूतजातात् शुक्रं दीप्तं अत्कं सारभूतं रसं उदजतेरग्निभिरूर्ध्वमादत्ते अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशात् नवा निप्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य जगतः आच्छादकानि तेजांसि जहाति उद्गमयति ॥ यंयमीति यम उपरमे अस्माद्यङ्गुलिं नुगतो नुनासिकान्तस्येति अज्यासस्य नुगागमः एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थम् । सिचौ षिचिर्क्षरणे सिञ्चतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ क्षिप्चेति क्षिप् । यतते यती प्रयत्ने । अत्कम् अतसात्त्यगमने इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् इति कन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सिमस्मात् सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना उभयतः शेषेऽहं दसिबहुलमिति शैलोपः । जहाति ओहाक् त्यागे जौहोत्यादिकः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्सं पृश्नानः सदने गोभिर्ऋद्धिः ।

कविर्बुध्नं परिमर्ज्यते धीः सा देवता ता समितिर्बभूव ॥८॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । उत्तरम् । यत् । सम्पृश्नानः ।

सदने । गोभिः । अत्ऋद्धिः । कविः । बुध्नम् । परि । मर्ज्यते ।

धीः । सा । देवता ता । सम्पृश्नानः । बभूव ॥८॥

सदनेन्तरिक्षे गोभिर्गन्धीभिर्ऋद्धिः मेघस्थाभिः सह सम्पृश्नानः वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यं उत्तरं उत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतप्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रान्तदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः बुध्नं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमन्तरिक्षं परिमर्ज्यते परितो माँष्टिस्वतेजसा आच्छादयति तस्याग्नेः सा देवता ता देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिः अस्माभिः सुता सती समितिर्बभूव तेजसां संहतिर्भवति ॥ सम्पृश्नानः पृचीसंपर्के रौधादिकः अस्माहटः शानच् असोरलोप इत्यकारलोपः । सदने सीदन्त्यस्मिन् गन्धर्वादय इति सदनमन्तरिक्षं अधिकरणे ल्युट् । मर्ज्यते मृज्-पृश्नुदौ अस्माद्यङि मर्ज्यते मर्ज्यमाना स इति चोपसङ्ख्यानमिति निपातनादज्यासस्य रुगाग-

मः । देवताता देवेनततादेवताता तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः
व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

उरुतेज्रयःपर्येतिबुध्नंविरोचमानंमहिषस्यधाम ।

विश्वेभिरग्नेस्वयंशोभिरिद्धोदब्धेभिःपायुभिःपाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । ज्रयः । परि । एति । बुध्नम् । विरोचमानम् । महिषस्य ।

धाम । विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशः । इभिः । इद्धः । अदब्धेभिः ।

पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्यमहतः ते तव ज्रयःराक्षसादीनामभिभावुकंविरोचमानंविशेषेणदीप्यमानं उरुवि-
स्तीर्णधामतेजःबुध्नमपांमूलभूतंअन्तरिक्षंपर्येतिपरितोव्याप्नोति हेअग्ने इद्धः अस्माभिःप्रज्वलितः
सम् विश्वेभिःसर्वैःस्वयंशोभिःस्वकीयैरात्मोयैस्तेजोभिरस्मान्पाहिरक्ष कीदृशैःअदब्धेभिःराक्षसा-
दिभिरहिंसितैः पायुभिःपालनशक्तैः ॥ ज्रयः जिज्जिअभिभवे असुन् । अदब्धेभिः दम्भुदम्भे नि-
ष्ठायां यस्यविभाषेतीदृमतिषेधः अनिदितामितिनलोपः झषस्तथोर्धोर्धइतिधत्वम् नञ्समासेव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिसंज्ञेसभावः ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

धन्वन्स्रोतःऋणुतेगातुमूर्मिशुकैरूर्मिभिरभिनक्षतिक्षाम् ।

विश्वानानिजठरेषुधत्तेन्तर्नवासुचरतिप्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । ऋणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुकैः । ऊर्मिभिः ।

अभि । नक्षति । क्षाम् । विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः ।

नवासु । चरति । प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन्नभसिगातुंगमनशीलमूर्मिमुदकसंधंअयमग्निःस्रोतःऋणुते स्रोतसाप्रवाहरूपेणयुक्तंक-
रोति शुकैर्निर्मलैरूर्मिभिः तैर्जलसंवैःक्षांभूर्मिअभिनक्षति अभिव्याप्नोति स्वतेजोभिरन्तरिक्षेज-
लसंधमुत्पाद्यतेनसर्वाभूमिमभिवर्षतीत्यर्थः पश्चादविश्वानानिजठरेषुधत्तेन्तर्नवासुचरतिप्रसूषु

निजठरेषुधत्ते अवस्थापयति तदर्थंनवासुवृष्टचनन्तरमुत्पन्नासु प्रसूषसर्वेषामन्नानांप्रसवित्रीष्वो-
षधीषु पाकार्थमन्तश्चरतिमध्येवर्तते अन्तरवस्थितेनभौमाग्निनासर्वाओषधयःपच्यन्ते ॥ धन्व-
न् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्वान्नुम् कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्
धन्वान्तरिक्षंधन्वन्यस्मादापइतियास्कः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गातुं गाङ्गतौ कमिमनिज-
नीत्यादिनातुप्रत्ययः । ऊर्मिम् अर्तेरूच्चेतिसिप्रत्ययः । नक्षति नक्षगतौ ॥ १० ॥

एकादशीसृचमाह—

ए॒वानो॑अ॒ग्नेस॒मिधा॑वृ॒धानो॑रे॒वत्पा॑वक॒श्रव॑से॒विभा॑हि ।

तन्नो॑मि॒त्रोवरु॑णोमामहन्ता॒मदि॑तिः॒सिन्धुः॑पृ॒थिवी॑उ॒तद्यौः॑॥११॥२

ए॒व । नः॑ । अ॒ग्ने । स॒मऽइ॒धा । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क । श्र॒व॒से । वि ।

भा॒हि । तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒मह॑न्ता॒म् । अ॒दि॒तिः ।

सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः॑ ॥ ११ ॥ २ ॥

हेपावक शोधकाग्ने समिधाअस्माभिर्दत्तेनसमिदादिद्रव्येण एव एवमुक्तप्रकारेणवृधानोवर्ध-
मानःसन् रेवत् रयिमतेधनयुक्तायनोस्माकंश्रवसेन्नायविभाहि विशेषेणदीप्यस्वअस्माकंतादृशम-
न्प्रयच्छेत्यर्थः नोस्माकंतदन्नमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तारक्षन्वित्यर्थः उतशब्दःसमुच्चये पृ-
थिवीचद्यौश्चेत्यर्थः॥ एव निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । वृधानः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छी-
लिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् चानशःसार्वधातुकत्वेनङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः लसा-
र्वधातुकत्वाभावेनअनुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते । रेवत् रयिशब्दान्मतुप् रयेर्मतौबहुल-
मितिसम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चेतिमतुपउदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिचतु-
र्थ्यालुक् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सप्तम्येतिनवर्चतृतीयंसूक्तं कुत्सस्यार्षेयैष्टुभं द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोग्निः शुद्धाग्निर्वादेव-
ता तथाचानुक्रान्तम्—सप्तमथानवद्रविणोदसइति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहो-

कःसूक्तविनियोगः व्यूढस्यदशरात्रस्य षष्ठेहन्याग्निमारुतेइदंसूक्तंजातवेदस्यनिविद्धानं व्यूह-
श्चेदितिखण्डेसूत्रितम्—सप्रत्नथेत्याग्निमारुतमिति । सप्रत्नथासहसाजायमानइतिजातवेदस्यं स-
मानोदर्कमित्यादिब्राह्मणम् । महापितृयज्ञेस्विष्टकृत्स्थानीयस्यकव्यवाहनस्यसप्रत्नथेत्येषायाज्या
दक्षिणाग्निरितिखण्डेसूत्रितम्—सप्रत्नथासहसाजायमानइत्यग्निःस्विष्टकृत्कव्यवाहनइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमावृचमाह—

सप्रत्नथासहसाजायमानःसद्यःकाव्यानिबद्धधत्तविश्वा ।

आपश्चमित्रंधिषणाचसाधन्देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥१॥

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बद्ध ।

अधत्त । विश्वा । आपः । च । मित्रम् । धिषणा । च । साधन् ।

देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः३दाम् ॥ १ ॥

सहसाबलेनजायमानोनिर्मथनेनोत्पद्यमानःसोऽग्निः सद्यस्तदानीं उत्पत्त्यनन्तरमेव
प्रत्नथाप्रत्नइव चिरन्तनइवविश्वाविश्वानिसर्वाणिकाव्यानिकवेःक्रान्तदर्शिनःप्रगल्भस्यकर्मा-
णि बद्ध सत्यं अधत्तअधारयत् पूर्वंविद्यमानइवअग्निरुत्पत्तेःसमकालमेवस्वकीयंहविर्वहनादिकं
सर्वकार्यमकरोदित्यर्थः इममग्निवैद्युतरूपेणवर्तमानंमेघेष्ववस्थिताआपश्च धिषणाच या मा-
ध्यमिकावाक् साच मित्रंसखिभूतंसाधनसाधयन्ति कुर्वन्ति तमिमंद्रविणोदां द्रविणस्यध-
नस्यदातारमग्निदेवाःक्रत्विजोधारयन्गार्हपत्यादिरूपेणधारयन्ति यद्वा देवाएवेन्द्रादयइममग्निं
द्रविणोदां हविलेक्षणस्यधनस्यदातारंरुत्वा दूत्येधारयन् धारयन्ति ॥ प्रत्नथा प्रत्नपूर्वविश्वे-
मात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेथाल्प्रत्ययः । काव्यानि कवेःकर्मकाव्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइति
ष्यञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् विधुंसंराद्धौ णिचि सिध्यतेरपारलौकिकेइत्यात्वम् लेट्य-
ङागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिलोपः । द्रवि-
णोदां द्रविणानिददातीतिद्रविणोदाः द्रुगतौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् छान्दसःपूर्वपदस्यलुक् अन्ये-
भ्योपिट्थ्यन्तइतिददातेर्विच् सकारान्तंतु असुनिकृतेनिष्पद्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सपूर्वयानि॒विदा॑क॒व्यता॒योरि॒माःप्र॒जाअ॑जनयन्मनूनाम् ।
वि॒वस्व॑ता॒चक्ष॑सा॒द्याम॑पश्च॒देवाअ॒ग्नि॒धार॑यन्द्र॒विणो॑दाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्व॒या । नि॒विदा॑ । क॒व्यता॑ । आ॒योः । इ॒माः । प्र॒जाः ।
अ॒ज॒न॒य॒त् । म॒नू॒नाम् । वि॒वस्व॑ता । चक्ष॑सा । द्याम् । अ॒पः । च ।
दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥ २ ॥

सोमिः पूर्वयाप्रथमयाअग्निर्देवेद्धइत्यादिकयानिविदाकव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणास्तुतिःकुर्वताआयोर्मनोः सम्बन्धिनाउक्थेनचस्तूयमानः सोमिर्मनूनांसम्बन्धिनीरिमाः प्रजाअजनयत् उदपादयत् मनुनास्तुतःसन् मानवीःसर्वाःप्रजाअजनयदित्यर्थः तथाविवस्वताविवासनवताविशेषेणाच्छादयताचक्षसाआत्मीयेनतेजसाद्याद्युलोकंअपश्चान्तरिक्षंचव्यामोतीतिशेषः अन्यत्समानम् ॥ कव्यता कुशब्दे अचोयदितिभावेयत् कव्यंकवन्स्तुतिंकरोति तत्करोतीतिणिच् तदन्तावकिप् बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोरितिणिङ्कृतस्तुक् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयोः इण्गतौ छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तमी॑ळतप्र॒थमं॑य॒ज्ञसा॑धंवि॒शआ॒रीरा॑हु॒तमृ॑ज॒सान॑म् ।
ऊ॒र्जःपु॒त्रंभ॑र॒तंस॒प्रदा॑नु॒देवाअ॒ग्नि॒धार॑यन्द्र॒विणो॑दाम् ॥ ३ ॥

तम् । ई॒ळ॒त । प्र॒थ॒मम् । य॒ज्ञः॒सा॑धम् । वि॒शः । आ॒रीः । आ॒हु॒तम् ।
ऊ॒र्जः । पु॒त्रम् । भ॒र॒तम् । स॒प्र॒दा॑नुम् । दे॒वाः ।
अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥ ३ ॥

हेविशः सर्वेमनुष्याः आरीः अग्निस्वामिनंगच्छन्त्योयूयंतंअग्निमीळतस्तुध्वम् कीदृशं प्रथमं सर्वेषुदेवेषुमुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्यदर्शपूर्णमासादेःसाधकंनिष्पादकं आहुतंहविर्भिस्तर्पितं

ऋअसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोन्निःस्यपुत्रं भुक्तेनानेन जाठराग्नेर्वर्धनात् अभेरन् पुत्रत्वम् भ-
रतं हविषोभर्तारं यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं श्रूयते च—स्वदेहवा एष प्राणो भूत्वा प्रजा-
विभर्तितस्मादेष भरत इति । सृप्रदानं सर्पणशीलदानयुक्तं अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्य-
र्थः ॥ देवा इत्यादिगतम् । ईळत ईडस्तुतौ लोटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शपोलुग-
भावः । यज्ञसाधं यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् साधयतेः क्तिप् णेरनिटीति णिलोपः । आरीः ऋगतौ
सूचिसूत्रीत्यादिनायङ् यङोचिचेति च शब्देन बहुलग्रहणादनैमित्तिकोलुक् प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भा-
वे उरदत्वहलादिशेषौ रुग्रिकौचलुकीतिरुक् यङ्लुगन्तादौणादिकः किप्रत्ययः यणादेशोरी-
तिरेफलोपः द्रूलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वम् रुदिकारादकिन इति डीष् जसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ऋअसानं ऋअतिः प्रसाधनकर्मा ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः
क्तिप् इतिकर्मण्यसानच् । भरतं भृञ्भरणे भृमृदृशीत्यादिना अतच् । सृप्रदानं सृप्पूगतौ स्फायि-
तश्चीत्यादिनारक् सृपोदानुर्दानं यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

समातरिश्वापुरुवारपुष्टिर्विदद्वातुतनयायस्वर्वित् ।

विशांगोपार्जनि तारोदस्योर्देवा अग्निधारयन्द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारः पुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय ।

स्वः ऽवित् । विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् ।

धारयन् । द्रविणः ऽदाम् ॥ ४ ॥

सोमिस्तनयाय अस्मदीयाय पुत्राय गातुं अनुष्ठानमार्गं विदत् लभयतु कीदृशः मातरिश्वा
मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः पुरुभिर्बहुभिर्वा रावरणीयापु-
ष्टिरभिवृद्धिर्यस्य सतथोक्तः स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लभयिता विशां सर्वासां प्रजानां गो-
पागोपायितारक्षिता रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता जनयिता उत्पादयिता ॥ देवा इत्यादिगतम् ।
मातरिश्वा श्वन्नुक्षन्तित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वसप्राणने इत्यस्मात् कनिनप्रत्ययान्तो निपात्य-
ते । विदत् विद्वलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसोलुङ् लदित्वात् चुरडादेशः पादादित्वा-
न्निपाताभावः । जनिता जनितामन्वेइति तृचिणिलोपो निपात्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नक्तोषासावर्णमा॒मेम्या॒निधा॒पये॒ने॒ शिशुमे॒कंसमी॒ची ।
द्यावा॒क्षामा॒रुक्मो॒अन्तर्वि॒भा॒तिदे॒वाअ॒ग्नि॒धारय॒न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा । वर्णम् । आ॒मेम्या॒नि इत्या॒मेम्या॒नि । धा॒पये॒ते इति ।
शिशु॑म् । एक॑म् । स॒मी॒ची इति॑ स॒म॒ई॒ची । द्या॒वा॒क्षामा॑ । रु॒क्मः ।
अ॒न्तः । वि । भा॒ति । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒रय॑न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥५॥३॥

नक्तोषसा रात्रिरहश्च वर्णस्वकीयं रूपं आमिम्यानेपरस्परं पुनः पुनर्हि सन्त्यौ समीची सङ्गते संश्लिष्टे एवम्भूते अहस्त्रियामे एकं शिशुं अहः पुत्रमग्निं धापयेते हवींषि पाययेते रुक्मोरोचमानः सोमिः द्यावाक्षामाद्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये विभाति विशेषेण प्रकाशते अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा नक्तेति रात्रिनाम् नक्ता उषाश्च नक्तोषसा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः अन्येषामपीतिसांहितिकमुपधादीर्घत्वम् देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आमिम्याने मीङ्गर्हिसायां अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेन शानच् अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् एरनेकाचइति यण् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धापयेते धेट्पाने अस्माण्यन्ताजिगरणचलनेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेटउपसंख्यानमिति वचनात्नपादम्याङ्गमेति प्रतिषेधः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेण च एवस्वरः शिष्यते पादादित्वाच्चिधाताभावः । समीची सम्पूर्वादश्च तेर्कत्वगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः समः समीतिसम्यादेशः अश्चतेश्चोपसंख्याममिति ङीप् अचइत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् पदकारस्य त्वयमभिप्रायः उदईदिति विधीयमानमीत्वं समउत्तरस्याप्यश्चतेर्व्यत्ययेन भवतीति वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावाक्षामा दिवोद्यावेति द्यावादेशः सुपांसुलुगिति षष्ठ्याङादेशः देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

रा॒योबु॒धःस॒ङ्गम॒नोव॒सूना॒यज्ञ॒स्य॒केतु॒र्मन्म॒साध॒नो॒वेः ।
अ॒मृत॒त्वं रक्ष॑माणास ए॒नदे॒वाअ॒ग्नि॒धारय॒न्द्रवि॒णो॒दाम् ॥६॥

रायः । बुध्नः । समृद्गमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः ।
 वेरितिवेः । अमृतत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् ।
 धारयन् । द्रविणः ऽदाम् ॥ ६ ॥

योमिः रायोधनस्यबुध्नोमूलभूतः आहुतिद्वारासर्वेषांधनानांकारणत्वात्तवसूनांनिवासहेतु-
 नांधनानांसङ्गमनः सङ्गमयितास्तोतृणांप्रापयिता यज्ञस्यदर्शपूर्णमासादेःकेतुःकेतयिताज्ञापयि-
 ता वेःआत्मानमभिगच्छतःपुरुषस्यमन्मसाधनःमननीयस्याभिलषितस्यसाधयिता अमृतत्वंस्व-
 कीयामरणत्वंरक्षमाणासःपालयन्तोदेवाः एनंधनस्यदातारमग्निंधारयन्ति ॥ रायः ऊडिमिति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । सङ्गमनः नन्धादिलक्षणोल्युः । वेः वीगत्यादिषु अस्मादौणादिकइत्ययः
 टिलोपश्च ॥ ६ ॥

सप्तमीश्वचमाह

नूचपुराचसदनंरयीणांजातस्यचजायमानस्यचक्षाम् ।
 सतश्चगोपांभवतश्चभूरैर्देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च ।
 जायमानस्य । च । क्षाम् । सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरैः ।
 देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः ऽदाम् ॥ ७ ॥

नूचेतिनिपातसमुदायः अद्येत्यस्यार्थे नूचिदिनिपातः पुराणनवयोर्नूचेतिचेतियास्कैः ।
 नूच अद्यास्मिन्कालेपुराच रयीणांसर्वेषांधनानांसदनमावासस्थानंजातस्योत्पन्नस्यकार्यजात-
 स्यचजायमानस्योत्पद्यमानस्यच क्षां निवासयितारंसतश्चसर्वत्रविद्यमानस्वभावस्यनित्यस्यचा-
 काशादेर्भवतश्चसद्भावंप्राप्नुवतोभूरैः असंख्यातस्यान्यस्यचभूतजातस्यगोपांगोपायितारंरक्षितारं
 द्रविणोदां धनप्रदमेवंगुणविशिष्टमग्निंदेवाधारयन् हविर्वोद्धत्वेनधारयन्ति ॥ नूच ऋचितुनुचेतिदीर्घः ।
 रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । क्षां क्षिनिवासगत्योः अस्माणिण्च् वृद्ध्यायादेशौ
 ण्यन्तात्क्रिप् णेरनिटीतिणिलोपः वेरपृक्लोपाद्वलिलोपोबलीयानितिपूर्वलोपोव्योर्वलीतियलोपः
 नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपेतिप्रतिषेधात् यद्वा क्षैजैक्षये अस्मात्क्रिप्
 आदेचइत्यात्वम् । सतः अस्तेःशतरिअदादित्वाच्छपोलुक् शसोरलोपइत्यकारलोपः शतुरनुम-
 इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत् ।
द्रविणोदावीरवतीमिषंनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः६दाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः६दाः । सनरस्य । प्र ।
यंसत् । द्रविणः६दाः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणः६दाः ।
रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः द्रविणस्यधनस्यबलस्यवादाताग्निःतुरस्यत्वरमाणस्य चलतो जङ्घमस्यद्रविण-
सोधनस्यबलस्यवाएकदेशंप्रयंसत् अस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदाः सनरस्यसननीयस्यसंभ-
जनीयस्यस्थावररूपस्यधनस्यैकदेशंप्रयच्छतु अपिचद्रविणोदाः वीरवतींवीरैःपुत्रादिभिर्युक्तांइष-
मन्नंनोस्मभ्यंप्रयच्छतु तथाद्रविणोदादीर्घमायुः अस्मभ्यंरासतेप्रयच्छतु ॥ तुरस्य तुरत्वरणे इगुप-
धलक्षणःकः । सनरस्य वनषणसंभक्तौ रुद्रादयश्चेत्यरन्पत्ययः । यंसत् यमउपरमे लेट्यडागमः
सिद्धहुलंलेटीतिसिप् । रासते रादाने पूर्ववलेटिसिप् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

एवानोअग्नेसमिधावृधानोरेवत्पावकश्रवसेविभाहि ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामर्दितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥ ९॥१॥४॥

एव । नः । अग्ने । समः६इधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे ।
वि । भाहि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ४ ॥

व्याख्यातेयंपूर्वसूक्ते अक्षरार्थस्तु हे शोधकाग्ने एवमस्माभिर्दत्तेनसमिदादिद्रव्येणवृधानोव-
र्धमानःसन् नोस्माकंधनयुक्तायान्नायविशेषेणप्रकाशस्व अस्माकंतदन्नमित्रादयोममहन्तांपूजय-
न्तां रक्षन्त्वित्यर्थः तथासिन्धुः अब्देवताद्यावापृथिव्यौचममहन्ताम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अपनइत्यष्टर्चचतुर्थसूक्तंकुत्सस्यार्षगायत्रं शुचिगुणकोभिः शुद्धोभिर्वादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अपनोष्टौशुचयेगायत्रमिति । विनियोगोलैङ्गिकः अत्रेदमाख्यानम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीसर्वान्यज्ञान्बबाधे तांहन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन्सर्वस्यमित्रभूतंकुत्समब्रवीत् एषात्वयाहन्तव्येति सचावधीत् तंवागभ्यवदत् अनुचितमिदंत्वयाचरितंयत्त्वंसर्वेषामित्रभूतः सन्क्रूरमकार्षीरिति तद्वर्षिशोकः प्रामोदसक्रषिरेनसूक्तेनअग्निस्तुत्वाशोकमपागमयत् तथाचतांडकम्—दीर्घजिह्वीनामराक्षसीयज्ञानवलिहन्त्यचरत् तामिन्द्रः कयाचमाययाहंतुंनाशंसत् अथहसुमित्रः कुत्सः कल्याणआसतमब्रवीदिति । तस्मादेतत्सूक्तंशुगपनयनायविनियोज्यं अतएवहिसूत्रकारेणभारद्वाजेनदशमेहनिकर्तव्येशान्तिकर्मणियजुर्वेदेपठितमेतत्सूक्तंविनियुज्यते—नवचक्षुवाहुतीरपनःशोशुचदधमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

अपनःशोशुचदधमग्नेशुशुग्ध्यारयिम् । अपनःशोशुचदधम् ॥१॥

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ १ ॥

हेअग्ने नोस्माकमध्वंपापमपशोशुचत् अस्मत्तोनिर्गत्य अस्मदीयशत्रुंशोचयतु यद्वा अस्मदीयपापंशोशुचत् शोकग्रस्तंसर्वविनश्यतु अपिचास्माकरयिधनं आसमन्तात् शुशुग्धिप्रकाशय उक्तार्थमपिवाक्यं आदरातिशयद्योतनायपुनःपठ्यते अवश्यमस्माकमध्वंविनश्यत्विति॥शोशुचत् शुचशोके अस्माद्यङ्लुगन्तात् लेङ्यडागमः अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । अघं शोशुचच्चरयिंशुशुग्धिचेतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि शुचदीप्तौ लोटि बहुलंछन्दसीतिशपः२लुः हुञ्जलभ्योर्हेर्धिः चोःकुरितिकृत्वम् ॥१॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सुक्षेत्रियासुगातुयावसूयाचयजामहे । अपनःशोशुचदधम् ॥२॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अप । नः ।

शोशुचत् । अघम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूयाचधनेच्छयानिमित्तभूत-
याच यजामहे अग्निहविर्भिः पूजयामः यद्वा सुक्षेत्रियादेवयजनलक्षणशोभनदेशसम्बन्धिनाहवि-
षा अग्निं यजामहे नोस्माकमघं अपशोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रं सुक्षेत्रं तद्विषयाइ-
च्छासुक्षेत्रिया सुपआत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः व्यत्ययेनेत्वम् क्यजन्ता-
दप्रत्ययादितिभावे अकारप्रत्ययः ततश्चाप सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् एवमुत्तरत्रापि यद्वा शो-
भनक्षेत्रमस्यास्तीतिसुक्षेत्रिया इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितितृतीयायाडियाजादेशः
॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रयद्भन्दिष्ठएषां प्रास्माकांसश्चसूरयः । अपनः शोशुचदघम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अप ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ३ ॥

यद्यथा एषांस्तोतृणांमध्ये अयंकुत्सः प्रभंदिष्ठः प्रकर्षेणस्तोतृतमः एवमस्माकांसः आस्माकीनाः
सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेणस्तोतृतमाभवन्ति अन्यत्समानम् ॥ भन्दिष्ठः भन्दतिः स्तुतिकर्मा भदिक-
ल्याणे सुखेचेति तुधातुः अस्मात्तृजन्तात्तुच्छन्दसीतीष्ठत् तुरिष्ठेभ्यः स्वितितृलोपः । अस्माकांसः
अस्माकंसम्बन्धिन आस्माकाः तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकाविति अस्माकादेशः छान्दसोनक् प्र-
त्ययस्यलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृद्ध्यभावः आज्ञसेरसुक् स्थानिवदादेशेपिकारा-
त्परस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वा षष्ठीबहुवचने अस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् स एवाचा-
र्येणातिदिश्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

प्रयत्तै अग्नेसूरयो जायैमहि प्रतेवयम् । अपनः शोशुचदघम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायैमहि । प्र । ते । वयम् । अप ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यद्यस्मात्तेतवसूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधाभवन्ति ततोवयं च ते तवस्तोतारः सन्तः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेताभवेम ॥ जायेमहि प्रार्थनायां लिङ् श्य-
नि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रयदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अपनः शोशुचदघम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्
प्रयन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नि तेजसा अस्मदीयं अघं नश्यतु ॥ यन्ति
इणो यणितियणादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

त्वं हि विश्वतो मुख विश्वतः परिभूरसि । अपनः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः । मुख । विश्वतः । परिभूः । असि । अप ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतो मुख सर्वतो ज्वाल तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रति-
हतिरस्ति अतो हे विश्वतो मुखे विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपद्रवजातात्परिभूरसि अस्माकं प-
रिग्रहीतासि परिग्रहीता भव रक्षको भवेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

द्विषे नो विश्वतो मुखे अति न वेव पारय । अपनः शोशुचदघम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः । मुख । अति । नावाऽइव । पारय । अप ।
नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ७ ॥

हेविश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्रे नावेव नावानदीमिव द्विषःशत्रून्तोस्मानतिपारय अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावा इव सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय पारतीरकर्मसमाप्तौ ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

सन्ःसिन्धुमिवनावयातिपर्षाःस्वस्तये । अपन्ःशोशुचदघम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

सः । नः । सिन्धुमृद्व इव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये । अप ।

नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तएवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थयते हे अग्रे सत्वं नोस्मान्नावयानावा सिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तयेक्षेमार्थं अतिपर्ष शत्रून् अतिक्रमय्य पालय शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्प्रापयेत्यर्थः त्वत्पसादान्नोस्माकं अघं पापं च अपशोशुचत् अस्मत्तोपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया आङ्ग्याजयारामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः उपोत्तमं रितीत्यकारस्योदात्तत्वम् । पर्ष पृपालनपूरणयोः लोटि बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः सिद्धहुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् गुणः ह्यचोतस्तिङ् इति दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमेष्टकमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति तृचंपञ्चमसूक्तम् कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोभिः शुद्धोऽग्निर्वादेवता तथा चानुकान्तम्—वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । व्यूहस्य चतुर्थे हन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिर्विद्वानम् व्यूहश्चेदिति खण्डे सूत्रितम्—वैश्वानरस्य सुमतौ कर्द्व्यका इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामग्निश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् ।

अग्निश्रीः । इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः ।

यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा सम्बन्धिनोऽग्नेः सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम हिकमित्येतद्विश्वार्थे सहिवैश्वानरः अभिश्रीः अभिश्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः सन् भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति यो वैश्वानरोऽग्निः इतोऽस्मादरणिद्वयाज्जातः जातमात्र एव विश्वं इदं सर्वजगद्विचष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते उद्यन्तं वा वादित्यमग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकम् । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांसि उद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्यृषिर्ब्रूते तथा च यास्कः—अमुतो मुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतो स्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यदिति । एवं भूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेतिसम्बन्धः ॥ वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां सम्बन्धी नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् तस्येदमित्यण् । सुमतौ शोभनायामितिः सुमतिः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्किञ्चित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु तत्रकारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य किनोनप्राप्नोति एवंतर्हि मतिर्मननं भावेकिञ् शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अयं पश्यति कर्माच अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोः संयोगाद्योरितिकलोपः । यतते यतीप्रयत्ने ॥ १ ॥

चातुर्मास्यान्वारं भूमीया वैश्वानरपार्जन्या तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्ठो दिवी तियाज्या चातुर्मास्यानीति खण्डे सूत्रितम्—पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायतेति ।

तामेतां द्वितीयां च माह—

पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्ठः । दिवि । पृष्ठः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्ठः । विश्वाः ।
ओषधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः । सहसा । पृष्ठः । अग्निः । सः ।
नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

अयंवैश्वानरोग्निः दिविद्युलोके आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिको निहितो वर्तते
तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः सं-
स्पृष्टः सोग्निः आविवेश पाकार्थं मन्तः प्रविष्टवान् अन्तः प्रविष्टेन पार्थिवाग्निना हि सर्वा ओषधयः
पच्यन्ते सहसा परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः नोस्मान् दिवा अह्निरिषोर्हि सतः श-
त्रोः पातुरक्षतु तथा स वैश्वानरो न कंरात्रावप्यस्मान् हिंसका वपातु ॥ पृष्टः स्पृश संस्पर्शने छान्दसः
सकारलोपः यद्वा पृषुसेत्तेन निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । पृथिव्याम् उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः रिषर्हिंसायां क्तिप्चेति क्तिप् सावे-
काच इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मात्त्रायो मघवानः सचन्ताम् ॥
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । रायः ।
मघवानः । सचन्ताम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥ ६ ॥

हैवैश्वानर तव तत्सत्यदीयं तत् अस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु अवितथफलं भवतु ततो-
स्मान्मघवानो धनवन्तो रायो धनवदिति प्रियाः पुत्राः सचन्तां सेवन्ताम् एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नो-
स्मदीयं तत्तन्मित्रो हरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी अदितिः अदीना देवमाता सिन्धुः स्यन्द-
नशीलो दकाभिमानी देवः उत शब्दः समुच्चये एते सर्वे मित्रादयो ममहन्तां पूजयन्तां पालयन्तामि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेषष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकवर्षं स्रक्तम् मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं जातवेदो गुणकोग्निः शु-
द्धोऽग्निर्वा देवता तथा चानुक्रान्तम्—जातवेदस एका जातवेदस्य एतदादीन्येकभूयांसि स्रक्तसहस्र-
मेतत्तु कश्यपार्षमिति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्सु आग्निमारुते जातवेदसनि विद्वानात्पूर्वमेषा
शंसनीया सूत्रितं च—जातवेदसे सुनवा मसो ममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानामिति ।

तामेतांप्रथमामृचमाह—

जा॒तवे॑दसे॒सुन॒वाम॒सोम॑मराती॒यतो॒निदं॑हाति॒वेदः॑ ।

स॒नः॑प॒र्षद॑ति॒दुर्गा॑णि॒विश्वा॑ना॒वेव॒सिन्धु॑दुरि॒तात्य॒ग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जा॒त॒ऽवे॒द॒से । सु॒न॒वाम् । सोम॑म् । अ॒रा॒ति॒ऽय॒तः । नि । द॒हा॒ति॒ ।

वेदः॑ । सः । नः । प॒र्षत् । अ॒ति॒ । दुः॒ऽगा॒नि॒ । वि॒श्वा॑ । ना॒वा॒ऽइ॒व ।

सिन्धु॑म् । दुः॒ऽइ॒ता । अ॒ति॒ । अ॒ग्निः ॥ १ ॥ ७ ॥

जातवेदसे जातानां उत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे यद्वा जातैः सैवैः प्राणिभिः ज्ञायमानाय जात-
धनाय जातप्रज्ञाय वाग्नये लतारूपं सोमं सुनवाम अभिषुण्वाम जातवेदो गुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिष-
वं करवामेत्यर्थः सोमिः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदोधनं निदहाति नितरां
दहतुभस्मीकरोतु अपि च सोमिर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्या-
नि दुःखानि अतिपर्षत् अतिपारयतु अतिक्रमय्य दुःस्वरहितं सुखं प्रापयतु तत्र दृष्टान्तः—नावेव सि-
न्धुं यथा कश्चित्कर्णधारः ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितान् दीनां वा तारयति तद्वत् तथा दुरितादु-
रितानि दुःस्वहेतुभूतानि पापानि अस्मान् गिरतिपारयतु दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्ता-
रयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—जातवेदाः कस्माज्जातानि वेदजातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इ-
ति वा जातविद्यो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून् विन्दते तितज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि ॥ जातवेदसे जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा द्वेत्तरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातीयतः न विद्य-
तेरातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः तमिवास्मानाचरति उपमानादाचारे इत्युपमानभूतात् कर्म-
णः क्यच् क्यजन्ताल्लटः शतृ शतुरनुमइति शस उदात्तत्वम् । दहाति दहभस्मीकरणे लेट्याडागमः ।
वेदः विद्यते लभ्यते इति वेदोधनं विदृलाभे औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्षत् पृषा लन पूरणयोः
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लेट्याडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । दुर्गाणि दुःस्वेन गम्यते ण्विति सुदु-
रोरधिकरणे इति गमेर्ङः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सयोवृषेत्येकोनविंशत्यृचंसप्तमंसूक्तम् तत्रानुक्रम्यते—सयोवृषैकोनावर्षागिराऋज्जाश्वा-
म्बरीषसहदेवभयमानसुराधसइति । वृषागिरोमहाराजस्यपुत्रभूताः ऋज्जाश्वादयःपञ्चराज-
र्षयः सहेदंसूक्तंददृशुः अतस्तेअस्यसूक्तस्यऋषयः उक्तंक्षार्षानुक्रमणायाम्—सूक्तंसयोवृषेत्येत-
त्पञ्चवर्षागिराविदुः । नियुक्तानामधेयैःस्वैरपिचैतत्यदित्यूचीति । अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्
इन्द्रोदेवता दशरात्रस्यषष्ठेहनिमरुत्वतीयेइदंसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यत्वरंथमिन्द्रसयोवृषेन्द्रम-
रुत्वइतितिस्रइतिमरुत्वतीयइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सयोवृषावृष्ण्येभिःसमोकांमहोदिवःपृथिव्याश्चसम्राट् ।
सतीनसत्वाहव्योभरेषुमरुत्वान्भोभवत्विन्द्रंऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । समऽओकाः । महः । दिवः ।
पृथिव्याः । च । समऽराट् । सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१॥

यइन्द्रोवृषाकामानांविर्षिता वृष्ण्येभिर्वृष्णिभैर्वीर्यैःसमोकाःसम्यक्समवेतःसङ्गतःमहोमह-
तोदिवोद्युलोकस्यपृथिव्याःप्रथितायाभूमेश्चसम्राडीश्वरःसतीनसत्वासतीनमित्युदकनाम उदक-
स्यसत्वासादयितागमयिता भरेषुसङ्ग्रामेषुहव्यःसर्वैःस्तोतृभिराह्वातव्यःएवंभूतामरुत्वान् मरुद्भिर्यु-
क्तःसइन्द्रोनोस्माकंऊतीऊतयेरक्षणायभवतु॥ वृष्ण्येभिः वृषणशब्दात्भवेच्छन्दसीतियत् अल्लोपो-
नइत्यकारलोपःयेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुव्यत्ययेननभवति । महःमहपूजायां किष् यद्वा
महच्छब्देअच्छब्दलोपः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सम्राट् मोराजिसमःक्वावितिराजतौ
क्विन्तेउत्तरपदेसमोमकारस्यमकारादेशः मकारस्यचमकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । सतीम-
सत्वा षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु मेघेषुनिषीदतीतिसतीनंवृष्ट्युदकं औणादिकईवप्रत्ययस्तकारा-
न्तादेशश्च यद्वा सतीमाध्यमिकावाक्साइनाईश्वरायस्यतत्सतीनं व्यत्ययेनपुंवद्भावाभावः तत्सत्वा
सदेरन्तर्भावितण्यर्थोत्पईरसद्योस्तुट्चेत्यौणादिकोवनिपतुडागमश्च मरुद्भ्यादित्वापूर्वपदान्त्वोवा-
त्तत्वम् । मरुत्वान् ज्ञयइतिमतुषोवत्वम् । ऊती ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् सुपांसुलुगि-
तिचतुर्थ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

यस्यानासः सूर्यस्येव यामो भरे भरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनासः । सूर्यस्य इव । यामः । भरे भरे । वृत्रहा ।

शुष्मः । अस्ति । वृषन्तमः । सखिभिः । स्वेभिः । एवैः ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिः अनासः परैरप्राप्तः सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्व-
त्स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिता भरे-
भरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवं भूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते समरु-
त्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः याप्रापणे अर्तिस्तु स्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । शुष्मः शुषशोषणे अविषिविशुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
अस्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपोनाद्धस्येति नुट् । एवैः इण्गौ
इण्शीङ्भ्यां वन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

दिवोनयस्य रेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवसापरीताः ।

तरद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पन्थासः । यन्ति । शवसा ।

अपरिद्वेष्टाः । तरद्वेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पन्थासो रश्मयः रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघानाः दुहन्तः प्रवृषन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति
द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवोन यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणावृष्टिं कुर्वन्तो-
नभः स्थलान् निर्गच्छन्ति तद्वत् कीदृशारश्मयः शवसाबलेन सहिताः अपरीताः परैरनभिगताः दु-
ष्पापा इत्यर्थः सोयमिन्द्रस्तरद्वेषाः द्वेषांसि शत्रून् तरन्तजितशत्रुक इत्यर्थः पौंस्येभिर्बलैः सासहिः
शत्रूणामभिभविता एवं भूतो मरुत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः रेत इत्युदकनाम री-

यतेगच्छतीतिरेतः रीगतिरेषणयोः स्रुरीभ्यां तुच्चेति असुन् तुडागमश्च शसोव्यत्ययेनङसादेशः ।
दुधानाः द्रुहप्रपूरणे कर्तरिलट् शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् व्यत्ययेनघत्वम् वृषादेराकृतिगणत्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । पन्थासः पतन्तीतिपन्थानोरश्मयः पतेस्थचेतिइनिप्रत्ययः थकारान्तादेशश्च ज-
सिपथिमथ्यभुक्षामादितिव्यत्ययेनात्वम् आज्ञसेरसुक् यद्वा पन्थानइत्यत्रवर्णव्यापत्त्यानकार-
स्यसकारः पथिमथोः सर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । सासहिः षहअभिभवे उत्सर्गश्छन्वसी-
तिवचनात् आहगमहनइतिक्रिप्रत्ययः लिङ्ङ्गावाद्धिर्वचनम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीसूचमाह—

सोअङ्गिरोभिर्ङ्गिरस्तमोभूवृषावृषभिःसरिविभिःसरवांसन् ।
ऋग्मिभिर्ऋग्मीगातुभिर्ज्येष्ठोमरुत्वानोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरःइभिः । अङ्गिरःइतमः । भूत् । वृषा । वृषइभिः ।
सरिवइभिः । सरवा । सन् । ऋग्मिइभिः । ऋग्मी । गातुइभिः ।
ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

सइन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गान्तिगच्छन्तीत्यङ्गिरसोगन्तारः तेभ्योप्यङ्गिरस्तमोभूत् अति-
शयेनगन्ताभवति वृषाभिवृषा वर्षितृभ्योप्यतिशयेनवर्षिता सखिभिः समानख्यानेभ्योमित्रभूते-
भ्योपिसखाअतिशयेनहितकारी एवंभूतःसन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योपिऋग्मी अर्चनीयोभवति
गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योपिज्येष्ठः अतिशयेनस्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टोमरुत्वानिन्द्रो-
क्षणायभवतु ॥ अङ्गिरोभिः अगिरगिलगित्यर्थाः अङ्गिराअप्सराइत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्य-
योनिपात्यते इदमादिषुसर्वत्रपञ्चम्यर्थेतृतीया । ऋग्मिभिः ऋचस्तुतौ संपदादिलक्षणोभावे
क्लिप् मत्वर्थीयोमिनिः पदत्वाकुत्वम् जश्त्वंच । गातुभिः गास्तुतौ कमिमनिजनीत्यादिनाकर्म-
णितुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसूचमाह—

ससूनुभिर्नरुदेभिर्ऋग्मिभवावृषाद्येसासह्यामित्रान् ।
सनीळेभिःश्रवस्यानिर्तूवन्मरुत्वानोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सः । सुनु॒ष्टभिः । न । रु॒द्रेभिः । ऋ॒श्वः । नृ॒ष्टस॒द्यै । स॒स॒हान् ।
अ॒मि॒त्रान् । स॒दनी॒ळेभिः । श्र॒व॒स्यानि । तूर्व॑न् । म॒रु॒त्वान् । नः ।
भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥ ८ ॥

सुनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः ऋश्वामहान् एवंभूतः सइन्द्रः नृषाद्येनृभिः पुरुषैः सोढव्ये सङ्ग्रामे अमित्रान् शत्रून् ससहान् अभिभूतवान् अपिच सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि श्रवइत्यन्नाम तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वनमेवात्पच्यावयन् मरुत्वानिन्द्रोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषये षहमर्षणे शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वम् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससहान् षहअभिभवे लिटिः कसुः अश्यासदीर्घत्वं छान्दसम् । अमित्रान् मित्राण्येषु न सन्तीत्यमित्राः नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । समानं नीळेयेषान्ते सनीळाः समानस्य च्छन्दसीतिसंभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सम॑न्यु॒मीः स॒म॒द॒न॒स्य क॒र्ता स्मा॒कै॒भिर्नृ॒भिः सूर्य॑ स॒नत् ।
अ॒स्मि॒न्न॒ह॒न्त॒स॒त्प॒तिः पुरु॑हू॒तो म॒रु॒त्वा॒न् भ॒व॒त्वि॒न्द्र ऊ॒ती ॥ ६ ॥
सः । म॒न्यु॒ष्टमीः । स॒म॒द॒न॒स्य । क॒र्ता । अ॒स्मा॒कै॒भिः । नृ॒ष्टभिः ।
सूर्य॑म् । स॒न॒त् । अ॒स्मिन् । अ॒ह॒न् । स॒त्प॒तिः । पुरु॑हू॒तः ।
म॒रु॒त्वान् । नः । भ॒व॒तु । इ॒न्द्रः । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहता सुगोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋज्राश्वादयो येन सूक्तेनेन्द्रमस्तु वन् सइन्द्रः मन्युमीः मन्योः कोपस्य निर्माता यद्वा अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिंसकः अपिच समदनस्य सङ्ग्रामस्य कर्ता सत्पतिः सतां पालयिता पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैः आहूतः एवंगुणविशिष्टः सः अस्मिन्नहन् अस्मिन् दिवसे अस्माकैभिः अस्माकैः अस्मदीयैः नृभिः पुरुषैः सूर्यसूर्यप्रकाशं सनत् संभक्तं करोतु शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु सच मरुत्वानिन्द्रोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः मन्युं मिनातीति मन्युमीः मीजृहिसायां क्विप् । समदनस्य सहमाद्यन्त्यस्मिन्निति समदनः सङ्ग्रामः मदीहर्षे अधिकरणे ल्युट् सहस्यसः संज्ञायामिति संभावः । अस्माकैभिः तस्मिन्नणिचयुष्माका-

स्माकावित्यणिअस्मच्छब्दस्यास्माकदेशः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्व्यभावः बहुलंछन्द-
सीतिभिसऐसभावः स्वरस्तुपास्माकासश्चसूरयइत्यत्रोक्तः । सनव वनषणसंभक्तौ लेट्यडागमः ।
अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

तमूतयोरणयञ्छूरसातौतक्षेमस्यक्षितयःकृण्वतत्राम् ।
सविश्वस्यकरुणस्येशकोमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ७ ॥

तम् । ऊतयः । रणयन् । शूरसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः ।
कृण्वत । त्राम् । सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिन्द्रशूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैःसम्भजनीयेसङ्ग्रामे ऊतयोगन्तारोमरुतः रणयन्रमयन्ति
यद्वा प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपंशब्दमिन्द्रमुद्दिश्यकुर्वन्ति अपिच क्षितयोमनुष्याः तमि-
न्द्रक्षेमस्यरक्षणीयस्यसर्वस्यधनस्य त्राम् त्रातारंकृण्वत कुर्वन्ति देवतान्तरादस्यकोतिशयइतिचे-
दुच्यते सइन्द्रोविश्वस्यसर्वस्यकरुणस्यअभिमतफलनिष्पादनरूपस्यकर्मणएकोऽसहायएवई-
शेइष्टेअन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः अवतेर्गत्यर्थात्कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिक्किन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः
ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चऊट् ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् यद्वा कर्तरिक्किच् ।
रणयन् रमतेर्हेतुमण्णिजन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः अ-
स्माणिजन्तात्पूर्ववलङ् । त्राम् त्रैङ्पालने त्रायतेइतित्राम् किप्चेतिचशब्देनदृशिग्रहणानुकर्षणा-
न्निरुपपदादपिक्किप् । करुणस्य डुकृञ्करणे कृवृतृदारिभ्यउनन्नितिभावेउनन् व्यत्ययेनप्रत्य-
याद्युदात्तत्वम् । ईशे ईशेश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीवृचमाह—

तमप्सन्तशर्वसउत्सवेपुनरोनरमवसेतंधनाय ।
सोअन्धेचित्तमसिज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ ८ ॥

तम् । अ॒प्स॒न्त । शर्व॑सः । उ॒त्स॒वेषु॑ । नरः॑ । नर॑म् । अव॑से । तम् ।
 धना॑य । सः । अ॒न्धे । चि॒त् । तम॑सि । ज्योतिः॑ । वि॒द॒त् ।
 म॒रु॒त्वा॒न् । नः॑ । भ॒व॒तु । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥ ८ ॥

मरोनेतारःस्तोतारः शवसोबलस्यसंबन्धिषुउत्सवेषुसङ्ग्रामेषुनरं जयस्यनेतारंतमिन्द्रंअप्सन्त
 आप्नुवन्ति किमर्थं अवसे अन्नार्थरक्षणार्थंवा तथाधनायधनार्थंचतमिन्द्रंप्राप्नुवन्ति तस्मात्सइन्द्रः
 तमसिदृष्टिप्रतिबन्धकेअन्धेचित्आध्यानरहितेचित्तव्यामोहकरेपिसङ्ग्रामे ज्योतिःविजयलक्षणंप्र-
 काशंविदत् लंभयति तस्मात्तमेवप्राप्नुवन्तीत्यर्थः अन्यत्समानम्॥अप्सन्त आप्नुव्याप्तौ लङिव्य-
 त्ययेनात्मनेपदम् व्यत्ययेनक्सप्रत्ययः व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् विदूलाभे छन्दसिलुङ्ल-
 ङ्लिटइतिवर्तमानेछान्दसोलुङ् लङित्वात् चुरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः ॥८॥

नवमीमृचमाह—

स॒स॒व्ये॒न॒य॒म॒ति॒व्रा॒ध॒तश्चि॒त्स॒द॒क्षि॒णे॒सं॒गृ॒भी॒ता॒कृ॒ता॒नि॑ ।
 स॒की॒रि॒णा॒चि॒त्स॒नि॒ता॒ध॒ना॒नि॒म॒रु॒त्वा॒न्नो॒भ॒व॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सः । स॒व्ये॒न॒ । य॒म॒ति॒ । ब्रा॒ध॒तः । चि॒त् । सः । द॒क्षि॒णे॒ ।
 स॒म॒गृ॒भी॒ता॒ । कृ॒ता॒नि॑ । सः । की॒रि॒णा॒ । चि॒त् । स॒नि॒ता॒ । ध॒ना॒नि॑ ।
 म॒रु॒त्वा॒न् । नः॑ । भ॒व॒तु । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सइन्द्रः सव्येनवामहस्तेनैकहस्तेनब्राधतश्चिद्वहिसतोमहतः शत्रूनपियमतिनियमयति तथा-
 सइन्द्रः दक्षिणेनदक्षिणपार्श्वस्थेनहस्तेनैकेन यजमानैःकृतानिहवींषिसंगृभीतासंगृहीतासंगृह्णाति
 अपिचसइन्द्रः कीरिणाचित् कीर्तयित्रास्तोत्राचस्तुतःसन् धनानिसनिता प्रदानशीलोभवति ह-
 विःप्रदातृणामिवस्तोतृणामपिधनंप्रयच्छतीत्यर्थः शिष्टंस्पष्टम् । यमति यमउपरमे णिचि अमन्त-
 त्वान्मित्वे ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः ।
 ब्राधतः वृधुवृद्धौ अस्मादतिप्रत्ययऔणादिकआमागमश्च वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता
 ग्रहउपादाने लिङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लिङःसलोपइतिसलोपः ग्रहिज्यादि-
 नासंप्रसारणम् ह्यग्रहोर्भइतिभावम् अचोतस्तिङइतिदीर्घः । सनिता षणुदाने ताच्छीलिक-
 स्तुन् । धनानि नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

सग्रामेभिः सनिता सरथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृ॑द्य ।
 सपौ॑स्येभिरभिभूरश॑स्तीर्मरु॒त्वान्नोभ॑वत्विन्द्र॒ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः ।
 कृष्टिभिः । नृ । अद्य । सः । पौ॑स्येभिः । अभिभूः । अश॑स्तीः ।
 मरु॒त्वान् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥ ९ ॥

सइन्द्रः ग्रामेभिः मरुत्संघैः सह सनिताफलानां प्रदाता भवति सचाद्यास्मिन्नहनि नृक्षिप्रं वि-
 श्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैरथेभिर्निद्रसंबन्धिभीरथैः करणभूतैर्विदे विज्ञायते अपिच सइ-
 न्द्रः पौ॑स्येभिः स्वकीयैर्बलैः अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन्वर्तते मरुत्वा-
 न्सइन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ग्रामेभिः बहुलं छन्दसीति भिसंसेसभावः ग्रामादीनां चेत्याद्युदा-
 तत्वम् । विदे विदज्ञाने कर्मणिलट् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लोपस्त आत्मनेपदेष्वि-
 तितलोपः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सजामिभि॑र्यत्स॒मजा॑तिमी॒ह्मेजा॑मिभिर्वा॑पुरु॒हूत॑ए॒वैः ।
 अ॒पा॒न्तो॒कस्य॑त॒नय॑स्य जे॒षेम॒रु॒त्वान्नोभ॑वत्विन्द्र॒ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामि॑भिः । यत् । स॒म॒ज॒अजा॑ति । मी॒ह्मे । अजा॑मि॑भिः ।
 वा । पुरु॑हूतः । ए॒वैः । अपा॑म् । तो॒कस्य॑ । त॒नय॑स्य । जे॒षे ।
 मरु॒त्वान् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः सइन्द्रः मीह्मे सङ्ग्रामे मीह्मे मिति धननाम तस्मै पुत्वात्सङ्ग्रामोपि मी-
 ह्मशब्देनोच्यते जामिभिः बन्धुभिः अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा एवैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदास म-

जातिसङ्गच्छते तेषामुभयविधानामपांइन्द्रंप्रामुवतांपुरुषाणांतोकस्यपुत्रस्यतनयस्यतत्पुत्रस्यचजेषे
जयप्राप्तयेसइन्द्रोभवति किमुवक्तव्यंअस्माकंस्तोतृतमानांजयोभवतीति अन्यत्समानम् ॥ समजा-
ति अजगतिक्षेपणयोः लेटद्याडागमः । जेषे जिजये औणादिकःसप्रत्ययः चतुर्थ्यर्थेसप्तमी यद्वा-
जेषुणेषूप्रेषुगतौ किप्चेतिकिप् सायेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

सर्वञ्जृहृदस्युहाभीमउग्रःसहस्रचेताःशतनीथऋभ्वा ।
चन्नीषोनशर्वसापाञ्चजन्योमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रःजृहृत् । दस्युःहृहा । भीमः । उग्रः । सहस्रःचेताः ।
शतःनीथः । ऋभ्वा । चन्नीषः । न । शर्वसा । पाञ्चजन्यः ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

सइन्द्रोवज्रभृत्अन्यैर्भर्तुमशक्यस्यवज्रस्यभर्ता दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितुणामसुराणांह-
न्ता भीमः सर्वेषांभयहेतुः उग्रःउदूर्णतेजाः सहस्रचेताःबहुविधज्ञानः सर्वज्ञइत्यर्थः शतनीथः ब-
हुस्तुतिर्बहुविधप्रापणोवा ऋभ्वाउरुभासमानोमहान्वा चन्नीषोन चम्वांचमसेरसात्मनाअवस्थितः
सोमइव शवसाबलेनपाञ्चजन्यःगन्धर्वाअप्सरसोदेवाअसुरारक्षांसिपञ्चजनाः निषादपञ्चमाश्व-
त्वारोवर्णावा तेषुरक्षकत्वेनभवः एवंभूतः समरुत्वानिन्द्रोऽनोस्माकंरक्षणायभवतु ॥ दस्युहा बहु-
लंछन्दसोतिहन्तेःकिप् । भीमः जिभीभये भीमादयोपादानेभियःषुग्वेतिमक् । शतनीथः णीञ्
प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिष्यःकथञ्चितिकथनप्रत्ययः । चन्नीषः इषगतौ चम्वांइष्यतिगच्छ-
तीतिचन्नीषः इगुपधलक्षणःकः वर्णव्यापत्त्यारेफोदीर्घश्च यद्वा चमेरौणादिकर्षणप्रत्ययः पूर्व-
वक्षेफः । पाञ्चजन्यः भवार्थे बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिज्यप्रत्ययः अत्वादाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

तस्यवज्रःक्रन्दतिस्मत्स्वर्पादिवोनत्वेषोरवथःशिमीवान् ।
तंसचन्तेसनयस्तंधनानिमरुत्वान्नोभवत्विन्द्रंऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वः । साः । दिवः । न । त्वेषः ।
रवथः । शिमीवान् । तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि ।
मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्यवज्रः कुलिशः स्मत्भृशं क्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः यइन्द्रः स्वर्षाः
शोभनस्योदकस्यदाता दिवोन दिवः सम्बन्धी सूर्यइव त्वेषः त्विषदीप्तौ रवथः शब्दस्य गर्जनल-
क्षणस्यकर्ता शिमीवान् शिमीतिकर्मनाम लोकानुग्राहकेण कर्मणायुक्तस्तमिन्द्रं सनयो धनस्य दा-
नानि सचन्ते सेवन्ते तथा तं धनानि च सेवन्ते मरुत्वानिन्द्रो नोस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रन्दति क-
दि क्रदि क्कुदि आह्वाने रोदने च छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । स्वर्षाः
सुपूर्वादौर्त्विच् सुष्ठु अर्तिगच्छतीति स्वरुदकं तत्सनोतीति स्वर्षाः षणुदाने जनसनस्वनक्रमगमो-
विट् विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनङ् इति षत्वम् । त्वेषः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् । रवथः
रुशब्दे शीङ् शपिरुगमिव चिजीविप्राणिभ्यो थङ् इत्यथ प्रत्ययः गुणावादेशौ । सनयः सनोतेर्भा-
वे औणादिक इत्ययः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

यस्याजस्रं शवसा मानं मुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।
सपारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शवसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजत् ।
रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिषत् । क्रतुभिः ।
मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य उक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा
रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीं अजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतोभुनक्ति पालयति सइ-
न्द्रः क्रतुभिरस्माभिः कृतैर्यागैर्मन्दसानो मोदमानः सन् पारिषत् अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं
वचपरिभाषणे पातुतु दिवचीत्यादिना कर्मणि थक् वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम् । परिभुजत् भु-
जपालनाभ्यवहारयोः लेट्यडागमः व्यत्ययेन शः । पारिषत् पारतीरकर्मसमाप्तौ लेट्यडागमः
सिबहुलं लेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिट् व्यत्ययेन णिलोपः । मन्दसानः मदितुति मोदमदस्व-
मकान्तिगतिषु ऋजि वृधिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसानच् प्रत्ययः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

नयस्यदेवादेवतानमर्ता आपश्चनशवंसोअन्तमापुः ।

सप्ररिक्तात्वक्षसाक्षमोदिवश्चमरुत्वान्नोभवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवंसः ।

अन्तम् । आपुः । सः । प्ररिक्ता । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च ।

मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥ १० ॥

देवतादेवस्यदानादिगुणयुक्तस्ययस्येन्द्रस्यशवसोबलस्यान्तमवसानं देवाःवस्वाद्यादेव-
गणाः नापुः नानशिरे तथा मर्ताः मनुष्या आपश्चन आपोपिनप्रापुः सतादृशइन्द्रः त्वक्षसा शत्रू-
णांतनूकर्त्राआत्मीयेनबलेनक्षमः पृथिव्याः दिवश्चस्वर्गस्यच प्ररिक्ताप्रकर्षेणरेचकोभवति लोक-
द्वयादप्यस्यबलंअतिरिच्यतइत्यर्थः मरुद्भिर्युक्तःसइन्द्रो नोस्माकमूतीकृतयेरक्षणायभवतु ॥
देवता देवएवदेवता देवात्तलितित्त्वार्येतल् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । मर्ताः षड्प्राणत्यागे अ-
सिहसीत्यादिनातन्मत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिक्ता रिचिर्विरेचने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइ-
तिक्लिप् अन्यविकारश्छान्दसः । त्वक्षसा तक्षूत्वक्षूतनूकरणे असुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
क्षमः क्षेतिपृथिवीनाम आतोधातोःरित्यत्रआतइतियोगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ङसि-
भसंज्ञायामाकारलोपः यद्वा क्षमायीविधूनेने अस्मात् किप्चेतिक्लिप् वेरपृक्लोपात्पूर्ववल्लो-
पः अन्यत्समानम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीष्टचमाह—

रोहिच्छ्यावासुमदंशुलामीद्युक्षारायऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तंविभ्रतीधूर्धुरथमन्द्राचिकेतनाहुषीषुविक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमतः अंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये ।

ऋज्जः अश्वस्य । वृषण्वन्तम् । विभ्रती । धूर्धुः । रथम् । मन्द्रा ।

चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित रोहितवर्णाश्यावाश्यामवर्णा उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तेत्यर्थः सुमदंशुः सुम-
वस्वतः प्रांशुः उक्तं च यास्केन—सुमवस्वयमित्यर्थः अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंस्त्ववती अश्वभूष-
णयुक्तावा द्युक्षा दिविद्युलोके कृतनिवासा ऋज्जाश्वस्य एतत्संज्ञस्य राजर्षेः राये धनार्थं वृषण्वन्तं
वृष्णासे क्रेन्द्रेण युक्तं रथं धूर्ष्युगसम्बन्धिषु वहनप्रदेशेषु बिभ्रती वहन्ती मन्द्रासर्वेषामाह्लादकरी
अश्वपंक्तिः नाहुषीषु नहुषामनुष्याः तत्संबन्धिनीषु विक्षुसेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत ज्ञायते
ईदृश्याश्वपंक्त्या युक्तः इन्द्रः संग्रामेषु अनुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः ललामशब्दात्
छन्दसीवनिपाविति मतवर्तीयईकारः अङ्ग्यन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा क्षिनिवासगत्योः औणा-
दिकोऽप्रत्ययः ततश्चाप । ऋज्जाश्वस्य ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेन्द्रेत्यादिनारकप्रत्यया-
न्तो निपातितः ऋज्जागतिमन्तोश्वायस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तं अनोनुडिति
मतुपोनुट् । चिकेत कितज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने कर्मणि लिट् व्यत्ययेन तिप् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

एतत्त्यत्त इन्द्र वृष्णा उक्थं वार्षागिरा अभिगृणन्ति राधः ।

ऋज्जाश्वः प्रष्टिभि रम्बरीषः सह देवो भयमानः सुरार्धाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः । अभि ।

गृणन्ति । राधः । ऋज्जः अश्वः । प्रष्टिभिः । अम्बरीषः । सह देवः ।

भयमानः । सुरार्धाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णाः कामानां वार्षितुस्ते तवत्यतदेतत् उक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्पीति हेतुं वार्षागि-
रा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्जाश्वादयः अभिगृणन्ति आभिमुख्येन वदन्ति वार्षागिरा इत्येतद्विवृणो-
ति ऋज्जाश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सह इन्द्रमस्तौ केते पार्श्वस्थाः
अम्बरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । गृणन्ति गृशब्दे प्लादीनां
ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । राधः राधसाधसंसिद्धौ राधोतिसमृद्धो भवत्यनेनेति राधः करणे असुन् । ऋ-
ज्जाश्वः ऋज्जागतिमन्तोश्वायस्य सतथोक्तः । अम्बरीषः अविशब्दे औणादिक ईषन्प्रत्ययः । सह दे-
वः देवैः सह वर्तत इति वोपसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः जिभीभये अस्मादन्त-

भाषितव्यार्थाद्भ्यत्ययेनशानच् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लोरभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-
त्वेधातुस्वरएवशिष्यते । सुराधाः राधइतिभननाम शोभनंराधोयस्य सोर्मनसीअलोमोषसीइत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

दस्यूञ्छिम्यँश्चपुरुहूतएवैहत्वापृथिव्यांशर्वानिबर्हीत् ।
सनत्क्षेत्रंसरिवभिःश्वित्वेभिःसनत्सूर्यसनदपःसुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्याम् ।
शर्वा । नि । बर्हीत् । सनत् । क्षेत्रम् । सरिवभिः । श्वित्वेभिः । सनत् ।
सूर्यम् । सनत् । अपः । सुवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतइन्द्रः एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तःसन पृथिव्यां भूमौवर्तमा-
नान्दस्यून्उपक्षपयितुंशत्रून् शिम्यँश्चशमयितुंवधकारिणोराक्षसादींश्चहत्वाप्रहत्य तदनन्तरंश-
र्वाहिसकेनवज्रेणनिबर्हीत् अवधीत् निबर्हयतिर्वधकर्मा एवंशत्रून्निरस्यश्वित्वेभिः श्वेतवर्णैः
अलङ्कारेणदीपाङ्गैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिःसह क्षेत्रंशत्रूणांस्वभूतांभूमिसनत्समभाक्षीत् तथावृ-
त्रेणतिरोहितंसूर्यतस्यवृत्रस्यहननेनसमत् अभजत प्राप्तवानित्यर्थः तथासुवज्रः शोभनवज्रयुक्त-
इन्द्रः वृत्रेणनिरुद्धाआपोवृष्ट्युदकानिसनत्समभजत् ॥ दस्यून् दसुउपक्षये यजिमनिशुन्धिदसि-
जनिभ्योयुः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । शिम्यून् शमउपशमे शमयति सर्वतिरस्करोतीतिराक्षसा-
दिःशिम्युः औणादिकोयुन्प्रत्ययः वर्णव्यापत्त्याअकारस्येत्वम् । शर्वा शूर्हिंसायाम् अन्येभ्यो-
पिदृश्यन्तइतिवनिष् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । सनत् वनषणसंभक्तौ लङिबहुलंछन्दस्यमा-
ङ्ग्योगेपीत्यङभावः । श्वित्वेभिः श्वितावर्णे औणादिकोनकप्रत्ययः श्वित्वंशुक्लवर्णमर्हन्तीति
श्वित्वाः छन्दसिचेतियः । सुवज्रः आद्युदात्तंछच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

विश्वाहेन्द्रोअधिवक्तानोअस्त्वपरिहृताःसनुयामवार्जम् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ १९ ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहताः ।
 सनुयाम् । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
 सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥ ११ ॥

विश्वाहासर्वकालंनोस्माकमिन्द्रः अधिवक्तास्तु अधिवचनंपक्षपातेनवचनं यथोक्तंब्राह्मणा-
 याधिब्रूयादितिसर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तोभवतु वयंचअपरिहृताःअकुटिलगतयःसंतो-
 वाजं हविल्क्षणमन्नं सनुयाम् संभजामहे यदनेनसूक्तेनास्माभिःप्रार्थितंतन्मित्रादयोममहन्तां
 पूजितंकुर्वन्तु ॥ विश्वाहा विश्वान्यहानिविश्वाहानि अत्यन्तसंयोगेद्वितीया शेषछन्दसिबहुलमि-
 तिशैर्लोपः उपधादीर्घत्वम् नलोपः मरुद्धादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिहृताः ह्रकौटि-
 ल्ये निष्ठायां अपरिहृताश्चेतिनिपातनावहुभावाभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम्
 षणुदाने लिङितनादित्वादुप्रत्ययः वनषणसंभक्तावित्यस्मात्त्व्यत्ययेनउप्रत्ययः ॥ १९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

प्रमन्दिनइतिएकादशर्चमष्टमंसूक्तम् आङ्गिरसस्यकुत्सस्यार्षेअष्टम्याद्याश्चतस्त्रिष्टुभःशि-
 ष्ठाःसप्तजगत्यः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—प्रमन्दिनएकादशकुत्सआद्यागर्भस्त्राविण्युपनिषत्
 चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति । दशरात्रस्यनवमेहनिमरुत्वतीयेएतत्सूक्तं विश्वजितइतिस्वण्डेसूत्रितम्—प्र-
 मन्दिनइमाउत्वेतिमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रमन्दिनेपितुमर्दर्चतावचोयःकृष्णगर्भानिरहन्ऋजिर्श्वना ।
 अवस्यवोदृषणंवज्रदक्षिणंमरुत्वन्तंसख्यायंहवामहे ॥ १ ॥
 प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः ।
 निऽअहन् । ऋजिर्श्वना । अवस्यवः । दृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् ।
 मरुत्वन्तम् । सख्यायं । हवामहे ॥ १ ॥

हेऋत्विजः मन्दिनेस्तुतिमवेस्तोतव्यायेन्द्राय पितुमवहविल्क्षणेनाच्चेनोपेतंवचःस्तुतिलक्षणं
 वचनं प्रार्चतप्रकर्षेणोच्चारयत यइन्द्रःऋजिर्श्वनाएतत्संज्ञकेनराज्ञासख्यासहितःसन्नकृष्णगर्भाः कृ-
 ष्णोनामकश्चिदसुरः तेननिषिक्तगर्भाः तदीयाःभार्याःनिरहन्अवधीत् कृष्णमसुरंहत्वापुत्राणाम-

प्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि अवधीदित्यर्थः । अवस्यवोरक्षणेच्छवोवयंवृषणंकामानां
वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वं इन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आ-
ह्वयामहे ॥ मन्दिने मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु औणादिक इति प्रत्ययः तदुक्तं यास्केन—म-
न्दीमन्दतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत्र हस्वनुङ्भ्यां मनुबितिमतुपउदात्तत्वम् । कृष्णागर्भाः कृष्णेन
निषिक्तागर्भायास्तुतास्तथोक्ताः परादिश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्यवः अ-
वेरौणादिकोभावे असुन् अवइच्छत्यवस्यति सुपआत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वृषणं
वाषपूर्वस्य निगमे इति विकल्पनाद्दीर्घाभावः । सख्याय सख्युः कर्मसख्यं सख्युर्य इति यप्रत्ययः ।
हवामहे ह्येजोलटिबहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

योव्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन् पिप्रुमव्रतम् ।
इन्द्रो यः शुष्णं मशुषं न्यावृणङ्मरुत्वं न्तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । वि३ अंसम् । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः ।
अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् । इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुषम् । नि ।
अवृणक् । मरुत्वं न्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

यइन्द्रः जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृष्रं अहन् अवधीत् अपि च
यइन्द्रः शंबरं एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् तथा अव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुं एतत्संज्ञं
आसुरं यइन्द्रः अवधीत् किञ्च यइन्द्रः अशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकं एतत्सं-
ज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् समूलं हतवानित्यर्थः तं मरुत्वं न्तं इन्द्रं सख्याया ह्वयामहे ॥ व्यंसं
विगतोसो यस्मात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणि उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्त-
स्य स्वरितत्वम् । जहृषाणेन हृषतुष्टौ अववृद्ध्यर्थः छन्दसिलिट् लिटः कानज्वेतितस्य कान-
जादेशः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् चित्वादन्तोदात्तत्वम् । अ-
शुषं शुषशोषणे इगुपधलक्षणः कः शुषाः शोषकानसन्त्यस्येत्यशुषः परादिश्छन्दसि बहुलमि-
ति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य ब्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्रति ब्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । ब्रते । वरुणः ।

यस्य । सूर्यः । यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्रति । ब्रतम् ।

मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महत् विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या वनुवर्तते यस्य चेन्द्रस्य ब्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते वरुणो पीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः अपिच सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य ब्रते वर्तते तथा यस्येन्द्रस्य ब्रतं कर्मसिन्धवो नद्यः सश्रति वचनव्यत्ययः गच्छन्ति सैश्वर्यं तिर्गतिर्कर्मम् । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याया हवामहे ॥ द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ दिवो द्यावेति द्यावादेशः सचाद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दोऽङ्गीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यो अश्वानां योगवांगोपतिर्वशीय आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः ।

कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः । वीळोः । चित्र । इन्द्रः । यः । असुन्वतः ।

वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

यइन्द्रः अश्वानां पतिरधिपतिः तथा यइन्द्रो गोपतिः न केवलमेकस्यागोः किन्तु सर्वासामित्याह गवामिति सर्वासां गवामधिपतिर्भवति वशी अपराधीनः स्वतन्त्र इत्यर्थः अपिच यइन्द्रः कर्म-

णिकर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थितो नैश्वल्येनावतिष्ठमानः आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः प्राप्तो न भवति आरितः प्रत्यृतः स्तोमानिति निरुक्तम् । यइन्द्रः असुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीळोश्चिद्वदस्यापिशत्रोः वधः हन्ता तं मरुत्वन्तं इन्द्रं सख्याया ह्वयामहे ॥ गवां नगोऽश्वन्त्साववर्णे-
ति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः पत्या वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः ऋ-
गतौ अस्मा ण्यन्तान्निष्ठा आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगभावः यद्वा सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यत्यशू-
र्णोतीनामिति विहितस्य यङः यङोचिचेत्यत्र च शब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिकेलुकिप्रत्य-
यलक्षणेन सन्यङोरिति ऋइत्येतस्य द्विर्वचने उरदत्वहलादिशेषयोः सतोः रुग्रिकौचलुकीतिरुक्-
ततो निष्ठायां छान्दसइडागमः ऋकारस्य यणादेशः रोरीत्यभ्यासरेफलोपः द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोणइ-
ति दीर्घः । वधः कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वधइति कर्तर्यपवधादेशश्च सचादन्तः
अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरौ अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय ह्वामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः ।

गाः । अविन्दत् । इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवइतिरत् ।

मरुत्वन्तम् । सख्याय । ह्वामहे ॥ ५ ॥

यइन्द्रः विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यश्च ब्रह्मणे
ब्राह्मणजातिभ्यो द्विरोऽभ्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् प्राणिभिरपहतागाः अविन्दत्
अलभत अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धागाः स्वयमलभतेत्यर्थः अपिच यइन्द्रो दस्युनपक्ष-
पयितृन् असुरानधरान् निरुष्टान् कृत्वा अवातिरत् अवधीत् अवतिरतिर्वधकर्म । तं मरुत्वन्तमिन्द्रं
सख्याया ह्वयामहे । जगतः गम्लसृपृगतौ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति अतिप्रत्ययान्तो-
निपात्यते जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः श्वसप्राणने अनच अस्माहटः शतृ अदादिवाच्छपो-
डुक् शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यः शूरेभिर्हव्योयश्च भीरुभिर्योधावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः
इन्द्रं यं विश्वाभुवनाभिसंदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावद्भिः ।
हूयते । यः । च । जिग्युभिः । इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना ।
अभि । समसदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥ १२ ॥

यइन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैः हव्यः योद्धुमाह्वातव्यः यश्च भीरुभिः भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः अपि च यइन्द्रोधावद्भिः पराजयेन पलायमानैः हूयते रक्षार्थं आहूयते यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते यंचेन्द्रं विश्वाभुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु कार्येषु अभिसन्दधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याया ह्वयामहे ॥ शूरेभिः बहुलं छन्दसीति भिस-
ऐसभावः । हव्यः हूयते रचोयदितियत् ह्वयत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् गुणः धातोस्त-
न्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः भियः कुक्कुकनावितिक्रुप्रत्ययः । धावद्भिः सृगतौ सतेर्वंगितायां
शपि पाघ्रेत्यादिना धावादेशः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्य-
ते । जिग्युभिः जिजये लिटः कसुः द्विर्वचने सन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् भि-
सि अयस्मयादित्वेन भत्वात् वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् छान्दसोन्त्यलोपः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

सप्तमीमृचमाह—

रुद्राणामिति प्रदिशां विचक्षणोरुद्रेभिर्योषां तनुते पृथुज्वर्यः ।
इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशां । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां ।
तनुते । पृथु । ज्वर्यः । इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मानप्रकाशमानइन्द्रः रुद्रपुत्राणां अध्यात्मप्राणरूपेणवर्तमानानामरुतां यद्वा रोदयितृणांप्राणानां प्राणाहिशरीराभिर्गताः सन्तोबन्धुजनान् रोदयन्ति प्रदिशाप्रदेशनेनमनुष्येभ्यःप्रदानेनसहस्यन्तरिक्षेगच्छति तथाचान्नायते—योसौतपन्नुदेति ससर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति । अपिच रुद्रेभिः अधिभूतंवर्तमानैरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषामाध्यमिकावाक्पृथुविस्तीर्णं ज्योवेगंतनुतेविस्तारयति प्रसङ्गादत्रमरुतांस्तुतिः तैर्मरुद्भिःसहवर्तमानं श्रुतंप्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्द्रमनीषास्तुतिलक्षणावाक्अभ्यर्चतिआभिमुख्येनस्तौति तंमरुत्वन्तमिद्रं वयंसख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा दिशअतिसर्जने सम्पदादिलक्षणोभावेक्लिप् । जयः जिज्जिअभिभवे जीयते अभिभूयतेनेनेतिज्योवेगः करणेअसुन् । मनीषा ईषाअक्षादित्वात्मकृतिभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

यद्दामरुत्वःपरमेसधस्थेयद्वावमेवृजनैमादयासे ।

अतुआयाह्वध्वरंनोअच्छात्वायाहविश्वंरुमासत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे ।

वृजने । मादयासे । अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छ ।

त्वाद्या । हविः । चक्रम । सत्यराधः ॥ ८ ॥

हेमरुत्वः मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परमेउत्कृष्टेसधस्थेसहस्थानेगृहे यद्वा यदिवा मादयासे तृप्तोवर्तसे यद्वा यदिवा अवमेअर्वाचीने वृजने वृज्यतेरिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनंगृहं तस्मिन्मादयासे अतोस्मादुभयविधावस्थानान्नोस्माकमध्वरंयज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि आगच्छ हेसत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्वंरुमकृतवन्तः ॥ मरुत्वः मतुवसोरुरितिसंबुद्धौनकारस्यरुत्वम् । सधस्थे सुपिस्थइतिकप्रत्ययः सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहस्यसधादेशः । मादयासे मदवृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लेट्याडागमः । त्वाया त्वामात्मनइच्छति सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनदकारस्यात्वम् अप्रत्ययादितिअकारप्रत्ययः सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

त्वायेन्द्रसोमंसुषुमासुदक्षत्वायाहविश्वरुमाब्रह्मवाहः ।
अधानियुत्वःसगणोमरुद्भिरस्मिन्यज्ञेर्बर्हिषिमादयस्व ॥ ९ ॥
त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुसुम् । सुदक्ष । त्वाऽया । हविः ।
चक्रम् । ब्रह्मवाहः । अर्ध । नियुत्वः । सगणः । मरुद्भिः ।
अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेसुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयासोमंसुषुम अभिषुतवन्तोवयं हेब्रह्मवाहःब्रह्म-
णामन्तरूपेणस्तोत्रेणोत्तमानप्राप्यमाणइन्द्र त्वायात्वत्कामनया संवनीयेपुरोडाशलक्षणंहविश्वरु-
मरुतवन्तः हेनियुत्वः नियुतोश्वाः तद्वजिन्द्र अध अथानन्तरं मरुद्भिःसगणरूपैः एतत्संज्ञैर्देवैः
सगणःगणसहितःसन् अस्मिन्वर्तमानेयज्ञेर्बर्हिषिआस्तीर्णेदर्भेउपविश्यमादयस्व तृप्तोभव ॥
सुषुम षुञ् अभिषवे लिटिकादिनियमप्राप्तस्येष्टः अनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मादयस्वहरिभिर्येतइन्द्रविष्यस्वशिप्रेविसृजस्वधेने ।
आत्वांसुशिप्रहरयोवहन्तूशन्हव्यानिप्रतिनोजुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिर्भितिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति ।
वि । सृजस्व । धेने इति । आ । त्वा । सुदक्षिप्र । हरयः । वहन्तु ।
उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हेइन्द्र हरिभिरश्वैःसहमादयस्वतृप्तोभव येतेतवस्वभूतास्तदर्थंशिप्रेहनूंसंहते विष्यस्व सो-
मपानार्थंविबृतेकुरु तथाधेनेपानसाधनभूतेजिह्वेप्रजिह्विकेविसृजस्व सोमपानार्थंविश्लिष्टेकुरु हे
सुशिप्र शिप्रेहनूनासिकेर्वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वात्वां हरयोश्वाआवहन्तु अस्मदीयंयज्ञंप्रापयन्तु
त्वंच उशन् अस्मान्कामयमानोनोस्माकं हव्यानिहवींषि प्रतिजुषस्व प्रत्येकंसेवस्व माउदासिष्ठाः॥

विष्यस्व षोन्तकर्मणि व्यत्ययेनात्मनेपदं दिवादिवात्स्थान् ओतःस्थनीत्योकारलोपः उपसर्गा-
त्सुनोतीतिषत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपावयमिन्द्रेण सनुयामवाजम् ।
तन्नो मित्रोवरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ १३ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम् ।
वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १३ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य समरुत्स्तोत्रः तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमुरिन्द्रस्य संब-
न्धिनो गोपाः गोपायनीयाः रक्षणीया वयं तेनेन्द्रेण वाजमन्नं सनुयाम लभेमहि यदेतदस्माभिः प्रा-
र्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो दद्यावा पृथिव्यौ च ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य वृजीवर्जने रूपवृ-
जिमन्दिनिधान्यः क्युरितिक्युप्रत्ययः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशार्चनवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टादशजगत्सुः तथा चानु-
क्रान्तम्—इमां ते अन्त्यात्रिष्टुबिति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।
तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्ननु ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे ।
धिषणा । यत् । ते । आनजे । तम् । उत्सवे । च । प्रसवे ।
च । ससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नु ॥ १ ॥

हेइन्द्र महोमहतस्तेतव इमांइदानींक्रियमाणामहींमहतीं अत्यन्तोत्कृष्टांधियंस्तुतिंप्रभरे
प्रकर्षेणसंपादयामि तेतव धिषणात्वदीयाबुद्धिः अस्यममस्तोतुः स्तोत्रेस्तुतौयद्यस्मादानजे अस-
क्तासंश्लिष्टासीद तस्मात्तवप्रियांस्तुतिकरोमीत्यर्थः उत्तरोर्ध्वचःपरोक्षकृतः ससाहिं शत्रूणामभि-
भवितारपूर्वोक्तमिन्द्रदेवासः कर्मसुदीव्यन्तऋत्विजः शवसास्तुतिभिःकीर्तनेनबलेन अन्वमदन्
अनुक्रमेणहर्षप्रापयन् किमर्थं उत्सवेच उत्सवार्थंअभिवृद्धयर्थं प्रसवेचधनानांवृष्ट्युदकानां वा-
उत्पत्त्यर्थं ॥ आनजे अञ्जव्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु अस्मात्कर्मणिलिद् द्विर्वचनहलादिशेषौ
अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् तस्मान्नुड्द्विहलइतिनुद् व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे प्र-
सवे धूपेरणे ऋदोरवितिभावेअप् निमित्तात्कर्मयोगेइतिसप्तमी थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
ससाहिं षहअभिभवे आह्वगमहनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनाकिप्रत्ययः लिङ्ङ्वावाद्धिर्वच-
नं अन्येषामपीतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् । अमदन् मदीहर्षे हेतुमतिणिच् मदीहर्षग्ले-
पनयोरितिघटादिषुपाठान्मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाण्णेर-
निटीतिणिगोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्यश्रवोन्नद्यःसप्तविभ्रतिद्यावाक्षामापृथिवीदर्शतंवपुः ।

अस्मेसूर्याचन्द्रमसाभिचक्षेत्रद्वेकमिन्द्रचरतोवितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी ।

दर्शतम् । वपुः । अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिचक्षेत्र । श्रद्धे ।

कम् । इन्द्र । चरतः । विस्तर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य श्रवोयशः कीर्तिं सप्त इमंमेगङ्गेइत्यस्यामृचिप्राधान्येनप्रतिपादितागङ्गाद्याःसप्त-
सङ्ख्याकानद्योविभ्रतिधारयन्ति वृत्रहनेनइन्द्रस्ययद्वृष्टेःप्रदातृत्वंतत्प्रभूतजलोपेतानद्यः प्रक-
टयन्तीत्यर्थः अपिच द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षंच अस्यसूर्या-
त्मनावर्तमानस्येन्द्रस्यदर्शतंसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयंवपुः रूपनामैतत् प्रकाशात्मकरूपंधारयन्ति कि-
ञ्च हेइन्द्र अस्मे अस्माकं अभिचक्षेत्रद्वयानांपदार्थानामभिमुख्येनप्रकाशनार्थंश्रद्धेकंश्रद्धार्थं
चक्षुषादृष्टेहिवस्तुनि इदंसत्यमितिश्रद्धोत्पद्यते कमित्येतत्पदपूर्णं तदुभयार्थंसूर्याचन्द्रमसौवितर्तुरं
परस्परव्यतिहारेणतरणंपुनःपुनर्गमनंयथाभवति तथाचरतोवर्तते त्वमेवतद्रूपःसन्वर्तसइत्यर्थः ॥
अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा द्यौश्चक्षामाच दिवोद्यावेतिद्यावादेशः सुपां-

सुलुगिति विभक्तेर्द्वादेशः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतं भृष्टदृशीत्यादिना अतच् ।
 सूर्याचन्द्रमसा सूर्यश्चन्द्रमाश्च देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः
 चन्द्रमसशब्दोदासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः अतो देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्य
 उभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीतिप्रतिषेधः । अभिचक्षे चक्षेः प्रकाशनार्था-
 त्संपदादिलक्षणोभावेऽपि तादर्थ्ये चतुर्थी । श्रद्धे दृशिग्रहणादधातेर्भावे विच् चतुर्थ्येकवचने
 आतोधातो रित्याकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुरं तरेत्यङ्लुगन्तादौ-
 णादिकः कुरच् बहुलं छन्दसीत्युत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तंस्मा रथं मघवन् प्रावसातये जैत्रं यतं अनुमदामसंगमे ।

आजान इन्द्र मनसा पुरुषु तत्वाय द्यौर्मघवच्छर्मयच्छनः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् ।

यम् । ते । अनुमदाम । समङ्गमे । आज्ञा । नः । इन्द्र । मनसा ।

पुरुस्तुत । त्वायत् द्यौः । मघवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र सातये अस्माकं धनलाभाय तंस्म तमेवरथं प्राव प्रेरय वर्तय नोस्मा-
 कं मनसा बुद्ध्या पुरुषु बहुशः स्तुतेन्द्र तेतव स्वभूतं जैत्रं जयशीलं यं रथं सङ्गमे शत्रुभिः सह सङ्गमे आ-
 जायुद्वे सति अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः अपिच हेमघवन् त्वाय द्यौः त्वां कामयमानेभ्यो नोस्म-
 ङ्ग्यं शर्म सुखं प्रयच्छ देहि ॥ अव अवरक्षणगतिकान्तीत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः । सङ्गमे ग्रहवृद्ध-
 निश्चिगमश्चेति कर्मण्यण् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आज्ञा सुपांसुलुगिति सप्तम्याडादेशः ।
 त्वाय द्यौः सुपआत्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेन दकारस्यात्वं
 क्यजन्ताल्लटः शट् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचासहैकादेश उदात्तेनेति तत्स्यो-
 दात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वयं जयेम त्वया युजावृतं मस्माकं मंशमुदवाभरेभरे ।

अस्मभ्यामिन्द्र वरिवः सुगं कधि प्रशत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृत्तम् । अस्माकम् । अंशम् । उत ।
अव । भरेऽभरे । अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुहम् । कृधि ।
प्र । शत्रूणाम् । मघवन् । वृण्यता । रुज ॥ ४ ॥

हेइन्द्र युजा अस्माभिर्युकेनसहायभूतेनत्वयावृत्तंआवृण्वन्तंशत्रुवयंस्तोतारोजयेम अ-
भिभवेम अपिच भरेभरे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे अस्माकमंशमस्मदीयंभागमुदव शत्रुकृतपीडापरिहारेणो-
त्कृष्टंरक्ष तथा हेइन्द्र वरिवोधनं अस्मभ्यंसुगंसुगमंसुप्रापंकृधिकुरु तथा हेमघवन् शत्रूणां अ-
स्मदुपद्रवकारिणांवृण्यतावृण्यतानिवीर्याणि प्ररुजप्रभङ्गि बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृत्तं वृजवरणे क्तिप्-
चेत्किप् तुगागमः । सुगं सुदुरोधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः । कृधि श्रुशृणुपूकृवृज्यइतिहेधिः ।
रुज रुजोभङ्गे तौदादिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

नानाहित्वाहवमानाजनाहमेधनानांधर्तर्वसाविपन्यवः ।
अस्माकंस्मारथमातिष्ठसातयेजैत्रंहीन्द्रनिभृतंमनस्तव ॥५॥१४॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् ।
धर्तः । अवंसा । विपन्यवः । अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ ।
सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निभृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेधनानांधर्तः गोहिरण्यादिरूपाणांद्रव्याणांधारयितःइन्द्र विपन्यवः स्तोतृनामैतत्
स्तोतारइमेजनाः अवसारक्षणेनहेतुनात्वाहवमानाःत्वामाह्वयन्तः नानाहि विभिन्नाःखलु तेषांमध्ये
अस्माकंस्म अस्माकमेवसातयेधनदानायरथमातिष्ठ आरोह हेइन्द्र निभृतं अव्याकुलंतवमन-
श्चित्तंजैत्रंहि जयशीलंखलु शत्रून्जित्वाअस्मभ्यंधनंदातुंसमर्थमित्यर्थः ॥ सातये षण्मुदाने कि-
निजनसनखनांसन्झलोरित्यात्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्थोवर्गः ॥ १४ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

गोजितावाहूअमितक्रतुःसिमःकर्मन्कर्मञ्छतमूतिःखजंकरः ।
अकल्पइन्द्रःप्रतिमानमोजसाथाजनाविह्वयन्तेसिषासवः ॥ ६ ॥

गो॒ऽजिता । बा॒हू इति । अ॒मित॒ऽक्रतुः । सि॒मः । कर्म॑न्ऽकर्म॑न् ।
 श॒तम्॑ऽऊ॒तिः । ख॒ज॒म॒ऽऽकरः । अ॒क॒ल्पः । इन्द्रः । प्र॒ति॒ऽमान॑म् ।
 ओज॑सा । अथ । जनाः । वि । ह्य॒य॒न्ते । सि॒सा॒सवः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तवबाहूहस्तौ गोजिता जयेनगवांलम्भयितारौ त्वंच अमितक्रतुः अपरिच्छिन्न-
 ज्ञानः सिमःश्रेष्ठः तथाचशाट्यायनकम्—सिमइतिवैश्रेष्ठमाचक्षतइति । यद्वा सिमःशत्रूणांबन्ध-
 कः कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणिकर्मणि उपस्थिते शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः खजङ्करः ख-
 जतिमज्ञातिपुरुषानितिखजःसङ्ग्रामः तस्यकर्ता अकल्पः कल्पेनान्येनरहितः स्वतन्त्रइत्यर्थः
 ओजसा सर्वेषांप्राणिनांयदोजोबलमस्ति तेनसर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेनमीयमानः यस्मा-
 देवंगुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतःकारणात् सिषासवोधनंलब्धुकामाः जनाविह्वयन्ते विविधमा-
 ह्वयन्ति ॥ गोजिता गाःजयतइतिगोजितौ सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । सिमः पित्रबन्धने
 अस्मादौणादिकोमक् । खजङ्करः खजमन्थे पचाद्यच् क्षेमप्रियमद्रेणचेतिचशब्दस्यानुक्तसमुच्च-
 यार्थत्वात्खजशब्दोपपदादपिकरोतेःखच् अरुर्द्विषदजन्तस्येतिमुम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
 म् । अकल्पः नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासवः वनषणसंभक्तौ सनि सनी-
 वन्तर्धेतिविकल्पनादिङभावः जनसनखनांसनञ्जलोरित्यात्वम् द्विवचनादि सनाशंसभिक्षउरि-
 त्युप्रत्ययः सतिशिष्टत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

उत्तेश॒तान्म॑घव॒न्नुच्च॑भूय॑स॒उत्स॑ह॒स्त्रा॑द्रि॒रिचिरे॑कृ॒ष्टिषु॑श्रवः ।
 अ॒मा॒त्र॒त्वा॑धि॒षणा॑ति॒त्विषे॑म॒स्यधा॑वृ॒त्राणि॑जिघ्र॑सेपु॒रन्द॑र ॥ ७ ॥

उत् । ते । श॒तात् । म॒घ॒ऽव॒न् । उत् । च । भूय॑सः । उत् । स॒ह॒स्त्रात् ।
 रि॒रि॒चे । कृ॒ष्टिषु॑ । श्रवः । अ॒मा॒त्रम् । त्वा । धि॒षणा॑ । ति॒त्वि॒षे ।
 म॒ही । अथ । वृ॒त्राणि॑ । जिघ्र॑से । पु॒र॒म्॑ऽद॒र ॥ ७ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र कृष्टिषु स्तोतृषुमनुष्येषु ते त्वयादीयमानंश्रवोयदज्जमस्ति तव शतात्
 शतसंख्याकात् धनात् उद्रिरिचे उद्रिकमधिकंभवति अपिच भूयसः शतसंख्याकादपिबहुव-

राद्धनात् उद्विरिचे अधिकं भवति किंबहुना सहस्रात् सहस्रसङ्ख्याकादप्युद्विरिचे त्वयादत्तं
दक्षमक्षयमित्यर्थः अपिच अमात्रं मात्रया इयत्तयारहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वा
त्वां महीमहतीधिषणा अस्मदीयास्तुतिलक्षणावाक् तित्विषे दीपयति त्वत्संबन्धिनो गुणान्प्रका-
शयति हेपुरन्दर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र अध स्तुत्यनन्तरं वृत्राणि आवरकान्शत्रून् जिघ्र-
से हंसि विनाशयसि ॥ रिरिचे रिचिर्विरेचने कर्मणिलिट् । तित्विषे त्विषदीप्तौ । जिघ्रसे हन्ते-
ल्लेति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लेटोडाटावित्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः गमहनेत्यादिनोप-
धालोपः स्थानिवद्भावाद् द्विवचनादि बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । पुरन्दर पूः सर्वयोर्दारिस-
होरिति खच् खचिह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनादम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्ति स्रोभूमी नृपते त्रीणिरोचना ।
अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्रजनुषासनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिधातुं । प्रतिमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृपते ।
त्रीणि । रोचना । अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ ।
अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हेनृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वं ओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि की-
दृशं प्रतिमानं त्रिविष्टिधातु धातुशब्दोरज्जुभागवचनः यथा त्रिधातुपञ्चधातुवाशुल्बं करोतीति ।
यथा त्रिविष्टिः त्रिगुणितारज्जुर्द्वितीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः किञ्च त्वं तिस्रोभूमीः त्रीन्
लोकान् त्रीणिरोचना त्रीणितेजांसि दिव्यादित्याख्यं अन्तरिक्षैवैद्युतरूपं अग्निं पृथिव्यामाहवनी-
यादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं एवं त्रीन् लोकान् त्रीणितेजांसि च अतिववक्षिथ अतिश-
येन वोढुमिच्छसि अपिच इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं च अतिवोढुमिच्छसि सर्वस्य जगतः पाल-
नेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः यस्माद्धेइन्द्र त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषाजन्मना
जन्मप्रभृति अशत्रुः सपत्नरहितोसि ॥ त्रिविष्टिधातु त्रिधात्रिप्रकारेण विष्ट्याप्रवेशनेन विधीय-

तेक्रियतइतित्रिविष्टिधातु त्रिगुणितारजुः विशेषोर्भावेकिन् धाञःसितनिगमिमसीत्यादिनाकर्म-
णितुनप्रत्ययः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् अत्रटढरज्जुवाचकःशब्दस्तद्व्रतंदाढ्यैलक्षयित्वात-
द्वतिप्रतिमानेवर्तते यथामाणवकेग्निशब्दः तिस्रःशसि त्रिचतुरोःस्त्रियामितिस्त्रिादेशोन्तोदात्तः
अचिरऋतइतिरेफादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ववक्षिथ बह्मपापणेइत्यस्मा-
दिच्छासनि ढत्वकत्वषत्वानि सन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः छान्दसेलिटि अमन्त्रेइतिनिषेधादाम्प्र-
त्ययाभावः । जनुषा जनेरुसिः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वादेवेषुप्रथमंहवामहेत्वंबभूथपृतनासुसासहिः ।

सेमन्त्रःकारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रःकृणोतुप्रसवेरथंपुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु ।

ससहिः । सः । इमम् । नः । कारुम् । उपमन्युम् । उत्सृजिदम् ।

इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र देवेषुप्रथमंश्रेष्ठंत्वांहवामहे यागार्थमाह्वयामहे तथा त्वं पृतनासुसंग्रामेषुसासहिर्बभू-
थ शत्रूणामभिभवितासि उत्तरार्धःपरोक्षकृतः सइन्द्रोनास्माकंकारुंस्तुतीनांकर्तारंउपमन्युं
उपमन्तारं सर्वज्ञं उद्भिदंशत्रूणामुद्भेत्तारं इममेवंगुणविशिष्टंपुत्रंकृणोतुकरोतु अपिच प्रसवे
युद्धोत्पत्तौ अस्मदीयंरथंपुरः अन्येभ्योरथेभ्यःपुरतोवर्तमानंकरोतु यद्वा कारुमित्यादीनिरथवि-
शेषणानि कारुंयुद्धस्यकर्तारंउपमन्युं उपगतेनप्राप्तेनमन्युनाक्रोधेनयुक्तं उद्भिदं मार्गेवस्थितानां
वृक्षादीनांउद्भेत्तारं अतिशयेनभंकारम् ॥ बभूथ बभूथाततन्थजगृह्मववर्थेतिनिगमेइतिनिपात-
नादिङभावः । सःइमं सोचिलोपेचेत्पादपूरणमितिसुलोपः । प्रसवे षूङ्गाणिप्रसवे ऋदोरप् थाथा-
दिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

त्वंजिगेथनधनारुरोधिथार्भेष्वाजामघवन्महत्सुच ।

त्वामुग्रमवसेसंशिंशीमस्यथानइन्द्रहवनेषुचोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । धनो । रुरोधित् । अर्भेषु । आजा ।
मघऽवन् । महत्सु । च । त्वाम् । उपम् । अवसे । सम् ।
शिशिमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंजिगेथ शत्रून्जयसि तथा धनाशत्रुभ्योपहतानिधनानिनरुरोधित् नावरुणत्सि
स्तोतृभ्यःप्रयच्छसीत्यर्थः हेमघवन् धनवन्निन्द्र अर्भेष्वल्पेषु आजा आजिषुसंग्रामेषुमहत्सुचमौ-
ढेषुसंग्रामेषुअवसे अस्माकंरक्षणार्थं उग्रं उदूर्णं अधिकबलंत्वांसंशिशिमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः
अथानन्तरं हेइन्द्र त्वंहवनेषुयुद्धार्थमाह्वानेषुसत्सु आगत्यनोस्मान्चोदयसंग्रामेषुप्रेरय जयंप्रापये-
त्यर्थः ॥ जिगेथ जिजये लिटिथलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटः अचस्तास्वत्थत्यनितो नित्यमिति
प्रतिषेधः सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् । रुरोधित् क्रादिनियमादिट् । आजा
सुपांसुलुगितिसप्तमीबहुवचनस्यडादेशः । शिशिमसि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरण-
स्यश्लुः आदेचइत्यात्वम् द्विर्वचनेबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्यम् ईहत्यघोरितीकारान्तादेशः
इदन्तोमसिः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

विश्वाहेन्द्रोऽधिवक्तानोऽस्त्वपरिहृताः सनुयाम्वाजम् ।
तन्नो मित्रोवरुणोमामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥ १५ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः ।
सनुयाम् । वाजम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥ १५ ॥

व्याख्यातेयंरोहिच्छयावेतिवर्गे इन्द्रःसर्वेष्वहस्सु अस्माकंपक्षपातेनवक्ताभवतु वयंचाकु-
टिलगतयःसन्तः इन्द्रेणदत्तमन्त्रंलभामहे यदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयःपूजितं-
कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

तत्तद्व्यष्टर्चदशमंसूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रवैष्टुभम् तथाचानुकान्तम्—तत्तेष्टाविति । तृतीयेछन्दो-
मेनिष्केवल्ये इदंसूक्तं निविद्धानं विश्वजितइतिखण्डेसूत्रितम्—तत्तद्विन्द्रियमितिनिष्केवल्यमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

तत्तद्विन्द्रियं परं परं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विव्यग्न्यदस्य समीपृच्यते समनेवकेतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परम् । पराचैः । अधारयन्त । कवयः ।

पुरा । इदम् । क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य ।

सम् । ईमिति । पृच्यते । समनाइव । केतुः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरापूर्वस्मिन्काले कवयः कान्तदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं यद्वा पराचैः पराश्रनैः परागमनैर्युक्तं युद्धाभिमुखमेव अधारयन्त धृतवन्तः अपि चास्येन्द्रस्य अन्यदेकं इदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमाक्षमायां भूमौ वर्तते अन्यदेकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके ईमं तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते परस्परं संयुज्यते रात्रावादित्योऽग्निना संयुक्तो भवति अग्निचादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात्तत्तददृशेति श्रुतेः । अहनित्वग्निः सूर्येण संगच्छते उद्यन्तं वा वादित्यमग्निमनुसमारोहति तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेति श्रुतेः । अनयोः परस्परं सङ्गमने दृष्टान्तः—समनेवकेतुः समनशब्दः संग्रामवाची यथा समने संग्रामे युद्धयमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् । इन्द्रियं इन्द्रस्य लिङ्गबलं इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिति घञ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पराचैः अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा यास्कस्त्वाह—पराचैः पराश्रनैरिति । क्षमा सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ईमोमलोपः सांहितिकश्छान्दसः । समनाइव षमष्टमअवैकुण्ड्ये अन्येभ्योपि दृश्यत इति युच् सुपांसुलुगितिसप्तम्या आकारः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सधारयत्पृथिवीं प्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिन्नद्रौहिणं व्यहन्य संमघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः ।
अपः । ससर्ज । अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि ।
अहन् । विऽअसम् । मघद्वा । शचीभिः ॥ २ ॥

सइन्द्रः पृथिवीं असुरैःपीडितांभूमिंधारयत् धृतवान् पीडाराहित्येनस्थितामकरोदित्यर्थः
तदनन्तरं पप्रथच्च तांभूमिंविस्तीर्णामकरोत् अपिचवज्रेणायुधेनहन्तव्यान्वृत्रादीन्हत्वा अपोवृष्ट्यु-
दकानि निःससर्जमेघान्निर्गमयामास एतदेवस्पष्टीक्रियते—अहिमन्तरिक्षेवर्तमानंमेघं अहन्वज्रेण
वर्षणार्थमताडयत् रौहिणरौहिणोनामकश्चिदसुरः तंव्यभिनतव्यदारयत् अपिच मघवाधनवानि-
न्द्रः शचीभिःआत्मीयैर्युद्धकर्मभिर्यसंविगतभुजंवृत्रासुरं अहन् अवधीत्॥ पप्रथत् पृथुंकरोतिप्र-
थयति तत्करोतीतिणिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्यकार्यमितिवचनात्तरक्तोहलादेर्लघोरितिक्रका-
रस्यरत्वम् टेरितिटिलोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः द्विर्वचनं
चङ्यन्यतरस्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् नचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनास्वर-
विधिंप्रतिनिषेधात् पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सजातूभर्माश्रद्धधानोजःपुरोविभिन्दन्नचरद्दिदासीः ।
विद्वान्वज्जिन्दस्यवेहेतिमस्यार्यसहोवर्धयाद्युम्नमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूभर्मा । श्रद्धधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् ।
अचरत् । वि । दासीः । विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिम् ।
अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । युम्नम् । इन्द्र । ३ ॥

जातूभर्मा जातृइत्यशनिमाचक्षते भर्मायुधंअशनिरूपमायुधंयस्यसतथोक्तः यद्वा जाता-
नांप्रजानांभर्ता ओजःओजसाबलेननिष्पाद्यंकार्यंश्रद्धधानःआदरातिशयेनकामयमानः एवंभूतः
सइन्द्रःदासीःदस्युसंबन्धीनिपुरःपुराणिविभिन्दन्विनाशयन्व्यचरत्विविधमगच्छत्हेवज्जिन्व-
ज्ज्वज्जिन्द्रविद्वान्स्तुतीर्विजानंस्त्वंअस्यस्तोतुर्दस्यवेउपक्षयकारिणेशवेहेतिमायुधंविमृजेतिशे-
षःअपिच हेइन्द्र आर्यसहःआर्याविद्वांसःस्तोतारस्तदीयंबलेवर्धय अतिवृद्धंकुरु तथाद्युम्नंतदीयंय-
शश्चप्रवर्धय॥ जातूभर्मा जनीप्रादुर्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-

त्वात्केवलादपिडप्रत्ययः जास्तूर्वतीतिजातुः तुर्वीहिंसार्थः क्विपि राहोपइतिवलोपः भ्रियतइति भर्म अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् जातूर्भर्मयस्य छान्दसोरेफलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पक्षान्तरेतु जनेर्निष्ठा जनसनखनामित्यात्वम् जातंसर्वभर्मभर्तव्ययेन बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वर्णव्यापस्याअकारस्यऊकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

तदूचुषेमानुषेमायुगानिकीर्तेन्यमघवानामबिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्यायवज्जीयद्धसूनुःश्रवसेनामदधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् । मघइवा ।

नाम । बिभ्रत् । उपप्रयन् । दस्युहत्याय । वज्जी । यत् । ह ।

सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिन्द्रस्यबलं ऊचुषे उक्तवतेस्तुवतेयजमानायकीर्तेन्यं कीर्तनीयंस्तुत्यं नामकं तद्वलंबिभ्रत् धारयन्मघवाधनवानिन्द्रः मानुषामनुष्याणांसंबन्धीनि इमाइमानिदृश्यमानानि युगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मनानिष्पादयतीतिशेषः किंपुनस्तन्नाम दस्युहत्याय दस्यूनांवृत्रादीनांहननाय उपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन्वज्जीवज्जवान् सूनुः शत्रूणांप्रेरयितेन्द्रः यद्ध यत्त्वलु नाम शत्रूणां नामकंश्रवसेजयलक्षणायायशसेदधेधृतवान् ॥ ऊचुषे ब्रूज्यक्तायांवाचि ब्रुवोवचिः लिटःकसुः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं चतुर्थ्येकवचनेभसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । कीर्तेन्यं कृतसंशब्दने कृत्यार्थेतवैकेनितिकेन्यप्रत्ययः । मघवा मघशब्दात् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् । बिभ्रत् दुभृजधारणपोषणयोः शतरि जुहोत्यादित्वात् शपःश्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

तदस्येदंपश्यताभूरिपुष्टंश्रदिन्द्रस्यधत्तनवीर्याय ।

सगाअविन्दत्सोअविन्ददश्वान्तसओषधीःसोअपःसवनानि ॥ ५ ॥ १६ ॥

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत् । भूरि । पुष्टम् । श्रत् । इन्द्रस्य ।
धत्तन् । वीर्याय । सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् ।
सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेकृत्विग्यजमानलक्षणाजनाः अस्येन्द्रस्य तदिदंवीर्यं पुष्टं वृद्धं अतएव भूरिविस्तीर्णं पश्य-
त आलोकयत तस्मै च वीर्याय श्रत् धत्तन् बहुमानं कुरुत किंपुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते—स इन्द्रः
पणिभिरपहता गाः येन वीर्येणाविन्दत् अलभत तथा तैरपहतानश्वान् स इन्द्रो येनाविन्दत् अपि-
च स इन्द्रः ओषधीः ओषध्युपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युद-
कानि स इन्द्रो येनालभत तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥
धत्तन् तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः । अविन्दत् विदूलाभे शेमुचादीनामिति नुम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीसूचमाह—

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवामसोमम् ।
य आदृत्या परिपन्थीव शूरो यज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिः कर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यः शुष्माय । सुनवाम ।
सोमम् । यः । आदृत्य । परिपन्थीः इव । शूरः । अयज्वनः ।
विभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृ-
ष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अवित्रथबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम होमार्थं सरूपं करवाम
शूरः शौर्योपेतो य इन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वा अयज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन्
तस्मादयजमाना द्विभक्तं कुर्वन् अपहरन् एति यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति तत्र दृष्टान्तः—परिप-
न्थीव यथामार्गं निरोधकश्चौरः गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहत्य गच्छति तद्वत् ॥
आदृत्य दृङ् आदरे समासेन नृपूर्वे क्त्वोत्यप् तस्य स्थानि वद्भावेन कृत्वैव सति ह्रस्वस्य पितृकृतीति
तुक् । परिपन्थीव छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थावरीतीति प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तदिन्द्रप्रेववीर्यवक्थयत्ससन्तवज्जेणाबोधयोहिम् ।
अनुत्वापत्नीहृषितंवयश्चविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रइव । वीर्यम् । चक्थ । यत् । ससन्तम् । वज्जेण ।
अबोधयः । अहिम् । अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वयः ।
च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हेइन्द्र तद्वीर्यवीरकर्म प्रेवचक्थं प्रख्यातमिवाकर्षीः किंपुनस्तद्वीर्यं ससन्तंस्वपन्तं मदो-
न्मत्तमहिंवृत्रं वज्जेणकुलिशेनयद्येनवीर्येणत्वमबोधयः प्रबुद्धः सन्मयासहयुद्धं करोत्वितिजागरित-
वानसि हृषितं तादृशस्यवृत्रस्यहननेनप्राप्तहर्षत्वात्वांअनुपश्चात्पत्नीर्देवपत्न्यः अमदन्हर्षप्राप्ताः
अपिच वयश्चगमनशीलाः मरुतोपि तथाविश्वेदेवासः अन्येचसर्वेदेवाः त्वात्वामनुपश्चादमदन्
अमाद्यन् ॥ ससन्तं षसस्वप्ने अदादित्वाच्छपोलुक् । पत्नीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
अमदन् मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

शुष्णंपिप्रुंकुयवंवृत्रमिन्द्रयदावधीर्विपुरःशंवरस्य ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

शुष्णम् । पिप्रुम् । कुयवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः ।
वि । पुरः । शंवरस्य । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंशुष्णादीन्चतुरोसुरान् यदावधीःहन्तवानसि तदानींशम्बरस्यासुरस्यपुरः नगराणि
विदारितवानसि असुराणांमुख्येषुहतेषुअन्यान्यपिअसुरपुराणिविदीर्णान्यासन्नित्यर्थः यदने-
नसूक्तेनप्रार्थितंअस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तां पूजितंकुर्वन्तु ॥ शुष्णं शुषशोषणे अन्तर्भावित-
ण्यथात् वृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्रुं पृपालनपूरण-
योः पृष्ट्येके औणादिकःकुप्रत्ययः छन्दस्युभयथेतितस्यसार्वधातुकत्वेशप् जुहोत्यादिवात्श्लुः

अतिपिपत्योश्चेत्यस्यासस्येत्वम् । कुयवं यवोयवनमिश्रणं कुत्सितंयवनमस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप-
कृतिस्वरत्वम् । शम्बरस्य शमयतीतिशम्बरःआयुधम् शमेर्वन् ततोमत्वर्थीयोरप्रत्ययः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षेनैष्टुभमैन्द्रं योनिर्नवेत्यनुक्रान्तम् सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

योनिष्टइन्द्रनिषदेअकारितमानिषीदस्वानोनावी ।

विमुच्यवयोवसायाश्वान्दोषावस्तोर्वहीयसःप्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद ।

स्वानः । न । अवी । विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वान् ।

दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हेइन्द्र योनिः वेद्याख्यंस्थानं तेतवनिषदेनिषदनायोपवेशनायअकारिरुतं अस्माभिःप्र-
कल्पितमभूत् तंयोर्निआनिषीद शीघ्रमागत्यतत्रोपविश शीघ्रागमनेदृष्टान्तः—स्वानोनावी अर्वे-
त्यश्वनाम यथाअश्वः स्वानः हेषाशब्दंकुर्वन्स्वकीयंस्थानंशीघ्रमागच्छति तद्वत् किंकृत्वावयः
अश्वबन्धनार्थान्रश्मीन् विमुच्यरथाद्विश्लिष्य तथाअश्वान्स्थेयोजितांश्चतुरगानवसायविमु-
च्य अत्रनिरुक्तम्—अवसायाश्वानितिस्यतिरुपसृष्टोविमोचनेइति । कीदृशानश्वान् प्रपित्वेया-
गकालेप्राप्ते प्रपित्वेप्राप्तेभीकेभ्यंक्तइतियास्कः । दोषारात्रौवस्तोरहनिच वहीयसः आदरातिश-
येनबोद्धन् ॥ निषदे सदेःसंपदादिलक्षणोभावेकिप् । स्वानः स्यमुस्वनध्वनशब्दे बहुलवचना-
त्कर्तरिघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः वियन्ति रथेनसहसंगच्छन्तइतिविशब्देनरश्म-
यउच्यन्ते वीगत्यादिषु औणादिकइप्रत्ययः टिलोपश्च द्वितीयार्थेप्रथमा । अवसाय षोन्तकर्म-
णि आदेचइत्यात्वम् समासेनञ्पूर्वेक्त्योत्यवित्कत्वोत्यबादेशः । वहीयसः वहप्रापणे तृजन्ता-
द्बोद्धृशब्दात्तुच्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपेकर्तव्येढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वा-
त्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावेतृलोपएवक्रियते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

ओत्येनरइन्द्रमूतयेगुनूचित्तान्तसद्योअध्वनोजगम्यात् ।

देवासौमन्युंदासस्यश्वन्नन्तेनआवक्षन्तसुवितायवर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् ।

सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् । देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्वन्नन् ।

ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥ २ ॥

त्येतेनरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ऊतयेरक्षणाय इन्द्रं ओआउइतिनिपातद्वयसमुदायआ-
कारार्थः आगुः आगच्छन्ति सचेन्द्रः आगतांस्ताननूचिर्वक्षिप्रंसद्यस्तदानीमेवअध्वनोनुष्ठानमार्गात्
जगम्यात्गमयतुप्रापयतु देवासः सर्वदेवाः दासस्यउपक्षपयितुरसुरस्यमन्युंक्रोधंश्वन्नं भक्षय-
न्तु हिंसन्त्वित्यर्थः अपिच तेदेवानोस्माकंसुवितायसुष्ठुप्राप्तव्याययज्ञाय वर्णंअनिष्टनिवारकमिन्द्रं
आवक्षन्आवहन्तुआनयन्तु ॥ जगम्यात् गमेरन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलंछन्दसोतिशपः
श्लुः । श्वन्नं चमुअदने लेटिव्यत्ययेनश्वा शकारोपजनश्छान्दसः यद्वाश्वन्नातिःप्रकृत्यन्तरांहिं-
सार्थद्रष्टव्यम् । वक्षन् वहप्रापणे लेटि सिङ्गहुलंलेटीतिसिप् ठत्वकत्वषत्वानि । सुविताय सुपूर्वादेतेः
कर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुबङ् सूप्मानात्कृइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् वृज्वरणेअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थात् कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनिच्चेतिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अवत्मनाभरतेकेतवेदाअवत्मनाभरतेफेनमुदन् ।

क्षीरेणस्नातःकुर्यवस्ययोषेहतेतेस्यातांप्रवणेशिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् ।

उदन् । क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति ।

स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन सतादृशः कुयवनामासुरः त्मना आत्मना स्वयमे-
वावभरते ज्ञातं परेषां धनं च अपहरति अपिच सोसुरः उदन्नुदके अन्तर्वर्तमानः सन् फेनं फेनयु-
क्तमुदकं त्मना आत्मना स्वयमेवावभरते अपहरति क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन
कुयवस्यासुरस्य योषेभ्यो स्नातः स्नानं कुर्वति ते तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः शिफानामनदी त-
स्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्ये अगाधप्रदेशे हतेनष्टे स्यातां भवेतां हेइन्द्र त्वं परेषां धनमपहृत्य
अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बं अवधीरित्यर्थः ॥ त्मना मन्त्रेष्वान्यादेरा-
त्मन इति आकारं लोपः । भरते तद्वज्रहरणे ह्यग्रहोर्भ इति भत्वम् । केतवेदाः कितज्ञाने कर्मणि
घञ् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदन् पृथग्विद्यादिना उदकशब्दस्य उदकादेशः सुपांसुलु-
गितिसप्तम्यालुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युयोपनाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरतेराष्टिशूरः ।

अञ्जसीकुलिशीवीरपत्नीपयोहिन्वानाउदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि ।

शूरः । अञ्जसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पयः । हिन्वानाः ।

उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

उपरस्य उदकस्य मध्ये सुप्तस्यावस्थितस्य आयोः परेषामुपद्रवार्थं इतस्ततो गच्छ-
तः कुयवस्यासुरस्य नाभिः सन्नद्धमावसनस्थानं युयोपगूढमासीत् यथा अन्यैर्न दृश्यते सो-
सुरस्तथा अकरोदित्यर्थः अपिच पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मना अपहृताभिरङ्घ्रिः प्रतिरते सोसुरः
प्रवर्धते सच शूरः शौर्येपितोराष्टि राजते च आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः तं इ-
ममसुरं अञ्जसी आञ्जस्योपेता कुलिशी कूलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्सं-
ज्ञिकास्तिस्रो नद्यः पयः पयसा तत्संबन्धिनासारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभि-
रात्मीयैरुदकैर्भरन्ते धारयन्ति ॥ युयोप युपविमोहने । नाभिः नहोभश्चेतीज्प्रत्ययः । रा-
ष्टि राजद्रीप्तौ बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ब्रश्वादिना षत्वेषुत्वम् । पयः सुपांसुलुगितिवृतीया-
यालुक् । हिन्वानाः हिविः प्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम् अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः चानशोलसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रति॒यत्स्यानी॒थादर्शि॑दस्यो॒रोको॒नाच्छा॑सदनं॒जान॒तीगा॑त् ।

अध॑स्मानोमघवश्चर्क॑तादिन्मानोम॒घेव॑निष्प॒पीपरा॑दाः ॥ ५॥१८॥

प्रति॑ । यत् । स्या । नीथा॑ । अदर्शि॑ । दस्योः । ओकः । न । अच्छ॑ ।

सदनम् । जान॒ती । गा॒त् । अध॑ । स्म । नः । म॒घ॒इव॑ । च॒र्क॑तात् ।

इत् । मा । नः । म॒घा॒इव॑ । नि॒ष्प॒पी । परा॑ । दाः ॥ ५ ॥ १८ ॥

यद्यदानीथानयनहेतुभूता या सापदवीप्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् साचपदवीदस्योः उप-
क्षपयितुः कुयवस्यासुरस्यसदनंगृहमच्छाभिमुख्येनगातगताप्राप्ता तत्रदृष्टान्तः—जानतीस्वकी-
यंवत्समभिजानतीगौः ओकोन निवासस्थानंस्वकीयंगोष्ठंयथाऋजुप्राप्नोति तद्वन्मार्गोपिअसुर-
गृहंप्राप्तइत्यर्थः अधस्म अथानन्तरमेव हेमघवन् धनवन्निन्द्र चर्कतात् पुनःपुनस्तेनासुरेणकृता-
दुपद्रवान्नोस्मान्नरक्षेतिशेषः इदित्यवधारणे अस्मान्नरक्षैव नोस्मान्मापरादाः मापरित्याक्षीः अ-
स्माभिर्ज्ञातिनमार्गेणगत्वाअस्मदुपद्रवकारिणंअसुरंजहीतितात्पर्यार्थः तत्रव्यतिरेकेदृष्टान्तोभिधी-
यते—मघेवनिष्पपी यथाविनिर्गतपसोविनिर्गतशेषोयथेष्टचारीदासीपतिः मघाइव यथाधना-
निअस्थानेपरित्यजतितथाअस्मान्मापरित्याक्षीरित्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—निष्पपीस्त्रीकामोभव-
ति विनिर्गतपसाः पसःसपतेःस्पृशतिकर्मणोमानोमघेवनिष्पपीपरादाः सयथाधनानिविभजति
मानस्त्वंतथापरादाइति१ ॥ नीथा णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथञ्चित्करणेकथन्य-
त्ययः । गात् एतेर्लुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपी-
त्यङभावः । चर्कतात् करोतेर्यङ्लुगन्तात् निष्ठेतिक्तप्रत्ययः । मघाइवशेष्ठछन्दसीतिशेर्लोपः ।
निष्पपी षपसमवाये सपतिसमवैतियोन्यासङ्गच्छतइतिसपःशेषः पचाद्यच् निर्गतोनित्योद्धृतः
सपःशेषोयस्यसस्त्रीव्यसनीनिष्पपः वर्णव्यापत्त्याईकारः । दाः ङुदाङ्दाने लुङि गातिस्थेतिसि-
चोलुक् नमाङ्चोगइत्यङभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

१ कचित्निरुक्तपुस्तके “ विनिर्गतसपः , सपःसपतेःस्पृशतिकर्मणः ” इतिपाठः ‘ अ-
यमेवयुक्तइतिभाति ’ । निरुक्तवृत्तौ “ विनिर्गतपसाः , स्पशः स्पशतेःस्पृशतिकर्मणः ”
इत्यपिपाठः । २ नि० ५. १६. ।

षष्ठीसूचमाह—

सत्वंनइन्द्रसूर्येसोअप्स्वनागास्त्वआभजजीवशंसे ।

मान्तरांभुजमारीरिषोःश्रद्धितंतेमहतइन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः । स्त्वे । आ ।

भज । जीवशंसे । मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिषिः । नः ।

श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हेइन्द्र सत्वंनोस्मानसूर्येसर्वस्यप्रेरकेआदित्येआभजआभाजय आभिमुख्येनभक्तानसंभ-
क्तान्कुरु तथा सत्वंअप्सुअब्देवतासुअस्मानाभाजय अपिचजीवशंसे जीवैःप्राणिभिःशंसनीये
कामयितव्येअनागास्त्वेअपापत्वेपापराहित्येअस्मानाभाजय अपिचनोस्माकं अन्तरांगभरू-
पेणान्तर्वर्तमानांभुजंपालयित्रींप्रजांआसमन्तात्मारिरिषः माहिंसीः तेतवमहतेप्रभूतायइन्द्रियाय
बलायश्रद्धितंअस्माभिःश्रद्धानंकृतं त्वदीयंबलं बहुमानपूर्वकंस्तुमइत्यर्थः तस्मात्तादृशबलयुक्त-
स्त्वंमारिरिषइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ अनागास्त्वेनविद्यतेआगः पापंयस्यसोनागाः तस्यभावस्तत्त्व-
म् छान्दसउपधादीर्घः । जीवशंसे शंसुस्तुतौ कर्मणिघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुज
भुनक्तिपालयतीतिभुक्प्रजा क्रिप् । रिषिः रिषहिंसायां स्वार्थण्यन्तादस्मालुङिचङिणिलोपेउपधा-
ह्रस्वत्वादीनि छान्दसंपदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम् । श्रद्धितम् श्रच्छब्दस्य ऊर्यादित्वेनगति-
त्वाद्गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीसूचमाह—

अधामन्येश्रत्तैअस्माअधायिवृषाचोदस्वमहतेधनाय ।

मानोअकृतेपुरुहूतयोनाविन्द्रक्षुध्यञ्चोवयआसृतिदाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । श्रत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व ।

महते । धनाय । मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्र ।

क्षुध्यत्क्षुभ्यः । वयः । आसृतिम् । दाः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र अध अथानन्तरं मन्ये त्वामनसा जानामि ते तवास्मै बलाय श्रद्धायि अस्माभिः श्रद्धाकृता त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः वृषा कामानां वार्षिता सत्त्वं महते प्रौढाय धनाय चोदयस्व अस्मान् प्रेरय हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र अकृते अनिष्पादिते धनशून्ये यो नै गृहनामैतत् गृहे नोऽस्मान्माधाः मानिधेहि धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः अपिच हेइन्द्र क्षुध्यन्द्योबुभुक्षितेभ्यो न्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यः वयो न आसुतिर्पेयं क्षीरादिकंच दादेहि ॥ अधायि दधातेः कर्मणि लुङि च्लेश्चिण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् क्षुध्यद्भ्यः क्षुधबुभुक्षायाम् दिवादित्वात्क्ष्यन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीसूचमाह—

मानोवधीरिन्द्रमापरादामानः प्रियाभोजनानि प्रमोषीः ।

आण्डामानोमघवच्छक्रनिर्भेन्मानः पात्राभेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया ।

भोजनानि । प्र । मोषीः । आण्डा । मा । नः । मघवन् । शक्र ।

निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोऽस्मान्मावधीः माहिंसीः सर्वदारक्षेत्यर्थः अपिच मापरादाः मापरित्याक्षीः परादानं परित्यागः अस्मत्कृतां पूजांसदागृहाणेत्यर्थः अपिच नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणि ईप्सितानि भोजनानि उपभोग्यानि धनानि माप्रमोषीः मापहर्षीः अस्मास्वेव धनानि यथास्युः तथा कुर्वित्यर्थः तथा हेमघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मानिर्भेत् माभिनः गर्भरूपेणावस्थितान् स्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः माचनः पात्रा पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि तानि च माभेत् माभिदः सहजानुषाणि जानुभ्यां यानि भूमिं सन्ति गच्छन्तीत्यर्थः तानि जानुषाणि तैः सहितानि माविनीनशः यद्वा नोऽस्माकंसहजानुषाणि आधाने सहोत्पन्नानि पात्रापात्राणिसुवादीनि मानिर्भेत् माभिनः ॥ वधीः हन्तेर्माङिलुङिचेति वधादेशः संचादन्तः सिच् अतो लोप इत्यकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादतोहलादेरिति वृद्धचभावः इट् ईढीतिसिचो लोपः । मोषीः मुषस्तेये लुङि सिचइट् नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् भिद्विदारणे लङ्सिपि बहुलं छन्दसोतिविकरणस्य लृक् लघूपधगुणः हल्लङ्यान्त्यइतिसिचो लोपः ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनेसवनेर्वाडेहीत्येषापोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—अर्वाडेहिसोमकामंत्वाहु-
स्तवायंसोमस्त्वमेहर्वाडिति ।

तामेतांसूक्तेनवमीधृचमाह—

अर्वाडेहिसोमकामंत्वाहुर्यंसुनस्तस्यपिबामदाय ।

उरुव्यचाजठरआवृषस्वपितेर्वनःशृणुहिहूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमंकामम् । त्वा । आहुः । अयम् ।

सुतः । तस्य । पिब । मदाय । उरुव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व ।

पिताइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥ १९ ॥

हेइन्द्र त्वंअर्वाङ् अस्मदभिमुखःसन् एहि आगच्छ किंकारणमितिचेत् यस्मात्त्वात्वासोम-
विषयाभिलाषमाहुः पुराविदःकथयन्ति अयमस्मदीयःसोमःसुतःऋत्विग्भिरभिषुतः अतआ-
गच्छेत्यर्थः आगत्यचमदायहर्षार्थतस्यतमस्मदीयमभिषुतंसोमंपिब एतदेवस्पष्टीक्रियते उरु-
व्यचाः उरुविस्तीर्णव्यचोव्यापनंयस्य षाट्शोमहावयवोभूत्वाजठरेआत्मीयेउदरेआवृषस्व सोम-
मासिञ्च आसमन्तात्पूरयेत्यर्थः एवंभूतस्त्वंहूयमानः स्तुतिभिराहूयमानःसन् पितेवपुत्राणां
वाक्यानिशृणोति तथानोस्माकंवाक्यानिशृणुहिशृणु ॥ सोमकामं सोमविषयःकामोभिलाषो-
यस्य बहुब्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः ब्रुवःपञ्चानामादितआहोब्रुवइतिज्ञेरुसादेशोधा-
तोराहादेशश्च तस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेऽपि । मदाय म-
दीहर्षे मदानुपसर्गेइतिभावेअप । उरुव्यचाः व्यचव्याजीकरणे औणादिकोसिप्रत्ययः व्यचेः
कुटादित्वमनसीतिवचनात् डित्त्वाभावेनसंप्रसारणाभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदा-
द्युदान्तत्वम् यद्वा उरुविचतिव्याप्नोतीति उरुव्यचाः लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्व वृषसे-
चने व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ । शृणुहि श्रुशृणुपृष्ठवृश्चइतिसोर्हिः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

१ कर्मणायमभिप्रैति (पा० १. ४. ३२) इतिसूत्रे क्रिययायमभिप्रैतीतिव्याख्यानान्
तमित्यस्य संप्रदानत्वं संप्रदानत्वाच्चतुर्थी चतुर्थ्यर्थेऽपि तस्य तस्मै तमित्यर्थः ।

चन्द्रमाइत्येकोनविंशत्यृचंसूक्तंद्वादशम् अपांपुत्रस्यत्रितस्यकूपेपतितस्यकुत्सस्यवार्षम् तथाचोभयोःकूपपातआम्नायते त्रितःकूपेवहितः । काटेर्निबाल्कृषिरह्णदूतयइतिच । त्रितस्यचापांपुत्रत्वंतैत्तिरीयाःस्पष्टमामनन्ति—तैतएकतोजायत सद्वितीयमभ्यपातयत् ततोद्वितो-जायत सतृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायत यद्व्योजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वमिति । तमे-तमाप्यंत्रितस्तद्वेदाभ्यइतितकारोपजनेनवयमधीमहेइति । अन्यात्रिष्टुप् संमातपन्तीत्येषायवम-ध्यामहाबृहती आद्यौद्वावष्टाक्षरौपादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयः ततोद्वावष्टाक्षरौसायवमध्या महाबृह-तीचत्वारोष्टकाजागतश्चमहाबृहतीत्युक्त्वामध्येचेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् शिष्टाःपङ्क्तयः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—चन्द्रमाएकोनाभ्यस्त्रितोवावैश्वदेवंहिपाङ्कमन्यात्रिष्टुबृष्टमीम-हाबृहतीयवमध्येति । हीत्यभिधानादिदमादीनित्रोणिसूक्तानिवैश्वदेवानि विनियोगः अत्रशा-ट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—एकतोद्वितस्त्रितइतिपुरात्रयऋषयोबभूवुः तेकदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासयासन्तप्राज्ञाःसन्तः एकंकूपमविन्दन् तत्रत्रिताख्यएकोजलपानायकूपंप्रा-विशत् स्वयंपीत्वाइतरयोश्चकूपादुदकमुद्धृत्यप्रादात् तौउदकंपीत्वात्रितंकूपेपातयित्वातदीयंध-नंसर्वमपहत्यकूपंचरथचक्रेणपिधायप्रास्थिषातां ततःकूपेपतितःसत्रितः कूपादुत्तरीतुंअशक्नु-वन्सर्वेदेवामामुद्धरन्त्वितिमनसासस्मार ततस्तेषांस्तावकमिदंसूक्तंददर्श तत्ररात्रौकूपस्यान्त-श्चन्द्रमसोरश्मीन् पश्यन्परिदेवयते ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

चन्द्रमाअप्स्व१न्तरासु१पर्णोधावतेदिवि ।

नवोहिरण्यनेमयःपदंविन्दन्तिविद्युतोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अप्स्व । अन्तः । आ । सुःपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्य३नेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्सु आन्तरिक्ष्या सुउदकमये मण्डले अन्तर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम् सुषुम्नाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः दिवि द्युलोके आधावते आङ्मर्यादायां एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्रं गच्छति तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हेहिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः यद्वा हितरमणीयप्रान्ताः विद्युतो विद्योतमाना रश्मयः वीयुष्माकं पदं धादस्थानीयमग्रं न विन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वा न्नलभन्ते अत इदमनुचितम् तस्मात्कूपान्मामुत्तारय-
तेत्यर्थः अपिच हेरोदसीद्यावापृथिव्यौ मेमदीयं अस्य इदं स्तोत्रं वित्तं जानीतं यद्वा मदीयं कूपस्त-
न रूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा अस्मात्कूपान्मामुत्तारयति-
त्यर्थः ॥ चन्द्रमाः चन्द्रमा ह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोडिदित्यसुन् दा-
सीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते सृग्तौ पाप्मेत्यादिनावेगितायां धावादेशः व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् । वित्तं विदज्ञाने लोटि अदादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वात्तिङ्ङितिङ्ङिति निघाता-
भावः । अस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊडिदमिति विभ-
केरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आज्ञायुवते पतिम् ।

तुञ्जाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊम् इति । अर्थिनः । आ । आज्ञायुवते ।

पतिम् । तुञ्जाते इति । वृष्ण्यम् । पयः । परिदाय । रसम् । दुहे ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव नाहं प्रामोमि उड्ये-
तत्पदपूरणम् अपिच जायान्यदीयाभार्यापतिं स्वपतिं आयुवते आभिमुख्येन प्रामोति मदीया तुम-
द्विरहाद्धतासीत् अपिच संयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुञ्जाते प्रजननायान्यो-
न्यसंघटनेन प्रेरयतः तदनन्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण
धृत्वा दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते अत इदं मदीयं दुःखं हेद्यावापृथिव्यौ
जानीतम् ॥ उ उज इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् प्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते यु-

मिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदं शब्लुकिप्राप्तेव्यत्ययेनशः । तुआते तुजिपिजिहिंसाबलदाननिकेत-
नेषु इदित्वाचुम् व्यत्ययेनश्रम् श्राचलोपः । दुहे दुहप्रपूरणे लोपस्तआत्मनेपदेष्वितित-
लोपः ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

मोषुदेवाअदःस्वः१रवंपादिदिवस्परि ।

मासोम्यस्यशंभुवःशूनेभूमकदाचनवित्तमेअस्यरोदसी ॥३॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अर्व । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शम्भुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हेदेवाः स्वःस्वर्गेवर्तमानंअदः तदस्मदीयंपितृपितामहप्रपितामहात्मकंसन्तानं दिवस्परिदि-
वश्चोपरिवर्तमानं मोषुमैवावपादि अवपन्नंविपन्नंप्रभ्रष्टंमाभूत् ममपुत्राभावात् पुत्रेलोकान्जयति ना-
पुत्रास्यलोकोस्तोतिश्रुतेः । अतोवयंसोम्यस्यसोमपानार्हस्यपितृगणस्यशंभुवः सुखस्यभावयितुः
पुत्रस्यशूनेअपगमनेकदाचनकदाचिदपिमाभूम युष्मत्प्रसादात्तममपुत्राजायन्ताम् अतोमामस्मा
दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः हेद्यावापृथिव्यौ युवांचमदीयंविज्ञापनंजानीतम् मोमाउइतिनिपातद्वयसमुदा-
योमैवेत्यस्यार्थे सुइयेतदवधारणे सुजइतिषत्वम् । पादि पदगतौ चणूतेपदइतिकर्तरिलुङित्ते-
श्चिणादेशः । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्त्वम्
सोम्यस्य सोममर्हति यइतियप्रत्ययः । शंभुवः भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप् । शूने दुओश्विग-
तिवृद्धयोःभावेनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् ओदित-
श्चेतिनिष्ठानत्वं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

यज्ञंष्टृच्छाम्यवमंसतहूतोविवोचति ।

कंक्तंतपूव्यंगतंकस्तद्विभर्तिनूतनोवित्तमेअस्यरोदसी॥४॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।
 कः । ऋतम् । पूर्यम् । गतम् । कः । तत् । विभर्ति । नूतनः ।
 वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयं अवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वेदे-
 वानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति विविच्य कथ-
 यतु किंपुनस्तत् पृच्छ्यत इति तदुच्यते हे अग्ने त्वदीयं पूर्यं पूर्वकालीनं ऋतं भद्रं स्तोतुभ्यः ऋतं श्रेयः
 कृतं कुत्रेदानीं वर्तते नूतनो नवतरस्वत्तो न्यः कः पुरुषः तद्भद्रं विभर्ति धारयति यदित्वय्यवर्ति-
 ष्यतममेदृशी दशापि नाभविष्यत् अतस्तत्कृतमिति कथय ॥ वोचति वचपरिभाषणे लेट्च-
 डागमः वचउमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । कः किमोदितिसप्तम्यर्थे अत्, क्रातीतिक्रिमः क्रा-
 देशः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् परेण सहकृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अमीये देवा स्थनं त्रिष्वारोचने दिवः ।

कद्वं ऋतं कद नृतं कं प्रत्नाव आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥ २० ॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । कं । प्रत्ना । वः । आहुतिः ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥ २० ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु येमीयूयं स्थनवर्तमाना भवथ यानि स्थानानि दिवो-
 द्योतमानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते सूर्यप्रकाशेषु तेषु स्थानेष्वित्यर्थः तेषां वोयुष्माकं
 संबन्धिस्तोतृविषयसृतं सत्यं कद कस्मिन्देशे वर्तते अनृतं द्वेष्टुविषयमसत्यं कद कुत्र गतं अपि च प्र-
 त्ना चिरकालीना वोयुष्माकं संबन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः ककुत्रासीत् ईदृग्भूतदुःखा-
 नुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् न प्राप्तो दित्यनुमिमे अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थनं तप्तनप्तन-
 थनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कद कशब्दस्य वर्णव्यापत्या कद्भावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह—

कद्वक्तस्यधर्णसिकद्वरुणस्यचक्षणम् ।

कदर्यम्णोमहस्पथातिक्रामेमदूढयोवित्तमेअस्यरोदसी ॥ ६॥

कत् । वः । क्तस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुः३ध्यः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हेदेवाः वोयुष्माकंसंबन्धिनः क्तस्यसत्यस्याभिमतफलप्रापणस्यधर्णसि धारणंकतकु-
न्नगतम् वरुणस्यानिष्टनिवारकस्यदेवस्यचक्षणंअनुग्रहदृष्ट्यादर्शनंकतक्कगतम् महोमहतोमहा-
नुभावस्य अर्यम्णःअरीणानिन्यन्तुरेतत्संज्ञकस्यदेवस्यसंबन्धिना यथाशोभनमार्गेणइष्टदेश-
प्रापणंकतक्कगतम् एतत्सर्वयुष्मास्वेववर्तते नकुत्रापिगतम् अतोवयंदूढयः दुर्धियः पापबुद्धीन्
अस्मदनिष्ठाचरणपरानशत्रून् अतिक्रामेम अतितरेम तैःरुतादस्मात्कूपपातलक्षणादुःखाद्वय-
मुत्तीर्णाभवेम हेद्यावापृथिव्यौ मदीयमिदंजानीतम् ॥ धर्णसि धृञ्धारणे सानसिधर्णसिपर्णसी-
त्यादिनाअसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अल्लोपोनइत्यकारलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महः महतोच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महपूजायाम् क्तिप् उभ-
यथापिसावेकांचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दूढयः पृषोदरादिः ध्वैचेतितत्रपाठादुरोरेफस्योत्वम्
उत्तरपदादेःपृत्वंच उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अहंसोअस्मि यःपुरासुतेवदामिकानिचित् ।

तमाव्यन्त्याध्यो३वृकोनतृष्णजंमृगंवित्तमेअस्यरोदसी ॥ ७॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आ३ध्यः । वृकः । न । तृष्णजम् । मृगम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हेदेवाः पुरापूर्वस्मिन्कालेसुते युष्मद्यागार्थं सोमेअभिषुते कानिचित् कतिपयानिस्तो-
त्राणि योहंवदामिउक्तवानस्मि सएवाहमस्मि नत्वन्यःकश्चित् तस्मात्किमर्थमांपरित्यजथ तंता-
दृशंमामांआध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनितामानस्योव्यथाः व्यन्तिभक्षयन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—तृष्णजं जाततृष्णं पिपासन्तं उदकंप्रतिगच्छन्तंसृगंवृकोन यथारण्यश्वामध्येमार्गेगच्छन्तं
भक्षयति तद्वत् अन्यद्वतम् ॥ व्यन्ति वीगत्यादिषु अदादित्वाच्छपोलुक् तन्वादीनांछन्द-
सिबहुलमुपसंख्यानमितिबहुलवचनाद्यण् । आध्यः आधीयतेमनसिस्थाप्यतइत्याधिः उपसं-
र्गेघोःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः जसादिषु छन्दसिवावचनमितिजसिचेतिगुणस्य-
विकल्पनादभावेयणादेशः । तृष्णजम् तृषपिभासायाम् स्वपितृषोर्नजिडितिनजिङ् पद-
कारस्त्वेवंमन्यते अन्येष्वपिटिश्यतइतिटिशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि-
जनेर्ङप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य ड्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

संमातपन्त्यभितःसपत्नीरिवपर्शवः ।

मूषोनशिश्नाव्यदन्तिमाध्यःस्तोतारंते शतक्रतोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥८॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःइव । पर्शवः । मूषः ।

न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आध्यः । स्तोतारम् । ते ।

शतक्रतो इति शतक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्मेषा हेइन्द्र पर्शवःपार्श्वास्थीनिअत्रसामर्थ्यात्पशुस्थानीयाःकूपभित्तयः मामांअभितः
सर्वतः सन्तपन्ति सम्यक्पीडयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सपत्नीरिव समानःएकःपतिर्यासांताः सपत्नयोय-
थाएकं पतिंअभितःपीडयन्ति परस्परंवा पीडयन्ते हेशतक्रतो बहुविधप्रज्ञवेन्द्र तेतवस्तोतारंमा-
मांआध्यः असंपाद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिताः मानस्यःपीडाःव्यदन्ति विविधंभक्षयन्ति तत्र
दृष्टान्तः—मूषोन यथामूषिकाः शिश्नाशिश्नानि कुविन्देनवायितानि अन्नरसेनालिप्तानिसूत्राणिभ-
क्षयन्ति यद्वाशिश्नशब्देनप्रजननमेवोच्यते तच्चोपचारात्पुच्छेवर्तते तथास्वकीयानिपुच्छानिघृतै-
लादिभाण्डेप्रक्षिप्य ऊर्ध्वमुत्कृष्यव्यदन्तिलिहन्तीत्यर्थः एवंमांआधयोभक्षयन्ति नचैतत् हेइन्द्र तव-
स्तोतुन्याध्यम् तस्मात्कूपान्मामुत्तारय अन्यत्समानम् अन्ननिरुक्तम्—सन्तपन्तिमामभितःसपत्नयः

इवेमाःपर्शवःकूपपर्शवोमूषिकाइवास्नातानिसूत्राणिव्यदन्तिस्वाङ्गाभिधानंवास्याच्छिन्नानिव्यद-
न्तीतिवेति ॥ सपत्नीः नित्यंसपत्न्यादिष्वितिपतिशब्दस्यनकारान्तादेशः डीप् वाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । मूषः मुषस्तेये क्पिछान्दसोदीर्घः तथाचयास्कः—मूषोमूषिकाइत्यर्थोमूषिका-
पुनर्मृष्णातेर्मूषोध्येतस्मादेवेति । शिश्रा ण्णाशौचे घञर्थेकविधानमितिकः स्थास्नागापाव्यधि-
ह्नियुद्धचर्थमितिकः वर्णव्यापत्त्यासकारस्यशकारः रुजादीनांकेद्वेभवतइतिवक्तव्यमितिद्विर्व-
चनम् बहुलंछन्दसीत्यस्यासस्येत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अमीयेसप्तश्मयस्तत्रामेनाभिरातता ।

त्रितस्तद्देदास्यःसजामित्वायरेभतिवित्तमैअस्यरोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आहतता ।

त्रितः । तत् । वेद । आप्यः । सः । जामित्वाय । रेभति ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येमीद्युलोकेवर्तमानाः सप्तसंख्याकारश्मयःसूर्यस्यकिरणाःसन्ति तत्रतेषुसूर्यरश्मिषुअ-
ध्यात्मंसप्तप्राणरूपेणवर्तमानेषु मेमदीयानाभिराततासंबद्धा ऋषिरात्मानमेवपरोक्षतयानिर्दिशति
त्रितस्तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानआस्यः अपांपुत्रऋषिः तत्पूर्वोक्तंवृत्तान्तंवेद विजानातिनान्यः स-
जामनऋषिः जामित्वायकूपाभिर्गन्तुत्वायरेभति तानरश्मीनस्तौति अन्यत्समानम् ॥ आतता
तनोतेःकर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जामित्वाय जमतिर्गतिकर्मा । जमतिगच्छतीतिजामिः औणादिकइण्प्रत्ययः तस्यभाव-
स्तत्त्वम् । रेभति रेभृशब्दे भौवादिकः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अमीयेपञ्चोक्षणोमध्येतस्थुर्महोदिवः ।

देवत्रानुप्रवाच्यंसधीचीनानिवाहनुर्वित्तमैअस्यरोदसी ॥ १० ॥ २१

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः ।
दिवः । देवश्च । नु । प्रवाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥ २१ ॥

उक्षणः सेत्कारः कामाभिवर्षकाः पञ्च तर्जइन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निरित्यर्धर्चनप्रतिपादिताः
पञ्चसंख्याकादेवाः यद्वा अग्निर्वायुःसूर्यश्चन्द्रमाविद्युदित्येवंपञ्चसंख्याकाः तथाचशाट्यायनम्—
एतान्येवपञ्चज्योतीषियान्येषुलोकेषुदीप्यन्ते अग्निःपृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे आदित्योदिवि चन्द्र-
मानक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रेनक्षत्रलोके अप्सुमेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेष्वेवमाह्नातम्—अ-
ग्निःपृथिव्यांवायुरन्तरिक्षेसूर्योदिविचन्द्रमादिक्षुनक्षत्राणिस्वलोकेइति । येमीपञ्चसंख्याकादे-
वाः महोदिवोमहतोविस्तीर्णस्यद्युलोकस्यमध्येतस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रादेवेषुनुक्षिप्रंप्रवाच्यं
प्रशंसनीयंदेवानांयोग्यंमदीयंस्तोत्रंप्रतिसध्रीचीनाः सहाश्चन्तोयुगपदागच्छन्तस्तेदेवाः मदीयंप-
रिचरणंस्वीकुर्वन्ति तदनन्तरंनिववृतुः तृप्ताःसन्तोनिवर्तन्तेच अन्यत्समानम् ॥ उक्षणः वाषपूर्वं
स्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा देवमनुष्येत्यादिनासप्तम्यर्थेत्रापत्ययः । प्रवाच्यम् वा-
चयतेरचोयदितियच् णेरनिटीतिणिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सध्रीचीनाः सहाश्चन्तीतिसध्र्यश्चः तएवसध्रीचीनाः सहपूर्वादश्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिन् अ-
निदितामिति नलोपः सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः विभाषाश्चरदिकृस्त्रियामितिस्वार्थेखप्रत्ययः ।
ववृतुः वृतुवर्तने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अन्येषामपिटृश्य-
तइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

एकादशीवृचमाह—

सुपर्णाएतआसतेमध्यआरोधनेदिवः ।

तेसैधन्तिपथोऽकंतरन्तंयहतीरपोवित्तंमेअस्यरोदसी ॥११॥

सुष्टपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आरोधने । दिवः । ते ।
 सधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यह्वतीः । अपः । वित्तम् ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः रश्मिनामैतत् शोभनपतनाएतेसूर्यरश्मयः आरोधनेसर्वस्यावरके व्याप्तेदिवोन्त-
 रिक्षस्यमध्येआसतेवर्तन्ते तेसूर्यरश्मयः पथोमार्गाववृकमरण्यश्वानंसेधन्तिनिषेधन्ति निवारय-
 न्ति कीदृशं यह्वतीर्महतीरपः तरन्तंअतिक्रामन्तंकूपपतनात्पूर्ववृत्तंदृष्ट्वाएनंभक्षयितुंक्ष्विदरण्य-
 श्वा महतीर्नदीतितीर्षुराजगाम सचसूर्यरश्मीन्दृष्ट्वाअयमवसरोनभवतीतिनिववृते अतो रश्मयोवृ-
 कंनिषेधन्तीत्युच्यते यास्कपक्षेतुआपइत्यन्तरिक्षनाम यह्वतीरपोमहदन्तरिक्षं पथः पथाद्वादश-
 रश्म्यात्मनामार्गेणतरन्तंवृकंचन्द्रमसंसूर्यरश्मयोनिषेधन्ति अहनिसूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चन्द्रमाः
 निष्प्रभोदृश्यते अतोनिष्प्रभंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने आरुध्यते आध्रियतेनेनेत्यारोधनं करणे-
 ल्युट् । सेधन्ति विधुगत्याम् अयंकेवलोपिनिपूर्वार्थेदृष्टव्यः । पथः पञ्चम्येकवचनेभस्यटेलोपः
 इतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् यास्कपक्षेतुतृतीयार्थेव्यत्ययेनपञ्चमी । यह्वतीः
 यह्वइतिमहन्नाम अस्मादाचारार्थेसर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिक्लिप् ततो लटः शतृ उगितश्चेतिङीप् आ-
 गमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः शतुरनुमइतिनदीस्वरोव्यत्ययेननप्रवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नव्यंतदुक्थ्यंहितं देवासः सुप्रवाचनम् ।
 ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं तानसूर्यो वित्तमे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥
 नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुप्रवाचनम् ।
 ऋतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । तान । सूर्यः । वित्तम् ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हेदेवासोदेवाः नव्यंनवतरंकुक्थ्यंप्रशस्यंस्तुत्यहं सुप्रवाचनं सुष्ठुऋत्विग्भिर्वाचयितुंशक्यं
 एवंभूतं तद्भवदीयंबलंहितंयुष्मासुनिहितं अतोयुष्मदीयेनबलेनसिन्धवः स्यन्दनशीलानद्यः ऋत-
 मुदकंअर्षन्ति आलस्यराहित्येनसर्वदाप्रेरयन्ति अशोण्याःसत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः तथासूर्यः स-
 त्यंसर्वदाविद्यमानंस्वकीयंतेजः ततानातनोति विस्तारयति अन्यत्समानम् ॥ सुप्रवाचनं वच-

परिभाषणे अस्माण्यन्तात् अन्येभ्योपिदृश्यतइतिस्वार्थेयुच् । अर्षन्ति अर्तेल्लेदिसिबहुलंले-
टीतिसिप् गुणः । ततान अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अग्नेतवत्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

सत्तः सत्तोमनुष्वदादेवान्यक्षिविदुष्टरोवित्तमै अस्यरोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्वत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुः । स्तरः ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

हेअग्ने तवउक्थ्यंप्रशस्यं त्यक् श्रुतिषुप्रसिद्धम् आप्यं आपिर्बन्धुः तस्यभावः बांधवम्
देवेषुदानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु अस्तिविद्यते तस्मात्सतादृशोविदुष्टरोविद्वत्तरस्त्वं नोस्माकंयज्ञे
सत्तोनिषण्णः सन् देवांस्तानिन्द्रादीन्आशास्त्रमर्यादयायक्षि यज हविर्भिः पूजय तत्रदृष्टा-
न्तः—मनुष्वत् यथा मनुनांयज्ञेतद्वत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं आपृव्याप्तौ अस्माण्यन्तादचङ्-
रितिप्रत्ययः ब्राह्मणादिवाच्यञ् । सत्तः नसत्तनिषत्तेतिनिपातनात्निष्ठानत्वाभावः छान्द-
सोतिशब्दलोपोदृष्टव्यः । मनुष्वत् मनोरौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिपष्ठचर्थेवतिः नभो-
न्निरोमनुषांत्व्युपसंख्यानमितिभवेसतिपदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । यक्षि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
प्रश्नेतिषत्वम् कुत्वत्वे । विदुष्टरः विद्वत्शब्दात्तरपिअयस्मयादित्वेनभत्वाद्वसोःसंप्रसारण
मितिसंप्रसारणम् शासिवसिषसीनांचेतिषत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

सत्तोहोतामनुष्वदादेवाँ अच्छाविदुष्टरः ।

अग्निर्हव्यासुसूदतिदेवोदेवेषुमेधिरोवित्तमै अस्यरोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुः । स्तरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विद्वत्तरः देवोदाना-
दिगुणयुक्तः देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मे धिरो मे धावी एवं भूतो ममिः तान् देवान् अच्छाभिमुख्येन ह-
व्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि मर्यादायामाकारः शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति प्रेरयतु
अन्यत्समानम् ॥ सुषूदति षूदक्षरणे लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । मे धिरः मे धार-
थाभ्यामिरन्नीरचो वक्तव्या इति मत्वर्थीय इरन् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

ब्रह्मा॑रु॒णोति॒ वरु॑णो गा॒तुविदु॑न्तमी॒महे ।

व्यू॒र्णोति॒ हृदा॑ म॒तिं न॒व्यो जा॒यता॑मृ॒तं वि॒त्तमे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १५ ॥ २२ ॥

ब्रह्म । रु॒णोति॒ । वरु॑णः । गा॒तुविदु॑न् । तम् । ई॒महे॒ । वि ।

ऊ॒र्णोति॒ । हृदा॑ । म॒तिम् । न॒व्यः । जा॒यता॑म् । ऋ॒तम् ।

वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॑द॒सी इति॑ ॥ १५ ॥ २२ ॥

यो वरुणः अनिष्टस्य निवारयिता देवः ब्रह्मपरिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्मरुणोतिकरोति तं ता-
दृशं गातुविदं गातोर्मार्गस्य दुःखान् निवारकस्य लभयितारं वरुणं ईमहे अभिमतफलं याचामहे ईमह-
इति याज्वाकर्म तस्मै वरुणाय अयमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदये न मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूर्णोति विवृ-
णोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः सोयं नव्यः स्तुत्यो वरुणः अस्माकमृतं जायतां स-
त्यभूतोस्तु ॥ ब्रह्म अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । गातुविदम् विदुलाभे अन्तर्भावित-
ण्यथैव किम् । ईमहे ईङ्गत्तौ बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । हृदा पदनित्यादिना हृदय-
शब्दस्य हृदादेशः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

षोडशीमृचमाह—

अ॒सौ यः पन्था॑ आ॒दित्यो॑ दि॒वि प्र॒वाच्यं॑ कृतः ।

न स दे॒वा अति॑ क्र॒मे तं म॑र्ता सो न पश्य॒थ वि॒त्तमे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रश्वाच्यम् । कृतः ।
न । सः । देवाः । अतिःक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी यद्वा ब्रह्मलोकंगच्छतामुपासकानामार्गभूतः सूर्यद्वारेणतेविरजाः
प्रयान्तीतिश्रुतेः । एवंभूतोयोसावादित्योदिविद्युलोकेप्रवाच्यं प्रकर्षेणवचनंयथाभव-
ति तथाकृतः निर्मितः यथासर्वैःप्राणिभिर्दृश्यते तथावर्तमानइत्यर्थः हेदेवाः सोयमादित्यो-
युष्माभिरपिनअतिक्रमे अतिक्रमितुंनशक्यः युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् सतिहिसूर्ये व-
सन्तादयःकालानिष्पद्यन्ते कालेषुचयागाःक्रियन्ते यागेषुचसत्सुभवतांजीवनं अतोयुष्मा-
भिरपिअसौनातिक्रमितव्यः एवंचसति हेमर्तासः पापकृतोमनुष्याः तंमहानुभावंसूर्यं नपश्य-
थ सूर्यंनजानीथ एतच्चकूपेपातयित्वानिर्गतावेकतद्वितौ प्रतिनिन्दनंअहमेवमन्त्रद्रष्टा तंसूर्यंजा-
नामि पापकृतौयुवांनजानीथइति ॥ पन्थाः पतृगतौ पतेस्थचइतिइतिप्रत्ययः पथि-
मथ्युभूक्षामादित्यात्वम् इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वं इकारस्यलोपः थोन्यः पथिमथोःसर्वनाम-
स्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् वकेर्ण्यन्तादचोयदितिभावेयत् यतोनावइत्याद्युदात्त-
त्वम् । अतिक्रमे क्रमुपादविक्षेपे कृत्यार्थेतवैकेनितिकेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टकमाह—

त्रितःकूपेवंहितोदेवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्रावबृहस्पतिःकृण्वन्अंहूरणादुरुवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवंहितः । देवान् । हवते । ऊतये । तत् ।

शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तम् ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेअवहितः पातितस्त्रितः एतत्संज्ञऋषिः ऊतयेरक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराका-
रयति यदेतत् त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिर्बृहतांमहतांदेवानां रक्षकएतत्संज्ञकोदेवः तदाह्वा-
नं शुश्रावश्रुतवान् किंकुर्वन् अंहूरणात् अंहसःपापरूपादस्मात् कूपपातादुत्तीर्य उरु-
विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन्कुर्वन् ॥ हवते ह्वयतेर्लटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शप्गुणा-

वादेशाः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्यो-
रितिपारस्करादिषुपाठात्सुदृढलोपौ उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
अंहूरणात् अहिगतौ इदित्वानुम् स्वर्जिपिआदिभ्यऊरोलचावितिभावेऊरप्रत्ययः दुःस्वमा-
सिहेतुभावागतिस्स्यास्तीतिपामादिलक्षणोमत्वर्थीयोनः आङ्पूर्वाद्धन्तेर्वारूपमुन्नेयम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अरुणोमांसकृदृकःपथायन्तंददर्शहि ।

उज्जिहीतेनिचाय्यातष्टेवपृष्ट्यामयीवित्तमेअस्यरोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । दृकः । पथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निःचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणः अरुणवर्णोलोहितवर्णः वृकोरण्यःश्वा सकृदेकवारंपथायन्तमार्गेणगच्छन्तमा-
मांददर्शहि दृष्टवान् हिःपादपूरणः निचाय्यदृष्ट्वाच मांजिघृक्षुःसन् उज्जिहीते उद्गच्छतिस्म तत्रदृ-
ष्टान्तः—तष्टेवपृष्ट्यामयी यथातक्षणजनितपृष्टकेशः तष्टावर्धकिः तदपनोदनायऊर्ध्वाभिमुखोभ-
वतितद्वत् हेद्यावापृथिव्यौ मदीयंदुःखंवित्तंजानीतम् यद्वा वृकइतिविवृतज्योतिष्कश्चन्द्रमाउच्यते
अरुणःआरोचमानः कृत्स्नस्यजगतःप्रकाशकः मासकृत्मासार्धमासत्वंयनसंवत्सरादीन्कालवि-
शेषान्कुर्वन् तिथिविभागज्ञानस्यचन्द्रगत्यधीनत्वात्सचन्द्रमाआकाशमार्गेयन्तंगच्छन्तंनक्षत्रगणं
ददर्श हिरवधारणे नक्षत्रगणमेवददर्श नकूपपतितंमामित्यनादरोव्यज्यते यदिमांपश्येत्तुद्धरेत्तू-
पात् निचाय्य नक्षत्रगणंदृष्ट्वाचउज्जिहीते येननक्षत्रेणसंयुज्यते तेनसहोद्गच्छति नमामभिगच्छ-
तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् अत्रमासकृदितियास्कः एकंपदमन्यते शाकल्यस्तुपदद्वयं तस्मिन्पक्षेअय-
मर्थः—दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताःस्वभार्याअश्विन्याद्यास्तारकाःपुनःपुनर्ददर्शमांसकृदेवपश्यतीति स-
कृदृष्ट्वाचउज्जिहीते ताराभिःसहऊर्ध्वमेवगच्छति नमांकूपादुत्तारयति अतइदमनुचितम् हेद्या-
वापृथिव्यौ मदीयमिमंवृत्तान्तंजानीतम् अत्रनिरुक्तम्—वृकश्चन्द्रमाभवतिविवृतज्योतिष्कोवावि-
कृतज्योतिष्कोवाविक्रान्तज्योतिष्कोवा अरुणआरोचनोमासकृन्मासानांचार्धमासानांचकर्ताभ-
वतिचन्द्रमावृकःपथायन्तंददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीतेनिचाय्ययेनयेनयोक्ष्यमाणोभवतिचन्द्रमा-

स्तक्ष्णुवन्निवपृष्ठरोगीति' । सल्लवं एकस्यसल्लच्चेतिक्रियाभ्यावृत्तिगणनेनिपातितः । वृकः वृत्र-
वरणे सृष्टृभूशुषिपुषिभ्यः किदितिकप्रत्ययः । जिहीते ओहाङ्गतौ जौहोत्यादिकः भृजामिदि-
त्यभ्यासस्येत्वम् । निचाय्य चायृपूजानिशामनयोः अत्रदर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वादसमासे-
नञ्पूर्वत्कोल्यप् । पृष्ठ्यामयी स्पृशसंस्पर्शने पृष्टिः पृष्ठं स्पृश्यते अनेनेति पृष्टिः छान्दसोवर्णलोपः
पृष्टौ आमयः पृष्ठ्यामयः तद्धान्पृष्ठ्यामयी ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

एनाङ्गुषेणवयमिन्द्रवन्तोभिष्यामवृजनेसर्ववीराः ।
तन्नोमित्रावरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥१९॥२३॥

एना । आङ्गुषेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अभि । स्याम । वृजने ।
सर्ववीराः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥ २३ ॥

एना अनेनाङ्गुषेण आघोषणयोग्येनस्तोत्रेण हेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण युक्ताः
सर्ववीराः सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तो वयं वृजनेसंग्रामे अभिष्याम शत्रून् अभिवेम त-
दिदमस्मदीयं वचनम् मित्रादयो ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः उतशब्दो देवतासमुच्चये अत्र-
यास्कः—आङ्गुषस्तोम आघोषः अनेनस्तोमेन वयमिन्द्रवन्त इति । एना द्वितीयाटौस्वेन इति तृती-
याया इदम एनादेशः सुपांसुलुगिति विभक्तेराजादेशः चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गुषेण आ-
ङ्गपूर्वावघुषेः कर्मणि घञ् आङोङकारस्य लोपाभावश्छान्दसः घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोद-
दरादित्वात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्याम अस्तेः प्रार्थनायां लिङि श्रसोरलोप इत्यका-
रलोपः उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वम् ॥ १९ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

षोडशेनुवाकेदशसूक्तानि तत्रेन्द्रमितिसप्तर्चप्रथमसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते इन्द्रमित्रंसप्तत्रि-
ष्टुबन्तमिति अनुवर्तमानत्वात्कुत्सऋषिः त्रितस्तुवाविशिष्टत्वात् तत्रैवविकल्पितोनानुवर्तते अ-
न्त्यात्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः विश्वेदेवादेवतेत्युक्तम् विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रं मित्रं वरुणं अग्निं मृतये मारुतं शर्धो अर्दिति हवामहे ।
रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्त्रो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । मृतये । मारुतम् । शर्धः ।
अर्दितिम् । हवामहे । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः । सु६दानवः ।
विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहं रूपं बलं च हवामहे आह्वयामहे वसवो-
निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयः विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्त्रोस्मान्निष्पिपर्त-
न निर्गमय्यपालयत तत्र दृष्टान्तः—रथं न दुर्गात् गन्तुमशक्यात् निम्नोन्नतात् स्थानात् सारथयोय-
थारथं पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तन पृथ्व्येके लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः पित्वेनङि-
त्वाभावाद्गुणः आर्तिपिपत्योश्चेत्यङ्यासस्येत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त आदित्या आगता सर्वतातये भूत देवा वृत्रनूर्येषु शंभुवः ।
रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्त्रो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥
ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः ।
वृत्रनूर्येषु । शम्भुवः । रथम् । न । दुः६गात् । वसवः ।
सु६दानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरिपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय यु-
द्धे अस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः आगत आगच्छत अपि च वृत्रनूर्येषु संग्रामनामैतत् संग्रामेषु शंभु-
वः सुखस्य भावयितारो भूत भवत ॥ गत गमेलोऽपि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अवन्तुनःपितरःसुप्रवाचनाउतदेवीदेवपुत्रेऋतावृधा ।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहंसोनिषिपर्तन ॥ ३ ॥

अवन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।
देवपुत्रे इति देवपुत्रे । ऋतावृधा । रथम् । न । दुःष्टगात् ।
वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोस्मान् पितरोऽग्निष्वात्तादयोवन्तुरक्षन्तु कीदृशाः सुप्रवाचनाः सुखेनप्रवक्तुंस्तोतुंश-
क्याः उतअपिचदेवपुत्रे देवाःसर्वेपुत्रस्थानीयाययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवावर्ध-
यिन्यौदेवी देवनादिगुणयुक्तेद्यावापृथिव्यौ अस्मानरक्षताम् अन्यत्समानम् ॥ देवी वाछन्दसी-
तिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किं पुषांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

नराशंसंवाजिनंवाजयन्निहक्षयद्वीरंपूषणंसुमैरीमहे ।
रथंनदुर्गाद्वसवःसुदानवोविश्वस्मान्नोअंहंसोनिषिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्स्वीरम् । पूषणम् ।
सुमैः । ईमहे । रथम् । न । दुःष्टगात् । वसवः । सुदानवः ।
विश्वस्मात् । नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैःशंसनीयं वाजिनंअन्नवन्तमग्निं वाजयन् उपह्वयन्प्रज्वलयन्निहास्मिन्कालेस्तौ-
मीतिशेषः तथा क्षयद्वीरम् अतिबलिनम् यस्मिन्सर्वेवीराःक्षीयन्ते एवंपूषणंपूषणंपोषकंदेवंसुमैः
सुखकरैःस्तौत्रैर्हेतुभूतैःईमहेयाचामहे अभीष्टंप्रार्थयामहे ॥ नराशंसं उभेवनस्पत्यादिवितियुग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् नरशब्दःऋदोरवित्यवन्तआद्युदात्तः निपातनादीर्घः शंसशब्दोवजन्त-
आद्युदात्तः । वाजयन् वज्रव्रजगतौ अस्माणिञ् । क्षयद्वीरम् क्षिक्षये लटःशतृ शपिप्राप्तेव्यत्य-
येनशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वेनङित्वाभावाद्गुणावादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वधातु-

कानुदात्तत्वेविकरणस्वरः अतो गुणे इति परपूर्वरूपत्वे एकादेश उदात्तेनेति एकादेश उदात्तः । क्षय-
न्तो वीरायस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

बृहस्पते सदमित्रः सुगं कृधिशं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मात्त्रो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । कृधि । शम् । योः ।
यत् । ते । मनुः । हितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुः । ऽगात् । वसवः ।
सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित्र सदैवनोस्माकं सुगं सुखनमैतत् सुखंकृधिकुरु अपिच तेतवस्वभूतं शं
शमनीयानारोगाणां उपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्म-
णाहितं त्वय्यवस्थापितम् यद्वा मनुष्याणामनुकूलं एवंविधशमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे याचाम-
हे ॥ सुगं सुष्ठु गम्यते स्मिन्निति सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनैवं
व्याख्यातम्—शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति । मनुर्हितम् मनोरौणादिकउस्मिन्त्ययः वृ-
त्तीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीश्वरमाह—

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिकं काटे निबाह्लुक् ऋषिरह्वदूतये ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मात्त्रो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रहणम् । शची । ऽपतिम् । काटे । निऽबाह्लुः ।
ऋषिः । अह्वत् । ऊतये । रथम् । न । दुः । ऽगात् । वसवः ।
सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काटइतिकूपनाम तस्मिन् निबाह्लो निपतितः कुत्सऋषिः ऊतये रक्षणाय इन्द्रं अह्वत् आह्वय-
ति स्म कीदृशं वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं शचीपतिम् शचीतिकर्मनाम सर्वेषां कर्मणां पालयि-

तारम् यद्वा शच्यादेव्याभर्तारम् ॥ शचीपतिम् वनस्पत्यादिषुपाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् श-
चीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः । निबाह्लः बाहप्रयत्ने नीत्युपसर्गशात्पतनेवर्तते नि-
ष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः ढत्वधत्वादीनि यद्वा क्षुब्धस्वान्तेत्यादौभृशार्थेऽङभावोनि-
पात्यते अत्रचबाढशब्दोभृशत्वोपेतेपतनेसामर्थ्याद्वर्तते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
ह्व लिपिसिचिह्नश्चेतिलुङित्तेरङादेशः आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह

देवैर्नोदेव्यदितिर्निपातुदेवस्त्रातात्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥७॥२४॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् ।

अप्रयुच्छन् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥ २४ ॥

देवीदानादिगुणयुक्तादितिरखण्डनीया अदीनावादेवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैःस्वकी-
यैःपुत्रैःसह नोस्मान्निपातुनितरांरक्षतु देवोदीप्यमानस्त्रातासर्वेषांरक्षकः सविता अप्रयुच्छन् अप्र-
माद्यन् अस्मदक्षणेजागरूकःसन्त्रायतामस्मान्पालयतु यदनेनसूक्तेनास्माभिःप्रार्थितंनोस्मदीयंत-
न्मित्रादयःषट्देवताःममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायतां त्रैङ्पालने भौवादिकः । अप्रयुच्छन् युच्छप्र-
मादे अस्माल्लटःशतृ नञ्समासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

यज्ञोदेवानामितितृचंद्वितीयंसूक्तंकुत्सस्यार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवं यज्ञस्तृचमित्यनुक्रान्तम् विनि-
योगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामष्टकमाह—

यज्ञोदेवानांप्रत्येतिसुम्रमादित्यासोभवतामृळयन्तः ।

आवोर्वाचीसुमतिर्वृत्त्यादंहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासन्तु ॥ १ ॥

य॒ज्ञः । दे॒वानां॑ । प्र॒ति । ए॒ति । सु॒म्नम् । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒वंत ।
 मृ॒ळ॒यन्तः॑ । आ । वः । अ॒र्वा॒ची । सु॒ष्ट॒म॒तिः । व॒वृ॒त्यात् । अ॒होः ।
 चि॒त् । या । व॒रि॒वो॒वित॑र । अ॒सत् ॥ १ ॥

अस्मदायोयज्ञोदेवानामिन्द्रादीनां सुन्नंसुखंप्रत्येतिप्रामोतु अपिच हेआदित्यासः आदि-
 त्याः मृडयन्तोस्मान्सुखयन्तोभवत तथावोयुष्माकंसुमतिः शोभनामतिः भक्तानुग्रहपराबुद्धिः अ-
 र्वाची अस्मदभिमुखीआववृत्यात् आवर्तताम् यामतिः अंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापिपुरुषस्यवरि-
 वोवित्तरा वरिवइतिधननाम अतिशयेनधनस्यलंभयित्रीअसत्अवेत् सैषामतिरस्मान्तरक्षितुर्वर्त-
 तामित्यर्थः ॥ भवत आमन्नितंपूर्वमविद्यमानवदितिआदित्यासइतिपादादौवर्तमानस्यामन्नित-
 स्याविद्यमानवत्त्वेनअस्यपादादित्वादपादादावितिपर्युदासान्निघाताभावः । मृळयन्तः मृडसु-
 खने ण्यन्ताल्लटःशतृ छन्दस्युभयथेतिशतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तवा-
 भावेशतुःस्वरःशिष्यते । ववृत्यात् वृतुवर्तने लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपः-
 श्लुः । अंहोः अहिगतौ इदित्त्वान्नुम् औणादिकउप्रत्ययः । वरिवोवित्तरा विद्वलाभे अस्माद-
 न्तर्भावितण्यर्थोत्क्रिप् ततआतिशायनिकस्तरप् । असत् असृभुवि लेटचडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उ॒प॒नो॒दे॒वा॒अ॒व॒सा॒ग॒म॒न्त्व॒ङ्गि॒र॒सा॒साम॑भिः॒स्तू॒य॒मा॒नाः॑ ।

इ॒न्द्र॒इ॒न्द्रि॒यैर्॒म॒रु॒तो॒म॒रु॒द्भि॒रा॒दि॒त्यैर्नो॒अ॒दि॒तिः॒शर्म॑यंसत् ॥ २ ॥

उ॒प॒ । नः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒सा । आ । ग॒म॒न्तु । अ॒ङ्गि॒र॒साम् । सा॒म॑भिः

स्तू॒य॒मा॒नाः । इ॒न्द्रः॑ । इ॒न्द्रि॒यैः । म॒रु॒तः । म॒रु॒त॑भिः । आ॒दि॒त्यैः ।

नः॑ । अ॒दि॒तिः । श॒र्म॑ । य॒ंस॒त् ॥ २ ॥

देवादानादिगुणयुक्ताः सर्वदेवाः अवसारक्षणेनअस्मभ्यंदातव्येनाच्चेनवायुक्ताः नोस्मान्
 स्तोतृन् उपागमन्तु उपागच्छन्तुप्रामुवन्तु कथंभूताः अंगिरसांएतत्संज्ञकानामृषीणांसंबन्धिभि
 सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः अपिचेन्द्रः इन्द्रियैः धननामैतत् स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यंदा-
 तव्यैर्धनैःसहास्मानागच्छतु तथामरुतःसप्तगणरूपाएकोनपञ्चाशत्संख्याकाः ईदृच्चान्यादृच्-
 चेत्येवमादिनामानोदेवाः मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेणवर्तमानैर्वायुभिःसह अस्मा-
 नागच्छन्तु अथादितिः अखण्डभीयाअदीनावादेवमाता आदित्यैःस्वकीयैःपुत्रैःसह नोस्म-

ज्यं शर्मसुखंयंसत् यच्छतु ॥ गमन्तु लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिज्ञेयार्धधा-
तुकत्वेनङित्वाभावाद्वमहनेत्यादिनाउपधालोपाभावः । यंसत् यमउपरमे लेट्यडागमः सिद्धहुलं-
लेटीतिसिप् ॥ २ ॥

तृतीयाभ्युचमाह—

तन्नइन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमातत्सविताचनोधात् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा ।
तत् । सविता । चनः । धात् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥ २५ ॥

यदस्माभिःप्रार्थ्यमानमन्नमस्ति चनइत्यन्नामैतत् तादृशंचनोन्नं नः अस्मज्ज्यं इन्द्रोधात्
दधातुददातु एवंतद्वरुणइत्यादावपियोज्यम् तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयोममह-
न्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः ॥ चनः चायूपूजानिशामनयोः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यमुन् नुडागम-
श्च धातोर्ह्रस्वत्वंच वलिलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । धात् छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ्
गातिस्थेति सित्चोलुक् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

यइन्द्राग्नीइतित्रयोदशर्चतृतीयंसूक्तम् कुत्सस्यार्धवैष्टुभमैन्द्राग्रम् तथाचानुक्रान्तम्—यइ-
न्द्राग्नीसप्तो नैन्द्राग्रंविति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाभ्युचमाह—

यइन्द्राग्नीचित्रतमोरथोवामभिविश्वानिभुवनानिचष्टे ।
तेनायातंसरथंतस्थिवांसाथासोमंस्यपिबतंसुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अभि । विश्वानि ।
भुवनानि । चष्टे । तेन । आ । यातम् । सरथम् । तस्थिवांसां ।
अथ । सोमंस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

हेइन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वांयुवयोःसंबन्धीयोरथः विश्वानिभुवनानिभूतजातानि अभिचष्टे आभिमुख्येनपश्यति सुवर्णमयत्वात् रत्नस्वचितत्वाच्चस्वप्रभाभिःकृत्स्नजगद्भासयतीत्यर्थः तेनरथेनायातमस्मद्यज्ञमागच्छतम् तर्कि पर्यायेणेनेत्याह सरथं समानमेकरथंतस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौयुवामागच्छतं नपर्यायेणेत्यर्थः अथागमनानन्तरं सुतस्य ऋविग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमंस्वांशलक्षणंतदेकदेशंवापिबतम् ॥ वां युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यादिनाद्विवचनस्यवामादेशः सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे चक्षिड्व्यक्तायांवाचि अत्रप्रकाशनार्थः अदादित्वाच्छपोलुक् स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सरथम समानश्चासौरथश्चसरथः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा ष्ठागतिनिवृत्तौ लिटःक्रसुःद्विवचनम् शूर्पूर्वाःखयः वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः सुपांसुलुगित्याकारः । सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रुचमाह—

यावद्विदंभुवनंविश्वमस्त्युरुव्यचावरिमतागभीरम् ।

तावाँअयंपातवेसोमोअस्त्वरमिन्द्राग्नीमनसेयुवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुव्यचा । वरिमता ।

गभीरम् । तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।

इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वंसर्वमिदंभुवनंजगत् यावदस्ति यावत्प्रमाणंभवति कीदृशं उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः तथावरिमता वरिमणाउरुत्वेनआत्मीयेनगौरवेणगभीरं गांभीर्योपेतं हेइन्द्राग्नी पातवेयुवाभ्यांपातुं अयंसोमस्तावानस्तु तावत्प्रमाणोभवतु तथा मनसेयुवयोरन्तःकरणायअरं सोमः पर्याप्तोभवतु ॥ उरुव्यचा व्यचव्याजीकरणे असुन् व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्वाङित्वाभावेनसंप्रसारणाभावः स्वमोर्नपुंसकादितिसोर्लुकिप्राप्तेसुपांसुलुगितिर्व्यत्ययेनडादेशः । वरिमता पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिउरुशब्दात्तस्यभावइत्यर्थेइमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः पुनरपिभावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् यद्वा तृतीया-

याश्छान्दसस्तुडागमः । तावान् तत्परिमाणस्ययत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुष् आसर्वनाम्नइत्यात्वम् ।
पातवे पापाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरं वालमूललघ्वलमंगुलीनांवा-
लोःत्वमापद्यतइतिवक्तव्यमितिलत्वविकल्पः । युवङ्याम् व्यत्ययेनात्वाभावशेषेलोपइतिदकार-
लोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

चक्राथेहिसध्य१ड्रामभद्रंसध्रीचीनावृत्रहणाउतस्थः ।

ताविन्द्राग्रीसध्यश्चानिषद्यावृष्णःसोमस्यवृषणावृषेथाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्यक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना ।

वृत्रहणौ । उत । स्थः । तौ । इन्द्राग्री इति । सध्यश्चा । निःसद्य ।

वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्री भद्रंकल्याणंनामस्वकीयंनामधेयंसध्यक्सहगतंइन्द्राग्रीइत्येवंसंयुक्तंचक्राथे
हि युवांरुतवन्तौ उतअपिच हेवृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्यहन्ताराविन्द्राग्री सध्रीचीनासहाञ्चन्तौवृ-
त्रवधार्थंसङ्गतौस्थोभवथः हियस्मादेवंतस्मात् हेवृषणाकामानांवर्षिताराविन्द्राग्री तौयुवांसध्य-
श्चासहितावेवसन्तौ निषद्यवेद्यामुपविश्य वृष्णःसेकुःसोमस्यआत्मीयंभागंआवृषेथां स्वकीयेउदरे
आसिञ्चेथाम् ॥ सध्यक् सहशब्दोपपदादश्चतेर्ऋत्विगित्यादिनाकिञ् अनिदितामितिनलोपः
सहस्यसन्निः अद्रिसध्योरन्तोदात्तनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्यदेशोन्तोदात्तः
यणादेशोउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । सध्रीचीना विभाषाश्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेस्वः
सुपांसुलुगितिविभक्तेराजादेशः । वृत्रहणौ संहितायामावादेशे लोपःशाकल्यस्येतिवल्लोपः ।
वृषेथाम् वृषसेचने व्यत्ययेनशः आत्मनेपदंच ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

समिद्धेष्वाग्निष्वांनजानायतस्रुचावर्हिरुतिस्तिराणा ।

तौत्रैःसोमैःपरिषिक्तेभिर्वाग्नेन्द्राग्रीसोमजसाययातम् ॥ ४ ॥

समऽइंद्रेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽस्रुचा । बर्हिः ।

ऊम् इति । तिस्तिराणा । तीत्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः ।

अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥ ४ ॥

अग्निषुगार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिनासमिद्धेषुसम्यगिद्धेषुदीप्तेषुसत्सु आनजाना हवींषि आज्येनाञ्जनौ यतस्रुचा तदनन्तरंयागार्थंगृहीतस्रुचौ बर्हिःउ वेद्यांबर्हिरपितिस्तिराणाआस्ती-
र्णकृतवन्तौ अध्वर्युरप्रतिप्रस्थातारौएवंभूतावभूताम् तथासति हेइन्द्राग्नी तीत्रैःक्षिप्रमदकरैः परि-
षिकेभिःपरितःसर्वैर्ग्रहचमसादिषुआसक्तैःसोमैःहेतुभूतैःअर्वाक् अस्मदभिमुखमायातमागच्छतम्
किमर्थं सौमनसाय सौमनस्यायअस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः॥ आनजाना अञ्जव्यक्तिप्रक्षणकान्ति-
गतिषु लिटःकानच् अनिदितामितिनलोपः द्विर्भावेअतआदेरित्यभ्यासस्यदीर्घः तस्मान्नुद्धिह-
लइति अद्विहलोपित्यत्ययेननुट् । तिस्तिराणा स्तृञ्आच्छादने पूर्ववत्कानच् ऋतइद्धातोःरिती-
त्वम् द्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयः सुपांसुलुगितिसर्वत्रविभक्तेराकारः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीभूचमाह—

यानीन्द्राग्नीचक्रथुर्वीर्याणियानिरूपाभ्युतवृष्ण्यानि ।

यावांप्रत्नानिसख्याशिवानितेभिःसोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि ।

उत । वृष्ण्यानि । या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि ।

तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेइन्द्राग्नी यानिवीर्याणिवृत्रवधादिरूपाणिचक्रथुः कृतवन्तौ युवांयानिचरूपाणिनिरू-
प्यमाणानिगवाश्वादीनिभूतजातानिकृतवन्तौ इन्द्राग्निभ्यांहिसर्वजगत्सृज्यते इन्द्रःसूर्यात्मनावृ-
ष्टिसृजति धाराद्वारावृष्ट्युत्पादकः वृष्टेःसकाशात्सर्वेप्राणिनउत्पद्यन्ते उतअपिच यानिवृष्ण्यानि
वृष्णिभवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणिकर्माणिकृतवन्तौ तथा वांयुवयोःसंबन्धीनि प्रत्नानिचिर-
न्तनानि शिवानिशोभनानि यायानिसख्यासखित्वानिसन्ति तेभिःतैःसर्वैःसहितौयुवांसुतस्यसोम-
स्याभिषुतंसोमपिबतम् ॥ सख्या सख्युर्भावःसख्यम् सख्युर्यइतियप्रत्ययः शेच्छन्दसिबहु-
लमितिशेर्लोपः । तेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसभावः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य न-
गोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यदब्रवंप्रथमंवांवृणानोइयंसोमोअसुरैर्नोविहव्यः ।

तांसत्यांश्रद्धामभ्याहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः ।

नः । विहव्यः । ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि ।

यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ६ ॥

हेइन्द्राग्नी प्रथमंक्रमोपक्रमएववांयुवांवृणानः संभजमानः यदब्रवं सोमेनप्रीणयिष्यामी-
तियदवोचं सत्यांयथार्थांतांश्रद्धां श्रद्धयाआदरातिशयेनकृतामुक्तिंअभिअभिलक्ष्य आहि
यातं आगच्छतमेव नोदासाथाम् अथागमनान्तरंअभिषुतंसोमंपिबतम् तथासति असुरैःह-
विषांपक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयंनोस्माकंसोमोविहव्योविशेषेणहोतव्योभवति इतरथाव्यर्थःस्यात् त-
स्मादिन्द्राग्नीआगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः वृङ्संभक्तौ लटःशानच् श्राग्यस्तयोरातइत्याकार-
लोपः । असुरैः असुक्षेपणे असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः हुदानादनयोः अचोयत् गुणः
धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीमदथःस्वेदुरोणेयद्ब्रह्मणिराजनिवायजत्रा ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि ।

राजनि । वा । यजत्रा । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।

यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रायष्टव्यौ हेइन्द्राग्नी स्वेदुरोणेस्वकीयेगृहेनिवासस्थानेयदयदिमदथःहृष्यथः यद्य-
दिब्रह्मणिब्राह्मणेअन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायआगत्यहृष्यथः यदिवाराजनिक्षत्रिये
युद्धेसाहाय्यंकर्तुंआगत्यहृष्यथः अतःपरि परितोस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् हेवृषणौ कामानां-

र्षिताराविन्द्राग्नीआयातंहि आगच्छतमेव औदासीन्यमाकार्षे अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् । यजत्रा अमिनक्षीत्यादिनायजतेःकर्मण्यत्रन् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीयदुषुतुर्वशेषुयद्बुध्वनुषुपूरुषुस्थः ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुधुषु ।

अनुषु । पूरुषु । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।

यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्रयदुष्वित्यादीनिपञ्चमनुष्यनामानि हेइन्द्राग्नी यद्यदियदुषुनियतेषुपरेषामर्हिसकेषु मनुष्येषुस्थोभवथोवर्तेथे यदिवा तुर्वशेषुर्हिसकेषुमनुष्येषुवर्तेथे यद्यदिवाद्बुध्वनुषुद्रोहंपरेषामुपद्रवमिच्छत्सुमनुष्येषुवर्तेथे यदिवाअनुषुप्राणत्सुसफलैःप्राणैर्युक्तेषुज्ञातुष्वनुष्ठातुषुमनुष्येषु अन्येषां हिप्राणानिष्फलाः ज्ञानहीनत्वात् अनुष्ठानाभावाच्च तेषुयदिभवथः तथापूरुषुकामैःपूरयितव्येष्वन्येषुस्तोतृजनेषुयदिभवथः अतःसर्वस्मात्स्थानात्तद्देवकामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् अनन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ यदुषु यमउपरमे नियम्यन्तेइन्द्रियाण्येभिरितियदवः यमेर्दुक्चेतिकुप्रत्ययोदुगागमश्च अनुदातोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु तुर्वीर्हिसार्थः औणादिकःअश्रुप्रत्ययः । द्रुधुषु द्रुहजिघांसायां संपदादिलक्षणोभावेक्किप् द्रुहंपरेषामिच्छन्ति छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अनुषु अनप्राणने अनश्चेतिविधीयमानउप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु पूरीआप्यायने पूर्यन्तइतिपूरवः औणादिकउप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीअवमस्यापृथिव्यामध्यमस्यापरमस्यामुतस्यः ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
परमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् ।
अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हेन्द्राग्नी अवमस्यांपृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदिस्थोवर्तमानौभवथः य-
दिवामध्यमस्यांपृथिव्यां अन्तरिक्षलोके अत्रपृथिवीशब्दस्त्रिष्वपिलोकेषुवर्तते यथा योद्विती-
यस्यांतृतीयस्यांपृथिव्यामस्यायुषानात्रेति^१ उतअपिच परमस्यांउत्कृष्टायांदूरेवर्तमानायांपृथि-
व्यांद्युलोकेयदिवावर्तते अतःसर्वस्मात्स्थानात् हेवृषणावागच्छतं आगमनानन्तरंसुतंसोमंपिब-
तम् । अवमस्यां अवमशब्दादुत्तरस्यर्केर्व्ययेनस्याडागमः एवमुत्तरत्रापि॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यामवमस्यांसुतस्यः ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् ।
अवमस्याम् । उत । स्थः । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि ।
यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं एतावांस्तुविशेषः पूर्वभूम्यादिषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीतावागच्छतमित्युक्तम् इदा-
नींतुद्युभृतिषुअवरोहक्रमेणवर्तमानेषुत्रिषुलोकेषुयाविन्द्राग्नीवर्तते तावागच्छतमितिप्रार्थ्यते॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीदिविद्योयत्पृथिव्यांयत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।
अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् ।
पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । अतः । परि । वृषणौ ।
आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

हेइन्द्राग्नी दिविद्युलोकेयद्यदिस्थोभवथःयदिवापृथिव्यांभूलोके यदिवापर्वतेषुमेवादिषुमे-
वेषुवा तथा ओषधीषु तिलमाषत्रीह्यादिषु अप्सुउदकेषुचअनुग्राहकतयायदिवास्थः हेकामा-
भिवर्षकौ युवां अतःसर्वस्मात्स्थानादागच्छतम् आगत्यचाभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ पृथिव्याम्
उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु ओषःपाकः आसुधीयतइतिऔषधयः कर्मण्य-
धिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् तच्चघञन्तमाद्युदात्तम् ओषधे-
श्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नीउदितासूर्यस्यमध्येदिवःस्वधयांमादयेथे ।

अतःपरिवृषणावाहियातमथासोमस्यपिबतंसुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्इता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधयां ।

मादयेथे इति । अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थः ।

सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हेइन्द्राग्नी उदिता उदितस्यउदयंप्राप्तस्यसूर्यस्यादित्यस्यसंबन्धिनोदिवोद्योतमानस्या-
न्तरिक्षस्यमध्येमध्यभागे स्वधया आत्मीयेनतेजसाहविलक्षणेनान्नेनवा यद्यस्मात्कारणात् मा-
दयेथे तृप्तौभवथः तस्मात्कारणादतःसर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हेकामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आच्छ-
तम् आगमनानन्तरमभिषुतंसोमंपिबतम् ॥ उदिता सुपांसुलुगितिषष्ठ्याडादेशः । दिवः ऊद्विद-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे मदवृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

एवेन्द्राग्नीपपिवांसांसुतस्यविश्वास्मभ्यंसंजयतंधनानि ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउत द्यौः॥ १३॥२७॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसां । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् ।

सम् । जयतम् । धनानि । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥ २७ ॥

हेइन्द्राग्नी सुतस्याभिषुतंसोमं एव एवंपपिवांसापीतवन्तौ युवां अस्मभ्यं विश्वासर्वाणि धनानि
संजयतंप्रयच्छतम् यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्मित्रादयो मम हन्तां पूजयन्तु ॥ पपिवांसा पापाने
लिटः क्रसुः वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

विहीत्यष्टर्चचतुर्थसूक्तम् अनुक्रान्तञ्च—विहृष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् सूक्तविनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

विहृष्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नीज्ञास उत वासजातान् ।
नान्यायुवत्प्रमतिरस्ति मद्यं सवांधियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥
वि । हि । अह्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति ।
ज्ञासः । उत । वा । सज्ञातान् । न । अन्या । युवत् । प्रमतिः ।
अस्ति । मद्यम् । सः । वाम् । धियम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

हेइन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तंधनं इच्छन् कामयमानो हं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा अपि वा सजातान्
समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्तान् बन्धवांस्तांश्च मनसा बुद्ध्या विहृष्यं युवामेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपे-
ण च व्यज्ञासिषम् ते हि धनस्य दातारो भवन्ति अपि च युवतयुवाभ्यां अन्या अन्येन केनचित् मह्यं
दत्ताप्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता सतादृश्या बुद्ध्या युक्तो-
हं वा युवयोः संबन्धिनी वाजयन्तीं अन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नांस्तुतिं अतक्षं अ-
कार्षम् ॥ अह्यम् लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङिति च्चुरङादेशः । वस्यः वसुशब्दादीय-
सुन् टेरिति टिलोपः छान्दसईकारलोपः । ज्ञासः सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः
ज्ञा अवबोधने औणादिकः असुन् व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् द्व्यर्थाभिधायकत्वात् युवावौ द्विवचनइतियुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्रवं हि भूरि दावत्तरावां विजामातुरुतवांघास्यालात् ।
अथासोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमं जनयामि नर्व्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । वि॒जामातुः । उ॒त ।
वा । घ । स्या॒लात् । अथ । सोम॑स्य । प्र॒द्यती । यु॒व॒भ्याम् ।
इन्द्रा॑ग्नी इति । स्तोम॑म् । ज॒न॒यामि । नव्य॑म् ॥ २ ॥

हेइन्द्राग्नी वांयुवांभूरिदावत्तरा अतिशयेनबहुधनस्यदातारवित्यश्रवंहि अश्रौषंखलुकस्मा-
त्पुरुषाव विजामातुः श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनोजामातायथाकन्यावतेबहुधनंप्रयच्छति
कन्यालाभार्थंततोप्यतिशयेनदातारविन्द्राग्नीइत्यर्थःउतवाअपिच स्यालाव स्यंशूर्पं तस्माल्लाजा-
नावपतिविवाहकालइतिस्यालःकन्याभ्राता सयथाभगिनीप्रीत्यर्थंबहुधनंप्रयच्छति ततोप्य-
तिशयेनदातारविन्द्राग्नी घेतिपदपूरणः तथाचसति अथानन्तरंहेइन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां
सोमस्यप्रयती अभिषुतस्यसोमस्यप्रदानेनसहनव्यंनवतरंप्रत्यग्रंस्तोमंस्तोत्रंजनयामि निष्पाद
यामि अत्रनिरुक्तम्—अश्रौषंहिबहुदावृत्तरौवांविजामातुरसुसमाप्ताजामातुर्विजामातेतिशश्वद्वा-
क्षिणाजाःक्रीतापतिमाचक्षतेसुसमाप्तइववरोभिप्रेतोजामाताजाअपत्यंतन्निर्मातोतवाघास्यालाद-
पिचस्यालात्स्यालआसन्नःसंयोगेनेतिनैदानाःस्याल्लाजानावपतीतिवालाजालाजतेःस्यंशूर्पंस्यतेः-
शूर्पमशनपवनंशृणातेःशन्नातेर्वाथसोमस्यप्रदानेनयुवाभ्यामिन्द्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं नवतर
मिति ॥ अश्रवं श्रुश्रवणे लङिउत्तमपुरुषैकवचनेबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । भूरिदा-
वत्तरा इदावृदानेआतोमनिन्नितिवनिष् अतिशयेनभूरिदावाभूरिदावत्तरः भूरिदानस्तुइवक्तव्यइ-
तितरपस्तुट् पदसंज्ञायांनलोपः सुपांसुलुगितिभिक्तेराकारः । घ ऋचितुनुघेत्यादिनासंहितायां
दीर्घत्वम् । अथ निपातस्यचेति । प्रयती यमउपरमे किनिअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलो-
पः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । युवभ्याम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियुष्मदस्मदो-
रनादेशेइत्यात्वाभावशेषेलोपइतिदकारस्यलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

माच्छेद्भर॑श्मी॑रिति॒नाध॑मानाःपित॒॒॑णांश॑क्तीर॑नु॒यच्छ॑मानाः ।
इन्द्रा॑ग्निभ्या॑कंवृष॑णोमदन्ति॒नाह्य॑द्री॒धिष॑णायाउ॒पस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः ।
अनुद्यच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति ।
ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् रश्मिशब्दोरञ्जुवाची यथारश्मयोदीर्घाअविच्छिन्नाभवन्ति एवमविच्छिन्नान्पुत्र-
पौत्रादीन्माच्छेद्म माविच्छिन्नान्कुर्मः इतिबुद्ध्या नाधमानाःइन्द्राग्न्योःसकाशावतथाविधान्
पुत्रादीन्याचमानाः तदनन्तरंपितृणांशक्तीः शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीन्अनुय-
च्छमानाः अनुक्रमेणनियतान्कुर्वन्तः वृषणःसेत्तारःपुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीकाइत्यर्थः एवं-
भूतायजमानाःइन्द्राग्निभ्यांकंसुखंयथाभवतितथामदन्तिस्तुवन्ति हियस्मात् अद्रीशत्रूनावृण-
न्तौहिंसन्तौविदारयन्तौताविन्द्राग्नी धिषणायाःस्तुत्याउपस्थेउपस्थानेसमीपेभवतः तस्मात्तत्सा-
न्निध्यायस्तुवन्तीतिभावः यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्तद्विशब्दोयदेत्यर्थे यदाताविन्द्राग्नीउद्दि-
श्यअद्रीअभिषवसाधनभूताग्रावाणः धिषणायाउपस्थे धिषणाअधिषवणचर्म तस्योपरिष्ठात्
इन्द्राग्न्यर्थसोममभिषुण्वन्ति तदातदायजमानाः स्तुवन्तीतियोजनीयम् ॥ छेद्म छिदिरद्वैधीकरणे
लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् छन्दस्युभयथेत्यार्थधातुकत्वेनङित्वाभावात्तद्वृषधगुणः
नमाङ्योगइत्यङभावः । रश्मीन् दीर्घादटिसमानपादइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासि-
कःपूर्वस्यतुवेतिङ्कारःसानुनासिकः । नाधमानाः नाधृयाञ्जायाम् । पितृणाम् नामन्यतरस्यामि-
तिनामउदात्तत्वम् । मदन्ति मदिस्तुतौ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुभावाः व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

युवाभ्यांदेवीधिषणामदायेन्द्राग्नीसोममुशतीसुनोति ।
तार्वाश्विनाभद्रहस्तासुपाणीआधावतमधुनापृङ्गमुप्सु ॥ ४ ॥
युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् ।
उशती । सुनोति । तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति
सुपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृङ्गम् । अप्सु ॥ ४ ॥

हेइन्द्राग्नी युवाभ्यामदाययुवयोःहर्षाय देवीद्योतमानाउशतीयुवांकामयमानाधिषणा
मन्त्ररूपावाक्सोमंसुनोतिअभिषुणोति यद्वा धिषणाअधिषवणचर्म द्योतमानं व्रतयुवयोर्मदंका-

मयमानंसदसोमं अभिषुणोति ग्रावभिः स्वस्मिन् अभिषवावतस्याभिषवकर्तृत्वम् अश्विना अश्व-
वन्तौ भद्रहस्ताशोभनदोर्दण्डौ सुपाणीमणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः शोभनपाणी एवंभूतौ हेइन्द्राग्नी
तौ युवां आधावतं शीघ्रमागच्छतम् आगत्य च अप्सु उदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन पुं-
क्तं अस्मदीयं सोमं संयोजयतम् यद्वा अप्सु वसती वरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतम् विभक्तिव्यत्ययः ॥
युवाभ्याम् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम्
उगितश्चेति ङीप् शतुरनुमइति नद्या उदात्तत्वम् । पुंक्तम् पृचीसंपर्के रौधादिकः लोटिथसस्तम् भ्र-
सोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ नवाअचः परस्मिन् नित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वम् नपदान्तेत्यादिनानि-
षेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

युवामिन्द्राग्नीवसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहृत्ये ।
तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् प्रचर्षणीमादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥ २८ ॥
युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । वि॒भागे । तवः॑ स्तमा ।
शुश्रव । वृ॒त्रहृत्ये॑ । तौ । आ॒सद्य॑ । बर्हिषि॑ । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।
प्र । चर्ष॑णी इति । मा॒दये॒थाम् । सु॒तस्य॑ ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृत्रहृत्ये वृत्र-
स्यासुरस्य हनने तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वां शुश्रव अश्रौषम् हे चर्षणी सर्वस्य दृष्टा-
रा विन्द्राग्नी तौ युवामस्मदीयेस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिषुत-
स्य सोमस्य पानेन प्रमादयेथां प्रकर्षेण तृप्तौ भवतम् । विभागे भजसेवायाम् भावे घञ् च जोः कु-
घिण्यतोरितिकृत्वम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा तव इति बलनाम लुप्तमत्वर्थी-
यादेतस्मादातिशायनिकस्तमम् यद्वा तवतिवृद्ध्यर्थः सौत्रोधातुः तस्मादौणादिकः कर्तरि असिप्र-
त्ययः सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहृत्ये हनस्तचेति हन्तेर्भावे क्यप् तत्सन्नि-
योगेन तकारान्तादेशश्च ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेषा विंशोवर्गः ॥ २८ ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषः प्रचर्षणिभ्य इत्येषा याज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—प्रचर्षणि-
भ्यः पृतनाहवेष्वादेवोयातुसवितासुरस्तन इति ।

तामेतांसूक्तेष्वष्टीमृचमाह—

प्रचर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्रपृथिव्यारिरिचाथेदिवश्च ।

प्रसिन्धुभ्यः प्रगिरिभ्यो महित्वाप्रेन्द्राग्नीविश्वाभुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे

इति । दिवः । च । प्र । सिन्धुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा ।

प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासुसङ्ग्रामेषुरक्षणाथ आह्वानेषुसत्सु हेइन्द्राग्नीआगतवन्तौयुवांचर्षणिभ्यः सर्वेभ्योपिमनुष्येभ्यः महित्वामहत्त्वेनप्ररिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौभवथइत्यर्थः अत्रोपसर्ग वशाद्धातुःस्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथाप्रस्मरणंप्रस्थानमिति तथापृथिव्याःसर्वस्याभूमे-
श्चप्ररिरिचाथे एवंदिवः द्युप्रभृतिभ्योपिसिन्धवःस्यन्दनशीलाःआपः गिरयःपर्वताःअपिच हेइन्द्रा-
ग्नी विश्वाभुवना सर्वाणिभूतजातानिअन्याउक्तव्यतिरिक्तानियानिसन्ति तान्यतीत्यप्ररिरिचा-
थे अधिकौभवथः ॥ पृतनाहवेषु पृतनासुहवः पृतनाहवः ह्वेजोभावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं-
च व्यत्ययेनथाथादिस्वराभावेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाथे रिविचिरेचने छन्दसि-
लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् यद्वा लटचेवबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यशुः । महित्वा महपूजायाम्
म औणादिकइन्द्रप्रत्ययः तस्यभावोमहित्वम् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तेष्वपशौआभरतमित्येषापुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच—आभरतंशिक्षतंवज्रबा-
हूउभावामिन्द्राग्नीआहुवध्याइतीति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

आभरतंशिक्षतंवज्रबाहूअस्माँइन्द्राग्नीअवतंशचीभिः ।

इमेनुतेरश्मयःसूर्यस्ययेभिःसपित्वंपितरोनआसन् ॥ ७ ॥

आ । अरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू । अस्मान् ।

इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः । इमे । नु । ते । रश्मयः ।

सूर्यस्य । येभिः । सपित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हेवज्रबाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं अस्मदर्थं धनमाहरतम् आहत्यचशिक्षतं
 अस्मभ्यंदत्तं शिक्षतिर्दानकर्मा अपिचास्माननुष्ठातृन् शचीभिः कर्मनामैतत् आत्मीयैः क-
 र्मभिरवतं रक्षतं किञ्चसूर्यात्मनइन्द्रस्य येभिरग्निभिः यैरर्चिभिर्नोस्माकंपितरःपूर्वपुरुषाः
 सपितृंसहप्राप्तव्यंस्थानं आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् अर्चिरादिमार्गेणहिब्रह्मलोकमुपासकाग-
 च्छन्ति तथाचश्रूयते—तेर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरिति । यद्वा येभीरग्निभिः सपितृंसमवेत-
 त्वमध्यगच्छन् तेरश्मयः इमेनुइदानीमस्माभिर्दृश्यमानातएवखलु सूर्यस्य सूर्यात्मनइन्द्रस्य
 येरश्मयस्तएवाग्नेरपि तथाचश्रूयते—अग्निंवावादित्यःसायंप्रविशतितस्मादग्निर्दूरात्तदृशे-
 इति । तस्मात्सूर्यरश्मीनां स्तवनेन इन्द्राग्न्योरुभयोरपिस्तुतिःसिद्धा ॥ भरतम् हयहोर्भइ-
 तिभत्वम् । शिक्षतम् शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेशपःपित्वादनुदात्तत्वम्
 धातुस्वरःशिष्यते तिङःपरत्वान्निघाताभावः । सपितृम् आपृव्याप्तौ अस्मात्सशब्दोपपदात्
 कृत्यार्थे तवैकेनितित्वनप्रत्ययः षष्ठोदरादित्वाद्धातोःपिभावः यद्वा षपसमवाये इन्सर्वधातुभ्य-
 इतीन् सपेर्भावःसपितृम् । आसन् असगतिदीक्ष्यादानेषु लङि आडागमउदात्तः यद्वृत्तानि-
 त्यमितिनिघाताभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टुचमाह—

पुरन्दराशिक्षतंवज्रहस्तास्मोइन्द्राग्नीअवतंभरेषु ।
 तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥८॥२९॥

पुरं॑म॒द॒रा । शि॒क्ष॒तम् । व॒ज्र॒ह॒स्ता । अ॒स्मान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ ।
 अ॒व॒त॒म् । भ॒रेषु॑ । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् ।
 अ॒दि॒तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ८ ॥ २९ ॥

हेवज्रहस्ता हस्तेनगृहीतवज्रौ पुरन्दरा असुरपुराणांदारयिताराविन्द्राग्नी शिक्षतम् अ-
 स्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं अपिच भरेषुसंग्रामेषु अस्मानवतरंरक्षतं यदनेनसूक्तेन प्रार्थितं त-
 दस्मदीयंमित्रादयोममहन्तां पूजयन्तु ॥ पुरन्दरा पूःसर्वयोर्दारिसहोरितिखच् वाचंयमपुरंदरौ-
 चेतिनिपातनादम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेऽकोनविंशोवर्गः ॥२९॥

ततमइतिनवर्चपञ्चमंसूक्तम् कुत्सस्यार्षेऋभुदेवताकम् पञ्चमीनवम्यौत्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त-
जगत्यः तथाचानुक्रान्तम्—ततंनवार्भवन्तुपञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभौइति । अभिप्लवषळहस्यचतुर्थेह-
निवैश्वदेवशस्त्रेइदमार्भवनिविद्वानम् सूत्रितंचतृतीयस्येतिखण्डे—ततमेअपइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त॒तंमेअ॒पस्तदु॑तायते॒पुनः॒ स्वादि॑ष्ठाधी॒तिरु॑च॒थाय॑शस्यते ।

अ॒यंस॑मु॒द्रइ॒हवि॒श्वदे॑व्यः॒ स्वाहा॑कृतस्य॒ सम्मु॑तृ॒ष्णुत॑ ऋभवः ॥ १ ॥

त॒तम् । मे । अ॒पः । तत् । ऊ॒म् इति॑ । ता॒य॒ते । पुन॑रिति॑ । स्वादि॑ष्ठा ।

धी॒तिः । उ॒च॒थाय॑ । श॒स्य॒ते । अ॒यम् । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्वदे॑व्यः ।

स्वाहा॑कृतस्य । सम् । ऊ॒म् इति॑ । तृ॒ष्णुत॑ । ऋ॒भ॒वः ॥ १ ॥

हेऋभवः मेमयाअपः अग्निष्टोमादिरूपंकर्म ततंविस्तारितं बहुशःपूर्वमनुष्ठितम् तदुतदेव
पुनस्तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयतइत्यर्थः तत्रस्वादिष्ठास्वादुतमा अतिशयेनप्रीतिकरीधीतिः स्तु-
तिश्च उचथायस्तुत्याय शस्यतेपठ्यते अपिचइहास्मिन्यागेसमुद्रः समुन्दनशीलोयंसोमरसः वि-
श्वदेव्यः सर्वेभ्योदेवेभ्यःपर्याप्तोयथाभवतितथासंपादितः तस्यस्वाहाकृतस्यस्वाहाकारेणाग्नौप्र-
क्षिप्तस्यसोमस्यपानेनसमुतृष्णुत सम्यगेवतृप्ताभवत् ॥ ततम् तनुविस्तारे निष्ठायांस्यविभाषेती-
दृप्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अपः आपृव्याप्तौ आपःकर्माख्यायांह-
स्वोनुट्च्वाइत्यसुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते तनोतेर्यकीत्यात्वम् । स्वादिष्ठा स्वादुशब्दादा-
तिशायनिकइष्टन् टेरितिटिलोपः । उचथाय वचपरिभाषणे औणादिकः अथक्प्रत्ययः वचि-
स्वपीत्यादिनासंप्रसारणम् । समुद्रः उन्दीक्रेदने स्फायितश्चीत्यादिनारक् अनिदितामितिनलो-
पः । विश्वदेव्यः देवार्होभागोदेव्यः छन्दसिचेतियः विश्वेसर्वेदेव्यायस्मिन्सोमे बहुव्रीहौ-
विश्वंसंज्ञायामितिर्व्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्यऊर्या-
दित्वेनगतित्वाद्वतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृष्णुत तृपप्रीणने स्वादिभ्यःश्रुः
ऋभवइत्यनेनसंहितायामृत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ॒भो॒गय॑प्रयदि॒च्छन्त॑ए॒तना॑पा॒काः प्रा॒ञ्चो॒मम॑केचि॒दाप॑यः ।

सौ॒धन्व॑नासश्चरि॒तस्य॑भूम॒नाग॑च्छत॒सवितु॑र्दा॒शुषो॑गृहम् ॥ २ ॥

आ॒भोग्य॑म् । प्र । यत् । इ॒च्छन्तः॑ । ऐ॒त॒न । अ॒पा॒काः । प्रा॒ञ्चः ।
म॒म । के । चि॒त् । आ॒षयः॑ । सौ॒ध॒न्व॒नासः॑ । च॒रि॒त॒स्य॑ । भू॒मना॑ ।
अ॒गच्छ॑त । स॒वि॒तुः । दा॒शुषः॑ । गृ॒हम् ॥ २ ॥

हे॒क्र॒भ॒वः अ॒पा॒काः परि॒प॒क्क॒ज्ञा॒नाः प्रा॒ञ्चः पूर्॒व॒का॒ली॒नाम॒म॒आ॒षयः प्रा॒प॒यि॒ता॒रोम॒दीया॒-
ज्ञा॒तयः॑के॒चित् ए॒वंभू॒ताये॑के॒चन॒यूयं॑आ॒भोग्यं॑उ॒प॒भोग्यं॑सोमं इ॒च्छन्तः॑ यद्य॒दापै॒त॒न त॒पश्च॒रि॒तुम॒र-
ण्यं॑ग॒तव॑न्तः ऋ॒भ॒वोहि॒सु॒ध॒न्व॒नआ॒ङ्गि॒रस॒स्यपु॒त्राः तदु॒क्तंया॒स्केन॑—ऋ॒भुर्वि॒श॒वावा॒जइति॑सु॒ध॒न्व॒न-
आ॒ङ्गि॒रस॒स्यत्रयः॑पु॒त्राब॒भूव॑रि॒ति । कु॒त्सो॒प्या॒ङ्गि॒रसः अ॒तस्ते॒नम॒दीया॒ज्ञा॒तय॑इत्यु॒क्तम् हे॒सौ॒ध॒न्व॒नासः
सु॒ध॒न्व॒नःपु॒त्राः तदा॒नीच॑रि॒त॒स्यस॒मुपा॑र्जि॒त॒स्यत॒पसः॑ भू॒मना॑भू॒त्राब॒हुत्वे॒नदा॑शुषः ह॒वींषि॑द॒त्तव॑तः
स॒वि॒तुःसो॒माभि॒षव॑कुर्व॒तोय॑ज॒मान॒स्यसं॑बन्धि॒यज्ञ॑गृ॒हम॑गच्छ॒त त॒पसा॑ल॒ब्धसो॒माःस॑न्तः कृ॒तपा॒-
नायू॑यं॒ग॒तव॑न्तः यद्वा दा॒शुषः प्रा॒तःस॒व॒नादि॒ष्वग्न्या॑दि॒भिर॑प॒सारि॒तेभ्य॑ऋ॒भुभ्यः॑ सोम॒पानं॑द॒त्तव॑-
तः स॒वि॒तुर्गृ॒हंनि॒वास॒स्थानं॑ तृ॒तीय॑स॒व॒नाख्यं॑अ॒गच्छ॑तप्रा॒प्ताः ए॒तत्सर्व॑मा॒र्भवं॑शंस॒तीत्या॑दौवि॒स्प-
ष्ट॒मा॒न्ना॒तम् ॥ आ॒भोग्य॑म् आ॒स॒मन्ता॑त् भो॒ग॒आ॒भोगः॑ तदर्ह॑आ॒भोग्यः॑ छ॒न्द॒सि॒चेति॑यः य॒स्येति॑
लो॒पाभा॒वश्छा॒न्द॒सः व्य॒त्यये॑नप्र॒त्यया॑त्पूर्॒वस्यो॒दा॒त्तत्व॑म् यद्वा आङ्पूर्वाद्भुज॑रोणादि॒कःकर्म॑णि॒इप॒-
त्ययः॑ कु॒त्वंच॑ अ॒मि॒व्यत्य॑येनगुणः । ऐ॒त॒न इ॒ण्ग॒तौ ल॒ङि॒मध्य॑मब॒हुव॑चन॒स्यथ॑स्यतादेशः त॒प्तन॑-
त्तन॒थना॑श्चेति॒तस्य॑तनबादेशः आ॒डाग॑मोवृद्धिश्च । आ॒षयः॑ आ॒मोते॑रोणादि॒कइ॒प्रत्ययः॑ । भू॒मना॑
ब॒हुश॒ब्दाव॑पृ॒थ्वादिल॑क्षण॒इम॑निच् ब॒होरि॑ती॒कारलो॒पोब॒होर्भू॒भावश्च॑ संज्ञापूर्॒वक॑स्यविधेर॒नित्य॑त्वा-
दलो॒पाभा॒वः ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

तत्स॒वि॒ता॒वोमृ॒त॒त्वमा॑सु॒व॒दगो॑स्य॒च्छ॒वय॑न्त॒ऐ॒त॒न ।
त्यं॒चि॒च्च॒म॒स॒मसु॑र॒स्यभ॑क्ष॒णमे॒कं॒सन्त॑म॒कृ॒णु॒ताच॑तुर्व॒यम् ॥ ३ ॥

तत् । स॒वि॒ता । वः । अ॒मृ॒त॒इ॒त्वम् । आ । अ॒सु॒व॒त् । अ॒गो॑स्यम् ।
यत् । श्र॒व॒य॑न्तः । ऐ॒त॒न । त्यम् । चि॒त् । च॒म॒स॒म् । अ॒सु॑र॒स्य ।
भ॑क्ष॒णम् । ए॒कम् । स॒न्तम् । अ॒कृ॒णु॒त । च॑तुः॒व॒यम् ॥ ३ ॥

हेऋभवः तद्वदानीं सविता सर्वस्य मेरको देवो वो युष्माकं अमृतत्वं देवत्वं आसुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः यद्यदायूयं अगो हंगू हितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं श्रवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन् आगच्छत तदानीमिति पूर्वोक्तान्वयः यस्माद्युयेदैराज्ञापिताः सन्तः असुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः भक्षणं सोमपानसाधनं त्यंतं चमसं एकं चित्र असहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यूहं अरुणुत कृतवन्तः सृष्ट्या दौत्वष्टाकृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवत् षूमेरणे तौदादिकः । श्रवयन्तः श्रुश्रवणे छान्दसो वृद्धचभावः । ऐतन् लङ्मध्यमबहुवचनस्य तादेशे तत्तत्तत्तथाश्चेति तत्तत्तादेशः भक्षणम् करणे ल्युट् । अरुणुत कृविहिंसाकरणयोश्च लङ्मध्यमबहुवचने धिन्वि कृण्वोरचेत्यप्रत्ययः । चतुर्वयम् वया अवयवाः चत्वारः अवयवा यस्य स तथोक्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विष्टी शमी तरणित्वेन वाधतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणि॒त्वेन॑ । वा॒धतः॑ । म॒र्तासः॑ । स॒न्तः॑ । अ॒मृत॒त्वम् ।

अ॒न॒शुः । सौ॒ध॒न्व॒नाः । ऋ॒भवः॑ । सू॒र॒च॒क्ष॒सः॑ । सं॒व॒त्स॒रे । स॒म॒ ।

अ॒पृ॒च्यन्त॑ । धी॒ति॒भिः॑ ॥ ४ ॥

वाधतः ऋविङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तद्वन्तो लक्ष्यन्ते ऋत्विगिरूपेता ऋभवः शमी कर्मनामैतत् यागदानादीनिकर्माणि अन्यान्यपि एकं चमसं चतुरः कृणोत नेत्यादिनां देवैरुक्तानिकर्माणितरणित्वेन तरणिरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रत्वेन शैड्येण विष्टीयद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्यकृत्वेत्यर्थः एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः आनशिरे कृतैः कर्मभिल्लेभिरे देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञानावा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकाले अनुष्ठेयैर्धीतिभिर्गृष्टो मादिकर्मभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागाहं भवुरित्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोह्वारो मेधाविनो वामर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरमज्ञावा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्कृत्वा वा जइति सुधन्वन आक्षिरसस्य त्रयः पुत्रावभूवुरि-

ति' ॥ विष्टी विष्ट्व्यासौ स्नात्वाद्यश्चेतिक्काप्रत्ययस्यईकारान्तादेशः । शमी सुषांसुलुगि-
तिशसोलुक् । आनशुः अशूव्यासौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् अश्रोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरपदस्यनुडागमः ।
अपृच्यन्त पृचीसंपर्के कर्मणिलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

क्षेत्रमिविविममुस्तेजनेनैकंपात्रमृभवोजेहमानम् ।

उपस्तुताउपमनाधमानाअमर्त्येषुश्रवइच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

क्षेत्रम् । इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः ।

इच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानं होमक्रियां प्रतिप्रयतमानं एकमसहायं
पात्रं पानसाधनं त्वष्ट्रानिर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसच-
तुष्ट्यरूपेण कर्तुं विममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः किमिच्छन्तम् उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोम-
लक्षणमन्नं नाधमानाः याचमानाः एतदेव विवृणोति अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो-
हविलक्षणमन्नं इच्छमानाः इच्छन्तो देवैः सह सोमपानं कामयमानाः तस्माभायचतुरश्वमसान् अका-
र्षुरित्यर्थः ॥ ममुः माङ्मानेशब्दे च व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तेजनेन अणोप्रगृह्यस्यानुनासिक-
इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यम् ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानम् वेहजेह-
बाह्वप्रयत्ने भौवादिकः अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । उपस्तुताः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
उपमम् माङ्माने आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः । इच्छमानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेष्विंशोवर्गः ॥ ३० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

आमनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ।

तरणित्वायेपितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजमरुहन्दिवोरजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाइव । घृतम् ।
जुह्वाम् । विद्वना । तरणिङ्त्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे ।
ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यः ऋभ्यः ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः तेन हि देवत्वं प्राप्ताः यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीला ज्योपेतं हविः आजुह्वाम मर्यादायामाकारः यथा शास्त्रं प्रयच्छाम एवमेव मनीषांस्तुतिं विद्वन्नावेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः तदुक्तम्—आदित्यरश्मयोप्यृभव उच्यन्ते इति । ते ऋभवः दिवोरजः रजः शब्दोलोकवाची द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमञ्जं अरुहन् यागदानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च वेदोक्तैश्च मसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचाइव सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वाम हुदानादनयोः लोटि आडुत्तमस्य पिच्छेति आडागमः । विद्वाना विदज्ञाने औणादिकोमनिः न संयोगाद्गमन्ताव इत्यलोपाभावः । तरणित्वा तृष्वनतरणयोः अतिस्तृभृधृध्म्यश्रयवितृभ्यो निरितिकर्तरि प्रत्ययः तस्य भावस्तरणित्वम् शेच्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । सश्विरे ग्लुश्रुषजगतावित्यत्र सश्विमप्येके पठन्ति व्यत्ययेनात्मनेपदम् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति वचनात् द्विर्वचनाभावः इरे च श्रित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लुङि कृष्टृरुहस्य छन्दसीति त्वेरेङादेशः । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः रजरागे रजन्त्यस्मिन्निति रजोलोकः तदुक्तम्—लोकारजांस्युच्यन्ते इति । औणादिकोधिकरणे सुन् रजकरजनरजस्सूपसंख्यानमिति नलोपः सुपांसुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

ऋभुर्नृइन्द्रः शवसानवीयानृभुर्वाजैर्भिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।
युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिये ईमिति ष्टेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुंभिः ।
वसुः । ददिः । युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि ।
तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुर्विश्वावाजइतित्रयःसुधन्वनःपुत्राः तत्रशवसाबलेननवीयान्नवतरः प्रशस्ततरःऋभु-
नोस्माकंइन्द्रःपरमेश्वरः अस्माकंरक्षकइत्यर्थः यद्वेन्द्रएवप्रसङ्गादुरुभातीति नैरुक्व्युत्पत्त्याऋभु-
रितिस्तूयते अपिच वाजेभिः वाजैःअस्मभ्यंदातव्यैरन्नैःवसुभिःनिवासहेतुभिः धनैश्चऋभुर्व-
सुरस्माकंनिवासयिता अतएवददिःतेषामन्नानांधनानांचदाताभवतु परोर्धर्चःप्रत्यक्षकृतः हेदेवाः
दानादिगुणयुक्ताःऋभुप्रभृतयः युष्माकंसंबन्धिनावसारक्षणेनयुक्तेप्रियेअस्माकमनुकूलेअह-
निदिवसेवर्तमानावयं असुन्वतांसुन्वद्यजमानविरोधिनांशत्रूणांपृत्सुतीःसेनाःअभितिष्ठेम ॥ नवी-
यान्नवशब्दादातिशायनिकईयसुन् । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसंसेसभावः । वसुवसुनिवासे
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तशूस्वस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः इदा-
ज्ज्दने आदगमहनइतिकिप्रत्ययः लिङ्बद्धावात्तद्विर्भावादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

निश्चर्मणऋभवोगामपिंशतसंवत्सेनांसृजतामातरंपुनः ।

सौधन्वनासःस्वपस्ययानरोजिब्रीयुवानापितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गाम् । अपिंशत । सम् । वत्सेन । असृजत ।
मातरम् । पुनरिति । सौधन्वनासः । सुः । अपस्यया । नरः । जिब्री इति ।
युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुराकस्यचिद्वेषेर्धनुर्धृता सऋषिस्तस्याधेनोर्वत्संदृष्ट्वाऋभून्स्तुष्ट्वा ऋभवस्तत्सदृशीमन्या
धेनुंकृत्वा तदीयेनचर्मणासंबीय तेनवत्सेनसमयोजयन्निति अयमर्थःपूर्वार्धेनप्रतिपाद्यते हेऋभवः
यूयं चर्मणःचर्मणात्वचा तृतीयार्थेषष्ठी गांधेनुंनिरपिंशत निःशेषेणाश्लिष्टांसंयुक्तामकुरुत तदन-
न्तरमातरंतांगांपुनर्वत्सेनसमसृजत संश्लिष्टामकुरुत समगमयतेतियावत् अपिच हेसौधन्वनासः
सुधन्वनःआङ्गिरसस्यपुत्राः नरोयज्ञस्यनेतारऋभवः स्वपस्ययाशोभनकर्मच्छया यागदानाद्या-

चरणेनेतियावत् जिब्रीजीर्णौवृद्धौ पितरा मातापितरौ युवानापुनर्यौवनोपेतौ अरुणोतन यूयम-
रुद्धम् ॥ अर्पिंशत् पिशवयवे तौदादिकः शेमुचादीनामितिनुम् । सौधन्वनासः सुधन्वनः पु-
त्राः सौधन्वनाः अन्तिप्रकृतिभावः आजसेरसुक् आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्य-
या शोभनमपःस्वपः तदिच्छास्वपस्या सुपआत्मनःक्यच् अप्रत्ययादितिभावेअकारप्रत्ययः ।
जिब्री जूषवयोहानौ जूषसृजागृह्यःक्विन् ऋतइद्धातोरितित्वम् रेफवकारयोःस्थानविपर्य-
यः बहुलवचनाद्धलिचेतिदीर्घाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना सुपांसुलुगिति विभक्तेराका-
रः । पितरा पिताचमाताचपितरौ पितामात्रेतिपिताशिष्यते पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अरुणोतन
रुर्विहंसाकरणयोश्च इदित्वानुम् धिन्विरुण्वोरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनवकारस्यचाकारः
अतोलोपेसतितस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः लङ्भ्यमबहुवचनस्यतशब्दस्यतप्तनप्तनथना-
श्चेतितनबादेशः तस्यपित्वेनङित्त्वाभावाद्गुणः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

वाजेभिर्नोवाजंसातावविद्धृभुमौइन्द्रचित्रमादर्षिराधः ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामर्दितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥९॥३१॥

वाजेभिः । नः । वाजंसातौ । अविद्धि । ऋभुमान् । इन्द्र । चित्रम् ।

आ । दर्षि । राधः । तत् । नः । । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।

अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

हेइन्द्र ऋभुमान्ऋभुर्विश्वावाजइतित्रयोप्यृभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते तैर्युक्तस्त्वंवाजसा-
तौ वाजस्यान्नस्यसंभजनेनिमित्तभूतेसति वाजेभिरन्नैरविद्धिअस्मान्व्यामुहि यद्वा वाजसातावि-
तिसङ्ग्रामनाम वाजसातौसंग्रामे वाजेभिर्वेजनयुक्तरश्वैः अविद्धिअस्मान्नरक्ष अपिच चित्रंचाय-
नीयंराधोधनंआदर्षि अस्मभ्यंदातुमाद्रियस्व तृतीयसवनेऋभुभिःसहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रस-
ङ्गादत्रेन्द्रस्तुतिः यदेतदस्माभिःप्रार्थितं अस्मदीयंतवमित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ वाजसा-
तौ वनवणसंभक्तौ भावेक्विन् जनसनखनांसन्मल्लोरित्यात्वम् वाजानां सातिर्यस्मिन् बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्धि विषूच्यातौ लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हुसलभ्योर्हेर्धिः

ष्टुत्वजश्वे छन्दस्यपिदृश्यतेइतिदृशिग्रहणात् लेट्यडागमः यद्वा अवतेर्लेटि सिद्धहुलंलेटीति-
बहुलवचनात् विकरणःसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिद् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् धित्वादिपूर्ववत् ।
ऋभुमान् ह्रस्वनुङ्भ्यांमनुबितिमतुपउदात्तत्वम् । दर्षि दृङ्आदरे लोटि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ब-
हुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

तक्षन्नितिपञ्चर्षष्टंस्तुक्तम् कुत्सस्यार्षमार्भवम् पञ्चमीत्रिष्टुप् शिष्टाश्वतस्रोजगत्यः त-
थाचानुकान्तम्—तक्षन्पञ्चान्यात्रिष्टुप् । अग्निष्टोमैवैश्वदेवशस्त्रेइदंस्तुक्तमार्भवंनिविद्धानम् सू-
त्रितं च—तक्षन्नथमयंवेनश्वोदयत्पृश्निगर्भाइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

तक्षन्नर्थं सुवृतं विद्वानापसस्तक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवोयुवद्वयस्तक्षन्वत्सायमातरंसचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवृतम् । विद्वानाऽपसः । तक्षन् । हरी इति ।

इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । तक्षन् । पितृभ्याम् ।

ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्सायम् । मातरम् । सचाभुवम् ॥ १ ॥

विद्वानापसः उत्कृष्टेनज्ञानेननिष्पाद्यकर्माणोलाभवत्कर्माणोवाऋभवः रथंअश्विनोराहो-
हणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रंवातक्षन्अकुर्वन् तथाइन्द्रवाहाइन्द्रस्य वाहनभूतौ हरीहरण-
शीलौ एतत्संज्ञकावश्वौ तक्षन्कृतवन्तः कीदृशौ वृषण्वसू सेचनसमर्थेनदृढतरेणधनेनबलेनवायु-
कौअपिचपितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यांवृद्धाभ्यांयुवद्वौवनोपेतंवयः आयुःऋभवस्तक्षन्
कृतवन्तः तथावत्सायमातरं गां सचाभुवंसहभुवंसहवर्तमानातक्षन्अकुर्वन् ॥ तक्षन् तक्षूत्वक्षूतनूक-
रणे लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । सुवृतं शोभनंवर्ततइतिसुवृत वृत्तवर्तने किप्चेति
किप् । विद्वानापसः विदज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् भावेमनिन् संज्ञापूर्वकस्यविधे-
रनित्यत्वाद्गुणाभावः बहुलवचनाद्विभक्त्यलुक् परादिश्छन्दसीतिस्वरः यद्वा विदृलाभे औणा-
दिकोभावेमक् ततः पामादिलक्षणोनप्रत्ययः विद्वानं लाभवदपःकर्मणेषाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रक-
तिस्वरत्वम् छान्दसंपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । इन्द्रवाहा इन्द्रं वहतइतीन्द्रवाहौ वहश्चेतिपित्रस्त्ययः

अतउपधायाइतिवृद्धिः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । वृषण्वसू वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिनाकनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानमितिवसुशब्देउत्तरपदेवृषणू-
भावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवत् अत्रयुवनशब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तंयुवत्वमात्र-
माचष्टे तदस्मिन्नस्तीतियुवत् छान्दसोवर्णलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आनोयज्ञायतक्षतऋभुमद्वयऋत्वेदक्षायसुप्रजावतीमिषम् ।
यथाक्षयामसर्ववीरयाविशातन्नःशर्धायधासथस्विन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुः मत् । वयः । ऋत्वे । दक्षाय ।
सुप्रजावतीम् । इषम् । यथा । क्षयाम । सर्ववीरया । विशा । तत् ।
नः । शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

हेऋभवः नोस्माकंयज्ञाययज्ञार्थंऋभुमदुरुभासमानयुक्तंवयोहविलक्षणमन्नंआतक्षत आ-
समन्तादउत्पादयत एतदेवविम्रियते—ऋत्वेऋतवे अस्मदीयायकर्मणे दक्षायबलायच तादर्थ्येचतुर्थी
एतदुभयार्थसुप्रजावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषंअन्नंआतक्षतेति-
शेषः अपिचसर्ववीरयासर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतयाविशाप्रजयासह यथायेनप्रकारेणक्षयाम सु-
खेननिवसाम तत्तादृशमिन्द्रियं धननामैतत् धनंनोस्मभ्यंशर्धायबलार्थंसुधासथ सुष्ठुधत्तप्रयच्छ-
तेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् उरुभातीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याऋभुशब्दःप्रकाशमानवाची ह्रस्वनुङ्ग्यामनु-
वितिमनुषउदात्तत्वम् । ऋत्वे जसादिषुछन्दसिवावचनमितिधेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः । क्षयाम
क्षिनिवासगत्योः व्यत्ययेनशप् । धासथ धाञोलेट्यडागमः सिद्धहुल्लेटीतिसिप् अन्येषा-
मपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आतक्षतसातिमस्मभ्यमृभवःसातिरथायसातिमर्वतेनरः ।
सातिनोजैत्रीसमहेतविश्वहाजामिमजामिपृतनासुसृक्षणिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय ।
 सातिम् । अर्वते । नुरः । सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत ।
 विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हेनरोयज्ञस्यनेतारऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिसंभजनीयं धनं आतक्षत आसम-
 न्नातकुरुत तथा अस्मदीयायरथायरंहणशीलायपुत्रादयेरथायैवसातिं संभजनीयं धनं आतक्ष-
 त तथा अर्वतेअश्वायसातिसंभजनीयमन्नं धनं वा अश्वयोग्यं आतक्षतेत्येव किञ्च विश्वहास-
 र्वेष्वहस्सुनोस्माकं जैत्रीजयशीलां अपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिसंभजनीयं धनं संमहेत सर्वो ज-
 नः सम्यक्पूजयतु वयंच पृतनासुसंग्रामेषु जामिसहजातं अजामिसहाजातं सहानुत्पन्नमशत्रुं-
 वासक्षणिं अस्मानभिभवन्तं युष्मत्पसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ऊतियूतिजूतिसातीत्या-
 दिनाकिन उदात्तत्वम् । महेत महपूजायाम् । सक्षणिं सहअभिभवे औणादिकः सनिप्रत्ययः
 ङत्वकत्वषत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्वरमाह—

ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुव ऊतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।
 उभामित्रावरुणानूनमश्विनातेनो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् ।
 मरुतः । सोमपीतये । उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना ।
 ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं महन्नामैतत् महान्तिन्द्रमाहुवे आह्वयामि किमर्थम् ऊतयेरक्षणार्थम् तथा ऋभून्
 वाजान् ऋभुर्विष्वावाजइति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोपिलक्ष्यते
 ततः शब्दद्वयेन त्रयोप्युच्यन्ते तदुक्तं यास्केन—प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमाभावन्ति न मध्यमेनेति ।
 एवंविधानृभूमरुतश्च सोमपीतये सोमपानाय आह्वयामि तथा उभायुगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ मि-
 त्रावरुणौ अश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानाय आह्वयामीति शेषः अपिच आहूतास्ते इन्द्रादयो नोस्मान्
 हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्त्वित्यर्थः किमर्थं सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे

जेतुंशत्रूणांजयार्थं च ॥ ऋभुक्षणम् उरुभासमानेस्थानेक्षयतिनिवसतीत्यृभुक्षाः उरुपूर्वात् भाते-
र्भृगय्वादयश्चेतिकुप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः पूर्वपदस्यऋभावश्च ऋभुशब्दोपपदात्
क्षिनिवासगत्योरित्यस्मात् पतेस्थचेतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनाद्भवति टिलोपः इ-
तोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्वमिकारस्य वाषपूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पनादुपधादीर्घाभावः यद्वा अर्ते-
र्भुक्षिन्क् कित्वाद्गुणाभावः अतएवनावगृह्यते । सोमपीतये पापाने स्थागापापचोभावइतिभावेकि-
न् घुमास्थेतीत्वम् दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु हिगतौवृद्धौच अस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थात् लोटिस्वादित्वात्श्रुः । जिषे जिजये तुमर्थेसेसेनितिक्सेप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

ऋभुर्भरायसंशिशानुसातिंसमर्यजिद्वाजोअस्माँअविष्टु ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥५॥३२॥

ऋभुः । भराय । सम् । शिशानु । सातिम् । समर्यजित् । वाजः ।
अस्मान् । अविष्टु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

ऋभुः प्रथमोस्माकंसार्तिसंभजनीयंधनंभरायसङ्ग्रामार्थसंशिशानु सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु
सङ्ग्रामोचितंधनमस्मभ्यंप्रयच्छत्वित्यर्थः तथासमर्यजित् मर्यामनुष्यास्तैःसहवर्ततइतिसमर्यः
सङ्ग्रामः तत्रशत्रूणांजेता वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयश्चअस्मान् स्तोतृन्अविष्टुअवतु । सङ्ग्रामाद्रक्षत्वित्य-
र्थः यदनेनसूक्तेनप्रार्थितं अस्मदीयंतन्मित्रादयोममहन्तांपूजयन्तु ॥ शिशानु शोतनूकरणे ब-
हुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्रुः आदेचइत्यात्वम् द्विर्भावः ह्रस्वत्वेनबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्व-
म् । अविष्टु अवतेर्लोटि सिद्धहुलंलेटीतिबहुलग्रहणात्सिप् इडागमः षत्वष्टुत्वे ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

ईळइतिपञ्चविंशत्यृचंसप्तमसूक्तम्आंगिरसस्यकुत्सस्यार्षम् चतुर्विंशीपञ्चविंशौत्रिष्टुभौ
शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्त्यः आद्यःपादोद्यावापृथिव्यः द्वितीयआग्नेयः शिष्टंसूक्तमाश्विनम् त-
थाचानुक्रान्तम्—ईळेपञ्चाधिकाश्विनमाद्यौपादौलिङ्गोक्तदैवतावन्येत्रिष्टुभाविता । प्रवर्ग्येभिष्ट-
वेप्येव्रतसूक्तम् सूत्रितंच—आवाणवेळेद्यावापृथिवीइतीति । प्रातरनुवाकेचाश्विनेऋतौजागतेछन्दस्ये-

तत्सूक्तं सूत्रितं च—अगन्ममहातारिष्मेलेद्यावापृथिवीइतिजागतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत् प्रातर-
नुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । तथासोयामेसन्तिचत्वार्यतिरिक्तोक्तानि तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्ते-
एतत्सूक्तं यस्यपशवइतिखण्डेसूत्रितम्—ईलेद्यावापृथिवीउभाउनूनमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

ईलेद्यावापृथिवीपूर्वचित्तयेग्निघर्मसुरुचंयामन्निष्टये ।

याभिर्भरेकारमंशांयजिन्वथस्ताभिरुषुऊतिभिर्अश्विनागतम् ॥ १ ॥

ईले । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुरुचम् ।
यामन् । इष्टये । याभिः । भरे । कारम् । अंशांय । जिन्वथः । ताभिः ।
ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १ ॥

हेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ ईलेस्तौमि किमर्थंपूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोःप्रज्ञापनाय
तर्ह्यश्विनोःप्रत्यासन्ने यद्वा द्यावापृथिवीअश्विनौस्तौमि पूर्वचित्तयेअन्यदीयातस्तोत्रात्पूर्वमेवास्म-
दीयस्यस्तोत्रस्यप्रबोधनाय तथाचोक्तम्—तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावित्येकइति । अपिच
यामन्यामनिअश्विनोरागमनेसति इष्टयेतदीययागार्थं आहवनीयरूपेणस्थापितमग्निस्तौमीतिशेषः
कीदृशमग्निं घर्मप्रवृत्तनेनदीप्तं सुरुचंअतएवशोभनकान्तियुक्तम् हेअश्विनाअश्विनौभरे सं-
ग्रामनामैतत् संग्रामेअंशांयजुष्मदीयभागायजयप्राप्त्यर्थंयाभिरूतिभिः पालनैःसहागत्य कारं
कारशब्दः शंखवाची तेनह्यभियुक्ताः संगिरन्ते कारंशब्दकारिणंशंखंजिन्वथःमुखेनापूरयथः ता-
भिःतादृशैःऊतिभिः पालनैःसह उइतिसमुच्चये अस्मानपिसुष्ठुआगतमागच्छतम् ॥ ईले ईदस्तुतौ
उत्तमैकवचनमिदं अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वभातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । द्यावापृ-
थिवी द्यौश्चपृथिवी च दिवोद्यवेतिद्यावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दोडीषन्तोन्तोदात्तः दे-
वताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीतिपर्युदासात् नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधाभावः
वाल्छन्दीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये चितीसंज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थत्वाभावेकिन् म-
रुद्धादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुरुचम् रुचदीप्तावभिप्रीतौ च संपदादिलक्षणोभावेकिप् शो-
भनारुक्ष्यस्य नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे आतोमनिन्नितिकृत्यल्यु-
टोबहुलमितिबहुस्वचनात्भावेमनिन् । कारं क्रियतेनेनेतिकारः करणेघञ् कर्षात्त्वत्इत्यन्तो-

दात्तत्वम् । जिवन्थः जिविप्रीणनार्थः अत्रप्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते धनेनापूरितोहिपु-
रुषः प्रीतो भवति इदित्वान्नुम भौवादिकः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् तिङोदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्व-
रेण धातुस्वरः शिष्यते यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः तत्र हि व्यवहितेपिकार्यमिष्यत इत्युक्त-
म् । ऊषु इकः सुजीति दीर्घत्वम् सुञ्जइति षत्वम् ईषा अक्षादित्वात् सुञ्जउकारस्य प्रकृतिभावः ।
ऊतिभिः अवतेर्भावेक्तिन् ज्वरत्वेत्यादिनावकारस्योपधायाश्च ऊङ् ऊतियूतीत्यादिनानि पात-
नात् क्तिन उदात्तत्वम् । गतं गमेर्लोपि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिनानुनासिकलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतोरथमातस्थुर्वचसं नमन्तवे ।

याभिर्धियो वथः कर्मन्निष्ठयेताभिरूषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः ।

वचसम् । न । मन्तवे । याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः असश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारः हे अश्विनौ युवोर्युवयोः
रथमातस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति किमर्थं दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं धनलाभायेत्यर्थः तत्र-
दृष्टान्तः—वचसं यथान्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मन्तवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तो-
तारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् अपि च कर्मन् कर्मणि इष्टये यागार्थं प्रवृत्तान् धियः ध्यातृन् विशिष्टज्ञानोपेतान्
याभिरूतिभिः पालनैः अवथः युवारक्षथः ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं अर्श आदित्वात् म-
त्वर्थीयोच् । मन्तवे मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिना तु प्रत्ययः । धियः ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः
ध्वैचिन्तायाम् क्लिप्चेति क्लिप् चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणम् । कर्मन् सुपांसुष्टु-
गितिसप्तम्यालुक् नडिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

युवतासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्जना । याभि-

र्धेनुमत्त्वं १ पिन्वथोनराताभिरूषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रशसासने । विशाम् । क्षयथः ।
 अमृतस्य । मज्मना । याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा ।
 ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ दिव्यस्यदिविभवस्यस्वर्गसमुत्पन्नस्यअमृतस्यसोमस्यपानेनोत्पन्नेन मज्म-
 नाबलेनयुक्कौयुवंयुवां तासांयास्त्रिपुलोकेषुवर्तन्ते तासांसर्वासांविशां प्रजानांप्रशासनेप्रकृष्टानुशास-
 नेशिक्षणेक्षयथः ऐश्वर्यकर्मायम् ईशाथेसमर्थोभवथः यद्वा मज्मना अन्येषामसाधारणेनबले-
 नविशांप्रजानांदिविभवस्यअमृतस्यवृष्ट्युदकस्यप्रशासनेप्रदानेनक्षयथः ईश्वरौभवथः अपिच
 याभिरूतिभीरक्षाभिः अस्वंप्रसवासमर्थां धेनुं गां शंयुनाम्ने ऋषयेपिन्वथःसिञ्चथः पयसा
 पूरितवन्तावित्यर्थः ताभिरूतिभिरित्यादिपूर्ववत् ॥ अस्वम् षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सवनंस्त्रः संप-
 दादिलक्षणोभावेक्लिप् नास्तिस्त्रःअस्यामित्यस्त्रः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अमि
 ओःसुपीतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । पिन्वथः पिविसेच-
 ने भौवादिकः इदित्वानुम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

याभिःपरिज्मातनयस्यमज्मनाद्विमातातूर्पुत्रणिर्विभूषति ।
 याभिस्त्रिमन्तुरभंवद्विचक्षणस्ताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विज्माता । तूर्पु । त्रणिः ।
 विभूषति । याभिः । त्रिमन्तुः । अभंवत् । विचक्षणः । ताभिः ।
 ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ४ ॥

परिज्मा परितोगन्तावायुः तनयस्यआत्मीयस्यपुत्रस्याग्नेः अग्निर्हिव्यानवृत्त्यात्मनावर्त-
 मानेन वायुनामध्यमानःसन् जायते तथाचश्रूयते—अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानः ।
 अतोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणं दृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्ननपा-
 नंस्तानिकरोतीति । यद्वा सृष्ट्यादौवायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्गोवायुपुत्रत्वम् आम्नायतेच—

वायोरग्निरिति । एवंस्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मनाबलेनयुक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माताग्निः पृथि-
वीस्थानवायुरन्तरिक्षस्थानउभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् यद्वा द्विमातेतितनयस्य
विशेषणम् सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःसुः द्विमातृकस्यद्वाभ्यामरणिभ्यांजातस्यएवंभूतोवायुः हेअ-
श्विनौ याभिःऊतिभिर्हेतुभूतैःपालनैः तूर्ध्वतरीतृषुधावत्सुमध्येतरणिः अतिशयेनतरीता शीघ्रगा-
मीविभूषतिविभवतिव्याप्तोभवति यद्वा विशेषेणसर्वमलंकरोति अपिचत्रिमन्तुः त्रयाणामन्तात्रि-
विधेषुपाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेषुआसादितज्ञानः कक्षीवानयाभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्विचक्ष-
णः विशिष्टज्ञानयुक्तोभवत् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा परिपूर्वाद्वज-
गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वन्नुक्षन्जित्यादौनिपात्यते । तूर्ध्व तृष्टवनतरणयोः बहुलंछन्दसीत्युत्वम्
हलिचेतिदीर्घः यद्वा त्वरतेःक्लिप् ज्वरत्वरेत्यादिनावकारोपधयोरूढू सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । विभूषति भवतेलेट्यडागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् यद्वा भूषअलंकारे भौवादिकः ।
विचक्षणः अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

याभिःरेभंनिवृतंसितमद्वन्दनैरयतंस्वदृशे ।

याभिःकण्वंप्रसिषासन्तमावतंताभिरूषुऊतिभिरश्विनागंतम्॥५॥३३॥

याभिः । रेभम् । निवृतम् । सितम् । अतृभ्यः । उत् । वन्दनम् ।

ऐरयतम् । स्वः । दृशे । याभिः । कण्वम् । प्र । सिषासन्तम् ।

आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेअश्विनौ याभिरूतिभिः रेभंपतत्संज्ञंकार्षिं निवृतं असुरैः कूपेप्सुनिवारितं सितंत-
दीयैःपाशैर्बद्धम् एवंभूतमृषिंअद्भ्यःसकाशावउदैरयतं उदगमयतम् तथावन्दनंपतत्संज्ञंमृषिंचत-
थाभूतमुदैरयतम् किमर्थं स्वः स्वरादित्यंद्दशेद्रष्टुं अपिच कण्वंअसुरैरन्धकारेप्रक्षिप्तंसिषासन्तंआ-
लोकं संभक्तुमालोकमिच्छन्तंयाभिरूतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ताभिरित्यादिसमानम् ॥

रेभम् रेभृशब्दे रेभतेस्तौतीतिरेभः पचाद्यच् । निवृतं वृज्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्म-
णिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् षिञ्बन्धने । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । वन्दनं वदिअभिवादनस्तुत्योः वन्दतेस्तौतीतिवन्दनः नन्द्यादिलक्षणोल्युः
लित्स्वरेणप्रत्ययालूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतदिवश्चादित्यस्यचसाधारणनामधेयम् तदुक्तंया-
स्केन—स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणइति । स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वात्सुपोलुक् ।
दृशे दृशेविख्यातेतिदृशिस्तुमर्थेकेप्रत्ययान्तोनिपात्यते । सिषासन्तम् वनषणसंभक्तौ सनि
सनीवन्तर्धेत्यादिनाविकल्पनादिडभावः जनसनखनांसनझलोरित्यात्वम् द्विर्भाव्यासस्यह-
स्वत्वम् सन्यतइतीत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

याभि॒रन्त॑कंजस॒मान॑मार्णेभुज्युंयाभि॒रव्य॑थिभिर्जिजि॒न्वथुः॑ ।
याभिः॑ क॒र्कन्धुं॑ व॒य्यं च॑ जिन्व॒थस्ताभि॑रूषु॒ऊति॑भि॒रश्वि॑नाग॒तम् ॥ ६ ॥

याभिः । अन्त॑कम् । जस॒मानम् । आ॒र॒ण॑े । भुज्युम् । याभिः ।
अ॒व्य॒थि॒ऽभिः । जिजि॒न्वथुः । याभिः । क॒र्कन्धुम् । व॒य्यम् । च ।
जिन्व॒थः । ताभिः । ऊ॒म् इति॑ । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥ ६ ॥

आरणमगाधंकूपादि तत्रासुरैःप्रक्षिप्तंजसमानंतौह्यस्यमानंअन्तर्कंशत्रूणामन्तर्करंएतत्संज्ञंरा-
जर्षि हेअश्विनौ याभिरूतिभिःअवथोरक्षथः तथा भुज्युंसर्वस्यपालकमेतत्संज्ञंसमुद्रमध्येनिम-
ग्नं तुष्टयंतुग्रस्यपुत्रंराजर्षि याभिरूतिभीरक्षणहेतुभूताभिः अव्यथिभिः व्यथारहिताभिः नौभिः
जिजिन्वथुः युवामतपर्यंतम् एतच्चमन्त्रान्तरे—तुग्रोहंभुज्युमश्विनोदमेघइत्यादिकेविस्पष्टयिष्यते
अपिच कर्कन्धुं वय्यं चएतत्संज्ञकौचासुरैः पीड्यमानौयाभिरूतिभिः जिन्वथःप्रीणयथः ग-
तमन्यत् ॥ जसमानम् जसिर्हिंसायाम् यकिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । आरणे आङ्पूर्वादर्तेत्युट् ।
जिजिन्वथुः जिविप्रीणनार्थः लिट्युसिरूपम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

याभिः शुचन्ति धनसां सुषंसदं संघर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुंपुरुकुत्समावन्ताभिरूपुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ७ ॥

याभिः । शुचन्तिम् । धनसाम् । सुषंसदम् । तप्तम् । घर्मम् ।

ओम्यावन्तम् । अत्रये । याभिः । पृश्निगुम् । पुरुकुत्सम् ।

आवन्तम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ धनसां धनस्यसंभकारम् शुचन्ति एतन्नामानं सुषंसदं सीदत्यस्मिन्नितिसंसद्बहम् शोभनसंसदं याभिरूपुऊतिभिरुक्तम् तथा अत्रये याभिश्चोतिभिस्तप्तं प्रवृज्जेन संतप्तं घर्मम् महावीरम् ओम्यावन्तम् सुखयुक्तम् सुखेन स्पृष्टं शक्यं अकुरुतम् यद्वा शतद्वारेयन्नगृहे असुरैः पीड्यमाना- यघर्मदीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं तप्तकारिणं ओम्यावन्तं सुखवन्तमकुरुतम् यथास्मै सुखं भवति तथा- हि मेनोदकेन तमग्निमवारयेथाम् यास्कपक्षे तु अत्रये हविषामत्रे अग्नये हविरुत्पत्यर्थं सूर्यकिरणसंत संघर्मेनैदाघमहः ओम्यावन्तं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवन्तावित्योज्यम् अपि च याभिरूपुऊतिभिः पृश्निगुंपुरुकुत्संच आवतमरक्षतम् ताभिः सर्वाभिरूपुऊतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् शुचदी- सौ औणादिकोऽसिच् । धनसाम् जनसनखनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । सुषं- सदम् शोभनसंसदस्य नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओम्यावन्तम् अवतेरन्येभ्योपि- दृश्यन्त इति मनिन् ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् गुणः छन्दसिचेत्यर्थेयप्रत्ययः न- स्तद्धित इति टिलोपः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुम् पृश्नयोना- नावर्णागावो यस्य सतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

याभिः शचीभिर्वृषणापरावृजंप्रान्धं श्रोणं चक्षंस एतवेकृत्यः ।

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चन्ताभिरूपुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
चक्षसे । एतवे । रुथः । याभिः । वर्तिकाम् । यसिताम् । अमुञ्चतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हेवृषणाकामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजं एतन्नामकमृषिप-
ञ्चसन्तमपद्भुमकुरुतम् तथा अन्धं दृष्टि रहितं सन्तमृज्जाश्वमृषिचक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शना-
य याभिरूतिभिः प्ररुथः प्रकर्षेण कुरुथः याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषि एतवे गन्तुं प्ररुथः
प्रकर्षेण कुरुतवन्तौ अपि च याभिरूतिभिः वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां वृकेण ग्र-
स्तां अमुञ्चतं वृकास्याजिर्मुक्तामकुरुतम् यास्कपक्षेतु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां
वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसंतस्मादमोचयतमितियोज्यम् ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानप्याग-
च्छतम् ॥ वृषणा वृषसे चने कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजम् वृजीवर्जने परावृणक्ति तप-
सा पापं विनाशयतीति परावृक् किप्चेति किप् कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे तुमर्थे सेसेनिति ए-
तेस्तवेन्मत्ययः । रुथः इच्छञ्करणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्चतवसिष्ठं याभिरजरवर्जिन्वतम् ।
याभिः कुत्सं श्रुतर्यं नर्यमावतं ताभिरूपुऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असंश्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः ।
अजरौ । अर्जिन्वतम् । याभिः । कुत्सम् । श्रुतर्यम् । नर्यम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ सिन्धुंस्यन्दनशीलांनदीं मधुमन्तमधुसदृशेनोदकेनपूर्णां याभिरूतिभिः अस-
श्वतं अगमयतं प्रवाहयतमित्यर्थः हेअजरौजरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिः अ-
जिन्वतं अप्रीणयतम् याभिश्चकुत्सादींस्त्रीनृषीनावतमरक्षतं ताभिःसर्वाभिरूतिभिः अस्मानपि-
सुष्ठुआगच्छतम् ॥ मधुमन्तम् मधुशब्दात्तन्मूत्रमितुषु लिङ्गव्यत्ययः । असश्वतम् सश्वतिर्गतिक-
र्मा अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङ् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

याभिःविश्वलां धनसामथर्व्यसहस्रमीह्मआजावजिन्वतम् ।
याभिर्वशमश्व्यंप्रेणिमावतंताभिरूपुतिभिरश्विनागंतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

याभिः । विश्वलाम् । धनसाम् । अथर्व्यम् । सहस्रमीह्मे । आजौ ।
अजिन्वतम् । याभिः । वशम् । अश्व्यम् । प्रेणिम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १० ॥ ३४ ॥

हेअश्विनौ धनसां धनसंभजमानां अथर्व्यं अगच्छन्तींछिन्नजङ्घात्वेनगन्तुमसमर्था थ-
र्वतिर्गतिकर्मा विश्वलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्यखेलस्यसंबन्धिनींसहस्रमीह्मे मीह्ममितिध-
ननाम बहुधनोपेतेआजौसङ्ग्रामे याभिरूतिभिः अजिन्वतं गन्तुं समर्थामकुरुतम् एतत् चरित्रं
हिवेरिवाच्छेदिर्पर्णमित्यत्रविस्पष्टयिष्यते याभिश्चअश्व्यंअश्वारख्यस्यपुत्रं प्रेणिं स्तुतेःप्रेरयि-
तारं वशंप्रतत्संज्ञमृषिंआवतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ प्रेणि-
म् प्रेणुगतिप्रेरणश्लेषणेषु औणादिकउपत्ययः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टकमाह—

याभिःसुदानूऔशिजायंवणिजैदीर्घश्रवसेमधुकोशोअक्षरत् ।
कक्षीर्वन्तस्तोतारंयाभिरावतंताभिरूपुतिभिरश्विनागंतम् ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुदानू । औशिजाय । वणिजे । दीर्घश्रवसे ।
मधु । कोशः । अक्षरत् । कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ११ ॥

उशिकसंज्ञादीर्घतमसःपत्नी तस्याः पुत्रोदीर्घश्रवानामकश्चिदृषिः अनावृष्ट्यां जीवना-
र्थमकरोद्वाणिज्यम् सचवर्षणार्थं अश्विनौतुष्टाव तौचाश्विनौमेघंप्रेरितवन्तौ अयमर्थःपूर्वार्धे
प्रतिपाद्यते हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ औशिजायउशिकपुत्रायवणिजे वाणिज्यंकुर्वते दीर्घश्र-
वसे एतत्संज्ञायऋषयेयाभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः हेतुभूताभिः कोशोमेघोमधुमाधुर्योपेतं वृष्टिज-
लंअक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्पसादादपेक्षितावृष्टिर्जातित्यर्थः अपिचउशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षी-
वन्तंप्रतत्संज्ञायाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥
कक्षीवन्तम् कक्ष्यारज्जुरश्वस्य तयायुक्तः कक्षीवान् आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्गुमण्व-
दितिनिपातनामनुपपत्तयः संप्रसारणम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

याभीरसांक्षोदसोद्भःपिपिन्वथुरनश्वंयाभीरथमावतंजिषे ।
याभिस्त्रिशोकंउस्त्रियाउदाजतंताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतम् ॥ १२ ॥

याभिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्भः । पिपिन्वथुः । अनश्वम् । याभिः ।
रथम् । आवतम् । जिषे । याभिः । त्रिशोकः । उस्त्रियाः । उतःआजत ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

रसानदीभवतिरसतेःशब्दकर्मणइतियास्कः । हेअश्विनौ याभिरूतिभिःहेतुभूताभिःरसां नदीं
अनावृष्ट्याजलरहितांक्षोदसाकूलानिसंपिषताउद्भः उदकेनपिपिन्वथुः युवांपूरितवन्तौ तथाअनश्वं
अश्वैर्वियुक्तंआत्मीयंरथंजिषेजेतुंयाभिरूतिभिरावतमवगमयतम् अपिच याभिरूतिभिःकण्वपु-

त्रस्त्रिशोकऋषिःउस्त्रियाःअपहतागाः उदाजतउदगमयत् असुरसकाशालेभे ताभिः सर्वाभिरू-
तिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥ क्षोदसा क्षुदिरसंपेषणे औणादिकोसुन् । उद्गः तृतीयैकवच-
नस्यसुपांसुपोभवन्तीतिशसादेशः पदञ्जित्यादिनाउदकशब्दस्योदन्भावः भसंज्ञायां अलोपो-
नइत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः पिविसेचने इदित्वान्नुम् । जिषे जिजये तुमर्थेसेसेनितिकेसप्रत्य-
यः । उदाजत अजगतिक्षेपणयोः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

याभिःसूर्यपरियाथःपरावतिमन्धातारक्षेत्रपत्येष्वावतम् ।

याभिर्विप्रंभरद्वाजमावतंताभिरूपुञ्जतिभिरश्विनागतम् ॥१३॥

याभिः । सूर्यम् । परि॒द्याथः । परा॒वति । मन्धा॒तारम् । क्षेत्र॒पत्येषु ।

आवतम् । याभिः । विप्रम् । प्र । भर॒त॒द्वाजम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊ॒ति॒भिः । अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥१३॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशेस्थितंसूर्यतमोरूपेणस्वभानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसोमोचयितुं
याभिरूतिभिः परियाथःयुवांपरितोगच्छथः तथामन्धातारमृषिं क्षेत्रपत्येषुक्षेत्राणांपतिः अधि-
पतिः क्षेत्रपतिःतत्संबन्धिषुकर्मसुआवतमरक्षतम् अपिचयाभिरूतिभिर्विप्रमेधाविनंभरद्वाजमृ-
षिंअन्नप्रदानेनप्रावतंप्रकर्षणरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहरक्षणार्थमस्मानप्यागच्छतम् ॥
क्षेत्रपत्येषु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थेव्यञ् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

याभिर्महामतिथिग्वंकशोजुवंदिवोदासंशम्बरहत्युआवतम् ।

याभिःपूभिद्यैत्रसदस्युमावतंताभिरूपुञ्जतिभिरश्विनागतम् ॥१४॥

याभिः । म॒हाम् । अ॒ति॒थि॒ग्वम् । क॒शः । जु॒वम् । दि॒वः । दा॒सम् ।

श॒म्ब॒र॒ह॒त्यै । आवतम् । याभिः । पूः । भि॒द्यै । त्र॒स॒द॒स्युम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊ॒ति॒भिः । अ॒श्विना । आ । ग॒तम् ॥ १४ ॥

हेअश्विनौ महामहान्तंअतिथिग्वंअथिभिर्गन्तव्यंकशोजुवंअसुरभीत्याउदकंप्रवेष्टुंगन्ता-
रम् एवंभूतंदिवोदासंएतत्संज्ञकराजर्षिशंबरहत्येशंबरआयुधंतद्युक्तःशंबरोसुरः तस्यहननेविषय-
भूतेसति याभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अपिच याभिरूतिभिः पूर्भिद्ये पुराणिनगराणिभिद्यन्तेस्मि-
न्नितिपूर्भिद्यःसङ्ग्रामः तस्मिन्नत्रसदस्युंएतत्संज्ञकमृषिंपुरुकुत्सपुत्रंआवतमरक्षतं ताभिरित्यादिपूर्व-
वत् ॥ महान्तंमहान्तमित्यस्यछान्दसोवर्णलोपः । कशोजुवम् कशइत्युदकनाम कशगतिशासनयोः
असुन् कशांस्युदकानिजवतइतिकशोजूः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिप्दीर्घौ ।
दिवोदासम् दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनांछन्दस्युपसंख्यानमितिपूर्वप-
दाद्युदात्तत्वम् । शंबरहत्ये हनस्तचेतिहन्तेर्भावेक्यप् तत्सन्नियोगेनतकारान्तादेशश्च छुदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

याभिर्विभ्रंविपिपानमुपस्तुतंकलियाभिर्वित्तजानिंदुवस्यथः ।
याभिर्यश्वमुतपृथिमावतंतानिर्हृषुतिभिरश्विनागंतम् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

याभिः । व्रमम् । वि॒ऽपि॒पा॒नम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् । क॒लिम् । याभिः ।
वि॒त्त॒ऽजा॒निम् । दु॒व॒स्य॒थः । याभिः । वि॒ऽअ॒श्वम् । उ॒त । पृ॒थि॒म् ।
आ॒व॒तम् । ताभिः । ऊ॒म् इति । सु । ऊ॒ति॒ऽभिः । अ॒श्वि॒ना ।
आ । ग॒त॒म् ॥ १५ ॥ ३५ ॥

हेअश्विनौ वभ्रंविखनसःपुत्रंएतत्संज्ञकमृषिं विपिपानंविशेषेणपार्थिवंरसंपिबतम् याभिरूति-
भिररक्षतम् कीदृशंपुस्तुतंसमीपस्थैः सम्यक्स्तुतमितिस्तूयमानं तथा वित्तजानिर्लब्धभार्यं
कलित्तत्संज्ञकमृषियाभिरूतिभिः दुवस्यथःरक्षथः उतअपिच व्यश्वं विगताश्वंपृथिंप्रतत्सं-
ज्ञवैर्नराजर्षियाभिरूतिभिरावतमरक्षतम् अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानम् पापाने ताच्छीलिकश्वा-
नंश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यश्यासस्येत्वम् । उपस्तुतम् स्तौतेः कर्मणिनिष्ठा प्र-
वृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वित्तजानिम् वित्तालब्धाजायायेनसतथोक्तः जायायामिङ्
इतिसमाप्तान्तोनिडादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यश्वम् विग-

तोऽथौयस्मात्सतथोक्तः बहुव्रीहिस्वरेणपूर्वपदस्योदात्तत्वेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदा-
त्तस्यस्वरितत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

षोडशीमृचमाह—

याभिर्नराशयवेयाभिरत्रयेयाभिःपुरामनवेगातुमीषथुः ।

याभिःशारीराजतंस्यूमरश्मयेताभिरूपुऋतिभिरश्विनागतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे ।

गातुम् । ईषथुः । याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमरश्मये ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् । १६ ।

हेनरानेतारावश्विनौ पुरापूर्वस्मिन्काले शयवे एतत्संज्ञकायऋषये गातुंदुःखान्निर्गमनलक्षणं
मार्गंयाभिरूतिभिःईषथुः युवांवाञ्छितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः किंतत्सामर्थ्यात् शयवेचिन्नास-
त्याशचीभिरित्यस्यामृचिप्रतिपादितम् तथाअत्रयेऋषयेशतद्वारेयव्रगृहे असुरैःपीड्यमानायस-
न्तापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेनशीतकरणलक्षणंगातुंदुःखनिर्गमनहेतुभूतंमार्गंयाभिरूतिभिः युवा-
मिष्टवन्तौ एतच्च हिमेनाग्निघ्नंसमवारयेथांमित्यादौप्रसिद्धम् । तथामनवे एतन्नाम्नेराजर्षयेयाभि-
रूतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपंगातुंदारिद्र्यनिर्गमनहेतुभूतंमार्गंयुवांकृतवन्तौ तथाचमच्चान्तर-
म्—यवंवृकेणाश्विनावपन्तेति । अपिचस्यूमरश्मये स्यूतःसंबद्धोरश्मिर्दीप्तिर्यस्यतस्मैतत्संज्ञका-
यऋषये याभिरूतिभिःशारीः शरोनामवेणुविशेषः तद्विकारभूताइषुः आजतं शत्रून्प्रतिप्रैरयत-
म् ताभिरूतिभिरित्यादिसमानम् ॥ नरा नूनये ऋदोरप् सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः । शयवे
शीङ्स्वमे भृष्टदशीतृचरीत्यादिनाउप्रत्ययः । ईषथुः इषइच्छायाम् लिट्यथुसि असवर्णेइतिप-
र्युदासादभ्यासस्येयडादेशाभावेसवर्णदीर्घः । शारीः विकारार्थेशरशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ् टि-
ट्ठाणजितिडीप् । स्यूमरश्मये श्वितन्तुसन्ताने सिवेरौणादिकोमन्प्रत्ययः छ्णोःशूडित्यूट् बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीसूचमाह—

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिः पूतिभिः रश्विना गतम् ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्मना । अग्निः । न । अदीदेत् ।

चितः । इद्धः । अज्मन् । आ । याभिः । शर्यातम् । अवथः ।

महाधने । ताभिः । ऊम् इति । सु । पूतिभिः । अश्विना ।

आ । गतम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य जठरं भवति जग्धमस्मिन् प्रियत इति यास्कः । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्मनावलेन युक्तः सन् पठर्वा एतत्संज्ञो राजर्षिः अज्मना संग्रामनामैतत् अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिरूतिभिरासमन्तात् अदीदेत् अदीप्यत तत्र दृष्टान्तः—चितः काष्ठैरभिचित इद्धः यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितः अग्निर्न यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः अपिच शर्यातमानवं इन्द्रेण सहस्पर्धमानं महाधने संग्रामनामैतत् महाधने नोपेतं संग्रामे याभिरूतिभिरवथोरक्षथः ताभिरित्यादि गतम् ॥ अदीदेत् दीदेति श्छान्दसो दीप्तिकर्मा । अज्मन् अजगति क्षेपणयोः अजन्ति क्षिपन्त्यस्मिन् वाणानिति अधिकरणे औणादिको मनिन् वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्दीभावाभावः सुपांसु लुगितिसप्तम्या लुक् । महाधने आन्महत इत्यात्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीसूचमाह—

याभिरङ्घ्रिरोमनं सानिर्णयथो ग्रंगच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिः पूतिभिः रश्विना गतम् ॥ १८ ॥

याभिः । अङ्घ्रिः । मनसा । निर्णयथः । अग्रम् । गच्छथः ।

विवरे । गोऽर्णसः । याभिः । मनुम् । शूरम् । इषा । समऽआवतम् ।

ताभिः । ऊम् इति । सु । पूतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरइत्येतदामञ्चितवाक्याद्वहिर्भूतं तेन चात्मानं संबोध्यस्तुतावृषिप्रेरयति हेअङ्गिरःअङ्गिरसाङ्गोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि हेअश्विना मनसामननीयेनस्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवांयाभिरूतिभिः निरण्यथःस्तोतृन् नितरांरमयथः यद्वा मनसैवकरणभूतेनरमयथः तथागोअर्णसोगोरूपस्य अरणीयस्य धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिरूतिभिः सह युवामग्रं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्गच्छथः अपिच शूरवीर्यवन्तं मनुं इषा पृथिव्यामुपेनयवादिधान्यरूपेणात्रेन याभिरूतिभिः समावतंसम्यगरक्षतम् ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सह सामानप्यागच्छतम् ॥ निरण्यथः निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्या एतद्रूपम् । विवरे ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्चेति भावे अप् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुः राववायाभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यं ताभिरूषु ऊतिभि रश्विना गतम् ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । वि॒म॒दाय॑ । नि॒ह॒ऊ॒हथुः॑ । आ । घ॒ । वा॒ । याभिः ।

अ॒रु॒णीः । अ॒शिक्ष॑तम् । याभिः । सु॒दा॒से । ऊ॒हथुः॑ । सु॒दे॒व्यम् ।

ताभिः । ऊ॒म् इति॑ । सु॒ । ऊ॒ति॒भिः॑ । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तम् ॥ १९ ॥

हेअश्विनौ विमदाय एतन्नाम्ने ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः पत्नीभार्याः पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहथुः नितरां वावां युवां प्रापितवन्तौ घेति पदपूरणः तथा याभिरूतिभिररुणीः अरुणवर्णा आरोचमानाः गाः आभिमुख्येनाशिक्षतं अदत्तम् तथा पिजवनपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरूतिभिरूहथुः प्रापितवन्तौ ताभिरित्यादि गतम् ॥ पत्नीः अमोव्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहथुः वहप्रापणे अथुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । सुदासे शोभनं ददातीति सुदाः असुन् । सुदेव्यम् दिगादित्वाद्यत् तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

याभिः शन्ताती भवथो ददा शुषेभुज्यं याभिरवथो याभिरधिगुम् ॥

ओम्यावती सुभरामृतस्तुभं ताभिरूषु ऊतिभि रश्विना गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

याभिः । शन्ताती इति शमस्ताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् ।
 याभिः । अवथः । याभिः । अधिङ्गुम् । ओम्याऽवतीम् ।
 सुभ्राम् । ऋतस्तुभम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिःभिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ॥ ३६ ॥

हेअश्विनौ ददाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानाययाभिरूतिभिः शन्ताती सुखस्यकर्तारौभवथः
 याभिश्चोतिभिःभुज्युतुग्रस्यपुत्रमवथः याभिश्चाधिगुं अधिगुर्देवानांशमिता अधिगुश्चापश्च उ-
 भौदेवानांशमिताराविति श्रुतेः । अपिच ऋतस्तुभं ऋतंसत्यंस्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् एतत्संज्ञ-
 मृषिओम्यावतीं ओम्येतिसुखनाम तद्युकांसुभ्रांसुखेनभरणीयामिषं याभिरूतिभिः प्रापयथः
 ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शन्ताती शिवशमरिष्टस्यकरेइतितातिल्प्रत्ययः
 लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे दाश्वदाने लिटःकसुः वसोःसंप्रसारणमितिसं-
 प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यसप्तमेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

याभिःकृशानुमसनेदुवस्यथोजवेयाभिर्यूनोअर्वन्तमावतम् ।
 मधुप्रियंभरथोयत्सरड्भ्यस्ताभिरूपुऊतिभिरश्विनागन्तम् ॥ २१ ॥
 याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः ।
 अर्वन्तम् । आवतम् । मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरट्भ्यः ।
 ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिःभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिषुसोमपालेषुमध्येकृशानुरेकःसोमपालः तथाचतैत्तिरीयकम्—हस्तसुहस्तकृशा-
 नवेतेवःसोमक्रयणाइति । तंकृशानुं असने इषवःअस्यन्तेस्मिन्निति असनःसंग्रामः तस्मिन्संग्रामे
 हेअश्विनौ याभिरूतिभिर्दुवस्यथोरक्षथः तथायाभिश्चजवेवेगेप्रवृत्तंयूनस्तुरुणस्यपुरुकुत्सस्यअ-

वैतमश्वं आवतमरक्षतम् अपिचयन्मधुक्षौद्रं प्रियंसर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरङ्ग्यः मधुमक्षिकाभ्यः या-
भिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने असु-
क्षेपणे करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युद् । सरङ्ग्यः सृगतौ सर्वैरतिः ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टमाह—

याभिर्नरंगोषुयुधं नृषाद्ये क्षेत्रस्य सातातनयस्य जिन्वथः ।
याभीरथा अवथो याभिरवतस्ताभिरूषु ऊतिभिर् अश्विना गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोषुयुधम् । नृषाद्ये । क्षेत्रस्य । साता ।
तनयस्य । जिन्वथः । याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अवतः ।
ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वन्तं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिरूतिभिः नृषाद्ये
नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिन्वथः प्रीणयथोरक्षथ इत्यर्थः तथा क्षेत्रस्य गृहादिरूपस्य तनयशब्दो-
धनवाची तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिरूतिभिर्यजमानं रक्षथः याभिश्च यज-
मानानां रथान् रक्षथः तदीयानवतेश्वांश्च याभिरवतस्ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतम् ॥ गोषुयुधम् युधसंप्रहारे गोषुयुद्धवति गोषुयुद् तत्पुरुषेच्छति बहुलमित्यलुक् ।
नृषाद्ये षड्वर्षणे शकिसहोश्चेति यद् अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । साता वनवणसंभक्तौ भावे किन् जनसनस्वनांसनलोरित्यात्मम् ऊतियुतीत्यादिना
किनउदात्तत्वं निपातितम् सुपांसुलुगिति चतुर्थ्याङादेशः । जिन्वथः जिविप्रीणनार्थः भौवादि-
कः इदित्वानुम् । रथान् दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्य रुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसानुना-
सिकआकारः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीष्टमाह—

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतून् प्रतुर्वीतिं प्रचदभीतिमावतम् ।
याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्ति मावतं ताभिरूषु ऊतिभिर् अश्विना गतम् ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतू इति शत६क्रतू । प्र ।
 तुर्वीतिम् । प्र । च । । दभीतिम् । आवतम् । याभिः । ध्वसन्तिम् ।
 पुरु६सन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊम् इति । सु । ऊति६भिः ।
 अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हेशतक्रतूबहुविधकर्माणौअश्विनौ आर्जुनेयं अर्जुनइतीन्द्रस्यनाम तथाचवाजसनेयक-
 म—एतद्वाइन्द्रस्यगुह्यंनामयदर्जुनइति । तस्यपुत्रंकुत्संयाभिरूतिभिः प्रावतंप्रकर्षेणारक्षतम् त-
 थातुर्वीतिंदभीतिंचयाभिरूतिभिः प्रावतम् अपिचयाभिर्ध्वसन्तिएतत्संज्ञंपुरुषन्तिएतन्नामानंचक्र-
 षिंआवतंअरक्षतम् ताभिःसर्वाभिरूतिभिःसहास्मानपिसुष्टुआगच्छतम्॥आर्जुनेयम् शुभ्रादिभ्य-
 श्चेतिचशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थइत्युक्तत्वात्तद्वक् । तुर्वीतिं तुर्वीहिंसार्थः शत्रूंस्तुर्वतीतितुर्वीतिः औणा-
 दिकइतिप्रत्ययः । दभीतिम् दंभुदंभे औणादिकःकीतिप्रत्ययः । ध्वसन्तिम् ध्वंसुगतौच औणादि-
 कोऽङिप्रत्ययः अनिदितामिति नलोपः शोन्तः । पुरुषन्तिम् पुरुसनोतिददातीतिपुरुषन्तिः किच्-
 कौचसंज्ञायामिति किच् नकिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीष्टवमाह—

अमस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतंनोदस्त्रावृषणामनीषाम् ।
 अद्यूत्येवसेनिह्वयेवावृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ २४ ॥

अमस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः ।
 दस्त्रा । वृषणा । मनीषाम् । अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये ।
 वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाज६सातौ ॥ २४ ॥

हेअश्विनौ अस्मेअस्माकंवाचंअमस्वतीम् अमइतिकर्मनाम विहितैःकर्मभिःसंयुक्तांकृतं
 कुरुतम् तथानोस्माकंमनीषांबुद्धिं हेवृषणाकामानांवर्षकौ दस्त्राशत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदा-
 र्थज्ञानसमर्थीकुरुतम् अपिच यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मात्वांयुवांअवसेरक्षणायनिह्वये
 नितरामाह्वये कदा अद्यूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेःपश्चिमेयामे तस्मिन्काले

हिप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने यद्वा
सङ्ग्रामनामैतत् सङ्ग्रामेनोस्माकं वृधे वर्धनाय भवतम् ॥ अमस्वतोम् आपः कर्माख्यायां हस्वोनुट्च
वेति असुन्ननुडागमश्च तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधाया इति मतुपोदत्वम् तसौमत्वर्थे इति भत्वे-
नपदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । अस्मे सुपांसुलुगिति षष्ठ्याः शेषादेशः । कृतम् करोते लोऽटिबहुलं
छन्दसीति विकरणस्थलुक् । अद्युत्ये द्युतदीप्तौ ऋहलोऽर्ण्यदिति भावेऽण्यत् वर्णव्यापत्या ऊकारः
द्युत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । निह्वये निसमुपविश्यो ह्वइत्या-
त्मनेपदम् । वृधम् वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणो भावेऽक्लिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीष्टकमाह—

द्युभिर्ऋक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः ।
तन्नो मित्रावरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥ ३७ ॥

द्युःभिः । अ॒क्तुःभिः । परि । पा॒तम् । अ॒स्मान् । अरि॒ष्टेभिः ।
अ॒श्विना । सौ॒भगेभिः । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हन्ता॒म् ।
अ॒दितिः । सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ २५ ॥ ३७ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिवसैः अक्तुभीरात्रिभिश्च अस्मान्स्तोतृन्परिपातम् परितोरक्षतम् सर्व-
दास्मान् रक्षतमित्यर्थः तथा अरिष्टेभिः अहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैः धनै-
रस्मान् रक्षतम् यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवताममहन्तां पूजयन्तु उत श-
ब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः दिवउदित्युत्वम् दिवोऽलितिसावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः रिषहिंसायाम् निष्ठेतिक्तः नञ्समासे व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुलं-
छन्दसीति भिषासभावः । अश्विना सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः आमन्त्रितस्य चेतिसर्वानुदात्त-
त्वम् । सौभगेभिः शोभनोभगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः तस्य भावः सौभगम् सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गा-
त्रादिषु पाठादञ्प्रत्ययः हङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वविधयश्छ-
न्दसि विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् पूर्ववदसभावः न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् ॥ २५ ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टमोऽर्चः ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण साय-
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्मेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 इत्थंसप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मण्डले षोडशेनुवा-
 के सप्त सूक्तानि गतानि इदमिति विंशत्यृचमष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयो-
 र्धर्चोरात्रेऽथेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेराङ्गिरसः कुत्सः ऋषिः अनादेशपरिभाषया
 त्रिष्टुप्छंदः उषोदेवता द्वितीयार्धर्चस्यरात्रिरपि प्रातरनुवाके उषस्येऽतैत्रिष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम्
 सूत्रितं च—इदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सूक्ते इति आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्र प्रथमाध्यायमाह—

ओम् इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्टविभ्वा ।
 यथा प्रसूता सवितुः सवार्य एवारात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः ।
 प्रकेतः । अजनिष्ट । विभ्वा । यथा । प्रसूता । सवितुः ।
 सवार्य । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदं उष आख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं अस्य को-
 ति शय इति चेत् उच्यते—नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् चन्द्रस्तु यद्यप्यन्य-
 त्प्रकाशयति तथापि अविस्पष्टप्रकाशः औषसंतु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोन्धकारनिराकरणे-
 न विशेषेण प्रकाशकम् अतः प्रशस्यतममित्यर्थः तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् आ-
 गते च तस्मिन् चित्रायायनीयः प्रकेतः अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य विज्ञापकस्तदीयोरग्निः
 विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन्नजनिष्ट प्रादुरभूत् किञ्च यथारात्रीरात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात् प्रसूता
 उत्पन्ना सूर्योद्यस्त्वं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् एवमेव रात्रिरपि उष-

सेसवायउषसउत्पत्तयेतदर्थंयोनिस्थानंस्वकीयापरभागलक्षणंअरैक्अरेचितवती कत्पितवती-
त्यर्थः यद्वाप्रसूतारात्रिसकाशादुत्पन्नाउषाः सवितुःसूर्यस्यसवायप्रसवायजन्मनियथाभवति एवं
रात्रिरपिउषसेउषसोयजन्मतदर्थंयोनिस्वापरभागलक्षणंस्थानंकृतवती । अत्रनिरुक्तम्—इदंश्रे-
ष्ठंज्योतिषांज्योतिरागमच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततममजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूतासवितुःप्रसवायरात्रि-
रादित्यस्यैवंरात्र्युषसैयोनिमरिचत्स्थानमिति ॥ श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादातिशायनिकइष्टम् प्रश-
स्यस्यश्रइतिश्रादेशः प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावाद्विलोपाभावः । अगात् एतेर्लुङिङिणोगालुङीति
गादेशः गातिस्थेतिचोर्लुक् । प्रकेतः कितज्ञाने अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणिघञ् थाथादि-
नोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट जनीप्रादुर्भावे लुङिसिचइडागमः । विश्वा विप्रसंज्योद्वसं-
ज्ञायामितिभवतेर्दुप्रत्ययः सुपांसुलुगित्यादिनासोराकारादेशः ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधि-
योरितिप्रतिषेधेप्राप्तेछन्दस्युभयथेतियणादेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणा-
दिकोदुनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता षूङ्प्राणिप्रसवे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय छन्दसिजवसवौवक्तव्यावितिनिपातनादच् चित्वादान्तोदात्तत्वम् अणो-
प्रगृह्यस्यानुनासिकइतिसंहितायामकारःसानुनासिकः । एव निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । रात्रिः
रात्रेश्चाजसावितिङीप् यस्येतिचेतीकारलोपः । अरैक् रिचिर्विरेचने लङिबहुलंछन्दसीतिवि-
करणस्यलुक् लघूपधगुणेहलङ्चाभ्यइतितिलोपः वर्णव्यापत्याव्यत्ययेनएकारस्यऐकारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

रुशंत्स॒रुशंती॑ श्वेत्यागा॒दौर्गु॑ कृ॒ष्णास॑द॒नान्य॑स्याः ।

स॒मा॒न॒ब॒न्धू॒अ॒मृ॒ते॑अ॒नू॒ची॒द्यावा॒वर्णं॑ च॒रत॑आ॒मि॒नाने॑ ॥ २ ॥

रुशंत्स॒वत्सा । रुशंती॑ । श्वेत्या । आ । अ॒गात् । अ॒रैक् । ऊ॒म् इति॑ ।
कृ॒ष्णा । स॒द॒नानि॑ । अ॒स्याः । स॒मा॒न॒ब॒न्धू॒ इति॑ स॒मा॒न॒ब॒न्धू । अ॒मृ॒ते
इति॑ । अ॒नू॒ची॒ इति॑ । द्यावा॑ । वर्णम् । च॒रतः॑ । आ॒मि॒नाने॑
इत्या॑मि॒नाने॑ ॥ २ ॥

श्वेत्येत्युषसोनामधेयं रुशतीदीप्ताश्वेत्याश्वेतवर्णोषाः रुशद्वत्सा रुशदीप्ताः सूर्योवत्सो-
यस्याः सातथोक्ता यथामातुः समीपेवत्सः सञ्चरति एवं उषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्व-
त्सत्वम् अथवा यथावत्सोमातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति एवमुषसो वश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्य-
ते तादृशी सती आगात् आगतवती आगताया अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णारात्रिः सद नानि
स्थानानि स्वकीयान्या र्धयामलक्षणानि आरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः उड्ये-
त्पदपूरणम् अपि चैतेरात्र्युषसौ समानबन्धूसमानेन एकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्यायुक्ते यद्वा सूर्ये-
ण सह संबद्धे यथा उषा उड्येता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिपि अस्तं यता सूर्येण संबद्धा अमृते मरणर-
हिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनूची अन्वञ्चन्त्यौ प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ
यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ एवं भूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपं आमिनाने जरयन्त्यौ यद्वा स्व-
कीयं रूपं हिंसन्त्यौ उषसानैशंतमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या एवं विधे सत्यौ द्यावाद्यो-
तमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्तते यद्वा द्यावानभसांतरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः अत्र नि-
रुक्तम्—रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णानामरोचते ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्याद्रुस-
हरणाद्वा रुशती श्वेत्या गात् श्वेत्या श्वेतते ररि च कृष्णा सद नान्यस्याः कृष्णवर्णारात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्नि-
कृष्टो वर्णो धैने संस्तौति समानबन्धूसमानबन्धने अमृते अमरणभर्माणावनूची अनूच्या वितीतरेतरम-
भिप्रेत्य द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावाचरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमि-
नाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे इति ॥ श्वेत्या श्वितवर्णे अस्मात् ण्यन्तादचोयदिति भावे यत् णि-
लोपः अर्शा आदित्वान्मत्वर्थीयोच् । अमृते मृतं मरणमनयो नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृ-
ता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची अनुपूर्वादञ्च तेर्कत्वगित्यादिना क्तिन् अनिदितामिति नलोपः
अञ्च ते श्रोपसङ्ख्यानमिति ङीप् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलो-
प इति ङीप उदात्तत्वम् सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने पीड् हिंसायाम् कैयादिकः शान-
चि मीनातेर्निगमे इति ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

समानो अध्वास्सोरन्तस्तमन्यान्याचरतो देवशिष्टे ।

न मेथेतेन तस्थतुः सुमेकेन क्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

स॒मा॒नः । अ॒ध्वा । स्व॒स्रोः । अ॒न॒न्तः । तम् । अ॒न्याऽअ॒न्या । च॒र॒तः ।
 दे॒व॒शिष्टे॒ इति॑ दे॒व॒शिष्टे॒ । न । मे॒थे॒ते इति॑ । न । त॒स्थ॒तुः । सु॒मे॒के
 इति॑ सु॒मे॒के । न॒क्तो॒षसा॑ । स॒म॒नसा॑ । वि॒रू॒पे इति॑ वि॒रू॒पे ॥ ३ ॥

स्वस्रोर्भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वासश्चरणसाधनभूतोमार्गः समानएकएव येनैवाकाश-
 मार्गेणउषानिर्गच्छति तेनैवरात्रिरपि सचमार्गेनन्तः अवसानरहितः तंमार्गंदेवशिष्टेदेवेनद्योतमा-
 नेनसूर्येणानुशिष्टेशिक्षितेसत्यौ अन्याअन्याएकैकाचरतः क्रमेणागच्छतः अपिच सुमेकेशोभनमे-
 हनेसर्वेषामुत्पादकत्वाद्दशोभनप्रजनने नक्तोषसारात्रिरुषाश्चविरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यांविरुद्ध-
 रूपाभ्यांयुक्तेअपि समनसासमानमनस्के ऐकमत्यंप्राप्तेसत्यौनमेथेते परस्परंनहिंस्तःतथा नतस्थतुः
 क्वचिदपिनतिष्ठतः सर्वदालोकानुग्रहार्थंगच्छथइत्यर्थः॥ अन्याअन्या कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेभ-
 वतइतिवक्तव्यम् समासवच्चबहुलमित्यन्याशब्दस्यद्विर्भावः तस्यपरमाधेदितमित्याधेदितसंज्ञायां
 अनुदात्तंचेत्याधेदितानुदात्तत्वम् । देवशिष्टे शासुअनुशिष्टौ अस्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृश-
 तिषेधःशासइदद् ह्लोरित्युपधायाइत्वम् शासिबसिघसीनांचेतिषत्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्र-
 कृतस्वरत्वम् । मेथेते मेथुमेधुमेधाहिंसनयोः भौवादिकः अनुदात्तेत् । सुमेके मिहसेचने भावे-
 घञ् शोभनोमेहोययोस्ते व्यत्ययेनककारः उत्तरपदस्यजित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादाद्युदात्तंछ-
 न्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषसा सुषांसुलुगितिविभक्तेराकारः अन्येषामपिदृश्यतइतिसं-
 हितायामुपधायादीर्घः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

भा॒स्व॒ती॒ने॒त्री॒सू॒नृ॒ता॒ना॒म॒चे॒ति॒चि॒त्रा॒वि॒दु॒रो॒न॒आ॒वः ।
 प्रा॒प्य॒जग॑द्भु॒नो॒रा॒यो॒अ॒ख्य॑दु॒षा॒अ॒जी॒ग॒भु॒व॒ना॒नि॒वि॒श्वा ॥ ४ ॥

भा॒स्व॒ती । ने॒त्री । सू॒नृ॒ता॒नाम् । अ॒चे॒ति । चि॒त्रा । वि । दु॒रः । नः ।
 आ॒व॒रि॒त्या॒वः । प्र॒अ॒प्य॒ । जग॑त् । वि । ऊ॒म् इति॑ । नः । रा॒यः ।
 अ॒ख्य॑त् । उ॒षाः । अ॒जी॒गः । भु॒व॒ना॒नि । वि॒श्वा ॥ ४ ॥

भास्वतीविशिष्टप्रकाशनयुक्ता सूनृतेतिवाङ्माम सूनृतानांवाचानेत्रीउत्पादयित्रीउषसःप्रादु-
 र्भावानन्तरंहिपशुपक्षिष्मणादयःसर्वेशब्दंकुर्वन्ति एवंभूताउषाः अचेति अस्माभिरज्ञायि चित्रा-

चायनीया ज्ञातासानोस्माकं दुरोद्वाराणि तमसातिरोहितानिव्यावः व्यवृणोत् यथास्माभिर्दृश्य-
न्ते तथातमोनिवार्यं प्रकाशयन्तीत्यर्थः अपिचजगत्सर्वभुवनंप्राप्यप्रकाशंगमयित्वा नोस्माकंरा-
योधनानिव्यव्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् उदित्येतत्पदपूरणम् सैषोषाः विश्वाभुवनानि
सर्वाणिभुवनानितमसातिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानिअजीगः उद्विरति स्वमुन्नाज्जिर्गमयति स्व-
कीयेनप्रकाशेनतमोनिःसार्यपुनरुत्पन्नानीवकरोतीत्यर्थः ॥ नेत्री णीञ्प्रापणे तृच् ऋन्नेभ्यो-
ङोप् उदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् । अचेति चितीसंज्ञाने । दुरः द्वारशब्दस्यरये-
र्मतौबहुलमितिबहुलवचनात्संप्रसारणम् । आवः वृञ्वरणे लुङि मन्त्रेघसेतिचेर्लुक् गुणः हल्-
ङ्याभ्यइतिलोपः छन्दस्यपिटृश्यतइत्याडागमः । प्राप्यं ऋगतौ णौ अर्तिह्रीत्यादिनायुक् स-
मासेनञ्पूर्वेक्तवोत्यप् । अख्यत् ख्याप्रकथने लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्चेरडादेशः । अजी-
गः गृनिगरणे लुङि तिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यभ्लुः द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः अर्ति-
पिपत्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् छान्दसईकारः यद्वा अस्माण्यन्तात् लुङि चङि
द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः छान्दसश्चङोलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

जिह्मश्येऽचरितवेमघोन्याभोगयेऽष्टयेरायउत्त्वम् ।

दभ्रंपश्यद्व्यउर्वियाविचक्षउषाअजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

जिह्मश्ये । चरितवे । मघोनी । आभोगये । इष्टये । राये ।

ऊम् इति । त्वम् । दभ्रम् । पश्यत्इभ्यः । उर्विया । विचक्षे । उषाः ।

अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

मघोनीत्युषसोनामधेयं मघोनीधनवतीउषाः जिह्मश्ये जिह्मवक्रंशयनायपुरुषायचरि-
तवेचरितुंशयनादुत्थायस्वापेक्षितंप्रतिगन्तुंव्युच्छन्तीभवति त्वम् अयंएकशब्दपर्यायःसर्वनाम-
शब्दः यदाह—त्वइतिविनिग्रहार्थीयंसर्वमानुदात्तमिति । त्वमेकंप्रतिआभोगयेआभोग्यायशब्दा-
दिविषयार्थतथाअपरंप्रतिइष्टयेयागार्थं तथाअन्यंप्रतिरायेधनार्थंचव्युच्छन्तीतिशेषः उशब्द-
श्चार्थे अपिचदभ्रंअल्पपश्यद्व्यःअन्धकारावृतत्वेनईषद्रष्टृभ्योमनुष्येभ्यः विचक्षेविशिष्टप्रकाशा

यव्युच्छन्ती उर्विया उर्वीविस्तीर्णाउषाः सर्वाणिभूतजातानितमसातिरोहितानिप्रकाशदानेनोद्गीर्णा
नीवकरोति ॥ जिसस्थे शीङ्स्वमे जिसस्थेतेइतिजिसशीः क्षिप्चेतिक्षिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
एरनेकाचइतियण् उदात्तस्वरितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् । आभोगये आभोगशब्दाच्च-
तुर्थ्येकवचनेयकारोपजनः यद्वाआङ्पूर्वाद्भुजेर्बहुलवचनादौणादिकःक्षिप्रत्ययःकुत्वंच । उर्वि-
या इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितिउर्वीशब्दादुत्तरस्यसोर्दियाजादेशः । विचक्षे चक्षिङ्-
व्यक्तायांवाचि विपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेक्षिप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीवचमाह—

क्षत्रायत्वंश्रवसेत्वंमहीयाइष्टयेत्त्वमर्थमिवत्वमित्यै ।

विसदृशाजीविताभिप्रचक्षुषाअजीगर्भुवनानिविश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थमइव ।

त्वम् । इत्यै । विसदृशा । जीविता । अभिप्रचक्षे । उषाः ।

अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय धननामैतत् धनार्थत्वंएकंप्रतिउषाव्युच्छन्तीतिशेषः तथा श्रवसेअनार्थत्वंए-
कंप्रतिव्युच्छन्ती तथात्वमेकंप्रतिमहीयैमहत्यैइष्टयेग्नियोमादिमहायज्ञार्थत्वमेकंप्रतिव्युच्छन्ती
तथार्थमिवअपेक्षितमर्थंप्रतिइत्यैगमनार्थंव्युच्छन्ती अपिच विसदृशाविलक्षणानिनानारूपा-
णिजीविताजीवितानिजीवनोपायभूतानिकृषिवाणिज्यादीनिअभिप्रचक्षेआभिमुख्येनप्रकाशयि-
तुंव्युच्छन्तीउषाः सर्वाणिभूतजातानितमसानिगीर्णान्यजोगः प्रकाशनेनउद्गीर्णानीवाकरोत् ॥
त्वम् त्वसमसिन्नेमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वम् । महीयै मह्यै महेरिन्सर्वधातुभ्यइतीन्प्रत्ययः
रुदिकारादक्तिनइतिडीष् उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् छान्दसईकारोपजनः यद्दामहीश-
ब्दादुत्तरस्यचतुर्थ्येकवचनस्ययाडापइतिव्यत्ययेनयाडागमः छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा
त्यदादिषुदृशोनालोचनेकश्चेत्यत्रसमानान्ययोश्चेतिवचनादृशोःकञ् समानस्यच्छन्दसीतिसभा-
वः विगतसादृश्यानिविसदृशानि शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अभिप्रचक्षे चक्षेस्तुमर्थेसेसेनितिसेदप्रत्ययः स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः कत्वषत्वे ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिव्युच्छन्तीयुवतिःशुक्रवासाः ।
विश्वस्येशानापार्थिवस्यवस्वउषोअद्येहसुभगेव्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः ।
शुक्रऽवासाः । विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः ।
अद्य । इह । सुभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवोदुहिताव्योम्नोदुहितस्थानीया तस्यहिपूर्वार्धउषाउत्पद्यते सैषाव्युच्छन्तीतमोवर्जयन्ती
प्रत्यदर्शि सर्वैःप्राणिभिर्दृष्टाभूत् कीदृशीसायुवतिः यावयित्रीफलानांपुरुषैःप्रापयित्री नित्ययौ-
वनोपेतावाशुक्रवासाः श्वेतवसनानिर्मलदोमिर्वा तथा विश्वस्यसर्वस्यपार्थिवस्यपृथिव्याः
संबन्धिनोवस्वोधनस्यईशानाईश्वरी हेसुभगेशोभनधनेउषः तादृशीत्वम् अद्यास्मिन्काले
इहअस्मिन्देवयजनदेशेव्युच्छ तमांसिविवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदा-
त्तत्वम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् तौदादिकः । युवतिः यूनस्तिः । शुक्रवा-
साः वसआच्छादने वस्तेसर्वमाच्छादयतीतिप्रकाशोवासः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ।
ईशाना ईशेश्वर्ये अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेच्चास्त्वार्धधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । पा-
र्थिवस्य पृथिव्याज्जावितिप्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । वस्वः लिङ्गव्यत्ययः वेर्ङितीतिगु-
णस्य जसादिषुछन्दसिवावचनमिति विकल्पितत्वादभावेयणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

परायतीनामन्वेतिपार्थआयतीनांप्रथमाशश्वतीनाम् ।
व्युच्छन्तीजीवमुदीरयन्त्युषामृतकंचनबोधयन्ती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनाम् । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनाम् । प्रथमा ।
शश्वतीनाम् । विऽउच्छन्ती । जीवम् । उतऽईरयन्ती । उषाः ।
मृतम् । कम् । चन । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

परायतीनांपरागच्छन्तीनामतीतानामुषसांसंबन्धिपाथः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणंस्थानं पाथो-
न्तरिक्षं पाथाव्याख्यातमितियास्कः । अद्यतनीउषाः अन्वेत्यनुगच्छति अतीताउषसोयथाव्युष्टा
एवमेवैषापिव्युच्छतीत्यर्थः तथाआयतीनामागच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसांआद्याप्र-
थमाभवति एषायथावर्तते एवमेवागामिन्योव्युषसइत्यर्थः तादृशीव्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीजीवंप्रा-
णिनांजीवात्मानंउदीरयन्ती शयनादूर्ध्वप्रेरयन्तीउषाः मृतंस्वापसमयेप्रलीनेन्द्रियत्वात्सृतमिवस
न्तंकंचनकमपिपुरुषंबोधयन्तीपुनरिन्द्रियप्रवेशेनचेतनंकुर्वन्तीप्रवर्ततइतिशेषः ॥ परायतीनां इ-
ण्गुतौ लटःशतृ इणोयण् उगितश्चेतिङीप् इच्छाश्छन्दसिबहुलमितिनामउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

उषोयदग्निंसमिधेचकथर्वियदावश्चक्षसासूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान्अजीगस्तद्देवेषुचकृषेभद्रममः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निम् । समःइधे । चकथर्व । वि । यत् । आवः ।

चक्षसा । सूर्यस्य । यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति ।

तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अमः ॥ ९ ॥

हेउषः त्वंअग्निगार्हपत्यादिरूपंसमिधेसमिन्धनायप्रज्वलनार्थंयच्चकथर्वकृतवती उषःकालै-
समग्रयोहोमार्थंउपसमिध्यन्ते अपिचतमसातिरोहितं जगत्सूर्यस्यचक्षसाप्रकाशेनयद्भावः व्यवृ-
णोः तमसाविश्लष्टमकरोः तथामानुषामानुषान् मनोःपुत्रान्मनुष्यान्यक्ष्यमाणान्यागंकरिष्यतः
यच्चंअजीगः पूर्वतमसाग्रस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः हेउषः देवेषुमध्येत्वमेवभद्रंभजनीयं
तदेतन्निविधममः कर्मचकृषेकृतवती ॥ आवः बृहद्वृषेणे लुडिमन्नेवसेतिच्लेर्लुक् गुणे हल्ङ्या-
व्ययइतिसिलोपः छन्दस्यपिटृश्यतेइत्याडागमः । मानुषान् मनोजातावज्यतौषुक्चेतिअञ्पु-
गागमश्च ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

कियात्यायत्समयाभवाति याव्युषुर्याश्चनूनं व्युच्छान् ।

अनुपूर्वाः रूपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥ २ ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽउऽषुः । याः ।
च । नूनम् । विऽउच्छान् । अनु । पूर्वाः । रूपते । वावशाना ।
प्रदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥ २ ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनम् उषाःसमयाभवाति समीपस्थाभवति इति यदेतत् तत्कियतिकाले प्रवृत्तं परिसमाप्तं चेत्याकारः प्रश्नार्थः एतदुक्तं भवति उषाः येन कालेन संयुक्ता सकालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति अनेनोषसो नन्तत्वं मुक्तम् तदेव स्पष्टीकरोति पुराया उषसो व्युषुः व्युष्टाः सञ्जाताः नूनं च अवश्यं इतः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति तत्र पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः वावशानाः कामयमाना इदानीं वर्तमानोषाः अनु रूपते अनु कल्पते समर्था भवति अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमानोषाः अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सह एति संगच्छते आगामिन्योप्येतदीयं प्रकाशं अनु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ कियति किं परिमाणमस्य किमिदं भ्यां वोच इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमशब्दादपि परिमाणार्थं वतुष्वकारस्य घत्वम् इदं किमोरीशूकीति किमः की आदेशः घस्येयादेशो यस्येतिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसः सांहितिको दीर्घः । भवाति लेट्याडागमः । व्युषुः विपूर्वो वसतिः व्युच्छन्नेवर्तते लिट्युसिकित्वेयजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । व्युच्छान् उच्छीविवासे विवासोवर्जनम् लेट्याडागमः संयोगान्तस्य लोपः । रूपते रूपसामर्थ्ये व्यत्ययेन शः । वावशाना वशकान्तौ अस्माद्यङ्लुगन्तात्ताच्छीलिकश्चानश् । प्रदीध्याना दीधीद्दीप्तिदेवनयोः लटः शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् गतिसमासेऽनुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

ईयुष्टेयेपूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसंमर्त्यासः ।
 अस्माभिरूनुप्रतिचक्ष्याभूदोतेर्यन्तियेअपरीषुपश्यान् ॥ ११ ॥
 ईयुः । ते । ये । पूर्वतराम् । अपश्यन् । वि॒ऽउ॒च्छन्तीम् । उ॒षसम् ।
 मर्त्यासः । अ॒स्माभिः । ऊ॒म् इति । नु । प्र॒ति॒ऽचक्ष्या । अ॒भूत् ।
 ओ इति । ते । य॒न्ति । ये । अ॒परीषु । प॒श्यान् ॥ ११ ॥

येमर्त्यासोमरणधर्माणोमनुष्याव्युच्छन्तीं विवासयन्तींपूर्वतरांअतिशयेनपूर्वाविप्रकृष्टांउ-
 षसंअपश्यन्दृष्टवन्तः तेमनुष्याईयुर्गताः तथाअस्माभिरपिनुइदानींप्रतिचक्ष्याप्रकर्षेणद्रष्टव्याअ-
 भूत्जाता तथाअपरीषुभाविनीषुरात्रिषुयेमनुष्याएनामुषसंपश्यान्पश्यन्ति ते आउइतिनिपातद्वय-
 समुदायः तत्रउदित्येतदवधारणे एवयन्तिआगच्छन्त्येव कालत्रयेष्वेवाव्याप्यवर्ततइत्यर्थः ॥ ईयुः
 इण्गतौ लिट्युसिङ्गोयणितियणादेशः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घइणः
 कितीतिअज्यासस्यदीर्घत्वम् । ते युष्मत्तत्तक्षुष्वितिसकारस्यषत्वंष्टुत्वंच । मर्त्यासः आज-
 सेरसुक् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

यावयद्वेषाऋतपाऋतेजाःसुम्नावरीसूनृताईरयन्ती ।
 सुमङ्गलीविभ्रतीदेववीतिमिहाद्योषःश्रेष्ठतमाव्युच्छ ॥ १२ ॥
 य॒वय॒त्तद्वे॒षाः । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । सु॒म्ना॒ऽवरी । सू॒नृताः ।
 ई॒रय॑न्ती । सु॒म॒ङ्ग॒लीः । वि॒भ्रती । दे॒व॒ऽवी॒तिम् । इ॒ह । अ॒द्य । उ॒षः ।
 श्रे॒ष्ठ॒ऽत॒मा । वि । उ॒च्छ ॥ १२ ॥

यावयद्वेषाःयावयन्तिअस्मत्तः पृथक्कृतानिद्वेषांसिद्वेष्टृणिराक्षसादीनिययासातथोक्ता नसु-
 षसिजातायांराक्षसादयोवतिष्ठन्ते यतस्तेनिशाचराः ऋतपाःऋतस्यसत्यस्ययज्ञस्यवापालयित्रीऋ-
 तेजाःयज्ञार्थंपादुर्भूतासत्यामुषसिअहनियागाअनुष्ठीयन्तेअतोयज्ञार्थंजातेत्युच्यते सुम्नावरी सुम्न-
 मितिसुखनाम तद्वती सूनृता वाङ्मैतत् पशुपक्षिमृगादीनांवचांसिईरयन्तीमेरयन्तीउत्पादयन्ती
 सुमङ्गलीःसौमङ्गल्योपेता पत्याकदाचिदपिनवियुक्तेत्यर्थः देववीतिं देवैःकाम्यमानंयज्ञंविभ्रती

धारयन्ती हेउषः श्रेष्ठतमाउकेनप्रकारेणअतिप्रशस्तात्वं इहअस्मिन्देवयजनदेशे अद्यअ-
स्मिन्यागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्वेषाः युमिश्रणामिश्रणयोः अस्माण्यन्ताल्लटःशतः
तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर-
एवशिष्यते पुनर्बहुव्रीहौसएवस्वरः छान्दसःपदकालीनोह्रस्वः । ऋतपाः ऋतंपातिरक्षती-
त्यृतपाः पारक्षणे विच् । ऋतेजाः ऋतेनिमित्तभूतेजायतइत्यृतेजाः जनीप्रादुर्भावे जनसनस्वनक-
मगमोविट् विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्याअलुक् । सुन्नावरो छ-
न्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिष् वनोरचेतिङीप् नकारस्यरेफादेशश्च अन्येषामपिदृश्यतइतिदी-
र्घः व्यत्ययेनप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । सुमंगलीः सुमंगलावसंज्ञायामितिगौरादिषुपाठावङीष् सर्वै-
विधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिहलङ्चाभ्यइतिसुलोपस्यविकल्पितत्वाद्भावेरुत्वविसर्गौ । देव-
वीर्तिं वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवैर्वीयतेकाम्यतइतिदेववीर्तिर्यज्ञः कर्मणिक्त्विन् दा-
सीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

शश्वत्पुरोषाव्युवासदेव्यथोअद्येदंव्यावोमघोनी ।

अथोव्युच्छादुत्तरांअनुद्यूनजरामृतांचरतिस्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य ।

इदम् । वि । आवः । मघोनी । अथो इति । वि । उच्छात् ।

उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवीदेवनशीलोषाः पुरापूर्वस्मिन्कालेशश्वत् नित्यंसततंव्युवास व्यौच्छत् अथोअनन्तरं
अथास्मिन्कालेमघोनीधनवतीउषाः तमसातिरोहितमिदंसर्वजगद्भावः विवासितंप्रकाशनेनतम-
सावियुक्तमकरोत् अथोअनन्तरंउत्तरान्ऊर्ध्वतरान् भाविनः द्यून्दिवसान् अनुलक्ष्यआगामिष्व-
पिदिवसेषुव्युच्छात् व्युच्छति विवासति अतःकालत्रयव्यापिनीसोषाः अजराज्ररारहितासर्वदैक-
रूपाअमृतामरणरहिताचसती स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिःसहचरतिवर्तते ॥ उवास वसनिवासे
लिट्चभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यसंप्रसारणम् । आवः तस्मादेवधातोर्लेङ्बिबहुलंछन्दसीति
विकरणस्यलुक् हलङ्चाभ्यइतितिलोपः छन्दस्यपिदृश्यतइत्याडागमः । उच्छात् लेट्चाडाग-
मः । उत्तरान् दीर्घादिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः ।

अनु अनुर्लक्षणेइतिअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता नजाबहुव्रीहौनओजरमरमित्रमृ-
ताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

व्य॑ञ्जिभिर्दिव॑आता॑स्वद्यौदप॑कृष्णांनिर्णिज॑देव्यावः ।

प्रबो॑धयन्त्यरु॒णेभिर॑श्वैरोषाया॑तिसु॒युजा॑रथेन ॥ १४ ॥

वि । अञ्जिऽभिः । दिवः । आता॑सु । अद्यौत् । अप॑ । कृष्णाम् ।

निः॑निजम् । देवी । आव॑रित्यावः । प्रबो॑धयन्ती । अरु॒णेभिः ।

अश्वैः । आ । उषाः । या॒ति । सु॒युजा॑ । रथेन ॥ १४ ॥

दिवोनभसः संबन्धिनीषुआतासु दिङ्मैतत् आततासुविस्तीर्णासुदिक्षु उषाः अञ्जिभिः
व्यञ्जैः प्रकाशकैस्तेजोभिः व्यद्योत् विद्योतते प्रकाशते सोषादेवीदेवनशीलाकृष्णांनिर्णिजम्
निर्णिगितिरूपनाम रात्रिकृतंकृष्णरूपं अपावःअपावृणोत् प्रकाशेनतिरस्कृतवती अपिच अरुणे-
भिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अश्वैर्व्यापनशीलैःस्वकीयैःकिरणैः तुरगैर्वा सुयुजासम्यक्युक्तेनरथेन
उषायाति आगच्छति किंकुर्वती प्रबोधयन्ती सुप्तान्प्राणिनःप्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् द्युतदीप्तौ
लुङ् द्युद्भोलुङीतिपरस्मैपदम् व्यत्ययेनत्वेर्लुक् गुणेप्राप्तेवृद्धिश्छान्दसी यद्वा द्युअभिगमने आ-
दादिकः उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः ॥ १४ ॥

देवीनांहविषुआवहन्त्येषोषसोयाज्या सूत्रितंच—आद्यांतनोषिरश्मिभिरावहन्तीपोष्यावा-
र्याणिनताअवरिणुककाटोअश्रुतइति ।

पञ्चदशीमृचमाह—

आ॒वह॑न्तीपो॒ष्यावा॒र्याणिचि॒त्रंके॒तुंरु॒णुते॒चेकि॑ताना ।

ई॒युषी॑णामुप॒माश॑श्व॒तीनां॑वि॒भाती॒नांप्र॑थ॒मोषा॑व्य॒श्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

आ॒वह॑न्ती । पो॒ष्या । वा॒र्याणि । चि॒त्रम् । के॒तुम् । रु॒णुते ।

चेकि॑ताना । ई॒युषी॑णाम् । उप॒मा । श॑श्व॒तीनाम् । वि॒भाती॑नाम् ।

प्र॒थ॒मा । उषाः । वि । अ॒श्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

पोष्यायावज्जीवपोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अस्मभ्यं आन-
यन्ती चेकितानासर्वजनं प्रज्ञापयन्ती उषाः चित्रं विचित्रं आश्चर्यं भूतं चायनीयं वाकेतुं प्रज्ञापकं रश्मि-
कृत्स्नं जगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते सैषा ईयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां
शश्वतीनां बह्वीनां उषसां उपमा उपसमीपे निर्मिता उपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमा-
नानां आगामिनीनां उषसां प्रथमा आद्या एवं भूतोषाः व्यश्नैत् तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या
पुषपुष्टौ पोषणं पोषः भावे घञ् तत्र भवानि भवेच्छन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं शेषच्छन्दसि
बहुलमिति शैलोपः । वार्याणि वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वम् ।
चेकिताना कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् छन्दस्युभयथेति तस्यार्धधातुत्वादतो लोपयलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणाम् इण्गत्तौ लिटः कसुः द्विभावादि उगितश्चेति ङीप्
वसोः संप्रसारणम् इणोयणितियणादेशः दीर्घइणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् शासिवसिघसी-
नांचेति षत्वम् ङीप्सुपौपित्वादनुदात्तौ । विभातीनाम् भादीनौ अस्माच्छत्रन्तात्पूर्ववत् ङीप् इच्चा-
श्छन्दसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वम् । अश्नैत् टुओश्चिगतिवृद्धयोः लङि बहुलं छन्दसीति विकर-
णस्य लुक् गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षोडशी मृचमाह—

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादपप्रागात्तम आज्योतिरेति ।

आरैक् पन्थां यातवे सूर्यायागन्मयत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप । प्र ।

अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति । आरैक् । पन्थाम् । यातवे ।

सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्रतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हेमनुष्याः उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्रच्छत नोस्माकं असुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवा-
त्मा आगात् आगतवान् तमः अपप्रागात् अपक्रान्तं उषसः प्रकाशे सति सर्वजीवव्यापारयोगः त-
स्मात्परमात्मरूपतया सच्चिज्जीवस्तदेव ज्योतिरिति आगच्छति सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गं आरैक् वि-
विक्रीकरोति यातवे गमनाय तस्मिन्देशे गच्छामः अत्र यस्मिन्देशे आयुः अन्ननामैतत् अन्नं प्रतिरन्ते
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः उदाराः दानेन प्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वम् ईरगतौ आदादि कोनुदात्तेत् । आरैक्

रिचिरविरेचने लङि बहुलं छन्दसीतिविकरणस्य लुक् गुणे व्यत्ययेनैवम् । पन्थाम् द्वितीयायामपि पथिमथ्यभुक्षामावृत्तिव्यत्ययेनात्वम् । अगन्म गमेर्लङि बहुलं छन्दसीतिविकरणस्य लुक् म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

स्यूमनावाचउदियर्तिवह्निस्तवानोरेभउषसोविभातीः ।

अद्यातदुच्छगृणतेमघोन्यस्मेआयुर्निदिदीहिप्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयर्ति । वह्निः । स्तवानः । रेभः । उषसः ।

विभातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति ।

आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

वह्निः स्तोत्राणां बोढा रेभः स्तोतृनामैतत् स्तोता उषसो विभातीः तमसोपनोदनेन प्रकाशमाना उषो देवतास्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संतानान्युक्थानि उदियर्ति उद्गमयति उच्चारयति अतो हेमघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन् समये गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ वृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशंतमो विवासय वर्जय अस्मे अस्मभ्यं च प्रजावत्प्राभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं आयुरन्नं निदिदीहि नितरां प्रकाशय दीदेति श्छान्दसो दीप्तिकर्मा प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना पिवतन्तु सन्ताने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि मनिन् छोः शूडिति ऊर् आङ्याजयारांचोपसंख्यानमिति विभक्तेराङादेशः यद्वा औणादिको भावे मक् पामादिलक्षणो मत्वर्थीयोनः बन्धनयुक्तानीत्यर्थः शोश्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः सावेकाच इति ङस उदात्तत्वम् । इयर्ति ऋगतौ जौहोत्यादिकः श्लुः अर्तिपिपत्योश्चेति अभ्यासस्येत्वम् । स्तवानः पुञ्स्तुतौ शानचि अदादित्वाच्छपोलुक् तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणावादेशौ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः शत्रुनुमोनघजादी इति ङीप उदात्तत्वम् । गृणते गृशब्दे कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वः पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति चतुर्थ्याः शो आदेशः ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

यागोमंतीरुषसः सर्ववीराव्युच्छन्ति दाशुषेमर्त्याय ।

वायोरिव मून्तानामुदकेता अश्वदा अश्ववत्सो मसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे ।
मर्त्याय । वायोऽईव । सूनृतानाम् । उतऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः ।
अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषेहवींषिदत्तवतेमर्त्यायमनुष्याययजमानाय गोमतीः गोमत्योबहुभिर्गोभिर्युक्ताः
सर्ववीराः सर्वैःशरणसमर्थैःवीरैः शूरैर्युक्ताः याउषसोव्युच्छन्तितमोवर्जयन्ति वायोरिव वायुव-
च्छीघ्रंवर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदके समाप्तौ अश्वदाअश्वानां दात्रीस्ताउषसः
सोमसुत्वासोमानामभिषोता यजमानः अश्ववद्भ्यामोतु ॥ दाशुषे दाश्वदाने दाश्वान्साह्वानिति
क्वसुप्रत्ययान्तोनिपात्यते चतुर्थ्येकवचनेवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनां-
चेतिषत्वम् । अश्ववत् अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् छेद्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ।
सोमसुत्वा षुञ् अभिषवे अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्निप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

मातादेवानामदितेरनीकंयज्ञस्यकेतुर्बृहतीविभाहि ।
प्रशस्तिरुद्रह्मणेनोव्युच्छानोजनेजनयविश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती ।
वि । भाहि । प्रशस्तिरुद्रत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ ।
नः । जने । जनय । विश्ववारे ॥ १९ ॥

हेउषः त्वंदेवानांमाताजननी उषसिसर्वदेवाःस्तुत्याप्रबोध्यन्ते अतःसातज्जननवतीत्युच्य-
ते अतएवअदितेर्देवानांमातुरनीकंप्रत्यनीकंप्रतिस्पर्धिनीत्वमित्यर्थः यद्वा दीव्यन्तीतिदेवारश्मयः
तेषांनिर्मात्रीअदितेरखण्डनीयायाभूमेरनीकंमुखं यथाइन्द्रियाश्रयत्वात्मुखं प्रकाशकं एवमुषाः
भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः यज्ञस्यकेतुः यज्ञस्यकेतयित्री ज्ञापयित्रीबृहतीमहतीसतीविभाहिप्रका-
शस्व अपिचप्रशस्तिरुद्रत् सम्यक्स्तुतमितिप्रशंसनंकुर्वतीनोस्मदीयाय ब्रह्मणोमन्त्ररूपायस्तोत्रायव्यु-
च्छविवासय तदनन्तरं हेविश्ववारेसर्वैर्वरणीयेउषः नोस्मान्जनेजनपदेआजनय आभिमुख्येन
प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वम् । प्रशस्तिरुद्र-
शंसुस्तुतौ भावेक्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः तस्मिन्नुपपदेकरोतेःकिप्चेति-

क्लिप् । जनय जनीप्रादुर्भावे णिच्युपधावृद्धिः जनीजूषूक्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्वे मितांहस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

यच्चित्रममउषसोवहन्तीजानायशशमानायभद्रम् ।
तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥२०॥४॥

यत् । चित्रम् । अमः । उषसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय ।
भद्रम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः ।
पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

चित्रंचायनीयंअमः आप्तव्यंयद्धनंउषसोवहन्तिआनयन्ति ततईजानायहविर्भिरिष्टवते श-
शमानायस्तुतिभिःसंभजमानायपुरुषायभद्रं भजनीयंतद्भवतीतिशेषः यदनेनसूक्तेनास्माभिः
पार्थितंतन्मित्रादयःषड्देवताममहन्तां पूजितंकुर्वन्तु ॥ अमः आपृव्याप्तौ आपःकर्माख्या-
यांहस्वोनुट्चवेतिबहुलग्रहणादकर्माख्यायामपिअसुन् धातोर्हस्वोनुडागमश्च । ईजानाय य-
जतेऽष्टसिलिट् लिटःकानज्वा वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणद्विर्वचनादि । शशमानाय शश-
प्लुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावेचित्स्व-
रणवशिष्यते ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

इमारुद्रायेत्येकादशर्चनवर्मसूक्तम् कुत्सस्यार्षं दशम्येकादश्यौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः
रुद्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—इमाएकादशरौद्रंद्वित्रिष्टुबन्तमिति । शूलगवादिषुरुद्रदेवत्येषुक-
र्मसुअनेनसूक्तेनदिगुपस्थेया तथाचसूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपितरिमारुद्रायस्थिरधन्व-
नइति सर्वेषुरुद्रयज्ञेषुदिशामुपस्थानमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

इमारुद्रायतवसेकपर्दिनेक्षयद्दीरायप्रभरामहेमतीः ।
यथाशमसद्विपदेचतुष्पदेविश्वंपुष्टग्रामेअस्मिर्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्स्वीराय । प्र । भरामहे ।
मतीः । यथा । शम् । असत् । द्विपदे । चतुःपदे । विश्वम् ।
पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रः यद्वा रुत्संसाराख्यंदुःखंतवद्भावयति अपगमयति
विनाशयतीतिरुद्रः यद्वा रुतः शब्दरूपाउपनिषदः ताभिर्द्रूयतेगम्यतेप्रतिपाद्यतइतिरुद्रः यद्वा
रुत्शब्दात्मिकावाणीतत्प्रतिपाद्यात्मविद्यावा तामुपासकेभ्योरातिददातीतिरुद्रः यद्वा रुण-
द्धिआवृणोतीतिरुत् अन्धकारादि तंढणातिविदारयतीतिरुद्रः यद्वा कदाचिद्देवासुरसंग्रामे अ-
श्यात्मकोरुद्रःदेवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्यनिरगात् असुरान्जित्वादेवा एनमन्विष्यदृष्ट्वा धनमहरन् तदा-
नीमरुदत् तस्माद्भुद्रइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—सोरोदीद्यदोदीत्तद्भुद्रस्यरुद्रत्वमिति । त-
स्मैरुद्रायमतीः मननीयाइमाःस्तुतीःप्रभरामहे प्रकर्षेणनिष्पादयामःकीदृशाय तवसेप्रवृद्धाय क-
पर्दिनेजटिलाय क्षयद्वीरायक्षयन्तोविनश्यन्तोवीरायस्मिन्तादृशाय यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा क्ष-
यन्तः प्राप्तैश्वर्यावीरामरुद्रणाःपुत्रायस्य तस्मै यथायेनप्रकारेण शंशमनीयानारोगाणांउपशम-
नं द्विपदे अस्मदीयायमनुष्याय चतुष्पदेगवाश्वप्रभृतयेचअसत्तववेत् तेनप्रकारेणस्तुतीःकुर्मइ-
त्यर्थः अतोस्मिन्अस्मदीयेग्रामेवर्तमानंविश्वंसर्वंप्राणिजातंअनातुरंआतुराःरुग्णाः तैरहितंसत् पुष्टं
प्रवृद्धंभवतु ॥ रुद्राय रोदेर्णिलुक्चेतिरक् । तवसे तवतिवृद्धचर्थःसौत्रोधातुः औणादिकोऽसि-
प्रत्ययः । क्षयद्वीराय शिक्षये लटःशत् छन्दस्युभयथेतिशतुरार्धधातुकत्वेनअदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वात्तस्यैवस्वरःशिष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् असभुवि लेट्यडागमः
इतश्चलोपइतीकारलोपः । द्विपदे द्वौपादावस्य संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमासा-
न्तः चतुर्थ्येकवचनेभसंज्ञायांपादःपदितिपद्भावः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्द्वित्रिज्यांपादन्मूर्ध-
सुबहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे स्वरवर्जपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्व-
पदं च त्रःसंख्यायाइत्याद्युदात्तम् ॥ १ ॥

रुद्रदेवत्येषशौवपापुरोडाशयोर्भृलानोरुद्रेत्यादिकेदेवेअनुवाक्ये तथाचसूत्रितम्—भृलानो-
रुद्रोतनोमयस्कृधीतिद्वेआतेपितर्मरुतांसुअमेत्विति ।

तयोराद्यांसूक्तेद्वितीयाष्टचमाह—

मृळानोरुद्रोतनोमयस्कृधिक्षयद्वीरायनमसाविधेमते ।

यच्छं च योश्चमनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत् । वीराय । नमसा ।
विधेम । ते । यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आशयेजे । पिता ।
तत् । अश्याम । तव । रुद्र । प्रणीतिषु ॥ २ ॥

हेरुद्र नोस्मभ्यं अस्मदर्थं मृळ त्वंसुखयिताभव उत अपि च तदनन्तरं नोस्माकं मयः सुखं कृधि कुरु वयं च क्षयद्वीराय क्षयित सर्ववीरं प्रपितैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वानमसाहविलक्षणेनात्मेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम विधतिः परिचरणकर्मा अपि च पिता उत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शंरोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनश्च यदेतद्वयं आयेजे देवेभ्यः सकाशात् प्राप्य दत्तवान् हेरुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयं अश्याम व्यामुयाम ॥ मृळ मृडसुखने तौदादिकः द्याचोतस्तिष्ठ-
इति संहितायां दीर्घः । कृधि करोते लोति बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्द-
सीति हेर्धिः अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वम् । क्षयद्वीराय क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम विधविधाने तौदादिकः । आयेजे यजदेवपूजासंगतिकरण-
दानेषु लितिसंज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् संप्रसारणाभावे एवाभ्यासलोपौ । अश्याम अशूव्याप्तौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अश्यामते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुभ्रायं निदिशो अस्माकमाचरारिष्टवीरा जुह्वामते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुमतिम् । देवयज्यया । क्षयत् । वीरस्य । तव ।
रुद्र । मीढुः । सुभ्रायन् । इत् । विशः । अस्माकम् । आचर ।
अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हेमीद्वः सेक्तः कामाभिवर्षकनित्यतरुणवारुद्र क्षयद्वीरस्यक्षयितप्रतिपक्षस्यमरुद्भिर्युक्त-
स्यवा तवसुमतिशोभनांकल्याणीं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन
त्वद्देवत्येन यज्ञेन अश्यामव्यामवाम त्वंचास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्य आचर आगच्छ किं कुर्वन् सु-
न्नायन्निद सुन्नमिति सुखनाम तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव भवेत्यर्थः ततो वयं अरि-
ष्टवीरा वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः अरिष्ठा अर्हिसिता वीरायेषां तथाभूताः सन्तः ते तुभ्यं हविः
चरुपुरोडाशादिकं जुहवाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं मतिर्मननं शोभनं मननं यस्यां
बुद्धौ सा सुमतिः नञ्सुस्थामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया छन्दसि निष्ठकर्म्येत्यादौ यजेर्य-
प्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गताच्च । मीद्वः मिहसेचने दाश्वान्साह्वान् मीद्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो-
निपातितः संबुद्धौ मतुवसोरु रतिरुत्वम् । सुन्नायन् सुन्नंपरेषामिच्छति छन्दसि परेच्छायामपी-
तिक्यप् नच्छन्दस्य पुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः देवसुन्नयो र्यजुषिकाठके इति विधीयमानमात्वं व्य-
त्ययेनात्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

त्वेष्वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे निह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्य तु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वंकुम् । कविम् । अवसे ।

नि । निह्वयामहे । आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्य तु ।

सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे नितरामाह्वयामः कीदृशं त्वेषं दीप्तम् यज्ञसाधं य-
ज्ञस्य साधयितारं एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति तथा च तैत्तिरीयके देवा वै यज्ञाद् रुद्रमन्तरायन्नित्यु-
पक्रम्यान्नातम्—स्विष्टेन इदं भविष्यति यदि मन्त्राधयिष्याम इति तव स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति ।
वंकुं कुटिलगन्तारं कविं क्रान्तदर्शिनम् सच रुद्रः दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रो-
धं अस्मदारे अस्मत्तो दूरदेशे अस्य तु प्रेरयतु अस्य महादेवस्य सुमतिमिव शोभनामनुग्रहरूपां बु-
द्धिमेव वयमावृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं यज्ञसाधयतीति यज्ञसाधं विधुसंरा-
द्धौ सिध्यते रपारलौकिके इत्यात्वम् यद्वा राधसाधसंसिद्धौ अस्मात्पण्यन्तावत्किप् । वंकुं वकि-

कौटिल्ये औणादिकउपत्ययः । निह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदम् । दैव्यं देवाद्य-
अजावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । अस्यतु असुक्षेपणे दैवादिकः । वृणीमहे वृङ्संभक्तौ कैयादि-
कः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

दिवोवराहमरुषंकपर्दिनत्वेषरूपंनमसानिह्वयामहे ।

हस्तेविभ्रन्नेषजावार्याणिशर्मवर्मच्छर्दिस्मभ्यंयंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा ।

नि । ह्वयामहे । हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म ।

छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं यद्वा वराहवतद्वह्निं अरुषम् आरोचमानं कपर्दिनं जटा-
भिर्युक्तं त्वेषं तेजसादीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्य एवंभूतं रुद्रं नमसा हविल-
क्षणेनाग्नेन नमस्कारेणवा दिवोद्युलोकसकाशाज्निह्वयामहे नितरामाह्वयामः सआहूतोरुद्रः
हस्तेस्वकीये बाहौवीर्याणिसर्वैर्वरणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रत् धारय-
न् अस्मभ्यस्तोतृभ्यः शर्म आरोग्यलक्षणं सुखं वर्म आयुधानां निवारकं कवचं छर्दिः गृहनामैतत्
गृहंसत्प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् दुभृज्धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः लटः शत् भृजामिदित्यभ्यास-
स्येत्वम् । भेषजा भिषजचिकित्सायाम् कण्डादिः पचाद्यच् अतो लोपयलोपौ सुमङ्गलभेषजाच्चे-
ति निपातनाद्रूपसिद्धिः शेच्छन्दसिबहुलमिति शेलोपः । वार्याणि वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडव-
न्देत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः उछृदिर्दीप्तिदेवनयोः छृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते इति छ-
र्दिर्गृहं अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यश्च इत् । यंसत् यमउपरमे लेट्यडागमः सिङ्गहुलं लेटीतिसिप्
इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयोरुद्राय वर्धनम् ।

रास्वाचनो अमृतमर्तुभोजनं तन्मनेतो कायतनं यायमृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय ।
वर्धनम् । रास्व । च । नः । अमृत । मर्तः भोजनम् । त्मने ।
तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदंस्तुतिलक्षणंवचः मरुतां एकोनपञ्चाशत्संख्यानां देवविशेषाणां पित्रे जनकायरु-
द्रायेश्वराय उच्यते उच्चारयति कीदृशं स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं अतिश-
येन हर्षजनकमित्यर्थः वर्धनंस्तुत्यस्य प्रवर्धकं स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती वर्धते रुद्रस्य च मरुतां
पितृत्वमेव मान्नायते—पुरा कदाचिदिन्द्रो असुरान् जिगाय तदानीं दितिरसुरमाता इन्द्रहननसम-
र्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद् गर्भं लेभे इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्म-
रूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद पुनरप्येकैकं सप्तखण्डमकरोत् ते सर्वे गर्भैकदेशाः
योनेर्निर्गत्या रुद्रन् एतस्मिन् नवसरेलीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् ददृशतुः महेशं प्रति
पार्वत्येवमवोचत् इमे मांसखण्डाः यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तां एवं त्वया कार्यमयि चेत्पीतिरस्तीति
स च महेश्वरस्तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यैः प्रददौ तवेमे पुत्राः
सन्तिवति अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते रौद्रेषु च मरुतां पितारुद्र इति अपि च हे
अमृतमरणरहितरुद्र मर्तभोजनमर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्व प्रयच्छ तथा त्मने
आत्मने द्वितीयार्थे चतुर्थी मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च मृळ सुख्य ॥ पित्रे उदात्तयण-
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रास्व रादाने व्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मन इत्यङ्गा-
ङ्गोन्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मानो महान्तं मुतमानो अर्भकं मान उक्षन्तं मुतमान उक्षितम् ।
मानो वधीः पितरं मोतमातरं मानः प्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः ।
उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् । मा । नः । वधीः । पितरम् ।
मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिषः ॥ ७ ॥

हेरुद्र नोस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मावधीः माहिंसीः उत अपि च नोस्माकं अर्भकं बालं माहिंसीः
तथानोस्माकं मध्ये उक्षन्तं सेत्कारं मध्यवयस्कं युवानं मावधीः उत अपि च नोस्माकमुक्षितं गर्भरूपे-
ण स्त्रीषु निषिक्तं मपत्यं मावधीः तथानोस्माकं पितरं जनकं मावधीः उत अपि च मातरं जननीं मावधीः
तथानोस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजावा हेरुद्र मारीरिषः माहिंसीः ॥
वधीः हन्ते मां डि लुङि चेति वधादेशः सचादन्तः सिचि इट् अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धभा-
वः । रीरिषः रिषिं सायाम् ण्यन्ता लुङि च ङि णिलोपोपधाद् ह्रस्वत्वादीनि छान्दसः पदकालीनो-
प्यासह्रस्वः ॥ ७ ॥

अष्टमी मृचमाह—

मानस्तोके तनये मानं आयौ मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मानो रुद्रभामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नुः । तोके । तनये । मा । नुः । आयौ । मा । नुः । गोषु । मा । नुः ।
अश्वेषु । रीरिषः । वीरान् । मा । नुः । रुद्र । भामितः । वधीः ।
हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हेरुद्र नोस्माकं तोकादिविषये मारीरिषः माहिंसीः तोकशब्दः पुत्रवाची तनयस्तपुत्रः आयु-
रित्यन्तोदात्तमनुष्यनाम पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् हिंसामाकृथाः तथा हेरुद्र
वीरान् विक्रान्तान् शौर्योपेतान् अस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मावधीः माहिंसीः वयंच हविष्म-
न्तो हविर्भिर्युक्ताः सन्तः सदमित्सर्वदेव त्वां हवामहे आह्वयामहे ॥ आयौ इण्गत्तौ छन्दसीण इत्यु-
ण्प्रत्ययः । भामितः भामक्रोधे क्रोधिकरणे चेतिकर्तरिक्तः । हवामहे ह्वेजोलटिबहुलं छन्दसी-
तिसंप्रसारणम् ॥ ८ ॥

देवसुवां हविषुरुद्रस्य पशुपतेर्यागे उपतेस्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—उपते-
स्तोमान् पशुपाइवाकरमिति द्वे इति ।

तयोराद्यां सूक्तेन वमी मृचमाह—

उपतेस्तोमान् पशुपाइवाकरं रास्वापितर्मरुतां सुम्रमस्मे ।
भद्राहितं सुमतिर्मृळ्यत्तमाथा वयमवइत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः इव । आ । अकरम् । रास्व । पितुः ।
मरुताम् । सुम्नम् । अस्मे इति । भद्रा । हि । ते । सुम्नमतिः ।
मृळयत्स्वतमा । अथ । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हेरुद्र स्तोमानस्तुतिरूपानमन्त्रान्तेतुभ्यंउपाकरम् उपकरोमिसमर्पयामि तत्रदृष्टान्तः—
यथा पशूनांपालयितागोपः प्रातःकालेस्वस्मैसमर्पितान्पशून्सायंकालेस्वामिभ्यःप्रत्यर्पयति ए-
वंत्वत्सकाशाल्लब्धानस्तुतिरूपान्मन्त्रान्स्तुतिसाधनतयातुभ्यंप्रत्यर्पयामीत्यर्थः हेमरुतांपितः
मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादकरुद्र नोस्मभ्यंसुम्नं सुखं रास्व देहि अपिच तेत्वदीया सुमतिः कल्याणी
बुद्धिः मृळयत्तमा अतिशयेन सुखयितुं तमा अतएव भद्रा भजनीया हियस्मा देवं तस्मात् अथान-
न्तरं वयं तेत्वदीयमवोरक्षणं वृणीमहे संभजामहे ॥ अकरं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लङ्
कृष्टरुहिभ्य इति चैरडादेशः ऋदशोडिगुणः । पितर्मरुतां परमपि छन्दसोति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वाम-
धितानुप्रवेशे सत्यामध्वितस्य चेति पदद्वयमनुदात्तम् । अस्मे सुपांसुलुगिति चतुर्थी बहुवचनस्य शे
आदेशः । मृळयत्तमा मृडय सुखेन अस्मा ण्यन्ताल्लटः शतृ तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

आरेते गोघ्नमुत्पूरुषघ्नं क्षयद्वीरसुम्नमस्मे ते अस्तु ।
मृळाचनो अधिब्रूहि देवाधाचनः शर्मयच्छद्विबर्हीः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोघ्नम् । उत । पुरुषघ्नम् । क्षयत्स्ववीर । सुम्नम् ।
अस्मे इति । ते । अस्तु । मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ।
अध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विबर्हीः ॥ १० ॥

हेक्षयद्वीर क्षयितसर्वशत्रुजनरुद्र तेत्वदीयं गोघ्नं यत् गोहननं यद्वा गोहननसाधनमा-
युधं उत अपिच पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयं आरेदूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भ-
वतु अस्मे अस्मा सुतेत्वदीयं सुम्नं सुखं अस्तु भवतु अपिच नोस्माकं मृळ सुखसिद्ध्यर्थं प्रसन्नो भव हे
देव द्योतमानरुद्र नोस्मान् अधिब्रूहि च अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति यथा
अध च अथानन्तरं द्विबर्हीः द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यां अन्तरिक्षे च परिवृढः यद्वा द्वयोर्दक्षिणोत्तर-

मार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वापरिवृद्धः स्वामी सत्त्वं नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छदेहि ॥ गोघ्नं हनर्हि सागत्योः
अस्मात्तद्वज्रार्थे कविधानमिति भावे करणे वाकप्रत्ययः गमहनेत्युपधा लोपः होहन्तेरिति घत्वम् ।
द्विबर्हाः इहिवृहिवृद्धौ द्वयोः स्थानयोः बर्हते प्रवर्धते इति द्विबर्हाः असुन् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अवोचाम॒नमो॑ अस्मा॒ अव॒स्यवः॑ शृ॒णोतु॑ नो॒ हवँ॑ रु॒द्रो म॒रुत्वान् ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महन्ता॑ म॒दिति॑ सिन्धुः॒ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवोचाम । नमः । अ॒स्मै । अ॒व॒स्यवः । शृ॒णोतु॑ । नः । हवँम् ।
रु॒द्रः । म॒रुत्वान् । तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महन्ता॑म् ।
अ॒दिति॑ । सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥ ६ ॥

अवस्यवः अवोचाम् रक्षणं वा इच्छन्तो वयं अवोचाम एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं अवादिष्म अस्मै रुद्रा-
य नमो नमस्कारोस्तु मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्ते रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु स्वीकरो-
तु यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तत्सर्वमित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तु उत शब्दोप्यर्थे ॥ अवो-
चाम ब्रूव्यक्तायां वाचि लुङि ब्रुवोवचिः अस्यति वक्तिरव्यातीत्यादिनाच्चेरडादेशः वचउमित्यु-
मागमः । अवस्यवः अवरक्षणे भावे असुन् सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । हवम्
भावेन उपसर्गस्येत्यप्संप्रसारणं । मरुत्वान् झयइति मतुपोवत्त्वं तसौमत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वा-
भावात्तज्ज्ञाभावः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

चित्रमिति षड्भुजं सूक्तं कुत्सस्यार्षित्रैष्टुभंसूर्यदेवताकं तथा चानुक्रान्तं—चित्रं षट्सौर्यमिति
आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वसौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रितं च—चि-
त्रं देवानां नमो मित्रस्येति । आदितस्तिष्ठन्नक्रचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः
ततो देवपापुरोडाशयोर्याज्ये तथा च सूत्रितं—चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्चशं नो भव चक्षसांशं-
नो अहेति । अतिमूर्तिनाऽप्येकाहे शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या सूत्रि-
तं च—तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्या ।

तमेतांप्रथमाष्टकमाह—

चित्रं देवानां मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य ।
वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् ।
सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां दीव्यन्तीति देवारश्मयः तेषां देवजनानामेव वा अनीकं तेजः समूह रूपं चित्रं आ-
श्चर्यकरं सूर्यमण्डलं उदगात् उदयाच्चलं प्राप्तमासीत् कीदृशं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च उपलक्षणमेतत्
एतदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं च उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृ-
थिवीं अन्तरिक्षं च आप्राः स्वकीयेन तेजसा आसमन्तादपूरयत् ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्या-
मितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः सहि सर्वस्य
स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं कारणाच्च कार्यनातिरिच्यते तथा च पारमर्षसूत्रम्—त-
दनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा उदि-
ते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते तथा च श्रूयते—यो सौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायो देतीति ॥ आप्राः प्रापूरणे लङि पुरुषव्यत्ययः अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः गमे-
र्द्वेचेति क्तिप् द्विर्वचनम् गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः तिष्ठतेर्लिटः क्लृप् द्विर्वचने शर्पूर्वाः-
खयः षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः शासिव-
सिघसीनांचेति षत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मयो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रानरो देव्यन्तो युगानि वितन्वते प्रतिभद्राय भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् ।
 अ॒भि । ए॒ति । प॒श्चात् । य॒त्र । नरः । दे॒व॒इ॒यन्तः । यु॒गानि ।
 वि॒ष्ट॒न्व॒ते । प्र॒ति । भ॒द्राय॑ । भ॒द्रम् ॥ २ ॥

सूर्योदेवीदानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तां अभिलक्ष्य गच्छति तत्र दृष्टान्तः—मर्यो न योषां यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवांगच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततं अनुगच्छति तद्वत् यत्र यस्यां उषसि जातायां देवयन्तो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि युगशब्दः कालवाची तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति यद्वा देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषाः युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति तामुषसं अनुगच्छन्तीत्यर्थः एवं विधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुमइति शेषः यद्वा देवकामाय जमानाः युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणं अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रतिप्रत्येकं यस्यां उषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः षड्प्राणत्यागे छन्दसि निष्ठं कर्त्तव्यं दौत्यत्पत्ययान्तो निपात्यते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि युजेः कर्मणि घञ् युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेत्युञ्छादिषु पाठात् गुणाभावोन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते तनुविस्तारे तनादिकृञ् भ्यउः सहेतियोगविभागात् त्रिडोपसर्गस्य समासे सति समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

भ॒द्रा॒अ॒श्वा॒हरि॒तः॒सूर्य॑स्य॒चि॒त्रा॒ए॒त॒ग्वा॒अ॒नु॒मा॒द्या॒सः ।
 न॒म॒स्य॒न्तो॒दिव॑आ॒पृ॒ष्ठम॑स्थुः॒परि॑द्यावा॒पृ॒थि॒वी॒य॒न्ति॒सद्यः॑ ॥ ३ ॥
 भ॒द्राः । अ॒श्वाः । ह॒रि॒तः । सूर्य॑स्य । चि॒त्राः । ए॒त॒ग्वाः ।
 अ॒नु॒मा॒द्या॒सः । न॒म॒स्य॒न्तः । दि॒वः । आ । पृ॒ष्ठम् । अ॒स्थुः । परि॑ ।
 द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । य॒न्ति । स॒द्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणा अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं अश्वाः तु-
 रगाः व्यापनशीला वा हरितो हर्तारः चित्रा विचित्रा वयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्यामा-
 दनीयाः एवं भूताः सूर्यस्य एतग्वा अश्वाः यद्वा एतं एतव्यं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोश्वाः एतं शब्दलवर्णनी-

लवर्णवाप्राप्नुवन्तोऽश्वाः नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः दिवोन्तरिक्षस्य पृष्ठं उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणं आस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति यद्वा हरितोरसहरणशीलारश्मयः भद्रादिविशेषणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं नभस्तलं आतिष्ठन्ति आस्थाय च द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेव एकेनाह्वापरियन्ति परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः अशूव्याहौ अशूमुषीत्यादिना क्व । एतग्वाः इण्गतौ असिहसीत्यादिना कर्मणितन्प्रत्ययः गमेरौणादिको भावेद्वप्रत्ययः एतव्यंप्रति ग्वोगमनं येषां तितथोक्ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः मदिस्तुतौ अस्माण्यन्तादचोयत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः नमोवरिवइति पूजार्थे क्यच् व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः । अस्थुः तिष्ठतेऽच्छान्दसो वर्तमाने लुङ् गातिस्थेति सित्तुलुक् आतइति ज्ञेर्जुस् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्चमाह—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिषं मध्याकर्तोर्विततं संजभार ।

यदेदयुक्तहरितः सधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वं । तत् । महिषत्वं । मध्या । कर्तोः ।

विदतं । सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः ।

सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वम् स्वातंत्र्यमिति यावत् महिषं महत्त्वम् माहात्म्यं च तदेव तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यत्कर्तोः कर्मनामैतत् प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्यामध्ये अपरिसमाप्तेऽवतस्मिन्कर्मणिविततं विस्तीर्णस्वकीयं रश्मिजालं अस्तंगच्छन् सूर्यः संजभार अस्माल्लोकात्स्वात्मनि उपसंहरति कर्मकरश्च प्रवृत्तं अपरिसमाप्तमेव विसृजति अस्तंग्यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति न कस्यापि सूर्येणैव दृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते अपिच इदित्यवधारणे यदेव यस्मिन्नेव काले हरितोरसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरितवर्णान् श्वान्वासधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवालोकादादाय अयुक्तं अन्यत्र संयुक्तान् करोति यद्वा युजिः केवलोपिविपूर्वोद्विष्टव्यः यदैवासौ स्वरश्मीन् अश्वान्वासधस्थान् सहतिष्ठत्यस्मिन्नितिसधस्थोरथः तस्मादयुक्तं अमुञ्चत् आत् अनन्तरमेव रात्रीनिशा वासः आच्छादयितुं तमः सिमस्मै सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः सप्तम्यर्थे चतुर्थी सर्वस्मिन्लोके तनुते विस्तारयति यद्वा वासो वासरमहस्तत्सर्वस्मादस्माल्लोकादानीय रात्री

तमस्तनुते अत्रनिरुक्तम्—तत्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महित्वंमध्येयत्कर्मणांक्रियमाणानांविततंसंह्रियते-
यदासावयुङ्क्तरगानादित्यरश्मीनहरितोश्वानितिवाथरात्रीवासस्तनुतेसिमस्मैवेसरमहरवयुवती-
सर्वस्मादिति ॥ महित्वम् महपूजायाम् औणादिकइन्प्रत्ययः तस्यभावस्त्वतलौ । मध्या
मध्यशब्दात्सप्तम्येकत्रचनस्यसुपांसुलुगितिडादेशः । कर्तोः करोतेरौणादिकस्तोसुन्प्र-
त्ययः । विततं विपूर्वात्तनोतेःकर्मणिनिष्ठा उदित्वेन क्त्वाप्रत्ययेऽदोविकल्पनात् यस्यविभाषेतीदृ
प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । जभार हग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । अयुक्त-
युजेर्लुङि झलोझलीतिसिचोऽलोपः । सधस्थात् घञर्थेकविधानमिति अधिकरणेकप्रत्ययः सध-
मादस्थयोश्छन्दसीतिसधादेशः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री रात्रेश्चाज-
सावितिङीप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तन्मित्रस्यवरुणस्याभिचक्षेसूर्योरूपंरुणुतेद्योरुपस्थे ॥

अनन्तमन्यद्रुशदस्यपार्जःरुष्णमन्यधरितःसंभरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षे । सूर्यः । रूपम् । रुणुते ।

द्योः । उपस्थे । अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पार्जः ।

रुष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानींउदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्यजगतः अभिचक्षे आभि-
मुख्येनद्योर्नभसउपस्थे उपस्थानेमध्ये सूर्यःसर्वस्यप्रेरकः सवितारूपं सर्वस्यनिरूपकंप्रकाशकं
तेजः रुणुतेकरोति अपिचास्यसूर्यस्य हरितोरसहरणशीलारश्मयः हरिद्वर्णाअश्वावा अनन्तं
अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतोव्यापकं रुशद्दीप्यमानंश्वेतवर्णम् पार्जः बलनामैतत् अतिबल-
स्यापिनैशस्यतमसोनिवारणेसमर्थं अन्यत्तमसोविचक्षणंतेजःसंभरन्ति अहनि स्वकीयगमने-
ननिष्पादयन्ति तथारुष्णं रुष्णवर्णं अन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौअस्यरश्मयोऽप्येवंकु-
र्वन्ति किमुक्तव्यं तस्यमाहात्म्यमिति सूर्यस्यस्तुतिः ॥ अभिचक्षे संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् रु-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः ङसिङसौश्चेतिपूर्वरूपता । उपस्थे घञर्थेकविधानमिति कप्रत्ययः

मरुद्भूषादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः पातिरक्षतीतिपाजोबलम् पातेर्बलेजुच्चेत्यसुन् जुडा-
गमश्च छान्दसोमत्वर्थीयस्यविनोलोपः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अद्यादेवाउदितासूर्यस्यनिरंहसःपिपृतानिरवद्यात् ।

तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥६॥७॥

अद्य । देवाः । उत्तुङ्गता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृत । निः ।

अवद्यात् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।

सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥ ७ ॥

हेदेवाः द्योतमानाःसूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यआदित्यस्यउदिताउदितौउदये
सतिइतस्ततःप्रसरन्तोयूयंअस्मात्अहंसःपापादनिष्पृत निष्कृष्यपालयत यदिदमस्माभिरु-
क्तंनोस्मदीयंतन्मित्रादयःषड्देवताःममहन्तांपूजयन्तु अनुमन्यन्तां रक्षन्त्वितियावत् मित्रःप्रमीते-
स्त्रायकःअहरभिमानीदेवः वरुणोनिष्ठानांनिवारयितारान्यभिमानी अदितिरखण्डनीयाअदी-
नावादेवमाता सिन्धुःस्यन्दनशीलोदकाभिमानीनीदेवता पृथिवीभूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौःद्यु-
लोकस्य उतशब्दःसमुच्चये ॥ अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । उदिता उत्पूर्वादेतेर्भावे
क्विप् सुपांसुलुगितिडादेशः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृत पृपालनपूरणयोः पृष्ट्येके
लोटिजुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः आर्तिपिपत्योश्चेत्याभ्यासस्येत्वम् सा-
र्वधातुकमपिदितिशब्दस्यङित्वेसतिक्कचितुनुषेत्यादिनासंहितायांदीर्घः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेषोडशोनुवाकः ॥ १६ ॥

सप्तदशेनुवाकेष्वसूक्तानि तत्रनासत्याभ्यामितिपञ्चविंशत्यृचंप्रथमंसूक्तम् उशिक्षंज्ञा-
यामङ्गराजस्यमहिष्यांदास्यांदीर्घतमसाउत्पादितःकक्षीवानस्यसूक्तस्यऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अ-
श्विनौदेवता तथाचानुक्रान्तम्—नासत्याभ्यांपञ्चाधिकाकक्षीवान्दैर्घतमसउशिक्षप्रसूतआश्विनं
वाइति । तुत्यादिपरिभाषया इदमादीनिष्वसूक्तानिअश्विदेवत्यानि प्रातरनुवाकस्याश्विने-
कतौत्रैष्टुभेछन्दसिइदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—ग्रावाणेवनासत्या-
भ्यामितित्रीणीति । आश्विनशस्त्रेचैतानि प्रातरनुवाकग्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

नासत्याभ्यांबर्हिरिवप्रवृज्जेस्तोमोऽयम्यभिधेयवार्तः ।

यावर्भगायविमदायजायासेनाजुवान्युहतुरथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृज्जे । स्तोमान् । इयमि ।

अभियाऽइव । वार्तः । यौ । अर्भगाय । विमदाय । जायाम् ।

सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथाकश्चिज्जमानोयागार्थं बर्हिःप्रवृज्जेप्रकर्षेणअन्यूनातिरिक्तंयागायपर्याप्तंदर्भं वृक्केछिनत्ति संपादयतीति यावत् एवमहं नासत्याभ्यां अश्विभ्यांस्तोमानस्तुतीः इयमिसंपादयामि एतदेवविशदीक्रियते अभ्रियेव यथाअभ्रियाणिअभ्रेषुमेवेषुअवस्थितानि उदकानिवातोवायुर्वर्षणार्थंबहुशःप्रेरयति एवमहंअश्विभ्यांस्तोत्राणिइयमिं बहुशःप्रेरयामि कीदृशावश्विनौ अर्भगायबालायस्वयंवरलब्धभार्यायविमदायएतत्संज्ञायराजर्षये मध्येमार्गस्वयंवराथमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सहयोद्धुमशक्नुवतेपितस्मैसेनाजुवाशत्रुसेनायाःप्रेरकेणशत्रुभिर्दुष्प्रापेणरथेनयावश्विनौजायांभार्यापरैरनाक्रान्तांन्यूहतुः शत्रून्निहत्यतदीयंगृहंप्रापयामासतुः ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअसत्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानजःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृज्जे वृजीवर्जने आदादिकः इदित्वानुम् लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । इयमिं ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपत्योश्चेत्याभ्यासस्येत्वम् अभ्यासस्यासवर्णेऽतीत्यङ् । अभ्रियाइव समुद्राभ्राद्वइतिभवार्येधः घस्येयादेशः छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अर्भगाय अर्तिगृभ्यांभनइत्यर्तेर्भन् अर्भएवार्भकः संज्ञायांकन् छान्दसोगकारः अपरआह अर्भमल्पंगायतीत्यर्भकः कैगैशब्दे गापोष्टक् आतोलोपइदित्चेत्याकारलोपः तदेतत्पदकृतःशाकल्यस्याभिमतम् । सेनाजुवा जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् किञ्चिप्रच्छीत्यादिनाकिप्दीर्घौ तन्वादिवादुवङ् । न्यूहतुः वहप्रापणे लिट्यतसियजादित्वात्संप्रसारणम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

वीळुपत्नमभिराशुहेमभिर्वादेवानांवाजूतिभिःशाशदाना ।

तद्रासंभोनासत्यासहस्रमाजायमस्यप्रधनेजिगाये ॥ २ ॥

वीळुपत्मंभिः । आशुहेमंभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिभिः ।
शाशदाना । तत् । रासंभिः । नासत्या । सहस्रम् । आज्ञा । यमस्य ।
प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः वीळुइतिबलनाम बलवदुत्पत्तनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः वाशब्दःसमुच्चये
हेनासत्याअश्विनौ एवंभूतैरश्वैश्चदेवानांइन्द्रादीनांजूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदानाशाशद्यमानयोः
अत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोः वाहनभूतोयोरासभःप्रजापतिनादत्तः सयमस्यवैवस्वतस्यप्रीतिकरेप्र-
धने प्रकीर्णधनोपेते आज्ञा आजौसंग्रामेततश्चतूणांसहस्रंजिगायजितवान् वैवस्वतोहिबहूनांमर-
णहेतुनासंग्रामेणतुष्टोभवति युद्धं जेतव्यत्वेनप्रजापतिनानिहितमृक्सहस्रंशीघ्रगमनयुक्तोरासभः
जिगायजयेनालभत अन्येभ्योदेवेभ्यःपूर्वमेवाजिंप्राप्ययुवांजयंप्रापयामास तथाचास्मिन्नर्थे-
प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहितंप्रायच्छदित्यादिकंब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ वीळुपत्मभिः वीळुबल-
वत्पतन्तीतिवीळुपत्मानः । आशुहेमभिः आशुशीघ्रंहिन्वन्तिगच्छन्तीत्याशुहेमानस्तैः हिगतौवृ-
द्धौच अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः ऊतियूतिजूतीत्यादि-
नाकिनउदात्तत्वम् । शाशदाना शदृशातने अत्रगत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् अस्माद्यङन्ताल्लटः
शानच् तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्अन्यभावाः अतोलोपयलोपौ अङ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा तेनैवसूत्रेणडादेशः । जिगाय
जिजये सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्यकुत्वं गकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तुग्रोहभुज्युमंश्विनोदमेधेरयिनकश्चिन्ममृवाँअवाहाः ।
तमूहथुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेधे । रयिम् । न । कः । चित्र ।
ममृइवान् । अवं । अहाः । तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्इवतीभिः ।
अन्तरिक्षप्रुत्तुभिः । अपरंउदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका तुग्रोनामअश्विनोःप्रियःकश्चिद्वाजर्षिः सचद्वीपान्तरवार्तिभिःशत्रु-
भिरत्यन्तमुपद्रुतःसन्तेषांजयायस्वपुत्रंभुज्युंसेनयासहनावामाहौषीत् साचनौर्मध्येसमुद्रमतिदू-

रंगतावायुवशेनभिन्नासीत् तदानींसंभुज्युः शीघ्रमश्विनौतुष्टाव स्तुतौचतौसेनयासहितंआत्मी-
यास्तुनौषुआरोप्यपितुस्तुग्रस्यसमीपंत्रिभिरहोरात्रैःप्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेनतु-
चेनप्रतिपाद्यते हशब्दःप्रसिद्धौ तुग्रःखलुपूर्वशत्रुभिःपीडितःसन्नतज्जयार्थंउदमेवे उदकैर्मिह्यतेसि-
ध्यतइत्युदमेघःसमुद्रःतस्मिन् भुज्युंएतत्संज्ञंमियंपुत्रंअवाहाः नावागन्तुंपर्यत्याक्षीत् तत्रदृष्टा-
न्तः—ममृवान्त्रियमाणःसन्धनलोभीकश्चिन्मनुष्यः रयिन यथाधनंपरित्यजतितद्वत् हेअश्विनौ
तंचभुज्युंमध्येसमुद्रंनिमग्नंनौभिःपितृसमीपंऊहथुः युवांप्रापितवन्तौ कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः
आत्मीयाभिः युवयोःस्वभूताभिरित्यर्थः यद्वा धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः अन्तरिक्षपुद्भिः
अतिस्वच्छत्वात्अन्तरिक्षेजलस्योपरिष्ठादेवगन्त्रीभिःअपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः
अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेवे मिहसेचने कर्मणिघञ् न्यंकादीनांचितिकुत्वम् उदकस्योदः
संज्ञायाम् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् मृङ्प्राणत्यागे लिटःकसुः क्रादिनिय-
मात्प्राप्तस्येदोवस्वेकाजाद्वसामितिनियमादभावः । अहाः ओहाकृत्यागे लुङितिपि च्चुःसिच्
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगितौनक्रियेते बहुलंछन्दसीतिईडभावः हलूङ्याञ्चयइतिति-
लोपः/रुत्वविसर्गौ यद्वा मन्त्रेघसेतिच्चेर्लुक् चेर्लुक्त्वादिणूनक्रियते । नौभिः सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः आत्मनोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् अनोनुडितिनुद् नलो-
पः ह्रस्वनुङ्ख्यामनुबितिमतुप्उदात्तत्वम् । अन्तरिक्षपुद्भिः पुङ्गतौ क्किप्चेतिक्किप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

ति॒स्रःक्ष॒प॒स्त्रि॒रहा॑ति॒व्रजं॑द्भिर्नास॒त्याभु॑ज्युमूह॒थुःप॒त॒ङ्गैः ।

स॒मु॒द्रस्य॒धन्व॑न्ना॒र्द्रस्य॑पा॒रेत्रि॒भिर॑थैःश॒तप॑द्भिःष॒ष्ठैः ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । क्ष॒पः । त्रिः । अ॒हा । अ॒ति॒व्रजं॑द्भिः । नास॒त्या । भु॑ज्युम् ।

ऊ॒ह॒थुः । प॒त॒ङ्गैः । स॒मु॒द्रस्य॑ । धन्व॑न् । आ॒र्द्रस्य॑ । पा॒रे । त्रि॒भिः ।

रथैः । श॒तप॑द्भिः । ष॒ष्ठैः ॥ ४ ॥

हेनासत्यानासत्यौ सेनयासहोदकेनिमग्नंभुज्युंतिस्त्रःक्षपःत्रिसंख्याकारात्रीःत्रिरहात्रिवारमा-
वृत्तानिन्वहानिचअतिव्रजद्भिः अतिक्रम्यगच्छद्भिः एतावन्तंकालंअतिव्याप्यवर्तमानैःपतङ्गैः
पतद्भिःत्रिभिःत्रिसंख्याकैःरथैःऊहथुः युवांऊढवन्तौ केतिचेदुच्यते समुद्रस्य अंबुराशेर्मध्येधन्वन्
धन्वनिजलवर्जितप्रदेशे आर्द्रस्यउदकेनआर्द्राभूतस्यसमुद्रस्यपारेतीरदेशेच कथंभूतैःरथैःशतपद्भिः

शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैःपादैरुपेतैः षडश्वैः षडभिरश्वैर्युक्तैः॥ तिस्रः त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य
तिसृआदेशः सचान्तोदात्तः अचिरकृतइतिरेफादेशे उदात्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
क्षपः विभक्तयन्तस्य छान्दसंहस्वत्वं यद्वा शसिआतइतियोगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा
शेश्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः । पतंगैः पतृगतौ पतेरंगच् । धन्वन् धविर्गत्यर्थः इदित्वान्नुम् क-
निन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शतपद्भिः शतंपादायेषति संख्यासु पूर्वस्ये-
ति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः पदिति पद्भावः यद्वा पादसमा-
नार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने ।

अग्रभणे । समुद्रे । यत् । अश्विनौ । ऊहथुः । भुज्युम् । अस्तम् ।

शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिवांसम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हेअश्विना अश्विनौ अनारंभणे आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्म अवीरयेथां विक्रान्तं कृतव-
न्तौ युवां अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति अनास्थाने आस्थीयते स्मिति आस्थानो भूप्रदेशः
तदहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः अग्रभणे अग्रहणे हस्तेन ग्राहं शाखादिकमपियत्र नास्ति तस्मि-
न्नित्यर्थः किंपुनस्तत्कर्म भुज्युंसमुद्रे मग्नं शतारित्रांबह्वरित्रांबैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैः जलालोडने स-
तिनौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि ईदृशां नावं आतस्थिवांसं आस्थितवन्तं आरूढवन्तं कृत्वा अस्तं
गृहनामैतत् पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रतियदूहथुः तत्पापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्ता-
वित्यर्थः ॥ अनारंभणे आरभ्यत इत्यारंभणम् कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्मणि ल्युट् नञ्सु स्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथां शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः
पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ अयंतु विशेषः ह्यग्रहोर्भइति भत्वम् । अस्तं अस्य ते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम्
असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्रां क्रगतौ अर्तिलुधूसूखनसहइति करणे इत्रप्रत्ययः
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यमश्विनाददधुःश्वेतमश्वमघाश्वायशश्वदित्स्वस्ति ।

तद्दात्रमहिर्कीर्तेन्यभूत्पैद्वोवाजीसदमिद्व्योअर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददधुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघः अश्वाय । शश्वत् ।

इत् । स्वस्ति । तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् ।

पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते—पेदुर्नामकश्चित् सचाश्विनौतुष्टाव तस्मैप्रीतौकंचित्श्वेतवर्णं अश्वं दत्त-
वन्तौ सचाश्वः प्रौढजयंचकारेति एतदत्रप्रतिपाद्यते—हेअश्विनाअश्विनौ युवांअघाश्वायअह-
न्तव्याश्वायपेदुनाम्ने राजर्षये यंश्वेतवर्णंअश्वंददधुः दत्तवन्तौ सोश्वः तस्मैस्वस्तिजयलक्षणं
मङ्गलं शश्वदित् नित्यमेवचकार वांयुवयोस्तद्दात्रंदानं महिमहत् अतिगभीरं अतएवकीर्तेन्यं
सर्वैःकीर्तनीयंप्रशस्यं भूत्अभूत् तस्मात् पैद्वः पेदोःसंबन्धीपतनशीलः शीघ्रगामीवा अर्यः श-
त्रूणांप्रेरयितायुद्धेषुप्रेरयितव्योवा वाजीवेजनवानसोश्वः सदमित् सदैवहव्यः अस्माभिरप्या-
ह्वातव्यः ॥ दात्रं ददातेर्भाविऔणादिकस्त्रप्रत्ययः । महि महपूजायाम् इन्सर्वधातुभ्यइतीत् । की-
र्तेन्यम् कृतसंशब्दने कृत्यार्थेतवैकेकेन्यत्वनइतिकेन्यप्रत्ययः ऋतइद्धातोरितीत्वम् । भूत् ब-
हुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः । पैद्वः पेदोःसंबन्धी तस्येदमित्यण्प्रत्ययः छान्दसोवर्णलोपः ।
हव्यः ह्यतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् गुणःधातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
अर्यः ऋगतौ अर्यादयश्चेत्यौणादिकोयत् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवंनरास्तुवतेपज्जियायकक्षीवतेअरदतंपुरंधिम् ।

कारोतराच्छफादश्वस्यवृष्णाःशतंकुम्भाँअसिञ्चतंसुरायाः ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । तुवते । पज्जियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरंमध्विम् ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णाः । शतम् । कुम्भान् ।

असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—कक्षीवान्ऋषिः पुरातमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौतुष्टा-
व तस्मै अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्तावितितदाह—हेनरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय पज्जाइ-
त्यङ्गिरसामाख्या पज्जावा अङ्गिरस इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते कक्ष्यारज्जुरश्वस्य
तद्वत्ते तत्संज्ञायस्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मत्संपुरन्धिप्रभूतां धियं बुद्धिं अरदतं व्युलिखतम् यथा सर्वार्थ-
गोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनवि-
शेषः यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते लुप्तोपममेतत् कारोतरात् यथासुरायाः संपादकाः तां स्ना-
वयन्ति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् खुरात्सुरायाः शतं कुम्भान्
असंख्यातान् सुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् यद्वा सिञ्चतिः पूरणार्थः कारोतरस्थानीयात्
युष्मदीयाश्वखुराद्यासुराप्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतं अपूरयतम् ये जनाः सौत्राम-
ण्यादिकर्मणि युष्मद्गायसुरायां चन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते स्तौतेर्लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक्
शतुरनुमद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । पज्जियाय पज्जशब्दात् शैषिको घञ् । कक्षीवते आसन्दीवदष्टी-
वच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात्कक्ष्यशब्दस्य संपसारणं वत्त्वं च । अरदतम् रदविलेखने । पुर-
न्धिम् पुरन्धिर्बहुधीरिति यास्कः । पृषोदरादित्वात्पुरन्धिभावः यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजा-
तमस्यां धीयते अवस्थाप्यत इति पुरन्धिर्बुद्धिः कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किं प्रत्ययः तत्पुरुषेक-
ति बहुलमिति वचनादलुक् इदंतु व्युत्पत्तिमात्रम् वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् षिचिर्क्षर-
णे तौदादिकः शेमुचादीनामिति नुम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

हिमेनाग्निं घ्नं स मवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । घ्नं सम् । अवारयेथाम् । पितुमतीम् । ऊर्जम् ।

अस्मै । अधत्तम् । ऋवीसे । अत्रिम । अश्विना । अवदनीतम् ।

उत् । निन्न्यथुः । सर्वगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—अत्रिऋषिमसुराः शतद्वारेपीडायन्नगृहेप्रवेश्यतुषाग्निनाअबाधिशत तदा-
नीतेनऋषिणास्तुतौअश्विनौअग्निमुदकेनोपशमय्यतस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गसन्तनिरगम-
यतामिति तदेतत्प्रतिपाद्यते—अश्विनाहेअश्विनौ हिमेनहिमवतशीतोदकेनघंसंदीप्यमानंअ-
त्रेर्बाधनार्थंअसुरैःप्रक्षिप्तंतुषाग्निंअवारयेथांयुवांनिवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः अपिचा-
स्मैअसुरपीडयाकार्थ्यंप्राप्तायात्रये पितुमतीं पितुरित्यन्नाम अन्नयुक्तंऊर्जंबलप्रदंरसात्मकंक्षी-
रादिकंअधत्तंपुष्ट्यर्थंप्रायच्छतम् ऋबीसे अपगतप्रकाशेपीडायन्नगृहेअवनीतंअवाङ्मुखतयाअ-
सुरैःप्रापितंअत्रिसर्वगणं गणःसमूहः सर्वेषांइन्द्रियाणांपुत्रादीनांवागणेनोपेतं स्वस्तिअविनाशो-
यथाभवतितथाउन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्धमय्ययुवांस्वगृहंप्रापितवन्तौ यद्वा हिमेनशीतेनवृष्ट्युद-
केन अग्निंअग्निवत्तीक्ष्णं घंसंअहर्नामैतत् सामर्थ्यादनिदाघकालीनंअहः अवारयेथां तस्याह्न-
स्तैक्ष्ण्यंनिवारितवन्तौ अपिचास्मैअग्नयेपितुमतींचरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतंऊर्जंबलकरं रसा-
त्मकंउपस्तरणाभिचारणात्मकंघृतंअधत्तम् वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थंहवींषिनिष्पादितवन्ता-
वित्यर्थः ऋबीसे अपगततेजस्केपृथिवीद्रव्येअवनीतंओषधीनांउत्पादनायअवस्तानीतंपार्थि-
वाग्निनापरिपक्वाउदकेनक्लिन्नाद्योषधिवनस्पतयोविरोहन्ति अत्रिंहविषांअत्तारंओषधिवनस्प-
त्यादीनांवाएवंविधं अग्निंसर्वगणं व्रीत्याद्योषधिगणोपेतं हेअश्विनौयुवांस्वस्तिअविनाशोयथाभ-
वतितथाउन्निन्यथुः व्रीत्याद्योषधिवनस्पतिरूपेणभूमेरुपरिष्ठानीतवन्तौ कारणात्मनापार्थिवा-
ग्नौवर्तमानंसर्वमोषधिवनस्पत्यादिकंअश्विनौप्रवर्षणेनव्यकीकृतवन्तावित्यर्थः अयंपक्षोयास्के-
नहिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः ॥ पितुमतीम् ह्रस्वनुङ्भ्यामनुबितिमतुपउदात्तत्वम् । ऋबीसे अ-
त्रयास्कः—ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासमनन्तर्हितभासंगतभासवेति । पृषोदरा-
दित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिचशब्दात्त्रिप् । अवनीतम्
गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति असूभुवि भावेकिन् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातु-
कत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

परावन्तनासत्यानुदेथामुच्चावुंभंचक्रथुर्जिह्मवारम् ।

क्षरन्नापोनपायनायरायेसहसायतृष्यतेगोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाऽबुध्रम् । चक्रथुः ।
जिल्लवारम् । क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय ।
तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—कदाचिन्मरुभूमौवर्तमानस्यस्तोतुर्गोतमस्यऋषेःसमीपं देशान्तरेवर्तमानं
कूपंउत्खायाश्विनौप्रापयेताम् प्रापय्यचतंकूपंस्नानपानादिसौकर्यायउपरिमूलंअधोबिलंअव-
स्थापयतामिति । तदेतदाह—हेनासत्यासत्यस्वभावौसत्यस्यनेतारौनासिकाप्रभवौवा एतत्संज्ञा-
वश्विनौ युवांअवतम् कूपनामैतत् अवस्तात्ततंकूपंपरानुदेथां गोतमस्यऋषेःसमीपेपरिषाथां तद-
नन्तरंतंकूपंउच्चाबुध्रं उच्चैरुपरिष्ठात्तुध्रोमूलंयस्यसतथोक्तः जिल्लवारं जिल्लंअधस्ताद्वर्तमानं तथा
वक्रंवारंद्वारंयस्यसतथोक्तः एवंगुणविशिष्टंचक्रथुः युवामरुषाथां तस्मात्कूपात्तृष्यतेपिपासतो गो-
तमस्य पायनायपानार्थं आपोन आपश्च अयंनशब्दश्चार्थे क्षरन्पवाहरूपेणनिरगमन् कीदृश-
स्य रायेहवींषिदत्तवते सहस्राय सहनशीलाय यद्वा सहस्रसंख्यायराये धनाय एतत्संख्यधन-
लाभार्थंचाक्षरन् ॥ अनुदेथाम् पुदपेरणे तौदादिकः । जिल्लवारम् द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वात्
बारादेशः । क्षरन् क्षरसञ्चलने बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्येगेपीत्यङभावः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम्
तिङ्गोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः । पायनाय हेतुमतिणिच् शाच्छासाहेतियुक् भावेत्युद् ।
राये रादाने रातिददातीतिराः रातेर्ङे ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते जितृषापिपा-
सायाम् श्यन् लटःशट् श्यनोनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

जुजुरुषोनासत्योतवत्रिप्रामुञ्चतद्रापिमिवच्यवानात् ।

प्रातिरितंजहितस्यायुर्दस्त्रादित्पतिमरुणुतंकनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिम्ऽईव ।

च्यवानात् । प्र । अतिरितम् । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् ।

इत् । पतिम् । अरुणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—वलीपलितादिभिरूपेतोजीर्णाङ्गः पुत्रादिभिःपरित्यक्तश्च्यवनाख्यऋ-
षिःअश्विनौतुष्टाव स्तुतावश्विनौतस्मैऋषयेजरामपगमय्यपुनर्यौवनंअकुरुतामिति तदेतदाह—

हेनासत्यावश्विनौ जुजुरुषोजीर्णात्च्यवनात्च्यवनाख्याद्वेषेः सकाशात् वव्रिं कृत्स्नं शरीरं आवृत्याव-
स्थितांजरांप्रामुञ्चतं प्रकर्षेण अमोचयतम् तत्र दृष्टान्तः—द्रापिमिव द्रापिरितिकवचस्याख्या यथाक-
श्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं भृत्वा पश्चात् शरीरात्पृथक्करोति तद्वत् उत अपि चेदस्मात् एतत्संज्ञौ दर्श-
नीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुर्जीवनं प्रातिरतम् प्रावर्धयतम् प्रपूर्वस्ति-
रतिर्वर्धनार्थः आदित् अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारं अकृणुतं अकुरुतम् ॥
जुजुरुषः जृष्वयोहानौ लिटः कसुः बहुलं छन्दसीत्युत्वम् द्विर्भावः पञ्चम्येकवचनेवसोः संप्रसार-
णमितिसंप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । वव्रिं वृज्वरणे आदृगमहन इति किप्रत्ययः ।
जहितस्य ओहाकृत्यागे कर्मणि निष्ठा तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्यक् तस्य बहुलं छ-
न्दसीति श्लुः जहाते श्वेतीत्वम् । कनीनाम् रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेन वमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टममाह—

तद्वाँनराशंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्यावरूथम् ।

यद्विद्वाँसानिधिमिवापगूळमुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वा॒म् । न॒रा । शंस्य॑म् । राध्य॑म् । च॒ । अ॒भिष्टि॑मत् ।

ना॒सत्या॑ । वरू॑थम् । यत् । वि॒द्वाँसा॑ । नि॒धिम् । इ॒व । अप॑गूळम् ।

उत् । दर्श॑तात् । ऊ॒पथुः॑ । वन्द॑नाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—वन्दनो नाम कश्चिदृषिः सचासुरैः कूपे निखाय उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्वि-
नावस्तौ तमश्विनौ कूपात् उन्निन्यतुरितितदाह—नरा आरोग्यस्य नेतारो हेनासत्यावश्विनौ वांयु-
वयोः संबन्धि अभिष्टिमत् अफ्येषणयुक्तं आभिमुख्येन प्राप्तव्यम् तथावरूथं वरणीयं कामयितव्यं त-
त्कर्म शंस्यं अस्माभिः प्रशंसनीयं राध्यं आराधनीयं च किंपुनस्तत्कर्म विद्वाँसा जानन्तौ युवां निधिमि-
व निक्षिप्तं धनमिव अपगूळं अरण्ये निर्जने देशे असुरैर्निगूढं वन्दनाय वन्दनं ऋषिं दर्शतादुपध्वगैः
पिपासुभिः द्रष्टव्यात् कूपात् उदूपथुः उदहार्ष्टं एवं यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं शंसुस्तुतौ
अस्माक्यन्तादचोयदित्यत्र यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् अभिपूर्वादिषमतावित्यस्मा-
द्भावे किन्न मन्त्रे वृषेति किन्न उदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते शकन्द्वादिवात्पर-

रूपत्वम् तादौचेतितुगतिस्वरस्यसर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वादप्रवृत्तिः ततोमतुप् अन्तोदा-
त्तादुत्तरस्यतस्यह्रस्वनुङ्ग्यामित्युदात्तत्वम् । वरूथम् जृवृञ्ग्यामूथन् । विद्वांसा सुपांसुलुगिति वि-
भक्तेराकारः । अपगूळम् गुहू संवरणे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढ्रलो-
पदीर्घाः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् भृष्टदशीत्यादिनाअतुच् । ऊपथुः दुवपृषी-
जतन्तुसन्ताने लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणम् द्विर्वचनादि । वन्दनाय क्रियाग्रहणंकर्त-
व्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

तद्वाँनरासनयेदंसंउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिम् ।

दध्यङ्हयन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वा॒म् । न॒रा । स॒नये॑ । दंसं॑ । उ॒ग्रम् । आ॒विः । कृ॒णोमि॑ ।

त॒न्यतुः॑ । न । वृ॒ष्टिम् । द॒ध्यङ् । ह॒ । यत् । म॒धु॑ । आ॒थर्व॑णः ।

वा॒म् । अ॒श्वस्य॑ । शि॒र्ष्णा । प्र । यत् । ई॒म् । उ॒वाच॑ ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—इन्द्रोदधीचेप्रवर्ग्यविद्यामधुविद्यांचोपदिश्ययदिइमामन्यस्मैवक्ष्यसि-
शिरस्तेछेतस्यामीत्युवाच ततोश्विनावश्वस्यशिरश्छित्त्वादधीचःशिरःप्रच्छिद्यान्यत्रनिधायतत्रा-
श्व्यंशिरःप्रत्यधत्ताम् तेनचदध्यङ् ऋचःसामानियजूंषिचप्रवर्ग्यविषयाणिमधुविद्याप्रतिपादकं ब्रा-
ह्मणंचाश्विनावध्यापयामास तदिन्द्रोज्ञात्वावज्रेणतच्छिरोच्छिनत् अथाश्विनौतस्यस्वकीयंमा-
नुषंशिरः प्रत्यधत्तामितिशाट्यायनवाजसनेययोःप्रपञ्चेनोक्तम्—तदेतत्प्रतिपाद्यते—नराहेनरौअ-
श्विनौवांयुवयोःसंबन्धिउग्रंउदूर्णंअन्यैर्दुःशकंदंसः कर्मनामैतत् युवाभ्यांपुराकृतंतत्कर्मसनयेध-
नलाभार्थंआविष्कृणोमिप्रकटीकरोमि तत्रदृष्टान्तः—तन्यतुर्न यथामेघस्थःशब्दोवृष्टिमेघान्तर्वर्तमा-
नमुदकंप्रवर्षणेनसर्वत्रप्रकटयतितद्वत् किंतत्कर्मअथर्वणःपुत्रोदध्यङ् एतत्संज्ञक्रषिःअश्वस्यशी-
र्ष्णायुष्मत्सामर्थ्येनप्रतिहितेशिरसावांयुवाभ्यांईइमामधु मधुविद्यांयज्यदाखलुप्रोवाचप्रोक्तवान्
तदानींअश्वस्यशिरसःसन्धानलक्षणंपुनर्मानुषस्यशिरसःप्रतिसन्धानलक्षणंचयद्भवदीयंकर्मतत्
आविष्कृणोमीत्यर्थः॥ सनये षण्णुदाने खनिकष्यञ्ज्यसिवसिध्वनिस्तनिवनिखनिग्रन्थिचरिभ्यश्चे-
तिइप्रत्ययः । तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यजीत्यादिनायतुच् यद्वा स्तनशब्दे बाहुलकाद्यतुच् छान्द-
सःसलोपः॥ वृष्टिं वृष्यतेसिच्यतेअनेनेतिवृष्टिः मन्त्रेवृषेत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । आथर्वणः अप-

त्यार्थेऽणिअन्तिप्रकृतिभावात् दिलोपाभावः । शीष्णां शीर्षंश्छन्दसीतिशिरःशब्दपर्यायःशी-
र्षंशब्दोन्तोदात्तोनिपात्यते अलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अजोहवीनासत्याकरावांमहेयामं पुरुभुजापुरन्धिः ।

श्रुतं तच्छासुरिववधिमत्याहिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा ।

पुरंमधिः । श्रुतम् । तत् । शासुःइव । वध्निमत्याः । हिरण्यहस्तम् ।

अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

वधिमतीनामकस्यचिद्राजर्षेःपुत्रीनपुंसकभर्तृका सापुत्रलाभार्थंअश्विनावाजुहाव तदाह्वानंश्रुत्वाअश्विनावागत्यतस्यैहिरण्यहस्ताख्यंपुत्रंददतुः तदेतदाह—पुरुभुजा बहूनांपालकौ प्रभूत-
हस्तौवा हेनासत्यावश्विनौ महेमहनीयेपूजनीये यामनयामनियतिगच्छतीतियामःस्तोत्रं तस्मिन्स-
ति कराअभिमतफलस्यकर्तारौवांयुवांपुरन्धिर्वहुधीः वधिमतीवध्निःपुत्रोत्पादनाशक्तःपण्डकःत-
द्वतीएतत्संज्ञाराजपुत्रीअजोहवीत् पुनःपुनः स्तुत्यापुत्रलाभार्थंआहूतवती युवांचव धिमत्यास्तदा-
ह्वानंश्रुतंश्रुतम् तत्रदृष्टान्तः—शासुरिव यथाशासुराचार्यस्यवचनंशिष्योवहितःसन्नैकाग्र्येणशृ-
णोतितद्वत्श्रुत्वाचहेअश्विनौतस्यैहिरण्यहस्तंसुवर्णमयपाणिंहितरमणीयपाणिंवाएतत्संज्ञंपुत्रंअदत्तं
प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् ह्वयतेर्यङ्लुगन्तालङ् यङोवेतितिपर्ईडागमः । करा करोतेःपचाद्यच् सु-
पांसुलुगिति विभक्तेराकारः । यामन् आतोमनिनृक्कनिप्वनिपश्चेतिमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालु-
क् । श्रुतम् लङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः । शासुः
शासुः शासुअनुशिष्टौ शंसिशसिशासीत्यादिनासंज्ञायांवुन् इङभावश्छान्दसस्तलोपश्च ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आलोहकस्यवर्तिकामभीकैयुवंनरानासत्यामुमुक्तम् ।

उतोक्विंपुरुभुजायुतंहृत्पमाणमरुणुतंविचक्षे ॥ १४ ॥

आ॒स्रः । वृ॒कस्य॑ । वर्ति॑काम् । अ॒भीके॑ । यु॒वम् । न॒रा । ना॒स॒त्या ।
अ॒मु॒मु॒क्तम् । उ॒तो इति॑ । क॒विम् । पु॒रु॒ऽभु॒जा । यु॒वम् । ह ।
रु॒प॒मा॒णम् । अ॒रु॒णु॒तम् । वि॒ऽच॒क्षे ॥ १४ ॥

वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणःस्त्री तां अरण्येवर्तमानेनशुनाग्रस्तांपुराकिलाश्विनौअमोचयत-
म् तदेतदाह—हेनरा नेतारौनासत्यावश्विनौयुवंयुवांअभीकेअभिगेतेवृकवर्तिकयोःसङ्ग्रामेवृक-
स्यविकर्तकस्यशुनः आस्रः आस्यात्वर्तिकांचटकसदृशीअमुमुक्तंअमोचयतम् यास्कस्त्वा-
ह—पुनःपुनर्वर्ततेप्रतिदिवसमावर्ततइति । वर्तिकाउषाः तांवृकेणावरकेणसर्वजगत्प्रकाशेनाच्छाद-
यित्रासूर्येणग्रस्ताम् उतोअपिचकविष्टपिम् हेपुरुभुजाबहुपालकौ युवंहयुवांएव रूपमाणंसन्तंवि-
चक्षेविविधंध्रुंअरुणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्रः पद्वनित्यादिनाआस्यस्यासन्नादेशः अलोपोनइत्य-
कारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङिब-
हुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः । रूपमाणम् रूपिःस्तुतिकर्मा तुदादिषुद्रष्टव्यः विकरणस्वरेप्राप्ते
वृषादीनांचेत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे तुमर्थेसेसेनितिसेन्यत्ययः स्कोःसंयोगाद्योरितिसलोपः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

च॒रि॒त्रं॒ हि॒वे॒रि॒वा॒च्छे॒दि॒प॒र्ण॒मा॒जा॒खे॒ल॒स्य॒प॒रि॒त॒क्म्या॒याम् ।
स॒द्यो॒जं॒घा॒मा॒य॒सीं॒वि॒श॒प॒ला॒यै॒ध॒ने॒हि॒ते॒स॒र्त॒वे॒प्र॒त्य॒ध॒त्तम् ॥ १५॥१०॥

च॒रि॒त्रम् । हि । वेः॒ऽइ॒व । अ॒च्छे॒दि । प॒र्णम् । आ॒जा । खे॒ल॒स्य॑ ।
प॒रि॒ऽत॒क्म्या॒याम् । स॒द्यः । जं॒घाम् । आ॒य॒सीम् । वि॒श॒प॒ला॒यै । ध॒ने ।
हि॒ते । स॒र्त॒वे । प्र॒ति । अ॒ध॒त्तम् ॥ १५ ॥ १० ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलोनामराजा तस्यसंबन्धिनी विश्पलानामस्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिच्छि-
न्नपादासीत् पुरोहितेनागस्त्येनस्तुतौअश्विनौ राजावागत्य अयोमयंपादं समधत्ताम् तदेतदा-
ह—आजाआजौ सङ्ग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्याविश्लपलाख्यायाश्चरित्रं चरणं
वेरिव वेःपक्षिणःपर्णं पतत्रमिव अच्छेदिहि प्राच्छिन्नमभूत्खल हेअश्विनौ युवांअगस्त्येनस्तुतौ

सन्तौपरितक्म्यायाम् परितक्म्यारात्रिः परितएनांतकतीतियास्कः । एतामुभयतःसूर्योर्गच्छतीति
तस्यार्थः रात्रावागत्यसद्यस्तदानीमेवहितेशत्रुपुनिहितेधनेजेतव्येविषयभूतेसतिसर्वेसर्तुगन्तुवि-
श्वलायैआयसींअयोमयींजंवांजंघोपलक्षितंपादंप्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणंकृतवन्तावित्यर्थः॥
चरित्रम् अर्तिलूधूसूखन्नसहचरइत्रइतिकरणेइत्रः । आज्ञा सुपांसुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । आय-
सीम् अयःशब्दाद्विकारार्थेप्राणिरजतादिभ्योञ् टिड्ढाणजितिडीप् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

शतमेषान् वृक्यै चक्षदानम् अश्वंतं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षीना सत्या विचक्ष आधत्तं दस्त्राभिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्यै । चक्षदानम् । ऋजः अश्वम् । तम् । पिता ।
अन्धम् । चकार । तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विचक्षे । आ ।
अधत्तम् । दस्त्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरःपुत्रोऋज्ज्वाश्वोनामराजर्षिः तस्यसमीपेअश्विनोर्वाहनभूतोरासभोवृकीभूत्वावतस्थे
सचतस्यआहारार्थेएकोत्तरशतसंख्यानं पौरजनानांस्वभूतानामेषान् शकलीकृत्यप्रददौ ऋज्ज्वाश्वः
शतमेकंचमेषानितिमन्त्रान्तरेदर्शनात् । एवंपौराणामहितेप्रवृत्तंपिताशापेननेत्रहीनमकरोदतेनस्तूय-
मानावश्विनौअस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्धताजातेतिजानन्तौतस्मैअक्षिणीप्रायच्छतामिति तदेत-
दाह—अत्रतच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यऋज्ज्वाश्वः शतंशतसंख्याकान् मेषान् वृक्यैआत्म-
नापोषितायैवृकस्त्रियैशकलीकृत्यप्रादात् तंचक्षदानं क्षदतिरत्तिकर्मा अत्रशकलीकरणार्थः श-
कलीकृत्यदत्तवन्तंऋज्ज्वाश्वंपिताशापेनअन्धंदृष्टिहीनंचकारकृतवान् हेनासत्यासत्यस्वभावौसत्य-
स्यनेतारौवाभिषजौदेवानांवैद्यभूतौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः । दस्त्रादर्शनीयौ एतत्सं-
ज्ञौवा हेअश्विनौ अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यंप्रतिपितृशापात्गमनरहितेअक्षीचक्षुषीविचक्षेविविधंद-
ष्टुंसमर्थेतस्मैऋज्ज्वायआधत्तंव्यधत्तंअकुरुतम् ॥ वृक्ये वृकोरण्यश्वातस्यस्त्रीवृकी जातेरस्त्री-
विषयादितिडीप् जसादिषुछन्दसिवावचनमितिचतुर्थ्येकवचनस्याडभावेयणादेशेउदात्तस्वरित-

योर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । चक्षदानम् क्षदोर्लिटःकानच् चित्स्वरः । अक्षी ईच-
द्विवचनेइतिपरत्वादक्षशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः तस्मिन्कृतेसकृद्रौविप्रतिषेधइतिपरि-
भाषयापुनर्नुन्नभवति । विचक्षे चक्षेः संपदादिलक्षणोभावेकिप् । अनर्वन् ऋगतौ अस्मादन्ये-
भ्योपिट्श्यन्तइतिदृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्भावेवनिप् अर्वागमनंविषयंप्रत्यनयो-
र्नास्तीतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिद्विवचनस्यलुक् छान्दसोन-
लोपाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टुचमाह-

आवांरथंदुहितासूर्यस्यकार्ष्णैवातिष्ठदर्वताजयन्ती ।

विश्वेदेवाअन्वमन्यन्तहृद्भिःसमुश्रियानासत्यासचेथे ॥ १७ ॥

आ । वा॒म् । रथं॑म् । दु॒हि॒ता । सू॒र्य॑स्य । का॒र्ष्ण॑ई॒व । अ॒ति॒ष्ठ॒त् ।

अ॒र्व॒ता । ज॒य॒न्ती॑ । वि॒श्वे॑ । दे॒वाः । अ॒नु॑ । अ॒म॒न्य॒न्त॒ । त्त्त॒इ॒भिः॑ ।

स॒म् । ऊ॒म् इति॑ । श्रि॒या । ना॒स॒त्या । स॒चे॒थे इति॑ ॥ १७ ॥

सवितादुहितरंसूर्याख्यांसोमायराज्ञेप्रदातुमैच्छत् तांसूर्यांसर्वेदेवावरयामासुः तेअन्योन्य-
मूचुःआदित्यमवधिं कृत्वाआजिधावाम योस्माकंमध्येउज्जेष्यति तस्येयंभविष्यतीति तत्राश्विना-
बुदजयताम् साचसूर्या जितवतोस्तयोरथमारुरोह अत्र प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छदि-
त्यादिकंब्राह्मणमनुसन्धेयम् । इदंचाख्यानंसूर्याविवाहस्यस्तावकेनसत्येनोत्तभिताभूमिरितिस्मृ-
त्तेनस्पष्टयिष्यते हेअश्विनौवांयुवयोः रथंकार्ष्णैव कार्ष्णशब्दःकाष्ठवाची यथाकाष्ठंआजिधावन-
स्यअवधितयानिर्दिष्टंलक्ष्यंआशुगामीकश्चित्सर्वेभ्योभावद्वयःपूर्वप्राप्नोति एवमेवसर्वेभ्योदेवेभ्यःपू-
र्वैअर्वताशीघ्रमवधिंप्राप्नुवतायुष्मदीयेनाश्वेनकरणभूतेनयुवाभ्यांजयन्तीजीयमानासूर्यस्यसवितुः
दुहिताअतिष्ठत् आरूढवती विश्वेसर्वेइतरेदेवाः एतदारोहणंस्थानंहृद्भिःहृदयैः अन्वमन्यन्त
अन्वजानन् तदानीं हेनासत्यावश्विनौ श्रियाऋक्सहस्रलाभरूपयासंपदाकान्त्यावायुवांसंसचेथे
सङ्गच्छेथे ॥ जयन्ती व्यत्ययेनकर्मणिशतृप्रत्ययः । हृद्भिः पदञ्जित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृद्भा-
वः । सचेथे षचसमवाये स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

यदयातं दिवो दासाय वर्ति भ्ररद्वाजाया श्विना ह्यन्ता ।

रेवदुवाह सचनोरथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवः । दासाय । वर्तिः । भ्ररद्वाजाय । अश्विना ।

ह्यन्ता । रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च ।

शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हेअश्विना ह्यन्तास्तुतिभिराहूयमानौयुवांभरद्वाजायसंभ्रियमाणहविलक्षणात्रायय-
जमानायदिवोदासायएतत्संज्ञायराजर्षये अभीष्टंफलंदातुंवर्तिस्तदीयंगृह्यद्यदाआयातंआगच्छ-
तम् तदानीरेवत् धनयुक्तमन्त्रंवांयुवयोः सचनःसेवनोरथःउवाह तस्मैदिवोदासायप्रापयामास
अपिच तस्मिन्नरथेवृषभोन्नुवांशिशुमारोग्राहश्चपरस्परविरुद्धावपिस्वसामर्थ्यप्रकटनाययुक्तावा-
हनतयासंयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय दिवश्चदासे षष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसंव्यानमितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय भृञ्भरणे अस्माद्व्यत्ययेनकर्मणिशतृप्रत्य-
यः शतुश्छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेनलसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्यन्ता ह्येञःकर्मणिलटोव्यत्ययेनशतृ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम्
शपिगुणेछान्दसोयादेशः । रेवत् रयिशब्दावमतुप् रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणम् छन्दसीरइतिम-
तुपोवत्वम् रयिशब्दाच्चेतिमतुपउदात्तत्वम् । सचनः षचसेवने अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् । यु-
क्ता सुपांसुलुगितिभिक्तेराकारः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

रयिसुक्षत्रंस्वपत्यमायुःसुवीर्यनासत्यावहन्ता ।

आजह्वावींसमनसोपवाजैस्त्रिरहोभागंदधतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुक्षत्रम् । सुअपत्यम् । आयुः । सुवीर्यम् । नासत्या ।

वहन्ता । आ । जह्वावीम् । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः ।

भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हेनासत्यासुक्ष्मं शोभनबलं रयिधनं स्वपत्यंशोभनैःपुत्रादिभिरुपेतम् सुवीर्यशोभनवीर्यो-
पेतम् आयुः अन्ननामैतत् एवंगुणविशिष्टंअन्नंचवहन्ताधारयन्तौयुवां समनसासमानमनस्कौस-
न्तौजह्मावीं जह्मोर्महर्षेःसंबन्धिनीमजांआयातंआभिमुख्येनागच्छतम् कीदृशींवाजैर्हविलक्षणै-
रन्नैरुपेतम् अहः अत्राहःशब्देनतत्रानुष्ठेयःसोमयागोलक्ष्यते तस्यप्रातःसुवनादिरूपेणत्रिधावि-
भक्तंभागंअंशंदधतींविभ्रतीम् अनुसवनंहविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्ष्मम् बहुव्रीहौनञ्-
सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् वीरवीर्यौचेतिबहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्मा-
वीं जह्मशब्दात्तस्येदमित्यण् टिड्ढाणजितिडीप् जाह्मवी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयःपृषोदरादित्वा-
त् उक्तंच—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति अतएवमध्योदात्तत्वम्॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

परिविष्टंजाहुषंविश्वतःसींसुगेभिर्नक्तमूहथूरजोभिः ।

विभिन्दुनानासत्यारथेनविपर्वतौअजरयूअयातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

परि६विष्टम् । जा६हुषम् । विश्वतः । सीम् । सु६गेभिः । नक्तम् ।

ऊ६हथुः । रजः६भिः । वि६भिन्दुना । ना६सत्या । रथेन । वि ।

पर्वतान् । अ६जरयू इति । अ६यातम् ॥ २० ॥ ११ ॥

जाहुषोनामकश्चित्तराजा विश्वतःसर्वतः परिविष्टंशत्रुभिःपरिवृतंतंराजानं हेनासत्यावश्वि-
नौ अजरयूजरारहितौनित्यतरुणौयुवां विभिन्दुनाविशेषेणसर्वस्यभेदकेनात्मीयेनरथेननक्तंरात्रौ
सुगेभिः सुष्टुगन्तुंशक्यैः रजोभिःरअकैर्माणैः ऊहथुः तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम् सीमित्ये-
तत्पदंपादपूरणम् निर्गतेनतेनसहपर्वतान्शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्व्ययातंविशेषेणग-
च्छतम् ॥ परिविष्टम् विशप्रवेशने कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः
सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्डः । विभिन्दुना भिदिर्विदारणे औणादिकउपत्ययोनुमागमश्च । अ-
जरयू नजराअजरा तामात्मनइच्छतः सुपआमनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः
क्याच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

एकस्यावस्तोरावतरणायवशमश्विनासनयेसहस्रा ।
 निरहतंदुच्छुनाइन्द्रवन्तापृथुश्रवसोवृषणावरातीः ॥ २१ ॥
 एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना ।
 सनये । सहस्रा । निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता ।
 पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हेअश्विनौवशमेतत्संज्ञमृषिं एकस्यावस्तोरेकस्याहः रणायरमणीयाय सहस्रा सहस्र-
 संख्यायसनयेधनलाभायआवतंअरक्षतं सऋषिः प्रत्यहंयथासहस्रसंख्यंधनंलभतेतथारक्षितव-
 न्तावित्यर्थः अपिच हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौ इन्द्रवन्ताइन्द्रेणसंयुक्तौयुवां दुच्छुनाः
 दुष्टसुखान्दुःखस्यकर्तृन्पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रून्निरहतं निःशेषेणावधिष्टम्
 यद्वा कानीनस्यपृथुश्रवससंज्ञकस्यराज्ञः शत्रून्नितियोज्यम् ॥ सहस्रा सुषांसुलुगितिचतुर्थ्या-
 डादेशः । अहतम् लङ्ङिथसस्तम् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शुनमि-
 तिसुखनाम् दुष्टंसुखयासांतास्तथोक्ताः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टचमाह—

शरस्यचिदार्चत्कस्यावतादानीचादुच्चाचक्रथुःपातवेवाः ।
 शयवेचिन्नासत्याशचीभिर्जसुरयेस्तर्यपिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् ।
 उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वा । शयवे । चित् । नासत्या ।
 शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्यऋचत्कपुत्रस्यशरस्यचित्एतत्संज्ञस्यापिस्तोतुः पिपासितस्यपातवेपानार्थंनी-
 चावनीचीनात् अवतात्कूपात् उच्चाउच्चैरुपरिष्ठात् वाः उदकं हेअश्विनौयुवांआचक्रथुः आ-
 भिमुख्येनकृतवन्तौ तथा हेनासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैःकर्मभिः परिचरणैःजसुरयेश्रा-
 न्तायशयवेचित् शयुनान्नेऋषयेस्तर्यंनिवृत्तप्रसवांगांअग्निहोत्रार्थस्यपयसोदोग्नींपिप्यथुः पय-

सायुवां आपूरितवन्तौ ॥ पातवे पापाने तुमर्थेसेनेतितवेन्प्रत्ययः । जसुरये जसुर्हिंसायाम् ज-
सुसहोरुरिन् । स्तर्यम् स्तीर्यते आच्छाद्यते प्रसवे सामर्थ्याभावेनेति स्तरीः अविस्तृतस्तृतत्रिभ्य ई-
रितोकारप्रत्ययः वाछन्दसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पितत्वादभावेयणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइति प-
रस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ लिटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् लिङ्यङोश्चेति पी-
भावः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीष्टमाह—

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुननष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वंददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या ।
शचीभिः । पशुम् । न । नष्टम् इव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् ।
ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णो नाम कश्चित् तस्य
पुत्राय ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय ऋषये हेनासत्यौ युवांशचीभिरात्मीयैः क-
र्मभिः विष्णाप्वं विष्णाप्वं नाम विनष्टपुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ तत्र दृष्टान्तः—पशुननष्ट-
मिव एक उपमा र्थीयः पूरकः यथा कश्चिद्विनष्टपशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते अवस्
शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय कृष्णशब्दादपत्यार्थं
छान्दसो घच् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीष्टमाह—

दशरात्रीरशिवेन नवद्यूनवन्दं श्रथितमप्यन्तः ।
विप्रुतरेभमुदनिप्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥ २४ ॥

दर्श । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धम् । श्रथितम् ।
अप्यसु । अन्तरिति । विप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृक्तम् ।
उत् । निन्न्यथुः । सोमम् इव । स्रुवेण ॥ २४ ॥

पुराखलुरेभमृषिपाशैर्बद्धा असुराः कूपेकस्यचिद्विवसस्यसायंकालेप्रचिक्षिपुः सचाश्विनौस्तु-
वनदशरात्रीर्नवाहानिचकूपमध्येतथैवावतस्थे दशमेहनिप्रातरश्विनौतंकूपादुदतारयन्तामितित-
दाह—अप्सुकूपान्तर्वर्तमानासुअन्तर्मध्येअसुरैःपातितं अशिवेनदुःखहेतुनादाम्नाअवनद्धंबद्धम्
श्रथितशत्रुभिर्हंसितम् दशरात्रीःदशसंख्याकानिशाः नवद्यूननवसंख्याकान्यहानिच अत्यन्तसं-
योगेद्वितीया एतावन्तंकालंतत्रैवकूपेवस्थितम् अतएवउदन्युदके विप्रुतंविप्रुतम् व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं
प्रवृक्तम् लुप्तोपमेतत् प्रवृज्जनेनसंतसंचर्ममिवव्यथयासन्तप्यमानम् एवंभूतरेभं हेअश्विनौ
युवांउन्नियथुः तस्मात्कूपादउज्जीतंउत्तीर्णकृतवन्तौ तत्रदृष्टान्तः—सोममिव यथाअग्निहोत्र-
होमार्थंअभिषुतंसोमरसंकूपसदृशेअग्निहोत्रस्थालीमध्येवर्तमानंसुवेणाध्वर्युरुन्नयतितद्वत् ॥ अ
वनद्धम् गृहबन्धने कर्मणिनिष्ठा नहोधः झषस्तथोर्धोधइतिनिष्ठातकारस्यधत्वम् गतिरन-
न्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रथितम् श्रथर्हिसार्थः निष्ठा विप्रुतम् पुङ्गतौ अवनद्धवत्प्रत्य-
यस्वरौ कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । उदनि पदन्नित्यादिनाउदकशब्दस्योदत्तभावः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीमृचमाह—

प्रवा॒दंसाँस्यश्वि॒नाववोच॑म॒स्यपतिः॑स्यां॒सुगवः॑सु॒वीरः॑ ।

उ॒तप॑श्य॒न्नश्रु॒वन्दी॒र्घमा॒युरस्त॑मि॒वेज्ज॑रि॒माणं॑जग॒म्याम् ॥ २५ ॥ १२

प्र । वा॒म् । दंसाँसि॑ । अ॒श्वि॒नौ । अ॒वो॒च॒म् । अ॒स्य । पतिः॑ । स्या॒म् ।

सु॒ऽगवः॑ । सु॒ऽवीरः॑ । उ॒त । प॑श्यन् । अ॒श्रु॒वन् । दी॒र्घम् । आ॒युः ।

अस्त॑म॒ऽइव । इत् । ज॒रि॒माण॑म् । ज॒ग॒म्या॒म् ॥ २५ ॥ १२ ॥

एवमनेनसूक्तेनाश्विनोर्महिमानंप्रशस्याधुनामन्त्रद्रष्टास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेअश्विनौ वांयुव-
योःदंसांसिपुरु कृतानिकर्माणिप्रावोचं इत्थमुक्तवानस्मि सोहंसुगवः शोभनगोयुक्तःसुवीरःशोभ-
नवीरश्चभूत्वाअस्यराष्ट्रस्यपतिरधिपतिःस्यांभवेयं उतअपिच पश्यन्अक्षिभ्यांपश्यन्उपलक्षणमेतत्
सर्वैरिन्द्रियैःस्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घवर्षशतरूपेणायतंआयुर्जीवितंचाश्रुवन्प्राप्नुवन्नहम् अस्त-
मिवेत् यथागृहंस्वामीनिष्कण्टकंप्रविशति एवंजरिमाणंजरांजगम्यां कण्टकराहित्येनप्राप्तुमां वृद्धः
संश्रिरकालंनिवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् अस्तेःप्रार्थनायांलिङ् यासुद् अस्मिन्लोपइत्यकारलोपः ।
अश्रुवन् अश्रुव्याप्तौ व्यत्ययेनशतृ । जरिमाणम् जृष्वयोहानौ अस्मादौणादिकइमनिचूपत्ययः ।
जगम्याम् गमेःप्रार्थनायांलिङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ २५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

मध्वइतिपञ्चविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तम् औशिजस्य कक्षीवत आर्षम् वैष्टुभमाश्विनम् मध्व-
इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यतना सत्यो पवाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ ।

विवासते । वाम् । बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा ।

यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ मध्वो मधुमाधुर्योपितेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नश्चिरंतनो-
होता होमनिष्पादको यजमानः वांयुवां आ विवासते विवासतिः परिचरणकर्मा आङ्मयां दायाम्
यथाशास्त्रं परिचरति अपिचरातिर्दातव्यं हविः बर्हिष्मती आस्तीर्णेन बर्हिषायुक्तं युष्मदर्थं बर्हिष्या-
सादितमित्यर्थः तथा गीः स्तुति लक्षणा वाक्च विश्रिता ऋत्विक्षुसमवेता तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्य-
र्थः अतो हे नासत्यावश्विनौ इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन वाजैर्बलैश्च सह युवां उपयातं अस्मत्समीपं
प्राप्नुतम् ॥ मध्वः सुपांसुपो भवन्तीति तृतीयार्थे षष्ठी जसादिषु छन्दसि वावचनमिति घेर्ङितीति गु-
णाभावे यणदेशः । मदाय मदीहर्षे मदोनुपसर्गे इत्यप् । रातिः रादाने कर्मणि क्तिन् मन्त्रे बृषेत्या-
दिना तस्योदात्तत्वम् । विश्रिता श्रिञ्सेवायाम् कर्मणि निष्ठा गतिरन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यो वामश्विना मनसो जवीयान्न रथः स्वश्वो विशाजिगति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरावर्तिस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः ।

विशः । आऽजिगति । येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।

तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

हेअश्विनौ वायुवयोःस्वभूतः मनसोजवीयान् मनसोप्यतिशयेनवेगवान् स्वश्वः शोभ-
नाश्वः एवंभूतोयोरथः विशः आज्ञाः आजिगाति आभिमुख्येनगच्छति येनरथेनसुकृतः शो-
भनंयागंकुर्वतोयजमानस्य दुरोणंदेवयजनलक्षणंगृहंगच्छथः हेनरानेतारावश्विनौ तेनरथे-
नअस्मभ्यंअस्माकंवर्तिः वर्तनाधिकरणंगृहंयातंआगच्छतम् ॥ जवीयान् जवोस्यास्तीति
जववान् तदस्यास्तीतिमतुप् ततआतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । जिगाति
गास्तुतौ जौहोत्यादिकः गतिकर्मसुपाठादत्रगच्छत्यर्थः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येतवम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

ऋषिंनरावंहंसःपाञ्चजन्यमृबीसादत्रिमुञ्चथोगणेन ।

मिनन्तादस्योरशिवस्यमायाअनुपूर्ववृषणाचोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरौ । अंहंसः । पाञ्चजन्यम् । ऋबीसात् । अत्रिम् ।

मुञ्चथः । गणेन । मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः ।

अनुपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्तव्यार्थःपुनःप्रकारान्तरेणानयाप्रतिपाद्यते अतस्तत्रोक्तंसर्वमत्रा-
पिदृष्टव्यम् अक्षरार्थस्तु हेनरौनेतारौवृषणौकामानावर्षितारौअश्विनौपाञ्चजन्यंनिषादपञ्चमा-
श्वत्वारोवर्णाःपाञ्चजनास्तेषुभवंस्वर्भानुनागृहीतममुंसूर्यमोचयन्नत्रिःसर्वेषांहिताचरणात् तत्रभव-
इत्युच्यते तादृशमृषिंहंसःपापरूपादृबीसात् शतद्वारेयन्नगृहेअत्रेःपीडार्थंअसुरैःप्रक्षिप्तात् तु-
षाग्नेःसकाशात् गणेनेन्द्रियवर्गेणपुत्रपौत्रादिगणेनवासहमुञ्चथः अमोचयतम् किंकुर्वन्तौ मि-
न्ताशत्रून्हिसन्तौ दस्योः उपक्षपयितुः अशिवस्यदुःखकारिणोसुरस्यसंबन्धिनीःतस्मिन्नत्रैप्रयु-
क्तामायाश्चअनुपूर्वंआनुपूर्व्येणचोदयन्तौप्रेरयन्तौनिवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यं बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च-
वक्तव्यमितिभवार्थेऽन्यः । मिनन्ता मीजृहिसायाम् क्रैयादिकः लटःशतृ मीनातेर्निगमेइतिह्रस्व-
त्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह—

अश्वंनगूळमश्विनादुरैर्वैर्ऋषिंनरावृषणारैर्ममुप्सु ।

सन्तरिणीथोविप्रुतंदसोभिर्नवांजूर्यन्तिपूज्याकृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूहम् । अश्विना । दुः६एवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा ।
रेभम् । अप्सु । सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसः६भिः ।
न । वाम् । जूर्यन्ति । पूव्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरानेतारौ वृषणाकामानां वर्षकौ हे अश्विनौ दुरैवैर्दुष्पापैरसुरैः अप्सुकूपस्थेषु दकेषु गूढनिगू-
ढनिखातरेभं ऋषिकूपादुनीयविपुतं विश्लिष्टावयववन्तं अश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मोयैः
भैषज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीथः समधत्तम् सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः वायुवयोः संबन्धी-
निपूव्याचिरन्तनानि कृतानि कर्माणि न जूर्यन्ति न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरैवैः दुरुपसृष्टादेते ईषदुः
सुषुइति खलु । रिणीथः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वः । जूर्यन्ति जृष्वयो हानौ
दैवादित्वात् श्यन् बहुलं छन्दसीत्युत्वम् हलिचेति दीर्घः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्त्रा तमसि क्षियन्तम् ।
शुभेरुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विनावन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥
सुषुप्वांसम् । न । निः६ऋतेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । दस्त्रा ।
तमसि । क्षियन्तम् । शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् ।
निः६खातम् । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥ १३ ॥

निर्ऋतिरिति भूनाम निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे उत्संगे सुषुप्वांसं सुप्तवन्तं पुरुषमिव कूपमध्ये श-
यानं सूर्यं न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतान्धकारे क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव तेजस्विनमित्यर्थः शुभे
शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं रोचमानं सुवर्णमया भरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एवं गुणविशिष्टं कूपे असुरै-
र्निखातं वन्दनाय वन्दनं ऋषिं हे दस्त्रा दर्शनीया वश्विनौ युवां उदूपथुः उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्वांसम् जिष्व-
पशये लिटः कसुः वचिस्वपीत्यादिनां संप्रसारणम् द्विवचनादि । उपस्थे उपपूर्वात् तिष्ठतेर्धञर्थे-
कविधानमित्यधिकरणेकप्रत्ययः मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोदशोऽवर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तद्द्वानराशंस्यंपज्जियेणकक्षीवतानासत्यापरिज्मन् ।

शफादश्वस्यवाजिनोजनायशतंकुम्भौअसिञ्चतमधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वा॒म् । न॒रा । शंस्य॑म् । प॒ज्जिये॑ण । क॒क्षीव॑ता । ना॒स॒त्या ।

परि॑ज्मन् । श॒फात् । अ॒श्वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । जना॑य । श॒तम् ।

कु॒म्भान् । अ॒सिञ्च॑तम् । म॒धूना॑म् ॥ ६ ॥

हेनरानेतारौनासत्यावश्विनौ परिज्मन्परिगमनेअभीष्टस्यप्रापणेनिमित्तभूतेसति पज्जिये-
णपज्जाणांअङ्गिरसांकुलेजातेनकक्षीवतामया वांयुवयोःसंबन्धि तत्कर्मशंस्यंपकर्षेणशंसनीयं
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यज्जनायअपेक्षमाणायपुरुषायवाजिनोवेगवतस्त्वदीयाश्वस्यशफात्
निर्गतैर्मधूनां धुभिःशतंशतसंख्याकानकुम्भान्असिञ्चतंअपूरयतम् सिञ्चितिरत्रपूरणार्थः यदेत-
न्मधुनापूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवंनरास्तुवतेकृष्ण्यायविष्णाप्वंददथुर्विश्वकाय ।

घोषायैचित्पितृषदेदुरोणेपतिर्जूर्यन्त्याअश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । न॒रा । स्तुव॑ते । कृ॒ष्ण्या॑य । वि॒ष्णा॒प्वम् । द॒दथुः॑ ।

वि॒श्वका॑य । घो॒षायै॑ । चि॒त् । पि॒तृ॒षदे॑ । दुरो॒णे । पति॑म् ।

जू॒र्यन्त्यै॑ । अ॒श्वि॒नौ । अ॒द॒त्तम् ॥ ७ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवंयुवांस्तुवतेस्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्यपुत्रायविश्वका-
यविष्णाप्वंददथुः विष्णाप्वं नामविनष्टपुत्रंदत्तवन्तौ घोषानामब्रह्मवादिनीकक्षीवतोदुहिता सा-
कुष्ठिनीसतीकस्मैचिद्वरायादत्तापितृगृहेनिषण्णाजीर्णासीत् साश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्ठासतीप-
तिलेभे तदेतदाह—हेअश्विनौ पितृषदेपित्रासंबद्धेदुरोणेस्वकीयेजनकगृहेकुष्ठरोगेणभर्तारमप्राप्य
पितृषदेपितृसमीपेनिषण्णायैजूर्यन्त्यै जरांप्राप्नुवत्यैघोषायैचित्एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यैअपिरो-
गोपशमनेनपतिंभर्तारंअदत्तम् युवांदत्तवन्तौ ॥ पितृषदे षट्पदविशरणादिषु क्लिप्तेतिक्लिप् । जूर्यन्त्यै

जृष्वयोहानौ लटःशतृ दिवादित्वात्शयन् बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदोर्घः अदुपदेशाह-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

युवंश्यावायरुशंतीमदत्तमहःक्षोणस्याश्विनाकण्वाय ।
प्रवाच्यंतदृषणाकृतंवायन्नार्षदायश्रवोअध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशंतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य ।
अश्विना । कण्वाय । प्रवाच्यम् । तत् । दृषणा । कृतम् ।
वाम् । यत् । नार्षदाय । श्रवः । अधिऽअध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवांश्यावायकुष्ठरोगेणश्यामवर्णायऋषयेरुशंतीं दीप्तत्वंस्त्रियंअदत्तम्
प्रायच्छतम् अपिचक्षोणस्यक्षोणायदृष्टिराहित्येनगन्तुमशक्तःसन्एकस्मिन्नेवावस्थानेनिवस-
ति तस्मैनिवसतेकण्वायऋषयेमहस्तेजः तैजसंचक्षुरिन्द्रियंअदत्तमितिशेषः तथाहेवृषणा
कामानांवर्षितारौ वांयुवयोस्तत्कृतंकर्मप्रवाच्यंप्रकर्षेणवाचनीयंसंसनीयम् नार्षदायनृष-
दपुत्रायबधिरायऋषये श्रवःश्रवणेन्द्रियंयदध्यधत्तंदत्तवन्तौस्थइतियत्तदित्यर्थः अपरआ-
ह—ब्राह्मणस्यंपरीक्षार्थंअसुराःकण्वंऋषिगूढेतमसिनिदधुः अत्रैवस्थितःसन्व्युष्टांउषसंविजा-
नीहि यदित्वंब्राह्मणोसीति तमश्विनावागत्यऊचतुः व्युष्टायांहर्म्यस्योपरिवीणांवाद्यन्तावावामा-
गमिष्यावः तंशब्दंश्रुत्वाव्युष्टामुषसंब्रूहि तदेतत्प्रतिपाद्यते—हेवृषणाकामानांवर्षितारौअश्विनौ वां
युवयोस्तत्कृतंकर्मप्रवाच्यंप्रशंसनीयं यत्नार्षदायनृषदपुत्रायकण्वायक्षोणस्य क्षोणः शब्दकारीवी-
णाविशेषः महोमहतः क्षोणस्यश्रवः शब्दंअध्यधत्तम् उषसोविज्ञानार्थंअधिकंअकुरुतम् ॥ म-
हः महपूजायाम् अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः पक्षान्तरेतुमहच्छब्दात् षष्ठ्येकवचनेछान्दसोऽ-
होपः बृहन्महत्तोरुपसंव्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा क्तिबन्तात्षष्ठ्येकवचनम् । क्षोणस्य
क्षिनिवासगत्योः कृत्यत्युटोबहुलमितिकर्तरित्युद् षष्ठोदरादित्वात्क्षोणभावः तदुक्तंयास्केन—
क्षोणस्यक्षयणस्य । पक्षान्तरेतु—दुक्षुशब्देइत्यस्मादौणादिकोनप्रत्ययः । नार्षदाय ऋष्यन्धके-
त्यण् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

पुरुवर्षीस्यश्विनादधानानिपेदवऊहथुराशुमश्वम् ।

सहस्रसांवाजिनमप्रतीतमहिहर्नश्रवस्यैतरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवै । ऊहथुः ।

आशुम् । अश्वम् । सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिद्वितम् ।

अहिहर्नम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ पुरुपुरुणिबहूनिवर्षीसि रूपनामैतत् आत्मीयैःकर्मभिः कृतानिरूपाणिदधाना
धारयन्तौयुवांआशुंशीघ्रगामिनंअश्वंपेदवेपेदुनाग्नेस्तुवतेन्यूहथुः नितरांप्रापितवन्तौ दत्तवन्तावि-
त्यर्थः कीदृशमश्वं सहस्रसांसहस्रसंख्याकस्यधनस्यसनितारंदातारंवाजिनंबलवन्तंअतएवअप्रती-
तंशत्रुभिरप्रतिगतम् अहिहर्नंअहीनामगत्यहन्तृणांशत्रूणांशत्रून्वाहन्तारंश्रवस्यं श्रवःश्रवणीयं
स्तोत्रंतत्रभवस्तुतिविषयमित्यर्थः तरुत्रं तरितारं ॥ वर्षीसि वृज्वरणे वृज्शीङ्ग्यांरूपस्वाङ्गयोः
पुट्चेत्यसुन्पुडागमश्च । दधाना दधातेर्लटःशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सहस्रसा-
म् षण्णुदाने जनसनस्वनेतिविट् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । श्रवस्यम् श्रवसृशब्दात् भ-
वेच्छन्दसीतियत् तित्स्वरितः । तरुत्रम् तृप्पवनतरणयोः अशिन्नादिभ्यश्चोत्रावित्युत्रप्रत्ययः व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वम् यद्वा ग्रसितस्कभितेत्यादौनिपातनात्तृजन्तात्तरुतृशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्यविधेर-
नित्यत्वादुणाभावेयण् तित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

एतानिवांश्रवस्यासुदानूब्रह्मांगूषंसर्दनंरोदस्योः ।

यद्वापञ्चासोअश्विनाहवन्तेयातमिषाचविदुषेचवाजम् ॥ १० ॥ १४ ॥

एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषम् ।

सर्दनम् । रोदस्योः । यत् । वाम् । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते ।

यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥ १४ ॥

हेसुदानूशोभनदानावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीनि एतानि समनन्तरोक्तानिवीर्याणि श्रव-
स्याश्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति तदर्थं रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मनावर्तमानयोर्युवयोः
उक्तं च यास्केन—तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । तथा च तैत्तिरीयकम्—इमे अश्विना-
संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतुं समीपे निवेशनं प्रसादनं हेतुभूतं वा आङ्गूषं आ-
घोषणीयम् ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः यद्यदापज्जासः अंगिरसांगोत्रोत्पन्नाय जमा-
नाः हे अश्विनौ वांयुवां हवन्ते स्तुतिभिरात्मरक्षार्थं आह्वयन्ति तदानीं इषादा तव्येनाच्चेन सहा-
यातं आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयस्तोत्रं जानते मयं च वाजमन्त्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ या-
तम् च वा योगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे विदज्ञाने विदेः शतुर्वसुः वसोः संप्रसारणमि-
ति संप्रसारणम् शासिवसिघसीनाचेति षत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणारदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधानां सम् विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा ।

रदन्ता । अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सम् । विश्पलाम् ।

नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

हे भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्यासत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसूतस्य अगस्त्य-
स्य खेलपुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणानास्तूयमानौ विप्राय मेधा-
विने भरद्वाजाय ऋषये वाजमन्त्रं रदन्ता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विश्पलां संग्रामे छिन्नजं घांस्ते-
लस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतम् पुनरस्याजं घया समयोजयतम् तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तो-
र्थो विव्रियते अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधानां प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना गृशब्दे
व्यत्ययेन कर्मणिकर्तृप्रत्ययः प्वादीनां ह्रस्वः । भुरणा भुरणधारणपोषणयोः कण्ठादिः पचाद्यच्
अतो लोपयलोपौ सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेनासाम-
र्थ्यान् पराङ्मवद्भावत्वम् । ववृधाना वृधेर्लिटः कानच् संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् तु-

जादित्वेहितुजानइतिवत्पदकालेपिस्यात् । अरिणीतम् रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादी-
नांस्वः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

कुह॒यान्ता॑सुष्टु॒तिका॒व्यस्य॒दिवो॑नपा॒तावृष॑णाशयु॒त्रा ।

हिर॑ण्यस्येवक॒लशं॑नि॒खात॑मुदू॒पथु॑र्द॒शमे॑अ॒श्विना॑हन् ॥ १२ ॥

कुह॑ । यान्ता॑ । सु॒ष्टुति॑म् । का॒व्यस्य॑ । दि॒वः । न॒पा॒ता ।

वृष॑णा । श॒यु॒त्रा । हिर॑ण्यस्यइव । क॒लशं॑म् । नि॒खात॑म् ।

उत् । ऊ॒पथुः । द॒शमे॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒हन् ॥ १२ ॥

पुराखलुउशनसःस्तुतिं गच्छन्तावश्विनौमार्गमध्ये कूपेपतितरेभंदृष्ट्वा तंकूपादुदतारयतां
तदानींअश्विभ्यांगन्तव्यंकाव्यस्यनिवासस्थानमजाननऋषिः अश्विनौपृच्छति हेदिवोनपाता
द्योतमानस्यसूर्यस्यपुत्री वृषणाकामाभिवर्षकावश्विनौ कुहकुत्रशयुत्राशयनेनिवासस्थाने
वर्तमानस्यकाव्यस्यभार्गवस्यसुष्टुतिंशोभनांस्तुतिंश्रोतुंयान्तागच्छन्तौ यद्वा शयुत्रेत्येतदश्विनो-
र्विशेषणम् शयुनाम्रस्त्रायकौयुवांहिरण्यस्येवकलशं यथाहिरण्यपूरितंकलशंभूम्यानिक्षिप्तंसर्वै-
र्दुर्ज्ञातंकश्चिदभिज्ञउद्धरति एवमसुरैःकूपेनिखातंदशरात्रीर्नवाहानिचतत्रैवनिवसन्तरेभमवगत्यदश-
मेहन्अहनिउदूपथुः कूपादुन्नीतवन्तौ किंतन्निवासस्थानमितिप्रश्नोरेभस्यानुक्तावपिदशरात्री-
रशिवेनेतिमन्त्रान्तरेसामर्थ्यात्प्रतीतिः यद्वा काव्यस्यस्तुतिंप्रतिगच्छन्तौयुवांकुहकस्मिन्स्थाने
रेभंयुवामुन्निन्यथुरितिप्रश्नः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिसप्तम्यर्थेहप्रत्ययः । दिवोनपाता सुबाम-
न्त्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवेनषष्ठ्यन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशादामन्त्रितस्यचेतिपदद्वयसमुदाय-
स्यषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः नपादित्यपत्यनाम नपातयतीति
नपात् नभ्राणनपादितिनञःप्रकृतिभावः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुत्रा अशिन्नादि-
भ्यइत्रोत्रइतिशीङउत्रः यद्यन्तोदात्ततानस्यात् तर्ह्येवंशयुत्रायेतेइतिशयुत्रौ त्रैङ्पालनेआदे-
चइत्यात्वम् आतोनुपसर्गेकः अतएवव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातम् खनुअवदारणे अ-
स्मात्कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः जनसनखनांसनञ्जलोरित्यात्वम् गतिरनन्तरइतिगतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । अहन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नङिसंबुद्धचोरितिनलोपप्रतिषेधः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

युवंच्यवानमश्विनाजरन्तंपुनर्युवानंचक्रथुःशचीभिः ।
युवोरथंदुहितासूर्यस्यसहश्रियानासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् ।
चक्रथुः । शचीभिः । युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह ।
श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हेअश्विनौ युवयुवांशचीभिः आत्मीयैर्भेषज्यलक्षणैःकर्मभिः जरन्तं जीर्यन्तं च्यवानंस्तु-
तीनांच्यावयितारंएतत्संक्रुषि युवानंपुनर्यौवनोपेतंचक्रथुः कृतवन्तौ अपिच हेनासत्यावश्वि-
नौ युवोःयुवयोः रथंसूर्यस्यदुहितासूर्याख्याश्रियासहस्ररूपयासंपदाकान्त्यावासह
अवृणीतसमभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः आवांरथंदुहितेत्यत्रलिखितमाख्यानमत्रापिद्रष्टव्यम् ॥
जरन्तम् जृष्वयोहानौ व्यत्ययेनशप् । युवोः युष्मत्शब्दादषष्ठीद्विवचनेव्यत्ययेनयोचीतियत्वाभा-
वेसतिशेषेलोपइतिदकारलोपः अतोऽगुणेइतिपररूपत्वम् एकदेशउदात्तेनोदात्तः । अवृणीत वृह-
संभक्तौ क्रैयादिकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवंतुग्रायपूर्व्यैभिरेवैःपुनर्मन्यावभवतंयुवाना ।
युवंभुज्युमर्णसोनिःसमुद्राद्विभिरुहथुर्ऋज्वेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राय । पूर्व्यैभिः । एवैः । पुनःमन्यौ । अभवतम् ।
युवाना । युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विभिरुहः ।
ऋज्वेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हेयुवाना दुःस्वानांयावयितारावश्विनौ युवंयुवांपूर्व्येभिः पुराणनामैतत् पूर्वकालीनैश्चिरन्त-
नैः एवैः स्तुत्यंप्रतिगन्तुभिःस्तोत्रैस्तुग्रायभुज्योर्जनकस्यसंबन्धिभिः पुनर्मन्यौयथायुवंयुवांभु-
ज्योःसमुद्रगमनात्पूर्व्युवांस्तोतव्यौ तथापुनरपीदानीं स्तोतव्यौअभवत् यदायुवंसमुद्रमध्ये
सेनयासहनिमग्नंभुज्यंतुग्रस्यपुत्रंअर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तावसमुद्रात्अम्बुराशेःसका-
शाद्विभिर्गन्तुभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तैरश्वैश्चनिरूहथुः निर्गम्यपितृसमीपंप्रापितवन्तौ तदानीं
पुनरप्यतिशयेनस्तोतव्यौजातावित्यर्थः तुग्रोर्हंभुज्यमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ ए-
वैः इण्गत्तौ इण्शीङ्भ्यावन् । पुनर्मन्यौ मनज्ञाने अत्रस्तुत्यर्थः मन्यतेस्तौतीतिमनास्तुतिः
पचाद्यच् छन्दसिचेत्यर्हार्थेयः । युवाना युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषीत्यादिनाकनिन् सु-
पांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अर्णसः अर्णसशब्दात्उत्पन्नस्यमतत्वर्यीयस्यबहुलंछन्दसीतिबहुल-
ग्रहणालोपः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिविभक्त्युदात्तस्यविकल्पनाद्भावः । ऋजेभिः
ऋजगतिस्थानार्जनोपाजनेषु ऋजेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोनिपातितः बहुलंछन्दसीतिभिसे-
सभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टमाह—

अजोहवीदश्विनातौग्रयोवांप्रोहःसमुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहथुःसुयुजारथेनमनोजवसावृषणास्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्र्यः । वाम् । प्रऽऊहः । समुद्रम् ।

अव्यथिः । जगन्वान् । निः । तम् । ऊहथुः । सुयुजा । रथेन ।

मनःजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेअश्विनौ वांयुवांतौग्र्यःतुग्रपुत्रःप्रोहःपित्राप्रापितःसमुद्रमव्यथिर्जगन्वान्भुज्युःउदकेनिम-
ग्नोपि अव्यथिः व्यथांपीडांप्राप्तएवसन् अजोहवीत् स्तुतिभिराह्वयत् तमाह्वातारहंमनोजव-
सामनोवद्वेगयुक्तौ वृषणाकामाभिवर्षकौअश्विनौ सुयुजासुष्टुअश्वैर्युक्तेनरथेन स्वस्तिक्षेमंयथा-
भवति तथानिरूहथुः जलान्निर्गम्ययुवांपितृगृहंप्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् गमेर्लिटःक्रसुः वि-
भाषागमहनविदविशामिति विकल्पनादिडभावः म्वोश्चेतिमकारस्यनकारः । निष्टम् युष्मत्तत्तत्तु-

ष्वन्तःपादमितिमूर्धन्यः । मनोजवसा मनसोजवइवजवोययोस्तौतथोक्तौ । सुपांसुलुगितिविभक्ते-
राकारः पादादिवादांमन्त्रितनिघाताभावेषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टचमाह—

अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्त्रोयत्सीममुञ्चतंवृकस्य ।
विजयुषाययथुःसान्वद्रेर्जातविष्वाचोअहतंविषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्त्रः । यत् । सीम् ।
अमुञ्चतम् । वृकस्य । वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः ।
जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रोवृकस्येत्यर्थंचैनयदुक्तंतदन्नपूर्वधिनप्रतिपाद्यते वर्तिकाचटकसदृशस्यपक्षिणः स्त्रीवृ-
केणारण्यशुनाग्रस्तासती हेअश्विनौ वांयुवांतदाअजोहवीत् आहूतवती यत्सीं यदाखलुवृकस्य
आस्त्रः आस्यात् अमुञ्चतंवर्तिकांममोचयतम् अपिच युवांजयुषा जयशीलेनरथेनअद्रेः प-
र्वतस्यसानुसमुच्छ्रितप्रदेशंविषयथुः शत्रुभिरावेष्टितंजाहुषाख्यंस्तोतारंशत्रुसमूहान्निर्गमय्य तेनसह
अन्यैर्गन्तुमशक्यंपर्वताग्रंतवन्तावित्यर्थः तदुक्तंपरिविष्टंजाहुषमित्यत्र । तथाविष्वाचोविविध-
गतियुक्तस्यएतत्संज्ञस्यासुरस्यजातमुत्पन्नमपत्यंविषेणक्ष्वेलेनअहतंयुवांहतवन्तौ यद्वा वर्ततेप्र-
तिदिवसमावर्ततइतिवर्तिकाउषाः वृकइतिविवृतज्योतिष्कःसूर्यउच्यते तेनग्रस्तासतीसा हेअ-
श्विनौ युवामजोहवीत् आहूयत् यदाखलुयुवांवृकस्यसूर्यस्यआस्त्रःआस्यस्थानीयातमण्ड-
लात्अमुञ्चतंअमोचयतम् सूर्येणैकीभूतामुषसंपृथक्कृत्यउदयात्पूर्वैरात्रेपरभागेस्थापितवन्तावि-
त्यर्थः । तथाचयास्कः—आदित्योपिवृकउच्यतेयदावृक्केआहूयदुषाअश्विनावदित्येनाभिग्र-
स्तातामश्विनौप्रमुमुचतुरित्याख्यानमिति^१ । अपिच जयुषाजयशीलेनरथेनअद्रेर्मधस्यसानु-
समुच्छ्रितप्रदेशंवृष्टिचिकीर्षयाविशेषेणययथुः युवांगतवन्तौ गत्वाचविष्वाचोविविधगतियुक्तस्य
मेघस्यसंबन्धिनाविशेषेणोदकेनजातमुत्पन्नंसर्वंभूतजातमहतमगमयतं वृष्टिंकृतवन्तावित्यर्थः ॥

अजोहवोऽह ह्ययेत्यङ्गुलान्तालङ्कितपियङ्गोवेतीडागमः अभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्पूर्वमेवह्रय-
तेःसंप्रसारणम् । आस्रः पदन्वित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः अल्लोपोनइत्यकारलोपः ।
जयुषा जिजये औणादिकउषिप्रत्ययः । विष्वाचः विषुनाआभिमुख्येनअश्वतीतिविग्रहः ऋ-
त्विगित्यादिनाकिन् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वेप्रा-
प्तेचावित्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् हनर्हिंसागत्योः लङिअदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तोपदेशो-
त्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

शतंमेषान्वृक्येममहान्तमःप्रणीतमशिवेनपित्रा ।

आक्षीऋज्राश्वेअश्विनावधत्तंज्योतिरन्धायचक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये । ममहानम् । तमः । प्रणीतम् । अशिवेन ।
पित्रा । आ । अक्षी इति । ऋज्रऽअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् ।
ज्योतिः । अन्धाय । चक्रथुः । विचक्षे ॥ १७ ॥

शतंमेषान्वृक्येचक्षदानमित्यत्रयदाख्यानमवादिष्व तदत्राप्यनुसन्धेयम् शतंशतसंख्या-
कान्मेषान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनायरासभाय ममहानं पूजितवन्तं आहारा-
र्थंसमर्पितवन्तं अशिवेनअसुखकारिणापित्रास्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येनप्रणीतं कृतम्
अन्धंप्रापितं ऋज्राश्वं चक्षुष्मन्तंअश्विनावकुरुतामितिशेषः एतदेवविशदयति हेअश्विनौअक्षी
पितृशपान्नष्टेचक्षुषी ऋज्राश्वेएतत्संज्ञकेराजर्षौआधत्तं पुनर्दर्शं नसमर्थेअकुरुतम्—तदेवाह अ-
न्धाय दृष्टिहीनायज्योतिःप्रकाशकंचक्षुः विचक्षे विविधंजगद्गृहं चक्रथुः युवां कृतवन्तौ ॥ मम-
हानं महपूजायाम् लिटःकानच् संहितायांछान्दसमभ्यासस्यदीर्घत्वम् । प्रणीतम् प्रपूर्वा-
ज्यतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । अक्षी अक्षिशब्दाद्विचक्षे नुमागमश्चप्रामोति ईचद्विचक्षेइतीकारान्तादेशश्च परत्वादीका-
रादेशः तस्मिन्कृतेसकृद्गतपरिभाषयापुनर्नुन्नभवति उदात्तइत्यनुवृत्तेरीकारस्योदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टकमाह—

शुनमन्धायभरमहयत्सावृकीरश्विनावृषणानरेति ।

जारःकनीनइवचक्षदानःक्रज्जश्वःशतमेकचमेषान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्वयत् । सा । वृकीः । अश्विना ।

वृषणा । नरा । इति । जारः । कनीनः इव । चक्षदानः । क्रज्जश्वः ।

शतम् । एकम् । । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं शुनसुखं अन्धायदृष्टिही-
नायतस्मै क्रज्जश्वाय इच्छन्ती सा वृकी हे अश्विनौ अश्वयुक्तौ कृत्स्नजगद्भ्यामुपवन्तौ वा वृषणा
हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ इति एवं संबोध्य नरानेतारावश्विनौ अह्वयत् आहूतवती आह्वय-
न्त्यास्तस्याः कोभिप्राय इति चेत्तदुच्यते—कनीनइव यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः
सनपरस्त्रियैः सर्वधनं प्रयच्छति एवमृज्जश्वो मयं शतमेकं च एकोत्तरशतसंख्याकान् मेषान् पौरजना-
नां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् तेनेदृशीं दुर्दशां प्राप्त इति ॥ कनीनः युवशब्दा-
दिष्ठनि युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवशब्दस्य कनादेशः व्यत्ययेन इष्टनः स्वादेशः यद्वा कनी-
दीप्ति कान्ति गतिषु औणादिक ईनप्रत्ययः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टकमाह—

महीवामूतिरश्विनामयोभूरुत्सामंधिष्ण्यासरिणीथः ।

अथायुवामिदह्वयत्पुरन्धिरागच्छतंसीवृषणावबोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयः इभूः । उतात्सामम् । धिष्ण्या ।

सम् । रिणीथः । अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरम् इधिः । आ ।

अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अवः इभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः महीमहती ऊतिः पालनं मयोभूः मयसः सुखस्य भावयित्री उत अपि
च हे धिष्ण्याधिषणास्तु तिलक्षणावाक्त्तयास्तोतव्यौ सामं व्याधितं पुरुषं विश्लिष्टांगमव्यादिकं सं-
रिणीथः सङ्गतावयवंकुरुथः अथ अपि च युवामिदयुवमेव पुरन्धीर्बहुधीर्बोधाविश्वलावा आह्वयत्

रोगोपशमनार्थं आहूतवती हेवृषणौकामानां वर्षितारौ अश्विनौ अवोभिः रक्षणैः सह आगच्छतम् ।
आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवन्तौ ॥ मही महती छान्दसो वर्णलोपः यद्वा महेरौणादिक इन् रुदि-
कारादक्तिन इति डीष् । मयोभूः भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् । रिणीथः रीगतिरेषणयोः क्रैया-
दिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह

अधेनं दस्त्रा स्तर्यं १ विषक्तामपि न्वतं शयवे अश्विना गाम् ।
युवं शचीभिर्विमदाय जायान्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

अधेनुम् । दस्त्रा । स्तर्यम् । विऽसक्ताम् । अपि न्वतम् । शयवे ।
अश्विना । गाम् । युवम् । शचीभिः । विऽमदाय । जायाम् । नि ।
ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥ १६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयावश्विनौ विषक्तां विशेषेण सक्तावयवांस्तु शावयवामित्यर्थः अतएव स्तर्यं नि-
वृत्तमसवां अतएवाधेनुं अदोग्धीं एवंभूतां गां शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये अपि न्वतं पयसा अपूरयतं
अपि च पुरुमित्रस्य पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदाय
एतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवं युवां जायान्यूहथुः विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्त-
र्यम् स्तृञ् आच्छादने अवितृस्तृत् द्वित्र्यईरिति ईकारप्रत्ययः वा छन्दसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पाद-
भावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विषक्ताम् षञ्जसङ्गे कर्म-
णि निष्ठा अनिदितामिति नलोपः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपि न्वतम् पिविसेचने इ-
दित्वान्नुम् भौवादिकः । पुरुमित्रस्य पुरुणि मित्राण्यस्य संज्ञायां मित्राजिनयोरिति बहुव्री-
ह्यवुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

यवं वृकेणाश्विनावपन्तेषं दुहन्तामनुषाय दस्त्रा ।
अभिदस्युं वकुरेणाधर्मन्तोरुज्योतिश्चक्रथुराययि ॥ २१ ॥

यवंम् । वृकेण । अश्विना । वर्षन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय ।
दस्त्रा । अग्नि । दस्युम् । बकुरेण । धर्मन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः ।
आर्याय ॥ २१ ॥

आर्यायविदुषेमनुषशब्दोमनुशब्दपर्यायः मनुषायमनवेमनोरर्थं हेदस्मादर्शनीयावश्विनौ
वृकेणलाङ्गलेनकर्षकैः रुष्टदेशेयवंयवाद्युपलक्षितसर्वधान्यजातंवपन्तावापयन्तौ तथा इषंअन्नना-
मैतत्तत्कारणभूतंवृष्ट्युदकंचदुहन्तामेघात्क्षारयन्तौ तथा दस्युंउपक्षयकारिणंअसुरपिशाचादिकं
बकुरेण बकुरोनामभासमानोवज्रः तेनअभिधमन्ता धमतिर्वधकर्मा अभिघ्नन्तौ एवंत्रिविधंकर्म-
कुर्वन्तौयुवां उरुविस्तीर्णंज्योतिःस्वकीयतेजः माहात्म्यंचक्रथुः कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः
यद्वा त्रिविधकर्माचरणेनआर्यायविदुषेमनवेविस्तीर्णंसूर्याख्यंज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ जीवन्निहि-
सूर्यपश्यति तद्धेतुभूतानित्रीणिकर्माणियुवाभ्यांकृतानीतिभावः अत्रनिरुक्तम्—बकुरोभास्करो-
भयङ्करोभासमानोद्रवतीतिवावयमिववृकेणाश्विनौनिवपन्तौवृकोलाङ्गलंभवतिविकर्तनं। इत्या-
दिकमनुसन्धेयम् ॥ मनुषाय मनेरौणादिकउषन्प्रत्ययः ॥ २१ ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

आथर्वणायाश्विनादधीचेऽश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतम् ।

सवांमधुप्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रंयदस्त्रावपिकक्ष्यंवाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यंवम् । शिरः । प्रति ।

ऐरयतम् । सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । ऋतयन् । त्वाष्ट्रम् ।

यत् । दस्त्रौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

तद्वांनरांसनयइत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसन्धेयम् हेअश्विनौ आथर्वणायअथर्वणः पुत्रा-
यदधीचेदध्यङ्नाग्नेमहर्षयेअश्व्यंअश्वस्यसंबन्धिशिरः प्रत्यैरयतम् प्रत्यधत्तम् तदीयंमानुषंशि-
रःप्रच्छिद्यान्यत्रविधायाश्व्येनशिरसातष्टाषिसमयोजयतमित्यर्थः सचवांयुवाभ्यांप्रवर्ग्यविद्यांम-
धुविद्यांचवक्ष्यामीतिपुराकृतांप्रतिज्ञांकृतायनसत्याप्रात्मानइच्छन्मधुमधुविद्यांत्वाष्ट्रंत्वष्टुरिन्द्राल-
ब्धंप्रवोचत्योक्तवान् हेदस्मादर्शनीयौअश्विनौ वांयुवयोःसंबन्धितदपिकक्ष्यंछिन्नस्ययज्ञशिरसः

कक्षप्रदेशेनपुनःसन्धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यंरहस्यंतदपिवांयुवाभ्यांप्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे अ-
श्वतेऋत्विगित्यादिनाकिन् अनदितामिति नलोपः चतुर्थ्येकवचनेअचइत्यकारलोपेचावितिदी-
र्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेतस्यापवादत्वेनचाविति विभक्तेःपूर्वस्योदात्तत्वं-
प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः अश्वेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशीमृचमाह—

सदाकवीसुमतिमाचकेवांविश्वाधियोअश्विनाप्रावतंमे ।

अस्मेरयिनासत्याबृहन्तमपत्यसाचंश्रुत्यंरराथाम् ॥ २३ ॥

सदा । कवा इति । सुमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः ।

धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे । अस्मे इति । रयिम् ।

नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यःसाचम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

हेकवीक्रान्तदर्शिनौमेधाविनावश्विनौ वांयुवयोःसुमर्तिकल्याणीमनुग्रहांत्मिकांबुद्धिस-
दासर्वदाआचकेआभिमुख्येनप्रार्थये मेमदीयानि विश्वाधियःसर्वाणिकर्माणियुवांप्रावतंप्रकर्षे-
णरक्षतम् अपिचास्मेअस्मभ्यंहेनासत्यावश्विनौ बृहन्तं महान्तं अपत्यसाचंअपत्यैःपुत्रादि-
भिःसमेतं श्रुत्यंप्रशंसनीयंउत्कृष्टं रयिंधनंरराथां प्रयच्छतम् ॥ चके कैगैशब्दे व्यत्ययेनात्मने-
पदम् लिट्युत्तमैकवचनेरूपम् । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेआदेशः । अपत्यसाचं
अपत्यैःसहसेचतेसंगच्छतइत्यपत्यसाच् छान्दसोपिवः । श्रुत्यम् श्रुतिःस्तुतिः तत्रभवंश्रुत्यम्
भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रराथाम् रादाने लोटिव्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं-
छन्दसीतिशपःभ्लुः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीमृचमाह—

हिरण्यहस्तमश्विनारराणापुत्रंनरावधिमत्याअदत्तम् ।

त्रिधाहश्यावमश्विनाविकस्तमुज्जीवसंऐरयतंसुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वधिमत्याः ।

अदत्तम् । त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् । उत् ।

जीवसं । ऐरयतम् । सुदानू इति सुदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौदातारौवानरानेतारौ हेअश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्याः एतत्संज्ञायै
ब्रह्मवादिन्यै अदत्तं प्रायच्छतम् अपि च हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ त्रिधात्रेधाविकस्तं विच्छि-
न्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुं उदैरयतम् असुरैस्त्रेधा खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्य उदगमयतमित्य-
र्थः ॥ रराणा रमतेः शानचि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः व्यत्ययेन मकारस्प्रत्वम् रातेर्वा व्यत्ययेन
शानच् पूर्ववत् श्लुः । वधिमत्याः चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति षष्ठी । जीवसे जीवप्राणधारणे तुम-
र्थे से सेनिति असे प्रत्ययः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशीमृचमाह—

एतानि वामश्विनावीर्याणि प्रपूर्व्याण्यावोवोचन् ।

ब्रह्मं कृण्वन्तो वृषणायुवभ्यां सुवीरांसो विदथमावदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्व्याणि । आवोवः ।

अवोचन् । ब्रह्मं । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः ।

विदथम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥ १७ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वायुवयोः संबन्धीनि पूर्व्याणि प्रत्नानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्या-
णि वीरकर्माणि आयवो मनुष्याः मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् उक्तवन्तः वयंच हे वृषणा कामा भिव-
र्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्ममन्त्रात्मकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनैः वीरैः पु-
त्रादिभिरुपेताः सन्तः विदथं यज्ञं आवदेम आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम यद्वा विदथं वेदयन्तम-
तिथितदपेक्षितप्रदानेन आवदेम आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचं उच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः कृविहिंसा-
करणयोश्च इदित्त्वान्मु लटः शट् धिन्वि कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च अतो लोपे सति
स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । सुवीरासः शोभनावीरायेषां तितथोक्ताः आज्ञसेरसुक् वीरवी-
र्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदथम् विदज्ञाने रुविदिभ्यां कित्यथ प्रत्ययः ॥ २५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

आवामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आपैत्रैष्टुभमाश्विनम् तथा चानुक्रान्तम्—आवा-
मेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

आवा॒रथो॑अ॒श्विना॒श्वेन॑प॒त्वासु॑मृ॒ळीकः॑स्ववा॑यात्स्व॒र्वाङ् ।
योम॒र्त्यस्य॑मन॒सो ज॒वीया॑न्नि॒वन्धुरो॑वृ॒षणा॒वात॑रं॒हाः ॥ १ ॥

आ । वा॒म् । रथः । अ॒श्विना॒ । श्वेन॑प॒त्वा । सु॒मृ॒ळीकः ।
स्व॒वा॒न् । या॒तु । अ॒र्वाङ् । यः । म॒र्त्यस्य॑ । मन॒सः । ज॒वीया॑न् ।
त्रि॒वन्धुरः । वृ॒षणा॒ । वात॑रं॒हाः ॥ १ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःस्वभूतोरथः अर्वाङ्अस्मदभिमुखंआयातुआगच्छतु कीदृशोर-
थः श्वेनपत्वा श्वेनइत्यश्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैःपतन्गच्छन् यद्वा श्वेनःपक्षी सइवशीघ्रंपत-
न् सुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः स्ववान्धनवान् हेवृषणौकामानांवर्षितारौअश्विनौयःयुष्मदीयो-
रथःमर्त्यस्यमनुष्यस्यमनसोजवीयान् अतिशयेनवेगवान् तद्यथावेगेनकृत्स्नंजगद्ग्रामोति ततो-
प्यतिशयेनक्षणमात्रादेवसर्वजगत्पर्यटतीत्यर्थः ॥ त्रिवन्धुरः बन्धुरंवेष्टितंसारथेःस्थानं त्रिप्रकारे-
णबन्धुरेणयुक्तः । वातरंहाः वातस्यवायोःरंहोवेगइववेगोयस्यसतथोक्तः अनेनाप्रतिहतगतित्व-
मुच्यतेसरथइतिपूर्वत्रान्वयः । श्वेनपत्वा पत्तुगतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिष् दासीभारादिः
यद्वा दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसङ्गुहार्थत्वाद्भावेवनिष् ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
जवीयान् जवोस्यास्तीतिजववान् अतिशयेनजववान्इतिजवीयान् आतिशायनिक्रिडयसुन् वि-
न्मतोर्लुक् देरितिटिलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रि॒वन्धुरेण॑त्रि॒वृता॒रथेन॑त्रि॒च॒क्रेण॑सु॒वृता॒यात॑म॒र्वाक् ।
पि॒न्वतं॑गाजि॒न्वत॑म॒र्वत॑नोव॒र्धय॑तम॒श्विना॒वीर॑म॒स्मे ॥ २ ॥

त्रि॒वन्धुरेण॑ । त्रि॒वृता॑ । रथेन॑ । त्रि॒च॒क्रेण॑ । सु॒वृता॑ । आ ।
या॒तम् । अ॒र्वाक् । पि॒न्वत॑म् । गाः । जि॒न्वत॑म् । अ॒र्वतः । नः ।
व॒र्धय॑तम् । अ॒श्विना॒ । वी॒रम् । अ॒स्मे इति॑ ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण बन्धुरंसारथिस्थानंत्रिप्रकारबन्धुरोपेतेन त्रिवृताविधावर्तमानेन त्रिचक्रेणच-
क्रत्रयोपेतेन सुवृताशोभनंगच्छतारथेनअर्वाक्अस्मदभिमुखंआयातंआगच्छतम् आगत्यचा-

स्मदीयागाः पितृवत्तपयसापूरयतम् नोस्माकं अर्वतोश्वान्जिन्वतंप्रीणयतम् अपिच हेअश्विनौ
अस्मेअस्माकंवीरंपुत्रादिकंवर्धयतं प्रवृद्धंकुरुतम् ॥ त्रिचक्रेण त्रीणिचक्राणियस्यसतथोकः त्रि-
चक्रादीनांछन्दस्युपसङ्ख्यानमितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रवद्यामनासुवृतारथेनदस्त्राविमंशृणुतंश्लोकमद्रेः ।

किमङ्गवांप्रत्यवर्तिगमिष्ठाहुर्विप्रासोअश्विनापुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दस्त्रौ । इमम् । शृणुतम् ।

श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा ।

आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हेदस्रौदर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामनाप्ररुष्टगमनेनशीघ्रगामिना, सुवृताशोभनवर्तनेनरथे-
नागत्यअद्रेः आदरंकुर्वतःस्तोतुः इमंश्लोकंस्तुतिलक्षणामिमांवाचंशृणुतम् अङ्गाश्विना हेअ-
श्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरन्तनाः विप्रासोमेधाविनः वांयुवांअवर्तिस्तोतृणांदारिद्र्यप्रतितप्-
रिहर्तुंगमिष्ठागन्तुमावाहुः कथयन्ति किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्वेतैते किंनकथयन्ति कथयन्त्ये-
वसर्वे तथासत्यागन्तव्यमिति ॥ प्रवद्यामना सोपसृष्टेधात्वर्थेवर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसि-
धात्वर्थेइतिवतिः याप्रापणे आतोमनिञ्जितिवहुलवचनाद्भावेमनिन् ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । अद्रेः दृङ्आदरे आङ्पूर्वादस्मादौणादिकःकिप्रत्ययः आङोह्रस्वश्च । गमिष्ठा
गन्तुशब्दात्तुच्छन्दसीतीष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । आहुः प्र-
त्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आवांश्येनासोअश्विनावहन्तुरथेयुक्तासंआशवःपतङ्गाः ।

येअसुरोदिव्यासोनगृध्राअभिप्रयोनासत्यावहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः ।

आशवः । पतङ्गाः । ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः ।

अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ रथेयुक्तासः युक्ताः सारथिनावहनप्रदेशेयोजिताः आशवः व्यामुवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः वांयुवांआवहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु येअश्वाः अमुरः आपइवत्वरोपेताः दिव्यासोनगृध्राः अन्तरिक्षेवर्तमानागृध्राख्याः पक्षिण- इवशीघ्रं गच्छन्तः हेनासृत्यौ युवां प्रयोहविलक्षणमन्नं अभिलक्ष्य वहन्तिप्रापयन्ति तादृशादतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ अमुरः तुरत्वरणे अपशब्दोपपदादस्मात्किप्चेतिक्लिप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

आवांरथंयुवतिस्तिष्ठदत्रजुष्टीनरादुहितासूर्यस्य ।

परिवा॒मश्वा॒वपु॑षःप॒तङ्गा॒वयो॑वहन्त्वरु॒षाअ॒भीके॑ ॥ ५ ॥ १८ ॥

आ । वा॒म् । रथं॑म् । यु॒व॒तिः । ति॒ष्ठ॒त् । अ॒त्र । जु॒ष्टी । न॒रा । दु॒हि॒ता ।

सूर्य॑स्य । परि॑ । वा॒म् । अ॒श्वाः । वपु॑षः । प॒त॒ङ्गाः । वयो॑ः । वह॑न्तु ।

अ॒रु॒षाः । अ॒भी॒के ॥ ५ ॥ १८ ॥

हेनरानेतारावश्विनौ युवतिस्तरुणीसूर्यस्यदुहिताजुष्टीप्रीतासती वांयुवयोः अत्रइमं रथंआतिष्ठत् आरूढवती तयासहितौवांयुवांअश्वाः अभीकेगृहसमीपेतरथंपरिवहन्तुपरिप्रापयन्तु कीदृशाअश्वाः वपुषः वपुरितिरूपस्यशरीरस्यवानामधेयम् तद्वन्तः छान्दसोमत्वर्थीयस्यलोपः पतंगाः उत्पतनसमर्थाः वयोगच्छन्तः अरुषाः आरोचमानाः हिंसकंरहितावा ॥ अत्र इतराभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणाद्भवदाद्ययोगेपिइदमशब्दात् विभक्त्यर्थेनलूपत्ययः । जुष्टी जुष्टीप्रीतिसेवनयोः औणादिकः कुप्रत्ययः वोतोऽगुणवचनादितिडीष् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

उद्वन्दनमैरतंदंसनाभिरुद्रेभंदस्त्रावृषणाशचीभिः ।

निष्टौर्ग्यंपारयथःसमुद्रात्पुनश्च्यवानंचक्रथुर्युवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्द॑नम् । ऐ॒र॒त॒म् । दं॒स॒ना॒भिः । उत् । रे॒भ॒म् । द॒स्त्रा । वृ॒ष॒णा ।

श॒ची॒भिः । निः । तौ॒र्ग्य॒म् । पा॒र॒य॒थः । स॒मु॒द्रात् । पु॒न॒रि॒ति॒ । च्य॒वा॒न॒म् ।

च॒क्र॒थुः । यु॒वा॒न॒म् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ वन्दनमेतत्संज्ञं ऋषिदंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुदैरतम् उदैरयतम् उदग-
मयतम् हेदस्मादर्शनीयौ वृषणाकामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभिः रेभं एतत्संज्ञं ऋषिदश-
रात्रीर्नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मादुदैरयतं उदतारयतम् तथा तौ म्यंतुग्रस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नं
आत्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ तथा ज्यवानं च्यवनं ऋषिजी-
र्णपुनर्युवानं यौवनोपेतं च क्रथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् ईरगतौ कम्पने च ण्यन्ताल्लङ्घिच्छन्दस्युभय-
थेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवमत्रयेव नीताय तत्तमूर्जमोमानं मश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवऽनीताय । तत्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् ।

अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः ।

प्रति । अधत्तम् । सुष्टुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ युवं युवां अवनीताय शतद्वारे पीडाय च गृहे अवस्तानीतायात्रये तसं पीडार्थं
प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतोदकेनावारयेथाम् अपि चास्मै अत्रये ओमानं सुखकरं ऊर्जरसवदन्नं अधत्तं प्राय-
च्छतम् तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणां सेवमानौ युवां अपिरिप्ताय असुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थं इ-
हासीनः सन् व्युष्टा मुषसंजानीहीति अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वाय ऋषये चक्षुः व्युष्टाया उष-
सः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ यद्वा अपिरिप्ताय अपिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टये एवं वि-
धाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् अवतैरौणादिकोमनिः ज्वर-
त्वेत्यादिनावकारस्योपधायाश्च ऊट् गुणः । अपिरिप्ताय लिप उपदेहे अस्मात्कर्मणि निष्ठा कपिल-
कादित्वाल्लत्व विकल्पः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुषाणा जुषी प्रीतिसेवनयोः छा-
न्दसोलिट् लिटः कानज्वा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

युवं धेनुं शयवेनाधितायापि न्वतमश्विना पून्यार्थम् ।

अमुं श्वतं वर्तिकां महसोनिः प्रतिजंघां विशपलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना ।
 पूर्याय । अमुञ्चतम् । वर्तिकाय । अंहसः । निः । प्रति । जंघाम् ।
 विश्पलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवंयुवां पूर्यायपुरातनाय नाधिताययाचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय ऋषयेधेनुंनिवृत्तप्रसवामदोग्धीं अपिन्वतंपयसाअसिञ्चतम् सर्वदापयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः अपिच वर्तिकांवृकेणग्रस्तांचटकसदृशींशकुनिंअंहसःवृकास्यलक्षणात्पापात्निरमुञ्चतम् निरमोचयतम् यद्वा पुनःपुनर्वर्ततइतिवर्तिकाउषाः तामादित्येनाभिग्रस्तांयुवाममोचयतम् तथाविश्लायैसंग्रामेछिन्नजंघायैअगस्त्यपुरोहितस्यखेलस्यसंबन्धिन्यै एतत्संज्ञायैस्त्रियैआयसींजंघांप्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

युवंश्वेतपेदवइन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।
 जोहूत्रमर्योअभिभूतिमुग्रंसहस्रसांवृषणंवीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रजूतम् । अहिहनम् । अश्विना ।
 अदत्तम् । अश्वम् । जोहूत्रम् । अर्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ।
 सहस्रसाम् । वृषणम् । वीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ पेदवेपेदुनाघ्नेराक्षेयुवंयुवांश्वेतंश्वेतवर्णंकञ्चिदश्वंअदत्तंप्रायच्छतम् कीदृशंइन्द्रजूतं इन्द्रेणयुवाभ्यांगमितंदत्तमित्यर्थः अहिहनंशत्रूणांहन्तारम् जोहूत्रंअतिशयेनसङ्ग्रामेष्वह्नातारम् अर्यः अरेशत्रोःअभिभूतिंअभिभावुकंउग्रंउदूर्णवीर्यवन्तमित्यर्थः सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्यधनस्यसंभकारंदातारंवा वृषणंसेकारंयुवानमित्यर्थः वीडुङ्गम् दृढाङ्गमित्यर्थः ॥ इन्द्रजूतम् जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् ह्वयतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकःत्रप्प्रत्ययः प्रत्ययस्यपिस्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचनेजसादिषुछन्दसिवावचनमिति धेडिंतीतिगुणस्यविकल्पितत्वाद्भावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अभिभूतिम् अभिभूयतेनेनेत्यभिभूतिः करणेक्किन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् सनोतेःसनवेर्वाजनसनखनेतिविट् विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तावाँनरास्वर्वसेसुजाताहवामहेअश्विनानाधमानाः ।

आनउपवसुमतरथेनगिरौजुषाणासुविताययातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । अवसे । सुजाता । हवामहे । अश्विना ।

नाधमानाः । आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा ।

सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

नरानेतारौहेअश्विनौ सुजाताशोभनजन्मानौ तावांतौयुवांनाधमानाःधनयाचमानाः वयंस्तो-
तारःअवसेरक्षणार्थंसुहवामहे शोभनमाह्वयामहे गिरःस्तुतीःजुषाणासेवमानौयुवांवसुमताधनयु-
केनरथेननोस्मानुपायातम् उपागच्छतम् किमर्थं सुवितायसुष्टुप्राप्तव्यायधनायसुखायवा ॥ सु-
जाता शोभनंजातंजन्मययोस्तौसुजातौ सुपांसुलुगितिविभकेराकारः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । नाधमानाः नाधृयाञ्जायाम् । जुषाणा जुषीप्रीतिसेवनयोः ताच्छीलिकश्चानश् तुदा-
दित्वाच्छः पूर्ववद्विभकेराकारः । सुविताय सुपूर्वादितेःकर्मणिनिष्ठा तन्वादित्वादुवङ् सूप्मा-
नात्कृत्त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

आश्वेनस्यजवसा नूतनेनास्मेयातंनासत्यासजोषाः ।

हवेहिवामश्विनारातहव्यःशश्वत्तमायाउपसोव्युष्टौ॥११॥ ११ ॥

आ । श्वेनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातम् ।

नासत्या । सजोषाः । हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातहव्यः ।

शश्वत्तमायाः । उपसः । व्युष्टौ ॥ ११ ॥ ११ ॥

हेनासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौसमानप्रीतियुक्तौ श्वेनस्यशंसनीयंगच्छतोश्वस्यनू-
तनेननवतरेणप्रत्यग्रेणजवसावेगेनसहितौयुवामस्मेअस्मान् आयातंआगच्छतम् अश्विना हेअ-
श्विनौ रातहव्योवांयुवाभ्यांदातव्येनहविषायुकःसन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतयानित्यायाउ-
पसः व्युष्टौविवासनसमयेवांयुवांहवेआह्वया मि हिर्हेतौ हियस्मादेधंतस्मादायातमित्यर्थः ॥ अस्मे

सुपांसुलुगितिशसःशेआदेशः । सजोषाः तेनैवद्विवचनस्यसुआदेशः । हवे ह्वेजोलुत्तमैकवचने बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शप्गुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः उत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युच्छादि-
पुपाठादन्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

आवारंथमितिदशर्चचतुर्थसूक्तं दैर्घतमसस्यकक्षीवतआर्षजागतमाश्विनम् तथाचानुक्रा-
न्तम्—आवारंथंदशजागतमिति । प्रातरनुवाकस्याश्विनेकतौजागतेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनशस्त्रे
च तथाचसूत्रितम्—आवारंथमभूदिदंयोवांपरिज्मेतित्रीणीति ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

आवारंथंपुरुमायंमनोजुवंजीराश्वंयज्ञियंजीवसेहुवे ।
सहस्रकेतुंवनिनंशतद्वसुंश्रुष्टीवानंवरिवोधामभिप्रयः ॥ १ ॥

आ । वा॒म् । रथं॑म् । पुरु॑ऽमा॒यम् । मनः॑ऽजुव॑म् । जी॒रऽअ॑श्वम् ।
य॒ज्ञिय॑म् । जी॒वसे॑ । हु॒वे । स॒हस्रं॑ऽकेतुम् । व॒निन॑म् । श॒तत॑ऽवसुम् ।
श्रु॒ष्टीऽवा॑नम् । व॒रिवः॑ऽधाम् । अ॒भि । प्र॒यः ॥ १ ॥

हेअश्विनौवांयुवयोः संबन्धिनंरथंजीवसेजीवनार्थं प्रयोहवितर्क्षणमन्त्रंअभिलक्ष्यआहुवे
आह्वयामि कीदृशंपुरुमायंबहुविधाश्रयंबहुविधकर्माणंवा मनोजुवंमनइवशीघ्रंगच्छन्तं जीराश्वं
जववदश्वोपेतम् यज्ञियंयज्ञेष्वआह्वातुमर्हं सहस्रकेतुंअनेकध्वजं सहस्रस्यधनस्यकेतयितारं ज्ञाप-
यितारंवा वनिनं वनमित्युदकनाम तद्वन्तं शतद्वसुंशतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीवानम् श्रुष्टीतिक्षि-
प्रनाम क्षिप्रंसंभजमानम् यद्वा सुखवन्तम् वरिवोधां वरिवइतिधननाम वरिवसोधनस्यदातारम् ॥
पुरुमायम् बहुव्रीहौत्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वा तत्पूर्वादंशंआदित्वादच् । जीराश्वम् जुइ-
तिगत्यर्थःसौत्रोधातुः जोरीचेतिरूर्ध्वकारान्तादेशश्च बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञियम्
यज्ञतिग्न्यांघस्वत्रावितिअर्हार्थेघप्रत्ययः । हुवे ह्वेजोलुटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् लुगि-
त्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उवङ् ॥ शतद्वसुं शतवसुं छान्दसस्तकारोपजनः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऊर्ध्वाधीनिःप्रत्यस्यप्रयामन्यधायिशस्मन्त्समयन्तआदिशः ।

स्वदामिघर्मप्रतियन्त्यूतयआवामूर्जानीरथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् ।

सम् । अयन्ते । आ । दिशः । स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति ।

ऊतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्यरथस्यप्रयामनिप्रयाणेपगमनेसति शस्मन्अश्विनोःशंसनेस्तवनेधीतिः अस्मदीयाबुद्धिः ऊर्ध्वाउन्मुखा प्रत्यधायिप्रत्यस्थायि तदनन्तरंदिशः देष्टव्याः स्तुतयोपिसमयन्ते अश्विभ्यांसङ्गच्छन्ते आकारःसमुच्चये अहंचस्तोताघर्ममहावीरस्थं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकंहविः स्वदामि स्वादूकरोमि ऊतयः अवितारोरक्षकाक्लविजश्चप्रतियन्ति घर्मप्रतिगच्छन्ति संस्कारार्थं अपिच हेअश्विनौ वायुवयोः रथंऊर्जानीसूर्यस्यदुहिताआरुहत् आरूढवती ॥ प्रयामनि याप्रापणे आतोमनिन्नितिकृत्यत्युटोबहुलमितिबहुलवचनाद्भावेमनिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्मन् शंसुस्तुतौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वादुपधानकारलोपः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । अयन्ते अयपयगतौ भौवादिकोनुदात्तेत् । ऊतयः किचूक्तौचसंज्ञायामितिअवतेःकर्तरिक्किच् ज्वरत्वरेत्यादिनावकारोपधयोरूढ । अरुहत् कृष्टृरुहिभ्यइतिच्चेरडादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

संयन्मिथःपस्पृधानासोअगमंतशुभेमखाअमिताजायवोरणे

युवोरहंप्रवणेचैकितेरथोयदश्विनावहंथःसूरिमावरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमंत । शुभे । मखाः ।

अमिताः । जायवः । रणे । युवोः । अहं । प्रवणे । चैकिते । रथः ।

यत् । अश्विना । अवहंथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

मखाःमखवन्तोयज्ञोपेताः अमिताःअपरिमिताःजायवोजयशीलाःमनुष्याः रणेसंग्रामेशुभे
शोभनायधनायतदर्थमिथःपस्पृधानासःअन्योन्यंस्पर्धमानाःयद्यदासमगमतसङ्गच्छन्ते तदानींअ-
श्विनहेअश्विनौ युवोरहयुवयोरेवरथःप्रवणेप्रकर्षेणसंभजनीयेभूतलेचेकितेज्ञायते देवेषुमध्येयु-
वामेवरक्षणार्थंशीघ्रंरथेनागच्छथइत्यर्थः यद्येनरथेन सूरिस्तोतारंप्रति वरंश्रेष्ठंघनंआवहथः प्राप-
यथः सरथइत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः स्पर्धसंघर्षे छान्दसोलिट् तस्यलिटःकानजादेशः छान्दसरेफस्य
संप्रसारणं अकारलोपः । अगमत गमेच्छान्दसोलङ् समोगम्यृच्छीत्यादिनात्मनेपदम् बहुलं-
छन्दसीतिशपोलुक् इत्यादादेशः गमहनेत्युपधालोपः । मखाः मखोज्ञः अर्शआदित्वाच् । जा-
यवः जिजये क्वापाजीत्यादिनाउण् । चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्छान्दसोवर्तमानेलिट्
अतोलोपयलोपौ । यत् सुपांसुलुगितितृतीयायालुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

युवंभुज्युंभुरमाणंविभिर्गुतंस्वयुक्तिभिर्निवहन्तापितृभ्यआ ।
यासिष्टंवर्तिवृषणाविजेन्यं१दिवोदासायमहिचेतिवामवः ॥ ४ ॥

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विभिः । गुतम् । स्वयुक्तिभिः ।
निवहन्ता । पितृभ्यः । आ । यासिष्टम् । वर्तिः । वृषणा ।
विजेन्यम् । दिवः२दासाय । महि । चेति । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानांवर्षितारौहेअश्विनौ युवंयुवांभुरमाणंविभिःअश्वैःभ्रियमाणंगतंसमुद्रेनि-
मग्नंभुज्युंतुग्रपुत्रंस्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैः नौविशेषैश्च निवहन्ता नितरांवहन्तौ पि-
तृभ्यआ आङ्मर्यादायाम् यत्रपितरस्तुग्रादयआसतेतावत्पर्यन्तमित्यर्थः विजेन्यमितिदूर-
स्थंदूरेवर्तमानंवर्तिःतुग्रस्यगृहंप्रतियासिष्टंअगच्छतम् अपिच दिवोदासायराज्ञेकृतंवांयुवयोःसंब-
न्धिवोरक्षणंशंबरहननरूपमहिमहद्गभीरंचेतिअस्माभिर्ज्ञायते ॥भुरमाणं दुभृज्धारणपोषणयोः
कर्मणिलिटःशानच् व्यत्ययेनशः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् । पितृभ्यआ मर्यादायामाङ्कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा पञ्चम्यपाङ्परिभिरितिपञ्चमी । यासिष्टं याप्रापणे यमरमनमातांसक्चेतिसगागमः सिच-
इडाममः । विजेन्यं विजनोदूरदेशः तत्रभवंवियेन्यं भवेछन्दसीतियत् तित्स्वरितइतिस्वरित-
त्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

युवोरश्विनावपुषेयुवायुजंरथंवाणीयेमतुरस्यशर्ध्यम् ।
आवांपतित्वंसख्यायजग्मुषीयोषावृणीतजेन्यायुवांपती ॥ ५ ॥ २० ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति ।
येमतुः । अस्य । शर्ध्यम् । आ । वाम् । पतित्वम् । सख्यायं ।
जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥ ५ ॥ २० ॥

अश्विनाहेअश्विनौ युवोः युवयोर्वाणीवननीयौप्रशस्यौअश्वौयुवायुजंयुवाभ्यांयुज्यमानं
रथंआजिधावनसमयेअस्यरथस्ययत्तशर्ध्यंप्राप्यंआदित्याख्यंअवधिभूतंलक्ष्यंवपुषेशोभनार्थत-
द्येमतुः सर्वेभ्योदेवेभ्यःपूर्वप्रापयामासतुः तदनन्तरंचआजग्मुषीआगतवती जेन्याआजिधावने-
नजीयमानायोषासूयां सख्यायसखित्वाययुवांयुवयोः पतित्वंअवृणीत कथमिति ममयुवामेवप-
तीभर्तारविति ॥ युवोः षष्ठीद्विवचनेयोचीतियत्वस्यसर्वविधीनांच्छन्दसिविकल्पितत्वादभावे शेषे-
लोपइतिदकारलोपः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् । युवायुजम् युवावौद्विवचनेइतिद्व्यर्थाभिधायकस्य
युष्मच्छब्दस्यअविभक्तावपिव्यत्ययेनयुवादेशः । शर्ध्यं श्रुधुप्रसहने अस्मात्प्रत्ययान्तादचोयदिति
यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी गमेर्लिटःकसुः उगितश्चेतिडीप् वसोःसंप्रसारणमिति
संप्रसारणम् गृमहनेत्युपधालोपः । जेन्या जिजये औणादिकएन्यप्रत्ययष्टिलोपश्च ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टकमाह—

युवरेभंपरिषूतेरुष्यथोहिमेनघर्मपरितप्तमत्रये ।
युवंशयोरवसंपिप्यथुर्गविप्रदीर्घेणवन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मम् । परिऽतप्तम् ।
अत्रये । युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गर्वि । प्र । दीर्घेण ।
वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ युवंयुवारेभंऋषिपरिषूतेः परितःप्रेरकादुपद्रवात् उपपतनाद्वाउरुष्यथःअरक्षथः
उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः । तथा अत्रयेऋषयेपरितस्तंपरितस्तंघर्मअसुरैःपीडार्थंप्रक्षिप्तंदीप्य-
मानंतुषाग्निहिमेनशीतोदकेनअवारयेथाम् यद्वा हविषामत्रयेभक्षयित्रेअग्नयेपरितस्तंसूर्यकिरणैःसं-
तप्तंघर्म अहर्नामैतत् अहः हिमेनवृष्ट्युदकेनहविःसंपादकवीह्याद्युत्पत्त्यर्थंअवारयेथाम् अपिच
शयोः एतत्संज्ञस्यऋषेः गविनिवृत्तप्रसवायांधेनौअवसरक्षकंपयः युवंयुवांपिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ
तथा जीर्णां गोवन्दनऋषिः दीर्घेणायुषाप्रतारियुवाभ्यांप्रवर्धितः प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं
अवतेरौणादिकः असच् । पिप्यथुः प्यायीवृद्धौ व्यत्ययेनपरस्मैपदम् लिङ्यङोश्चेतिपीभावः॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

युवंवन्दनंनिर्ऋतंजरण्ययारथंनदंस्त्राकरणासमिन्वथः ।

क्षेत्रादाविप्रंजनथोविपन्ययाप्रवामत्रविधतेदंसनांभुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःऋतम् । जरण्यया । रथम् । न । दंस्त्रा ।

करणा । सम् । इन्वथः । क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया ।

प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसनां । भुवत् ॥ ७ ॥

हेदंस्त्राअश्विनौ युवंयुवांजरण्ययाजरयानिर्ऋतंनिःशेषेणप्राप्तंवन्दनंऋषिकरणाकर्माणां क-
तारौशिल्पकुशलौयुवांसमिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुरुतं तत्रदृष्टान्तः—रथंन यथाकश्चि-
तशिल्पीजीर्णरथंपुनरप्यभिनवंकरोतितद्वत् अपिच विपन्ययास्तुत्यागर्भस्थितेनवामदेवेनस्तु-
तौसन्तौ क्षेत्रात्आ आकारःसमुच्चये मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानात् विप्रमेधाविनंतमृषिं
जनथः जनयथश्च तथा वांयुवयोः दंसनारक्षणात्मकं कर्म अत्रास्मैविधतेपरिचरतेयजमानाय
प्रभुवत्प्रभवतु रक्षितंसमर्थंभवतु ॥ निर्ऋतं ऋगतौ कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । जरण्यया जरणक्रियार्हाजरण्याअन्त्यावस्था छन्दसिचेतियः । करणा करोतेरन्येभ्यो-
पिदृश्यतइतियुच् । इन्वथः इविव्याप्तौ इदित्वाञ्जुम् भौवादिकः । जनथः जनीप्रादुर्भावे णिच्यु-
पधावृद्धिः जनीजृष्णसुरजइतिमित्त्वान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वं छन्दस्युभयथेतिशपार्धधातु-
कत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः । विपन्यया पनस्तुतौ अघ्न्यादयश्चेतिभावेयत् व्यत्ययेनान्तोदात्त-
त्वम् । विधते विधविधाने तौदादिकः लटःशतृ शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् भवते-
र्लेट्यङागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितम् ।
स्वर्वती रित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन् अभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । परावति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा ।
निबाधितम् । स्वः । स्वतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः ।
अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ परावतिदूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुः तुग्रस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं भु-
ज्यं कृपमाणं युवांस्तुवन्तं अगच्छतम् युवारक्षणाथं गतवन्तौ यस्मादेवं तस्मात् हेअश्विनौ स्वर्वतीः
स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुखात् चित्राश्रायनीया युवोरहयुवयोरेव ऊतीः ऊतयो-
रक्षाः अभीके समीपे अभिष्टयः सर्वैः प्राणिभिः अश्लेषणीया अभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणं कृप-
तिः स्तुतिकर्मा अयंचतुदादिद्रष्टव्यः । स्वर्वतीः सुपूर्वादिते भवे विच् ततो मतुप् छन्दसीर इति म-
तुपोवत्वम् । अभिष्टयः इषदृच्छायाम् भावेक्तिन् शकन्द्वादित्वात्पररूपत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

उत्स्यावां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्य औशिजो हुवन्त्यति ।
युवं दधीचो मन आ विवासथोथा शिरः प्रतिवा मश्व्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत् । स्या । वा । म । मधुमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य ।
औशिजः । हुवन्त्यति । युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवासथः ।
अर्थ । शिरः । प्रति । वा । अश्व्यम् । वदत् ॥ ९ ॥

उत्अपिच हेअश्विनौ मधुमतमधुमन्तौ वां युवांस्यासामक्षिकासरघामधुकामासती अरप-
त्अस्तौत् तथा औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान्सोमस्यपानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति
हुवन्त्यति युवामाह्वयति युवं युवांच तस्यैमक्षिकायैमधुदातुं दधुविद्यार्थिनौ सन्तौ दधीच आथर्वणस्य
ऋषेर्मनश्चित्तं शुश्रूषया आविवासथः पर्यचरतम् अथानन्तरं तस्मिन् प्रीते सति अश्व्यं वां युवाभ्यां
प्रतिहितं अश्वस्य संबन्धियत् शिरः तत्तु युवांप्रति मधुविद्यं अवदत् सकृषिराश्वेन शिरसा उपदिष्ट-

वानित्यर्थः ॥ मधुमत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अरपत् रपलपव्यक्तायां वाचि । मदे मदीर्घे
मदोनुपसर्गे इति भावे अप् । हुवन्यति द्वेऽनुस्पर्धायां शब्दे च ल्युट् चेति भावे ल्युट् बहुलं छन्दसीतिसं-
प्रसारणम् । हुवन्यति हवनमात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् अन्त्यलोपश्छान्दसः वर्णव्याप-
त्या उत्तमम् । अश्व्यं अश्वे भवमश्व्यम् भवे छन्दसीतियत् ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

युवंपेदेवैपुरुवारंमश्विनास्पृधांश्वेतंतरुतारंदुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युपृतनासुदुस्तरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

युवम् । पेदेवै । पुरुवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् ।

दुवस्यथः । शर्यैः । अभिद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्कृत्यम् ।

इन्द्रमइव । चर्षणीसहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

अश्विनाहे अश्विनौ पेदेव पेदुना ज्ञेपुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रू-
णां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णं इन्द्रालङ्घ्यमश्व्यं युवं युवां दुवस्यथः दत्तवन्तौ पुनरपिकीदृशं शर्यैः
शर्यैत इति शर्याः योद्धारतैः पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं अभिद्युं अभिगतदीप्तिं चर्कृत्यं स-
र्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं इन्द्रमिव चर्षणीसहं इन्द्रो यथा शत्रून् अभिभवति एवं शत्रुजनात्नाम अभि-
वितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां स्पर्धसङ्घर्षे क्तिप् चेति क्तिप् च शब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यन्त-
रोपसंग्रहार्थत्वादकारस्य लोपोरेफस्य च संप्रसारणम् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तरुतारं तु-
ष्टवनतरणयोः अस्मात्तृचिग्रसितस्कभितस्तभितेत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । चर्कृत्यम् करोते-
र्यङ्लुगन्ताद्विभाषाकृत्वृषोरितिक्यप् तत्तस्तुक् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

काराधदिति द्वादशर्चपञ्चमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—काराधत्तद्वादशान्त्यादुःस्वमनाशिनी आ-
द्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीया चतुर्थ्यौ काविराणून् षष्ठ्यौ पञ्चमी तनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिक्
विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्यायमर्थः—अनुवृत्ते रौ शिजोदैर्धतमसः कक्षीवानृ-
षिः आद्या गायत्री विद्वांसा विदित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् मध्यमश्चेत्ककुबिति
हितलक्षणम् तृतीया ता विद्वांसेत्येषा काविराट् नवकयोर्मध्ये जागतः काविराडित्युक्लक्षणोपे-

तत्वात् चतुर्थीविपृच्छामीत्येषानष्टरूपी नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् प्रयाघो-
षइत्येषापञ्चमोतनुशिरा एकादशिनोःपरःषट्कस्तनुशिरेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् श्रुतंगायत्रमित्ये-
षाषष्ठी यद्यपि पादसंख्ययाउष्णिक्नभवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् युवंहीतिसप्तमीविष्टारबृह-
ती अष्टिनोर्मध्येदशकौविष्टारबृहतीतितल्लक्षणापेतत्वात् माकस्मादित्यष्टमीकृतिः जागतावष्टकश्च-
कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् दुहीयन्नितिनवमीविराट् दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आश्विनंवैइति
वैशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयाइदमपिसूक्तमाश्विनम् अधःस्वप्नस्येत्यन्त्ययादुःस्वप्ननाशनंप्रति
पाद्यते अतोयातेनोच्यतेसादेवतेतिन्यायेनतदेवदेवता सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः घर्माभिष्टवेआदि-
तोनवर्चोविनियुक्ताः सूत्र्यतेहि—काराधद्धोत्राश्विनावामिति नवाभात्यग्निरिति । काराधद्धोत्रा-
श्विनावामिति नवविच्छन्दसइत्यादिकंब्राह्मणमनुसंधेयम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

काराधद्धोत्राश्विनावामि_१कोवांजोष_२उभयोः । कथाविधा_३त्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे ।

उभयोः । कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विनाहेअश्विनौ वांयुवांकाहोत्रा वाङ्मनैतत् कीदृशीस्तुतिलक्षणावाक्राधत्आराध-
यति प्रीतौकरोति युवयोर्माहात्म्यानुरूपास्तुविर्नास्तीत्यर्थः किञ्च वांयुवयोरुभयोर्जोषेजोषणे
सेवनेप्रीणनेवासमर्थःकःस्तोताविद्यते युष्मद्गुणाभिज्ञःकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः अप्रचेताःयुवयोर्मा-
हात्म्यमजानंश्चकथाकेनप्रकारेणविधाति युवांपरिचरति युष्मद्विषयंपरिचरणमपिनकर्तुंशक्यतइ-
त्यर्थः ॥ राधत् राधसाधसंसिद्धौ लेट्यडागमः । जोषे जुषीप्रीतिसेवनयोः भावेवञ् जिस्वादा-
द्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसीति किंशब्दात्प्रकारवचनेथाप्रत्ययः किमःकइतिकादेशः ।
विधाति विधविधाने तौदादिकःलेट्यडागमः । अप्रचेताः प्रकृष्टंचेतोयस्यासौप्रचेताः नञ्समासे-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

विद्वांसाविदुरा_१पृच्छेदविद्वानित्थापरोअचेताःनूचिन्मुमर्त_२अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः ।
अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्था इत्थमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेव दुरोद्धा-
राणिस्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति अपरः अश्विभ्यामन्यः सर्वोप्यचेताः य-
स्मात् चेतसा ज्ञानेन रहितः तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रान्तौ अश्विनौ नूचित-
क्षिप्रमेवमर्तेमनुष्येस्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सन्निधत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्था थाहेतौ चच्छन्दसी-
तिथाप्रत्ययः इदमइश् एतेतौ स्थोरिति इद्भावं यदि थाहेतौ चेत्यत्र इदमशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीं
इदमस्थमुः एतदन्तात्परस्याविभक्तेर्व्यत्ययेन सुपांसुलुगिति डादेशः । अक्रौ क्रमुपादविक्षे-
पे अस्मान्मन्युपपदेकृत्यत्युटोबहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनस्वनक्रमगमोविडिति विट्
विट्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् नञ्समासे व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

ताविद्वांसाहवामहेवातानोविद्वांसामन्मवोचेतमद्य ।
प्रार्चयमानोयुवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा । मन्मै ।
वोचेतम् । अद्य । प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हेअश्विनौविद्वांसासर्वज्ञौ तावांतौयुवांहवामहे आह्वयामहे तातौआहूतौविद्वांसाअभिज्ञौ
युवांनोस्मभ्यमन्ममननीयंज्ञातव्यंस्तोत्रंअद्यास्मिन्कालेवोचेतंब्रुवाणौभूयास्तं सचाहंयुवाकुर्युवां
कामयमानः स्यासंयोजयन्वादयमानःयुवाभ्यांहविःप्रयच्छन्प्रार्चत् प्रार्चप्रकर्षेणस्तौमि ॥ ता
सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतम् ब्रूव्यकायांवाचि ब्रुवोवचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमि-
त्युमागमः । आर्चत् अर्चपूजायाम् भौष्ठादिकः तिङांतिङोभवन्तीतिमिपस्तिवादेशः । दयमानः
इयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु शपःषित्वादनुदात्तत्वम् शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
शिष्यते । युवाकुः युवांकामयतइतियुवाकुः मितद्वादिभ्यउपसंख्यानमितुडप्रत्ययः अविभक्ता-
वपिव्यत्ययेनयुवावौद्विवचनेइतियुवादेशःआत्वंच यद्वा युमिश्रणे औणादिकःकाकुप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विपृच्छामिपाक्या३ न देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।

पातंच सद्यसो युवंच रभ्यसोनः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अद्भुतस्य ।

दत्ता । पातम् । च । सद्यसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौ युवांविपृच्छामिविशेषेणप्रष्टुमिच्छामि पाक्यान् पक्व्यप्रज्ञानान् परिपक्वमतीन-
न्यान्देवान् नपृच्छामि किन्तु युवामेवसर्वज्ञौपृच्छामीत्यर्थः हेदत्तादर्शनीयौतौ युवयुवांवषट्क-
तस्यवषट्कारेणाग्नौहुतस्यअद्भुतस्यआश्चर्यभूतस्यमहतः सद्यसः अतिशयेनबलवतः बलोत्पा-
दकस्यसोमस्यस्वांशलक्षणमेकदेशंपातंच नोस्मांश्चरभ्यसः अतिशयेनरभस्विनः प्रौढोद्यमान् कु-
रुतम् ॥ पाक्या पचेर्हलोर्ण्यत् चजोःकुविण्यतोरितिकुत्वम् तित्स्वरः सुपांसुलुगिति विभक्ते-
र्लोदेशः । वषट्कृतस्य वषट्शब्दस्योर्यादित्वेनगतित्वाद्भितिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । पातं
पापाने बहुलंछन्दसीविशपोलुक् । सद्यसः सहतेअभिभवत्यनेनेतिसहोबलम्असुन् तदस्यास्ती-
तिसहस्वी मत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनिकईयसुन् विन्मतोर्लुक् छान्दसईकारलोपः । र-
भ्यसः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः पूर्ववत्प्रक्रियाज्ञेया ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयाघोषेभृगवाणेनशोभेययावाचायजतिपज्जियोवांम् ।

प्रैषयुर्नविद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति ।

पज्जियः । वाम् । प्र । इषयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअश्विनौ प्रभवतिसमर्थाभवतिसावाक् यावाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोषेघोषाख्यायाःपुत्रे
सुहृत्स्याख्येऋषौ भृगवाणेन भृगौच शोभेशोभते ययाचस्तुतिलक्षणयावाचा पज्जियः पज्जाअङ्गि-
रसः तेषांकुलोत्पन्नः कक्षीवान् युवांयजतिपूजयतिस्तौति सापिशोभतइत्यर्थः इषयुर्न इषमन्त्रआ-
त्मनःकामयमानश्चविद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्रभवतु युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामोभ-

वत्वित्यर्थः ॥ घोषे घोषानामकाचिद्वह्निवादिनीकक्षीवतःपुत्री अत्रोपचारात्तद्वाचकंप्रातिपदिकं पुत्रेवर्तते । भृगवाणे चिरन्तनोभृगुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इतिक्लिप् धातुसंज्ञायांव्यत्ययेन लटःशानच् शबादि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः वृषादिः । शोभे शुभदीप्तौ लोपस्त-
आत्मनेपदेष्वितिलोपः । इषयुः इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषमन्त्रं इगुपधलक्षणःकः यद्वा इष-
इच्छायाम् इष्यतेसर्वैःप्राणिभिरितिइषमन्त्रम् व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः प्रशब्देनसंहितायां
प्रादूहोढोढ्येषैष्येषुवृद्धिर्वक्तव्येतिवृद्धिः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्याष्टमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्य अहं चिद्विरिरेभांश्विनावाम् ।

आक्षीशुभस्पतीदन् ॥ ६ ॥

श्रुतम् । गायत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चित् । हि । विरेभ ।

अश्विना । वाम् । आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हेअश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं निष्पन्नं वास्तोत्रं तर्कवानस्यस्वरवलङ्घने-
रन्धस्य ऋज्जाश्वस्यसंबन्धि श्रुतं शृणुतम् अहंचित् अहमिववांयुवांसहिरिरेभस्तुतवान् किंकुर्वन्
हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालयितारौ जलस्यवास्वामिनौ अक्षीयुवाभ्यांदत्तेचक्षुषीआदन्आ-
ददानः तस्मैइवमद्यमपिअभिमतफलंप्रयच्छतमितिभावः ॥ श्रुतम् श्रुश्रवणे लङि बहुलंछन्द-
सीतिविकरणस्यलुक् । तर्कवानस्य तर्कगतौ अत्रगतिसामान्यवाचिनातद्विशेषोमन्दगतिलक्ष्यते
औणादिकउप्रत्ययः । भृगवार्णस्येतिवत्प्रक्रियोन्नेया । विरेभ रेभृशब्दे । अक्षी ईचद्विवचनेइत्य-
क्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः । शुभस्पती सुवामन्त्रितेपराङ्मवत्स्वरेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्म-
वद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् आङ्पूर्वाददातेराडोदोनास्यविह-
रणेइत्यात्मनेपदम् व्यत्ययेनशतृ जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विवचनप्रकरणे छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिव-
चनात् द्विवचनाभावः छन्दस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् शतुःसार्वधातुकत्वेनङित्वम् आर्धधा-
तुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

युवंह्यास्तंमहोरन्युवंवायन्निरतंतंसतम् ।

तानोवसूसुगोपास्यातंपातंनोवृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् ।

निः६अतंतंसतम् । ता । नः । वसू इति । सु६गोपा । स्यातम् । पातम् ।

नः । वृकात् । अघयोः ॥ ७ ॥

हेअश्विनौ महोमहतोधनस्यरन्तरातारौदातारौयुवंयुवांकश्चनास्तम्यदनिरतंतंसतंधना-
निनिरगमयतम् रक्षकौविनाशकावपियुवामेवेत्यर्थः हेवसूवासयितारावश्विनौ ता तादृशौयुवं
युवानोस्माकंसुगोपा सुगुगोपायितारौरक्षितारौस्यातंभवतम् अपिचनोस्मान्अघायोः अघंपाप-
फलंनोस्माकमिच्छतोवृकात् स्तेनात्पातंरक्षतम् ॥ महः महतश्छान्दसोऽच्छब्दलोपः । रन्
दनइतिवत्प्रक्रियोन्नेया व्यत्ययेनैकवचनम् । निरतंतंसतम् तसिअलङ्कारे अस्माण्यन्ताङ्ग-
ङि णिश्चिद्रुक्ष्यइतिच्चेश्चङ् द्विर्वचनादिच गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञायाःबाधितत्वात् सन्वद्भावाभावः ।
सुगोपा सुपांसुलुगितिबिभक्तेर्लुक् । अघायोः अघंपरेषामिच्छति छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच्
अश्वाघःस्यादित्यात्वम् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

माकस्मैधातमभ्यमित्रिणैनोमाकुत्रानोगृहेभ्योधेनवोगुः ।

स्तनाभुजोअशिंश्वीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र ।

नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः । स्तन६भुजः । अशिंश्वीः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ अमित्रिणेअमित्रमित्रराहित्यंतद्वत्कस्मैचिदपिशत्रवेनोस्मान्माभिधातम् आ-
भिमुख्येनमावस्थापयतम् अपिचनोस्माकंगृहेभ्यः सकाशात् स्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्वापा-

लयन्त्योधेनवोगावः अशिन्धीः शिशुनावत्सेनविरहिताः अस्मदीयेगृहेअशयानावास्त्यः अकु-
त्रचित् अस्माभिरगम्येपदेशेमागुः मागच्छन्तु॥ धातम् धाओमाडिलुडि गातिस्थेतिसिचोलुक् न-
माङ्चोगेइत्यङभावः । अकुत्र परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गुः इण्गतौ इणो-
गालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिज्ञेर्जुस् । स्तनाभुजः भुजपालनाभ्यवहार-
योः स्तनैर्भुजान्तिपालयन्तीतिस्तनाभुजः क्तिप् अन्येषामपिटृश्यतइतिसांहितिकोदीर्घः । अ-
शिन्धीः सख्यशिन्धीतिभाषायामितिछन्दस्यपिव्यत्ययेननिपातनंद्रष्टव्यम् यद्वा शिशुरस्या-
स्तीतिशिन्धी छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयईकारः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् वा-
छन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः अथवा शीङ्स्वमे उत्सर्गश्छन्दसीतिकिप्रत्ययः द्विवचनह्रस्वत्वे एर-
नेकाचइतियण् छान्दसोवकारः पूर्ववत्समासस्वरौ ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

दुहीयन्मित्रधितयेयुवाकुंरायेचनोमिमीतंवाजंवत्यै ।
इषेचनोमिमीतंधेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतम् ।
वाजंश्वत्यै । इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

हेअश्विनौ युवाक्युवांकामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारोवास्तोतारः
मित्रधितयेमित्राणांबन्धुजनानांधारणार्थं दुहीयन्युष्मत्सकाशातधनानिदुहन्तिप्रामुवन्ति अतो नो-
स्मानपिवाजवत्यैवाजयुक्तायचरायेधनायमिमीतंकुरुतम् तथा धेनुमत्यैधेनुभिर्युक्तायेषेन्नायचनो-
स्मान् मिमीतंकुरुतम् अस्मभ्यंस्तोतृभ्यः बलयुक्तंधनंगोयुक्तमन्नंचप्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन्
दुहप्रपूरणे दुहिर्दोहः इगुपधाक्किदितिभावेइप्रत्ययः दुहिमात्मनइच्छतिदुहीयति सुपआत्मनःक्य-
च् दुहीयतेर्लेट्चडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा दुहेर्लिङिश्चस्यरन्तिव्यत्ययेनरन्नादे-
शाभावेरूपमेतत् छान्दसोत्पलोपः यद्वा रन्नादेशेकृतेछान्दसोरेफस्ययकारः अतएवव्युत्पत्त्य-
नवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु सुपांसुलुगितिजसोलुक् । मिमीतम् माङ्मानेशब्देच जौहोत्या-
दिकः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

दशमोष्टकमाह—

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरिचाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्वम् । वाजिनीवतोः ।

तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः वाजोन्मूलं वातद्वयक्रियावतोरश्विनोः अनश्वं अश्वरहितं अश्वराहित्ये-
पिसामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथं असनं अहंस्तोतासमभजम् तेन चरथेन भूरिप्रभूतं श्रेयश्चाकन
कामये ॥ असनमवनवर्णसंभक्तौ लङ् । चाकन कनोदीप्तिरान्तिगतिषु छान्दसोलिट् णलुत्तमो-
वेति णित्वस्य विकल्पनाद्बद्धचभावः तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

अयंसमहमातनुह्यातेजनां अनु । सोमपेयं सुखोरथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनां । अनु । सोमपेयम् ।

सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हेसमहे धनेन सहितहे रथ अयं पुरोवर्तीत्वम् मामातनुविस्तारय पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कु-
रु यद्वा अयं अयमानं त्वामुवर्तन्मामितियोज्यं सच सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वारथः जनां
अनुस्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रति ऊह्याते ऊह्यते अश्विभ्यानीयते अतो अश्विभ्यां यदीयते तत्सर्वं
रथ एव ददातीति रथसंबोध्यमार्थना ॥ अयं इदो यं पुंसि यद्वा अयपयगतौ पचाद्यच् । समह मघ-
मिति धननाम मघेन सह वर्तत इति समघः छान्दसो वर्णविकारः यद्वा महपूजायाम् महयतिपूजय-
तीति महोधनम् पचाद्यच् । ऊह्याते वहप्रापणे कर्मणि लेट्याडागमः यजादित्वात्संप्रसारणम्
तस्य छान्दसो दीर्घः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयक एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयम् पापा-
ने अचोयदिति भावे यत् ईदृशीति ईकारादेशः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

अधस्वमस्य निर्विदेभुञ्जतश्चेवतः । उभातावस्मिन् श्यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः । उभा ।
ता । बलि । नश्यतः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अधइदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नप्रतिनिर्विदे निर्विण्णोऽस्मि तथा अभुञ्जतः परान् रक्षतः
रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवं भूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि यतः ता उभा तावुभौ बलिं क्षिप्रं नश्यतो ना-
शं प्राप्नुवतः स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कंदर्यस्येव धनं अभुक्तं अदत्तं सत्क्षिप्रमेव नश्यति त-
दुभयविषयो निर्वेदो मां बाधत इत्यर्थः अत्र स्वप्नमात्रस्य असत्त्वप्रतिपादने न दुःस्वप्नस्यापि असद्भावः
प्रतिपादितः अत एषा दुःस्वप्ननाशिनी तियुज्यते । स्वप्नस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे विदूलाभे आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । रेवतः रयिशब्दा-
न्मतुषू रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम् छन्दसीर इति मतुषोवत्वम् रेशब्दाच्च मतुष उदात्तत्वमितित-
स्योदात्तत्वम् । उभा ता उभयत्र सपांसु लगित्याकारः ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

॥ इति दाशतय्याः प्रथमे मण्डले सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट्सूक्तानि तत्र कदित्थेति पञ्चदशार्चं प्रथमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कदि-
त्थापञ्चोनावैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् विश्वेदेवा इन्द्रो-
वादेवता विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

कदि॒त्थानूँः पात्रं दे॒वय॒तां श्रव॒द्भिरो॒ अङ्गिर॑सां तुर॒ण्यन् ।
प्रय॒दान॒द्भिरो॒ आह॒र्म्यस्यो॒ रुक्म॑सते अध्व॒रे यज॑त्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्था । नून् । पात्रम् । देवयताम् । श्रवत् । गिरः ।
अङ्गिरसाम् । तुरण्यन् । प्र । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य ।
उरु । रुक्मसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नैःपात्रं नृन्पातानृणांस्तुतेनेतृणांपुरुषाणांरक्षणशीलइन्द्रः तुरण्यन् गोरूपधनंमेरयन् देव-
यतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रं आत्मन इच्छतां अङ्गिरसा मृषीणां अस्माकं इत्था इत्थं प्र-
युज्यमाना गिरःस्तुतीः कवकदाकस्मिन्कालेश्रवतश्शृणुयात् यद्यदासइन्द्रः हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षि-
तेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनो विशः ऋत्विग्लक्षणान्मनुष्यान् आभिमुख्येन प्रानट्प्रामो-
ति तदानीं अध्वरे अस्मदीये यज्ञे यज्ञो यष्टव्यः सन्न उरु बहुलं क्रंसते क्रमंते स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥
कव कदा अत्यलोपश्छान्दसः । नैःपात्रं नृन्पेइति संहितायां नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पू-
र्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पात्रम् पारक्षणे ताच्छीलिकस्तन् व्यत्ययेन सोरमादेशः
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां सुप्रआत्मनः क्यच् ततो लटः शतृ शतुरनुमङ्-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्य-
न् तुरणत्वरायाम् कण्डादिः । आनट् अश्रोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् श्रौप्राप्ते व्यत्ययेन भ्रम्
विकरणः । ब्रश्चादिष्वेजश्वम् आडागमः । हर्म्यस्य हर्म्यशब्दादर्शादित्वाद्दच् । क्रंसते क्रमु-
पादविक्षेपे वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमइत्यात्मनेपदम् लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । यजत्रः अ-
मिनक्षीत्यादिनायजेरत्रन्प्रत्ययः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

स्तंभीह्रद्यांसधरुणंप्रुषायद्भुर्वाजायद्रविणं नरो गोः ।

अनुस्वजांमहिषश्चक्षत ब्रामेनामश्वस्यपरिमातरंगोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह्र । द्याम् । सः । धरुणम् । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय ।

द्रविणम् । नरः । गोः । अनु । स्वऽजाम् । महिषः । चक्षत । ब्राम् ।

मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

सइन्द्रः द्यां द्युलोकं स्तंभीद् स्तभातिखलु तथागोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्यो-
दकस्य किरणसमूहस्य वा नरोनेता सइन्द्रः ऋभुः सूर्यात्मना उरुविस्तीर्णभासमानः सन्न द्रविणं सर्वैः
प्राणिभिः अभिद्रवणीयं धरुणं उदकनामैतत् सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वा जाय अन्नार्थं बलार्थं वा प्रु-
षायत् प्रुष्णातिसिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः अपिच महिषः महन्नामैतत् महान् सूर्यरूपी इन्द्रः स्वजांस्वः
सकाशाव उत्पन्नां ब्रांवृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति ब्रावतिः यद्वा प्रकाशेन वृणोतीति ब्रावतिः
तामनुचक्षत चष्टिः पश्यतिकर्मा अनुपश्चात्पश्यति प्रकाशते स्वयंप्रौढप्रकाशोपि स्वगत्या निष्पादिता-

यारात्रेरुषसश्चपश्चादुदेतीत्यर्थः अपिचेदमपरमाश्चर्यम् यदयमश्वस्यमेनां स्त्रीनामैतत् स्त्रियंवड-
वांगोर्मातरं जननीं परिवर्षीत्येविपरीतामकरोत् कदाचित् इन्द्रोलीलया अश्वायांगामुत्पादयामास
तदत्रप्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे चेन्द्रवाक्यरूपेण तद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणं धारोर्णिलुकृचेत्युनप्रत्ययः ।
पुषायत् पुषपुषस्तेहनसेचमपूरणेषु क्रैयादिकः लेटचडागमः छन्दसि शायजपीत्यहावपिश्राप्रत्यय-
स्य शायजादेशः । नरः नूनये बहुलवचनात् क्रुदोरवितिकर्तयिष् । चक्षत् चक्षिङ् व्यक्तायां वा-
चि छान्दसोलङ् बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

नक्षद्भवमरुणीः पूर्व्यैराट् तुरो विशामङ्गिरसामनुद्युन् ।

तक्षद्भञ्जं नियुतं तस्तम्भद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्व्यम् । राट् । तुरः । विशाम् ।

अङ्गिरसाम् । अनु । द्यून् । तक्षत् । वज्रम् । निःस्युतम् । तस्तम्भत् ।

द्याम् । चतुःस्पदे । नर्याय । द्विपादे ॥ ३ ॥

अरुणीः अरुणवर्णा आरोचमाना वा उषसः राट् राजयन् प्रकाशयन् सूर्यात्मा इन्द्रः पूर्व्यैः पूर्वैर्ऋ-
षिभिः प्रयुक्तम् हवम् इदानीं अस्माभिः क्रियमाणं आह्वानं नक्षत् नक्षतुशृणोतु कीदृशः अनुद्युन्
अनुदिवसं विशामनुष्याणां अङ्गिरसाष्टषीणां स्तोतृणां तुरः धनस्य प्रेरयिता अपिच स इन्द्रः व-
ज्रं स्वकीयं आयुधं नियुतं हन्त्येन सह नितरां युक्तं तक्षदकरोत् तथा द्यां द्युलोकं तस्तम्भत् अस्तं-
भयच्च यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः किमर्थं नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्वा-
दये द्विपादे मनुष्याय च एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् नक्षगतौ लेटचडागमः । पूर्व्यैः पूर्वैः कृत-
मिनि यौचेति प्रत्ययः । राट् राजृदीप्तौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्रिप् । तुरः तुरत्वरणे इगुप-
धलक्षणः । तक्षत् तक्षत्वक्षूतनूकरणे बहुलं छन्दस्य माङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । तस्तम्भत् ष्टभि-
स्कभिगतिप्रतिबन्धे अस्माण्यन्तालुङिचङि रूपम् चङचन्यत्तुरस्यामिति उपोत्तमस्योदात्तत्वम्
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वाच्चिघाताभावः । चतुष्पदे चत्वारः पादा अस्य संख्यासु पूर्वस्येति पाद-
शब्दस्यान्त्यलोपः समासह्रतः चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पुद्गावः । द्विपादे पूर्ववत्प्रक्रिया
अयं तु विशेषः अयस्मयादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पुद्गावाभावः द्वित्रिभ्यां पादन्मर्धसु बहु-
व्रीहौ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अस्यमदेस्वर्यंदाऋतायापीवृतमुखियाणामनीकम् ।

यद्धप्रसर्गेत्रिककुम्भिवर्तदपद्रुहोमानुषस्यदुरौवः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वर्यम् । दाः । ऋताय । अपिष्टवर्तम् । उस्त्रियाणाम् ।
अनीकम् । यत् । ह । प्रसर्गे । त्रिककुम्भ । निष्टवर्तम् । अप । द्रुहः ।
मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अस्यसोमस्यपानेनमदेहर्षेसतिक्रताययज्ञार्थस्वर्यस्तुत्यंअपीवृतपणिभिर्गुहासुनिगू-
ढंउस्त्रियाणांगवामनीकंसंघं दाः अङ्गिरोभ्योदत्तवानसि उत्तरोर्ध्वःपरोक्षरुतः यद्ध यदाखलु
प्रसर्गेयुद्धेत्रिककुम्भेषुउच्छ्रितइन्द्रः निवर्तत् नितरांवर्तेततदानींसइन्द्रोद्रुहोद्रोग्धुः मानुष-
स्यमनोःसंबन्धिनोसुरस्यपणेःसंबन्धीनिदुरोद्वाराणिगवामनिर्गमनायपिहितानिअपवः अपवृणो-
ति उद्धाटयति ॥ स्वर्यम् स्वर्यशब्दोपतापयोः ऋहलोर्ण्यत् संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्बुद्धय-
भावः । अपीवृतम् अपिपूर्वाद्धृणोतेःकर्मणिनिष्ठा निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः गतिरनन्तर-
इतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसर्गे प्रकर्षेणसृज्यन्तेविमुच्यन्तेस्मिन्निषवइतिप्रसर्गः अधिकरणेव-
ञ् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् छान्दसस्थाथादिस्वराभावः । निवर्तत् वृत्तवर्तने लेट्यडागमः
व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वः वृज्वरणे छान्दसोलुङिमन्त्रेवसेतिचैलुक् गुणेहल्ङ्यादिलोपः ॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तुभ्यंपयोयत्पितरावनीताराधःसुरेतस्तुरणेशुरण्यू ।

शुचियत्तेरेक्वाअयंजन्तसबर्द्धुधायाःपयउस्त्रियायाः॥ ५ ॥२४॥

तुभ्यम् । पयः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुदरेतः । तुरणै ।

भुरण्यू इति । शुचि । यत् । ते । रेदजः । आ । अयंजन्त ।

सबर्द्धुधायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेइन्द्र तुरणोक्षिप्रकारिणे तुभ्यंभुरण्यूकृत्स्नजगत्पोषयन्त्यौपितरौउत्पादयन्त्यौद्यावापृथि-
व्यौयद्यदापयः सान्नाय्यलक्ष्णंहविः अनीतांगोष्वनयतां न्यधिषातामित्यर्थः कीदृशंपयः राधः
राधकं समृद्धिकरं सुरेतः शोभनरेतस्कं कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः हविषःसकाशादिज-
गदुत्पद्यते अग्नौपास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायवेवृष्टिर्वृष्टेरन्ततःप्रजाइति ॥

यद्यदाचद्यावापृथिवीभ्यांगोष्वातीतं शुचिशुद्धं सबर्द्धायाः क्षीरस्यदोग्रयाउस्त्रियायाः गोःपयः रेक्णः धननामैतत् धनवदतिप्रियं यद्वा अतिरिक्तप्रवृद्धं एवंविधं हविः तेतुभ्यं आयजन्त आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् तदानीं दुरोमानुषस्यद्वाराणि अपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः । अनीताम् णीञ्प्रापणे लङि बहुलं छन्दसोतिशपोलुक् । सुरेतः सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरणे तुरणत्वरायाम् कण्ठादिः क्तिप्चेति क्तिप् अतो लोपयलोपौ । भुरण्यु भुरणधारणपोषणयोः अयमपि कण्ठादिः औणादिकउप्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अधप्रजज्ञेतरणिर्ममत्तुप्ररोच्यस्याउषसोनसूरः ।

इन्दुर्येभिराष्टस्वेदुहव्यैः स्त्रुवेणसिञ्चज्रणाभिधाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः ।

न । सूरः । इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वेदुहव्यैः । स्त्रुवेण ।

सिञ्चन् । ज्रणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अध इदानीं अयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव सतरणिः शत्रूणां तारकः अस्मान्ममत्तुमादयतु सच प्ररोचि प्रलुष्टं रोचते तत्र दृष्टान्तः—अस्याः अस्माभिः प्रदृश्यमानायाः उषसः समीपे वर्तमानः सूरोन सूर्य इव जरणा जरणीयः स्तोतव्यः इन्दुः सौमः धाम आहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य स्त्रुवेण सिञ्चन् सिच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभूतसंघृद्धहविष्कैर्येभिर्यैस्माभिः आष्ट आशितः आसीत् तान् स्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे जनी प्रादुर्भावे लिटि गमहनेत्युपधा लोपः । ममत्तु मदीहर्षे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । रोचि रुचदीप्तौ छान्दसो वर्तमाने लुङ् व्यत्ययेन च्छेत्विणादेशः । आष्ट अशभोजने कर्मणि लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ब्रश्चादिषु त्वेष्टुत्वम् आडागमः यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः इदि परमैश्वर्ये औणादिकउप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषाम् यद्वा जिहन्धीदीप्तौ स्वायत्ता निहदूनि इह्वानि हव्यानि येषाम् अथवा स्वभूतं इदं पुरोवर्तिहव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः पृषोदरादिवादिभिमतरूपसिद्धिः । सिञ्चन् षिचिर्क्षरणे व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शेमुचादीनामिति नुम् । जरणा जरतिः स्तुतिकर्मा अस्मात्कर्मणित्युट् सुप्रांसुलुगिति विभक्तेराकारः व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

स्विध्माय ह न धिंतिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृतव्यां अनुद्यूननं विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि ।

रोधना । गोः । यत् । ह । प्रभासि । कृतव्यान् । अनु । द्यून् ।

अनं विशे । पशुइषे । तुराय ॥ ७ ॥

यद्यदिस्विध्मासुदीप्तास्यावनधितिः वनेछेत्तव्येवृक्षसमूहे निधातव्याशस्त्रीअपस्यात् अपः विशसनात्मकंस्वकीयंकर्मकर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोध्वर्युः अध्वरेयज्ञेगोः पशोः रोधनारोधनाययूपेनियोजनायपरिभवति समर्थोभवति यद्वा स्विध्मासूर्यकिरणैःसुदीप्तावनधितिः वनमुदकमस्यांधीयतइतिवनधितिर्मेघमाला सायद्यदाअपस्यात् अपःप्रवर्षणलक्षणं कर्मकरोति तदानीं सूरः प्रेरकइन्द्रः अध्वरेयज्ञस्यनिमित्तभूतेअध्वर्तव्येअहिंसितव्येन्तरिक्षे वर्तमानःसन् गोवृष्ट्युदकस्यरोधनारोधनान्यावरणानिपरिपरितोनिवारयतीतिशेषः उत्तरोर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः हेइन्द्र सूर्यात्मनावर्तमानस्त्वं कृतव्यान् कृवीतिकर्मनाम कर्मसुसाधून् द्यून् दिवसान्अनुलक्ष्य यद्धयदाखलुप्रभासिप्रकर्षेणदीप्यसे तदानींअनंविशेअनसाशकटेनइन्धनाद्याहरणायअरण्यंप्रविशते यद्वा गन्तव्यंस्थलंप्रतिगन्तुं अशक्तायपुरुषायपश्विषेपशून् प्रेरयते तुराय त्वरमाणायगोधनपालायचसिद्धयेदभिमतमितिवाक्यशेषः ॥ स्विध्मा शोभनंइध्मंदीप्तंआस्यंदीप्तिर्वायस्याःसातथोक्ता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपस्यात् अपसृशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् लेट्याडागमः । रोधना रुधिर्आवरणे ल्युट्चेतिभावेत्युट् शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अनंविशे अनसाविशतिप्रामोतीत्यनर्विट् विशतेःक्लिप् अहरादीनांपत्यादिषूपसंख्यानमितिसकारस्यरेफादेशः यद्वा अर्तेःकर्मणिक् अरंगन्तव्यंप्रति विशतिप्रामोतीतिअर्विट् नअर्विट्अनर्विट् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतएवव्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे इषगतौ अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्लिप्चेतिक्लिप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अष्टमहोदिवआदोहरीइहयुंम्रासाहमगियोधानउत्सम् ।

हरियत्तेमन्दिनंदुक्षन्धेगोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । युम्नऽसहम् ।

अभि । योधानः । उत्सम् । हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् ।

धुक्षन् । वृधे । गोदरभसम् । अद्रिभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र महोमहतोदिवोमदकरस्य सोमस्याष्टाभोकारौ हरीस्वकीयावश्वौ इह अस्मिन्कर्म-
णिआदः पीतशेषसोमंपायय तथा युष्मासाहं युष्मस्यास्मदीयस्यधनस्याभिभवितारं उत्संउ-
त्सावयितारं शत्रुयोधानः योधनशीलस्त्वंअभिभव यद्यदातेतववृधेवर्धनाय हरिमनोहरं
मन्दिनमदकरंगोरभसं अत्रगोशब्दःपयसिवर्तते पयोबलंतद्वद्वेगवन्तंवीर्यवन्तमित्यर्थः वाताप्यंवा-
तेनप्राप्तव्यं वाततुल्येनशीघ्रकारिणात्वयापातव्यमित्यर्थः एवंविधंसोमंअद्रिभिःप्रावभिः धुक्षन्दु-
हन्तिऋत्विजोभिषुण्वन्ति तदानीं अष्टेतिपूर्वत्रसंबन्धः ॥ अष्टा अशभोजने वृच् आगमानुशा-
सनस्यानित्यत्वादिडभावः । धुक्षन् पदकालीनोभषभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

त्वमायसंप्रतिवर्तयोगोर्दिवोअश्मानमुपनीतमृध्वा ।

कुत्साययत्रंपुरुहूतवन्वच्छुष्णमनन्तैःपरियासिवधैः ॥ ९॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् ।

उपं३नीतम् । ऋध्वा । कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वन्वन् ।

शुष्णम् । अनन्तैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र त्वंगोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्यवधार्थंआयसंअयोमयंवज्रंप्रतिवर्तयः आभिमुख्ये-
नव्यसृजः कीदृशंवज्रंदिवोद्युलोकावऋध्वादीप्तेनत्वष्ट्राउपनीतं आनीतंअश्मानंशीघ्रंशत्रोर्व्यापकं
यत्रयदा हेपुरुहूतपुरुभिर्वहुभिःस्तोतृभिराहूतेन्द्र कुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेशुष्णंशोकमसुरंअनन्तै-
र्निरवधिकैर्वधैर्हेननसाधनैः आयुधैर्वन्वन् हिंसन्परियासि परितोगच्छसि तदानींतद्वधार्थंवज्रंप्र-
त्यवर्तयइत्यर्थः ॥ अश्मानं अश्व्याप्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् । ऋध्वा जसादिषुछन्दसि-
वावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वादभावेयणादेशः । वन्वन् वनुयाचने अत्रहिंसार्थः तथा-
च्यास्कः—वनुष्यतिर्हतिकर्मानवगतसंस्कारोभवतीति । वधैः हनश्चवधइतिहन्तेःकरणेअप् त-
त्संनियोगेनवधादेशश्च सचादन्तोन्तोदात्तः तस्यातोलोपेसतिउदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्रत्ययस्योदा-
त्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह-

पुरायत्सूरस्तमसोऽपीतिस्तमःप्रिवःकलिंगहेतिमस्य ।

शुभास्यचिस्परिहितं यदोजो दिवस्परिसुप्रयत्नतदादः ॥१०॥२॥

पुस । यत् । सूरः । तमसः । अपिष्टते । तत्र । अद्रिष्टवः । क्रुष्टिष्टम ।

हेतिम् । अस्य । गुणास्य । चित् । परिहितम् । यत् । ओजः ।

दिवः । परि । सुश्रयितम् । तत् । आ । अद्वित्यंदः ॥ १० ॥ २५ ॥

परायण्यदासुरः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः सङ्गमादमुक्तो भवदिति
शेषः । दानीं हे अद्रिवः आद्रिणात्यनेनेत्यद्रिवंजः तद्वन्निन्द्रं तं फलिगं पेचनामैतत् मेघरूपेणावृ-
ण्वन्तर्हेति हन्तारं शुष्णं असुरं अस्य निरसितवानसि यद्वा अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनं
आयुधं फलिगं मेघलक्षणं भास्वीरिति शेषः तथा शुष्णस्य चित्रशोषयितुरसुरस्य च यदोजः आच्छा-
दकं बलं दिवस्परीक्षोत्तमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितं आच्छादितं सप्रथितं सुदृश्यं सक्तं तदाजः तस्मा-
त्सूर्याददः आदृणाः विलिष्टं नवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः छन्दसीरिति मतुषावक्ष्यम् मतुषसो न-
रितिरकारस्य रुत्वम् । हेतिम् सूर्यस्य गृहं हुलमिति बहुलवचनाद्धन्तेः कर्त्तरि क्तिन् कृतियतीत्या-
द्धेति गतनाड्युपसिद्धिरित्येव च । अस्य असुक्षेपणे लटः सिप् तस्य व्यत्ययेन ह्यदशः अतो हे-
तिति हेतुक् । दिवस्पतिश्चाम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अदः हविनारणे उडिति-
सिद्धं छन्दसीति विकल्पान्तरं गुणे हलङ्कारान्न्य इति सिलोपः ॥ १० ॥

॥ इति मथुरस्याष्टमे पञ्चविंशोऽवर्गः ॥ २५ ॥

एकादशीसुचमाह—

अनुत्तममरीपाजसीअचकेद्यावाक्षाममदतामिन्दुकमव ।

नवद्वयमाशयानं सिरासु महोवच्रेण सिध्दपोवगहुम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजंसी इति । अचक्रे इति । आवाक्षास

मदताम । इन्द्र । कर्मन् । त्वम् । दृन्म् । आशयानम् । मिरासु

महः । चञ्जेण । लिङ्गपः । वरा । म् ॥ ३३ ॥

नो निर्णयकम्—स आर्यापेव परं दृष्ट्वा वृत्रमहन्ति । तदनन्तरं आशयान् आसमन्तं द्याप्य-
 पर्वयानं वराहं वराहं वृत्रमसुरं किरासु संरणशीलासु अप्सु महो महतावज्रेण हत्वा सिध्पः अस्वापयः
 वराहं हत्वा पादितवानित्यर्थः ॥ मदीसुपांसु लुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी पाजसशब्दो-
 च्यतुः कालं कालं यावत्तद्विधत्ते इत्यादियाजीकाराणां पुषसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्या-
 वाक्षामा द्यौश्चक्षामा च दिवो द्यावेति द्यावादेशः देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदपक्षेति स्वरत्वम् सुपांसु लुगि-
 तिविभक्तेर्लुक् । मदीतां मदीहर्षे व्यत्ययेन शष बहुलं छन्दस्य माङ्योगे पीत्यङ्तावः । महः महतः
 करणेशो मदेन विधिक्षितेषु अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सिध्पः निध्पशये अस्मात्पयन्ता-
 लुङि द्विदिशोनापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वावस्वापे श्रद्धीतिसम्भारणं न क्रियते ॥ ११ ॥

द्वादशीपञ्चमाह—

त्वायिन्द्र नर्यो यो अवा नृन्निष्ठा वान्तस्य सुयुजो बहिष्ठाव ।

यत काव्य उशाना मन्दिनं दादृत्र हणं पार्थितत सवज्जम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । याम् । अवं । नृन् । तिष्ठ । वान्तस्य ।

सुयुजः । बहिष्ठाव । यम् । ते । काव्यः । उशाना । मन्दिनम् ।

दात । दृत्र हर्तम् । पार्थितम् । ततः । सवज्जम् ॥ १२ ॥

इन्द्र नर्यो दृक्प्रयोगेति स्वर्गान्नृन्निष्ठान् अश्वान् अवः अदसि रक्षसि तान् वान्तस्य तन्मन्त-
 दृक्प्रयोगेच्छः सुयुजः शोभनरथेन युज्यमाना बहिष्ठाव दक्षिण्येन वीर्येण अश्वान् तिष्ठ भ्रातिषु
 आसौ हेत्यर्थः काव्यः कवेः पुत्र उशाना मन्दिनं मदकरं यवज्जंतुं नृन्दातृत्वात् । दादृत्र हणं वृत्र-
 शयात्तुरस्य वान्तं पार्थितं शत्रुणां पाणे अतिक्रमण इत्यर्थः । ततः सवज्जं वान्तं ॥ अवः अवतलं चडा-
 नमः इत्यलोपश्चकारलोपः । बहिष्ठाव बोद्धव्यं दातुं शक्नुमतीति शब्दः । तिष्ठति तिष्ठति । पार्थितं पार्थ-
 पार्थीरकर्मसमाप्तौ अन्त्याण्यन्ताच्चेति विधत्ते । ततश्च तक्षवः अतः पुत्रेण पुत्रेण ॥ १२ ॥

त्रयोदशीपञ्चमाह—

यतिर्यजुः पौनृजः कुम्भतशो नायमिन्द्र ।

यतिर्यजुः पौनृजः कुम्भतशो नायमिन्द्र ॥ १३ ॥

त्वम् । सूरः । हरितः । रम्यः । नृपः । जालः । कर्म
न । अयम् । इन्द्रः । प्र० अस्य । पारम् । नृपतिम् । ना
अपि । कर्तम् । अवर्तय । अयं ज्युन ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूरः सूर्यात्मनावर्तमानत्वं हरितो हरिद्वर्णानृतनृतनृत्वाद्यद्वा रसहरणशी
श्रीनृरामयः उपरमयः अयं एतान् एतश्च इति सूत्रांश्वस्याख्या तथाच भूयते एतन्मत्तयेदताम
पयविति । नशब्दश्चार्थे एतश्च अयस्य चकं भरत्वावहेव अपि च त्वनाव्यानां नावा नामाणां नदीनां
नवतिनवतिसंख्यां अतीत्यवर्तमानपारंतीरदेशं सप्तम्यर्थे द्वितीया तीरदेशे अयं ज्युन कमजमालाच
यत्नविधिहीनान् अमुसादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तमवर्तयः कर्तव्यमपि कृत्वा तान् मजमानान् सवयः
प्रापयः ॥ रम्यः लङि बहुलं छन्दस्यमाह्वाने पीत्यङ्गावः अन्येषामपि ह्यपतहति सा हि विक्ली-
धः । प्रास्य अलक्षणेण अस्मात्स्वपितृभ्यम् । नाव्यानाम् नौवशोधनेत्यादिनामय तित्स्वरि-
तमित्स्वरितत्वम् ॥ १३ ॥

नृपदेशीष्टचमाह-

त्वेनो अस्या ईदुर्हणायाः पाहि वञ्चिवो दुरितावर्जीकं ।
मनोवा जानथ्यो वै अश्वदुष्टानि येषन्धि श्रवसे सूनृतयै ॥ १४ ॥
त्वम् । नृः । अस्याः । इन्द्रः । दुःहृणायाः । पाहि । वञ्चिवः ।
दुःहृणात् । अर्जीकं । यः । नृः । वाजान् । रथ्यः । अश्वदुष्टान् ।
इषे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतयै ॥ १४ ॥

इवाञ्जयः वञ्चयञ्जयः त्वदुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः अस्याः अवृतेदोरिभ्यान् नोस्व-
त्पाहिरक्ष तथा दुरितात्पापात् अर्जीकं अभिप्राप्ते समीपवर्तिनि गङ्गामे अस्मान् रक्ष अपि च
जानथ्यो रथ्यो रथ्युक्ताश्च अश्वदुष्टान् अश्वानां बोधकाश्च अश्वमावृजित्वत्वेता-
न्निमग्नं यद्वा अश्वदुष्टान् छान्दसो वर्णविकारः अश्वमुलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः सर्वहिं-
न अश्वदुष्टात्तापवर्गे यथोक्तम् दासप्रपणैरयिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान् वाजान् रथानि य-
न्धि मयच्छ किमर्थे इषे अनाथं श्रवसे कीर्त्ययं सूनृतयै सूनृतापि यस्तान्पिकाश्च किमर्थं
ईदुर्हणायाः ईदुः सुध्विति हन्तेः अर्जीकित्वं । पाहि पादादिवाञ्चिवातामान् ।

Digitized with financial assistance from
Shri Brihad Bhartiya Samaj
on 11 March, 2020

